

मान्वायवोयिनी गर्जरीकोपता

श्रीमद्भगवद्गीता.

संन्यास कर्मयोगश्च नि श्रेयस्कराबुधौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥

७१५५१

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[भजरानी कौसीराष्ट्रि विभाग]

अनुक्रमांक १२ ८८- प्रमाणिक

पुस्तकनु नाम ८०० १०१ १२५८००००

विषय १५, १६, १७, १८

સિદ્ધિ મંત્ર ૧૭

૩

॥ ઓં તત્સન્વયમાન્મન નમ ॥

સાન્વયબોધિની ગુર્જરટીકોપેતા
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

અનુવાદક —

જ્યોતિર્વિભૂષણ, વિગ્રાભાસ્કર, મહોપદેશક,
શ્રી કૃષ્ણ મોહનજી શર્મા પરિત કાર્તાતિક.

મૂલ નવન ગટમીમા (કુરુ)

હાલ-પ્રી-સેમ સ્ટીટ, ભરૂચા ખીલડાગ

મુ ૫૪-૨

આવૃત્તિ ૧ થી]

પ્રત ૨૦૦

પ્રિંટમાર્ક

૫૧ ૮૧

આ પુસ્તક પ્રકાશકની તરફ પ્રમણ
જ્ઞાનમુખ્યોત્તી યોગ્યતા જ્ઞાન મંત્ર અપાય ૧

મુદ્રક —

પ્રભાશ કર જયશ કર પાઠક

પુર નરે પાઠક પ્રીટીંગ પ્રેસ
૩ સંકોરદ્વાર રોડ, મુ.બ.૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગૃહ તો કોંપ્યુટર સંગ્રહ
૧૨૩૧ - ૫૬૬૬૬૬

આ પુસ્તકના ગ્રંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક
પ્રકાશકને સ્વાધીન છે

પ્રકાશક —

છગન ગોપાળજી વાયડા.

મૂળ વતન જામખંભાળીયા, તથા દારકા
હાલ-કાલમાદેવી રોડ, મુ.બ.૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

સ્વર્ગવાસી ગંગાસ્વરૂપ
માતાજી જનાબાઇ.

શ્રીયુત છગન ગોપાળજી વાયડાના
માતૃશ્રી.

પર દરે પાકક પ્રોન્ટિંગ પ્રેસ, મું બઇ-૪

અર્પણપત્રિકા.

આ મનુષ્ય શરીર કે જે નાશવત-ક્ષણભંગુર છે અને જે એક વખતના નાશ પછી ફરીને કદિ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, છતાં જો એનો સારીરીતે ઉપયોગ કરીશો તો આવડે તો એ નશ્વર શરીરવડે પણ શાશ્વત-નિત્ય-અવિનાશી-પદ પમાય છે તેથી જ આ શરીર કે જેના ઉપયોગની આવડ-તમાં સર્વાતિશયી-મુક્તિ-આત્મસ્વાત્ત્વરૂપી પરિણામ મળે છે, તે શરીરની ઉત્પત્તિ જે પિતામાતાના અણુપરમાણુઓથી થાય છે કે તેનો ઉપકાર પ્રાણીમાત્ર ભૂલીશ કે તેમ નથી તેમા પણ બાલકની બાલ્યાવસ્થામા માતા પોતાને શરીરે અનેક પ્રકારે તકલીફ વેઠી બાલકને માટે જે હું ખો સહન કરેછે તેવું વર્ણન કરવાને કોઈ શક્તિમાન નથી માત્ર માતાજી અનન્ત ઉપકાર નીચે આપણે હમાએલા છીએ એટલા શબ્દો જ કબૂલ કરવા પડે

શ્રી ગીતા પ્રસ્તા ૧

તેથી એ જનનીના ગૌરવમય પુત્ર-પ્રેમનો બહલો હજાર
કે લાખ અશે પણ આપણે વાળી શકીએ તેમ નથી, તોપણ
તેના કરેલા ઉપકારોને તદ્દન ભૂલી જઈ કૃત્ત્ર બનવું, એના
કરતા જેટલે અશે બની શકે તેટલે અશે પણ તેના ઉપ-
કારોની યાદદાસ્ત કાયમ રાખવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ
આપણી અનિવાર્ય ફરજ છે, તેથી અદ્વૈતામૃત વર્ષિણી,
“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના સુલભ પ્રચાર માટે રચવામા આવેલું
આ પુસ્તક મ્હારા પરમપૂજ્ય માતૃશ્રી જનાબાઈ

તથા

પિતૃઋણમાથી મુક્ત થવાને જેને પ્રાપ્ત કરવામાં
અનેક પ્રકારના વ્રત અને અને તપ કરવા આવશ્યક છે,
તેવા પિતૃઋણનિવારક ચૌદ વર્ષની કુમળી વયે, અકાલે કાલ-
મહિમાથી લુપ્ત થયેલા એકના એક પુત્રને ત્હેની અતશ-
ત્માની ઉછળતી ઉર્મિઓ અકાલે શાન્ત થઈ જવાથી, ત્હેના
આત્માની પરમ શાન્તિને અર્થે, તથા ત્હેની પવિત્ર નિર્દોષ
બાલ્યાવસ્થાની યાદદાસ્ત કાયમ રાખવા, પૂર્વના ઋણાનુબન્ધ
પ્રમાણે મ્હારે ત્યાં અવતરેલા, વ્યવહારવહન માટે જેનો
નામ-નિર્દેશ મગલદાસ ઉર્ફે “ગોરધનદાસ” રાખવામા
આવ્યો હતો, પણ વાસ્તવિકમા જે ચૈતન્યાશને નામ રૂપ
નથી તેવા એના એ ચૈતન્યાશને અર્પણ કરું છું इत्यलम् ।

લિ વિનીત પ્રકાશક,
છગન ગોપાળજી વાયડા.

નતતાત્મા ન દત્તનદ્વન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણયુગ્મદ્રને ચરણે
પ્રકાશકની સપ્રણિપાત
પુષ્પાંજલિ.

“ આત્મા વા અરે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય ”

“ આ આત્મા, જોવા લાયક, શ્રવણ કરવા લાયક, મનન કરવા લાયક, તથા નિદિધ્યાસન વારવાર વિચાર કરવા લાયક છે.”

“ પરાસ્યક્ષાક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે ”

આ આત્માની પરમશક્તિ વિવિધ પ્રકારની સાબળવામાં આવે છે

પત્ર પુષ્પ ફલ તોય યો મે ભક્તયા પ્રયચ્છતિ ।

તદ્દ્વ મક્તયુષદ્વતમશ્નામિ પ્રયતાત્મન ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૬-૨૬.

“ મુખ્યાપ્રપચાત્મક જગત્ ક્યારથી શરૂ થયું, એ માં સુધી ચાલશે, એને ઉત્પન્ન કરનાર કઈ શક્તિ છે, અને પન્ન કરવાનો ચાલુ રાખવાનો કે નાશ કરવાનો હેતુ શો ?” વિગેરે બાબત સંબંધે અનેક ગાથાઓ ગવાય છે.

આપણે તે બાબતનો વિચાર કરવા જઈએ તો પાર આવે તેમ નથી છતાં એટલું તો દરેકને અવશ્ય માનવું પડે છે કે આ જગત્ત્રયકને ચાલન કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ છે, અને તેની કૃતિ દિવ્ય-અલૌકિક છે. એ કૃતિના ગુણગાન કરવાને જગત્ની કોઈ શક્તિ પર્યાપ્ત નથી, એ કૃતિમાં વિવિધતાની અસંખ્યતા છે એ કૃતિના જ્વલત પ્રમાણે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાઓ, અનન્ત આકાશ, ક્ષણરૂપ પૃથ્વી, ગભીર સમુદ્ર, ઉન્નત પર્વતો, અને વેગવાળી નદીઓ વિગેરે સદૈવ પ્રકાશે છે વિવિધ પ્રકારના પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ, તેમાં પણ વિવિધ વિભાગ, અને વિવિધ બાહ્ય યુવા વૃદ્ધા-વસ્થાદિ અવસ્થાઓ, ઇત્યાદિ એ સમગ્ર આપણી આખને છક કરી નાખવાને પૂરતા છે, છતાં નાસ્તિક વર્ગે એવી એ વિશિષ્ટ શક્તિને માને નહિ તો તેમાં તેમના પ્રારબ્ધનો જ દોષ હોય! એ અનન્ત અપ્રતિમ કર્ણુજાળ વિશિષ્ટ શક્તિનો એમાં પક્ષપાત કે દ્વેષ નહિ! કારણ કે તેણે તો આ જગત્ત્રયકને શરૂ કરી તેમાં પદાર્થોની વિવિધતા પૂરી તેની અદરના પ્રાણીઓને વિવિધ સરલતા કરી આપી છે, છતાં પ્રાણી તેનો ઉપયોગ કરવાની પાત્રતા કે પુરૂષાર્થ ન કેળવે તેમાં દોષ કેનો? તેણે તો પોતાના અપારુપેય ગ્રન્થો અને વીર્યવર્તી બ્રહ્માર્ષિ-રાજાર્ષિ જેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ખરો પુરુષાર્થ શામાં સમાએલો છે તે જાણવાને પ્રત્યેક આત્માને સરલ કરી આપ્યું છે એટલું જ નહિ પણ જુદે જુદે પ્રસંગે કલત્રયકની સમતિમાં બદલાતી જતી પ્રજાની સ્થિતિને અનુકૂલ લક્ષ્ય રાખી એ પરમપુરુષાર્થ કેળવવાની વિવિધ રીતો બતાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે આ જગત્ની વિવિધ મતિના પ્રાણીઓ

એ વિશિષ્ટ શક્તિને રામ, કૃષ્ણ, દેવી, શિવ, સૂર્ય, ગમે તે માનવામા મહત્તા સમજે તે વિષયમા ઝગડો નથી, પણ સાથી વિશિષ્ટ પરમ અનન્ત અલૌકિક દિવ્ય અદ્ભુત કોઈ પણ શક્તિ છે એમ માનવુ તો પ્રત્યેકને માટે ફરજિયાત છે જ

અને એ દિવ્ય શક્તિને ચરણે અતરના ઉડા ભાવથી શિર ઝુકાવવુ, પ્રેમના ઉભરાથી તેની પ્રાર્થના કરવી, અને વિશુદ્ધ હૃદયથી તેની સાથે એકતાનતા-ઉડી સંગતિ કરવી એમા જ ખરૂ પુરુષત્વ સમાયેલુ છે એમ પ્રત્યેક સ પ્રદાય કબૂલ કરે છે

અને એક વખત એ વિશિષ્ટ શક્તિને શરણે જવા પૂરતુ સુકૃત મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી લે એટલે તે સર્વ ઉપાધીથી નિર્મુક્ત સુખી અને શાન્ત થઈ ખરા પુરુષત્વને સિદ્ધ કરી લે છે કારણ કે —

તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરા શાન્તિ સ્થાન પ્રાપ્સ્યાસિ શાશ્વતમ્ ॥

“હે ભારત! ત્હારી સર્વે ભાવનાઓ સહિત તે જ દયાળુ ઇશ્વરને શરણે જા તેની જ કૃપાથી પરમ શાન્તિ અર્થાત્ શાશ્વત-અક્ષય સ્થાન પ્રાપ્ત કરો શકીશ ” અર્થાત્ જે સાચી શાન્તિને અનુભવીને પ્રત્યેક મનુષ્યની હોઈ છે, તે પરમ-કૃપાલુના શરણ વિના કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી કારણ કે આ જગત્ની સ આલોક વિભૂતિ એમ કદિ આહતી નથી કે આખુ જગત્ એક સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાનમય થઈ તેને શરણે જાય, અને શાન્ત-મુક્ત થઈ જાય, સખખ, તેમ થવાથી આ

જગતની પ્રવૃત્તિ જ નિર્થક અને સત્ય વસ્તુની કદર રહિત થઈ જાય અમૃત પાણીની માફક સુલભ હોય તો તેની મહત્તા કોઈને પણ પ્રતીત થાય નહિ, અમૃતના અભાવમા અને દુષ્પ્રાપ્યતામા જ તેની કદર રહેલી છે તેવી રીતે જ આ જગતનો ઉપરામ અને દિવ્ય શાન્તિનો ઉપલોગ એ દરેકને માટે નિર્મિત નથી અને તેથી જ બધા નિષ્કપટ ભાવે અને વિશુદ્ધ હૃદયે એને શરણે જઈ શકતા નથી. શરણે જાય તો પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ એક ક્ષણમા છે

છતા પણ દરેકનું ધ્યેય તો પરમશાંતિ પરમકલ્યાણ પરમસુખ અને પરમપુરુષાર્થ જ હોય, અને હોવું જોઈએ કોઈ દિવસે એ ધ્યેયને પહોંચવાનો સુયોગ પણ આવી જાય, પણ મૂલથી એ ભાવના જ ન હોય તો વસ્તુ-પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે? અરતુ!

એથી આ કઠિન દુર્ગમ્ય અને લાંબે વખતે સિદ્ધિ મળે તેવા આ પરમપુરુષાર્થ-મુક્તિના ક્ષેત્રનો અધિકાર છે, આ ક્ષેત્રમા અધિકારી થવું ઘણું દુર્ઘટ છે, કારણ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે:—

વિहाय कामान्गः सर्वान् पुमाश्चरति निस्पृह ।

निर्ममो निरहकार स शान्तिमधिगच्छति ॥

“ જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓને છોડી નિસ્પૃહ થઈને મમતારહિત તથા અહ કારરહિત થઈને રહે તે જ દિવ્ય શાન્તિને પામે છે ”

એ પ્રમાણે એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ પ્રત્યેકના સૌભાગ્યની વાત નથી, છતા પણ પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓનું

ધ્યેય કોઈ લૌકિક યશ કે અભ્યુદય ન હોતા, એ અલૌકિક પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ મા જ સમાએલું હોય તેવું પણ મોભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય એ ઇશ્વરની મહત્ કૃપા સમજવી આપણે પોતે એવા સામાન્ય અધિકારને કે ઇશ્વરની દયાને પાત્ર છીએ કે નહિ એ સમજી શકતા નથી, તો પણ આપણી પ્રવૃત્તિ, શાસ્ત્ર તથા શિષ્ટસમત હોય, તો આપણે બ્રહ્માપારેણુ-બ્રહ્માપાર ” તો નથી જ કરતા એમ અવશ્ય કહી શકીએ

અને એ જગતના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચ દ્રના હાર્દિક શરણની અપેક્ષાથી અથવા “ સ્વાધ્યાયાઽધ્યેતવ્ય ” “ સ્વાધ્યાયે સર્વે યજ્ઞા અન્તર્મવન્તિ ” અર્થાત્ ‘ સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન જરૂર કરવું જોઈએ ” ‘ સ્વાધ્યાયમા બીજા બધા યજ્ઞો મમાઈ જાય છે ” એવી ભાવનાથી પોતાની પ્રાપ્ત કરજ સમજી વેદો અને ઉપનિષદોના સારરૂપ ‘ શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા ” જેવો ધર્મગ્રન્થ ભણવો કે ભણાવવો, તેનું મન કરવું કે કરાવવું, પુસ્તકરૂપે કે ઉપદેશ દ્વારા સમાજમાં તેનો પ્રચાર કરવો કે કરાવવો, એ જગતના આત્મા નહ-નહન ભગવાન “ શ્રીકૃષ્ણચ દ્ર ”ની મેવા અને એને પવિત્ર ચરણે આપણું નમ્ર “ પત્ર પુષ્પ ” છે એમ માની તે સર્વે-શ્વરેશ્વરની સિન્ધુ દયાની યાચના કરી તેની આધ્યાત્મિક હુકમો જવાની આપણે જરૂર પ્રાર્થના કરી શકીએ —

મસતો મા સદ્ગમય ।

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃત ગમય ॥

“ અસત્યો માહેથી, પ્રભુ પરમ સત્યે તુ લઈ જા,
ઉડા અધારેથી, પ્રભુ પરમ તેજે તુ લઈ જા,
મહા મૃત્યુમાથી, અમૃત સમિપે નાથ લઈ જા
તુ હીણો હુ છુ તો, તુજ દરશના દાન દઈ જા ”

એ પરમ પવિત્ર પ્રભુની પ્રાર્થનાના હેતુથી અને નમ્ર સેવાના ભાવથી આ અવતરણિકા શ્લોક પદ્મચેદ વ્યુત્પત્તિ સમાસ અન્વય અર્થ અને ભાવાર્થ એમ અભ્યાસની શ્રેણિથી ખાસ કરીને ઉછરતા અભ્યાષીઓ, અને સંસ્કૃતના પ્રાથમિક શિક્ષણના અનુરાગીઓને ઉદ્દેશીને લખાયેલું આ ‘શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા’નું પુસ્તક સુજ સનાતન ધર્મી ભાઈઓની સેવામાં રજુ કરવાનું મહને પરમ મૌલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે બદલ ઇશ્વરનો અનન્ત આભાર !

આ પુસ્તકને આદિથી અત સુધી તૈયાર કરી, પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી, જનતાની સેવાના ભાવથી જ મહારા પરમપૂજ્ય શુભેચ્છક અને મિત્ર જ્યોતિર્વિભૂષણ વિદ્યાભારત્કર, મહોપદેશક બ્રહ્મનિઠ પડિત શ્રીકૃષ્ણમોહનજી શર્મા કાર્તાન્તિકજીએ મહને પરમ કૃતાર્થ કર્યો છે તે બદલ તેમની કૃતજ્ઞતા હું જન્મજન્માતરમા પણ ભૂલુ નહિ એ ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના ! એમના દૃષ્ટાંતયોગ્ય જીવનની રૂપરેખા આપવાનો પ્રયાસ આગળ કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ વાચક વર્ગ સમજપૂર્વક વાચશે એવી આશા છે !

આ પુસ્તકને સારૂ છપાવવા માટે તથા જેમ બને તેમ જનતાને વધુ ઉપયોગી કરવા માટે હરેક પ્રયાસ કરવામાં

આવ્યો છે, છતાં પણ કોઈ પણ જાતની અમારી ગેરન્ય-
વસ્થાને કારણે કોઈ ભૂત હોય તો અમે નમ્રભાવે પ્રજાની
માફી માગીએ છીએ

વિશેષમાં આવું ધાર્મિક પુસ્તક છાપવામાં અમને રાત
દિવસ જે ચિન્તા રાખવી પડે, તે સવળી ચિન્તાનો ભોળો
પોતાની કાર્યદક્ષતાથી, અમારા રનેહી શ્રી પ્રભાશંકર જયશંકર
પાઠકજીએ ઉપાડી લીધો છે અને મને બેહુદ ઝાણી
કર્યો છે તેમની સરલતા, ધાર્મિક ભાવના, અને આવું ધાર્મિક
પુસ્તક સારામાં સારું કેમ થાય તેવી લાગણી એ બધાથી
આ પુસ્તકને તેમણે ઘણી જ મદદ આપી છે તે બદલ
તેમનો આભાર !

લિ

વિક્રમાર્ક ૧૯૮૧
શ્રી રામજયંતિ

પ્રકાશક-સેવક
છગન ગોપાળજી વાયડા
ના ભગવત્ સ્મરણ

અનુવાદકર્તાનું
પ્રશસ્ત અને પ્રત્યેક બ્રાહ્મણ તથા સનાતનીને
ગૌરવ લેવા લાયક આર્ષ અને
સ્વાધ્યાયપરાયણ જીવનચરિત્ર.

જ્યોતિર્વિભૂષણ વિદ્યાભાસ્કર મહોપદેશક બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિત શ્રીકૃષ્ણમોહનજી શર્મા (પંડિતશ્રી કાર્તાન્તિકજી) કે જેમના પ્રશસ્ત બહોળા વિજ્ઞાન અને વેદાન્તના અનુભવી હાથે આપણી આ પ્રસ્તુત “ શ્રામદ્વલગવદ્ગીતા ” સંસ્કૃતના પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓ માટે અવતરણિકા, પદ્મછેદ, વ્યુત્પત્તિ, સમાસ અને અન્વય અર્થ તથા ભાવાર્થ, એમ સંપત્તિવિધ વિશિષ્ટ શ્રેણિથી સરલ અનુવાદિત કરવાનું સૌભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું છે, તે મહાનુભાવની જીવનચર્યા, વિદ્યાભ્યાસની પ્રશસ્ત-તમ સફલતા, અને તે વિદ્યાની લોકોપયુક્તતા સંબંધે જાણવું અસ્થાને નહિ, પરંતુ સર્વથા અવગર પ્રાપ્ત અને અપેક્ષિત છે.

મહાનુભાવ પૂજ્ય પંડિતજી કચ્છી સારસ્વત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમા ઉત્પન્ન થયા છે તેમનો જન્મ કચ્છમા ગઢમીસા ગામે વિક્રમ સવત ૧૯૨૬ના ભાદરવા વદિ અષ્ટમી તા ૨૬ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૬૬મા થયો છે તેમણે પોતાનું પ્રાથમિક

ગુજરાતી અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ પોતાના ગામમાં જ મેળવ્યું હતું, પણ તેમને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સંસ્કૃતના ઉંચા શિક્ષણ માટે મુંબઈ મોકલવામાં આવ્યા હતા અને અહીં તેમણે પડિત શ્રી ગદ્દુલાલજીની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો હતો. આગળ જતા તેઓ શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને પોતાનો સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા છદ્દશાસ્ત્રને લગતો અભ્યાસ સંવત ૧૯૪૩ સુધી અહીં કર્યો. સંવત ૧૯૪૪માં તેઓશ્રી પોતાનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીકાશીજી ગયા ત્યાં તેઓ સંવત ૧૯૫૩ સુધી એટલે નવ વર્ષ રહ્યા કાશીમાં તે વર્ષોમાં તેમણે ખાસ કરીને જ્યોતિષ તથા વેદ ન્યાય અને વેદાંતનો પણ અભ્યાસ કર્યો તેઓશ્રીના માનવતા અધ્યાપકો જ્યોતિષના આત્મા પડિતશ્રી બાપુદેવજી, પડિતશ્રી સુધાકરજી, પડિતશ્રી ચંદ્રદેવજી, પડિતશાજી શ્રી શ્યામચરણજી, તથા તેમના સુભગ પુત્ર સાહિત્યાચાર્ય, જ્યોતિષભાસ્કર, મહા મહોપાધ્યાય પડિતજી શ્રી અયોધ્યાનાથજી શર્મા હતા. પડિતજી શ્રીઅયોધ્યાનાથજી શર્માએ આપણા પડિતજીને જ્યોતિષવિદ્યા સબધી જ્ઞાન આપવામાં અનુપમ સહાય, અત્યંત મ શિક્ષણ, અને ઘણા વખતનો ભોગ આપ્યો છે, જેને પરિણામે પડિતજીને એ વિદ્યામાં ઘણી ફત્તેહમંદી મળી છે વળી કાશીમાં તેમણે ફારસી અને આરબી જ્યોતિષવિદ્યાનો પણ સારો અનુભવ મેળવ્યો છે.

તેમનો અભ્યાસ પૂરો થતા પહેલાં તો તેમની વિદ્યા-ગ્રહણ કરવાની ઉંચી શક્તિ, શાસ્ત્રમર્યાદાનું પાલન, અને ઉપાસ્યની એકનિષ્ઠતાથી તેમણે ઉંચી ખ્યાતિને મેળવી હતી.

સવત ૧૯૫૧મા તેમને કલિકટ અને માડાઉ (મલમાર)ના રાજાઓ તરફથી “ બ્રહ્મવિદ્ વરિષ્ઠ ”ની પદવી મળી હતી એ સિવાય બીજી રીતે પણ માન સત્કાર પ્રાપ્ત થયા હતા સવત ૧૯૫૨મા અયોધ્યાના મહારાજા શ્રીમાન્ પ્રતાપનારાયણસિ હજી બહાદુરે (હદુઆ સાહેબે) તેમને “ શીશ્રુકવિ ”ની પદવી આપી, અને એજ વર્ષમા હથુવાના મહારાજા કે જેઓ પોતે સારસ્વત છે, તેમણે પડિતજીની ઉચી વિદ્યાની કદરમા સુવર્ણના આભૂષણો એનાયત કર્યા તેની જ રીતે દરભગા, ગીધોર અને પુરનીઆના મહારાજાઓ તરફથી પણ સારી ભેટો તેમને સમર્પણ થઈ હતી, એજ વર્ષમા એટલે તેમની પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે કાશીના પડિતો તરફથી “ કાતાતિક કવિરાજ ” એ પદવિભૂષિત સોનાનો ચાદ મળ્યો હતો જે વર્ષ પછી તેઓશ્રી કચ્છના મહારાવશ્રીની પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગે ખામ નિમત્રણથી કચ્છ ગયા, અને કચ્છ રાજ્યમા જ્યોતિષ અને કવિતા કરવાની ઉચી શક્તિના પ્રભાવે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી

સવત ૧૯૫૮મા શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ તરફથી “ જ્યોતિર્વિભૂષણ ”નો માનવતો ખિતાબ મળ્યો સવત ૧૯૬૭મા કાશીના પ્રમોદ પાઠશાળા તથા કાશી વિશ્વ-વિદ્યાલયના પડિતો તરફથી “ વિદ્યાભાસ્કર ”નો ઉચો અને માનવતો ખિતાબ મળ્યો ત્યાર પછી સવત ૧૯૭૧મા ભારત ધર્મ મહામંડલના અધ્યક્ષ શ્રીમાન્ દરભગા નરેશને હાથે “ મહો-પદેશક ”નો ખિતાબ મળ્યો

ઉપર પ્રમાણે શ્રીમાન પડિતએ વિદ્યાપરાયણ રહી જી દ-
ગીમા સ્વાધ્યાયને ઓતપ્રોત કર્યો છે તેમણે વિદ્યાનુ નિરતર
સેવન કરી ભારતની જનતાને ખાસ લાભ પહોચાડ્યો છે
તેમનો જ્યોતિષવિદ્યાનો જહોજો અનુભવ અને જ્ઞાન સર્વો-
ત્કૃષ્ટ છે તેમનું જ્યોતિષ સબધી જ્ઞાન નાસ્તિકોમા પણ
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે

ઈશ્વરકૃપાથી ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાને શોભે તેવું જ શરીર તેમને
મળ્યું છે, નિરોગી શરીર, ઉચી વિદ્યા, સમાજસેવાનો ભાવ,
ઉદારતા, અને નિરભિમાનતા, તથા પ્રાદ્યક્ષપણાનું જોરવ એ
બધા ગુણો એક સાથે શ્રીમાન પડિતજી શ્રી કાર્તાતિકજીમા
અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ બધા ગુણો હજી પણ દિવસે દિવસે
વધુ વિકાસ પામે અને આપણને તેમનાથી વધુ લાભ પહોચે
અને તેઓ દીર્ઘાયુષી થાય એમ ઈશ્વર પાસે નિરતર પ્રાર્થના !

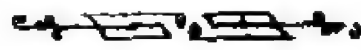
લિ

વિનીત-પ્રકાશક

છગન ગોપાળજી વાયડા,

રા રા. શ્રીયુત ધર્મપરાયણ પરમબ્રાહ્મણ્ય
ભાઈશ્રી છગન ગોપાળજી વાયડાના સદ્ગત
પુત્ર મગળદાસ નારાયણજી ઉર્ફે
ગોરધનદાસ છગન વાયડા માટે
અનુવાદકના હાર્દિક ઉદ્ગારો.

“ મરણ પ્રકૃતિ શરીરિણા વિકૃતિર્જીવનમુચ્યતે બુધૈ ”

• હાલ અ'યાત્મને જાણનાર બુદ્ધિમાન્ મનુ'યો આ જગત્મા શરીરધારી જીવમાત્રનું મરણ—નશ્વરતા એ પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે અને જીવિત એ પ્રકૃતિમા થયેલો વિકાર છે ” એમ કહે છે

કારણ કે આ જગત્ની વ્યવસ્થા જ કુદરતે એવી ઘડેલી છે કે એનો સ્વભાવ જ અદૃશ્યતા, ક્ષણિકતા, ક્ષણભંગુરતા, વિનાશક છે જગત્ એટલે સ્વભાવસિદ્ધ નશ્વર-ક્ષણિક વસ્તુ ! જગત્ને જગત્ની દૃષ્ટિએ જોવામા આવે તો ઉક્ત ક્ષયશીલ પ્રકૃતિ જ જગત્મા વ્યાપક છે પણ જગત્ જે વસ્તુનું પરિણામ છે, જે અવિનાશીની પ્રકૃતિ—પ્રતિષ્ઠાયા છે જે

અખડના અણુ પરમાણુનો એક વિભાગ છે, એ દૃષ્ટિએ જોવામા આવે તો આ જગત્ પણ એની ઉત્પત્તિના કારણની માફક હમેશા અવિનાશી, નિરતર અને સ્થાયી છે, તેવી જ રીતે આ જગત્ની અદર દેખાતા પ્રાણીમાત્રના શરીર તે ક્ષણિક પણ એ શરીરનો સચાલક—ચૈતન્યાશ તો શાશ્વત, પુરાણો, અવિભક્ત અને વિનાશરહિત છે પણ જગતને જન્મ-તના સ્વરૂપમા મિથ્યા પણ ઇશ્વરના વાસ્તવિક અતર્વિભાગ સ્વરૂપમા સત્ય-ઇશ્વર-સ્વરૂપ જ, અને જીવ જે શરીરમા રહે છે તે નાશવત હોવા છતા પોતે અવિનાશી છે એમ સમજવાની દૃષ્ટિ ન્યા સુધી પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યા સુધી જગત્ સ્થિર અને આત્મા મરતો કે જન્મ પામતો, માયાવચ્છિન્ન સસારી જીવાત્માઓને જોવામા આવે છે અર્થાત્ આત્માન્ય એ નિર્વિકલ્પ, નિઃસ્ત્રેગુહ્ય, તુરિયભાવથી ભાવિત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના અભાવમા પ્રાણીમાત્રને ન્યા ત્યા ઉલટું જ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, અને વાસ્તવિક હકીકત સમજી શકાતી નથી નહિતર આત્માને મરેલો કે જીવતો, બાળક, યુવાન કે વૃદ્ધ પિતા પુત્ર, ભાઈ, બહેન, પ્રાણી કે ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ એવા ભેદો છે જ કયા ? આત્માનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો સૌ કેાઈને કહેવામા આવે છે કે —

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાય મૂત્વા મૃવિતા વા ન મૂય ।

અજો નિત્ય શાશ્વતોઽય પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

“ આ આત્મા કદિ જન્મતો નથી કે મરતો નથી આ આત્મા ભૂતકાલમા નહિ હતો, હાલમા નથી, અથવા ભવિ-

ધ્યમા નહિ હોય એમ પણ નથી. એ સદૈવ અજન્મ નિત્ય શાશ્વત અને સનાતન છે, અને શરીરનો નાશ થવા છતાં પણ તેનો કદિ નાશ થતો નથી ” ઇત્યાદિ

એ અવિનાશી અને શાશ્વત સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણી બુદ્ધિમાં થઈ જાય, તો આપણે અજ્ઞાન—જન્ય મોહ એક ક્ષણ ભર પણ ટકી શકે નહિ, અને અમુકને પિતા પુત્ર, કે માતા ઇત્યાદિ એવી સજ્ઞાઓ આપીએ નહિ, છતાં પણ આપણે સા એવા તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચ કક્ષામાં પહોંચેલા નથી જેથી આપણી બુદ્ધિ વિશદ ન હોતા સાસારિક ભાવનાઓથી મલિન હોય છે આપણે તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયાસ કરવો એ પ્રથમ ફરજ છે, એ સ્વીકારવા છતાં પણ સાસારિક અભ્યુદય પ્રાપ્ત કરવો અને દેવ પિતૃ મનુષ્યાદિ ઋણુમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક માણસની ફરજ છે અને એ ઋણુમુક્ત થવાની ફરજમાંથી છૂટવા પહેલાં જ જ્યારે આકસ્મિક વિધન આવે છે ત્યારે દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી

ઉપરોક્ત વસ્તુસ્થિતિમાં શ્રીમાન ભાઈશ્રી હગન ગોપાળજી વાયડા કે જેઓ આ પુસ્તકના પ્રકાશક છે, અને જાતે ગુરુગી બ્રાહ્મણ તથા જામખંભાલીઆના રહીશ છે, તથા જેમણે અહીં મુજબમાં વ્યાપારને અંગે સારી જ્ઞાતિ પ્રતિષ્ઠા અને અર્થ પ્રાપ્ત કર્યા છે તથા ઇશ્વરકૃપાથી જેમને લોકિક સુખની પરિસીમા જ પ્રાપ્ત થયેલી હતી, તેમના એકના એક સુપુત્ર નામે ભાઈ ગોરધનદાસ આજથી સાત વર્ષ પહેલાં અગ્યાર વર્ષની બાળવયમાં જ માતાપિતાની સંઘર્ષી આશા-

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હં

સ્વર્ગવાસી મગજદાસ નારાયણજી
ઉદ્દે ગોરધનદાસ છગનલાલ વાયડા.

શેઠ છગનલાલ ગોપાળજી વાયડાના સદ્ગત પુત્ર.

જન્મ —

સ ૧૯૬૧ કાર્તિક વદિ ૮

અવસાન —

સ. ૧૯૭૪ ભાદ્રપદ વદિ ૮

ઓને અસ્ત કરી અકસ્માત્ આ લોકનું શરીર ઊડી પરલોક સિધાવી ગયા છે

જેમના માતાપિતાનું સુકૃત અદળક છે, જેઓ પરમ-ભાગવત અને પુણ્યવાન છે તેવા એ સુશીલ માતાપિતાના એકના એક પુત્ર અકાલે જ તેમને તથા સગા સબધીઓને શોકાકુલ કરી ઓચિંતા આ નશ્વર દુનીઆ છોડી ગયા છે એ વાત ગમે તેવા તત્ત્વજ્ઞાની તથા નિર્લેપ મનુષ્યનું પણ હૃદય હચમચાવી નાખે, તો પછી તેના સુશીલ પિતા કે જેઓ કાલ-મહિમાના આ અદ્ભુત ઘડાકાથી સ્તબ્ધ કરી દેવામા આવ્યા છે, તેમને તો પોતાના પિતૃઋણમાથી મુક્તથવા માટે જે એકનો એક આશાતન્તુ હતો તે છેદાઈ જવાથી અસહ્ય આઘાત થાય એ સ્વાભાવિક છે

આપણા આ સદ્ગતમા નાની ઉંમરે જ શુભ સંસ્કારો, વિશુદ્ધ બુદ્ધિ, અને દિવ્ય કાતિ હતી અને ભવિષ્યમા પોતાને તથા બીજાઓને અનેક પ્રકારે લાભ પહોચાડવાની આશા બતાવી રહ્યા હતા એ સૌથીએ વિશેષ એટલી નાની ઉંમરમા તેમનું ધાર્મિક જીવન સાને આશ્ચર્યકારક હતું

ઈશ્વરની દીવા અકલિત અને ગહન છે. આપણે જે પુંપને કાલે સવારે ખીલતું જોવાની આશા કરીએ તે જ પુંપ કોઈ અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડે છે એમ ઘણી વાર બને છે તેવી રીતે જ આપણા આ આશાવત ઉગતા-ખીલતા પુંપના ઉપર કુદરતની વક્રદૃષ્ટિ થઈ ગઈ અને તેનું ભૌતિક શરીર આપણા હાથમાથી છોનવી લેવામા આવ્યું છે. આપણે આપણા કર્મના સંસ્કાર અને ઋણાનુબંધ પ્રમાણે શ્રી ગીતા પ્રસ્તા ૨

એક બીજાની સાથે જોડાઈએ છીએ, તેથી ક્યારે પરસ્પરથી જુદા પડીએ તે વિષે કંઈ કહી શકાતું નથી એ નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે આપણા આશાવન્ત જ્વલન્ત ભાવનાથી ભરેલા અને ઉછરતા યુવક આપણી વચ્ચેથી પ્રભુના દિવ્ય ધામ તરફ ચાલી નિકળ્યા છે

પરમકૃપાળુ પ્રભુ તેના આત્માને પરમશાન્તિ આપે એ પ્રાર્થના કરવા સિવાય સુશીલ અને ધર્મપરાયણ ભાઈશ્રી છગન ગોપાલજી વાચડાના રનેહીઓની પાસે તેમને પોતાને આશ્વાસન આપવાને અથવા તેમના સદ્ગત પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવાને બીજું કયું સાધન હોઈ શકે?

પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પાસે સદ્ભાવ—ભાવિત વિશુદ્ધ અતઃકરણ વડે આપણે સૌ નમ્ર પ્રાર્થના કરીએ, અને તેના આત્માને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય એ આપણી સૌની એકત્ર ભાવના !

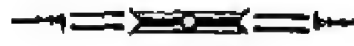
સદ્ગતના પિતા ભાઈશ્રી છગન ગોપાલજી વાચડા પોતાના પુત્રની યાદદાસ્ત કાયમ રાખવા અને તેના અતરાત્માની પ્રજ્વલિત મહત્વાકાંક્ષાઓના અદૃશ્ય સ્વરૂપને શાત કરવાના હેતુથી ઇશ્વર તથા જનતાની સેવારૂપે આવા વિવિધ પ્રકારે શુભ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, ને ઘણું સ્તુત્ય છે

સદ્ગતના અવસાનજન્ય શોકમા ઇશ્વર તેમને દિલસોજી અને ધૈર્ય આપે એ તેની પાસે પ્રાર્થના !

લી

અનુવાદક.

સનાતન ધર્માવલંબી સમસ્ત સજ્જનગણને અનુવાદકનું સપ્રેમ નિવેદન.

સુર સજ્જન વૃદ્ધ,

આ “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” જે વેદના સાક્ષાત્ જ્ઞાન-કાંડ અને સમસ્ત ઉપનિષદના નિર્થોલ-સાર-રૂપ છે તેને સરલ અનુવાદિત કરવાનું કામ અમારા રનેહી ભાઈશ્રી છગન ગોપાલજી વાયડા તરફથી અમને સોંપવામાં આવ્યું છે, તે આપ પ્રકાશકની વિજ્ઞાપિત ઉપરથી જાણી શક્યા છે.

આ કામમાં કેટલો પરિશ્રમ રહેલો છે તે સુર વર્ગ સમજી શકે છે, અને કરેલા પરિશ્રમમાં ઉણપ અથવા રખડાઈ હોય તો મનુષ્ય અપૂર્ણ અથવા ભૂલને પાત્ર હોઈને તે ઉણપ અને રખડાઈ, સુરોએ દરગુજર કરવા, સુર વર્ગ પાસે પાઠ્યના.

વિશેષ અગત્યની વાત જે અમારે જણાવવાની ખાસ જરૂર છે, તે એ કે આ પુસ્તકની આદિથી અંત સુધીની બધી સકલના સરકૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવી છે પ્રખર વિદ્વદ્વર્ગને અમારા આ સામાન્ય પ્રયાસથી લાભ પહોંચી શકે તેવું નથી માત્ર

તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસની તથા ધર્મગ્રંથની ભાવનાઓને હૃદયમાં સહેલાઈથી ઉતારવાની ઇન્ટેન્સિટી જેમના હૃદયમાં છે, એવા સંસ્કૃતના સામાન્ય વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનવાળાઓને વિશેષ સરલતા કરી આપવાના હેતુથી જ આ ધર્મગ્રંથ પ્રજા સમક્ષ ધરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં સામાન્ય રીતે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના બીજા ટીકા ગ્રંથોમાં ન હોય તેવી ત્રણ બાબતો વિશેષ છે, જેની પ્રજાવર્ગ અવશ્ય કદર કરશે એવી આશા છે.

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા લગભગ સૂત્રરૂપ અને ઉપનિષદોના સારરૂપ હોવાથી તેમાં એક શ્લોકની સાથે બીજા શ્લોકનો સંબંધ ઘણું કરીને અધ્યાહાર અથવા શાસ્ત્રસંમત તર્કથી જાણી શકાય તેવો છે, તેથી શ્લોકોના પરસ્પર સંબંધની સકલના જાણવા માટે આ ગ્રંથમાં દરેક શ્લોકને મથાળે અવતરણિકા--અવતરણ સંબંધ આપવામાં આવી છે અથવા કોઈ કોઈએ જે ચાર શ્લોકના સામટા સંબંધને અનુસરીને સાથે જ અવતરણિકા લખવામાં આવી છે તે અભ્યાસીને સુગમતા પ્રાપ્ત કરી આપશે, એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને શ્લોકની અદર રહેલી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા સમાસનો બોધ પ્રથમથી હોતો નથી, તેથી તે જાણવાને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે, માટે દરેક શ્લોકના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા સમાસ પણ આપવામાં આવ્યા છે, જે પણ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

અમારી પ્રસ્તાવનામા જ અમોએ કરેલી વિશેષતા સૂચવવા આ અમારૂં લખાણ છે, એમ અવળે. અર્થ કોઈ ભાઈ ન કરે, એમ ખાસ પ્રાર્થના છે, માત્ર ઉપર ટપકે પુસ્તક જોવા ઇચ્છનારને નિવેદનથી પુસ્તક સળધી કેટલીક માહિતી મળે છે, તેથી તેવા હેતુથી જ ઉપરની હકીકત લખી છે

વિશેષમા આ પુસ્તક મૂલ વસ્તુમાત્રનું જ ભાન કરાવવાના ઉદ્દેશથી લખવામા આવેલું હોવાથી અમારી પ્રસ્તાવનામા કે ક્લોકોના અર્થમા જરા પણ વિવાદને સ્થાન આપવામા આવ્યું નથી માત્ર જેમનો તેમ શબ્દાર્થ મુક્યો છે કારણ કે પ્રથમ તો મૂલ વસ્તુના જ્ઞાનની જ જરૂર છે, અને તેથી જ નાસ્તિક વાદીઓ કે જુદા જુદા મતવાદીઓને પોતાના સિદ્ધાંતો ઢસાવવા સુગમ પડે છે પહેલા અમુક વસ્તુનું સચોટ સ્વરૂપ ધ્યાનમા ન હોય અને તે વસ્તુને સિદ્ધ કરવાની કોઈ ઇચ્છા કરે તો તે અવશ્ય વિલિપ્તમત-વાદીઓ પાસે ફાવી શકતો નથી એમ અમારી નાન્યતા છે તેથી માત્ર પ્રાથમિક અભ્યાસીઓના સરલ આનંદની ખાતર લાખી ટીકાઓ કે શાસ્ત્રાર્થો લખ્યા નથી પ્રસ્તાવના પણ તેવા જ હેતુથી વિવાદાસ્પદ નહિ પણ મૂલ વસ્તુ-સૂચક છે, ગુજરાતની જનતાના સુર અભ્યાસીઓ આવા પુસ્તકની અવશ્ય કદર કરશે એમ ઇચ્છીએ છીએ

આ પુસ્તક અમારા સ્નેહી ભાઈશ્રી છગન ગોપાલજી વાયડા તરફથી તેમના સદ્ગત પુત્ર ગોરધનદાસની યાદીમા લખાવી ધર્માર્થ વહેચવા ધાર્મિક પ્રેરણાથી તૈયાર કરાવવામા આવ્યું છે જેથી પણ સુર બધુઓ આ પુસ્તકને વિશિષ્ટ

ધાર્મિક લાગણીથી ભરેલું અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન્તિને અર્થે જનતાને અર્પણેલું માનશે, એવી પ્રાર્થના છે

વિશેષમા આ “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”નું ભાષાતર લખવામા અને પ્રુફ સંશોધન વિગેરેમા અમારા પરમ સ્નેહી સારસ્વત જ્ઞાતિના યુવક કાશીની “સન્યાસી સંસ્કૃત પાઠશાળા”મા પરીક્ષોત્તીર્ણ “અલકારભૂષણ” પદ પ્રાપ્ત શ્રીયુત પડિત ધનંજય મુશરિ પાધીએ આદિથી અત સુધી અમને અનુ-યમ સહાય આપી છે, જે બદલ અમે તેમનો આશીર્વાદ-પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

આ પુસ્તક છાપવામા અમારા સ્નેહી શ્રીયુત પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકજીએ પણ ઘણી જ સરલતા કરી આપી ઉપકૃત કર્યા છે તે બદલ તેમના પ્રત્યે પણ આભાર દર્શાવવાનું અમે આ સ્થળે બૂલી શકતા નથી

અનુવાદક.

અનુવાદકર્તાની “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ની પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તાવનાનો હેતુ મૂલ વસ્તુનો ઉદ્દેશ બતાવવાનો તથા અદરની સારભૂત વસ્તુને સક્ષેપમા વર્ણન કરવાનો હોય છે. જેથી પ્રત્યેક ગ્રંથને થોડીઘણી પ્રસ્તાવના હોવાનો રિવાજ સામાન્ય છે અને તે શિષ્ટ સપ્રદાય પ્રમાણે આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પ્રસ્તાવના યથામતિ લખવાનો અમારો પ્રયાસ છે, પણ અનુભવીઓ જાણી શકે છે કે મૂલ વસ્તુના પ્રતિપાદનથી પણ પ્રસ્તાવનાનું કાય વિશેષ કઠિન છે અને તેથી તેમા રહેલી અપૂર્ણતાને સુઘ સર્જનો ક્ષન્તવ્ય જ ગણશે એમ ખાત્રી છે

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” જેવો ટ્રાઉ વિષય કે જેની અદરના અક્ષર અક્ષરમા અને પદપદમા અધ્યાત્મ અર્થાત્ આર્યોના અધ્યાત્મિક જીવનના આદર્શો ભરેલા છે, જેની પ્રત્યેક વિચારશ્રેણિમા આત્મિક—કલ્યાણ, નિર્ભયતા અને સર્વોપાધિ નિર્મુક્ત વિશિષ્ટ આનંદ બતાવવામા આવ્યો છે, જેના વિભાગોની સકલના બધા ઉપનિષદોના સારપૂવક કર-

વત્તા આવી છે, જેના ઉપદેશમા ઝોજ, પ્રાણ, બલ, તેજ અને સર્વસ્વ રહેલું છે, જે આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પ્રાણ—જીવન છે, જેનો આશ્રય કરીને દુસ્તર સસારની માયા પામર મનુષ્યો પણ અત્પ પ્રયાસે તરી ગયા છે, જેમા નિષ્કામ—ફલની ઇચ્છારહિત—કર્મયોગનો સતત ઉપદેશ પ્રવાહ વહે છે એવી અસ્ખલિત અગમ્ય “શ્રીમદ્-લગવદ્ગીતા”ની પ્રસ્તાવના લખવી ઘણી કઠિન છે, અને તે સિવાય જનતાના અનન્ય સેવક પરમાત્મા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ-ચદ્રનો કે તેમનાથી ગવાઅક્ષી ગીતાનો પરિચય કરાવવો કે તેમનામા રહેલા તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરવા બેસવું એ એક સાહસ જ છે કારણ કે જે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણચદ્ર અને તેમની ‘ગીતા’ પ્રત્યેક આર્યના શિરતાજ અને પ્રાણ હોવા બેઠાં, જેમણે વિશ્વને શુદ્ધ નિષ્કામ કર્મયોગના અને એ દ્વારા ઉદ્ધમવાદ અને વીરતાના પાઠ લણાવ્યા છે, જેમણે પોતાની કાર્યતત્પરતા અને સેવાભાવ ક્ષણે ક્ષણે બતાવ્યા છે, જેમણે નિભયતા અને અદ્વૈતવાદના ઉપદેશ દ્વારા નશ્વર જગત્મા મોહરહિત થવાના પાઠ લણાવ્યા છે, જેમનો ઉપદેશ આપણા જીવનના પ્રત્યેક કોણમા પરિપૂરિત હોવો બેઠાં, જેમનો ઉપદેશ આખા વિશ્વને અને ખાસ કરીને ભારતના આર્યોને હજી પણ પ્રાણ રેડવાને પર્યાપ્ત છે, તથા જે લગવાનું અમારા હૃદયમા ક્ષણે ક્ષણે સ્મૃતિગોચર થવા બેઠાં, જેમના અમૃતરૂપી ઉપદેશની કદર કરતા વિદેશીય જાપાન અને અમેરીકન પ્રજા પણ કહે કે “જે પ્રજાનું ધર્મ—પુસ્તક ‘શ્રીમદ્લગવદ્ગીતા’ હોય તે પ્રજા ગુલામી અથવા પરત્વ દશામા રહી જ કેમ શકે? તે નિપ્રાણ—નિર્માલ્ય

સભવી જ કેમ શકે? ' ઇત્યાદિ એવા પ્રાણુવન્ત ધર્મ-
અથના નિર્માતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચ દ્રનો પરિચય આપવો
એક “ નાને મોઢે મોટી વાત ” છે તેમજ તેમના ઉપદેશના
ગાનની ભૂમિકા કે પ્રસ્તાવના લખવા એસવુ એ એક
સાહસ માત્ર જ છે

જેમના ઉપદેશના ગીતો ઘેરે ઘેરે પ્રાણીમાત્ર ગાતા હોય
એમના ઉપદેશને ભારતના પ્રાણીમાત્રે પોતાના જીવનમા
ઓતપ્રોત કર્યો હોય, તો ભારતની આ પરતત્ર દશા અને
હીનતા કેમ હોઈ શકે? કહેવાને ગ્લાનિ થાય છે કે આજે
આપણે એ પરમ પવિત્ર ઉપદેશના ગાનથી વિહોણા થઈ
ગયા છીએ આજે આપણે વર્ણાશ્રમધર્મના પાલક, રક્ષક અને
પૂજક એ પરમાત્માના આદેશથી વિરુદ્ધ વર્તન કરી રહ્યા
છીએ આજે આપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિ બધા વર્ણોએ ભેળા
મળી જાતિ અને કર્મનો સકર કરવા માડ્યો છે આજે
આપણે આપણા શાસ્ત્રોને કલ્પનાના પ્રવાહમા લખેલા કહે-
વામા શરમાતા નથી એવી દશા વચ્ચે ફરીને આપણા
પ્રજાત્વની રક્ષા માટે, આપણા પુનરુદ્ધાર માટે જે કંઈ પ્રયાસો
કરવા જોઈએ તે સઘળા કંઈ દિશામા હોવા જોઈએ,
તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને હોવો જોઈએ અને તેને
અમલમા મૂકવા અને હૃતપ્રાણ—ઓજરહિત—મલિન-
દશા દૂર કરવા માટે સર્વથા સર્જ થવું જોઈએ

“ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ”ના આત્મવાન્ ઉપદેશના પાન વિના
આપણી ઉન્નતિ થવા સભવ નથી એ સિદ્ધ થયેલી વાત
જો તેથી આપણે એ પવિત્ર ધર્મ પુસ્તકને જેટલું ભૂલ્યા

હોઈએ તેના કરતા હજારગણા તેના અનન્ય ઉપાસક બનવું એ આપણી પ્રથમ ફરજ છે અને તે ફરજને અંગે જ આ “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ની પ્રસ્તાવના એ “નાને મ્હોડે વડી વાન” જેવું તથા વર્ણાશ્રમધર્મ-સનાતન ધર્મમાં આપણી સાપ્રત શિથિલતા એ પરિસ્થિતિ વચ્ચે મનના સમાધાન અને આનંદને માટે થોડા ઉદ્ગારો બહાર કહાડ્યા સિવાય રહેવાય તેવું નથી જેવી રીતે કોઈ બૃહત્ જલાશયમાંથી વિવિધ પક્ષીઓ યથાશક્તિ પરિમિત જલ ચાચમાં લઈ કલ્લોલ કરતા ફરે છે, અને પોતાની ચાચમાં આવેલા થોડા જલથી પણ આનંદ માને છે, તેવી જ રીતે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” રૂપી જલાશયમાં યથાસાધ્ય ચચુ પ્રવેશ કરી થોડાથી પણ અનંત તૃપ્તિ પમાય તેવા અમૃતની ઉપાસના કરી પક્ષીઓની માફક આનંદ માનવો એજ આપણું કર્તવ્ય હોઈ શકે

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ની અદરના માર્મિક રહસ્યને જાણવા પહેલા એ નામની મહત્તા અને મોહકતા સમજવી આવશ્યક હોવાથી પહેલા આપણે તે નામની જ અર્થસિદ્ધિ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” એ આખો એક તૃતીયા તત્પુરૂષી સમાસ છે તેમાં સાથી પ્રથમ પદ છે—“શ્રીમત્” એ પદ શ્રી ને મતુપ્ પ્રત્યયથી થયો છે, અને તેનો અર્થ એવો નીકળે છે કે શ્રી—કાન્તિ—તંજ—ઓજ જેની પાસે જેનામાં હોય તેવા, અર્થાત્ “શ્રીમત્” એ પદથી નિરંતર ઉદ્યમનિષ્ઠતા, જીવન, પ્રાણ, તેજ ઇત્યાદિ અર્થનો ઔષ્ધ થાય છે જેમ કે મહાભારતમાં લખ્યું છે કે —

इ सार्तेषु प्रवत्तेषु नास्तिकेष्वल्लेषेषु च ।
न श्रीर्विसत्पदान्तेषु ये चोत्साहविषर्जिताः ॥

અર્થાત્ પૂર્વજન્માર્જિત, તેમજ આ જન્માર્જિત પાપના પરિણામે ઉત્પન્ન થતા દુષ્કર્મો પીડિત મદોન્મત્ત આત્મશિષ્ટને નહિ ગણકારી તેમની અવજા કરનાર આ જન્મતના સચ્ચાલનમા કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ છે, એમ વસ્તુસ્થિતિસિદ્ધ મન્ત્રવ્યનો સદ્અંતર ઇન્કાર કરનાર આલસ્યમા સળકતા, ઇન્દ્રિયો જેમને પોતાને વશ નથી તેવા, તેમજ નવીન ઉત્સાહરહિત મનુષ્યોમા શ્રી—લક્ષ્મી—કાતિ—તેજનો સર્વથા અભાવ રહે છે અર્થાત્ ઉક્ત દોષોથી સદ્અંતર દૂર રહેનાર સર્વદા અને સર્વથા શ્રીસંપન્ન “શ્રીમત્” હોય એ ભાવ છે આપણા પ્રસ્તુત પદમા “શ્રીમત્” પદથી એ ઉપદેશના પ્રયોજક પરમેશ્વરમા પાપ, મદ-રખણન-નાસ્તિકતા, આલસ્ય, અર્જિતેન્દ્રિયતા તથા ઉત્સાહરહિતપણુ એ સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ કહ્યો છે, અને એથી “કારણગુણાઃ કાર્યગુણાન્ જનયન્તિ” અર્થાત્ “કારણના ગુણુદોષો કાર્યમા પરિણત થાય છે” એ નિયમ પ્રમાણે નિર્દોષ અપ્રમત્ત, આસ્તિક્ય—સંપન્ન, ઉદ્યમવાદ અને કર્મવાદના ચળકતા સીતારા જિતેન્દ્રિય તથા નવીન ઉત્સાહી અનુપમ પ્રયોજકના ઉપદેશકૃતિમા પણ તે સર્વ ગુણો સમાએલા છે અને એથી એ ઉપદેશનુ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરી જીવનમા ઉતારવા જે પ્રાણીઓ પ્રયાસ કરતા હોય તેમનામા પણ એ અલૌકિક ઉપદેશકની શ્રીમત્તાની જેટલી છટા છે તેટલી સઘળી ઉતરી આવે એ નિર્વિવાદ છે એ અમોક્ષા ઉપદેશકના ઉપદિષ્ટ વચનોનુ અનુધ્યાન

કરનાર પ્રાણીમા મલિનતા, પાપ, અલક્ષ્મી, નિરૂધમતા, તેજ-
બલનો અભાવ ઇત્યાદિ સંભવી શકે જ નહિ ઇત્યાદિ એ
અર્થ “શ્રીમત” પદથી દોતિત થાય છે

હવે બીજુ પદ છે “લગવત્” ‘લગવત્ ।’ એ શબ્દ
પણ લગ શબ્દને વતુપ્ પ્રત્યયથી થયેલો છે આચાર્યોએ ‘લગ-
વત્’ પદના સ્કેટનમા “લગ” શબ્દની નીચે મુજબ
વ્યાખ્યા આપી છે —

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशस श्रिय ।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य वण्णा भग इतीद्गना ॥

અર્થાત્ સ પૂર્ણ-સમસ્ત-ત્રિકાલાબાધ્ય-અલૌકિક-ઐશ્વર્ય
ત્રિકાલાબાધ્ય, સર્વવ્યાપકજ્ઞાન, અદૂષિત યશ, અને ત્રિકાલા-
બાધ્ય તેજ-સામર્થ્ય-બલ-ક્રાન્તિ-સમગ્ર ઐશ્વર્યના ઉત્પાદક
હોવા છતાં તે વસ્તુઓમા આસક્તિ-મમત્વનો સવથા અભાવ-
વૈરાગ્ય તથા અનેક પરિસ્થિતિઓમા સ હોવાયલા હોવા છતાં
સદ્દાનિમુક્તભાવ, એ પ્રમાણે એ છ વસ્તુઓની “લગ”
એવી સજ્ઞા છે એ ‘લગ’ અર્થાત્ એ છ સજ્ઞાઓ
+વત=સ પત્ત જેઓ છે, જેમનો એ બધી છ વસ્તુઓ ઉપર
અર્થાત્ એ દ્વારા સહેજે સમજી શકાય તેમ સમસ્ત બ્રહ્માડ
પર સ પૂર્ણ અધિકાર છે તેવા એ અલૌકિક સર્વાધિકારી
સર્વસત્તાધારક, ચેતન્યાત્મક, નિત્યશુદ્ધ, બુદ્ધ-નિર્મુક્ત-સ્વભાવ
પરમેશ્વર જેવા ઉપદેશકના ઉપદેશને જે પ્રાણીઓ ચક્રણ
કરે, ચિત્તમા ઉતારે અને એનું અનુકરણ કરે, તે પણ
પરમાત્માના એ ભાવ-નિર્મુક્તભાવને અર્થાત્ જન્મમરણ-

રહિતતાને અર્થાત્ જે પદમાથી ઉત્પત્તિ તે જ પદમા લીન-
તાને પામે એ સ્વાભાવિક છે, ઇત્યાદિ એ અર્થ “લગવત્”,
પદથી દોષિત થાય છે

ત્રીજુ પદ છે “ગીતા” “ગીતા” એ કૃદન્ત વિશેષણ
છે અને તેનો અર્થ “ગાવામા આવેલી તે” એવો થાય
છે, અહીં આપણને રહેજે પૂછવાનું મન થઈ આવે છે કે
“ઉપદેશાએલી તે” “કહેવામા આવેલી તે” ઇત્યાદિ અથ
દોષાત્ કોઈ પદ ન મૂકતા “ગાવામા આવેલી તે” એ પદ
મૂક્યું છે તો તેમા કઈ વિશેષ અર્થની પ્રતિ થાય છે કે
કેમ? હવે આપણે તેનો વિચાર કરીએ કે આપણે કોઈ
સભામા વ્યાખ્યાન સાંભળવા જઈએ અથવા સદ્ગુરુ પાસે
ઉપદેશ સાંભળવા જઈએ ત્યારે ત્યાં જે વ્યાખ્યાન કે ઉપ-
દેશનો વિષય હોય તે વાર્તાના સ્વરૂપમા અર્થાત્ ગદ્યમા
રહેલો હોય છે ત્યારે તેનો મર્મ—રહસ્ય—ભાવનું વધતું
ઓછું ગ્રહણ શ્રોતાઓની ગ્રાહકશક્તિના ઉપર આધાર રાખે
છે કોઈને અમુક યાદ રહે છે, કોઈને અમુક, એમ હોવાથી
સંભવે છે કે મુદ્દાની વાત જ મદ શ્રોતાઓના મનમાથી
નિકળી જાય હવે જો કદાચ એજ ઉપદેશ કે વ્યાખ્યાન
પદમા ગાનરૂપે ગોઠવવામા આવ્યા હોય તો ગ્રહણ કરવાને અને
લાભો વખત સુધી ધારણ કરવાને ઘણું સહેલું થઈ પડે છે અને
આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એજ ઉદ્દેશથી દરેક ધર્મગ્રંથો
ઇતિહાસો અને બીજા શાસ્ત્રો પણ છ દો (સ્ટોકો) મા લખવામા
આવ્યા છે, તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ગાન (સ્ટોકો) મા
લખવામા આવ્યું છે, તેથી તે યાદ કરવાને સહેલું અને વ્યવ-

હારમા અતિ પ્રચલિત થવાને પાત્ર છે ગદ્યમા કહેલી વસ્તુ વાર-
વાર બોલવી અને કહેવી, વ્યવહારમા અસુગમ અને અપ્રચલિત
છે એથી લોકમા પ્રતિષ્ઠા પમાડવા તથા વારવાર તેના મર્મને
અહણ કરાવવા માટે તથા સ્વાધ્યાય પ્રાણીના ચાલુ વિકાસ
કહ્યાણુ અને આત્મશુદ્ધિને માટે અતિ આવશ્યક હોવાથી
“સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ” “સ્વાધ્યાયનુ અવશ્ય અધ્યયન કરવું
જોઈએ” એ નિયમની સગતિમા

“તિષ્ઠન્નાસીન શયાનો વા સ્વાધ્યામર્થીયતિ”

અર્થાત્ “ઉભા રહેતા બેસતા સૂતા કે હરકોઈ અવસ્થામા
સ્વાધ્યાયનુ સેવન કરવું જોઈએ” એ શાસ્ત્રીય ફરમાન
મુજબ પણ એવો એ રહસ્યમય ઉપદેશ છ દોમા જ ગોઠવ્યો
છે કે જેથી પ્રાણીમાત્ર તેને વારવાર યાદ કરી શકે, અને એને
યાદ કરીને અથના અનુસ્મરણપૂર્વક એમા રહેલા ઓજસ્
અને આત્મબલને સહેજે મેળવી શકે, ઇત્યાદિ એ હેતુ
“ગીતા” એ પદ્ધતી દોતિત થાય છે સમસ્ત પદ્ધતો અર્થ
“શ્રીસ પ ન, પરમૈશ્વય સ પન્ન, પરમેશ્વરવડે ગાવામા આવેલી
તે” એવો થાય છે

ઉપર કહેલી “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના શબ્દાર્થની નહિ જેવી
સમજુત છે અસલ નામમા રહેલી ઝમક અને પ્રતિભા
સે કંડો પચાંચો મૂકવાથી પણ આવી શકે તેમ નથી, તેમજ
પ્રભુના એ અનંત સામર્થ્યશાલી “ગીતા” એ શબ્દના
અન્વર્થનુ સમ્યક્ જ્ઞાન કરાવવું એ પણ ઘણું દુર્ધર છે અસ્તુ !

હવે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” એ નામની બાહ્ય શબ્દ-
ર્થતા જાણ્યા પછી એ પરમ પવિત્ર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કયા પ્રસંગે,

કેવા સજોગો વચ્ચે, અને શા હેતુથી રચવામા આવ્યું છે, તે જાણવું અતિ આવશ્યક છે એથી આપણે એ આત્મ-જલપ્રદાયક શાસ્ત્રના પ્રણયનના સજોગોની મીમાસા કરીએ —

આ “ શ્રોમહ્નિગવદ્ગોતા ” તે પાડુના પુત્ર અર્જુન અને દુષ્ટોના નાશ અને યવિત્ર જનતાની રક્ષા માટે આવિર્ભૂત વસુદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એ બંનેની વચ્ચે ચાલેલો સવાદ છે એ સવાદના રૂપમા ઉપદેશ કટોકટીના પ્રસંગમા મરણજીવનના પ્રશ્નમા, દુષ્ટોના નાશ અને સર્જનોની રક્ષાના કર્તવ્યાકર્તવ્યમા, અને ભૂમિનો ભાર ઉતારવા ન ઉતારવાના વિકટ સવાલમા અપાયેલી છે એ એની મહત્તા છે જે વખતે ભીરૂ અને કાયરોના હૃદયમા દૂરથી પણ આઘાત પહોંચતો હોય જે વખતે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ આખ તાણી ડોકીયા કરી રહ્યું હોય, અને જે વખતે પરમ પ્રિય પત્નીઓ, પ્રાણુ સમા પુત્રો, અને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય પિતા, માતા-ભક્તોને પિતા માતાનો સદતર વિયોગ જ દૃષ્ટિગોચર થતો હોય તે વખતે ધીરજ રાખી ચિત્ત એકાગ્ર કરી કોઈ તત્ત્વ-પ્રધાન ભાવગભીર વસ્તુને કહેવી, કે સાભળવી એ વક્તા શ્રોતા બંનેના ધૈર્યની પરાકાષ્ઠા જ બતાવે છે આ આપણું અન્યાત્મશાસ્ત્ર પણ એવા જ વિકટ પ્રસંગમા ઉપદેશાએલું છે

મહાભારતની વાર્તા સૌ કોઈને વિદિત છે કે દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ પાડવોનો દ્વેષ કેવી રીતે કર્યો, તેમને કેવી રીતે અન્યાયને માર્ગે દુઃખ આપવાના પ્રસંગો ઉભા કર્યા, પડાવોની સમાધાનની નમ્રમા નમ્ર શરતોનો પણ તેઓએ મદના

આવેશમાં કેવી રીતે ઇન્કાર કર્યો, તેનો ચિતાર આપણને મહાભારતના ઉદ્યોગ વર્ષમાંથી મળે છે પાડવોને રાજ્યહુક્ક છોડી શકિતથી વનમાં વિચરવાની સલાહ આપતા ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રેરણાથી આવેલા સજય પ્રત્યે યુધિષ્ઠિરે જે કથું છે, તે ઘણું હૃદયદ્રાવક છે એ આપો. પ્રસંગ અહીં અપ્રસ્તુત હોઈ આપતા નથી પણ યુધિષ્ઠિરની ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે નમ્રતા નમ્ર છેલ્લી માગણી જે હતી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

રાજ્યૈકદેશમપિ ન પ્રયચ્છ શમપિચ્છનામ્ ।
અવિસ્થલ વૃકસ્થલ માકન્દી વારણાવતમ્ ॥

અવસાન ભવત્ત્વત્ર કિંચિદેક ચ પચમમ્ ।
ભ્રાતૃણા દેદિ પચાના પચગ્રામાન્સુપોધન ॥

ઉદ્યોગ ૫ અધ્યાય ૩૧ શ્લોક ૧૮-૧૯-૨૦

“ અર્થાત્ હે રાજન્ દુર્યોધન, સમાધાની ઇચ્છા કરતા એવા અમને અમારો ઉચિત રાજ્યભાગ આપો અગર તે નહિ તો રાજ્યનો અમુક ભાગ જ માત્ર આપો, તે પણ નહિ તો અવિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકન્દી અને વારણાવત તથા પાચમુ જે આપને કાવે તે, એમ પાચ શહેરો જ અર્થાત્ અમને પાચેને રહેવા લાયક પાચ ગામ આપો, કે જેથી અમે તેને સર્વસ્વ સમજી સમાધાન કરીએ ” ઇત્યાદિ

આખરે યુધિષ્ઠિરની સમાધાનીની શરતનો સ્વીકાર કોર વેાએ કર્યો નહિ ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચ દ્રની સમાધાનીની સોનેરી સલાહની પણ તેમણે અવજા કરી, અને આખરે બંને પક્ષને ન્યાય અન્યાય તોળતા કુદરતના નિષ્પક્ષ-

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

બ્રહ્મનિષ્ઠ, જ્યોતિર્વિભૂષણ, વિદ્યાભાસ્કર,
મહોપદેશક, પદિતશ્રી કૃષ્ણ મોહનજી શર્મા,
કાર્તાતિક.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અનુવાદક.

મૂળવતન —
ગદસીસા (૬૨૭)

સાપ્રતનિવાસ —
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, બર્યાખીલીંગ, મુબમ્બ.

પાત નિર્ણયને આધીન થવા કેરી રીતે યુદ્ધની તૈયારી કરવી પડી, એ વાતો મહાભારતમા ભગવાન વેદવ્યાસે બહુ વિસ્તાર-પૂર્વક લખી છે તેમનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો ખાસ આવશ્યક નથી પણ માત્ર ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિને અંગે પાંડવ અને કૌરવોની વચ્ચે ચાલુ થવાના મહાન અને ભયકર યુદ્ધમા પાંડવપક્ષના એક મુખ્ય યોદ્ધા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના મિત્ર અર્જુન પ્રત્યે આ યુદ્ધ ચાલુ થવાની પૂર્વે આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે, એ હકીકત જ અહીં પ્રસ્તુત છે

હવે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે કે યુદ્ધ શરૂ થવાના પ્રસંગમા યુદ્ધ સખધી બીજી કઈ મત્રણાઓ કરવાનુ છોડી આવા અધ્યાત્મના ઉપદેશના શ્રવણ કથન માટે પાંડવના મુખ્ય પાત્રો—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર અને અર્જુન—કેમ રોકાઈ ગયા ? તે વખત તો વીરોની વીરતા બતાવવાનો, પોતાને ક્યેલા અન્યાય અને અપમાનોનો હિસાબ કરી લેવાનો, અને મરણજીવનની જોખમદારીનો હતો એ વખતે શા મટે આવુ વિચિત્ર—જગતની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તન બને મુખ્ય પાત્રોને કરવુ પડ્યુ ? ઇત્યાદિ પરિસ્થિતિને જડમૂળથી જાણવાની ઇચ્છા ન રોકી શકાય તેવી છે

વસ્તુસ્થિતિ એવી છે, કે આ જગત્ અને એની અદરના બધા ક્રમોનો અવિરત ભાવ-અસ્તિત્વ જગતની અદર રહેલો બદ્-કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર-રિપુઓ પર અવલબે છે એ બધે રિપુઓનુ સામ્રાજ્ય આ વિશ્વમાથી ઉઠી જાય તે તેજ કાણે આ જગત્ જગત્ નહિ, પણ એના ઉત્પાદક પર

શ્રી ગીતા પ્રસ્તા ૩

માત્રમાના વાસ્તવિક તેજોમય કે આપોમય અશરૂપેજ થઈ જાય પણ એકી સાથે એમ થવું એ આ જગતના કર્તાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એટલે અસંભવિત છે, ત્યારે રહ્યું એ કે આ બુ જગત તે એક સાથે પોતાની ખરી સ્થિતિ સમજી શકે તેમ નથી, પણ તેની અદરના અમુક અધિકારી જીવો અવશ્ય ખરી સ્થિતિ સમજી તે પ્રમાણે આચરણ કરી શકે છે અજુન પણ એવા અધિકારી જીવાત્માઓ માહેનો એક હતો, તેથી યુદ્ધની શરૂઆતમા જ્યારે અર્જુન કે જેની વીરતાના જ્ઞાન દશે દિશામા ગવાતા હતા, અને જેના શૈયની તુલના મહેન્દ્ર કે મહાદેવ સાથે કરવામા આવી હતી, તે જ્યારે યુદ્ધના મેદાનમા પોતાના અને શત્રુઓના સૈન્યની વચ્ચે ઉપસ્થિત થયો, તે વખતે આ જગતના સચાલનમા ખામ કારણભૂત ષડ્રિપુઓએ તેને એકદમ ઘેરી લીધો, અને તે પણ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી કારણ કે એ નૈસર્ગિક ષડ્રિપુઓના હુમલાનો ખચાવ કરતા જેને આવડે તેજ લૌકિક શત્રુઓની સાથે લડતા પોતાનો ખચાવ કરી શકે છે અને એવી રીતે એક માત્ર અર્જુનને જ નહિ, પણ આ જગતના પ્રાણીમાત્રને આ નૈસર્ગિક ષડ્રિપુઓ સામે લડતા શિખવવાના હેતુથી અર્જુનને છ શત્રુઓથી આકાન્ત કરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે તેની વીરતાનું માપ કાઢવા માડ્યું અને અર્જુન એ છ નૈસર્ગિક રિપુઓને જીતવા કે વશ કરવા જેટલા વીર થઈ શક્યો નહિ તેની વિરતા લૌકિક જ હતી અલૌકિક વીરતા પ્રાપ્ત કરવાને, તેને હજી સદ્ગુરૂને શરણે જવાની જરૂર હતી, અને તેથીજ તેને ખરો વીર બનાવવા માટે નૈસર્ગિક તથા લૌકિક શત્રુઓને જીતવાનું સામર્થ્ય તેનામા રેડતા સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણના હેતુથી આ ઉપદેશ આપ્યો છે.

અનુન કામ ક્રોધાદિ પરિપુર્યોથી કેવી રીતે આકાન્ત થયે હોતો તેનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે ખેંચી શકાય તેવું છે —

અનુનને રાજ્ય-પ્રાપ્તિની અને કીર્તિની કામના-વાસનાઓ હોતી, એથી એ કામરૂપી શત્રુથી આત્મ કલ્યાણના માર્ગમાં વિદ્ધ થયેલો હોતો. કારણ કે લૌકિક કામના-વાસનાઓનો દાસ જીવાત્મા કદિપણ પારલૌકિક બ્રહ્માનંદ-સખધી સુખ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર નથી, અને એથી જ એ હિપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે —

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુકદાચન ”

“ હે અનુન, તને માત્ર વિહિત કર્મો કરવાનો જ અધિકાર છે, પણ તેના વાસનાજન્ય ફલોની ઇચ્છા કરવામાં નહિ ” કારણ કે કામના અપ્રતિહન્ય પ્રવાહ-વેગને અટકાવવાની શક્તિ કેળવવામાં આત્માની ભારે કસોટી અને વિકાસ સમાએલા છે. કામરૂપી શત્રુ આ જીવાત્માનું વધુમાં વધુ અપ્રિય કરનાર શત્રુ છે, એથીજ ત્રીજા અધ્યાયમાં એને વર્ણવ્યો છે કે —

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યૈનમિદં વૈરિણમ્ ॥

તેમજ —

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદ્ધ પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવ વેગ સયુક્ત સ સુલો નર ॥

અર્થાત્ “ એ કામદેવ ઘણા મોટા ખોરાકવાળો, મહાપાપી, તથા આ લોકના પ્રાણીઓનો મોટો શત્રુ છે ” તેમજ “ જે મનુષ્ય આ શરીરને છોડી જવા પહેલાંજ શરીરથી કામક્રોધ જન્ય વેગને સહન કરી શકે છે તે જ મનુષ્ય ખરો યોગી અને સુખી છે ”

એજ પ્રમાણે લૌકિક વાસનાઓના નાશના અભાવમા ઉદ્ધવતી કીર્તિ તથા રાજ્ય-પ્રાપ્તિની સફલતાના અભાવમા પોતાના ઈચ્છિતમા અતરાયભૂત-વસ્તુઓ પ્રત્યેનો ભાવ એજ ક્રોધના રૂપમા પરિણત થયેલો. રિપુ-ક્રોધ-તેનાથી પણ અર્જુન ઘેરાયેલો જ હતો, એમ સ્થિત-પ્રજ્ઞના લક્ષણોના વર્ણનમાથી જાણી શકાય છે જગતના નૈસર્ગિક પરિપુઓમાથી એકાદનો પણ અશ, જે જીવાત્માપર અસર કરેછે, તેને ખીજા શત્રુઓ સહેજ ફોલ પમાડે છે, અને એકના અસ્તિત્વમા વધતાઓછા અશમા ખીજા શત્રુ પણ હોય છે જ એ જ પ્રમાણે ખીજા શત્રુઓથી પણ આકાન્ત હતો જ મોહ તો અર્જુનને પગલે પગલે ઘેરી રહ્યો હતો, કારણકે એને એમ ભાન હતું કે “ આ બધા કાર્યોનો કર્તા હોજ્જા હું જ છું મહારાથી જ આ મહાન્ યુદ્ધની યોજના થઈ રહી છે મહારા બાણુ પ્રહારોથી જ કર્ણાદિ યોદ્ધાઓ મરશે ” એવો એને મિથ્યા ભાસ-વિષયયજ્ઞાન રૂપી મોહ હતો, પણ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની દિવ્ય ઉપદેશ પ્રણાલિથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અજુનના મનમા એ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે “ અર્જુન ! તું તો આ બ્રહ્માડમા કોઈ વિસાતમા નથી, તું માત્ર કુતીનું બચ્ચું છે, ત્હારી શક્તિશી ” તું એક નાનું સરખું પ્રાણી, ઇત્યાદિ ” એ વાતો નીચેના વચનોમાથી સહેજે જાણી શકાય છે —

યદા તે મોહકલિલ બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદ શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ॥

તેમજ —

કચ્ચિદેતચ્છ્રુત પાર્થ

કચ્ચિદજ્ઞાનસમોહ

ત્વયેકાગ્રેણ ચેતસા ।

પ્રતદ્રસ્તે ધનજય ॥

અર્થાત્ “ હે અર્જુન ! જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી અધ-
કારને તરી જશે, ત્યારે તને પણ સાલળવાલાયક અને
સાલળેલા કર્મના ફેલો ઉપર કટાણો આવશે ” વળી અઢારમા
અધ્યાયના અતમા ઉપસહાર કરતા અર્જુનને પૂછે છે કે હે
“ પાર્થ ! તે એકાગ્ર ચિત્તથી મેં જે કંઈ કહ્યું તે સાલજ્યુ કે ?
અને અજ્ઞાનજન્ય તારો મોહ નષ્ટ થયો કે કેમ ? ” તથા ઉપરના
શ્લોકમા ભગવાનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા અર્જુનનો પોતાના વગ્ગનો
પણ તેની પહેલાનો મોહાલિભવ સિદ્ધ કરી આપે છે —

નષ્ઠો મોહ સ્મૃતિર્લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ॥
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહ, કરિણ્યે વચન તવ ॥

અર્થાત્ “ હે અચ્યુત ! આપની કૃપાવડે મારો મોહ
નષ્ટ થઈ ગયો છે અને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે હું સદેહ
રહિત થઈ ગયો છું, અને આપના કહેવા પ્રમાણે જ હું
વર્તન કરીશ ’

એજ પ્રમાણે અર્જુન મદ-ગર્વ-અહ કાર-અને માત્સ-
યથી પણ આકાન્ત હતો એને પોતાની અસ્ત્રવિદ્યામા ચમત્કાર
પ્રતીત થતો હતો, એને પોતાની બાણવિદ્યામા કલા ભાસતી હતી,
અને પોતાના આત્મા માટે અભિમાન તથા પોતામા વીર્યની
અતિશાયિતા ભાસતી હતી એને પોતાના બલમા વિશ્વાસ
હતો કે એ જય મેળવશે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર એનો
એ ગર્વ ઉતારી નાખવા, તથા ભરતીના તોફાન શમી ગયા
પછી પ્રશાન્ત વાતાવરણવાળા, સમુદ્રના જેવો ગભીર ભાવ-
પ્રધાન તથા ઉશ્ક્ર બલને બદલે રહસ્યમય બનાવવા ઇચ્છતા
હતા, અને જેમ દર્દીને ઓપરેશન કરવા પહેલા ડોક્ટરે

બુદ્ધિમાન આપે છે, તેમ આ સ સાર રોગના-નિપુણ ડોક્ટર-
ચિકિત્સક-પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે અર્જુનને મલિન ભાવના
ઓનો વિરેક કરવા માટે જ, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના પાનરૂપી
ઓપરેશન કરવા માટે, તેની બધી શુભાશુભ ભાવનાઓનો
નાશ કરવા માટે, અને એમ કરી તેને નિર્મલ તથા વિશુદ્ધ
બનાવવા માટે, વિષાદરૂપી વિરેચનથી તેને એકદમ વિષાદમય-
હતાશ-કરી નાખ્યો, તે આપણે પહેલા અધ્યાયમાં જોઈ
શકીએ છીએ એ વિષાદરૂપી વિરેચન આપ્યા પછી સ સારના
શુભાશુભ ફલ ભોગરૂપી દર્દનો, સાધ્ય ઉપાય કરતા તત્ત્વા-
મૃતનુ સ્થિતિ કરી, પોતાના પરમ પ્રિય સખા અને ભક્તને
અમર તથા નિર્મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કહે છે કે:—

ક્લૈવ્ય માત્મ ગમ પાર્થ, નૈતસ્વય્યુપપચ્ચતે ।
ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય, ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરતપ ॥

અર્થ —

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વ પ્રજ્ઞાવાદાશ્ચ માત્રસે ।
ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ માતૃશોચન્તિ પણ્ડિતા ॥

અર્થાત્ “ હે પાર્થ ! કાયતરતાને પ્રાપ્ત થા નહિ તહારે
માટે એ લાયક નથી હૃદયની ક્ષુદ્ર દુર્બલતાનો ત્યાગ કરી
હે પરતપ ! ઉભો થા ”

વળી “ ન શોક કરવા લાયક વસ્તુઓનો તુ શોક કરે છે અને
પડિતોના જેવી વાણી બોલે છે પણ પડિતો તો મરેલા કે
જીવતાનો શોક કરતા નથી ” ઇત્યાદિ

એવા ગૌરવ ભર્યા ઉપદેશથી તથા પરિસ્થિતિથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે મનુષ્ય વરિપુઓના દોષથી મુક્ત થયા સિવાય ઉચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને એ વરિપુઓના હુમલાથી બચી જવું એનું જ નામ આત્મરક્ષણ છે તેથી એવા આત્મરક્ષણના તથા દર્શનના મોઢેરા આદર્શોને અર્જુનદ્વારા આખા જગતને આપવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ ઘણા બારીક સંજોગો વચ્ચે આપ્યો છે.

હવે એ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના અનુક્રમને તથા સારને સમજાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ, તેમાં મુખ્ય કેટલા વિભાગ છે, ઉપદેશની શ્રેણી તે કેવી છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઉપદેશની પ્રાઠતા બતાવી સમજાવને કિલ્લટ, વેદ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની માફક કઠિન તત્ત્વજ્ઞાનને સાહિત્યની પેઠે રસિક બનાવી, પહે પહે અલકારિક ભાવાનો ઉપયોગ કરો, દૃષ્ટાન્તોથી જીવનમાં ઉતારવાનું કેવી રીતે સુલભ કરી આપ્યું છે, તે તથા કચડાચેલા, સડેલા, પરત્ર, તથા ગુલામ સમાજને સ્વતંત્ર તથા તેજસ્વી બનાવવાના પરમ મંત્રોની દીક્ષા તેમાં મૂકા “નાયમાત્મા બલહીનેનલભ્યઃ” આ આત્મા, બલહીન-માયાથી હણાયેલા-જીવાત્માવડે પમાવો સુલભ નથી એ સત્યને “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ની ઉપદેશપ્રણાલિથી સુલભ કરી અર્જુનને ભારતવર્ષને તથા સમસ્ત વિશ્વને, એક અપ્રતિમ-અનુગ્રહ અપરિસીમ તત્ત્વજ્ઞાન, તથા બલ, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષણમાં ઓજસૂ રેહનારો અદ્વિતીય ધર્મગ્રંથ, જે મિત્રોની મૈત્રીની યાદ કાયમ રાખવા, તથા ભારતના આર્ય સંતાનોને પોતાના સમાજના નમ્ર સેવક બનવાની લાયકાત

કેળવવા ઉપદેશ આપી, “ ભગવદ્ગીતા ” જેવો અનુપમ નિબંધ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા પ્રજાને સહેલાઈથી સમજાય તેવા હેતુથી પ્રજાને ચરણે ઉપાનયન તરોકે ધર્યો છે, તે જાણવામાં અનુપમ આનંદ છે.

એવા એ ધર્મ-પ્રવર્તકના ચારિત્ર્યની અને લોકસેવાની લાગણીની જેટલી કદર અને પ્રશંસા કરોએ, તેટલી ઓછીજ છે એ આ ભગવદ્ગીતાની વિશેષતા છે કે એના પ્રણેતા મહાનુભાવ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર છે, અને એ અર્જુનને નામે પણ વાસ્તવિકતા એ મોઢેરા પ્રજાકીય ધર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના અને અપભ્રંશપત્રિકા તો શુદ્ધ સનાતની આર્ય પ્રજાને ઉદ્દેશીને જ એને ચરણે ધરવામાં આવ્યા છે, કારણ કે “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” એ જેટલી નિર્માલ્યતા ઓછી કરી પ્રજાને પ્રાણવન્ત બનાવી જે સેવા કરી છે, તે સેવા બીજા કોઈ ધર્મગ્રંથે કરી નથી અર્જુનના બહાના હેઠળ પ્રજાને જ ઉદ્દેશીને આ ઉપદેશ-ગ્રંથ તૈયાર થયેલો છે એમ કહેવાને બીજા પણ પ્રમાણ છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે કે —

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ॥

અર્થાત્ “ જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે શરણે આવેછે, તેવી રીતે જ હું તેમને બળુ છું-પૂજુ-છું ” એ વચનો પ્રમાણે પરમકૃપાલુ દયાના સાગર, આર્યપ્રજાના પ્રાણ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને પ્રજા જેવે રૂપે સેવા અર્પણ કરે, તેવે રૂપેજ તે સેવક-સેવ્યનો ભેદ છોડી, પ્રજાની પાસે પોતે પણ “ પત્ર પુષ્પ ” લઈ હાજર રહે, એવી તો એ નદનંદન બાલમુકુન્દ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જ દયા છે એની અનુ-

કપાની આપણે શી પ્રસ્તાવના કે પ્રશ્ન કરીએ ? એ અનન્ત અને દયાલુ છે, તેથીજ “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” જેવું પુસ્તક આપણી પાસે હજી પણ કાયમ છે

એ પ્રમાણે મધુર-મુરલીધરના ઉજ્જવલ ચારિત્ર્ય અને દયાના ગુણગાનની આછી પ્રસ્તાવના કરી જગત્પદ્મ જગદ્-ગુરુ શ્રીઆદ્યશકરાચાર્યે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”નો ઉપક્રમ કેવી રીતે કયો છે તે, તથા તે શા હેતુથી ઉપદેશાચ્છેડી છે વિગેરે હકીકત આપણે તેમના શબ્દોમા જ જોઈએ

સર્વાધિરાટ, સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ ભગવાન્ નારાયણે આ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું, અને તેની કાયમ સ્થિતિ—અસ્તિત્વ—જાળવી રાખવા માટે મરીચિ વિગેરે પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરી વેદોમા કહેલો પ્રવૃત્તિ-લક્ષણાત્મક-યજ્ઞ, યાગ, દાનાદિ સ્વરૂપ જગત્ચક્રના ચાલનમા અગીભૂત ધર્મ તેમને ગ્રહણ કરાવ્યો અને સાથે સાથે જ સનક, સનદન, સનાતન અને સનત પ્રભૃતિ કુનારોને ઉત્પન્ન કરી તેમને નિવૃત્તિ—લક્ષણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—સાધન—ચિહ્નિત—સ સારોપકારાત્મક—ધર્મ ગ્રહણ કરાવ્યો એથી સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ વેદો વડે ઉપદેશાયેલો જે પ્રકારનો ધર્મ છે, એક પ્રવૃત્તિલક્ષણાત્મક અને બીજો નિવૃત્તિલક્ષણાત્મક છે તે બંનેમાથી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ જે ધર્મ કહેા તે ધર્મ પ્રાણીઓને સાક્ષાત્ અભ્યુદય-ઐહિક કલ્યાણ અને નિશ્ચયસ—પારલૌકિક—કલ્યાણને પણ જન્મ આપનાર હોવાથી આ જગતના અસ્તિત્વનું ખાસ કારણ છે, અને તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ વર્ણો વડે તેમના વય વિભાગ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોમા શ્રેય—કલ્યાણની ઇચ્છાથી પાલન કરવામા આવતો હતો

સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપર એમ ઉત્તરોત્તર યુગોમા તે ધર્મના ઉપાસકોની વિવિધ કામવાસનાઓથી ઉત્પન્ન થતો અધર્મ કે જેની અસરથી વિવેક અને વિજ્ઞાન પ્રજ્ઞાથી નષ્ટ થવા લાગ્યા, અને જે અધર્મ પોતાની વિશેષતાથી વેદોક્ત પ્રવૃત્તિ—લક્ષણાત્મક—યજ્ઞ, યાગ, દાનાદિ સ્વરૂપ—ધર્મને જ્યારે આક્રાંત કરી અતિશય વધવા લાગ્યો ત્યારે “ધર્મથી જ જગત્ની સ્થિતિ છે” એ સિદ્ધાન્તાનુસાર જગત્ના અસ્તિ-ત્વને ટકાવી રાખવાની ઇચ્છાથી આદિ કર્તા નારાયણ પરમ પુરૂષ ભગવાન વિષ્ણુ બ્રહ્મણ્યત્વની અર્થાત્ વેદધર્મની રક્ષા કરવાના હેતુથી વસુદેવથી દેવકીમા ખાસ પોતાના અશથી “શ્રીકૃષ્ણ” નામે આવિર્ભૂત થયા

તે ભગવાન જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય તથા તેજ વડે સદા સયત્ન હોવા છતા ત્રિગુણાત્મિકા—આત્મ-સંબંધિની-માયા મૂલ પ્રકૃતિને વશ કરીને પોતે અજન્મ, અપ્રકટ તથા પ્રાણીમાત્રના ઇશ્વર હોવા છતા તથા નિરતર શુદ્ધ, પ્રબુદ્ધ તથા મુક્ત-સ્વભાવના હોવા છતા પોતાની માયા વડે કરીને શરીરધારીની માફક જન્મેલા જેવા તથા પોતે લૌકિક કર્મો કરીને લોકોને શિષ્ટ-અપ્રદાય શીખવતા લોકાનુ-ગ્રહ કરતા જણાય છે તથા આ સંસારચક્રના ચાલનમા પોતાને ખાસ કંઈ પ્રયોજન ન હોવા છતા ભૂતો-આસારિક પ્રાણિઓ પર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી વેદોક્ત પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ લક્ષણાત્મક બને પ્રકારના ધર્મ, શોક, અને મોહના સાગરમા ડૂબેલા અર્જુનને ઉપદેશ્યા

વીર ક્ષત્રિયપુત્ર ઇન્દ્રના અશભૂત તેજસ્વી અને ધાર્મિક

અર્જુન જેવા પાત્રને એ ધર્મ સબધી ઉપદેશ કરવાનો હેતુ એ હતો કે અધિક ગુણવાન મનુષ્યો—પાત્ર—વડે ગ્રહણ કરવામા આવેલો અને આચરવામા આવેલો ઉપદેશ અતિ પુષ્ટ તથા કાલે કરીને તેજસ્વી અને અધિક બલવાન થતો જાયછે ઉક્ત હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે અર્જુન જેવા વીર ક્ષત્રિય-પુત્રને ઉદ્દેશીને જેવી રીતે એ દ્વિવિધ વેદોક્ત ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, તેવી રીતે જ ભગવાન વેદવ્યાસે એ આખા ઉપદેશ-નિબંધને સાતસો શ્લોકથી ગદ્યમા ગુથીને વિશ્વની પ્રજા સમક્ષ હુત પ્રાણ, મલિન, અને નિર્માલ્ય પરિસ્થિતિમાથી, પોતાનો સદાને માટે ઉદ્ધાર કરી સ્વતંત્ર-મુક્ત થવા માટે દિવ્ય ભેટ તરીકે રજુ કર્યો છે

એ આ ગીતાશાસ્ત્રનું સંક્ષેપમા પ્રયોજન પરમ-કલ્યાણ તથા વારંવાર ઉત્પન્ન થતા સંસારનો સદતર નાશ-વિરામ-છે, અને એ પ્રયોજનની સિદ્ધિ, સર્વ કર્મ-સંન્યાસ-કૃત્તેન્ના ત્યાગ-પૂર્વક કર્માનુષ્ઠાન અને આત્મ-જ્ઞાનથી જ થાય છે, ઇત્યાદિ એ અર્થદર્શક વચનો અનુગીતામા પણ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે કહ્યા છે —

“ સ હિ ધર્મ સર્પ્યાતો બ્રહ્મણ પદવેદનમ્ ”

“ પરમ બ્રહ્મના નિશ્ચેતસ-મોક્ષ-રૂપી તે પદ-સ્થાન-ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે વિશિષ્ટ જ્ઞાન નિષ્ઠારૂપ ધર્મ જ સમર્થ છે ” અર્થાત્ સર્વ કર્મોના એટલે કર્મોના ત્યાગ-પૂર્વક માત્ર આત્મ-જ્ઞાનથી જ જીવાત્મા પરમ કલ્યાણને પામી શકેછે ‘ ભગવદ્-ગીતા ’ માં પણ અન્તે અર્જુનને એજ ઉપદેશ આપ્યો છે કે —

सर्वं धमान् परित्यज्य मामके शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“ બીજા બધા ધર્મેને છોડી માત્ર મહારે શરણે આવ હું તને સર્વ પાપોમાથી શુદ્ધ કરી મુક્ત કરીશ તું શોક કર નહિ ” અર્થાત્ એ નિવૃત્તિ લક્ષણ-ધર્મ-કર્મ સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનયોગનો જેમ ઉપદેશ આપ્યો છે, તેવી રીતેજ વર્ણાશ્રમોને અનુલક્ષીને રચવામા આવેલો અભ્યુદય-ઐહિકકલ્યાણ-લક્ષણાત્મક ધર્મ જે કે સ્વર્ગાદિ લોકોની પ્રાપ્તિના કારણભૂત છે, છતાં પણ ફલની ઇચ્છા રહિત, અને ઇશ્વરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી આચરણ કરવામા આવે, તો તે પણ જીવાત્માની શુદ્ધિ કરવા પ્રરતો છે, અને એ પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ-ધર્મના આચરણથી શુદ્ધ થયેલો જીવાત્મા કર્મ કરી જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન એજ જેનું પરમ સાધન છે એવા એ પરમ કલ્યાણને પણ પ્રાપ્ત કરીલે છે ભગવદ્ગીતામા પણ નિષ્કામ-ફલની ઇચ્છા રહિત-કર્મયોગની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું છે કે —

ब्रह्मण्यावाय कर्माणि यतचित्ता जितेन्द्रिया ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

“ ચિત્તને વિવિધ વાસનાઓમાથી પાછું વાળી તેને સંયમમા જોડી, ઇન્દ્રિયોને જીતીને—વશમા રાખીને પરમબ્રહ્મમા જ કર્મો અર્પણ કરીને, કેાઇ પણ વસ્તુમા આસક્તિ ન રાખીને, કર્મયોગીઓ આત્માની શુદ્ધિને અર્થે જ કર્મો કરે છે ” ઇત્યાદિ

એ પ્રમાણે વેદવિહિત નિવૃત્તિલક્ષણાત્મક જ્ઞાનમાર્ગરૂપી

ધર્મ, અને વેદવિહિત, અભ્યુદયાત્મક પ્રવૃત્તિલક્ષણ, નિષ્કામ-
ફલેચ્છારહિત, કર્મમાર્ગરૂપી ધર્મ, એ બંનેનું નિરૂપણ કરી
પરમકલ્યાણ અને પરમાર્થતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર સાક્ષાત
મગવાન વાસુદેવના આત્મ—સ્વરૂપ અને પરમબ્રહ્મ સબંધી
પદપદ્ધતિ બોધ કરાવનાર “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” શાસ્ત્ર છે

ઉક્ત વિશિષ્ટતા-સંપન્ન આ શાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન હોવાથી
એ સમસ્ત પુરુષાર્થની પરિસીમા છે, તેથી આ શાસ્ત્રના
વિવરણમા જાણવામા અને અભ્યાસ કરવામા પ્રત્યેક મનુષ્યે
સર્વથા પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે

એ પ્રમાણે પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની
સાંખ્યોપક્રમણિકા વાચી આગળ “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના વિભાગ
દ્વારા સામાન્ય પ્રસ્તાવના કરીએ —

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતના એ આત્મસ્વરૂપ
તથા મહાભારતના યુદ્ધના અઢાર દિવસ સરખા માર્મિક-
રહસ્યપૂર્ણ અઢાર અધ્યાય રૂપી અવયવવાળી આ “શ્રીમદ્-
ભગવદ્ગીતા”ના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ છે પ્રથમ વિભાગ
કર્મ માર્ગ, બીજો ઉપાસના માર્ગ, અને ત્રીજો જ્ઞાન માર્ગ
છે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુઓ આ લોકમા
પરમ અભ્યુદય, તથા અતે પરમ કલ્યાણ—આત્યન્તિક મુક્તિ,
પ્રાયુજ્ય મોક્ષની ઈચ્છા કરનાર, પ્રત્યેક આત્માને પરમસાધન-
મૂલ છે એ ત્રણે સાધનો ઐહિક અને પારલૌકિક શ્રેયની
પરાકાષ્ઠાઓને પામવાના ઉન્નત માર્ગમા પગથીઆ રૂપે છે.
એ સાધન ત્રિપુટીની સંગતિ, અદ્વિતીય આનંદના લહાવા

અપાવે છે એ ત્રણેની પરસ્પર સંગતિ વિના મનુષ્ય કદિ પણ ઉચા આધ્યાત્મિક આદર્શ—જીવનની આશા રાખી શકે જ નહિ, આત્મોન્નતિની ચાહનાવાળાને કમશ એ ત્રણે સાધનોનો સદુપયોગ કરી લેતા આવડવો જોઈએ

ફલની ઇચ્છારહિત, શાસ્ત્રવિહિત કર્મોના આચરણરૂપી નિષ્કામ કર્મયોગથી થતી ભાવ-ચિત્ત-શુદ્ધિ અને તેથી ઉદ્ભવતી અન્તરાત્માની પ્રસન્નતા સ્ફૂર્તિ અને દિવ્યસ્થિતિ અલૌકિક જ છે અનુભવીઓ જ એ નિષ્કામ કર્મયોગના આત્યન્તિક પ્રસાદની કદર કરી શકે છે એ નિષ્કામ કર્મયોગના જવલન્ત દૃષ્ટાન્તો પિતામહ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય ઇત્યાદિ છે

એ નિષ્કામ કર્મયોગના પ્રભાવથી અન્તરાત્મામાં એક જાતનો વિશિષ્ટ ભાવ-પ્રેમ-ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જ આચાર્યોએ આત્મોન્નતિનો ખીજો એટલે ઉપાસના પ્રકાર કહ્યો છે એ ખીજો પ્રકાર, તે કંઈ વિલક્ષણ જ છે, એ ઉપાસના પ્રકારમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તથા ઉપાસ્યની નવધા *ભક્તિ પણ અતર્ગત થઈ જાય છે, તેના ઉદાહરણો ભાગવત પ્રધાન ઉદ્ભવ તથા ગોપીઓ ખાસ કરીને છે એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના અવિશ્રાન્ત બલિષ્ઠ વેગથી લક્ષ્યની દિશામાં ઘસડાતા દર્શનાતુર

શ્રવણ કોર્તન વિષ્ણો સ્મરણ પાદસેવનમ્ ।

અર્ચન વન્દન દાસ્ય સહયનાત્મનિવેદનમ્ ॥

અર્થાત્—શ્રી વિષ્ણુના ગુણાનુવાદનુ શ્રવણ, ગુણહીર્તન, સ્વરૂપ સ્મરણ, પદ-સેવા, પૂજા, વન્દન, દાસ્ય-ભાવ, મિત્રભાવ અને આત્મસમર્પણ એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ઇશ્વરમા ભક્તિ છે

દૂદ્યો પોતાના લક્ષ્યની એકતાનતામા, અહુત્વ મમત્વને
 પ્રવંથા બૂલી જઈ સર્વથા તન્મય જ થઈ જાય છે પાપ, પુણ્ય,
 શુભ, અશુભ, સારૂ, માહુ, વિધિ, નિષેધ, નિન્દા, સ્તુતિ ઇત્યાદિ
 મધી લૌકિક પરિસ્થિતિઓ તેમના મનમાથી બૂસાઈ જાયછે,
 અને વિશુદ્ધ-અદ્વૈતવાદી, અદ્વૈતાનુભવી યોગીગમ્ય જે વિશુદ્ધ
 જ્ઞાનદનો સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનસપ્ત યોગીઓને મહા કળે થાય,
 અને તે પણ થોડી ક્ષણજ માત્ર ટકી રહેછે, તેવો એ
 વિશિષ્ટ, જન્મજન્માતરેખિત, આનંદ આત્મોન્નતિના
 મીઠા પગથીયા—ઉપાસનાકાંડ—લક્ષિતમાર્ગની ઉપાસના કરનાર
 પ્રેમધેલા આત્માઓને અનાયાસ-રહેજે અને ચિરકાલ પર્યંત
 માત્ર ઘઈ શકે છે એ આ ઉપાસનાકાંડની વિશેષતા છે
 અને તેનું સાક્ષાત્ દૃષ્ટાત ગોપિકાઓ છે તેઓ પોતાના એ
 ઉપારય દેવ, મધુર, મનોહર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ધુનમાં
 ર્ષો પર્યંત ગુરૂને ચરણે બેસી શિખેલા મહા જ્ઞાની વેદા-
 તીઓને પણ જે અદ્વૈત—અખ ડવાદનો આભાસમાત્ર થાય છે,
 તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકી હુતી અને એ અદ્વૈતવાદના સાક્ષા-
 કારમા ઉપાસના પ્રકરણના એ માર્મિક, અદ્વૈત આનંદમા,
 યાનના એ સૂક્ષ્મ અનુભવમા ગોપિકાઓને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત
 કુતી, તે યોગીઓને પણ અપ્રાપ્ય કે દુપ્રાપ્ય છે એ સ્થિતિ
 માત્ર પરમાનંદમા નિરતર નિમગ્ન સક્ષમી ભૂમિકામા અખ ડ
 માસ કરનાર, એ ગોપિકાઓને સાસારિક, રક્ષણ પટ, વ્યભિ-
 પ્રારિણી કે વિષયાન્ધ માનવી કે કહેવી તથા સાક્ષાત્ પરમ-
 પ્રહ્લ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના એ સર્વવ્યાપક, અદ્વૈતભાવને
 મર્યા—સમજ્યા વિના તેમને પ્રાકૃતજનવત્ વિષયોપસોગી,
 પરહારણ પટ અને ચારિત્ર્યહીન માનવા કે કહેવા જેઓ ધૃષ્ટતા

કરે છે, તેઓ માત્ર પોતાની અણુસમજમાં જ ઉપાસના-
ભક્તિના ઉદાત્ત તર્વો સમજ્યા વિના નિષ્કલ કને કલ ક તથા
ઉજ્જવલ સૂર્યને કૃણુવર્ણના બનાવવા મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે
અને એમ કરી વિશુદ્ધને અન્યાય કરવાનું પાપ વહોરી લે
છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી, તે આ ઉપા-
સના વિભાગ છથી બાર અધ્યાય સુધી વર્ણવવામાં આવ્યો છે

સનાતન ધર્મમાં અને એની રચનામાં શુદ્ધિ, ઉપાસના
કર્મ અને જ્ઞાનના એવા ગભીર તર્વો મમાએલા છે કે
આ જમાનાની પ્રજા તો તેને જાણવાની પણ ચેષ્ટામાત્ર ન
કરી શકે, સમજવાનું તો દૂર રહ્યું એ વિચારશક્તિ તથા
મનન—શ્રેષ્ઠિનું પ્રાગલ્ભ્ય હવે પ્રજામાં કયા છે? કહેવાનો
હેતુ માત્ર એટલો જ કે જો પ્રજા આજે શુદ્ધ નિષ્કામ-
કર્મયોગને ઓળખી ભીષ્મ જેવી વીર અને કર્મનિષ્ઠ યતાશીખી
જાય તથા ઉપાસનાના શુદ્ધ તર્વો સમજી ઉદ્ધવની માફક
ઘટના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થતા શીખી જાય, તો પ્રજાની
ગુલામી-પરતપ્રતા-એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ, સાચા
સનાતન-શાસ્ત્રાન્તર્ગત મર્મ-જ્ઞાતા, શાસ્ત્ર-પ્રેરિત માર્ગપર
અચાલુ કરનારા કર્મવીરો, અને શિવાજી કે પ્રતાપની માફક
પોતાના ઇંદ્ર પર અટલ અદ્વૈત ભાવાનુગામિની ભક્તિને
કેળવનારા વીરપુરુષો પર પરરાષ્ટ્રની સત્તા હુ બ કે પીડા સભવે જ
નહિ સાચા કર્મવીરો અને સાચા ઇંદ્ર-ઉપાસકોના અભા-
વમાં જ ભારતની આ દીન-હીન દશા છે પ્રભુ એ દશામાર્થી
આપણો ઉદ્ધાર કરે ! અસ્તુ !

હવે આપણે એ બંનેથી વધુ મહત્વના અને આર્ય-

સંકૃતિના પ્રાણભૂત-જ્ઞાન-અદ્વૈતજ્ઞાન-આત્માનો અખડ અવિ-
નાશી અદ્વૈતભાવ-સબધી મમજ જે વિભાગમા આપવામા
આવી છે તેને જ્ઞાનકાડ કહેવામા આવે છે, તે વિષે આપણે
મક્ષેપમા વિચાર કરીએ —

આત્માના એ જ્ઞાનને વેદાન્તની પરિભાષામા તત્ત્વજ્ઞાન-
બ્રહ્મજ્ઞાન-ઈત્યાદિ કહેવામા આવે છે તત્ત્વ-તેનાપણુ-તેનો ભાવ
અને તે ભાવસબધી જે જ્ઞાન-વાસ્તવિક તેને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામા
આવે છે આત્માના મૂલ-વાસ્તવિક-ભાવને જાણવામા જ ખરૂ
જાણવાપણુ સમાયેલુ છે આત્માનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ-તે પિતા,
માતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પતિ, બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો કે બ્રહ્મચર્યાદિ
આશ્રમે નથી, પણ તેનુ ખરૂ સ્વરૂપ તો ભગવાન શ્રીશ કરા-
ચાર્ય કહે છે તેમ:—

ચિદાનન્દરૂપ શિવોઽહ શિવોઽહમ્ ॥

અર્થાત્ ‘ જ્ઞાન અને આનન્દ સ્વરૂપ, સાક્ષાત્ કલ્યાણ, તે
હુ છુ ” ઈત્યાદિ આત્માના નિર્વિકલ્પ ભાવનુ ખરૂ જ્ઞાન,
તેનુ નામ તે આત્મજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો આશ્રય કરી આત્માના
નિર્વિકાર અવિકૃત ભાવમા લીન થવાનો જીવાત્માએ જે પ્રયાસ
કરવો જોઈએ તે પ્રયાસને જ્ઞાનમાર્ગ કે જ્ઞાનકાડ કહેછે એ
જ્ઞાનકાડનો આશ્રય લેનાર ઉચ્ચકોટિ-પ્રાપ્ત જીવાત્માઓ
નિષ્ક્રિય બની કર્મત્યાગ કરવાનો પગથીયે પગથીયે પ્રયત્ન
કરે છે, કારણ કે અજ્ઞાનવશાત્ કર્મ કરવાથી બન્ધન થાય
છે, અને કર્મના શુભાશુભ ફલોને ભોગવવા પડેછે અને
એમ કરતા અનેક જન્મે પણ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને
ન પામીને જીવાત્મા અનેક સાસારિક ઉપાધિઓથી ઘેરાયેલો

શ્રી ગીતા પ્રસ્તા ૪

અને અધ, પતિત રહેછે તેથી તેમાથી છૂટવાને-મુક્ત થવાને-બનતા પ્રયાસો કરવા એ પ્રત્યેક આર્યશાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે ફક્તની ઇચ્છારહિત શસ્ત્ર-વિહિત આત્મ-શુદ્ધિ તથા પરોપકારને અર્થે જ આચરવામા આવતો નિષ્કામ ક્રમ યોગ, ભકિત-યોગ કે જ્ઞાનયોગ એ ત્રણે માર્ગોનું લક્ષ્ય-બિન્દુ પહોંચવાનું સ્થાન એક જ છે, પણ જીવાત્માની સરકારિતાનો પાત્રતાનુસાર તેને માટે ત્રિવિધ માર્ગો શાસ્ત્રકારોએ પહેલેથી રચ્યા છે, અને પાત્રતાનુસાર જ અગર એ માર્ગોનું એક પછી એક અથવા એકી વખતે જ અવલંબન કરવામા આવે તો તે માર્ગો અચરક્ર છે પણ પાત્રતા વિના એકને બદલે બીજા માર્ગનો આશ્રય કરવાથી અથવા અદ્વરથી ઉન્નતિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવાથી ઉલટું પણ આત્માનું અધ-પતન થાય છે, અને એટલા માટે જ શાસ્ત્રકારોએ પ્રત્યેક આત્માના બ્રહ્મીભાવ માટે પહેલા નિષ્કામ કર્મયોગના સેવનથી આત્મિક પવિત્રતા તથા પાત્રતા કેળવવાનો, પછી અથવા સાથે સાથે જ પૂર્વ સચિત પાપોના ક્ષય માટે તથા દૈવી સહાયની પ્રાપ્તિ માટે શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપપૂર્વક વિશુદ્ધ મનથી ઈષ્ટના ચરણોમા શિર નમન કરી ગદ્ગદિત કંઠે ઉપાસના કરવાનો, અને એમ કર્મ તથા ભકિતથી પવિત્ર થયા પછી આત્માના અખંડ સાર્વત્રિક અદ્વૈત અર્થાત વાસ્તવિક ભાવને જાણવા તથા અમલમા મૂકવા અને સાયુજ્ય-મુક્તિ પામી જન્મ-મરણના બન્ધનોમાથી મુક્ત થઈ જવાનો, એમ ક્રમાશ આદેશ કરેલો છે પાત્રતા કેળવ્યા વિના તથા પગથીયાઓના અનુક્રમને છોડીને કોઈપણ મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ-અદ્વૈતભાવ-નું સેવન કરી શકે નહિ માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ શાસ્ત્રોએ આત્માને

જાણવા-પામવા-અવસ્થા અને જ્ઞાનના વિભાગપૂર્વક કરેલા માર્ગોનું ક્રમશઃ અવલંબન કરવું એ પરમ પુરુષાર્થ અને પરમ ધર્મ છે યોગી યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે —

“ અથ તુ પરમો ધર્મો યદ્યોગેનાત્મદર્શનમ્ ”

અર્થાત્ “ યોગ-નિષ્કામ કર્મયોગ-વડે આત્માના ખરે સ્વરૂપને જોવું-જાણવું-એ પ્રત્યેક જીવાત્માનો પરમ ધર્મ છે ” અને તેથી એ આત્માને જે જાણવાનો પ્રયાસ કરે અને જે જાણે, તે તેના જેવો જ ઐશ્વર્ય-સંપન્ન નિષ્ક્રિય તથા મુક્ત-સ્વતંત્ર-થઈ શકે છે આત્માના એ ઐશ્વર્ય નિષ્ક્રિયતા સ્વાતંત્ર્ય તથા અનાસક્તિના એ પવિત્ર જ્ઞાનો આપણા ઉપનિષદોમાં પહે પહે ગાવામાં આવ્યા છે આત્માના એજ અનન્ત વડૈશ્વર્ય-સંપન્ન વિમુક્ત અનાસક્ત ભાવના જ વર્ણવે “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ’ ના ત્રીજા કાંડમાં કરવામાં આવ્યા છે અને એ બધા જ્ઞાન ઉપનિષદોના પ્રત્યેક ખૂણામાંથી શોધી સંગ્રહ કરી સૂત્રરૂપે અધિત કરવામાં વેદવ્યાસે ખરેખર અલૌકિક કાર્ય કર્યું છે વેદવ્યાસે લખ્યું જ છે કે —

સર્વોપનિષદો ગાવો વોમ્વા ગોપાલનન્દન ।

પાર્થો વત્સ સુધીર્મોક્તા દ્વય ગીતામૃત મહત્ ॥

“ બધા ઉપનિષદો ગાયો છે, તેમાંથી દૂધ દોહનાર ગોવાળ સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણઅન્દ્ર છે, અર્જુન તે ગાયની યાસે પય.પાનની ઇચ્છાથી ઉભેલો વાછરડો છે, દૂધ-ગીતા રૂપી અમૃત છે, અને એ દૂધનો લોહિતા સંસાર રોગનું નિવાન જાણનાર બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય છે ”

એ પ્રમાણે “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” મા આત્માના પરમ કલ્યાણના ઉમેકમે ત્રણ માર્ગ કર્મ-ઉપાસના અને જ્ઞાન બતાવ્યા છે, અને તેને છ છ અધ્યાયના એક વિભાગમાં વિભક્ત કરી નાખ્યા છે તે મુજબ જીવાત્મા પોતાની લાયકાત પ્રમાણે તે તે માર્ગનું અવલંબન કરે અને મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને મેળવે એ આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે અસ્તુ ।

‘ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ’ની પ્રસ્તાવનાનો અન્ત આવી શકે તેમ નથી તેની અદરના પ્રત્યેક અક્ષરમાં ઉડુ રહસ્ય સમાયેલું છે તે દરેકની પ્રસ્તાવના પણ ઘણી લાભી અને ઉડી થઈ શકે છે પણ “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” પર આજ દિવસ સુધી સેકડો પ્રસ્તાવનાઓ અને ટીકાઓ થઈ ચૂકી છે છતાં એ વેદવ્યાસ વિરચિત શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ઉપદેશ પ્રણાલિના શબ્દોની કે અર્થની તુલના બીજા સેકડો લેખકો કદિ પણ કરી શકતા નથી તેથીજ અભ્યાસી વર્ગનું હવે “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” તરફજ અમે ‘ યાન ’ બે ચીએ છીએ ।

इत्यलम् । अस्तु शम् ।

તૈત્તિરીયોપનિષત્ શિક્ષાવહ્ની

एकादशोऽनुवाकः ।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवसायिनमनुशास्ति ॥

“ ગુરુ, શિષ્યને વેદોનુ અધ્યયન કરાવ્યા પછી તેને નીચે પ્રમાણે વેદધર્મોનો ઉપદેશ આપે છે ”

“ સત્ય વદ ”—સત્ય બોલ

“ ધર્મ ચર ”—ધર્મનું આચરણ કર

“ સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદ. ’—વેદાધ્યયનનો કદિ પણ ત્યાગ કર નહિ

આચાર્યાય પ્રિય ધનમાહત્ય પ્રજાતન્તુ મા વ્યવચ્છેત્સી. ।

ગુરુને ગુરુ દક્ષિણા આપી પ્રજા-સૂત્રને કાપી નાખ નહિ, અર્થાત્ પ્રદાયર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં અવશ્ય પ્રવેશ કર, અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ કર

“ સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ”—સત્યનો કદિ ત્યાગ કર નહિ

“ ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ”—ધર્મનો કદિ ત્યાગ કર નહિ.

‘કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્’—કુશલનો કદિ ત્યાગ કર નહિ

“મૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્”—અશુદ્ધ્યના કાર્યોનો કદિ ત્યાગ કર નહિ

“સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥”

પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તથા ખીજને પ્રવચનથી ઉપદેશ આપવામાં કદિ પ્રમાદ કર નહિ ૧

“દેવપિતૃકાર્યાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્”—દેવ તથા પિતૃસ બંધી કર્તવ્ય કર્મોમાં કદિ પ્રમાદ કર નહિ.

‘માતૃદેવો મવ’—માતાની તુ દેવરૂપે ઉપાસના કર

“પિતૃદેવો મવ”—પિતાની તુ દેવરૂપે ઉપાસના કર

“આચાર્ય દેવોમવ”—આચાર્યની તુ દેવરૂપે ઉપાસના કર

“અતિથિ દેવો મવ”—અતિથિની તુ દેવરૂપે ઉપાસના કર

“યાન્ યત્તવદ્યાનિ કર્માણિ ॥ તાનિ સેવિતવ્યાનિ ॥ નો ઇતરાણિ ॥૨॥”

જે જે નિર્દોષ કર્મ હોય તે તે તુ કર ખીજ સંપાદ-કર્મો કર નહિ ૨

“યાન્યસ્માક સુચરિતાનિ ॥ તાનિ સેવિતવ્યાનિ ॥ નો ઇતરાણિ”

અમારા-ગુરુઓના—જે જે શ્રેષ્ઠ કર્મો હોય તેનું જ અનુ-કરણ કર, ખીજ કર્મોનું નહિ

“યે કે ચાસ્મચ્છેયાંસોબ્રાહ્મણાઃ । તેષાત્વયાઽસત્તેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ ॥”

જે બ્રાહ્મણો આપણાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેમને આસન વિગેરે બંદે અમનો નાશ કરવો-સન્માન આપવું

“ શ્રદ્ધાદેયમ્ અશ્રદ્ધાદેયમ્ ॥ શ્રિયાદેયમ્ ॥
હિયાદેયમ્ ॥ મિયાદેયમ્ ॥ સધિદાદેયમ્ ॥ ”

જે કંઈ દાન તરીકે તુ આપે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવું
અશ્રદ્ધાથી કદિ પણ દાન કરવું નહિ ઉદારતાથી દાન કરવું લોક
સન્નથી પણ તારે અવશ્ય દાન કરવું શાસ્ત્રના ભયથી પણ
તારે અવશ્ય દાન કરવું પણ યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન મેળવી દાન દેવું

“ અથ यदि ते कर्म विचिकित्सा वा ॥ वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ૩ ॥

ય તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સમર્શિન । યુક્તા આયુક્તા । અલૂક્ષા
ધર્મકામા સ્યુ । યથા તે તત્ર વર્તેન્ । તથા તત્ર વર્તેથાઃ ॥ ”

અગર તને હારા પોતાના કર્મોમા અથવા લૌકિક આચાર-
મા આશ કા થાય, તો તારી નજીકના બ્રાહ્મણો જેઓ વેદ-
વિહિત કર્મોમા વિચારશીલ, કુશલ, સર્વ રીતે સ્વતંત્ર, ક્રોધ
રહિત, ધર્મની કામનાવાળા, તેઓ જે પ્રમાણે વર્તે તેમ હારે
હારે વર્તન રાખવું ૩

“ અથાभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिन । युक्ता आयुक्ता ।
अलूक्षा धर्मकामा स्यु । यथा ते तेषु वर्तन् । तथा तेषु वर्तथाः । ”

નિન્દિત મનુષ્યો તરફ કેમ વર્તવું એ પ્રશ્નના નિર્ણયમા
વિચારશીલ, કુશલ, સર્વ સ્વતંત્ર ક્રોધરહિત, ધર્મ કામનાવાળા
જે બ્રાહ્મણો જેવી રીતે તેમના તરફ વર્તે તેવી રીતેજ હારે
પણ તેમના તરફ વર્તવું

“ एष आदेश । एष उपदेश । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् ।
एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ ”

આ ઉપદેશ છે. આ જ વેદોના સારરૂપ જ્ઞાન છે આ જ આજ્ઞા છે ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે કર્મ આચરવું જોઈએ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે અવશ્ય આ ઉપદેશનું પાલન કરવું જોઈએ ૪

“ સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ”

સ્વાધ્યાય, અને પ્રવચનમાં કદિ પણ પ્રમાદ કરવો નહિ

॥ ઇતિ એકાદશોઽનુવાકઃ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

देवस्तुतिः ।

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्थमा ॥
श न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ श नो विष्णुरुक्तामः ॥
नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् ॥
ऋतमवादिषम् ॥ सत्यमवादिषम् ॥ तन्मा-
मावीत् ॥ तद्वक्तारमावीत् ॥ आवीन्माम् ॥
आवीद्वक्तारम् ॥ १ ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

‘ मित्र, वरुण, अर्थमा, इन्द्र बृहस्पति, अने सर्वव्यापक
श्री विष्णु लगवान् अमाइ क’ याणु करे।

ब्रह्मणे अमारा नमस्कार छे हे वायुदेव ! आपने अमे
नमस्कार करीये छीये, आप प्रत्यक्ष ब्रह्म छे, हु आपने प्रत्यक्ष
ब्रह्म-ब्राह्मवायु-रूपे कहीश हु आपने सत्यरूपे कहीश सभष्टि-
रूप ब्रह्म व्यष्टिरूप माइ रक्षणु करे, वक्तानु रक्षणु करे। ब्रह्म
माइ रक्षणु करे, वक्तानु पणु रक्षणु करे।

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

ॐ सह नावतु ॥ स ह नौ भुनक्तु ॥ सहवीर्यं
करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

“ સર્વ શક્તિમાન તે પરમેશ્વર અમારૂં—ગુરૂ શિષ્યનુ-
એકી સાથે રક્ષણુ કરે, અમને બન્નેને તે વિદ્યારૂપી ફલ ભોગ-
વવા આપે। જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અમે બન્નેમા સાથે બલ ઉત્પન્ન
કરે। અમારા બન્નેનુ અધ્યયન અતિ તેજસ્વી થાયે। અમે—
ગુરૂ, શિષ્ય—પરસ્પરનો દ્વેષ ન કરીએ ”

ૐ શાન્તિ. શાન્તિઃ શાન્તિ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
ત્રણે કાંડના અધ્યાય અને વિષયોની
અનુક્રમણિકા.

સચ્ચિદાનન્દરૂપ તત્ પૂર્ણ વિષ્ણોઃ પરં પદમ્ ।
યત્પ્રાપ્તયે સમારબ્ધા વેદાઃ કાણ્ડત્રયાત્મકાઃ ॥

કર્મોપાસ્તિ તથા જ્ઞાનમિતિ કાણ્ડત્રય ક્રમાત્ ।
તદ્રૂપાષ્ટાદશાધ્યાય્યા ગીતા કાણ્ડત્રયાત્મિકા ॥

“ માયા-પ્રપ ચેશ્વર, સર્વાધિરાટ્, પરમૈશ્વર્ય સ પન્ન, પરમ
કાર્ણિક ભગવાન્ શ્રી વિષ્ણુનુ પદ-સ્થાન સત્ ચિત્-જ્ઞાન-અને
આનંદ સ્વરૂપ, અને પૂર્ણ-સર્વોપાધિ-નિમુક્ત, સર્વાતિશાયી,
નિર્દોષ અને અદ્વય છે અને એવા એ પદની પ્રાપ્તિને માટે
કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન, એમ ત્રણ વિભાગવાળા વેદો
રચવામાં આવ્યા છે, અને એ અપૌરુષેય વેદોના સમાન જ
ત્રણ વિભાગવાળી આ “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” વેદોના ધ્યેય-
આત્માનુ પરમ સ્વાતંત્ર્ય-મુક્તિ-પુરસ્સર તથા “ નાયમાત્મા
ચલહીનેન લભ્ય ” “ બલહીન-નિર્માલ્ય-અજ્ઞાનથી ખરૂં સ્વરૂપ
બૂલી દીન-બનેલા જીવાત્મા વડે આ આત્મા ન પામી શકાય
તેવો છે ” એ ઉપનિષદ્દના મહામંત્રની સંગતિમાં રચાયેલી છે ”

૧ કર્મકાण्डम्-કર્મવિભાગ

તત્ર તુ પ્રથમે કાण्डે કર્મ તત્ત્યાગવર્ત્તના ।

ત્વં પદાર્થો વિશુદ્ધાત્મા સોપપત્તિર્નિરૂપ્યતે ॥

“ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ વિભાગમાં શાસ્ત્ર સહિત, ફલેચ્છા રહિત-નિષ્કામ-કર્મ કરવા, તથા જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો સદતર ત્યાગ કરવો, એ માગે વડે સર્વોપાધિ નિમુક્ત વિશુદ્ધ-આત્મા અર્થાત્ દૃષ્ટા દૃશ્યાદિ સર્વ પ્રપચ “ તુ ” ન છે. એ વાત ઉપપત્તિ-કારણ-સહિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ”

એ “ કર્મ ” વિભાગના કુલ છ અ’યાયો છે તેમના નામ તથા તેમાનું વસ્તુ નિરૂપણ નીચેના અનુક્રમે છે —

૧ અર્જુન વિશાદયોગ — આ અધ્યાયમાં અર્જુન શોક, મોહ ઇત્યાદિ શત્રુઓથી આક્રાન્ત થઈ વિષાદ ભય-ખિન્ન થ બાય છે તેથી અર્જુન તથા અર્જુનદ્વારા આખા જગત સાચા જ્ઞાનના પાઠો ભણાવી ઉદ્ધાર-મુક્ત-કરવાની ઇચ્છા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને થાય છે અર્જુનનો એ વિષાદ અ ગીતા શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો હેતુ કારણ છે

૨ સાંખ્યયોગ — આ બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાન, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધન નિષ્કામ કર્મ છે, તે તથા તે કર્મનું ફલ સત્ત્વ શુદ્ધિ અને સત્ત્વ શુદ્ધિનું ફલ જ્ઞાન છે એ હુકીક કહેવામાં આવી છે

૩ કર્મયોગ — આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપાય-સાધન-ભૂત કર્મ

નિષ્ઠાનુ સુખ્ય વર્ણન કરી તે કર્મનિષ્ઠા વડે પ્રાપ્ત કરવા
લાયક જ્ઞાનનિષ્ઠા છે એ વર્ણન છે

૪ કર્મ બ્રહ્માર્પણયોગ—જીવાત્મા પોતેજ સાક્ષાત્ ઇશ્વર હોવા
છતા પણ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાને દૃઢ કરીને આત્માત્મિકી
બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે કર્મનિષ્ઠાનો આશ્રય કરવો ઇત્યાદિ
બયાન આ ચોથા અધ્યાયમા છે

૫ કર્મ સન્યાસયોગ—આ પાચમા અધ્યાયમા અનેક સાધ-
નોના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતુ મુક્તિનુ સાધન સ્વસ્વરૂપ-
પરિજ્ઞાન કહેવામા આવ્યુ છે

૬ આત્મ સયમયોગ—આ છઠ્ઠા અધ્યાયમા અષ્ટાગ યોગના
બહિરંગ અતરંગ સાધનો બતાવવામા આવ્યા છે

૨ ઉપાસનાકાण्डम्—ઉપાસના-ભક્તિ--વિભાગ.

द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।

भगवान्परमानन्दः तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥

“ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા વિભાગમા સર્વેશ્વર-
સ પન્ત પરમાત્માની ભક્તિ અને તે પણ અનન્ય-અવ્યભિ-
આરિણી-ભક્તિની પરાયણતાના વર્ણનકર્મવડે પરમ આનન્દ
સ્વરૂપ પરમાત્મા-દ્રશ્ય-દ્રષ્ટાત્મક જગત્-તે “ તે ” જ છે એમ
નિરૂપણુ કરી, “ તત્ ” વસ્તુનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે ”

આ બીજા ઉપાસના વિભાગના છ અધ્યાય છે તેમના નામ
તથા આતર વસ્તુ નિરૂપણુ નીચેના અનુક્રમે છે —

૭ જ્ઞાનયોગ—આ સાતમા અધ્યાયમા જેની પરાયણતાકરીને

બ્રહ્મવિત્ રહેછે તે બ્રહ્મના કયા લક્ષણો છે તે બ્રહ્મમા કેવી રીતે મુમુક્ષુએ રહેવું જોઈએ એ વાતનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે

૮ અક્ષર બ્રહ્મયોગ—આ આઠમા અધ્યાયમા બ્રહ્માદિ દેવોના સ્વરૂપ અને તેમની કાલાવધિ નિરૂપણ પૂર્વક પ્રયાણ-મૃત્યુ-સમયે મુમુક્ષુએ શું કરવું જોઈએ અને કેાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ તે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

૯ રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ—આ નવમા અધ્યાયમા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ સૃષ્ટિ વિગેરેમા તેના સાક્ષિત્વ વિગેરે ધર્મો તથા તેની ઉપાસના ભેદોનું સામાન્ય વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

૧૦ વિભૂતિયોગ—આ દશમા અધ્યાયમા મન્દબુદ્ધિના મુમુક્ષુ-ઓની વિવિધ દ્રષ્ટિ હોઈને પોતાની અનેક વિભૂતિઓનું વર્ણન બુદ્ધ પોતાનીજ ઉપાસનાનું વિશિષ્ટ ફલ તથા પોતાના ભક્તો ઉપરનો પોતાનો ખાસ અનુગ્રહ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરવામા આવ્યા છે

૧૧ વિશ્વરૂપ દર્શનયોગ—આ અગ્યારમા અધ્યાયમા અર્જુનને વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવી ભગવાન્ પોતાની માયાના વિકાસ વડે પોતાના વિશ્વરૂપમા અખિલવિશ્વની ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે એમ નિરૂપણ કરે છે

૧૨ ભક્તિયોગ—“ સગુણ ” અને “ નિર્ગુણ ” એમ ઇશ્વરના બે પ્રકારના સ્વરૂપોના ઉપાસકોની ઉપાસનાનું તારતમ્ય-અન્તે પરિણામ-તથા બેમાથી વિશિષ્ટ ઉપાસકો કયા છે તથા બન્નેને માટે જુદા જુદા સાધનોનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમા કરવામા આવ્યું છે

૩ જ્ઞાનકાण्डम्—જ્ઞાનવિભાગ.

તૃતીયે તુ તયોરૈક્યં વાક્યાર્થો વર્ણ્યતે સ્ફુટમ્ ॥

एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

“ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા વિભાગમા પહેલા વિભાગમા નિરૂપિત “ ત્વમ્”, અને બીજા વિભાગમા નિરૂપિત “ તત્” એ બંને પદાર્થની એક્યતા અર્થાત્ આ દ્રશ્ય, દ્રષ્ટાત્મક આખું જગત જે કંઈ છે “ તે તુ જ છે ” એ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે, એ પ્રમાણે ઉક્ત ત્રણે—કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન—કાડના પરસ્પર વેદાન્તની પરિભાષામા “ તત્ ત્વમસિ ” “ તે તુ છે ” એ સબધ છે ”

આ જ્ઞાન કાડના પણ છ અધ્યાયો છે, તેમના નામ તથા આતર વસ્તુ નિરૂપણ નીચેના અનુક્રમે છે —

૧૩ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગ યોગ—આ તેરમા અધ્યાયમા આત્મ, અનાત્મ, તથા પ્રકૃતિ, પુરૂષતુ વિવેચન, તેમજ ઐકાન્તિક આત્માની પરબ્રહ્મ સાથેની સગતિનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

૧૪ ગુણત્રયવિભાગ યોગ—પ્રકૃતિના ગુણ પ્રમાણે વિભાગ, ગુણોના સ્વરૂપ, પરસ્પરની અસર, તથા તેમના ક્લેશના ભેદ—ભિન્નતા એ આ અધ્યાયમા કહેવામા આવ્યા છે

૧૫ પુરૂષોત્તમ યોગ—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી જુદોજ પુરૂષોત્તમાખ્ય પરમેશ્વર તે પુરૂષોત્તમમા જીવાત્માનું અનુસંધાન તેના તરફ મહાન્ આત્માઓની પ્રવૃત્તિ અને તેનું ફક્ત આ અધ્યાયમા નિરૂપિત કર્યા છે

૧૬ દૈનાસુર સ પદ્ધતિભાગ યોગ—આ અધ્યાયમા દેવી ચ આસુરી સ પત્તિનુ નિરૂપણ, તથા મુમુક્ષુએ ત્યાગ્ય ચ ગ્રાહ્ય સ પત્તિની વ્યવસ્થા કહેવામા આવી છે

૧૭ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગ યોગ—ત્રિવિધ શ્રદ્ધાઓનુ નિરૂપણ ત સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાના આલબનથી સાત્ત્વિક આહાર, તપ, ય વિગેરેમા જોડાયેલા આત્માઓનો મોક્ષના ક્ષેત્રમા અધિઃ ઇત્યાદિ હકીકત આ અધ્યાયમા કહેવામા આવી છે

૧૮ મોક્ષસન્યાસ યોગ—આ અધ્યાયમા “ ત્યાગ ” ચ “ સન્યાસ ” શબ્દોની એકાર્થતા નિરૂપણ, કામ્ય કે નિષિ કર્મેનો ત્યાગ, નિત્ય અનુષ્ઠેય યજ્ઞાદિના નિયમપૂર આચરણોનો આદેશ, ત્યાગના સાત્ત્વિકાદિ ગુણ ભેદ ત્રણ ભેદ, આત્મતિકી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાન, ક વૃત્તિ, બુદ્ધિ, અને સુખ, ઇત્યાદિની સાત્ત્વિકાદિ ગુણો પ્રમ ત્રિવિધ ભિન્નતા, ઇત્યાદિ નિરૂપણ, તથા ગ્રાહ્યણાદિ ચ વર્ણોના કર્મ, ગ્રાહ્યણાદિ વર્ણો પોતપોતાના કર્મમા પ્રી વાળા રહે તો તેમને જ્ઞાન જ્ઞાન-પરાયણતા, તથા ૭ પ્રાપ્તિ-મુક્તિ-પણ મળે ઇત્યાદિ હકીકતોનુ વર્ણન કરવા આવ્યુ છે

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આઘ પ્રણેતા.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભરતિ ભારત ।
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્યમ્ ।

શ્રીધરોવાચ । શ્રી પૃથ્વીદેવી પૂછે છે —

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

ભગવન્પરમેશાન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પારબ્ધં શુદ્ધમાનસ્ય કથં ભવતિ હેપ્રભો ॥ ૧ ॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલો મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય ભક્તિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? ૧

શ્રીવિષ્ણુરુવાચ । શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ બોલ્યા:—

પારબ્ધ શુદ્ધમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલો મનુષ્ય પણ જો નિત્ય “ગીતા”ના અભ્યાસમાં પ્રીતિવાળો હોય તો તે મુક્ત અને સુખી તથા કર્મના લેપ-અન્ધનથી રહિત થાય છે ૨

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાભ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

ક્વચિત્સ્પર્શ ન કુર્વન્તિ નલિનીદલમમ્બુવત્ ॥ ૩ ॥

જો મનુષ્ય “ગીતા”નું ધ્યાન કરે છે તેને કમલના શ્રી ગીતા પ્રસ્તા ૫

યત્રને જેમ પાણી સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ મહાપાપો અને સામાન્ય પાપો કદિ પણ સ્પર્શ કરતા નથી ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તક યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥૪॥

જ્યા “ગીતા”નું પુસ્તક હોય, અને જ્યા તેનો પાઠ થતો હોય છે, ત્યા પ્રયાગ વિગેરે સર્વ તીર્થો રહે છે ૪

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ ચે ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ।

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥ ૫ ॥

સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, ગોવાળો, ગોપીઓ, નારદ, ઉદ્ધવ તથા પાર્ષદ-સેવકવર્ગ ઇત્યાદિ એ વર્ગ વડે જ્યા “ગીતા” હોય છે ત્યા સહાય આવી મળે છે ૫.

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિત્ પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

જ્યા “ગીતા” સબધી વિચાર ચાલે છે, તથા જ્યા તેનું પઠન પાઠન અને શ્રવણ ચાલે છે, ત્યા હું પૃથ્વી 'હું સદૈવ જ નિવાસ કરું છું ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥૭॥

હું “ગીતા”ના આશ્રયમાં રહું છું, અને “ગીતા” એ મારું ઉત્તમ ગૃહ છે “ગીતા”ના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું ૭

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥ ૮ ॥

“ ગીતા ” એ મારી ઉત્તમ વિદ્યા છે, બ્રહ્મરૂપ છે, અવિનાશી અર્ધમાત્રા રૂપ છે, નિત્ય છે, અને અવર્ણનીય-
પદોવાળી છે એમા સંશય નથી ૮

ચિદાનન્દેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનન્દા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી આ “ ગીતા ” સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
સ્વમુખે અર્જુનને કહી છે ત્રણે વેદોરૂપ પરમ આનંદસ્વરૂપ
નથા તત્ત્વજ્ઞાનના સારસરૂપ છે ૯

યોઽષ્ટાદશ જપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી “ ગીતા ”ના અઠારે અધ્યાયનુ
સ્થિરચિત્તથી પઠન કરે છે તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને અને તેથી પરમ
પદને પામે છે ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સમ્પૂર્ણે તત્તોઽર્ધ પાઠમાચરંત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

“ ગીતા ”ના અઠારે અધ્યાયનો સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને જે
મનુષ્ય અશક્ત હોય તેણે અર્ધા ભાગનો પાઠ કરવો, અને
તેથી તે ‘ ગોદાન ’નું ફળ મેળવે છે એમા સંશય નથી ૧૧

ત્રિભાગં વ્રતમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષટ્તંશં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા”ના ત્રીજા ભાગનો એટલે ૭ અધ્યાયનો પાઠ કરે તે “ગંગાસ્નાન”ના ફલને પામે છે, અને છઠ્ઠા ભાગનો એટલે ત્રણ અધ્યાયનો પાઠ કરે તે મનુષ્ય “સોમયજ્ઞ”નું ફળ મેળવે છે ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥

જે મનુષ્ય રોજ એક અધ્યાયનો પાઠ ભક્તિયુક્ત મન વડે કરે તે રુદ્રલોકને પામે છે, અને ત્યાં રુદ્રનો ગણ થઈ લાભા વખત સુધી રહે છે ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुंधरे ॥ १४ ॥

જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક, અથવા એક ચરણનો નિત્ય પાઠ કરે છે તે મનુષ્ય હે પૃથ્વી ! મન્વન્તર સુધી મનુષ્યપણાને-મનુષ્યના જન્મને જ પામતો રહે છે ૧૪

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकानां यः पठेन्नर ॥ १५ ॥

चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા”ના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, એ, ત્રણ, કે એક શ્લોકનો અથવા અર્ધા શ્લોકનો પણ પાઠ કરે તે દશ હજાર વર્ષ સુધી અવશ્ય ચંદ્રલોકને પામે છે,

“ ગીતા ” ને સારી રીતે પાઠ કરનાર મનુષ્ય મર્યા પછી પણ
કરીને મનુષ્ય જ થાય છે ૧૫-૧૬

ગીતાભ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો મ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥ ૧૭ ॥

અને એમ કરીને મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને “ગીતા” ને
અભ્યાસ કરી ઉત્તમ—અપુનરાવર્તિની—મુક્તિને પામે છે મરતી
વેળા પણ “ ગીતા ” એમ ઉચ્ચાર કરનાર મનુષ્ય સદ્ગતિને
પ્રાપ્ત કરે છે ૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુણ્ઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥ ૧૮ ॥

“ ગીતા ” ના શ્રવણમા આસક્ત મનુષ્ય મહા પાપી
હોય તોપણ “ ગીતા ” ના સ સર્ગથી પાપમુક્ત થઈ મૃત્યુ
પછી વૈકુઠને પામે છે, અને ત્યાં વિષ્ણુ ભગવાન સાથે
આનંદ ભોગવે છે ૧૮

ગીતાર્થં વ્યાપતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનેક કર્મો કર્યા પછી પણ જે મનુષ્ય “ ગીતા ” ના
અર્થનું ધ્યાન કરે તેને આ લોકમા જીવન્મુક્ત બાણવે.
અને આ શરીરના અંત પછી પરમપદને પામે છે ૧૯

ગીતામાશ્રિત્યં બહવો ભૂશુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ધૃતકલ્મષા લોકે ગીતાયાતાઃ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

આ “ ગીતા ” ના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનક વિગેરે

વધુ રાજ્યો પાપરહિત થઈને લોકમા પરમ યથાતિ પ્રાપ્ત કરી પરમ-અક્ષય-પદને પામ્યા છે ૨૦

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।

वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥ २१ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા”નો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનું પઠન કરે નહિ તેનો પાઠ મિથ્યા, અને શ્રમ મિથ્યા રૂપ જ કહેવાય છે ૨૧

एतन्माहात्म्यसंयुक्त गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

જે મનુષ્ય ઉક્ત માહાત્મ્ય સહિત “ગીતા”નો અભ્યાસ કરે છે તે તેમા કહેલા ફલને મેળવીને દુર્લભ-ઉત્તમ-ગતિને પામે છે ૨૨

सूत उवाच—

सूतपुराणिक भोक्त्या —

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्त सनातनम् ।

गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं कथेत् ॥ २३ ॥

જે મનુષ્ય, “ગીતા”નો પાઠ કર્યા પછી મે કહેલા “ગીતા”ના આ સનાતન “માહાત્મ્ય”નો પાઠ કરે છે તે તેમા કહેવામા આવેલા ફલને અવશ્ય પામે છે ૨૩

इति श्रीवाराहपुराणे धराविष्णुप्रोक्त श्रीगीता—

माहात्म्यं सम्पूर्णम्

श्रीमद्भगवद्गीतामंत्र ।

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामाळामंत्रस्य भगवान्
वेदव्यास ऋषिः ॥ अनुष्टुप्छन्दः ॥ श्रीकृष्णपरमात्मा देवता ॥
अक्षोच्यानन्वक्षोचस्त्वं मज्ञावादाँश्च भाषसे इति बीजम् ॥ सर्व
धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ अहं त्वा सर्व
पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकं ॥ श्रीकृष्ण प्रीत्यर्थं
पाठे विनियोगः ॥ १ ॥

न्यासाः

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।

इति तर्जनीभ्यां नमः ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

इति मध्यमाभ्यां नमः ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन ।

इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

अंगन्यासाः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इति हृदयाय नमः ॥

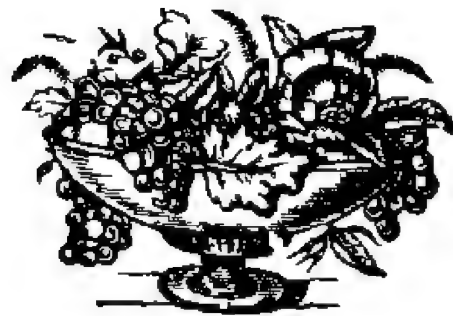
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति शिरसे स्वाहा ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
इति शिखायै वषट् ॥

नित्यः सर्वगत स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
इति कवचाय हुम् ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति नेत्रत्रयाय वौषट् ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इति अस्त्राय फट् ॥

અથ ધ્યાનમ્ ।

ૐ પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં
વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ॥
અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-
મંબ ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્દેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ ભગવાન્ નારાયણે પોતે અનુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન
મહામુની શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારતમા ગુથેલી, અદ્વૈત-
રૂપી અમૃતને વર્ષાવનારી, ભગવતી-એટલે એશ્વર્ય, વીર્ય, યશ
શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સ્થાન સ્વરૂપ અષ્ટાદશ અધ્યાય-
વાળી, અને જન્મ-મરણને તથા અહુતા મમતારૂપ સ સારને
ટાળનારી હે માતા ! હે ભગવદ્ગીતા ! હુ તારૂં ધ્યાન ધરૂં છું ૧-

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાકબુદ્ધે ફુલારવિંદાયતપચનેત્ર ॥
યેન ત્વયા ભારતતૈકપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ
નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન્ ! આપ કે જેણે મહાભારતરૂપી
તેલ પુરીને આ ગીતા જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રકટાવ્યો છે તેને
નમસ્કાર હો ! ૨

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ॥
જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણુથનારને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનાર, એક હાથમાં આબુકરૂપ નેતરનો દડા ધારણ કરનાર, જ્ઞાન-સુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનુ દોહન કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘ્યા ગોપાલનંદન ॥

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ધોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥ ૪ ॥

અર્થે ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, તેના દોહનારા ગોપાલ-નંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે, તે દુધનો ભોક્તા (પીનારો) બુદ્ધિશાળી અર્જુનરૂપ વત્સ (વાછરડો) છે, અને મહાન્ ગીતામૃતરૂપી દુધ છે ૪

વસુદેવસુતં દેવં કંમચાણૂરમર્દનમ્ ॥

દેવકીપરમાનંદ કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

વસુદેવ-પુત્ર, દીવ્ય ઉપવાળા, કસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનાર, અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનાર એવા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હુ વદન કરું છું ૫

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોત્પલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વદની કર્ણેન વેળાકુલા ॥

અશ્વત્થામવિકર્ણગ્રામકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કૈશવઃ ॥૬॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળ-વાળી, શકુનીરૂપી નીલ કમળવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી,

પાશ્ચાર્ય૩પી પ્રવાહવાળી, કર્ણુ૩પી મોજવાળી, અશ્વત્થામા
મને વિકર્ણુ૩પી ભયાનક મગરમચ્છવાળી, અને દુર્યોધન૩પી
મરીવાળી, એવી યુદ્ધ૩પી નદીને શ્રીકૃષ્ણ૩પી સુકાની વડે
પાડવો તરી ગયા ૬

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં

નાનાખ્યાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનષ્ટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા

ભૂયાદ્રારતપંકજં કલિમલપદ્મવાંસી નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

ગીતાના અર્થ૩પ ઉત્તમ સુગંધવાળુ, નાના પ્રકારના
માખ્યાનો૩પી કેસરવાળુ, હરીકથાના ઉપદેશ વડે પ્રકુલ
યેલુ, જગતમાના સજ્જન૩પી ભમરાઓ નિરતર આનંદ-
ર્વાક જેના રસતુ પાન કરે છે એવુ, કલિકાલના પાપનો
વેનાશ કરનાર, અને પારાશરના પુત્ર શ્રી વ્યાસ મુનિની
ભણી૩પી સરોવરમા ઉગેલુ, મહાભારત૩પી નિર્મળ કમળ
મમાફે કલ્યાણ કરનાર થાઓ ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં પદું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપા મુંગા માણસને વાચાળ કરે છે, અને
ભાગલાને પર્વત ઉલ્લઘાવે છે, તે પરમાનંદ-સ્વરૂપ-માધવને
હું વંદન કરું છું ૮

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રપરુતઃ સુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-

ર્વેદૈઃ સાંગપદ્મક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ॥

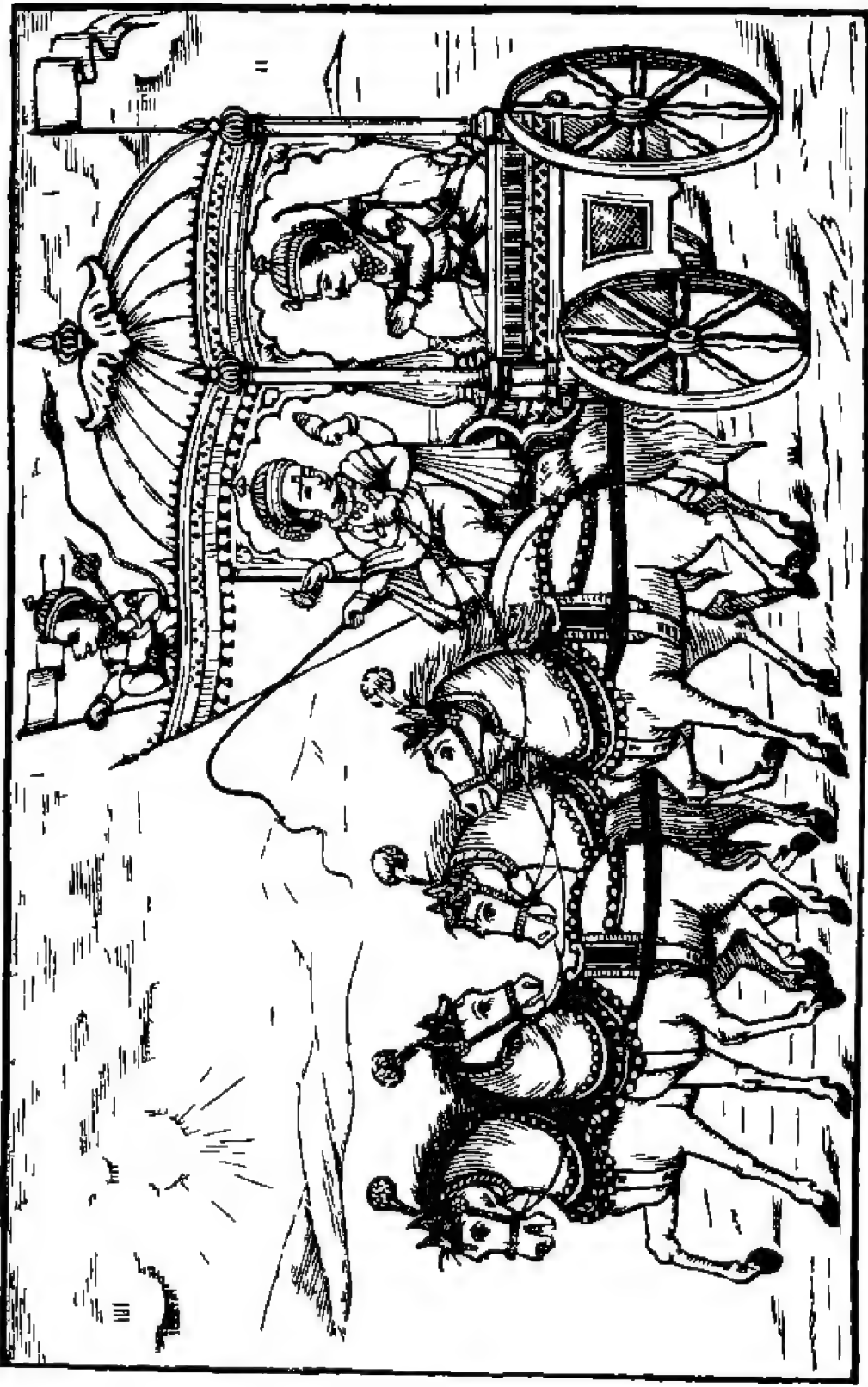
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્વતેન મનસા પશ્યંતિ ચં યોગિનો
યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૯॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, અને મરૂત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ ।
દિવ્ય સ્તોત્રો વડે જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનુ ગાન
કરનારા મુનિઓ અગ (શિક્ષા આદિ), પદ, ક્રમ અને ઉપ-
નિષદ્ધ સહિત વેદો વડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે, ધ્યાનમાં
સ્થિર થએલા મુનીઓ તેમાં રહેલા મનવડે જેમનાં દર્શન
કરે છે, અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને બાધી શકતા
નથી એવા, પરમાત્મ દેવને નમસ્કાર હો ।

॥ इति ध्यानम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीता

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

अध्याय १ लो.

उपोद्वात

युद्धना उत्साहनु कथन અને અર્જુનવિષાદ.

અવતરણિકા - ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતે પ્રજાચક્રુ (અર્ધ) હોવાથી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકવા અસમર્થ હતા તેથી યુદ્ધનો ઉદ્ધમ સાભળી 'પાડવોનું' સૈન્ય થોડું છે પણ 'પાડવો' પોતે ધર્મબુદ્ધિવાળા, મહા બલિષ્ઠ તથા શ્રીકૃષ્ણ તરફથી દૈવી સહાયવાળા છે, અને પોતાના પુત્રો દુર્યોધનાદિકનું સૈન્ય મોટું છે, પણ તેઓ અધર્મ વૃત્તિવાળા, નિર્બળ અને દૈવી સહાયરહીત છે એમ જાણી, તેમને

વિજય ઈચ્છતા, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધનું વૃત્તાન જાણવાની ઉત્ક ઠાથી સમીપમાં બેઠેલા સ જય નામના સારથિને પોતાનું હિત ચાહનારો જાણી પૂછવા લાગ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ॥

મામકાઃ પાન્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સઙ્ગય ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—ધૃતરાષ્ટ્રઃ, ઉવાચ. ધર્મક્ષેત્રે, કુરુક્ષેત્રે, સમવેતાઃ, 'યુયુત્સવઃ', મામકાઃ, પાન્ડવાઃ, ચ, એવ, કિમ્, અકુર્વત, સઙ્ગય.

વ્યુત્પત્તિઃ—ધારયતીતિ ધર્મઃ, યોદ્ધામિચ્છવઃ યુયુત્સવઃ, મમ રતિ કાયન્તિપ્રાપ્તિ ગતાઃ રતિ મામકાઃ; અથવા મમ રમે અનુકમ્પ્યાઃ પુત્રાઃ રતિ મામકાઃ, પાન્ડોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ પાન્ડવા .

સમાસા — ધૃત રાષ્ટ્ર ગાંધર્વધૂવહનાત્ યેન સ ધૃતરાષ્ટ્ર । ધર્મસ્ય ક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ ધર્મક્ષેત્રે । કુરો ક્ષેત્રમ્ કુરુક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ કુરુક્ષેત્રે । રાગદ્વેષાદિદોષાણા કૃત સમ્યક્ જય યેન સ સજય ।

અન્યથા અને અર્થ — ધૃતરાષ્ટ્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઉવાચ બોલ્યા. સઙ્ગય હે સ જય । ધર્મક્ષેત્રે ધર્મબુદ્ધિ પ્રકાશે એવું સ્થલ, કુરુક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સમવેતા એકઠા થએલા, યુયુત્સવ યુદ્ધ કરવાને ઈચ્છતા, મામકા મારા પુત્રાદિકો, ચ અને પાન્ડવા પાન્ડવો એવ પાદપૂરણાર્થ, કિમ્ શું, અકુર્વત કરતા હવા ?

ભાવાર્થ — ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા — “ હે સજય, ધર્મસ્થળ-
કુરૂક્ષેત્રમાં એકઠા થયલા (અને) યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા, મારા
પુત્રાદિ તથા પાડવોએ શું કર્યું ? ” ૧

અવતરણિકા — ધૃતરાષ્ટ્રનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી તેને
સજયે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો —

સજ્જય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ — દૃષ્ટ્વા, તુ, પાન્ડવાનીકમ્, વ્યૂઠમ્, દુર્યોધનઃ,
તદા, આચાર્યમ્, ઉપસંગમ્ય, રાજા, વચનમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિઃ — અનિતિ જીવત્યનેન = અનીકમ્ (સૈન્યમ્),
દુઃસ્વેન યોધ્યતે = દુર્યોધનઃ

સમાસાઃ — પાન્ડવાના અનીકમ્ = પાન્ડવાનીકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ — સજ્જય સજય, ઉવાચ બોલ્યો, તદા
તે સમયે વ્યૂઠ વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલું, પાન્ડવાનીક પાડવોના
સૈન્યને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, રાજા રાજા, દુર્યોધન દુર્યોધન, તુ ભેદદર્શક
અન્વય, આચાર્યમ્ આચાર્યને ઉપસંગમ્ય પ્રાપ્ત થઈને (પાસે જઈને)
વચનમ્ વાક્ય, અબ્રવીત્ બોલ્યો.

ભાવાર્થ — સજયે ઉત્તર આપ્યો — “ તે સમયે વ્યૂહમાં
ગોઠવાયેલા પાડવોના સૈન્યને જોઈને, રાજા દુર્યોધન આચાર્ય
દ્રોણ ગુરૂ પાસે જઈને (નીચે પ્રમાણે) બોલ્યો ૨

અવતરણિકા — દુર્યોધન પાડવોની સેનાને જોવા માટે
દ્રોણાચાર્યને કહે છે —

પર્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તીં ચમૂમ્ ॥

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—પર્ય, એતામ્, પાણ્ડુપુત્રાણામ્, આચાર્ય, મહર્તીં, ચમૂમ્, વ્યૂઠામ્, દ્રુપદપુત્રેણ, તવ, શિષ્યેણ, ધીમતા.

વ્યુત્પત્તિઃ—શાસિતું યોગ્યઃ ઇતિ શિષ્યઃ, ધીઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ધીમાન્ તેન ધીમતા.

સમાસાઃ—પાણ્ડો પુત્રા પાણ્ડુપુત્રાઃ તેષામ્ પાણ્ડુ પુત્રાણામ્ । દ્રુપદસ્ય પુત્ર દ્રુપદપુત્ર તેન દ્રુપદપુત્રેણ ।

અન્યથા અને અર્થ —આચાર્ય હે આચાર્ય, તવ તમારા ધીમતા બુદ્ધિમાન્, (વડે) શિષ્યેણ શિષ્યવડે, દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નવડે, વ્યૂઠાં વ્યૂઠમા ગોઠવાયેલી, પાણ્ડુપુત્રાણામ્ પાણ્ડુના પુત્રોની એતામ્ આ, મહર્તીમ્ મોટી, ચમૂમ્ સેનાને, પર્ય જુઓ.

ભાવાર્થ —હે આચાર્ય! આપના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વડે વ્યૂઠુરચનામા ગોઠવાયેલી પાડવોની આ મોટી સેનાને જુઓ. ૩

અવતરણિકા —પાડવોની સેનામા માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક જ હતી, પણ બીજા ઘણા શૂરવીર યોદ્ધાઓ છે, એમ દ્રોણાચાર્યને કુર્યોધન ત્રણ સ્લોકથી જણાવે છે —

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા યુધિ ॥

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:--અત્ર, શૂરાઃ, મહેષ્વાસાઃ, भीमार्जुनसमाઃ, युधि, युयुधानઃ, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः

સમાસાઃ—મહાન્ત ઇષ્વાસા ધનૂષિ યેષા તે મહેષ્વાસા ।
भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताभ्या समा तुभ्या भीमार्जुनसमा ।
महान् च असौ रथी च महारथः ।

અન્વય અને અર્થ —અત્ર અહીં, યુધિ યુદ્ધભૂમિમા, મહેષ્વાસાઃ મોટા ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, भीमार्जुनसमा ભીમ અને અર્જુનના સમાન, શૂરા શૂરવીરો (છે), युयुधान युयुधान, विराटः विराट રાજા, च અને, महारथ મહારથી, च સમુચ્ચયાર્થ દ્રુપદ દ્રુપદ

ભાવાર્થ —અહીં યુદ્ધભૂમિને વિષે મોટા ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, ભીમ અને અર્જુનના સમાન બલવાન શૂરવીર પુરૂષો છે, તેમના નામ સાત્યકિ, विराट, અને મહારથી દ્રુપદ વિગેરે ૪

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદ:--ધૃષ્ટકેતુઃ, ચેકિતાનઃ, काशिराजः, च, वीर्यवान्, पुरुजित्, कुंतिभोजः, च, शैब्य, च, नरपुंगवः.

व्युत्पत्तिः--वीर्य अस्य अस्तीति वीर्यवान्.

સમાસા --કાશ્યા રાજા=કાશિરાજઃ । नराणा पुंगव =
નરપુંગવ ।

અન્વય અને અર્થ —ચ અને, धृष्टकेतु धृष्टकेतु, चेकितान-
ચેકિતાન, वीर्यवान् પરાક્રમી, काशिराज काशीने। રાજા, पुरुजित्

પુરુજિત્, ચ અને કુતિમોજ કુતિભોજ, ચ અને, નરપુગવ પુરુ-
ષોમા ઉત્તમ, શૈબ્ય શૈબ્ય નામનો રાજા

ભાવાર્થ — અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, અને પરાક્રમી કાશીરાજ,
પુરુજિત્ અને કુતિભોજ તથા પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ એવો શૈબ્ય ૫

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યુધામન્યુઃ, ચ, વિક્રાન્તઃ, ઉત્તમૌજાઃ, ચ,
વીર્યવાન્, સૌભદ્રઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વે, એવ, મહારથાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—સુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ, દ્રૌપદ્યાઃ
અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ

સમાસાઃ—મહાન્ત ચ અમી રથિન =મહારથાઃ* ।

અન્વય અને અર્થ —ચ અને વિક્રાન્ત શ્રવીર, યુધામન્યુ
યુધામન્યુ, ચ અને, વીર્યવાન્ પરાક્રમશીલ, ઉત્તમૌજા ઉત્તમૌજા,
સૌભદ્ર અભિમન્યુ, ચ અને દ્રૌપદેયા દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ
પાત્રપુત્રો સર્વે બધા, મહારથા મહારથીઓ, એવ નિશ્ચયસૂચક ૪
(વર્તન્તે છે)

*एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।

शस्त्रशास्त्र रवीणश्च महारथ इति स्मृत ॥

જે યોદ્ધા દશહજાર લડવૈયાઓની સાથે એકનો લડે અને શસ્ત્ર-
હથિયાર, તથા યુદ્ધશાસ્ત્રમા જે પ્રવીણ હોય તેને મહારથી કહેવામા
આવે છે

ભાવાર્થ —અને શરવીર યુધામન્યુ, તથા પરાક્રમશીલ ઉત્તમૈશ્વર્ય, અભિમન્યુ તથા પ્રતિવિન્ધ્યાદિ દ્રોપદીના પાત્ર પુત્રો, વિગેરે બધા મહારથીઓ છે ૬

અસ્માક તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ॥

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થ તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અસ્માકમ્, તુ, વિશિષ્ટાઃ, યે, તાન્, નિબોધ, દ્વિજોત્તમ, નાયકાઃ, મમ, સૈન્યસ્ય, સંજ્ઞાર્થમ્, તાન્, બ્રવીમિ, તે.

વ્યુત્પત્તિઃ—દ્વિઃ જાયતે રતિ દ્વિજઃ, નયન્તીતિ નાયકાઃ, વિશેષેણ શિષ્ટાઃ વિશિષ્ટાઃ

સમાસાઃ—દ્વિજેષુ ઉત્તમ દ્વિજોત્તમ તત્સબુદ્ધૌ દ્વિજોત્તમ । સંજ્ઞાયા અર્થ યથા સ્યાત્તથા સંજ્ઞાર્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ—દ્વિજોત્તમ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ આચાર્ય અસ્માક અમારા, તુ લેદદર્શક અન્યથા યે જે વિશિષ્ટા મુખ્ય, તાન્ તેમને, નિબોધ બોલીદેવો, મમ મારા, સૈન્યસ્ય સૈન્યના નાયકા સરદારો, (યે સન્તિ જે છે), તાન્ તેમને, તે આપની, સંજ્ઞાર્થ બોલુને માટે, બ્રવીમિ હું કહું છું

ભાવાર્થ —હે બ્રાહ્મણોમા શ્રેષ્ઠ આચાર્ય, અમારા પણ મુખ્ય યોદ્ધાઓને આપ-બોલી દેવો, મારી સેનાના જે સરદારો છે તેમના નામ આપની બોલુને માટે હું કહું છું ૭

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—ભવાન્ , ભીષ્મઃ, ચ, કર્ણઃ, ચ, કૃપઃ, ચ, સમિતિજયઃ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણઃ, ચ, સૌમદત્તિઃ, તથા, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમિતિ સંગ્રામ જયતીતિ સમિતિજયઃ
સૌમદત્તેઃ અપત્ય પુમાન્ સૌમદત્તિઃ

સમાસાઃ—અશ્વસ્ય ઇવ સ્થામ બલયસ્ય સ અશ્વત્થામા ।

અન્વય અને અર્થ —ભવાન્ આપ, ચ અને ભીષ્મ ભીષ્મ-પિતામહુ, ચ અને કર્ણ કૃર્ણુ, ચ અને સમિતિજય યુદ્ધમા જય મેળવનારા, કૃપ કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અશ્વત્થામા, ચ અને વિકર્ણ વિકર્ણુ (દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ), ચ અને, તથા તે પ્રમાણે, એવ જ, સૌમદત્તિ ભૂરિશ્રવા

ભાવાર્થ —આપ, ભીષ્મપિતામહુ, કૃર્ણુ, અને યુદ્ધમા જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા વિકર્ણુ તથા ભૂરિશ્રવ વિગેરે ૮

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ॥

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

* અશ્વસ્યેવ ચત્સ્થામ નદત પ્રદિશોગતમ ।

અશ્વત્થામેવ બાલોડય તસ્માન્નામ્ના મવિષ્યતિ ॥

મહાભારત ।

જેનો રાજદ અને દિશાઓમા ગતિ વોડાના જેવી છે, એવો આ બાળક અશ્વત્થામા—અશ્વના જેવા બળવાળો, એના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામશે.

મહાભારત.

પદચ્છેદઃ--અન્યે, ચ, બહવઃ, શૂરાઃ, મદથે, ત્યક્ત-
જીવિતાઃ, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ, સર્વે, યુદ્ધવિશારદાઃ

ઋયુત્પત્તિ --પ્રહિયતે અનેન ઇતિ પ્રહરણમ્.

સમાસાઃ--ત્યક્ત જીવિત યૈ તે ત્યક્તજીવિતા । નાના
અનેકાનિ શસ્ત્રાણિ પ્રહરણસાધનાનિ યેષા તે=નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા ।
યુદ્ધે વિશારદા નિપુણા યુદ્ધવિશારદાઃ ।

અન્વય અને અર્થ —ચ અને, અન્યે બીજા બહવ ઘણા
શૂરા શૂરવીરો, મદથે મારે માટે, ત્યક્તજીવિતા જીવિતની પણ
દરકાર નથી એવા, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા અનેક જાતના પ્રહાર
કરવાના સાધનોવાળા, (તથા તેમજ), સર્વે બધા, યુદ્ધવિશારદા
યુદ્ધમાં અતિ પ્રવીણ (છે)

ભાવાર્થ —તથા બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો, જેમણે મારી
ખાતર જીવવાની પણ દરકાર કરી નથી તેવા, અને અનેક જાતના
પ્રહાર કરવાના સાધનોવાળા, તથા તે બધા યુદ્ધકલામાં ઘણા
પ્રવીણ યોદ્ધાઓ આપણા પક્ષમાં છે ૯

અપર્યાપ્તં તદસ્માક બલં भीष्माभिरक्षितम् ॥

पर्याप्त त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥૧૦॥

પદ ચ્છેદઃ--અપર્યાપ્તમ્, તત્, અસ્માકમ્, બલમ્, भीष्मा-
भिरक्षितम्, पर्याप्तम्, तु, इदम्, एतेषाम् બલમ્, भीमाभिरक्षितम्.

ઋયુત્પત્તિઃ--અપર્યાપ્તમ્ અપરિમિતમ્--યોદ્ધુમશક્યમ્ ।
पर्याप्तम् परिमितम्--पराभवे शक्यम्.

સમાસા:—ન પર્યાપ્તમ્=અપર્યાપ્તમ્ । મીષમેણ અભિ-
રક્ષિતમ્=મીષમાભિરક્ષિતમ્ । મીષેન અભિરક્ષિતમ્=મીમાભિરક્ષિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —અસ્માકમ્ આપણુ, તત્ તે, અપર્યા-
પ્તમ્ અન ત, (અતુલ્ય), બલમ્ સૈન્ય મીષમાભિરક્ષિતમ્ ભીષ્મ
વડે ચોતરફ રક્ષાયેલુ, એતષામ્ પાડવોનુ, તુ વિભાગ-દર્શક,
ઇદમ્ આ, બલમ્ સૈન્ય, પર્યાપ્તમ્ થોડુ (પરાભવ પમાડી શકાય
તેવુ), મીમાભિરક્ષિતમ્ ભીષ્મવડે રક્ષાયેલુ છે

ભાવાર્થ —આપણુ તે સૈન્ય અન ત અને ભીષ્મવડે રક્ષા
યેલુ છે, પણ એમનુ (પાડવોનુ) આ સૈન્ય થોડુ તથા ભીષ્મ-
વડે રક્ષાયેલુ છે ૧૦

અવતરણિકા —આ રીતે આપણુ સૈન્ય પ્રબળ છે, તો પણ
આપણે સાવધાન રહેવુ આવશ્યક છે, માટે આજારૂપે કિંવા ડરથી
નહિ, પણ કર્ત્તવ્ય સૂચવવા કહુ છુ કે —

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ॥

મીષમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વે એવ હિ ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—અયનેષુ, ચ, સર્વેષુ, યથાભાગમ્, અવ-
સ્થિતાઃ, મીષમ્, એવ, અભિરક્ષન્તુ, ભવન્તઃ, સર્વે, એવ, હિ.

સમાસા:—ભાગમ્ અનતિક્રમ્ય=યથાભાગમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —ભવન્ત આપ, સર્વે બધા, એવ જ,
સર્વેષુ બધા, અયનેષુ વ્યૂહ પ્રવેશના માર્ગોમા, યથાભાગમ્ પોત-
પોતાના યોગ્યસ્થાનમા, અવસ્થિતા સ્થિરતાથી રહેલા (ઉભેલા)
મીષમ્ ભીષ્મને, (નુ), એવ જ, અભિરક્ષન્તુ ચોતરફ રક્ષણ કરે. હિ
નિશ્ચયાર્થ-અન્વય

ભાવાર્થ —આપ સર્વે મળીને વ્યૂહપ્રવેશના માર્ગોમા પોત-
પોતાના યોગ્ય સ્થાનમા ઉભા રહીને, ભીષ્મનુ જ અવશ્ય સાવ-
ચેતીથી ચોતરફ રક્ષણ કરો । ૧૧

અવતરણિકા —આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પર અત્ય ત
ભાવ જોઈ, તેને હર્ષ ઉપજાવવા તથા શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા
ભીષ્મપિતામહે સિ હનાદ કરીને શ ળનો નાદ કર્યો એમ સ જય
ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

તસ્ય સઙ્ગનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ॥

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શક્ષ્મં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—તસ્ય, સઙ્ગનયન્, હર્ષમ્, કુરુવૃદ્ધઃ, પિતા-
મહઃ, સિંહનાદમ્, વિનય, ઉચ્ચૈઃ, શક્ષ્મ, દધ્મૌ, પ્રતાપવાન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ જનયન્ સઙ્ગનયન્, પ્રતાપઃ
અસ્ય અસ્તીતિ પ્રતાપવાન્ ।

સમાસાઃ—કુરુળા વૃદ્ધ કુરુવૃદ્ધઃ । મહાન્ ચ અસૌ પિતા
ચ પિતામહ । સિંહસ્ય નાદ સિંહનાદ તમ્ સિંહનાદમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી, કુરુવૃદ્ધ કૌરવોમાં
વૃદ્ધ, પિતામહ ભીષ્મ-પિતામહે, તસ્ય તેનો (દુર્યોધનને), હર્ષમ્
હર્ષ, સઙ્ગનયન્ ઉપજાવતા, સિંહનાદમ્ સિ હના જેવો નાદ, વિનય
કરીને, ઉચ્ચ મોટે સાદે, શક્ષ્મ શ ળને, દધ્મૌ વગાડયો

ભાવાર્થ —પ્રતાપી અને કૌરવોમા વૃદ્ધ ભીષ્મ પિતામહે
દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતા, સિ હના જેવો નાદ કરીને ઉચ્ચ સ્વરે
શ ળ વગાડયો । ૧૨

અવતરણિકા - ભીષ્મ પિતામહુનો આવી રીતનો ઉદ્યમ જોઈને
બીજા યોદ્ધાઓની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે સજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ॥

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શંખાઃ, ચ, ભેર્યઃ, ચ, પણવાનક-
ગોમુખાઃ, સહસા, એવ, અભ્યહન્યન્ત, સઃ, શબ્દઃ, તુમુલઃ,
અભવત્.

સમાસાઃ—પણવા ચ આનકા ચ ગોમુખા ઇતિ
પણવાનકગોમુખા ।

અન્વય અને અર્થ —તત ત્યાર પછી, શંખા શ ખો, ચ
અને, ભેર્ય ભેરીઓ, ચ અને, પણવાનકગોમુખા મૃદ ગો, નગારાઓ,
રણુશિ ગાઓ, સહસા તુરત, એવ જ, અભ્યહન્યન્ત વગાડવામા
આવ્યા, સ તે, શબ્દ શબ્દ, તુમુલ ઘણો મોટો, અભવત્ થયો.

ભાવાર્થ —ભીષ્મ પિતામહે શ ખનાદ કર્યો તે પછી, શ ખો
અને ભેરીઓ, મૃદ ગો, નગારા અને રણુશિ ગાઓ તુરતજ વગાડ-
વામા આવ્યા, શ ખાદિનો તે શબ્દ ઘણો મોટો થતો હવે ૧૩

અવતરણિકા —એ પ્રકારે દુર્યોધનની સેનાનો ઉદ્યમ કહી
હવે પાંડુના પુત્રાની સેનાનો ઉદ્યમ સંક્ષેપ ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ॥

માધવઃ પાન્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શક્ષૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:-—તતઃ, શ્વૈતૈઃ, હ્યૈઃ, યુક્તે, મહતિ, સ્યન્દને, સ્થિતૌ, માધવઃ, પાણ્ડવઃ, ચ, એવ, દિવ્યૌ, શઙ્ઘૌ, પ્રદધ્મતુઃ.

સમાસાઃ——સ્યદઃ શીઘ્ર ગતિઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ સ્યન્દન । દિવિભવ દિવ્ય તૌ દિવ્યૌ । પ્રકર્ષેણ દધ્મતુ પ્રદધ્મતુ । માયા લક્ષ્મ્યા ધવ ઇતિ માધવઃ ।

અન્યથ અને અથ —તતઃ પછી, શ્વૈતૈ ધોળા, હ્યૈ ધોડાઓ બહે, યુક્તે જોડાયલા, મહતિ મોટા, સ્યન્દને રથમા, સ્થિતૌ બેઠેલા, માધવ શ્રીકૃષ્ણ, ચ અને, પાણ્ડવ અર્જુન, એવ તેમજ-તેવીરીતે, દિવ્યૌ દિવ્ય, શઙ્ઘૌ (બે) શ બોને, પ્રદધ્મતુ વગાડવા લાગ્યા

ભાવાર્થ—પછી ધોળા ધોડાઓથી યુક્ત એવા મોટા રથમા બેઠેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ તેમજ બન્ને પોતાના દિવ્ય શ બો વગાડવા લાગ્યા ૧૪

અવતરણિકા —નીચેના બે શ્લોકમા શ્રીકૃષ્ણ આદિનાં શબ્દનાં નામો જણાવે છે —

પાશ્વજન્ય હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનજયઃ ॥

પૌણ્ડ્ર દધ્મૌ મહાશઙ્ઘં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

પદચ્છેદ ——પાશ્વજન્યમ્, હૃષીકેશઃ, દેવદત્તમ્, ધન-જયઃ, પૌણ્ડ્રમ્, દધ્મૌ, મહાશઙ્ઘમ્, ભીમકર્મા, વૃકોદરઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ——ધનમ્ જયતીતિ ધનજયઃ ।

સમાસાઃ——હૃષીકાળા રૂપ હૃષીકેશઃ । મહાન્ ચ અસૌ શઙ્ઘ ચ મહાશઙ્ઘ તમ્=મહાશઙ્ઘમ્ । ભીમાનિ—વપકલાગિ કર્મોણિ यस્ય સ ભીમકર્મા, વૃકસ્ય રૂપ ઉદર યસ્ય સ વૃકોદર ।

અન્વય અને અર્થ — હૃષીકેશ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી, શ્રીકૃષ્ણે, પાંચજન્યમ્ પાચજન્ય નામના શબ્દને, ધનંજય અણુને, દેવદત્તમ્ દેવદત્ત નામના શબ્દને, મીપર્કર્મા લયાનક કર્મો કરવા-વાળા, વૃકોદર ભીમે, પૌંડ્રમ્ પૌંડ્ર નામના મહાશૂર્યમ્ મોટા શબ્દને, દધ્મૌ વગાડ્યો.

ભાવાર્થ — ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણે પાચજન્ય, અણુને દેવદત્ત અને લય કર કર્મો કરવાવાળા ભીમે પૌંડ્ર નામના પોતાના મોટા શબ્દને વગાડ્યો. ૧૫

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તવિજયમ્, રાજા, કુન્તીપુત્રઃ, યુધિષ્ઠિરઃ, નકુલઃ, સહદેવઃ, ચ, સુઘોષમણિપુષ્પકૌ

વ્યુત્પત્તિઃ—યુધિ સ્થિરઃ યુધિષ્ઠિરઃ

સમાસાઃ—કુન્ત્યા પુત્ર કુન્તીપુત્ર । સુઘોષશ્ચ મણિપુષ્પકશ્ચ તૌ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ।

અન્વય અને અર્થ — કુન્તીપુત્ર કુન્તીના પુત્ર, રાજા રાજા યુધિષ્ઠિર યુધિષ્ઠિરે, અનન્તવિજયમ્ અનન્તવિજય નામના શબ્દને, નકુલ નકુલ, ચ અને, સહદેવ સહદેવે, સુઘોષમણિ-પુષ્પકૌ સુગ્રોહ અને મણિપુષ્પક નામના શબ્દને (વગાડ્યા)

ભાવાર્થ — કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય નામનો, તથા નકુલ અને સહદેવે સુઘોષ અને મણિ-પુષ્પક નામના શબ્દો વગાડ્યા. ૧૬

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશ્વળ્ડી ચ મહારથઃ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ॥

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—કાશ્યઃ, ચ, પરમેષ્વાસઃ, શિશ્વળ્ડી, ચ, મહારથઃ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ, વિરાટઃ, ચ, સાત્યકિઃ, ચ, અપરાજિતઃ, દ્રુપદઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વશઃ, પૃથિવીપતે, સૌભદ્રઃ, ચ, મહાબાહુઃ, શંખાન્, દધ્મુઃ, પૃથક્, પૃથક્.

વ્યુત્પત્તિઃ—કાશ્યા ભવઃ કાશ્યઃ, દ્રૌપદ્યાઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ, મુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ

સમાસા —મહાન્ ચ અસૌ રથી ચ મહારથ । ન પરાજિત અપરાજિતઃ । મહાન્તૌ બાહુ યસ્ય સઃ મહાબાહુ । પૃથિવ્યાઃ પતિ પૃથિવીપતિ તત્સબુદ્ધૌ પૃથિવીપતે । ધૃષ્ટદ્યુમ્નબલ—યસ્ય સ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન । અથવા દ્યુમ્ન અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દ્યુમ્નઃ । ધૃષ્ટશ્વાસૌ દ્યુમ્નશ્ચ ઇતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ।

અન્વય અને અર્થ — પૃથિવીપતે હે પૃથ્વીના પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પરમેષ્વાસ મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, કાશ્ય કાશીનો રાજા, મહારથ મહારથી, શિશ્વળ્ડી શિખડી, ચ અને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ચ અને, વિરાટ વિરાટરાજા, ચ અને, અપરાજિત યરાજ્ય ન યમાડી શકાય તેવો, સાત્યકિ સાત્યકિ, ચ અને, દ્રુપદ-રાજા દ્રુપદ, ચ અને, દ્રૌપદેયા દ્રૌપદીના પુત્રો, ચ અને, મહાબાહુ

લાખી ભુજાઓવાળો, સૌમદ્ર સુલદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, સર્વશઃ
ચોમેર બધી જગ્યાએ, પથક પથક બુદા બુદા શદ્દોવાળા જોને
દધ્ધ વગાડવા લાગ્યા

ભાવાર્થ — હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મોટા ધનુષ્યને ધારણ
કરનાર કાશીનો રાજા, મહારથી શિખ ડી, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ,
અજેય સાત્યકિ અને દ્રુપદ તથા દ્રોપદીના પુત્રો, અને આજ્ઞાનબાહુ
સુલદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ વિગેરે ચોમેર બધી જગ્યાએ બુદા બુદા
શ જોને વગાડવા લાગ્યા ૧૭-૧૮

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યતુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, ઘોષઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્, હૃદયાનિ,
વ્યદારયત્, નમઃ, ચ, પૃથિવીમ્, ચ, એવ, તુમુલઃ, વ્યતુનાદયન્-

વ્યુત્પત્તિઃ—ઘોષયર્તાતિ ઘોષઃ, વિશેષેણ અદારયત્
इति व्यदारयत्.

સમાસાઃ—પ્રતરાષ્ટ્રસ્ય અપત્યાનિ પુમાસ ધાર્તરાષ્ટ્રા તેષા=
ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — સ તે, તુમુલ મોટો, ઘાષ અવાજ-
શબ્દ, નમ આકાશ, ચ અને, પૃથિવીમ્ પૃથ્વીને, ચ પણ, એવ
તેમજ, વ્યતુનાદયન્ ગળગતો ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના,
હૃદયાનિ હૃદયોને વ્યદારયત્ ચીરી નાખતો હવે.

, ભાવાર્થ — શખનાદ વિગેરેનો તે શબ્દ આકાશ અને
પૃથ્વીને પણ તેમજ ગળગી મૂકતો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના હૃદયોને
ચીરી નાખતો હવે ૧૯

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે પાંડવોની સેનાનો ઉદ્ધમ કહી
વે અર્જુન કે જેના ઉપર પાંડવોની હારજીતનો આધાર છે
ની પ્રવૃત્તિ કહે છે —

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાન્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશ તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

પદચ્છેદઃ—અથ, વ્યવસ્થિતાન્, દૃષ્ટ્વા, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, કપિધ્વજઃ, પ્રવૃત્તે, શસ્ત્રસંપાતે, ધનુઃ, ઉદ્યમ્ય, પાન્ડવઃ. હૃષીકેશમ્ તદા, વાક્યમ્, ઇદમ્, આહ, મહીપતે.

સમાસાઃ—કપિ હનુમાન્ધ્વજાયા યાય સ કપિધ્વજઃ । સહ
ત સપાત, શસ્ત્રાણા સપાત શસ્ત્રસપાતઃ તસ્મિન્ શસ્ત્રસપાતે । મહ્યા-
ધ્યા પતિ મહીપતિ ત સબુદ્ધૌ હે મહીપતે ।

અન્યથા અને અર્થ—મહીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર અથ
ધારપછો, વ્યવસ્થિતાન્ યુદ્ધ માટે ગોઠવાઈને ઉભેલા ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્
ધાર્તરાષ્ટ્રના પુત્રોને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, શસ્ત્રસપાતે શસ્ત્રોનો સમુદાય,
વૃત્તે શરૂ થતા, કપિધ્વજ હનુમાન્ની ધ્વજવાળો, પાન્ડવઃ
અર્જુન, ધનુ ધનુષ્યને ઉદ્યમ્ય તૈયાર કરીને, તદા તે વખતે,
હીકેશમ્ ઈન્દ્રિયેના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, ઇદમ આ, આહ કહેવા
આયે ।

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ— સેનયોઃ, ઉભયોઃ, મ યે, રથમ્, સ્થાપય, મે, અન્યુત

સમાસાઃ—ન ન્યુત અન્યુત તત્સવુદ્ધૌ હે અન્યુત ।

અન્વય અને અર્થ —અન્યુત હે શ્રીકૃષ્ણ, ઉભયો બન્ને સેનયો સેનાઓની, મધ્યે વચ્ચે, મે મારા, રથમ્ રથને સ્થાપય ઉભો રાખો

ભાવાથ —હે શ્રીકૃષ્ણ, બન્ને સેનાઓની વચ્ચે મારા રથને ઉભો રાખો ૨૧

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહ યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન્ ॥

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નરણસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યાવત્, એતાન્, નિરીક્ષે, અહમ્, યોદ્ધકા-
માન્, અવસ્થિતાન્, કૈઃ, મયા, સહ, યોદ્ધવ્યમ્, અસ્મિન્, રણસમુદ્યમે

સમાસાઃ—યોદ્ધ કામા યોદ્ધકામા તાન્ યોદ્ધકામાન્ ।
સમ્યક્ ઉદ્યમ સમુદ્યમઃ, રણસ્ય સમુદ્યમ રણસમુદ્યમ તસ્મિન્
રણસમુદ્યમે ।

અન્વય અને અર્થ —યાવત્ જ્યાથી અથવા જ્યાસુધી, યોદ્ધ-
કામાન્ યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા, અવસ્થિતાન્ સ્થિરતાથી ઉભેલાઓને,
એતાન્ એમને, અહમ્ હું, નિરીક્ષે નિરીક્ષણ કરી શકું, અસ્મિન્
આ, રણસમુદ્યમે રણના સમારભમાં મયા મારે કૈ કેની સહ
સાથે યોદ્ધવ્યમ યુદ્ધ કરવું જોઈએ

ભાવાર્થ — જયાર્થી યુદ્ધની ઇચ્છાર્થી સ્થિરતાથી ઉભા રહેલા એમને હું જોઈ શકું તેમજ આ રાજસમાર ભમા માટે કેની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ તે પણ જોઈ શકું ૨૨

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ॥

ધાર્ત્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેયુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યોત્સ્યમાનાન્, અવેક્ષે, અહમ્, યે, એતે, અત્ર, સમાગતાઃ, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્બુદ્ધેઃ, યુદ્ધે, પ્રિયચિકીર્ષવઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ આગતાઃ સમાગતાઃ, કર્તુમિચ્છ-
તીતિ ચિકીર્ષુઃ તે ચ=ચિકીર્ષવઃ

સમાસાઃ—દુષ્ટ બુદ્ધિ યસ્ય સ દુર્બુદ્ધિ । પ્રિયસ્ય
ચિકીર્ષવ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — દુર્બુદ્ધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધાર્ત્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યોધનનું, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, પ્રિયચિકીર્ષવ ભલું કરવાની ઇચ્છા-
વાળા, યે જે, એતે આ, અત્ર અહીં, સમાગતા આવેલા છે (તે) યોત્સ્યમાનાન્ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને, અહમ્ હું, અવેક્ષે જોઉં

ભાવાર્થ — દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં ભલું કરવાની ઇચ્છાવાળા જેઓ અહીં આવેલા છે તેવા યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છનારાઓને હું જોઉં ૨૩

અવતરણિકા—શ્રીકૃષ્ણ અહિં સા ધર્મનો આશ્રય લઈ અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે અવશ્ય આજ્ઞા કરશે, એવી ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં આશા ઉપજે તે દૂર કરવાના ઇરાદાથી સજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

॥ સજ્જય ઉવાચ ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रોणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्કુરૂનिति ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્ત્વા, હૃષીકેશઃ, ગુડાકેશેન, ભારત, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, મધ્યે, સ્થાપયિત્વા, રથોત્તમમ્, બીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ, સર્વેષામ્, ચ, મહીક્ષિતામ્, ઉવાચ, પાર્થ, પશ્ય, એતાન, સમવેતાન્, કુરૂન્, રતિ

સમાસાઃ—ગુડાકાયા ઈશઃ ગુડાકેશ । ભરત—નામ્નો રાજા
વશે જાત ભારતઃ તત્સબુદ્ધૌ ભારત । રથેષુ ઉત્તમ રથોત્તમ તમ્
રથોત્તમમ્ । બીષ્મશ્ચ દ્રોણશ્ચ બીષ્મદ્રોણૌ તયો પ્રમુખત બીષ્મદ્રોણ-
પ્રમુખતઃ । મહ્યાઃ ક્ષિતે ઈશા મહીક્ષિત તેષામ્ મહીક્ષિતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —ભારત હે ધૃતરાષ્ટ્ર ગુડાકેશન નિદ્રાને
જીનનાર અર્જુનવડે, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્ત કહેવાયલા, હૃષીકેશ,
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉભયો બને, સેનયો સેનાઓની, મધ્યે વચ્ચે
બીષ્મદ્રોણપ્રમુખત બીષ્મ અને દ્રોણની સમક્ષ, ચ અને, સર્વેષામ્,
બધા, મહીક્ષિતામ્ રાજાઓની (સમક્ષ) રથોત્તમમ્ ઉત્તમ રથને,
સ્થાપયિત્વા સ્થાપન કરીને એતાન્ આ, સમવેતાન્ એકઠા મળેલા,
કુરૂન્ કૌરવોને, પશ્ય બે, રતિ એ પ્રમાણે, ઉવાચ બેલ્યા

ભાવાર્થ —હે ધૃતરાષ્ટ્ર । એ પ્રમાણે અર્જુનવડે કહેવાયલા
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બને સેનાઓની વચ્ચે અને બીષ્મદ્રોણ તથા

અન્ય રાજાઓની સમક્ષ, તે ઉત્તમ રથને ઉભો રાખીને “ આ સેના મળેલા કૌરવોને તુ જો ” એ પ્રમાણે બોલ્યા ૨૪-૨૫.

તત્રાપચ્ચત્થિત્થિતાન્પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ॥

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥૨૬॥

શ્વસુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ॥

પદચ્છેદઃ--તત્ર, અપચ્ચત્, સ્થિતાન્, પાર્થઃ, પિતૃન્, અથ, પિતામહાન્, આચાર્યાન્, માતુલાન્, ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્, પૌત્રાન્, સર્વીન્, તથા, શ્વસુરાન્, સુહૃદઃ, ચ, એવ, સેનયોઃ, રુભયોઃ, અપિ.

ઋયુત્પત્તિઃ--પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, પુત્રસ્ય અપત્યં પુમાન્ પૌત્રઃ તાન્ પૌત્રાન્. શોભનં હૃદયં યસ્ય સઃ સુહૃત્ તે ચ સુહૃદઃ.

અન્યથા અને અર્થ —તત્ર ત્યા-ચુદ્ધભૂમિમા, પાર્થ અર્જુન, ઠમયો બન્ને, સેનયો સેનાઓમા, અપિ પણ, સ્થિતાન્ ઉભેલા, પિતૃન્ ભરિશ્રવાદિ પિતૃપક્ષના વડીલોને, અથ તથા, પિતામહાન્ ભીષ્મ વિગેરે પિતામહોને, આચાર્યાન્ દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચાર્યોને, માતુલાન્ શલ્યાદિ મોસાળ પક્ષનાઓને, ભ્રાતૃન્ ભીમ, દુયોધિનાદિ ભાઈઓને, પુત્રાન્ અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રોને, પૌત્રાન્ લક્ષ્મણના પુત્ર વિગેરે પૌત્રોને, તથા અને, સર્વીન્ અશ્વત્થામાદિક સહાધ્યાયીઓને, શ્વસુરાન્ દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરોને, ચ અને, સુહૃદ સાત્યકિ કૃતવર્માદિક ખાસ મિત્રોને, એવ નિશ્ચયાર્થ, પણ, અપચ્ચત્ જોતો હોવો.

ભાસાર્થ —યુદ્ધભૂમિમા અર્જુન, બન્ને મેનાઓમા ઉભેલા પોતાના ભૂરિશ્રવાદિ કાકાઓને, ભીષ્માદિ પિતામહોને, દ્રોણ કૃપાચાર્યાદિ આચાર્યોને, શલ્ય વિગેરે મામાઓને ભીમ, દુર્યોધન, વિગેરે ભાઈઓને, અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રા તથા તેમના પુત્રા એટલે કે પોતાના પોત્રાને, તથા અશ્વત્થામાદિક સહાધ્યા-યીઓને દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરને, અને સાત્યકિ, કૃતવર્માદિ મિત્રોને પણ જોતો હવો. ૨૬

અનંતરણિકા —પછી અર્જુનને વિપરીત વિચારને લીધે જાણાયું કે સખધિ જનોની હિસા કરવી એ મહાપાપ છે. એમ જ્ઞાન થતા યુદ્ધ નહીં કરવાની અર્જુનને ઇચ્છા થઇ, તે કહે છે —

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥

કૃપયા પરયાઽઽવિષ્ટો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

પદચ્છેદઃ--તાન્, સમીક્ષ્ય, સઃ, કૌન્તેયઃ, સર્વાન્, બંધૂન્, અવસ્થિતાન્, કૃપયા, પરયા, અવિષ્ટઃ, વિષીદન્, ઇદમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિઃ--સમ્યક્ ઈક્ષ્ય=સમીક્ષ્ય. કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ આ સમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ અવિષ્ટઃ વિશેષેણ સીદન્=વિષીદન્.

અન્યથા અને અર્થ —સ તે, કૌન્તેય કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન, અવસ્થિતાન્ ગોઠવાયલા, તાન્ તેમને, સર્વાન્ બધા, બંધૂન્ મગા સખધીઓને, સમીક્ષ્ય સારીરતે જોઈને, પરયા ત્રણી કૃપયા દયાર્થી અવિષ્ટ ઘેરાયલો, વિષીદન્ વિપાદ-ખેદ પામતો, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે) અબ્રવીત્ જોડ્યો.

ભાવાર્થ — અર્જુન, પોતાના બધા સબધીઓને સારીરીતે ગોઠવાયલા લેઈને અત્યંત દયાથી આર્દ્ર મનવાળો થઈને ખેદ પામતો આ પ્રમાણે બોલ્યો. ૨૭

અવતરણિકા — આત્મજ્ઞાનને યથાર્થ નહીં જાણનાર અર્જુન, પોતાના શરીરને આત્મા, અને બીજાઓને આત્મીય-સબધી તરીકે ઓળખાવે છે, અને યુદ્ધમાં પોતાનો અને રનેહીઓનો વિનાશ થવાનો પ્રસંગ ધારીને, ‘યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોવારૂપ’ પોતાના ધર્મને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાના કારણરૂપ ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ને બાધા કરનારો મહાન શોક અર્જુનને ઉત્પન્ન થયો. તે શોકના ચિહ્નોનું વર્ણન નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે

અર્જુન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વેમ સ્વજન કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ ॥૨૮॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—દૃષ્ટ્વા, દમમ્, સ્વજનમ્, કૃષ્ણ, યુયુત્સુમ્, સમુપસ્થિતમ્. સીદન્તિ, મમ, ગાત્રાણિ, મુખમ્, ચ, પરિશુષ્યતિ, વેપથુઃ, ચ, શરીરે, મે, રોમહર્ષઃ, ચ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ કર્ષ-
યતીતિ કૃષ્ણઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ યોદ્ધુમિચ્છુઃ યુયુત્સુઃ તમ્
યુયુત્સુમ્ સમ્યક્ સાવધાનતયા ઉપસ્થિતમ્ સમુપસ્થિતમ્.
પરિતઃ સર્વતઃ શુષ્યતિ ઇતિ=પરિશુષ્યતિ. રોમ્ણાં હર્ષઃ=રોમહર્ષઃ.

અન્યથા અને અર્થ — કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ, યુયુત્સુમ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા. સમુપસ્થિતમ્ સારીરીતે સ્થિર ઉભેલ, હિમમ્ આ, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હૃદ્ધા જોઈને, મમ મારા, ગાત્રાણિ અવયવો, સીદન્તિ શિથિલ થાય છે, ચ અને, મુહ્યમ્ મ્હોડું, પરિશુષ્યતિ અત્યંત સુકાય છે ચ અને, મે મારા, શરીરે શરીરમા, વેપથુ ક પારી, ચ તથા, રોમહર્ષ રોમાચ (રૂવાડાનું ઉભું થવું તે) જાયતે થાય છે

ભાવાર્થ — હે શ્રીકૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા, અને સારી રીતે તૈયાર થઈને ઉભેલા આ મારા કુટુંબીઓને જોઈને મારા અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, અને મ્હોડું અત્યંત સુકાય છે, તથા શરીરમા ક પારી રૂટે છે અને રોમાચ ખડા થઈ જાય છે ૨૮-૨૯

गाण्डीवं स्रसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥

न च शक्नोम्यवस्थातु भ्रमतीव च मे मनः॥३०॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

પદચ્છેદઃ—ગાણ્ડીવમ્, સ્રસતે, હસ્તાત્, ત્વક્, ચ, એવ, પરિદહ્યતે, ન, ચ, શક્નોમિ, અવસ્થાતુમ્, ભ્રમતિ, ઇવ, ચ, મે, મનઃ, નિમિત્તાનિ, ચ, પશ્યામિ, વિપરીતાનિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગાણ્ડિઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંજ્ઞાયામ્ ગાણ્ડીવમ્. પરિતઃ દહ્યતે પરિદહ્યતે. કશ્ચ ઈશશ્ચ કેશૌ તૌ વાતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ કેશવઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે કેશવ.

અન્યથા અને અર્થ — ગાળદીવમ્ ગાડીવ (એ નામનું ધનુષ્ય), હસ્તાત્ હાથમાથી, સ્વસતે પડી જાય છે, ચ તથા, ત્વક્ચામડી, એવ (નિશ્ચયાથ પશુ), પરિદક્ષ્યતે ચોતરફથી બળે છે ચ અને, અવસ્થાત્મ ઉભો રહેવાને, ન નહિ, શક્તોમિ શક્તિમાન છું, ચ અને, મેં મારૂં, મન મન, ભ્રમતિ ભ્રમતું હોય, ઇવ જાણે કે, ચ અને, કેશવ હે કેશવ, વિપરીતાનિ ઉલટા, નિમિત્તાનિ શત્રુનો પર્યામિ હું જોઉં છું

ભાવાર્થ — ગાડીવ હાથમાથી પડી જાય છે, તથા ચામડી પશુ ચોતરફથી બળે છે, અને ઉભો રહેવાને પશુ હું શક્તિમાન નથી, અને મારૂં મન જાણે ભ્રમતું હોયની તેવું થાય છે ! અને હે કેશવ, હું અશુભ શત્રુનો જોઉં છું ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્ય સુખાનિ ચ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, શ્રેયઃ, અનુપશ્યામિ, હત્વા, સ્વજનમ્, આહવે, ન, કાઙ્ક્ષે, વિજયમ્, કૃષ્ણ, ન, ચ, રાજ્યમ્, સુખાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—આહૂયન્તે અરયઃ અત્ર ઇતિ આહવઃ, વિશેષેણ જયઃ વિજયઃ તમ્ વિજયમ્.

અન્યથા અને અર્થ—ચ અને, આહવે યુદ્ધમા, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, મનુ પાછળથી, શ્રેય ઇચ્છ્યાણુ, ન નહિ, પશ્યામિ જોઉં છું, કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ, વિજયમ્ વિજયને, ન નહિ, ચ અને, રાજ્યમ્ રાજ્યને, ચ તથા, સુખાનિ સુખોને, ન નહિ, કાઙ્ક્ષે ચાહું છું

ભાવાર્થ —અને યુદ્ધમાં કુટુંબીઓને હથેલીને હુ પાછળથી
ઠક્યાણુ જોતો નથી હે શ્રીકૃષ્ણ! હું વિજયને, રાજ્યને તથા
સુખે ને પણ ચાહતો નથી ૩૧

અવનરશ્લોકા —રાજ્યની આકાંક્ષા સર્વને હોવી જોઈએ
કારણ કે તે વડે પુત્ર ભાઈ વિગેરેની સગવડ જન્મ કરી શકાય છે
એમ કદાચ ભગવાન્ કહે તો તેના જવાબમાં અર્જુન કહે છે —

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥૩૨॥

યેષામર્થે કાક્ષિતં નો રાજ્ય ભોગા. સુખાનિ ચ ॥

ત દમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાસ્ત્યક્ત્વા ધનનાનિ ચ ૩૩

પદચ્છેદઃ —કિમ્, નઃ, રાજ્યેન, ગોવિન્દ. કિમ્,
ભોગૈઃ, જીવિતેન, વા, યેષામ્, અર્થે, કાક્ષિતમ્, નઃ, રાજ્યમ્,
ભોગાઃ, સુખાનિ, ચ, તે, દમે, અવસ્થિતાઃ, યુદ્ધે, પ્રાણાન,
ત્યક્ત્વા, ધનનાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગાઃ વિન્દતે इति ગોવિન્દઃ ભુજ્યન્તે इति
ભોગાઃ તૈઃ ભોગૈઃ.

અન્યથા અને અર્થ —ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ, ન અમને,
રાજ્યેન રાજ્યવડે, કિમ્ શુ, ભોગૈ વિષયભોગોવડે, વા અથવા,
જીવિતેન જીવવાથી, કિમ્ શુ (લાભ) યેષામ્ જેઓની, અર્થે ખાતર,
ન અમારું, રાજ્યમ્ રાજ્ય, કાક્ષિતમ્ ઇચ્છવામાં આવેછે, ચ અને,
ભોગા ભોગો, સુખાનિ સુખો, (ઇચ્છાય છે) દમે આ, તે તેઓ
(તો), પ્રાણાન્ પ્રાણુ-જીવન ચ તથા ધનનાનિ ધન, ત્યક્ત્વા છોડીને,
યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અવસ્થિતા સ્થિર થઈને ઉભા છે

ભાવાર્થ —હે ગોવિન્દ! રાજ્ય, વિષયભોગ અથવા જીવનથી અમને શો લાભ? કારણ કે જેઓની ખાતર અમે રાજ્ય, ભોગો, અને સુખોને ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ તો પોતાના પ્રાણ ધન વિગેરે બધું છોડીને અહીં યુદ્ધમાં ઉભેલા છે ૩૩

અવતરણિકા —જેમને માટે અમે રાજ્ય આહીએ છીએ તેઓ તો જીવિતની પણ દરકાર ન કરીને યુદ્ધમાં ઉભેલા છે, તે વાત અર્જુને કહી, અને નીચેના શ્લોકમાં પણ તેમના જ નામ જણાવે છે —

આચાર્યા. પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ॥

માતુલા શ્વસુરા પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબન્ધિનસ્તથા ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—આચાર્યાઃ, પિતરઃ, પુત્રાઃ, તથા, એવ, ચ, પિતામહાઃ, માતુલાઃ, શ્વસુરાઃ, પૌત્રાઃ, શ્યાલાઃ, સંબન્ધિનઃ, તથા.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ બન્ધઃ સમ્બન્ધઃ સમ્બન્ધઃ અસ્ય અસ્તીતિ સમ્બન્ધી તે ચ સમ્બન્ધિનઃ.

અન્વય અને અર્થ —આચાર્યા દ્રોણાચાર્યાદિ આચાર્યા, પિતર કાકાઓ, પિતામહ બીજા વિગેરે દાદાઓ પુત્રા અભિમ પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પુત્રો, ચ અને, તથા તેમજ, એવ જ (નિશ્ચય માતુલા મામાઓ, શ્વસુરા સસરા, પૌત્રા પૌત્રો, શ્યાલા ધૃષ્ટદ્યુ-મ્નાદિ સાળાઓ, તથા તેમજ, સંબન્ધિન સગા વહાલાઓ

ભાવાર્થ —દ્રોણ, કૃપ વિગેરે આચાર્યો, કાકાઓ, પિતામહો, પુત્રો, અને તેમજ મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળાઓ અને બીજા સગા વહાલાઓ (આ યુદ્ધમાં લડવાની તૈયારી કરી ઉભેલા જણાય છે) ૩૪

અવતરણિકા.—‘ હે અર્જુન, તુ કદાચ કૃપાથી એમને મારીશ નહિ, તો પણ રાજ્ય-લોભથી તેઓ તને હણશે ’ એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન કહે છે કે —

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

પદચ્છેદઃ—एतान्, न, हन्तुम्, इच्छामि, घ्नतः, अपि, मधुसूदन, अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य, हेतोः, किम्, नु, महीकृते.

व्युत्पत्तिः—मधुनामानं दैत्यं मृदयतीति मधुसूदनः
तत्संबुद्धौ मधुसूदन

समासाः—त्रयाणां लोकानां समाहारं त्रैलोक्यं, त्रैलोक्यस्य राज्यं त्रैलोक्यराज्यम्, तस्य त्रैलोक्यराज्यस्य महाम-
कृते=महीकृते

અન્યથા અને અર્થ —મધુસૂદન હે મધુનામના દૈત્યનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ, ઘન હણાયેલો, અપિ છતાં, ત્રૈલોક્ય રાજ્યસ્ય સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ ત્રણે લોકના રાજ્યના, હેતો કારણથી, અપિ પણ, તુ ખરેખર (વિતર્ક), મહીકૃતે કેવળ પૃથ્વીને માટે, કિમ્ શુ, એતાન્ એઓને, હન્તુમ્ હણવાને, ન નહિ ઇચ્છામિ ઇત્યુ હુ તો

ભાવાર્થ —હે મધુસૂદન, હુ પોતે હણાઈ જાઉં તો પણ, અથવા ત્રિલોકીના રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે પણ નહિ, હુ તેઓને હણવા

માગતો નથી તો પછી આ પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો શુ '૩૫

નનુ—‘અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ, ક્ષેત્રદાર—
હરશ્ચૈવ ષડેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥’ ઇતિ સ્મૃતેઃ एतेषां च सर्वप्रकारै—
રાતતાયિત્વાત્—

‘આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ । નાતતાયિવધે
દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ॥’

‘ નહિંસ્યાત્ ’ ઇતિ ધર્મશાસ્ત્રાત્ ‘ આતતાયિનં હન્યાત્ ’
ઇતિ અર્થશાસ્ત્રસ્ય દુર્બલત્વાત્ અસ્માન્ પાપમેવ આશ્રયેદિતિ
દર્શયતિ પાર્થઃ ॥

અવતરણિકા — કહેવામા આગ્યુ છે કે —“ આગ લગાડનાર,
ઝેર આપનાર, શસ્ત્ર હાથમા રાખીને મારવા આવનાર, ધનનુ હુરણુ
કરનારા ક્ષેત્ર-જમીનને ખુચવી લેનાર, તથા સ્ત્રીનુ હુરણુ કરી લઇ
જનાર, એ છ કૃતિ કરનારાઓ આતતાયી કહેવાય છે ” એ સ્મૃતિ
વાક્યથી દુર્યોધનાદિકોનુ બધી રીતે આતતાયીપણુ સાબીત
થાય છે, તેથી સ્મૃતિના નિયમ પ્રમાણે —“ આતતાયીને એક-
દમ કંઈ પણ વિચાર વિના હણવો, અને તેમ કરતા આતતાયીનો
બધ કરનારને કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. ” તેથી તેઓનો વધ
કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ ‘ કોઈની હિ સા ન
કરવી ’ એ ધર્મશાસ્ત્ર, “ આતતાયીને મારવો ” એ અર્થશાસ્ત્રથી
વિશેષ બલવાન હોવાથી દુર્યોધનાદિકોના વધથી અમને તો જરૂર
પાપજ થાય એ વાત અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને જણાવે છે —

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

व्युत्पत्तिः—जनान् अर्दयतीति जनार्दनः, अथवा जनान् अर्दति गच्छति प्रेरयतीति जनार्दनः । आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शक्लिमम्य इति आततायी तान् आततायिनः ।

અન્યથા અનંત અર્થ — જનાર્દન હે ભગવન, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્
 દુર્યોધનાદિકોને નિહત્ય હુણીને ન અમને, કા શેા પ્રીતિ
 આન દ, સ્થાન્ થાય એતાન્ એમને, આતતાયિન આતતાયીએને,
 હત્વા હુણીને, પાપમ્ પાપ, એવ જ, અસ્માન્ અમને આશ્રયેદ્ થાય

ભાવાર્થ — હે જનાર્દન, દુર્યોધનાદિકોને હુણીને અમને શો આનંદ થાય? એ આનંદાચીઓને હુણીને તો અમને કેવળ પાપજ થાય કે

અવતરણિકા — ફલના અભાવથી અને અનર્થના સભવથી પરહિ સાથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ એમ અર્જુન ઉપસ હાર કરે છે — કારણ કે રાજ્ય-સુખના ખાસ ઉદ્દેશથી યુદ્ધનો આરભ કરી, પોતાનાજ મગાઓના વિનાશથી ખરા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી યુદ્ધ ન કરવું જોઈએ એમ અર્જુન કહે છે —

तस्मान्नार्हा वय हन्तु धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ॥
स्वजन हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ન, અર્હાઃ, વયમ્, હન્તુમ્, ધાર્ત-
રાષ્ટ્રાન્, સ્વબાન્ધવાન્, સ્વજનમ્, હિ, કથમ, હત્વા, સુખિનઃ
સ્યામ, માધવ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ મુસ્વમ્
અમ્ય અસ્તીતિ સુર્વા તે ચ સુખિનઃ

સમામાઃ—માયા લક્ષ્મ્યા ધવઃ માધવ તત્સબુદ્ધૌ માધવ

અન્યથા અને અર્થ --તસ્માત્ તેથી, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, દુર્યોધના-
દિકેને, સ્વબાન્ધવાન્ પોતાના બન્ધુઓને હન્તુમ્ હણવાને વયમ્ અમે,
ન નહિ, અર્હા યોગ્ય, હિ કારણ કે સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને,
હત્વા હણીને માધવ હે માધવ, સુખિન સુખી, કથમ કેવી રીતે,
સ્યામ થઈએ

ભાવાર્થ —તેથી દુર્યોધનાદિ પોતાનાજ બન્ધુઓને અમે
હણવાને યોગ્ય નથી કારણ કે સ્વજનોનેજ હણીને, હે માધવ
અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ૩૭

અવતરણિકા —સ્વજનની હિ સારૂપ દોષથી બન્ને પક્ષને
સમાન પાપ લાગે તેમ છે, છતાં દુર્યોધનાદિકે જેમ પાપને ગણકા-
રતા નથી, તેમ તમારે પણ પાપ ન જાણવું એમ કદાચ ભગવાન્
શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેના સમાધાનમા અર્જુન નીચેના જે શ્લોકથી
કહે છે —

યદ્યપ્યેતે ન પश्यन्ति લોભોપહતચેતસઃ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૮॥

પદચ્છંદઃ—યદ્યપિ, એતે, ન, પશ્યન્તિ, લોભોપહત-
ચેતસઃ, કુલક્ષયકૃતમ્, દોષમ્, મિત્રદ્રોહે, ચ, પાતકમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—દુષ્યતીતિ દોષઃ. દ્રુહ્યતીતિ દ્રોહઃ

મમાસાઃ—લોભેન ઉપહત ચેત યેષા તે લોભોપહતચેતસ ।
કુલસ્થ ક્ષય કુલક્ષય, કુલક્ષયેન કૃત કુલક્ષયકૃત =તમ્ કુલક્ષય-
કૃતમ્ । મિત્રસ્ય દ્રોહ મિત્રદ્રોહ તમ્ મિત્રદ્રોહમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —યદ્યપિ જો કે, લોભોપહતચેતસ
લોભથી વિવેકરહિત થયેલ છે ચિત્ત જેમનું એતે એઓ, કુલક્ષય-
કૃતમ્ કુળની હિ સાથી થતું, દોષમ્ પાપ, ચ તથા, મિત્રદ્રોહે મિત્રના
દ્રોહથી, પાતકમ્ પાપને, ન નહિ, પશ્યન્તિ જુએ છે

ભાવાર્થ —જો કે લોભથી વિવેકરહિત થયેલ ચિત્તવાળા
એ દુર્યોધનાદિકે, કુળની હિ સાથી થતું પાપ અને મિત્રના
દ્રોહથી થતું પાપ જોતા નથી, ૩૮

પરંતુ —

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છે —કથમ્, ન, જ્ઞેયમ્, અસ્માભિઃ, પાપાત્,
અસ્માત્, નિવર્તિતુમ્, કુલક્ષયકૃતમ્, દોષમ્, પ્રપશ્યદ્વિઃ,
જનાર્દન.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ પશ્યન્ પ્રપશ્યન્ તૈઃ પ્રપશ્યાદ્વિઃ.

અન્યથ અને અર્થ — જનાર્દન હે ભગવન્, કુલક્ષયક્રમમ્ કુલના નાશથી થતુ, દોષમ્ પાપ, પ્રપશ્યદ્મિ જોતા, અસ્મામિ અમારા વડે અસ્માત્ આ, પાપાત્ પાપથી, નિર્વાર્તિતુમ્ નિવૃત્ત થવાને, કથમ્ શા માટે, ન નહિ, જ્ઞેયમ્ જાણવું જોઈએ ?

ભાવાર્થ — હે જનાર્દન ! કુલના નાશથી થતા પાપને જાણતા એવા અમોએ આ (કુલક્ષય-રૂપ) પાપથી નિવૃત્ત થવાને શા માટે જાણવું જોઈએ નહિ ? ૩૯

અવતરણિકા — ‘ કુલના નાશથી એવો કયો દોષ છે કે જે જાણીને તમે યુદ્ધમાથી વિરામ ચાહો છો ? ’ એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કદાચ કહે તો તેના જવાબમાં અર્જુન કહે છે --

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ॥

ધર્મે નષ્ટે કુલ કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥૪૦॥

પદચ્છેદઃ--કુલક્ષયે, પ્રણશ્યન્તિ, કુલધર્માઃ, સનાતનાઃ, ધર્મે, નષ્ટે, કુલમ્, કૃત્સ્નમ્, અધર્મઃ, અભિભવતિ, ઉત

વ્યુત્પત્તિઃ--પ્રકર્ષણ નશ્યન્તિ પ્રણશ્યન્તિ ધારયતીતિ ધર્મઃ

સમાસાઃ--કુલસ્યક્ષય કુલક્ષયઃતસ્મિન્ કુલક્ષયે । કુલસ્ય ધર્મા કુલધર્મા । ન ધર્મ અધર્મ

અન્યથ અને અર્થ -- કુલક્ષય કુલનો નાશ થતા, સનાતનાઃ પરપરાથી ચાલ્યા આવતા, કુલધર્મા કુલ-વ શને ઉચિત ધર્મો, પ્રણશ્યન્તિ નાશ પામે છે, ઉત (સમુચ્ચય વાચક અન્યથ) વળી બાકી રહેલો, ધર્મે ધર્મ (અગ્નિહોત્રાદિ) નષ્ટ નાશ થઈ જતા, અધર્મ અધર્મ, કૃત્સ્નમ્ આખા, કુલમ્ કુલને, અભિભવતિ ચોત-રફથી વ્યાપ કરે છે

શ્રી ભ ગી ૩

ભાવાર્થ —કુલના પુરૂષોનો નાશ થતા પરપરાથી ચાલ્યા આવતા, કુલોચિત ધર્મો કરનારના અભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે, અને અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો નષ્ટ થઈ જતા બાકી રહેલા આખા કુલને અધર્મ ઘેરી લે છે ૪૦

અવતરણિકા —કુલનો નાશ કરનારાઓના દોષાન્તરો પણ નીચેના શ્લોકોમાં અર્જુન કહે છે --

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ॥

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

પદચ્છેદઃ--અધર્માભિભવાત્, કૃષ્ણ, પ્રદુષ્યન્તિ, કુલસ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીષુ, દુષ્ટાસુ, વાર્ણેય, જાયતે, વર્ણસંકરઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ભવતીતિ ભવઃ, અભિતઃ ભવઃ=અભિભવઃ, પ્રકર્ષેણ દુષ્યન્તિ પ્રદુષ્યન્તિ વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્ વાર્ણેયઃ તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ણેય.

સમામાઃ—અવર્મસ્ય અભિભવ અધર્માભિભવ તસ્માન્ અવર્માભિભવાત્ । કુલસ્ય સ્ત્રિય કુલસ્ત્રિય । વર્ણસ્ય સંકર વર્ણસકર

અન્યથા અને અથ --કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ, અધર્માભિભવાત્ અધર્મની વ્યાપ્તિથી, કુલસ્ત્રિય વંશની સ્ત્રીઓ, પ્રદુષ્યન્તિ દુષ્ટ-વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, સ્ત્રીષુ સ્ત્રીઓ, દુષ્ટાસુ દુષ્ટ થતે, વાર્ણેય હે વૃષ્ણિવ શોભવ, વર્ણસકર વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, જાયતે પેદા થાય છે

ભાવાર્થ --હે શ્રીકૃષ્ણ, અધર્મની વ્યાપ્તિથી વંશની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતા વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થાય છે ૪૧

અવતરણિકા — વર્ણ સ કર પ્રજનો દોષ અ તે કેવા ગભીર પરિણામે લાવે છે તે વાત અર્જુન જણાવે છે —

સકરો નરકાયૈવ કુલધનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતન્તિ પિતરો હ્યેષા લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંકરઃ, નરકાય, એવ, કુલધનાનામ્, કુલસ્ય, ચ, પતન્તિ, પિતરઃ, હિ, એષામ્, લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સંક્રિયતે इति संकरः

સમાસાઃ—કુલ ધન્તીતિ કુલધનાં તेषામ્ કુલધનાનામ્ ।

પિણ્ડાશ્ચ ઉદક ચ=પિણ્ડોદકમ્ પિણ્ડોદકસ્ય ક્રિયા પિણ્ડોદકક્રિયાઃ, લુપ્તા પિણ્ડોદકક્રિયાઃ યેષા તે લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — સકર વર્ણ સ કર પ્રજા, કુલધનાનામ્ કુલનો નાશ કરનારાઓના, ચ તથા કુલસ્ય કુલના, નરકાય નરકવાસ-અધોગતિને માટે, એવ જરૂર (થાય), હિ કારણ કે, લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયા લોપાયેલી છે પિ ઉદાન અને તર્પણજલિની ક્રિયા જેમની તેવા, એષામ્ એઓના, પિતર પિતૃઓ, પતન્તિ પડે છે (અધોગતિને પામે છે)

સાવાર્થ — વર્ણ સ કર પ્રજા, કુલનો નાશ કરનારાઓ, તથા કુલના પૂર્વજોને અધોગતિમા નાખનારી અવશ્ય થાય છે, કારણ કે પિ ઉદાન, અને તર્પણજલિની ક્રિયાઓ લુપ્ત થવાથી પિતૃઓ નરકમા પડે છે ૪૨

દોષૈરેતૈઃ કુલધના વર્ણસંકરકારકૈઃ ॥

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

પદચ્છેદઃ—દોષૈઃ, એતૈઃ, કુલઘ્નાનામ્, વર્ણસંકર-
કારકૈઃ, ઉત્સાદ્યન્તે, જાતિધર્માઃ, કુલધર્માઃ, ચ, શાશ્વતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—કરોતીતિ કારકઃ

સમાસાઃ—કુઠ્ઠ ઘ્નન્તીતિ કુઠ્ઠઘ્ના તેષામ્ કુલઘ્નાનામ્ ।
વર્ણસ્ય સંકર વર્ણસંકર, વર્ણસંકરસ્ય કારકઃ વર્ણસંકરકારકઃ તૈ
વર્ણસંકરકારકૈ । જાતે ધર્મા જાતિધર્મા । કુઠ્ઠસ્ય ધર્મા કુલધર્મા ।

અન્વય અને અર્થ --કુલઘ્નાનામ્ કુલનો નાશ કરનારાઓના,
વર્ણસંકરકારકૈ વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારા, એતૈ એ, દોષૈ
દોષોવડે જાતિધર્મા જાતિના-ક્ષત્રિયત્વાદિ ધર્મો, ચ તથા, શાશ્વતા
શાશ્વત-હુમેશના, કુલધર્મા કુલના ધર્મો, ઉત્સાદ્યન્તે નષ્ટ થઈ
જાય છે

ભાવાર્થ --કુલનો નાશ કરનારાઓના વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન
કરનારા એ દોષોવડે જાતિ ક્ષત્રિયત્વાદિ ધર્મો તથા હુમેશના
કુલધર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે ૪૩

ઉત્સન્નકુલધર્માણા મનુષ્યાણાં જનાર્દન ॥

નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્, મનુષ્યાણામ્,
જનાર્દન, નરકે, અનિયતં, વાસઃ, ભવતિ, इति, અનુ-શુશ્રુમ.

સમાસાઃ—ઉત્સન્ના નષ્ટા કુલધર્મા યેષા તે ઉત્સન્નકુલ-
ધર્મા તેષામ્ ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ । ન નિયતમ્ અનિયતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ --જનાર્દન સંબોધન, હે જનાર્દન,
ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ વિનષ્ટ થયેલ છે કુલના ધર્મો જેના, મનુષ્યાણામ્

મનુષ્યોનો, નરકે નરકમાં, અનિયતમ્ ચિરકાલ પર્યં ત, વાસ
વાસ, ભવતિ થાયછે, હિતિ એ પ્રમાણે, અનુશુશ્રુમ સાલળીએ છીએ

ભાવાર્થ — હે જનાર્દન, નાશ થએલ કુલધર્મોવાળા મનુષ્યોનો
અપ્રમાણ-લાંબા વખત-સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એ પ્રમાણે
અમે આચાર્યો પાસેથી સાલળીએ છીએ ૪૪

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ॥

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૫॥

પદવ્હેદઃ—અહો, વત, મહત્, પાપમ્, કર્તુમ્, વ્યવ-
સિતાઃ, વયમ્, યત્, રાજ્યસુખલોભેન, હન્તુમ્, સ્વજનમ્,
ઉદ્યતાઃ.

સમાસાઃ—રાજ્યસ્ય સુખ રાજ્યસુખ રાજ્ય સુખસ્ય લોભઃ
રાજ્યસુખલોભઃ તેન રાજ્યસુખલોભેન ।

અન્યમ્ અને અર્થ — અહો વત અત્યન્ત ખેદ દર્શક
અવ્યયો, વયમ્ અમે, મહત્ મોટું, પાપમ્ પાપ, કર્તુમ્ કરવાને,
વ્યવસિતા તૈયાર થયા છીએ, યદ્ કે, રાજ્યસુખલોભેન રાજ્ય-
સુખના લોભથી, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હન્તુમ્ હણવાને,
ઉદ્યતા તૈયાર થયા છીએ

ભાવાર્થ — અરેરે ! અમે મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા
છીએ, કે રાજ્ય-સુખના લોભથી પોતાના કુટુંબીઓનો નાશ
કરવા તૈયાર થયા છીએ ૪૫

અવતરણિકા — “ હવે એ પ્રમાણે શત્રુઓનો પરાજય
કરવાના ઉપાય-રહીત તુ થઈશ તો, તેઓ તને વગર હથિયારનો
બેઈને કેદ કરશે અથવા મારી નાખશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ
દલીલ કરે તો જવાબમાં અબ્બુન કહે છે —

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ॥

ધર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—યદિ, મામ્, અપ્રતીકારમ્, અશસ્ત્રમ્, શસ્ત્રપાણયઃ, ધર્તરાષ્ટ્રાઃ, રણે, હન્યુઃ, તત્, મે, ક્ષેમતરમ્, ભવેત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ ક્ષેમમ્=ક્ષેમતરમ્

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે પ્રતીકારઃ યસ્ય સ અપ્રતીકાર તમ્ અપ્રતીકારમ્ । ન વિદ્યતે શસ્ત્ર યસ્ય સ અશસ્ત્ર તમ્ અશસ્ત્રમ્ । શસ્ત્રાણિ પાણિષુ યથા તે શસ્ત્રપાણય

અન્યથા અને અર્થ --યદિ જો, અપ્રતીકારમ્ બચાવના ઉપાય ન કરતા એવા, અશસ્ત્રમ્ શસ્ત્રરહીત મામ્ મને, શસ્ત્રપાણય હથિયારબંધ, ધર્તરાષ્ટ્રા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, રણે રણભૂમિમાં, હન્યુ નાશ કરે તત્ તે, મે મારે માટે, ક્ષેમતરમ્ વિશેષ કલ્યાણકારક, ભવેત્ થાય

ભાવ --કદાચ, બચાવના ઉપાયરહિત અને શસ્ત્રરહિત એવા મને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણભૂમિમાં મારી નાખે, તો તે મારે માટે વિશેષ કલ્યાણકારક થાય ૪૬

પ્રાણત્રાણાદપિ પ્રકૃષ્ઠો ધર્મ પ્રાણમૃતામહિસા હિતિમાવ પોતાની જાનના ગદાણુ કરતા પણ પ્રાણિઓ માટે અહિંસા ધર્મ ઉત્તમ અને આચરણ કરવા યોગ્ય છે, એવું અર્જુનનું કહેવું છે

અવતરણિકા --ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું વક્તવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયે નિવેદિત કર્યું, તે પછીના વૃત્તાંતને સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહે છે

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वार्जुनः सख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विसृज्य सशरं चाप शोकसन्विग्गमानसः ॥ ४७ ॥

પદચ્છેદઃ--સંજયઃ, ઉવાચ, એવમ્, ઉક્ત્વા, અર્જુનઃ, સંઘ્યે, રથોપસ્થઃ, ઉપાવિશત્, વિસૃજ્ય, સશરમ્, ચાપમ્, શોકસંવિગ્નમાનસઃ.

व्युत्पत्तिः-उपतिष्ठतीति उपस्थः

समासाः—रथस्य उपस्थः रथोपस्थः । शरेण सहित सशरम् । शोकं सविग्ग-सन्विग्ग मानसम् यस्य सः शोकसन्विग्गमानसः ।

અન્યથા અન્યે અર્થ --સંજય સંજય, ઉવાચ બોલ્યો, અર્જુન અર્જુન, એવમ્ એ પ્રમાણે, સંઘ્યે રણસ આમમા, ઉક્ત્વા કહીને રથોપસ્થ રથના ઉપર સશર બાણ સહિત, ચાપમ્ ધનુષ્યને, વિસૃજ્ય છોડીને, શોકસંવિગ્નમાનસ શોકથી ડાલાયમાન ચિત્તવાળો, ઉપાવિશત્ બેસી ગયો.

ભાવાર્થ --સંજય બોલ્યો--એ પ્રમાણે અર્જુન રણ-
ન આમમા બોલીને રથના ઉપર બાણસહિત ધનુષ્યને છોડીને
શોકથી ડાલાયમાન ચિત્તવાળો, બેસી ગયો. ૪૭

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषाद-

योगोनाમપ્રથમોऽध्यायः

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય ૨ ને

અવતરણિકા — “ અહિ સ્ત્રા સૌથી ંઠ ધમ છે ” તથા તે ધમ નુ પાલન કરતા ભિક્ષાના અન્નથી ચલાવી લેવુ પડે તો પણ ભલે, એવી બુદ્ધિથી યુદ્ધમાથી અઙ્ગુનની વિમુખતા સાભળીને પોતાના પુત્રાનો રાજ્ય-વૈભવ સ્થિર બાણીને સ્વસ્થ હૃદયે બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રને તેની ખોટી આશા દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી મળ્ય તેને કહેવા લાગ્યો —

સંજય ઉવાચ ।

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રૂપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિષીદતમિદ વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સંજયઃ, ઉવાચ, તમ્, તથા, કૃપયા, આવિષ્ટમ્, અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્, વિષીદન્તમ્, ઇદમ્, વાક્યમ્, ઉવાચ, મધુસૂદનઃ

સમાસાઃ—અશ્રુમિ પૂર્ણે અતएव આકુલે ર્શ્ણે यस્ય સ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણ તમ્ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્

અન્યથા અને અર્થ - સજય સ જય, ઉવાચ બોલ્યો કૃપયા કૃપાથી, અવિષ્ટમ્ વ્યાપ્ત, અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ આસુઓથી ભરાયેલી અને તેથીજ આકુલ-જોઈ ન શકાય તેવી આખોવાળા, તથા તે પ્રમાણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, વિષીદન્તમ્ ખેદ કરતા (એવા) તમ્ તેને, મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, इदम् આ (પ્રમાણે) વાક્યમ્ વચન, ઉવાચ બોલવા લાગ્યા

ભાવાર્થ — સ જય બોલ્યો—સ્નેહજન્ય અત્યંત કૃપા-દયાથી વ્યાપ્ત અને આસુઓથી ભરાયેલી, અને તેથીજ ન જોઈ શકાય તેવી આખોવાળા, અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેદ કરતા એવા તેને (અર્જુનને), ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ (પ્રમાણે) વચન કહેવા લાગ્યા ૧

અવતરણિકા — ઉલટી બુદ્ધિને પ્રતાર શોકથી ઉપજેલ અત્યંત મોહના કારણથી, શ્રીકૃષ્ણે ભાન કરાવ્યા છતા, અર્જુન કાર્યાકાર્ય (શુ કરવું અને શુ નહિ કરવું) સમજી શક્યો નહિ તો પણ તેમણે તેની ઉપેક્ષા કરી નહિ, પણ નીચે પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રીભગવાન્ ઉવાચ, કુતઃ, ત્વા, કશ્મલમ્, इदम्, વિષમે, સમુપસ્થિતમ્, અનાર્યજુષ્ટમ્, અસ્વર્ગ્યમ્, અકીર્તિકરમ્, અર્જુન.

ऐश्वर्यस्य च समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगवतीङ्गना ॥

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્પૂર્ણ ऐश्वर्यादिषड्गुणसम्पन्नः श्रीकृष्ण
अतएव भगः यस्य अस्तीति भगवान्

સમાસા:—ન આર્યો અનાર્યો, અનાર્યે જુષ્ટ અનાર્ય-
જુષ્ટ. તમ્ અનાર્યજુષ્ટમ્ । સ્વર્ગે ભવમ્ સ્વર્ગ્યમ્ ન સ્વર્ગ્યમ્ અસ્વર્ગ્યમ્ ।
ન કીર્તિં અકીર્તિં તા કરોતીતિ=અકીર્તિકરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્ ઉવાચ યોદ્યા
અર્જુન હે અર્જુન, અનાર્યજુષ્ટમ્ અનાર્યોએ એવેલી, અસ્વર્ગ્યમ્
સ્વર્ગમા નહિ લઈ જનારી, અકીર્તિકરમ્ અપકીર્તિ કરાવનારી,
હદમ્ આ, કષ્મલમ્ મલિનતા, વિષમે અયોગ્ય વખતે, ત્વા તને,
કુત કયાથી, સમુપસ્થિતમ્ થઈ

ભાવાર્થ — શ્રીભગવાન્ યોદ્યા-હે અર્જુન, અનાર્યોએ
એવેલી, સ્વર્ગમા નહિ લઈ જનારી, અપકીર્તિ કરાવનારી, આ
મલિનતા આવા, અયોગ્ય પ્રસંગે તને કયાથી થઈ ? ૨

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—ક્લૈવ્યમ્, મા, સ્મ ગમઃ, પાર્થ, ન, એતન્,
ત્વયિ, ઉપપદ્યતે, ક્ષુદ્રમ્, હૃદયદૌર્બલ્યમ્, ત્યક્ત્વા, ઉત્તિષ્ઠ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિ:—ક્લીબસ્ય ભાવઃ ક્લૈવ્યમ્, દુર્બલસ્ય ભાવઃ
દૌર્બલ્યમ્, પરાન્-શત્રૂન્-તાપયતીતિ પરંતપઃ તત્સંબુદ્ધો પરંતપ.

સમાસા:—હૃદયસ્ય દૌર્બલ્યમ્ હૃદયદૌર્બલ્યમ્.

અન્યથા અને અર્થ — પાર્થ હે પ્રથાના પુત્ર, ક્લૈવ્ય અધૈ-
ર્યને મા સ્મ ગમ પ્રાપ્ત થા નહિ, એતન્ એ ત્વયિ તારા માટે,
ઉપપદ્યતે યોગ્ય છે, ન નહિ, ક્ષુદ્રમ્ હલકા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ

શુદ્ધક, હૃદયદૌર્બલ્યમ્ હૃદયની દુર્બલતાને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પરતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર, (સ બોધન) હત્તિષ્ઠ ઉભોથા.

ભાવાર્થ — હે પાર્થ, અઘૈર્યને પ્રાપ્ત થા નહિ, એ તારા માટે યોગ્ય નથી, હૃદયની શુદ્ધક દુર્બલતાને છોડીને, હે પરતપ, ઉભોથા ૩

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વડે, ભાન કરાવવામા આવ્યા છતા, શોકથી ઘેરાયલા ચિત્ત વડે કંઈ પણ ભાન ન મેળવતા અર્જુન પહેલાનો પોતાનો અભિપ્રાય જેમનો તેમ ભગવાન્ પ્રત્યે કહે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ, કથમ્, ભીષ્મમ્, અહમ્, સંખ્યે, દ્રોણમ્, ચ, મધુસૂદન, ઇષુભિઃ, પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હો, અરિસૂદન.

વ્યુત્પત્તિઃ—અરીન્ સૂદયતીતિ અરિસૂદનઃ તત્સંબુદ્ધૌ અરિસૂદન.

સમાસાઃ—પૂજામ્ અર્હન્ત્વ ઇતિ તૌ પૂજાર્હૌ

અન્યથા અને અર્થ — અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો, મધુસૂદન હે મધુસૂદન, ભીષ્મમ્ ભીષ્મને, ચ અને, દ્રોણમ્ દ્રોણાચાર્યને, સંખ્યે યુદ્ધમા, અહમ્ હું, ઇષુભિ બાણોવડે, કથમ્ કેવી રીતે, પ્રતિયાત્સ્યોમિ યુદ્ધ કરીશ, કારણકે, અરિસૂદન હે શત્રુવિનાશક ભગવાન્ પૂજાર્હો ભીષ્મ અને દ્રોણ બન્ને પુખ્ત, ચ હન વિગેરેથી પૂજા પામવા યોગ્ય છે

ભાવાર્થ — અર્જુન બોલ્યો—હે મધુસૂદન, ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે રુદ્રમા બાણોવડે હુ કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ ? કારણ કે, હે ભગવન્, તેઓ ખન્ને તો ખાસ પૂજ્ય થોગ્ય જ છે ॥

અવતરણિકા — યુદ્ધ ન કરવાથી રાજ્ય મળશે નહિ, અને તેથી લોગઐશ્વર્ય રહેશે નહિ, એટલે લિક્ષાના અન્ન માટે આમતેમ ભટકવું પડશે, એ શકાના જવાબમા, લિક્ષાન્ત્ર પણ અમને ગુરુઓને ન હણીને ઇષ્ટ છે, તથા જો કે યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, છતાં પણ શિષ્ટ વર્ગનો વધ થાય તેવું યુદ્ધ, કેવળ પોતાની વૃત્તિ-આજીવિકા અર્થે કરવું એ પાપ છે એમ અર્જુન નિરૂપણ કરે છે —

ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્

શ્રેયો ભોક્તુ મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરૂનિહૈવ

મુંજીય મોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ગુરૂન્, અહત્વા, હિ, મહાનુભાવાન્, શ્રેયઃ, ભોક્તુમ્, મૈક્ષ્યમ્, અપિ, ઇહ, લોકે, હત્વાર્થકામાન્, તુ, ગુરૂન્, ઇહ, એવ, મુંર્જીય, મોગાન્, રુધિરપ્રદિગ્ધાન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ન હત્વા અહત્વા.

સમાસાઃ—મહાન્ અનુનાવ યેષા તે મહાનુભાવાઃ તાન્ મહાનુભાવાન્ । મિક્ષાયા અન્નમ્ મિક્ષાન્નમ્ । અર્થ એવ કામ યેષા તે અર્થ-કામા તાન્ અર્થકામાન્ । રુધિરેણ પ્રકર્ષેણ દિગ્ધા રુધિરપ્રદિગ્ધા તાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાત્માવાન મોટા મહાત્મ્યવાળા, અને વેદ, વેદાંગના અધ્યયન, તપ, આચાર વિગેરેથી બધાયલો છે પ્રભાવ જેમનો, (તેવા) ગુરુન્ ગુરુઓને, બ્રહ્મવા હુણ્યા સિવાય, હિ જ, હહ અહી, લોકે લોકમા, જૈશ્વમ્ ભિક્ષાથી મેળવેલું અન્ન, અપિ પણ, મોક્તુમ્ ખાવાને, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક, (છે), અર્થકામાન્ અર્થ—ધન દ્રવ્યાદિની ઇચ્છાવાળાઓ, તુ જ, ગુરુન્ ગુરુઓને, હત્વા હુણીને, હહ અહી, (આ લોકમા), એવ જ, રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયલા, ભોગાન્ ભોગોને, મુઝીય ભોગવુ ।

ભાવાર્થ—વેદાદિના અધ્યયનથી તથા તપ, આચાર વિગેરેથી બદ્ધ પ્રભાવ ગુરુઓને હુણ્યા સિવાય જ અહી આ લોકમા ભિક્ષાત્ત પણ ખાવુ તે વિશેષ કલ્યાણકારી માનુ છુ, ધન-લોભી ગુરુઓને હુણીને આ લોકમા જ લોહીથી ખરડાયલા ભોગોને જ ભોગવુ । ૫

અવતરણિકાઃ—ક્ષત્રિઓને સ્વધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ જ શ્રેયસ્કર છે, તે દલીલના જવાબમા અનુર્ન કહે છે —

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-

સ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, એતદ્, વિદ્મઃ, કતરત્, નો, ગરીયઃ, યદ્, વા, જયેમ, યદિ, વા, નઃ, જયેયુઃ, યાન્, એવ, હત્વા, ન, જિજીવિષામઃ, તે, અવસ્થિતાઃ, પ્રમુખે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષઃગુરુઃ ગરીયસ્.

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, ન: અમારું (અમારે માટે) કતરત્ કયુ, ગરીય શ્રેષ્ઠ, એતદ્ તે, વિદ્મ જાણીએ છીએ, ન નહીં, યદ્ કે, જયેમ અમે જીતીએ, વા અથવા, યદિ જો, ન: અમને, વા અથવા, જયેયુ તેઓ જીતે, યાન્ જોમને, એવ જ, હત્વા હુણીને, ન નથી, જિજીવિષામ: અમે જીવવાને ઇચ્છતા, તે તેઓ, ધાર્તરાષ્ટ્રા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પ્રમુલ્હે સ મુખ, અવસ્થિતા. સ્થિર થઈને ઉભા છે

ભાવાર્થ:—તેમજ અમારે માટે ભિક્ષાત્ર શ્રે' ઠ છે અથવા યુદ્ધ તે પણ અમે જાણતા નથી વળી તે પણ અમે જાણતા નથી કે, અમે તેમને જીતીશું યા તેઓ અમને જીતશે વળી કદાચ અમને જય મળે તોપણ જોમનેજ હુણીને અમે જીવવા ઇચ્છતા નથી, તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો યુદ્ધમાં મોખરે ઉભેલા છે. ૬

અવતરણિકા:—સ સારની બધી ખામીઓને જાણીને, અત્ય ત જ્ઞાનિ પામેલો અર્જુન મોક્ષની ઇચ્છાથી ગુરુને આત્મા સ બધી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની પાતાની અધિકારિતા દર્શાવે છે —

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવ:

પૃચ્છામિ ત્વા ધર્મસંમૂઢચેતા: ॥

યચ્છ્રેય: સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહ શાધિ માં ત્વા પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

પદચ્છેદ:—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવ:, પૃચ્છામિ, ત્વામ્, ધર્મસંમૂઢચેતા:, યત્, શ્રેય:, સ્યાત્, નિશ્ચિતમ્, બ્રૂહિ, તત્, મે, શિષ્ય:, તે, અહમ્, શાધિ, મામ્, ત્વામ્, પ્રપન્નમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—કૃપણતાયા: ભાવ: કાર્પણ્યમ્.

સમાસા:—કાર્પણ્યસ્ય દોષ કાર્પણ્યદોષ તેન ઉપહત સ્વભાવ યસ્ય સ કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ । ધર્મણ સમૂહ ચેતઃ યસ્ય સ વર્મસમૂહચેતા ।

અન્વય અને અર્થ — કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ આત્મ-જ્ઞાનની ખામીને લઈને પોતાના સ બધીઓનો વિયોગ કેમ સહન થશે ? આવી ભાવના તે કાર્પણ્ય-દીનતા-તેનાજ દોષથી સ્વભાવમાં વિકૃતિ પામેલો એવો હું, ધર્મસમૂહચેતા. ધારણ કરે છે તે ધર્મ-સર્વાધિજ્ઞાન-સવાધાર પરમબ્રહ્મ છે, તેમાં અવિવેક-સારાસારના વિચાર રહિત થયેલ છે ચિત્ત જેનું એવો હું, ત્વામ્ તને, પૃચ્છામિ પૂછું છું, યત્ જે, નિશ્ચિતમ્ નિશ્ચિત કરાયલું, શ્રેય કલ્યાણ, સ્યાત્ હોય તત્ તે, મે મને, બ્રહ્મ કહો, બ્રહ્મ હું, તે આપનો, શિષ્યઃ શિષ્ય છું, ત્વામ્ આપને પ્રપન્નમ્ શરણે આવેલાં મમ્ મને, શાધિ ઉપદેશ આપો

ભાવાર્થ:—દીનતાના દોષથી ગુમ થયેલ અત કરણવાળો, અને કર્તવ્યાકર્તવ્યમાં સ દેહયુક્ત ચિત્તવાળો હું આપને પૂછું છું, કે જે નિશ્ચિત કરાયલું પરમ શ્રેય-કલ્યાણ-હોય તે મને કહો, હું આપનો શિષ્ય છું, આપને શરણે આવેલાં મને ઉપદેશ કરો । ૭.

અવતરણિકા:—‘ મોક્ષની-પરમકલ્યાણની-જ શા કારણથી ઇચ્છા રાખે છે ’ એમ પ્રશ્ન લગવાનું કરે તો અર્જુન જવાબ આપે છે —

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્

યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ॥

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં

રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, હિ, પ્રપશ્યામિ, મમ, અપનુશ્યાદ્, યત્
શોકમ્, ઉચ્છોષણમ્, ઇન્દ્રિયાણામ્, અવાપ્ય, ભૂમૌ, અસપત્નમ્,
ઋદ્ધમ્, રાજ્યમ્, સુરાણામ્, અપિ, ચ, આધિપત્યમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—અધિપતેઃ ભાવઃ આધિપત્યમ્.

સમામાઃ—ન વિદ્યતે સપત્ન યસ્ય તન્ અસપત્નમ્ ।

અન્યથા અને અથઃ— ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોને, ઉચ્છોષણમ્
અત્યત્ સૂકવી નાખનાર, મમ મારા, શોકમ્ શોકને, ભૂમૌ પૃથ્વી
ઉપર, અસપત્નમ્ નિષ્કંટક-શત્રુરહિત, ઋદ્ધમ્ સમૃદ્ધ ધન ધાન્યાદિ
અપન્ન, રાજ્યમ્ રાજ્ય, ચ તથા, સુરાણામ્ દેવોનુ આધિપત્યમ્
અધિપતિપણુ, અવાપ્ય મેળવીને, અપિ પણુ, યદ્ જે કર્મ, અપનુ-
શ્યાદ્ (શોક) દૂર કરે તે, ન નહિ, હિ જ, પ્રપશ્યામિ જોઉં છું

ભાવાર્થ — પૃથ્વીપર નિષ્કંટક અને સમૃદ્ધ રાજ્ય, તથા
દેવોના રાજાની પદવીને પામીને પણુ, ઇન્દ્રિયોને અત્યત્ સૂકવી
નાખનારા મારા શોકને જે કર્મ દૂર કરી શકે તે હું જોતો નથી ૮

અવતરણિકા — ઉપર પ્રમાણે અર્જુને પોતાનો અભિપ્રાય
ભગવાનને જણાવ્યો, તે વાત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

સંજય ઉવાચ

एवमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह॥९॥

પદચ્છેદઃ—સંજયઃ, ઉવાચ, એવમ્, ઉક્ત્વા, હૃષી,
કેશમ્ ગુડાકેશઃ, પરંતપઃ, ન, યોત્સ્યે, ઇતિ, ગોવિન્દમ્,
ઉક્ત્વા, તૂષ્ણીમ્, બભૂવ, હ.

સમાસા:—હૃષીકેશા ઈશ હૃષીકેશ તમ્ હૃષીકેશમ્ ।
ગુહાકાયાઃ નિદ્રાયા ઈશ ગુહાકેશઃ । પરાન્ તાવયતીતિ પરત્ ।
ગાવઃ વિન્દતે इति गोविन्दः तम् गोविन्दम् ।

અન્યથા અને અર્થ —સજય સજય, ઉવાચ બોલ્યો, પરતપઃ
શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ગુહાકેશઃ નિદ્રાને જીતનાર, હૃષીકેશમ્
ઇન્દ્રિયોના પ્રવૃત્તિક-સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, એવમ્ ઉપર પ્રમાણે,
ઉક્ત્વા કહીને, ન નહિ, યોન્સ્યે યુદ્ધ કરીશ, इति એ પ્રમાણે, ગોવિન્દમ્
ગોવિન્દને, ઉક્ત્વા કહીને, તૂળીમ્ યુપ, ચમૂવ થઇ ગયો, હ ખરેખર

ભાવાર્થ —સજય બોલ્યો—શત્રુઓને તપાવનાર અને
નિદ્રાને જીતનાર અર્જુન ઇન્દ્રિયોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને
ઉપર પ્રમાણે કહીને “ હુ યુદ્ધ કરીશ નહિ ” એમ ગોવિન્દ
શ્રીકૃષ્ણને કહીને ખરેખર યુપજ થઇ ગયો. ૯

અવતરણિકા —અર્જુન એ પ્રમાણે બોલીને શાત થઇ ગયો.
ત્યાર પછી ભગવાને શુ કયું એ ઉત્તરની વિવક્ષામા સજય કહે છે.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥

मेनयोरुभयोर्मध्ये विषादितमिदं वच ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—તમ્, ઉવચ. હૃષીકેશઃ, પ્રહસન, ઇવ,
મારત, મેનયોઃ, ઉભયોઃ, મયે, વિષાદિન્તમ, ઉદમ્, વચ

સમાસા:—પરતસ્ય અપત્ય પુમાન્ મારતઃ તત્સબુદ્ધૌ
હે મારત.

અન્યથા અને અર્થ —મારત હે ભરત વ શોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર
ઉભયો ખન્ને, મેનયો' સેનાઓની, મધ્યે વચ્ચે વિષાદિન્તમ્ શોક
શ્રી મ ભ ગી ૪

તથા મોહને પામેલ, તમ્ તેને (અર્જુનને), હૃષીકેશ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, પ્રહસ્ન્ હસતા મુખે રહીને, હવ જાણે કે, હદમ્ આ, વચ વચન, ઉવાચ બોલ્યા

સાવાર્થ — હે ધૃતરાષ્ટ્ર, જન્મે સેનાઓની વચ્ચે એ પ્રમાણે શોક-મોહને વશ થયેલ અર્જુનને ઈન્દ્રિયેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, જાણે કે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે બોલ્યા ૧૦

અવતરણિકા — દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકમ્ “ પાડવોનુ સૈન્ય જોઈને ” ઇત્યાદિ પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકથી તે “ જ યોત્સ્ય” ઇતિ ગોવિન્દમુક્ત્વા તૂર્ણો ભ્રૂવ હ ” બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોક સુધી, શોક, મોહ વિગેરે સ સારના કારણરૂપ દોષોનુ દર્શન કરાવવામા આવ્યુ, તેમજ અર્જુને રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર, ઉપકાર કરનારાઓ, સ્વજનો, અને સબંધીઓ તરફ હુ તેમનો, અને તેઓ મારા, એવી મમત્વ બુદ્ધિથી તેમના સ્નેહ અને વિયોગ નિમિત્ત, શોક અને મોહ બતાવ્યા શોક અને મોહથી અર્જુનનુ ચિત્ત ઘેરાઈ જવાથી, વિવેક અને વિજ્ઞાન રહીત થયેલા અર્જુને, ક્ષત્રિયનો ધર્મ સમજી યુદ્ધમા પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયેલો છતા, તેમાથી ખેદ પામી નિવૃત્તિ લેવા નિશ્ચય કર્યો, અને પારકો ધર્મ-લિક્ષાથી જીવન નિભાવવુ-તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયો, શોક અને મોહ જેમના ચિત્ત ઉપર આડઠ થયા હોય, તેવા સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ અને પારકા ધર્મનુ સેવન કરવાની ઉલટી બુદ્ધિ સૂઝે છે, અને કદાચ પોતાના ધર્મનુ આચરણ કરે તો પણ તેઓની કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ ફક્તની આશાયુક્ત અને કત્તા, ભાકતાના અભિમાન સહિત થાય છે

એ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોઈને ધર્મ, અને અધર્મના સચયથી ઈષ્ટ-દેવ-યોનિ, અનિષ્ટ-પશુ પક્ષી-ઈત્યાદિ યોનિમા જન્મ, અથવા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ-મિશ્ર-સુખદુઃખમિશ્ર મનુષ્ય યોનિમા જન્મ, એ પ્રમાણે દરેકનું પોતાનું સ સાર ચક્ર અવિરત ચાલે છે, તેટલા માટે તે સ સારના ખીજ-કારણ રૂપ શોક, અને મોહની ગતિ, કર્મ માત્ર પુણ્ય પાપ ઇત્યાદિના ફલના સન્યાસ ત્યાગ સહિત-જ્ઞાનવિના, બધ થતી નથી તેથી કર્મના ફલના ત્યાગ યુક્ત આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન્ વાસુ-દેવ બધા મનુષ્યોની ઉપર કૃપા વરસાવવાના હેતુથી અર્જુનને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વ પ્રજ્ઞાવાદાશ્ચ માષસે ॥

ગતાસૂનગતાસૂશ્ચ નાનુશોચંતિ પઙ્કિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અશોચ્યાન્, અન્વશોચઃ, ત્વમ્, પ્રજ્ઞા-વાદાન્, ચ, માષસે, ગતાસૂન્, અગતાસૂન્, ચ, ન, અનુશોચન્તિ, પઙ્કિતાઃ.

સમાસાઃ—ન શોચ્યા અશોચ્યા તાન્ અશોચ્યાન્ । પ્રજ્ઞાયા વાદાઃ પ્રજ્ઞાવાદા તાન્ પ્રજ્ઞાવાદાન્ । ગતા અસવ યેષા તે ગતાસવ તાન્ ગતાસૂન્ । ન ગતાઃ અસવઃ યેષા તે અગતાસવ તાન્ અગતાસૂન્ । પઙ્કા, અસ્ય અસ્તીતિ પઙ્કિત તે ચ પઙ્કિતા .

અન્વયઃ, અને અર્થ — ત્વમ્ તુ, અશોચ્યાન્ શોક ન કરવા યોગ્ય, (નો) અન્વશોચ શોક કરી રહ્યો છે, ચ તથા પ્રજ્ઞાવાદાન્

પડિતોના જેવા વચનો માણસ બોલે છે, ગતાસૂન્ મરેલાઓનો, ચ અને અગતાસૂન્ જીવતાઓનો, પण्डिता આત્માસ બધી બુદ્ધિવાળા, અનુશોચન્તિ શોક કરે છે, ન નહિ

ભાવાર્થ — હે અર્જુન, શોક ન કરવા યોગ્યનો તુ શોક કરે છે, તથા આત્મજ્ઞાનીઓના જેવા વચનો બોલે છે આત્મજ્ઞાનીઓ તો મરેલા કે જીવતાનો શોક કરતા નથી ૧૧

અવતરણિકા — મૃત અને જીવત પ્રાણીઓ એ કલ્પના માત્ર છે, વસ્તુતઃ પ્રાણીમાત્ર નિત્ય ઇશ્વરના અશ હોઇને નિત્યજ છે, તેથી તેઓને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તે વાત જણાવે છે

न त्वेवाह जातु नास न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, એવ, અહમ્, જાતુ, ન, આસમ્, ન, ત્વમ્, ન, દમે, જનાધિપાઃ, ન, ચ, એવ, ન, ભવિષ્યામઃ, સર્વે, વયમ્, અતઃ, પરમ્.

व्युत्पत्तिः—अधिकं पार्त्ताति अधिपाः, जनानां अधिपाः जनाधिपाः

અન્યથ અને અર્થ — અહમ્ હું, તુ ભેદદર્શક અન્યથ, જાતુ કોઈ પણ સમયે, ન નહિ, આસમ્ હોતો, ન એમ નથી, એવ તેમજ, ત્વમ્ તુ, ન નહિ (હોતો), દમે આ, જનાધિપા રાજાઓ, ન નહિ (હતા), ચ અને, અત પરમ્ હવે પછી, વયમ્ આપણે, સર્વે બધા, ન નહિ, ભવિષ્યામ હોઇશું, ન એમ નથી

ભાવાર્થ —હું કોઈ પણ સમયે નહિ હતા એમ નથી, તેમજ તુ તથા આ સઘળા રાજાઓ નહિ હતા એમ પણ નથી, અને હવે પછી આપણે બધા નહિ હોઈશું એમ નથી અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં મૂતમાત્રનું, ઈશ્વરના અશ તરીકે અસ્તિત્વ છે, તેથી નિત્ય અવિનાશી સ્વરૂપ રૂપે કોઈનો પણ શોક કરવો ન જોઈએ ૧૨

અવતરણિકા—આત્મા કેવી રીતે નિત્ય-અવિનાશી છે તે વિષે દૃષ્ટાન્ત ભગવાન કહે છે —

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवन जरा ॥

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

પદચ્છેદ:—દેહિનઃ, અસ્મિન્, યથા, દેહે, કૌમારમ્, યૌવનમ્, જરા, તથા, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ, ધીરઃ, તત્ર, ન, મુહ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—કુમારસ્ય ભાવઃ કૌમારમ્, યૂનઃ ભાવઃ= યૌવનમ્. જીર્યન્તે અજ્ઞાનિ યસ્યાં અવસ્થાયાં=જરા.

સમાસાઃ—દેહ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તસ્ય દેહિન । અન્ય દેહ દેહાન્તરઃ દેહાન્તરસ્ય પ્રાપ્તિઃ =દેહાન્તરપ્રાપ્તિ

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, દેહિન આત્માની, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, કૌમારમ્ કુમાર અવસ્થા, યૌવનમ્ યુવાવસ્થા, (અને) જરા વૃદ્ધાવસ્થા (છે) તથા તેવીજ રીતે, દેહાન્તરપ્રાપ્તિ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થવી તે (પણ છે) ધીર. શીર પુરૂષ, તત્ર તે વિષયમાં, મુહ્યતિ મોહ પામે છે ન નહિ

ભાવાર્થ —જેવી રીતે આત્માની આ એક જ શરીરની અંદર પણ કુમાર, યૌવન, અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ સ્થિતિ થાય

છે, તેવી જ રીતે એ આત્માને બીજા બીજા શરીરોમા પણ જુ પડે છે તે વિષયમા સ્થિરબુદ્ધિવાળો ધીરપુરુષ મૂઢ થતો નથી, અર્થાત્ આત્માને અનિત્ય કે ક્ષણધ્વ સી માનતો નથી, પણ પચ-મહાભૂતોને જ અસ્થિર-અનિત્ય માને છે ૧૩.

અવતરણિકા:—આત્માના નિત્યપણાને લઇને, તથા શોક, મોહાદિક ક્ષણધ્વ સી હોઇને તેમનો અભાવ માની લઇએ, તોપણ તેમના નિમિત્તે થતા સુખદુ ખોથી તેઓનુ ઘણી મુશ્કેલીથી નિવારણ થાય છે, એમ કદાચ અર્જુન શકા કરે તો ભગવાન્ કહે છે —

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—માત્રાસ્પર્શાઃ, તુ, કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખ-દુઃખદાઃ, આગમાપાયિનઃ, અનિત્યાઃ, તાન્, તિતિક્ષસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રીયન્તે આધિ વિષયાઃ ઇતિ માત્રાઃ, સ્પર્શન્તીતિ સ્પર્શાઃ

સમાસા:—માત્રાણામ્ સ્પર્શા માત્રાસ્પર્શાઃ । કુન્ત્યા અપ ય પુમાન્ કૌંતેય તત્સબુદ્ધૌ હે કૌંતેયા શીત ચ ઊષ્ણ ચ શીતોષ્ણો સુખ ચ દુઃખ ચ સુખદુ વે । શીતોષ્ણાભ્યા સુખદુ વે દદતીતિ શીતોષ્ણ-સુખદુ સ્વદા । આગમશ્ચ અપાયશ્ચ=આગમાપાયૌ આગમાપાયૌ યેષા તે આગમાપાયિન । ન નિત્યા અનિત્યા

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કુન્તીના પુત્ર અર્જુન, શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ટાડુ હિનુ તથા તેવી અસરથી સુખ અને દુખ

આપનારા માત્રાસ્પર્શાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, આગમાપાયિનઃ આવવા અને જવાના સ્વભાવવાળા, અનિત્યા લાખો વખત ન ટકી રહેનારા, ખારત હે ભરતકુલમા ઉત્પન્ન થયેલ અર્જુન, તાન્ તે વિષયોને, તિતિશસ્વ સહન કર, અર્થાત્ તેમા હવે શોક રાખ નહી

ભાવાર્થ — હે કૌતેય ! સુખ દુ ખને ઉપજાવનારા ઇન્દ્રિયોના વિષયો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ગંધ—ક્ષયિષ્ણુ સ્વભાવના છે અને લાખો વખત ન ટકી રહે તેવા છે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતા સુખ અને દુ ખોને સહન કર અર્થાત્ તેમા હવે શોક કર નહી ૧૪

અવતરણિકા—શીતોષ્ણાદિ વિષયોને સહન કરવાથી શુ ક્ષણ થાય છે તે જણાવે છે —

યં હિ ન વ્યથયત્યેતે પુરુષ પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યમ્, હિ, ન, વ્યથયાંતિ, એતે, પુરુષમ્, પુરુષર્ષભ, સમદુઃખસુખમ્, ધીરં, સઃ, અમૃતત્વાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પુર્યાં શેતે ઇતિ પુરુષઃ અમૃતસ્ય ભાવઃ અમૃતત્વમ્ તસ્મૈ અમૃતત્વાય.

સમાસાઃ—પુરુષાણા ઋષભ પુરુષર્ષભ તત્ સબુદ્ધૌ પુરુષર્ષભ । દુઃખ ચ સુખ ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે यस્ય સ સમદુઃખસુખ તમ્ સમદુઃખસુખમ્

અન્વય અને અર્થ — પુરુષર્ષભ હે પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન, સમસુસદ્ધઃસમ્ તુલ્ય છે સુખ અને દુ ખ જેને, ધીરમ્ નિત્ય-અવિ-નાશી આત્માના જ્ઞાનયુક્ત, યમ્ જેને, પુરુષમ્ પુરુષને, એતે ઇન્દ્રિ-

યોના વિષયો, વ્યથયન્તિ વ્યથા કરે છે, ન નહિ, સઃ તે, અમૃતત્વાય મોક્ષને માટે. કલ્પતે યોગ્ય થાય છે, હિ અવશ્ય-જરૂર

ભાવાર્થ.—હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સુખ અને દુઃખ બન્ને જેને સમાન છે, તથા આત્મજ્ઞાની એવા જે પુરુષને ઇન્દ્રિયોના વિષયો વ્યથા કરતા નથી, તે પુરૂષ મોક્ષને માટે જરૂર યોગ્ય થાય છે, અર્થાત્ વિષયોના વેગને રોકવાની શક્તિ-સહિષ્ણુતા-તિતિક્ષા, અમૃતત્વ-ઇશ્વરની સામ્યાવસ્થા મેળવવામા ખાસ સાધનરૂપ છે ૧૫

અવતરણિકા — શીતોષ્ણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ આત્માને બાધ કરવામા વ્યર્થ જેવા છે, ઉલ્લુ આત્માની સત્યતા-નિત્યત્વ બાણીને, શોક, મોહ ન લાવીને શીતો-ષ્ણાદિ-સુખદુઃખાદિ ભાવો સહન થઈ શકે છે તે વાત જણાવે છે —

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસતઃ, વિદ્યતે, ભાવઃ, ન, અભાવઃ, વિદ્યતે, સતામ્, ઉભયોઃ, અપિ. દૃષ્ટઃ, અન્તઃ, તુ, અનયોઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે યસ્ય સત્ તત્=અસત્ તસ્ય=અસત્ ।
ન ભાવ=અભાવ । તત્ત્વ પશ્યતીતિ તત્ત્વદર્શી તૈ તત્ત્વદર્શિભિ

અન્યથા અને અર્થ — અસતઃ અસત્ય-નશ્વર વસ્તુનો, ભાવ-હોવાપણુ-અસ્તિત્વ, ન નહિ, વિદ્યતે હોય છે, સત સત્ય-નિત્ય-વસ્તુનો, અભાવ ન હોવાપણુ, ન નહિ, વિદ્યતે હોય છે અનયો આનો, ઉભયોઃ બન્ને-સત્ અને અસત્-નો, અપિ પણ, અન્તઃ અન્ત—નિર્ણય, તત્ત્વદર્શિભિઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, દૃષ્ટ. જેવામા આવ્યો છે

ભાવાર્થ —અસત્ વસ્તુનું હોવાપણું, અને સત્ વસ્તુને નાશ કદિ થતો જ નથી સત્ અને અસત્ એ બન્નેનો નિર્ણય પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ અસત્ વસ્તુ સદા અનિત્ય છે, એટલે સત્-આત્મા ઉપર તેનો કાંઈ પણ પ્રભાવ નથી, એટલે ઇન્દ્રિયાદિકોના વિષયો આત્માને અસર કરી શકે જ નહિ ૧૬

અવતરણિકા —તે સત્ય શું છે, કે જે નિરતર છે? તેના જવાબમાં.—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિનાશિ, તુ, તદ્, વિદ્ધિ, યેન, સર્વમ્, इदम्, ततम्, विनाशम्, अव्ययस्य, अस्य, न, कश्चित्, कर्तुम्, अर्हति.

समासाः—न विद्यते विनाश्च यस्य तत् अविनाशि । न विद्यते व्ययः यस्य तत् अव्ययम् तस्य अव्ययस्य.

અન્યથા અને અર્થ —યેન જેના વડે, इदम् આ, સર્વમ્ બધું, ततम् વ્યાપ્ત થયેલું છે, તત્ તે, તુ તો, अविनाशि નાશ ન થાય તેવું, विद्धि જાણુ અસ્ય આ, अव्ययस्य અબ ડનો, विनाशम् નાશ, कर्तुम् કરવાને, कश्चित્ કોઈ, अर्हति યોગ્ય છે, ન નહિ

ભાવાર્થ:—જેના વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તું અવશ્ય અવિનાશી જાણુ, આ અબ ઉપદ્રવનો નાશ કરવાને કોઈ યોગ્ય નથી ૧૭

અવતરણિકા —સત્ વસ્તુનું દર્શન કરાવીને ‘અસત્’ વસ્તુ તે શું ? એવી જાણના સમાધાનમા ભગવાન કહે છે —

અંતવત્ત્વં દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ॥

, અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુદ્યસ્વ ભારત ॥૧૮॥

પદ્મચ્છેદઃ—અંતવન્તઃ, દેહાઃ, નિત્યસ્ય, ઉક્તાઃ, શરીરિણઃ, અનાશિનઃ, અપ્રમેયસ્ય, તસ્માત્, યુદ્યસ્વ, ભારત.

સમાસાઃ—અંત અસ્ય અસ્તીતિ અંતવાન્ તે ચ અંતવન્ત । શરીરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ શરીરી તસ્ય શરીરિણ । ન વિચિતે નાશ યસ્ય સઃ અનાશી તસ્ય અનાશિન । પ્રકર્ષેમ મીયને હિતિ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેય = અપ્રમેય તસ્ય અપ્રમેયસ્ય

અન્યથા અને અર્થ —નિત્યસ્ય નિરંતર અસ્તિત્વવાળા, અનાશિનઃ નાશરહિત અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોત્થી ન માપી શકાય તેવા-અપરિચ્છેદ, શરીરિણ આત્માના, દેહે આ દેહા શરીરો અંતવન્ત નાશવત્, ઉક્તાઃ કહેવાય છે, ભારત હે ભારત, તસ્માદ્ તેથી, યુદ્યસ્વ યુદ્ધ કર

ભાવાર્થ —નન્ય, નાશરહિત અને અપરિચ્છેદ આત્માના આ બધા શરીરો નાશવત્ કહેવામા આવે છે, હે ભારત ! તેથી યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા ૧૮

અવતરણિકા.—હું યુદ્ધમાં ઉભેલા યોદ્ધાઓનો હૃદયનાર અઘશ અને તેઓ મારા વડે હૃદયોએ એવી અર્જુનની અસત્ય—બુદ્ધિના પરિહાર માટે શ્રીકૃષ્ણ ‘કાઠક’ ઉપનિષદની બે ઋચાઓ પોતાના ઉપદેશની સંગતિમા કહે છે —

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ॥

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, એનમ્, વેત્તિ, હંતારમ્, યઃ, ચ, એનમ્, મન્યતે, હતમ્, ઉભૌ, તૌ, ન, વિજાનીતઃ, ન, અયમ્, હન્તિ, ન, હન્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—હન્તીતિ હન્તા તમ્ હંતારમ્

અન્યથા અને અર્થ —ય જે, એનમ્ એને (આત્માને), હંતારમ્ હણનારો, વેત્તિ જાણે છે ચ તથા, ય જે, એનમ્ એને, હતમ્ હણાયેલો, મન્યતે માને છે, તૌ તેઓ, ઉભૌ બન્ને, વિજાનીત જાણે છે, ન નહિ, અયમ્ આ, (આત્મા), ન ન, હન્તિ હણે છે ન ન, હન્યતે હણાય છે

ભાવાર્થ —જે પુરુષ એ આત્માને હણનારો માને છે, તથા જે એને હણાયેલો માને છે, તેઓ બન્ને ઠીક જાણતા નથી, આ આત્મા ન કોઈને હણે છે, અને ન કોઈથી હણાય છે ૫૯

અવતરણિકાઃ—ઉપરના મત્રમા આત્મા, નાશ કરવાની અથવા નાશ થઈ જવાની કિયારહિત એટલે કે અવિક્રિય-વિકાર-વિકૃતિ રહિત છે એમ જણાવ્યું, તેનાજ અનુસંધાનમા આત્માનું અવિકારીપણું નીચેના મત્રથી વિશેષ દઢ કરે છે —

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

ન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, જાયતે, મ્રિયતે, વા, કદાચિત્, ન, અયમ્, ભૂત્વા, ભવિતા, વા, ન, ભૂયઃ, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, અયમ્, પુરાણઃ, ન, હન્યતે, હન્યમાને, શરીરે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પુરા નવઃ પુરાણઃ. ન વિદ્યતે જન્મ યસ્ય સઃ અજઃ.

અન્વય અને અર્થ —અયમ્ આ (આત્મા), કદાચિત્ કોઈપણ વખતે, જાયતે જન્મે છે, ન નહિ, વા અને. મ્રિયતે મૃત્યુ પામે છે, ન નહિ. મૂવા થઈને, વા અને, મૂય ફરીને, ભવિતા થનાર, ન નહિ, અયમ્ આ (આત્મા) અજ જન્મરહિત, નિત્ય નિરંતર રહેનાર, શાશ્વત જુના વખતનો, પુરાણ આદિ કાલથી જ નવો, શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, શરીરે શરીરનો, હન્યમાને નાશ થઈ જતા, હન્યતે હણાય છે, ન નહિ

ભાવાર્થ —આ આત્મા કોઈપણ વખતે જન્મતો અથવા મરતો નથી અને તેમજ કોઈપણ વખતે થઈને ફરી થનાર પણ નથી, વળી આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય જુના વખતનો, અને શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો આદિ કાલથી જ નવો, શરીરનો નાશ થઈ જતા પણ તેનો કદિ નાશ થતો નથી, અર્થાત્ આ આત્મા આદિ અને અતમા, તથા હરકોઈ અવસ્થામા વિકૃતિ—વિકારરહીત છે ૨૦

અવતરણિકાઃ—આત્મા ન કોઈને હણે છે, ન કોઈથી હણાય

છે એ વાત ઉપર જણાવી, તે જ અર્થનો ભગવાન સ્વયં ઉપસંહાર કરે છે —

વેદાવિનાશિનં નિત્ય ય એનમજમવ્યયમ્ ॥

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ ક ઘાતયતિ હતિ કમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—વેદ, અવિનાશિનમ્, નિત્યમ્, યઃ, એનમ્, અજમ્, અવ્યયમ્, કથમ્, સઃ, પુરુષઃ, પાર્થ, કમ્, ઘાતયતિ, હન્તિ, કમ્

સમાસાઃ—ન વિગ્રહે વિનાશ યસ્ય સઃ અવિનાશો તમ્ અવિનાશિનમ્

અન્વય અને અર્થ —પાર્થ હે અર્જુન, યઃ જે પુરુષ, એનમ્ એ આત્માને, નિત્યમ્ વૃદ્ધિરહિત, અજમ્ જન્મરહિત, અવ્યયમ્ ક્ષય-રહિત, અવિનાશિનમ્ શાશ્વત, વેદ જાણે છે સ તે, પુરુષ પુરુષ, કમ્ કોને, કથમ્ કેવી રીતે, હન્તિ હણે છે, કમ્ કોને, ઘાતયતિ પોતે પ્રયોજનમૂલક થઈ ઘાત કરાવે છે ?

સાવાર્થ —હે અર્જુન ' જે પુરુષ એ આત્માને વૃદ્ધિરહિત, જન્મરહિત, ક્ષયરહિત અને શાશ્વત જાણે છે, તે પુરુષ કોને કેવી રીતે હણે છે અથવા તો પોતે કારણરૂપ થઈ કોનો ઘાત કરાવે છે ? અર્થાત્ આત્મા કર્તાલોકતાના અભિમાનરહિત હોઈને કોઈપણ વ્યવહારમા વસ્તુત કારણ, કાર્યરૂપ નથી ૨૧

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર પ્રમાણે કદાચ આત્માનું અવિનાશીપણું માની લઉં તોપણ શરીરના વિનાશી સ્વભાવથી, યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય નાશ થાય, તો ભીષ્માદિકોના શરીર કે જેનાથી

અનેક સુકૃતો સાધી શકાય છે, તો તેઓના શરીરોનો યુદ્ધ વડે મારે નાશ કરવો જોઈએ એ કેમ બને?" એવી અબુનની શકના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ॥

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા

ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—વાસાંસિ, જીર્ણાનિ, યથા, વિહાય, નવાનિ, ગૃહ્ણાતિ, નરઃ, અપરાણિ, તથા, શરીરાણિ, વિહાય, જીર્ણાનિ, અન્યાનિ, સંયાતિ, નવાનિ, દેહી

વ્યુત્પત્તિઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી.

અન્વય અને અર્થ — યથા જેવી રીતે, નર પુરૂષ, જીર્ણાંતિ જુના, વાસાંસિ વસ્ત્રોને, વિહાય છોડીને, નવાનિ નવા, અપરાણિ ખીજાં ને, ગૃહ્ણાતિ ધારણ કરે છે, તથા તેવી રીતે, દેહી આત્મા, જીર્ણાંતિ જુના, શરીરાણિ શરીરોને, વિહાય છોડીને, અન્યાંતિ ખીજાં, નવાંતિ નવાઓને, સંયાતિ પ્રાપ્ત કરે (થાય) છે

ભાવાર્થ — જેવી રીતે પુરૂષ જુના વસ્ત્રોને છોડીને ખીજાં નવા વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે આ આત્મા જુના અને જર્જર શરીરોને છોડીને ખીજાં નવા શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જીર્ણ શરીરને છોડીને આત્મા જવાનો આત્માનો રિવાજ

છે, તેથી ભીખાદિકોના સુકૃત કરતે કરતે વૃદ્ધ થયેલા શરીરનો નાશ કરવામા આવે તો ઉલટુ એ યુદ્ધ દ્વારા તેમને વધુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે, અને મૃત્યુ સુધરવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોનિ તેમને પ્રાપ્ત થશે, માટે યુદ્ધ કરવું તે વિશેષ ઇષ્ટ છે, ૨૨

અવતરણિકા — દેહનો નાશ થવા છતાં તેની અદર રહેલ આત્માનો વિનાશ કેમ થતો નથી ? દાખલા તરીકે કોઈ એક ઘર બળી જાય ત્યારે ઘરની અદર રહેલાઓનો નાશ થાય છે તેવીજ રીતે આત્માનો પણ દેહની સાથેજ નાશ થવો જોઈએ, એવી શકાના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્માનું અવિનાશીપણું અને અવિકારીપણું બીજા પ્રકારે કહે છે —

नैन छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એનમ્, છિદન્તિ, શસ્ત્રાણિ, ન, એનમ્, દહતિ, પાવકઃ, ન, ચ, એનમ્, ક્લેદયન્તિ, આપઃ, ન શોષ-યાતિ, મારુતઃ

અન્વય અને અર્થ — એનમ્ એ આત્માને, શસ્ત્રાણિ શસ્ત્રો, ન નહિ, છિદન્તિ છેદે છે, એનમ્ એને, પાવક અગ્નિ, ન નહિ, દહતિ બાળે છે, ચ તેમજ, એનમ્ એને, આપ પાણી, ન નહિ, ક્લેદયન્તિ ભીંજવે છે, મારુત પવન, ન નહિ, શોષયતિ સૂકવે છે

ભાવાર્થ — એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતા નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી, તેમજ એને પાણી ભીંજવતું નથી, પવન સૂકવી શકતો નથી ૨૩

અવતરણિકા — ઉપર પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોઈને આત્માની અવિક્રિયતા વિશેષ દૃઢ કરે છે —

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽમયક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽય સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અચ્છેદ્યઃ, અયમ્, અદાહ્યઃ, અયમ્, અક્લેદ્યઃ, અશોષ્યઃ, એવ, ચ, નિત્યઃ, સર્વગતઃ, સ્થાણુઃ અચલઃ, અયમ્, સનાતનઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—હેતુમ્, શક્યઃ હેદ્યઃ ન ચ્છેદ્યઃ—અચ્છેદ્યઃ દગ્ધુમ્ શક્યઃ દહ્યઃ ન દહ્યઃ—અદહ્યઃ, કલેતુમ્ શક્યઃ કિલ્લ્યઃ ન ક્લિદ્યઃ અક્લેદ્યઃ, શોષ્ટુમ્ શક્યઃ શોષ્યઃ ન શોષ્યઃ—અશોષ્યઃ, સર્વ ગતઃ સર્વગતઃ ન ચલતીતિ અચલઃ.

અન્વય અને અર્થ —અયમ્ આ (આત્મા) અચ્છેદ્યઃ શસ્ત્રોવડે ન છેદી શકાય તેવો, અદાહ્ય અગ્નિવડે બાળી ન શકાય તેવો, અયમ્ આ, અક્લેદ્યઃ પાણીવડે ભીજતી ન શકાય તેવો, ચ અને અશોષ્યઃ પવન વડે સૂકવી ન શકાય તેવો (છે) એવ જ, અયમ્ આ, નિત્ય નિરતર સર્વગત બધી જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થાણુઃ સ્થિર, અચલઃ કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો સનાતનઃ ધણુ પુરાણુ વખતનો છે

ભાવાર્થ —આ આત્મા શસ્ત્રો વડે ન છેદી શકાય તેવો, અગ્નિ વડે બાળી ન શકાય તેવો, પાણી વડે ભીજવી ન શકાય તેવો, પવન વડે સૂકવી ન શકાય તેવો છે, આ આત્મા નિરતર,

અધી જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થિર, કદી ડોલાયમાન થતો નથી, તથા ઘણા જુના વખતનો છે

અવતરણિકા--છેદાઈ જુલુ ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણાદિ રહિત હોવાથી, આત્માનુ અશોભ્યત્વ કહે છે—

અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અયમ્, અચિન્ત્યઃ, અયમ્, અવિકાર્યઃ, અયમ્, ઉચ્યતે, તસ્માદ્, એવં, વિદિત્વા, એનમ્, ન, અનુશોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વ્યજ્યતે इति વ્યક્તઃ ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ ચિન્તિતું યોરયઃ इति ચિન્ત્યઃ ન ચિન્ત્યઃ અચિન્ત્યઃ, વિકર્તુ શક્યઃ इति વિકાર્યઃ ન વિકાર્યઃ इति અવિકાર્યઃ

અન્યથ અને અર્થ—અયમ્ આ (આત્મા) અવ્યક્તઃ પ્રકટ ન દેખાય તેવો, અયમ્ આ, અચિન્ત્યઃ ચિંતનમા ન આવી શકે તેવો, અયમ્ આ, અવિકાર્ય વિકાર રહિત, ઉચ્યતે કહેવાય છે, તસ્માદ્ તેથી, એવમ્ એ પ્રમાણે, એનમ્ એ આત્માને વિદિત્વા જાણીને, અનુશોચિતુમ્ શોક કરવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે, ન નહિ

ભાવાર્થ—આ આત્મા પ્રકટ ન દેખાય તેવો, ચિન્તનમા આવી ન શકે તેવો, અને વિકાર રહિત કહેવાય છે, તેથી એ પ્રમાણે એ આત્માને નિષ્કિંચ અને નિષ્કલ જાણીને શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી

શ્રી ભ. ગી ૫

અવતરણિકા:—આત્માને બીજા પક્ષમા વિનાશી માની લેવામા આવે તો પણ તે શોચ કરવા યોગ્ય નથી તે વાત જણાવે છે —

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ॥
તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—અથ, ચ, એનમ્, નિત્યજાતમ્, નિત્યમ્ વા, મન્યસે, મૃતમ્, તથાપિ, ત્વમ્, મહાબાહો, ન, એનમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિ:—નિયમેન નિયતં વા ભવં—નિત્યમ્.

સમાસા:—નિત્યં જાત નિત્યજાત તમ્ નિત્યજાતમ્.

અન્વય અને અર્થ —અથ ચ જો કે, એનમ્ .એને, નિત્ય-જાતમ્ સદા જન્મ પામેલો, વા અથવા, નિત્ય સદૈવ, મૃતમ્ મરણ પામેલો, મન્યસે માને છે, તથાપિ તો પણ, મહાબાહો હે મોટી બુદ્ધવાળા અર્જુન, ત્વમ્ તુ એવમ્ એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રીતે શોચિતુમ્ શોક કરવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે, ન નહિ

ભાવાર્થ —જોકે એ આત્માને સદા જન્મ લેતો અને સદૈવ મરણ પામતો માને, તો પણ હે મહાબાહો, તુ ઉપરોક્ત રીતે પ્રમાણે શોક કરવાને યોગ્ય નથી ૨૬

અવતરણિકા:—આત્માને જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિયુક્ત માનવામા આવે તો પણ તેનો શોક કરવો ન જોઈએ, તે વિષયમા હેતુ દર્શાવે છે --

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિમતુર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જાતસ્ય, હિ, ધ્રુવઃ, મૃત્યુઃ, ધ્રુવમ્, જન્મ,
મૃતસ્ય, ચ, તસ્માત્, અપરિહાર્યે, અર્થે ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પરિહર્તુમ્ શક્યઃ પરિહાર્યઃ

સમાસાઃ—ન પરિહાર્યઃ અપરિહાર્યઃ તસ્મિન્ અપરિહાર્યે ।

અન્વય અને અર્થ —હિ કારણ કે, જાતસ્ય જન્મેલાનો, ધ્રુવઃ
ચોક્કસ મૃત્યુ નાશ, ચ અને, મૃતસ્ય મરેલાનો, ધ્રુવમ્ ચોક્કસ
જન્મ જન્મ (છે) તસ્માદ તેથી, અપરિહાર્યે અવશ્ય થવાવાળા,
અર્થે વિષયમા, ત્વમ્ તુ, શોચિતુમ્ શોચ કરવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે,
ન નહિ

ભાવાર્થ—કારણકે જન્મેલાનો ચોક્કસ નાશ, અને
મરેલાનો ચોક્કસ જન્મ થાય, તેથી અવશ્ય થવાવાળા
વિષયમા તુ શોચ કરવાને યોગ્ય નથી ૨૭

અવતરણિકાઃ—“ કાર્ય કારણ સ્વરૂપ પ્રાણિઓના શરીરોને
અનુલક્ષીને શોક તો અવશ્ય થાય,” એવી અર્જુનની માન્યતાને
દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ॥

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાદીનિ, ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ, ભારત, અવ્યક્તનિધનાનિ, એવ, તત્ર, કા, પરિદેવના.

સમાસાઃ—અવ્યક્ત આદિ યેષા તાનિ અવ્યક્તાદીનિ । વ્યક્ત મધ્યં યેષા તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ । અવ્યક્ત નિધન યેષા તાનિ અવ્યક્ત નિધનાનિ પરિત દેવના=પરિદેવના.

અન્ય અને અર્થ — ભારત હે ભારત, ભૂતાનિ પ્રાણિમાત્ર અવ્યક્તાદીનિ આદિમા અવ્યક્ત-અપ્રકટ વ્યક્તમધ્યાનિ મધ્યમાં વ્યક્ત-પ્રકટ, અવ્યક્તનિધનાનિ અતમા મરણાવસ્થામા અવ્યક્ત અપ્રકટ, એવ જ છે, તત્ર તે વિષયમા, પરિદેવના શોકનિમિત્ત વિલાપ કા શો ?

ભાવાર્થ — હે ભારત ! પ્રાણિમાત્ર આદિકાલમા અપ્રકટ, મધ્ય કાળમા પ્રકટ, અને અત્યાવસ્થામા પણ ફરીને અપ્રકટ જ છે તે વિષયમા શોકનિમિત્ત વિલાપ શો ? ૨૮

અવતરણિકા.—શુદ્ધ આત્મા વણા કદીથી બાણી શકાય તેવો છે અને મોહથી ઉપજેલી જ્ઞાતિ સર્વને સાધારણ છે, તેથી માત્ર તારા પ્રત્યે જ ઠપકો યોગ્ય નથી, પણ ઘણાખરાની સ્થિતિ એવીજ છે, તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—આશ્ચર્યવત્, પश्यति, કશ્ચિત્, એનમ્, આશ્ચર્યવત્, વદતિ, તથા, એવ ચ, અન્યઃ, આશ્ચર્યવત્, ચ, એનમ્, અન્યઃ, શ્રુણોતિ, શ્રુત્વા, અપિ, એનમ્, વેદ, ન, ચ, એવ, કશ્ચિત્.

વ્યુત્પત્તિ:—આશ્ચર્યમ્ એવમ્ એવમ્ આશ્ચર્યવત્.

અન્વય અને અર્થ — કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, એનમ્ એ આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, પश्यति જુએ છે, ચ અને, અન્યઃ બીજો, તથૈવ તે જ પ્રમાણે, આશ્ચર્યવદ્ આશ્ચર્ય જેવો, વદતિ કહે છે, ચ અને, અન્યઃ બીજો કોઈ, એનમ્ એ આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, શ્રુણોતિ સાંભળે છે, ચ અને, કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, શ્રુત્વા સાંભળીને, અપિ પણ, એનમ્ એને, વેદ જાણે છે, ન નહિ, એવ જ

ભાવાર્થ — કોઈ માણસ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો જુએ છે, અને બીજો તે જ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, અને બીજો કોઈ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે, અને કોઈ માણસ સાંભળીને પણ એને જાણતો નથી જ ૨૯

અવતરણિકા:—આત્માનુ અવિનાશીપણુ તથા શરીરનુ નાશ-વ તપણું ઉપર પ્રમાણે કહીને, શોક ન કરવો જોઈએ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપસ હાર કરે છે —

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—દેહી, નિત્યમ્, અવધ્યઃ, અયમ્, દેહે, સર્વસ્ય, ભારત, તસ્માત્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, ન, ત્વમ્, શોચિ-
તુમ્, અર્હસિ.

ઋયુત્પત્તિ -હન્તું યોગ્યઃ ઇતિ વધ્યઃ, ન વધ્યઃ અવધ્યઃ.

અન્વય અને અર્થ — ભારત હે ભારત, અયમ્ આ, દેહી આત્મા, સર્વસ્ય બધાના, દેહે શરીરમાં, નિત્યમ્ હુ મેશા, અવધ્યઃ વધ ન કરી શકાય તેવો, છે, તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, સર્વાણિ બધા, ભૂતાનિ પ્રાણીઓને, શોચિતુમ્ શોક કરવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે, ન નહિ

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! આ આત્મા, બધાના શરીરમાં હુ મેશા અવધ્ય છે, તેથી તુ બધા પ્રાણીઓનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી ૩૦

અવતરણિકાઃ—આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય ત્યારેજ તેવા પુરૂષને શોકમોહ ન થાય, પણ આત્મજ્ઞાનરહિત સ સારી પ્રાણીઓને તે થવા સ લવ છે એવી અર્જુનની શકાના પરિહાર માટે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘સ્વધર્મ’ સમજીને પણ તારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જોઈએ’ એમ અર્જુનને બીજી રીતે સમજાવે છે —

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમર્હસિ ॥

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—સ્વધર્મમ્, અપિ, ચ, અવેક્ષ્ય, ન, વિક-
મ્પિતુમ્, અર્હસિ, ધર્મ્યાત્, હિ, યુદ્ધાત્, શ્રેયઃ, અન્યત્,
ક્ષત્રિયસ્ય, ન, વિદ્યતે.

સમાસા:—સ્વસ્ય ધર્મઃ=સ્વધર્મ તમ્ સ્વધર્મમ્ । ધર્માદ્ અનપેતમ્ ધર્મ્યમ્ તસ્માત્ ધર્મ્યાત્ । ક્ષનાત્ ત્રાયતે ઇતિ ક્ષત્રિયઃ તસ્ય શત્રિયસ્ય.

અન્યથા અને અર્થ —ચ અને, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને, અપિ પણ, અવેક્ષ્ય જોઈને,—વિચારોને, વિકમ્પિતમ્ ડગવાને માટે, અર્હસિ યોગ્ય છે, ન નહિ, હિ કારણ કે, ધર્મ્યાત્ ધર્મયુક્તા ધર્મ— પ્રજ્ઞરક્ષણનો ધર્મ—તે ખાતર કરવામા આવતા, યુદ્ધાત્ યુદ્ધ સિવાય ક્ષત્રિયસ્ય ક્ષત્રિયનું, અન્યત્ ખીજું, શ્રેય કલ્યાણ, વિદ્યોતે છે, ન નહિ

ભાવાર્થ:—અને પોતાના ધર્મને સમજીને પણ, તું યુદ્ધ- માથી ડગવાને લાયક નથી, કારણ કે પ્રજ્ઞરક્ષણ જેવા ધર્મયુક્તા યુદ્ધ સિવાય ક્ષત્રિયને ખીજું કલ્યાણ છે નહિ ૩૧.

અવતરણિકા:—યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો ખાસ ધર્મ છે તેથી ક્ષત્રિયો ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક તે મેળવવાનો ઇરાદો રાખે છે, તને તો સુભાગ્યથી આ યુદ્ધ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તો તે પ્રસંગનો લાભ લઈ, તારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જોઈએ, તે વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ॥

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

પદચ્છેદ:—યદૃચ્છયા, ચ, ઉપપન્નમ્, સ્વર્ગદ્વારમ્, અપાવૃતમ્, સુખિનઃ, ક્ષત્રિયાઃ, પાર્થ, લભન્તે, યુદ્ધમ્, ઈદૃશમ્.

વ્યુત્પત્તિ:--યાવર્તા ઇચ્છા યદ્દૃષ્ટો તયા યદ્દૃષ્ટયા.

સમાસા:--સ્વર્ગસ્ય દ્વારમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ । સુક્ષ્મ અસ્થ
અસ્તીતિ સુક્ષ્મી તે ચ સુખિન । ક્ષતાત્ ત્રાયન્તે હિતિ ક્ષત્રિયા. । વૃથાયા:
અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ તત્સબુદ્ધૌ પાર્થ

અન્યથ અને અર્થ — ચ તેમજ, યદ્દૃષ્ટયા કોઈપણ જાતની
પ્રાર્થના વિના, અનાયાસ, ઉપપન્નમ્ પ્રાપ્ત થયેલું, અપાવૃત્તમ્ ખુલ્લું
સ્વર્ગદ્વારમ્ સ્વર્ગના દરવાજા જેવું, ઈદ્દશમ્ આના જેવું, યુદ્ધમ્ યુદ્ધ,
પાર્થ હે પાર્થ, સુક્ષિન સુખી-ભાગ્યશાળી, ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિયો
લખન્તે મેળવે છે

ભાવાર્થ:--તેમજ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર
જેવું, આવું યુદ્ધ હે પાર્થ । ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ મેળવે છે ૩૨,

અવતરણિકા:--એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એ તારું કર્તવ્ય
સાબીત થાય છે, છતાં જો તું યુદ્ધ નહિ કરે તો પરિણામ શું થશે
તે જણાવે છે —

અથ ચેત્ત્વમિમ ધર્મ્ય સગ્રામં ન કરિષ્યસિ ॥

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદ:--અથ, ચેત્, ત્વમ્, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્, સંગ્રા-
મમ્, ન, કરિષ્યસિ, તતઃ, સ્વધર્મમ્, કીર્તિમ્, ચ, હિત્વા
પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિ:--કીર્ત્યતે અનયા ઇતિ કીર્તિ:

અન્યથ અને અર્થ — અયચેત્ અગર જો, ત્વમ્ તું, ઇમમ્ આ,

ધર્મ્યમ્ ધમના રક્ષણાર્થ-ધાર્મિક, સગ્રામમ્ યુદ્ધને, કરિષ્યાસિ કરીશ, ન નહિ, તતઃ તેથી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને, ચ અને, કીર્તિમ્ કીર્તિને, હિત્વા હણીને, પાપમ્ પાપને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ

ભાવાર્થ:—અગર જે તુ આ ધાર્મિક યુદ્ધ કરીશ નહિ તો તેથી પોતાના ધર્મને અને કીર્તિને હણીને પાપને પામીશ. ૩૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યુદ્ધના ત્યાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ એ જે ઇષ્ટ વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિ, તથા સ્વધર્મ ત્યાગથી ઉલટી પાપની પ્રાપ્તિ થશે, એમ ઉપરના શ્લોકમા અનર્થનું વર્ણન કરવામા આવ્યું.

એટલા અનર્થથી જ અટકશે નહિ પણ એથીએ વિશેષ અનર્થ યુદ્ધ ન કરવાથી થશે, તે લગવાનું જણાવે છે—

અકીર્તૈં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ॥

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદ:—અકીર્તિમ્, ચ, અપિ, ભૂતાનિ, કથયિષ્યન્તિ, તે, અવ્યયામ્, સંભાવિતસ્ય, ચ, અકીર્તિઃ, મરણાત્, અતિરિચ્યતે.

સમાસા:—ન કીર્તિઃ અકીર્તિં તામ્ અકીર્તિમ્ । ન વિદ્યતે વ્યય યસ્યા સા અવ્યયા તામ્ અવ્યયામ્ । સમ્બક્ ભાવિત સંભાવિત-તસ્ય સંભાવિતસ્ય.

અન્યથા અને અર્થ:—ચ અને, તે તારી, અવ્યયામ્ લાંબા વખત સુધીની, અકીર્તિમ્ અપકીર્તિને, ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, કથયિ-ષ્યન્તિ કહેશે, ચ અને, સંભાવિતસ્ય બહુ માન પામેલાને, અકીર્તિ-અપકીર્તિ, મરણાદ મરણથી, અપિ પણ, અતિરિચ્યતે વિશેષ છે.

ભાવાર્થ:—તેમજ મનુષ્યો તારી લાખા વખત સુધી અપકીર્તિ ગાશે, અને અત્યંત સન્માનિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે ૩૪

અવતરણિકા:—“ તટસ્થ લોક ભલે મારી નિંદા કરે, પણ લીળમ દ્રોણાદિક મહારથીઓ તે મને મારા કરુણસ્વભાવ માટે અવશ્ય અભિનંદન આપશે ” એવી અર્જુનની ધારણાને ખોટી કરાવવા ભગવાન શ્રોકૃષ્ણ કહે છે —

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

येषां च त्व बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥૩૫॥

પદચ્છેદ:—મયાત્, રણાત્, ઉપરતમ્, મંસ્યંતે, ત્વામ્, મહારથાઃ, યેષામ્, ચ, ત્વમ્, બહુમતઃ, ભૂત્વા, યાસ્યસિ, લાઘવમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—લઘુતાયાઃ ભાવઃ લાઘવમ્.

સમાસા:—મહાન્નશ્ચ ઝમી રથિનશ્ચ મહારથા । બહુમિર્ગુણૈ-
મત બહુમત

અન્વય અને અર્થ --મહારથાઃ મોટા લીળમાદિક મહારથીઓ, ત્વામ્ તને, રણાદ્ રણુમાથી, મયાદ્ર ભયને લઇને, ઉપરતમ નિવૃત્ત થયેલો, મસ્યંતે માનશે, ચ અને, યેષામ્ જેઓને, ત્વમ્ તુ, બહુમત બહુ ગુણોથી યુક્ત હોઇને સન્માન પામેલો છે, મૂત્વા યુદ્ધમાથી ઉપરત થઇને, લાઘવમ્ ક્ષુલ્લકતાને, યાસ્યસિ પામીશ

ભાવાર્થ:--લીળમાદિક મોટા મહારથીઓ તને રણુમાથી ભયને લઇને નિવૃત્ત થયેલો માનશે અને જેઓના મનમા તારા

અદ્વિતીય ગુણો માટે માન છે, તેઓની દૃષ્ટિમા યુદ્ધ ન કરવાથી
તુ અત્ય ત હલકાઈને પામીશ ૩૫

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્વદિષ્યંતિ તવાહિતાઃ ॥

નિંદંતસ્તવ સામર્થ્ય તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ--અવાચ્યવાદાન્, ચ, બહૂન્, વદિષ્યન્તિ, તવ,
અહિતાઃ, નિન્દન્તઃ, તવ, સામર્થ્યમ્, તતઃ, દુઃસ્વતરમ્, નુ, કિમ્-

સમાસાઃ--વક્તુ યોગ્યાઃ વાચ્યા ન વાચ્યા અવાચ્યાઃ
અવાચ્યાશ્ચ અર્પી વાદાશ્ચ અવાચ્યવાદા તાન્ અવાચ્યવાદાન્ । ન
હિતાઃ અહિતા । અધિક દુ સ્વમ્=દુઃસ્વતરમ્

અન્યથા અને અર્થઃ--તવ તારા, અહિતા શત્રુઓ, તવ
તારા, સામર્થ્યમ્ બલને, નિન્દન્તઃ નિંદા કરતા, ચ અને, બહૂન્ ઘણા,
અવાચ્યવાદાન્ ન બોલવાના શબ્દો, વદિષ્યન્તિ બોલશે, ત્વ ખરેખર,
તત તેથી, દુઃસ્વતરમ્ વિશેષ દુ ખદાયી, કિમ્ શુ ?

ભાવાર્થઃ--તારા શત્રુઓ તારા બળની નિંદા કરતા તને
ન કહેવાના શબ્દો કહેશે, ખરેખર તેથી વિશેષ દુ ખદાયી
બીજુ શુ ? ૩૬

અપતરણિકાઃ--યુદ્ધમા જય થાય કે પરાજય થાય તે બન્ને
પરિણામમા અવશ્ય લાભ જ છે, તે વાત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
કહે છે --

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ॥

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ--હતઃ, વા, પ્રાપ્સ્યસિ, સ્વર્ગમ્, જિત્વા, વા, મોક્ષ્યસે, મહીમ્, તસ્માત્, ઉત્તિષ્ઠ, કૌન્તેય, યુદ્ધાય, કૃતનિશ્ચયઃ.

સમાસાઃ—કૃત નિશ્ચય યેન સ કૃતનિશ્ચયઃ.

અન્વય અને અર્થઃ—વા અથવા, હતઃ હણાયલો, (હણા-
ધને), સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને, પ્રાપ્સ્યસિ પામીશ, વા અથવા, જિત્વા જય
પામીને, મહીમ્ પૃથ્વીને, મોક્ષ્યસે ભોગવીશ, કૌન્તેય હે કૌતેય,
તસ્માત્ તેથી, યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે, કૃતનિશ્ચય નિશ્ચય કરીને,
ઉત્તિષ્ઠ ઉભો થા

ભાવાર્થઃ—અથવા જો તુ યુદ્ધમા હણાયો તો સ્વર્ગને
પામીશ, અને જય પામીશ તો પૃથ્વીને ભોગવીશ, હે કૌતેય !
તેટલા માટે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઉભો થા ૩૭

અવતરણિકાઃ—“શુર ઇત્યાદિ શિષ્ટાનો વધ યુદ્ધમા કરવો
પડે, તેથી પાપ અવશ્ય થાય, તો પછી યુદ્ધમા મર્યા બાદ સ્વર્ગની
પ્રાપ્તિ કયાથી થાય ? અથવા યુદ્ધમા જીતીને લોકનિઠાથી
ઘેરાયલા અમને ભોગ તથા સુખની પ્રાપ્તિ કયાથી થાય ?”

આવી અર્જુનની શકના સમાધાન માટે “ નિષ્કામ, અને
સમાનદૃષ્ટિથી, તથા સ્વધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરતા તને પાપ નહિ
થાય ” એવા આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદ:--સુખદુઃસ્વે, સમે, કૃત્વા, લામાલામૌ, જયાજયૌ, તતઃ, યુદ્ધાય, યુજ્યસ્વ, ન, એવમ્, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

સમાસા:--સુખં ચ દુઃસ્વમ્ ચ સુખદુ સ્વે તે ચ સુખદુ સ્વે । લામશ્ચ લામશ્ચ લામાલામૌ તૌ ચ લામાલામૌ । જયશ્ચ અજયશ્ચ જયાજયૌ તૌ ચ જયાજયૌ.

અન્યથા અને અર્થ:--સુખદુ સ્વે સુખ અને દુ ખને, લામા-લામૌ લાલ અને ગેરલાલને, જયાજયૌ જય અને પરાજયને, સમે સમાન, કૃત્વા કરીને, તતઃ ત્યારપછી, યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે, યુજ્યસ્વ તૈયાર થા, એવમ્ એ પ્રમાણે, પાપમ્ પાપને, અવાપ્સ્યસિ પામશે, ન નહિ

ભાવાર્થ:--સુખ તથા દુ ખને, લાલ અને ગેરલાલને, તથા જય અને પરાજયને સમાન કરીને-જાણીને યુદ્ધ માટે તૈયાર થા, એ પ્રમાણે તુ પાપને પામીશ નહિ ૩૮

અવતરણિકા.—“સ્વધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરે તેને પાપ ન થાય એમ માની લેવામા આવે તો પણ મને યુદ્ધ કરવાનો ખાસ ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે “ય એન વેત્તિ હન્તારમ્” તથા “કથ સ પુરુષઃ પાર્ય ક ઘાતયતિ હન્તિ કમ્” ઇત્યાદિ વચનોથી તો ખાસ જ્ઞાનીને જ પાપ ન થવાનો સભવ છે, કર્તા, ભોક્તાના અભિમાનશૂન્ય હુ શુદ્ધ સ્વરૂપ થયો નથી, અને યુદ્ધ કરીને તેનું ફલ હું ભોગવીશ એવું મને જ્ઞાન છે, તેથી તેમજ પ્રકાશ અને અંધકાર બન્ને એક જ વખતે એક જગ્યામા રહી શકતા નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેની સાથે સ્થિતિ રહી શકે નહિ” એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય સમજીને વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ની

દશાના ભેદ પ્રમાણે, જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેના ઉપદેશની જરૂરીયાત હોવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ॥
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

પદચ્છેદ:--એષા, તે, અભિહિતા, સાંખ્યે, બુદ્ધિઃ, યોગે, તુ, હિમામ્, શ્રુણુ, બુદ્ધ્યા, યુક્તઃ, યયા, પાર્થ, કર્મબન્ધમ્, પ્રહાસ્યસિ.

સમાસા:--કર્મેવ ધર્માધર્માભ્ય બન્ધ કર્મબન્ધ તમ્ કર્મબન્ધમ્ । પ્રકર્ષેણ હાસ્યસિ ત્યજસિ પ્રહાસ્યસિ

અન્વય અને અર્થ:--પાર્થ હે પાર્થ, એષા આ, બુદ્ધિ બુદ્ધિ, તે તને, સાંખ્યે જ્ઞાનયોગમાં, અભિહિતા કહેવામાં આવી, યોગે કર્મ-યોગમાં, હિમામ્ આ (બુદ્ધિને), શ્રુણુ સાંભળ, યયા જે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ વડે, યુક્ત ભેડાએલો (તુ), કર્મબન્ધમ્ કર્મના બન્ધનોને, પ્રહાસ્યસિ છોડીશ

ભાવાર્થ:--હે પાર્થ ! આ તને જ્ઞાનયોગમાં બુદ્ધિ કહી, કર્મયોગમાં બુદ્ધિને કેવી રાખવી તે સાંભળ, કે જે બુદ્ધિ વડે ભેડાએલો તુ કર્મના બન્ધનોને છોડીશ ૩૯

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

પદચ્છેદ:--ન, હહ, અભિક્રમનાશઃ, અસ્તિ, પ્રત્ય-

વાયઃ, ન, વિદ્યતે, સ્વલ્પમ્, અપિ, અસ્ય, ધર્મસ્ય, ત્રાયતે, મહતઃ, મયાત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—અભિક્રમ્યતે કર્મણા પ્રારમ્ભ્યતે યત્ફલં સઃ અભિક્રમઃ. પ્રતિ+અવ+આયઃ=પ્રત્યવાયઃ=પાપોત્પત્તિઃ. સુષ્ટુ અત્યન્તં અલ્પમ્=સ્વલ્પમ્.

સમાસાઃ—અભિક્રમસ્ય નાશઃ અભિક્રમનાશઃ.

અન્યથા અને અર્થઃ—ઈહ કર્મના બધનો છુટી જાય તેવા કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામા આવે, તેમા અભિક્રમનાશ કર્મના આરભનો નાશ, ન નહિ, અસ્તિ છે, પ્રત્યવાયઃ વિધન પ્રતિબધ, ન નહિ, વિદ્યતે છે, અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મનુ, સ્વલ્પમ્ થોડું (સેવન) અપિ પણ, મહત્ મોટા, મયાત્ લયમાથી, ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે

ભાવાર્થ —કર્મના બધનો છોડાવે તેવા કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામા કર્મના આરભનો કે કર્મનો નાશ નથી, તેમજ પ્રતિબધ પણ નથી, નિષ્કામકર્મયોગનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન મહાન લયમાથી છોડાવે છે ૪૦

અવતરણિકા —જ્ઞાન યોગમા જે બુદ્ધિ હોવી જોઈએ, તે તથા હવે પછી કહેવામા આવનાર કર્મયોગ લક્ષણાબુદ્ધિ કેવા લક્ષણવાળી હોવી જોઈએ તે વિષે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ॥

બહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, એકા, इह, कुरु-
नन्दन, बहुशाखा, हि, अनन्ताः च, बुद्ध्यः, अव्यवसायिनाम्.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિ+અવ+સો+અયઃ=વ્યવસાયઃ નન્દય-
તીતિ=નન્દનઃ.

સમાસાઃ—વ્યવસાયઃ એવ આત્મા, યસ્યાઃ સા વ્યવસાય-
ત્મિકા—નિશ્ચયાત્મિકા—ઉપાયોપેય બુદ્ધિ । કુરુણા નન્દન કુરુનન્દન ,
તત્સબુદ્ધૌ કુરુનન્દનૈર્બહુવ્ય શાખા યાસા તા બહુશાખા । ન વિગ્રતે
અન્ત યાસા તા અનન્તા । ન વિદ્યતે વ્યવસાય—નિશ્ચય—યેષા તે
અવ્યવસાયિનઃ તેષામ્ અવ્યવસાયિનામ્

અન્યથ અને અર્થ —કુરુનન્દન હે કુરુવશને સુકૃતોત્થી
આનંદ આપનાર, હહ કલ્યાણના માર્ગમા, વ્યવસાયાત્મિકા વ્યવ-
સાય-ઉદ્યમ નિષ્ઠ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, એકા એકજ છે, ચ પણ, અવ્યવસા-
યિનામ્ પ્રમાણુજન્ય બુદ્ધિ રહીત લોકોની, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ,
બહુશાખાઃ અનેક ક્ષાટાઓવાળી, અનન્તા ઘણી છે

ભાવાર્થ —હે કુરુનન્દન, કલ્યાણના માર્ગમા-નિષ્કામ
કર્મયોગમા ઉદ્યમશીલ બુદ્ધિ એકજ છે, પણ પ્રમાણુજન્ય
બુદ્ધિ-રહિત લોકોની બુદ્ધિઓ તો અનેક ક્ષાટાઓવાળી
અને ઘણા પ્રકારની છે ૪૧

અવતરણિકા —લિપ્ત બુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિ એકજ
નિશ્ચયાત્મિકા કેમ થતી નથી? એવી શકાના ઉત્તરમા ભગ-
વાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમ ન થવા માટે પ્રતિબન્ધ નીચેના ત્રણ 'લોકોથી
દર્શાવે છે —

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ॥

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

पदच्छेदः—याम्, इमाम्, पुष्पिताम्, वाचम्, प्रवदन्ति, अविपश्चितः, वेदवादरताः, पार्थ, न, अन्यत्, अस्ति, इति, वादिनः.

व्युत्पत्तिः—वदन्तीति वादिनः, प्रकर्षेण वदन्ति प्रवदन्ति.

समासाः—पुष्पाणि अस्या सन्तीति पुष्पिता ताम् पुष्पिताम् । न विपश्चित अविपश्चित । वेदानां वादा वेदवादा, वेदवादिषु रता वेदवादरता

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगति प्रति ॥ ४३ ॥

पदच्छेदः—कामात्मानः, स्वर्गपराः, जन्मकर्मफलप्रदाम्, क्रियाविशेषबहुलाम्, भोगैश्वर्यगतिम्, प्रति.

व्युत्पत्तिः—बहु लान्तीति बहुलाः.

समासाः—कामे आत्मा अतःकरण येषां ते कामात्मानः । स्वर्गः एव परः श्रेष्ठ पुरुषार्थ येषां ते स्वर्गपरा । कर्मणः फलम् कर्मफलम् । जन्मैव कर्मफल जन्मकर्मफल तत्प्रदशतीति जन्मकर्म फलप्रदा, ता जन्मकर्म फलप्रदाम् । क्रियाणां विशेषा क्रियाविशेषाः क्रियाविशेषाश्चामी बहुला यस्यां ताम् क्रियाविशेषबहुलाम् । भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, भोगैश्वर्ययो गति प्राप्ति —भोगैश्वर्यगति, ताम् भोगैश्वर्यगतिम्.

श्री भ गी ६

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ--ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્, તયા, અપહતચેત-
સામ્, વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, સમાધૌ, ન, વિધીયતે.

સમાસાઃ—ભોગશ્ચ ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये, ભોગૈશ્વર્યયો પ્રક-
ર્ષેણ સક્તા ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તા તेषામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ । અપહ-
તાનિ ચેતાસિ યેષા તે=અપહતચેતસ તेषામ્ અપહતચેતસામ્ । સમ્યક્
આધીયતે અસ્મિન્ સર્વે इति समाधि तस्मिन् समाधौ

અન્યથા અને અર્થ.—પાર્થ હે પાર્થ, અવિપશ્ચિત મોહાન્ધ
મૂઢ, કાર્યાકાર્યના ભાન રહીત લોકો, યામ્ જે, હમામ્ આ, પુણ્પિતામ્
કુલથી ભરેલી વિષલતાની માફક દૂરથી સુદર, વાચમ્ વાણીને
પ્રવદન્તિ બોલે છે, વેદવાદરતા વેદના અર્થવાદમા પ્રીતિવાળા,
અન્યત સકામ કર્મ સિવાય આત્મજ્ઞાન વિગેરે બીજું કંઈ,
એસ્તિ છે, ન નહિ, इति એ પ્રમાણે, વાદિન બોલવાવાળા,
જન્મકર્મફલપ્રદામ જન્મરૂપી કર્મના ફલોને આપનારી, ક્રિયા-
વિશેષબહુલામ્ વિશેષ ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે
અગ્નિહોત્રાદિક તથા બીજી ક્રિયાઓ જેમા વિશેષ કરવી પડે તેવી,
ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્ય-વૈભવની પ્રાપ્તિ, પ્રતિ
તરફ, કામાત્માન કામનાઓની અભિલાષામા જ અત કરણુ-
વાળા, સ્વર્ગપરા સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ તયા
તે દાલિક વાણીપડે, અપહતચેતસામ્ જે આએલા ચિત્તવાળાઓની
ભોગૈશ્વર્ય પ્રસક્તાનામ વિલાસ અને વૈભવમા લાગેલું છે ચિત્ત

જેનું તેવાઓની, વ્યવસાયાત્મિકા વ્યવસાય-ઉદ્યમ આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ બુદ્ધિ સમાધૌ ચિત્તનું ઇશ્વર સાથે એકાગ્ર કરવું તે સમાધિમા, વિધીયતે થતી નથી.

ભાવાર્થ —હે પાર્થ, મૂઠ લોકો, કુલોથી શોભતી વિપલતાની માફક સુદર, એવી આ વાણીને બોલે છે, કારણકે તેઓ તે વેદના મિથ્યા અર્થવાદમા પ્રીતિવાળા, સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ બીજું કંઈ છેજ નહિ એમ બોલવાવાળા, તથા જન્મથીજ કર્મના ફલોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી, તથા વિશેષ વિલાસ અને વૈભવની પ્રાપ્તિને માટે વિશેષ અગ્નિ-હોત્રાદિક તથા બીજી ક્રિયાઓ કરવી પડે તેવી, વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અત કરણવૃત્તિવાળા, સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ, તથા વેદના અર્થવાદ યુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે બે ચાએલા ચિત્તવાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે હત્તચિત્ત હોય છે તેવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી, બુદ્ધિ ઇશ્વરૈકાગ્રતા (સમાધિ)મા ઉત્પન્ન થતી નથી ૪૨-૪૪

અવતરણિકા:—સમાધિમા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ત્યારે કેની થાય છે તે વાત જણાવે છે —

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

પદચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિષયા:, વેદા:, નિસ્ત્રૈગુણ્ય:, ભવ, અર્જુન, નિર્દ્વંદ્વ:, નિત્યસત્ત્વસ્થ:, નિર્યોગક્ષેમ:, આત્મવાન્.

સમાપ્તા:—ત્રયાણા ગુણાના ભાવઃ=ત્રૈગુણ્યમ્-ત્રૈગુણ્યમેવ વિષયો યેષા તે=ત્રૈગુણ્યવિષયા, નિર્ગત ત્રૈગુણ્ય યસ્માત્સ નિસ્ત્રૈગુણ્ય । નિર્ગતાનિ સુખદુઃસ્વપ્નજ્ઞાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સઃ નિર્દ્વન્દ્વઃ । નિત્ય સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ=નિત્યસત્ત્વસ્થઃ । અનુવાત્તસ્ય ઉપાદાન યોગ । ઉપાત્તસ્ય રક્ષણ ક્ષેમમ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમ ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માન્ સ નિર્યોગક્ષેમ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્=અપ્રમત્ત ।

અન્યથા અને અર્થ —ત્રૈગુણ્યવિષયા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા, વેદો વેદો છે, અર્જુન હે અર્જુન, નિસ્ત્રૈગુણ્ય ગુણના લાવોથી રહીત, નિર્દ્વન્દ્વ સુખ, દુઃખની સજ્ઞાવાળા હર્ષ શોકાદિના દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્ય-સત્ત્વસ્થ સદા સત્ત્વ ગુણનો આશ્રય કરનારો નિર્યોગક્ષેમ ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું, તે સ્થિતિથી રહીત, આત્મવાન્ જીતચિત્ત ભવ થા

ભાવાર્થ —ત્રણ ગુણનું પ્રતિપાદન કરનાર જ વેદો છે, હે અર્જુન એ ત્રણ ગુણોના લાવોથી રહિત, હર્ષશોકાદિના દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, સદા સત્ત્વ ગુણનો આશ્રય કરનારો, સર્વ સંતુષ્ટ રહીત, અને જીતેલા ચિત્તવાળો થા ૪૫

અવતરણિકા —આત્માનું ખરૂં જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારેજ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ, જ્યાં વેદોક્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તોજ પ્રાપ્ત થાય, તેથી વેદોનો આશ્રય તો કરવો જ પડે અને નિર્ગુણ થવાય નહિ, એવી શકાના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ॥

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યાવાન્, અર્થઃ, ઉદપાને, સર્વતઃ, સંપ્લુ-
તોદકે, તાવાન્, સર્વેષુ, વેદેષુ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજાનતઃ.

સમાસાઃ—ઉદામ્ પાન=ઉદપાનમ્ તસ્મિન્ ઉદપાને ।
સંપ્લુત ઉદક યસ્ય તત્ સંપ્લુતોદકમ્ તસ્મિન્ સંપ્લુતોદકે । બ્રહ્મ વેદં
શુદ્ધ ચૈતન્ય વા વેત્તિ, અર્ધીતે વા ઇતિ બ્રાહ્મણ । વિશેષેણ જાનાતીતિ=
વિજાનન્ તસ્ય વિજાનત ।

અન્વય અને અર્થ —સર્વત ચોતરફથી, સંપ્લુતોદકં ખૂબ
છલોછલ ભરાયલા, ઉદપાને જલાશયમા, યાવાન્ જેટલો, અર્થ
સ્નાન-પાનાદિક અર્થ (સરે છે), તાવાન્ તેટલો જ અર્થ,
વિજાનત વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળા, બ્રાહ્મણસ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાની
ઈચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને સર્વેષુ બધા વેદેષુ વેદોમા સધાય છે,

ભાવાર્થ —ચોતરફથી ખૂબ ભરાયલા જલાશયમા જેટલો
સ્નાનપાનાદિ અર્થ સરે છે, તેટલો જ અર્થ નાના જલાશયમા
પણ સાધી શકાય છે, તેવીજ રીતે વિદ્વાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણનો
બધા વેદોમા અનાયાસ તેટલો જ અર્થ સરે છે ૪૬,

અવતરણિકાઃ—ઉપનિષદ વિગેરેના સેવનથી મારે પણ
આત્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તથા યુદ્ધ વિગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી શમ-
શાંતિ-કરવી જોઈએ, તો પછી ‘યુદ્ધ કર’ એવી પ્રેરણા મને
આપ કેમ કરો છો ? ” એવા અનુનિના પ્રશ્નના જવાબમા ભગ-
વાન્ અનુનિને માટે વિહિત ખાસ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે —

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણિ, એવ, અધિકારઃ, તે, મા, ફલેષુ
કદાચન, મા, કર્મફલહેતુઃ, ભૂઃ, મા, તે, સંગઃ, અસ્તુ, અકર્મણિ.

સમાસાઃ—કર્મણા ફલ કર્મફલમ્ । કર્મફલ હેતુ પ્રયો-
જન યસ્ય સ કર્મફલહેતુઃ । ક્રિયતે હિતે કર્મ, ન કર્મ અકર્મ
તસ્મિન્ અકર્મણિ ।

અન્વય અર્થે અર્થ —તે તારો, કર્મણિ કર્મ-કર્મયોગમા
એવ જ અધિકાર અધિકાર (છે), કદાચન કોઈ પણ વખતે,
ફલેષુ કર્મના ફલમા (અધિકાર) મા નહિ (થાઓ), કર્મફલહેતુ
કર્મ ના ફલનો હેતુ-ઉત્પાદક, મા ભૂ નહિ થા તે તારી, અકર્મણિ
ન કરવા લાયક કર્મમા, સંગ આસક્તિ, માઽસ્તુ ન થાઓ,

ભાવાર્થ —તારો તો કર્મમા-કર્મયોગમા-જ અધિકાર
છે, કોઈપણ વખતે કર્મના ફલ જે ખાસ બંધનનું કારણ
છે, તેમા તારો અધિકાર ન રાખ, એટલે કે કરવા યોગ્ય કર્મો
ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર કર્મના ફલનો કર્તા નહિ થા,
અર્થાત્ કર્મના ફલના પરિણામની ઇચ્છા રાખનાર થા નહિ,
અને ન કરવા લાયક કર્મમા તને આસક્તિ પણ ન થાઓ ૪૭

અવતરણિકા —ઉપરનીજ વાતનો વિસ્તાર કરે છે —

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનજય ॥

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

પદચ્છેદઃ—યોગસ્થઃ, કુરુ, કર્માણિ, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ધનઞ્જય, સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ, સમઃ, ભૂત્વા, સમત્વમ્, યોગઃ ઇત્યુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—યોગે તિષ્ઠતીતિ યોગસ્થઃ, ધનં જયતીતિ ધનઞ્જયઃ, સજ્યન્તે અસ્મિન્નિતિ સદ્ગઃ, તં સદ્ગમ્ સમાનસ્ય ભાવઃ સમત્વમ્.

સમાસાઃ—ન સિદ્ધિ અસિદ્ધિ, સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધચસિદ્ધયે તયો સિદ્ધચસિદ્ધયો ।

અન્યથા અને અર્થ — ધનઞ્જય હે ધન જય, સદ્ગમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યોગસ્થ યોગમા સ્થિત રહીને, સિદ્ધચ-સિદ્ધયો કર્મની સફલતા અને નિષ્ફલતામા, સમ સમાન, ભૂત્વા થઈને, કર્માણિ કર્મોને, કુરુ કર, સમત્વમ્ કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમા સમાન ભાવ-ઉદ્દેગરહીતપણુ યોગ કર્મયોગ, ઇત્યુચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ — હે ધન જય, આસક્તિને છોડીને નિષ્કામ-ફલની ભાવના રહીત-કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, તથા કર્મની ક્રતેહ-મદી અથવા નિષ્ફલતામા સમાન ભાવવાળો થઈને કર્મો કર, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ-મા સમાન ભાવ તેનું જ નામ યોગ છે ૪૮

અવતરણિકા — નીચેના શ્લોકમા કામ્ય-સકામકર્મનું સેવન ધણુ જ ક્ષુલ્લક છે, તે વાત જણાવે છે —

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—દૂરેણ, હિ, અવરમ્, કર્મ, બુદ્ધિયોગાત્, ધનઞ્જય, બુદ્ધૌ, શરણમ્ અન્વિચ્છ, કૃપણાઃ, ફલહેતવઃ.

સમાસાઃ—ન વરમ્=અવરમ્ । બુદ્ધે યોગ બુદ્ધિયોગ તસ્માત્ બુદ્ધિયોગાત્ । ફલમેવ હેતુઃ યેષા તે=ફલહેતવ ।

અન્યથા અને અર્થ — ધનઞ્જય હે ધનઞ્જય, બુદ્ધિયોગાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી કર્મ કોઈ પણ કામ્ય કર્મ, દૂરેણ અત્યંત, અવરમ્ નિષ્કૃષ્ટ-હલકુ, (છે), હિ અવશ્ય, બુદ્ધૌ સમત્વબુદ્ધિ-વાળા કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગમાં, શરણમ્ આશ્રયને અન્વિચ્છ ઇચ્છ, ફલહેતવ ફળની ઇચ્છાથી હેતુપૂર્વક કર્મ કરવાવાળા, કૃપણા દીન-ગરીબ છે

ભાવાર્થ — હે ધનઞ્જય ! નિષ્કામ કર્મયોગ સિવાય બીજું કોઈ પણ કામ્યકર્મ અત્યંત હલકુ જ છે કર્મયોગ અથવા સામ્યયોગને આશ્રય મેળવવાની પ્રાર્થના કર, ફળની ઇચ્છાથી જ કામ કરવાવાળા કેવળ દીન-ગરીબ-લોભી છે ૪૯

અવતરણિકા — કામ્ય-સકામકર્મની મુલકતા કહીને હવે ફરીને નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે —

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ॥

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, ઇહ, ઉમે, સુકૃત-દુષ્કૃતે, તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—કુશલસ્ય ભાવઃ કૌશલમ્.

સમાસા:—બુદ્ધ્યા યુક્ત બુદ્ધિયુક્ત । સુકૃત ચ દુષ્કૃત ચ સુકૃતદુષ્કૃતે તે સુકૃતદુષ્કૃતે.

અન્વય અને અર્થ — રૂઢ આ લોકમા, બુદ્ધિયુક્ત સાખ્ય અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સખધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃત-દુષ્કૃતે પુણ્ય અને પાપ, ઉમે બન્નેને, જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ તૈયાર થા, કર્મસુ કર્મમા, કૌશલમ્ બન્ધના કારણરૂપ કર્મો હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે મોક્ષ સ પાદન કરવાની ચતુરાઈ (તેનું નામ) યોગ, નિષ્કામકર્મયોગ અસ્તિ છે

ભાવાર્થ — આ લોકમા જ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સખધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકના કારણરૂપ પુણ્ય અને પાપ બન્નેને છોડે છે, તેથી નિષ્કામયોગ માટે તૈયાર થા કર્મ-બન્ધના કારણરૂપ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે મોક્ષ સ પાદન કરવાનું ચાતુર્ય તેનું જ નામ યોગ છે ૫૦

અવતરણિકા — દુષ્કૃત-પાપનો ત્યાગ કરવો એ સર્વથા ઉચિત છે, પણ સુકૃત-પુણ્યનો ત્યાગ કરવાથી તો સાચો પુરુષાર્થ સાધી શકાય તેમ નથી એવી શકાના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે કે કર્મફલનો માત્ર ત્યાગ કરવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે —

કર્મજ બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧॥

પદચ્છેદઃ--કર્મજમ્, બુદ્ધિયુક્તાઃ, હિ, ફલમ્,
ત્યક્ત્વા, મનીષિણઃ, જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ, પદમ્, ગચ્છન્તિ,
અનામયમ્.

સમાસાઃ—કર્મભ્યઃ જાતમ્=કર્મજમ્ । મનીષા एषા
અસ્તીતિ=મનીષિણઃ । જન્મેવ બન્ધ જન્મબન્ધ તસ્માત્ વિશેષેણ નિતાન્ત-
મુક્તા હિતિ જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ । ન વિદ્યતે આમય યસ્મિન્તત્
અનામયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —બુદ્ધિયુક્તા સમાન બુદ્ધિવાળાઓ, હિ
જેથી, કર્મજમ્ કર્મથી પેદા થતા ફલમ્ ફલને, ત્યક્ત્વા
છોડીને મનીષિણ આત્મજ્ઞાનની બુદ્ધિવાળા જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તા
જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત થયેલા, અનામયમ્ બધી જાતના
ઉપદ્રવો-તોફાનરહીત શાંત પદમ્ વિષ્ણુના પરમ મોક્ષરૂપી પદને,
ગચ્છન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ —પાપ-પુણ્યની ગણનારહિત સમબુદ્ધિવાળાઓ
નિષ્કામભાવથી કર્મથી પેદા થતા ફલને છોડી દઈ આત્મજ્ઞાન
સંપન્ન થઈને, જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત થયેલા, બધી જાતના
ઉપદ્રવો-તોફાન રહીત શાંત વિષ્ણુના મોક્ષરૂપી પરમપદને
પામે છે ૫૧

અવતરણિકા -નિષ્કામ કર્મયોગના પાલન વડે ઉત્પન્ન થતી
સાત્ત્વિક શુદ્ધિથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિ કયારે પ્રાપ્ત થાય, એવા
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, તે, મોહકલિલમ્, બુદ્ધિઃ, વ્યતિ-
તરિણ્યતિ, તદા, ગન્તા, અસિ, નિર્વેદમ્, શ્રોતવ્યસ્ય, શ્રુતસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિ+અતિ+તરિણ્યતિ=વ્યતિતરિણ્યતિ.

સમાસાઃ—મોહ એવ કલિલમ્=કાલુષ્યમ્ મોહકલિલમ્ ।

અન્વય અને અર્થ—યદા જ્યારે, તે તારી બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ.
મોહકલિલમ્ અવિવેકપણુ -કે જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના
વિવેકના જ્ઞાનને કલુષિત કરીને વિષયો તરફ અંત કરણની પ્રવૃત્તિ
કરાવે છે-તેને, વ્યતિતરિણ્યતિ ખાસ કરીને ઓળખી જશે, તદા
ત્યારે, શ્રોતવ્યસ્ય ભવિષ્યમા સાભળવા લાયક, ચ અને શ્રુતસ્ય
શ્રુતકાળમા સાભળેલુ (કર્મોના ફલો તે તરફ), નિર્વેદમ્ વૈરાગ્ય-
ગ્લાનિ-તટસ્થતાને, પ્રાપ્સ્યસિ પામીશ

ભાવાર્થઃ—જ્યારે તારી બુદ્ધિ અવિવેકરૂપી કલુષિતતા-કે
જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના વિવેકવાળા જ્ઞાનને ભૂલાવી
વિષયો તરફ અંત કરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેને વિશેષે કરી
હૃદયધી જશે ત્યારે ભવિષ્યમા સાભળવાના અને શ્રુતકાળમાં
સાભળેલા કર્મોના ફલો તરફ તને નિર્વેદ-ગ્લાનિ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
થશે પર

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે થયેલ અંત કરણ શુદ્ધિ વડે,
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલાને, ક્યારે ખાસ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ” એના
ઉત્તરમાં લગવાનું કહે છે —

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના, તે, યદા, સ્થાસ્યતિ, નિશ્ચલા, સમાધૌ, અચલા, બુદ્ધિઃ, તદા, યોગમ્ અવાપ્સ્યસિ.

સમાસાઃ—અનેક સાધ્યસાધન સમ્બન્ધ પ્રકાશનશ્રુતિભિ શ્રવણે વિ-નના પ્રતિપન્ના=શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના—વિક્ષિપ્તા સતી । નિર્ગત ચક્ષુઃ યસ્યાઃ સા નિશ્ચલા । સમ્યક્ આધીયતે ચિત્તમસ્મિન્ इति સમાધિ-પરમેશ્વર-તસ્મિન્ સમાધૌ-પરમેશ્વરે

અન્વય અને અર્થ — યદા જ્યારે, શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અનેક સાધ્ય-સાધન સંબંધનો પ્રકાશ કરતા કર્મફલના શ્રવણે વડે અનેક માર્ગે દોરવાયેલી, તે તારી, બુદ્ધિ બુદ્ધિ, સ્થાસ્યતિ સ્થિર થઈને રહેશે, (અને) નિશ્ચલા વિક્ષેપ, અથવા ચક્ષુઃસ્થિત, (થઈને), સમાધૌ આત્મામા, અચલા વિકલ્પવર્જિત થશે, તદા ત્યારે, યોગમ્ વિવેકબુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાનને, અવાપ્સ્યસિ પ્રાપ્ત કરીશ

ભાવાર્થ — અનેક સાધ્ય-સાધન સંબંધનો પ્રકાશ કરતા કર્મફલના શ્રવણે વડે અનેક રસ્તે દોરવાયેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે સ્થિર થઈને રહેશે, અને વિક્ષેપરહિત થઈને આત્મામા વિકલ્પ-વર્જિત થશે ત્યારે વિવેકબુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાન-ને તું પામીશ ૫૩

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે જેને સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, અર્થાત્ જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ હોય તેવાઓના લક્ષણ જણાવવાની ઇચ્છાથી અહીં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો પૂછે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ॥

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥૫૪॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય, કા, ભાષા, સમાધિસ્થસ્ય, કેશવ, સ્થિતધીઃ, કિમ્, પ્રભાષેત, કિમ્, આસીત, વ્રજેત, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા ઈતિ પ્રજ્ઞા પ્રકર્ષેણ. ભાષેત=પ્રભાષેત.

સમાસાઃ—સ્થિતા પ્રજ્ઞા યસ્ય સ સ્થિતપ્રજ્ઞ તસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય । સમાધૌ તિષ્ઠતીતિ સમાધિસ્થ તસ્ય સમાધિસ્થસ્ય । કશ્ચ ઈશશ્ચ કેશૌ, તૌ વાતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ કેશવ તત્સબુદ્ધૌ કેશવ । સ્થિતા ધી યસ્ય સ સ્થિતધી

અન્વય અને અર્થ — અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો, કેશવ હે કેશવ, સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળાની, સમાધિસ્થસ્ય પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિમા રહેલાની, કા કેવી, ભાષા વાણી (હોય?), સ્થિતધીઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, કિમ્ કેમ પ્રભાષેત બોલે, કિમ્ કેવી રીતે, આસીત બેસે, કિમ્ કેવી રીતે, વ્રજેત જાય ?

ભાવાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યો—“ હે કેશવ ! પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળાની, અને પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિવાળાના કેવી ભાષા હોય? સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે, કેમ બેસે, અને કેમ જાય ? તે અર્થાત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં બધા લક્ષણો મને કહે । ૫૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પૂછવામા આવતા ભગવાન વાસુદેવ, મુમુક્ષુએ ખાસ યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવા જેવા, જીવન-મુક્તિ-સ્વભાવરૂપ લક્ષણોનું વર્ણન કરતા પ્રશ્નનો સ્થૂલ ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ॥

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રીભગવાન, ઉવાચ. પ્રજહાતિ, યદા, કામાન્, સર્વાન્, પાર્થ, મનોગતાન્, આત્મનિ, એવ, આત્મના, તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તદા, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રકર્ષેણ જહાતિ પ્રજહાતિ

સમાસા:—મનસિ ગતા મનોગતા તાન્ મનોગતાન્

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ, મનોગતાન્ (હૃદયમા પ્રવેશ થયેલા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ અભિલાષોને, યદા જ્યારે પ્રજહાતિ છોડે છે, (અને) આત્મનાં આત્મા વડે, આત્મનિ આત્મામા એવ જ, તુષ્ટ સ તુષ્ટ-પ્રસન્ન રહે, તદા ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ્થિર-બુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ! હૃદયમા રહેલી બધી અભિલાષાઓને જ્યારે જીવાત્મા છોડી દે છે, અને આત્મા વડે આત્મામા જ પ્રસન્ન રહે ત્યારે તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૫

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ॥

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દુઃસ્વેષુ, અનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુસ્વેષુ, વિગત-
સ્પૃહઃ, વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીઃ, મુનિઃ, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિઃ—મનનશીલત્વાત્ મુનિઃ.

સમાસાઃ—ન વિચ્યતે ઉદ્વિગ્ન ક્ષુભિત મન યસ્ય સ અનુ-
દ્વિગ્નમના । વિગતા સ્પૃહા યસ્માત્ સ વિગતસ્પૃહ । રાગશ્ચ મય ચ
ક્રોધશ્ચ=રાગભયક્રોધા, વીતા અપગતા રાગભયક્રોધા યસ્માત્ સ
વીતરાગભયક્રોધ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દુ સ્વેષુ ત્રિવિધ દુ ખોમા, અનુદ્વિગ્નમનાઃ
ઉદ્વેગરહીત છે મન રાખનાર, સુસ્વેષુ સુખોમા, વિગતસ્પૃહ નીકળી
ગઈ છે ઇચ્છા જેની વીતરાગભયક્રોધઃ નીકળી ગયા છે રાગ-
આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમાથી એવો મુનિઃ મનનશીલ,
સ્થિતધી સ્થિર પ્રજ્ઞાવાન્ ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ત્રિવિધ
દુ ખોમા જેનું મન ઉદ્વેગ રહીત છે, અને સુખોમાથી જેની ઇચ્છા
ઉડી ગઈ છે, તેમજ જેમાથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધાદિ
દોષો નીકળી ગયા છે, એવો મનનશીલ, કર્મફલત્યાગી,
સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે ૫૬

અવતરણિકા —સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે ? તેના જવાબમાં
કહે છે —

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, સર્વત્ર, અનભિસ્નેહઃ, તત્, તત્, પ્રાપ્ય, શુભાશુભમ્, ન અભિનન્દતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિઃ—અભિતઃ નન્દતિ ઇતિ અભિનન્દતિ પ્રકર્ષેણ યા તિષ્ઠતિ સા પ્રતિષ્ઠિતા

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે અભિત સ્નેહ. યસ્ય સઃ અનભિ-સ્નેહ । શુભ ચ અશુભચ તત્ શુભાશુભમ્

અન્યથા અને અર્થ—ય જે પુરુષ, સર્વત્ર દેહ, ઇન્દ્રિય જીવિત ઇત્યાદિમા, અનભિસ્નેહ સ્નેહરહીત હોય, તત્તત્ તે તે, શુભાશુભમ્ શુભ અને અશુભને, પ્રાપ્ય પામીને, અભિનન્દતિ હર્ષ પામે તો, ન નથી, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો, ન નથી, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે (એમ બાણુવુ)

ભાવાર્થ—જે પુરુષ દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવિત ઇત્યાદિમા સ્નેહ-રહીત હોય, શુભાશુભ કર્મનાં ફલોને પામીને જે હર્ષ યા દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ સ્તુતિ નિદારૂપ વાણી બોલતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ બાણુવુ ૫૭

અવતરણિકા—સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ એસે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ૭ શ્લોકમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યદા સહરતે ચાય કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સંહરતે, ચ, અયમ્, કૂર્મઃ, અજ્ઞાનિ, ઇવ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

व्युत्पत्तिः—सम्यक् हरते संहरते, इन्द्रेण दुर्जयं इति इन्द्रियम् तानि इन्द्रियाणि. इन्द्रियाणा अर्थाः विषयाः इन्द्रियार्थाः तेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः.

અન્યથ અતે અથ, —યદા જ્યારે, અયમ્ આ પુરુષ કૂર્મ કાચબો, અજ્ઞાનિ પોતાના અ ગોને, ઇવ જેમ તેમ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાથી, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, સર્વશઃ ચારે તરફથી, સહરતે સ કોચી લે છે, તેવી રીતે સ કોચીલે, ત્યારે, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આ પુરુષ ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના શબ્દ સ્પર્શાદિ વિષયોમાથી, જેમ કાચબો પોતાના અ ગોને ચોમેરથી સ કોચી લે છે, તેમ સ કોચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે એમ જાણવું ૫૮

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમા પ્રવૃત્તિ ન થવી, તે સ્થિરપ્રજ્ઞનું લક્ષણ ઠરાવવું વ્યાજ્ઞી નથી, કારણ કે જડ, રોગી અને ઉપવાસ કરનારાઓનો પણ વિષયોમા પ્રવૃત્તિ થતા નથી તેના જવાબમા ભગવાન કહે છે —

શ્રી મ ભ ગી ૭

વિષયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જ રસોપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

પદચ્છેદઃ—વિષયાઃ, વિનિવર્તન્તે, નિરાહારસ્ય, દેહિનઃ, રસવર્જમ્, રસઃ, અપિ, અસ્ય, પરમ્, દૃષ્ટ્વા, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ઇન્દ્રિયેવિષયાણાં આહરણં ગ્રહણમ્ આહારઃ, દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તસ્ય દેહિનઃ.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે આહાર યસ્ય સં નિરાહારઃ તસ્ય નિરાહારસ્ય । રસઃ રાગ આસક્તિ તેન વર્જિત રહિત યથા સ્યાત્તથા રસવર્જમ્

અન્યથ અને અર્થ —નિરાહારસ્ય અન્નાદિ આહારના અભાવે ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાથી વિષયોનું ગ્રહણ ન કરનાર, દેહિન દેહાભિમાનવાળા પુરુષના, રસવર્જમ્ રસરાગ-આસક્તિ વિનાના વિષયાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિનિવર્તન્તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ અસ્ય આ યોગીને રસઃ આસક્તિઅભિલાષ, અપિ પણ પરમ્ પરમાર્થ તત્ત્વ બ્રહ્મને, દૃષ્ટ્વા પામીનેજાણીને, નિવર્તન્તે નિવૃત્ત થાય છે

ભાવાર્થ —અશક્તિ યા રોગકે ઉપવાસાદિ વ્રતોથી અશક્તિ થવાથી ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર, દેહાભિમાનવાળા પુરુષના ઇન્દ્રિયોના વિષયો તો શાત થઈ જાય છે, પણ તે તે વિષયોમા લાગી રહેલી આસક્તિ શમી જતી નથી, પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા કર્મયોગીને, પરમાર્થ તત્ત્વ બ્રહ્મને જાણીને આસક્તિ પણ છૂટી જાય છે અથાત્ નિરાસક્ત અને શુદ્ધ સ્વરૂપ તે થાય છે, અને તેથી તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' ના લક્ષણમા ઘટે છે ૫૯.

અવતરણિકા:—બ્રહ્મનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તે જ પ્રજ્ઞા-સ્થૈર્ય છે, તે પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા જેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને પોતાના કાબૂમાં રાખવી જોઈએ, ઇન્દ્રિયો જો આત્મવશ ન હોય તો શો દોષ બાધ કરે છે તે વિષે કહે છે —

યતતો હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યતતઃ, હિ, અપિ, કૌંતેય, પુરુષસ્ય, વિપ-
શ્ચિતઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રમાથીનિ, હરન્તિ, પ્રસભમ્, મનઃ,

વ્યુત્પત્તિઃ—પુરૌ શેતે इति पुरुषः तस्य पुरुषस्य, प्रकर्षेण
मथ्यन्तीति प्रमाथीनि.

અન્વય અને અર્થ —કૌંતેય હે કૌંતેય, યતત. યત્ન કરતા
એવા વિપશ્ચિતઃ બુદ્ધિમાન્ પુરુષસ્ય પુરુષની, અપિ પણ, પ્રમાથીનિ
ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી-બલવાળી, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, મન મનને
પ્રસભમ્ બળાત્કારથી હરન્તિ વિષયોની સમીપમાં એ ચીને લઇ
જાય છે, હિ અવશ્ય

ભાવાર્થ —હે કૌંતેય ! યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન્ પુરુષની
પણ, ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી બલવાળી ઇન્દ્રિયો મનને
બળાત્કારથી વિષયોની સમીપમાં એ ચીને લઇ જાય છે ૬૦

અવતરણિકા —ઇન્દ્રિયો મનને બળાત્કારથી વિષયો તરફ
ઘસડી જાય છે તેના પ્રતિ ઉપાય શો કરવો ? તે જણાવે છે

તાનિ સર્વાણિ સયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

વશે હિ યસ્યેદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

પદચ્છેદઃ—તાનિ, સર્વાણિ, સંયમ્ય, યુક્તઃ, આસીત, મત્પરઃ, વશે, હિ, યસ્ય, ઇન્દ્રિયાણિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા

સમાસાઃ—અહમેવ પર યસ્યસ મત્પર ।

અન્યથા અને અર્થ —તાનિ તેમને, સર્વાણિ બધીને, સયમ્ય વશમા રાખીને, યુક્ત. સાવધાન થઈને, મત્પરઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો, આસીત રહે, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, વશે વશમા, હિ જ હોય, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે

ભાવાર્થ —તે બધી ઇન્દ્રિયોને વશમા રાખીને સાવધાન રહીને તે મારે જ પરાયણ રહે, જેની ઇન્દ્રિયો વશમા જ હોય તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ બાણુવુ ૬૧

અવતરણિકા —બાહ્યેન્દ્રિયોના સંયમના અભાવમા દોષ જણાવી હવે મન સંયમ ન રહેવાથી જે અનર્થની પરપરા થાય છે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્સજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

પદચ્છેદઃ—ધ્યાયતઃ, વિષયાન્, પુંસઃ, સજ્ઞઃ, તેષુ, સ્વપજાયતે, સજ્ઞાત્, મંજાયતે, કામઃ, કામાત્, ક્રોધઃ, અભિજાયતે.

ક્રોધાઙ્ગવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્રોધાત્, ભવતિ, સંમોહઃ, સંમોહાત્, સ્મૃતિવિભ્રમઃ, સ્મૃતિભ્રંશાત્, બુદ્ધિનાશઃ, બુદ્ધિનાશાત્, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વ્યાયતીતિ ધ્યાયન્ તસ્ય વ્યાયત સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ પ્રકર્ષેણ નશ્યતિ પ્રણશ્યતિ

સમાસાઃ—વિશેષ શ્વાસૌ ભ્રમશ્ચ વિભ્રમ, સ્મૃતે વિભ્રમઃ સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતં ભ્રંશ સ્મૃતિભ્રંશ તસ્માત્ સ્મૃતિભ્રંશાત્ । બુદ્ધેઃ નાશ બુદ્ધિનાશઃ તસ્માત્ બુદ્ધિનાશાત્ ।

અન્યથા અને અર્થ —વિષયાન્ વિષયોને, ધ્યાયત ચિ તન કરનાર, પુસઃ પુરૂષને, તેષુ તે વિષયોમા, સગઃ આસક્તિ, ઉપજાયતે પેદા થાય છે, સદ્ગાત્ આસક્તિથી કામ તૃણા, જાયતે થાય છે, કામાત્ તે તૃણામા કયાય પણ પ્રતિબધ આવવાથી, ક્રોધ ક્રોધ, અભિજાયતે થાય છે, ક્રોધાત્ ક્રોધથી, સંમોહ કાર્યાકાર્યના ભાન રહિત કરનાર અવિવેક, ભવતિ થાય છે, સંમોહાત્ અવિવેકથી, સ્મૃતિવિભ્રમ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોના આપેલા ઉપદેશજન્ય સ સ્કારવાળી યાદશક્તિ ગુમ થઈ જાય છે, સ્મૃતિભ્રંશાદ્ સ્મૃતિ ગુમ થઈ જવાથી બુદ્ધિનાશ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, બુદ્ધિનાશાત્ બુદ્ધિનાશથી, પ્રણશ્યતિ તે મનુષ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે

ભાવાર્થ —વિષયોનુ ચિ તન કરનાર પુરૂષને તે તે વિષયોમાં આસક્તિ પેદા થાય છે, આસક્તિથી તૃણા થાય છે, તૃણામાં

પ્રતિબન્ધ આવવાથી ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી અવિવેક-મોહ થાય છે, અવિવેકથી ઉપદેશ જન્ય શુભ સ સ્કારાત્મિકા રમૃતિ નષ્ટ થાય છે, રમૃતિના નાશથી કર્યાકાર્ય વિષયક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, બુદ્ધિના નાશથી મનુષ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે ૬૨—૬૩

અવતરણિકા — બધા વિષયોનું મૂલ, વિષયોનું અનુચિતન છે, એમ કહીને હવે મોક્ષના કારણનો નિર્દેશ કરે છે —

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ॥

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પદચ્છેદઃ—રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ, તુ, વિષયાન્, ઇન્દ્રિયૈઃ, ચરન્, આત્મવશ્યૈઃ, વિધેયાત્મા, પ્રસાદમ્, અધિગચ્છતિ.

સમાસાઃ—રાગશ્ચ અસૌ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ તાભ્યા વિયુક્તા રાગદ્વેષવિયુક્તા તૈ રાગદ્વેષવિયુક્તૈ । આત્મન વશ્યાનિ આત્મવશ્યાનિ તૈ આત્મવશ્યૈ । વિધેય આત્મા અતઃ કરણ યસ્ય સ વિધેયાત્મા.

અન્વય અને અર્થ — વિધેયાત્મા, સ્વાધીન ચિત્ત આત્મા, તુ તો રાગદ્વેષવિયુક્તૈ રાગ અને દ્વેષથી રહીત, આત્મવશ્યૈ આત્માને વશ એવી ઇન્દ્રિયૈ ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયાન્ વિષયોને, ચરન્ પ્રાપ્ત કરતો પ્રસાદમ્ પ્રસન્નતાને, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થ — સ્વાધીન-ચિત્ત આત્મા તો રાગ અને દ્વેષથી રહીત પોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયોમા વર્તતો પ્રસન્નતાને પામે છે ૬૪

અવતરણિકા — પ્રસન્નતા થવાથી શો લાભ થાય તે કહે છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રસાદે, સર્વદુઃખાનામ્, હાનિઃ, અસ્ય, ઉપજાયતે, પ્રસન્નચેતસઃ, હિ, આશુ, બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે.

સમાસાઃ—સર્વ ચ તત્ દુઃખ ચ સર્વદુઃખમ્ તેષા સર્વ-
દુઃખાનામ્ । પ્રસન્ન ચેત યસ્ય સઃ પ્રસન્નચેતાઃ તસ્ય પ્રસન્નચેતસ .

અન્યથા અને અર્થ —પ્રસાદે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતા, અસ્ય
આ પ્રસાદ પામેલ પુરૂષનાં સર્વદુઃખાનામ્ બધા દુઃખોનો હાનિ-
નાશ, ઉપજાયતે થાય છે, હિ તેથી પ્રસન્નચેતસ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા
પુરૂષની, બુદ્ધિ બુદ્ધિ, આશુ તુરત, પર્યવતિષ્ઠતે સ્થિર થાય છે

ભાવાર્થ —પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતા પુરૂષના બધા દુઃખોનો
નાશ થાય છે, તેથી સ્વસ્થ અતઃકરણવાળા તે પુરૂષની બુદ્ધિ
તુરત સ્થિર-પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, ૬૫

અવતરણિકા.—ઉપર કહેલી સ્વસ્થાન્ત કરણ વૃત્તિવાળી
શાંતિ સ્થિરતા વિના અશાંતને સુખ કયાથી થાય ? તે કહે છે

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસ્તિ, બુદ્ધિઃ, અયુક્તસ્ય, ન, ચ,
અયુક્તસ્ય, ભાવના, ન, ચ, અભાવયતઃ, શાંતિઃ, અશાન્તસ્ય,
કુતઃ, સુખમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—ભાવ્યતે આત્મા અનયા ઇતિ ભાવના.

સમાસા:—ન યુક્તઃ અયુક્ત તસ્ય અયુક્તસ્ય । ભાવયતીતિ ભાવયન્ ન ભાવયન્ અભાવયન્ તસ્ય અભાવયતઃ । ન શાન્ત અશાન્ત , તસ્ય અશાન્તસ્ય.

અન્વય અને અર્થ —અયુક્તસ્ય જોણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવાને બુદ્ધિ બુદ્ધિ, નાસ્તિ નથી, ચ અને, અયુક્તસ્ય ઇન્દ્રિય નિગ્રહ-રહીતને, ભાવના ધ્યાન, ન નથી, ચ અને, અભાવયતઃ ધ્યાન ન હોય તેવાને, શાન્તિઃ શાન્તિ, ન નથી, અશાન્તસ્ય શાન્તિ-વિનાના પુરુષને, સુસ્રમ સુખ, કુત કયાથી ?

ભાવાર્થ —ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરી શકનાર પુરુષને આત્મ-સ બધિની બુદ્ધિ હોતી નથી, અને ભાવના પણ હોતી નથી, અને ભાવના ન હોય તેવાને શાન્તિ નથી, શાન્તિવિનાના પુરુષને સુખ કયાથી હોય ? ૬૬

અવતરણિકા —ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ રહીતને પ્રજા-બુદ્ધિ-નથી તેનું કારણ જણાવે છે —

इन्द्रियाणा हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્, હિ, ચરતામ્, યત્, મનઃ, અનુવિધીયતે, તત્, અસ્ય, હરતિ, પ્રજ્ઞામ્, વાયુઃ, નાવમ્, ઇવ, અન્ભસિ.

વ્યુત્પત્તિ:—ચરતીતિ ચરન્ તેષાં ચરતામ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોની, ચરતામ્ વિષયમા પ્રવૃત્તિ થતા, યત્ જો, ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મનઃ મન, અનુવિધીયતે વિષયો તરફ જાય છે, તત્ તે, વાયુ પવન, અમ્મસિ પાણીમા, નાવમ્ નાવને, ઇવ જેમ, તેમ અસ્ય આ પુરુષની પ્રજ્ઞામ્ બુદ્ધિને હરતિ સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે

ભાવાર્થ —ઇન્દ્રિયોની વિષયોમા પ્રવૃત્તિ થતા જો ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મન તે વિષયો તરફ જાય છે, તે ઇન્દ્રિય, પવન જેમ પાણીમા નાવને એ ચીને લઈ જાય તેમ, બુદ્ધિને એ ચીને સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે,

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિય-નિગ્રહવાળાની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય અને તેજ સ્થિત-પ્રજ્ઞ કહેવાય, તે વાતનો ઉપસ હાર કરે છે

તસ્માદસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, યસ્ય, મહાબાહો, નિગૃહીતાનિ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા

અન્યથા અને અર્થ —મહાબાહો હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન, તસ્માત્ તેથી, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાથી, સર્વશઃ બધી રીતે-એમ્નેરથી નિગૃહીતાનિ નિગ્રહ કરાયેલી છે, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે

ભાવાર્થ —હે મહાબાહો, તેથી જેની ઇન્દ્રિયો વિષયોમાથી બધી રીતે બીલકુલ કાબૂમા રાખવામા આવેલી છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું ૬૮

અવતરણિકા - એ પ્રમાણે “સ્થિત-પ્રજ્ઞ” ના લક્ષણોનું વર્ણન કરીને મુમુક્ષુઓએ મનસહિત “ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ” માટે અતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ જણાવ્યું, વિવેક અને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવાને તો પોતાની મેળેજ મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોનો સયમ થઈ જાય છે. “અવિદ્યાનો રોધ કરવાવાળી બ્રહ્મવિદ્યા વડે બધા વ્યવહારની સમૂહ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે,” એ કહેવાની ઇચ્છાથી તથા અવિદ્યાની દશામા કર્મે કરવામા આવે છે, સમ્પૂર્ણ જ્ઞાની દશામા નહિ, તે વાતનો પ્રકાશ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ૬૯

પદચ્છેદઃ—યા, નિશા, સર્વભૂતાનામ્, તસ્યામ્, જાગર્તિ, સંયમી, યસ્યામ્, જાગ્રતિ, ભૂતાનિ, સા, નિશા, પશ્યતઃ, મુનેઃ.

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । સમ્યક્ યમ અસ્ય અસ્તીતિ સયમી । પશ્યતીતિ પશ્યન્ તસ્ય પશ્યત ।

અન્યથા અને અર્થ —સર્વભૂતાનામ્ બધા પ્રાણીઓની, યા જે, નિશા રાત્રિ, તસ્યામ્ તેમા, સયમી ઇન્દ્રિય-નિગ્રહવાન, જાગર્તિ જાગે છે, યસ્યામ્ જે રાત્રિમા ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, જાગ્રતિ જાગે છે, સા તે, પશ્યત આત્મતત્ત્વને જોનાર, મુને મનનશીલ મુનિની નિશા રાત્રિ છે

ભાવાર્થ —બધા જૂતોની જે રાત્રિ છે, તેમા સઘમી પુરૂષ જાગે છે, અને સર્વ પ્રાણિઓ જેમા જાગે છે તે આત્મજ્ઞાની મુનિની રાત્રિ છે. ૬૬

અવતરણિકા:—અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની લોકોને કર્મો તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અપેક્ષા હોતી નથી તેઓ સદા નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા હોય છે, એટલે તેમના કેટલાક વ્યવહારો લોકદૃષ્ટિથી દિવસ તે રાત્રિ અને રાત્રિ તે દિવસ, એમ ઉલટા દેખાય છે

વિષયો તરફ દૃષ્ટિના અભાવે વિષયોને તે કેમ ભોગવે છે તે પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહે છે —

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

પદચ્છેદ:—આપૂર્યમાણમ્, અચલપ્રતિષ્ઠમ્, સમુદ્રમ્, આપઃ, પ્રવિશન્તિ, યદ્વત્, તદ્વત્, કામાઃ, યમ્, પ્રવિશન્તિ, સર્વે, સઃ, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, ન, કામકામી.

વ્યુત્પત્તિ:—આસમન્તાત્ પૂર્યમાણમ્ આપૂર્યમાણમ્. કામ્યન્તે इति કામાઃ, કામયન્તે इति કામી.

સમાસા:—ન ચલતીતિ અચલા, અચલા પ્રતિષ્ઠા યસ્ય સઃ અચલપ્રતિષ્ઠ તમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્ । કામાના કામી इति કામકામી.

અન્યથ અને અર્થ.—આપૂર્યમાણમ્ ચોતરફથી જલના પ્રવાહોથી ભરાતા, અચલપ્રતિષ્ઠમ્ મર્યાદાનુ ઉલ્લધન ન કરે તેવા, સમુદ્રમ્ સમુદ્રને, ઘટત્ જેવી રીતે, આપ પાણી, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તદ્વત્ તેજ પ્રમાણે ધમ્ જે પુરુષપ્રતિ, સર્વે બધા, કામા અભિલાષો, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, સ તે, શાન્તિમ્ શાન્તિને આપ્નોતિ મેળવે છે, કામકામી કામનાઓની ઇચ્છાવાળો, ન થતો નથી

ભાવાર્થ —ચોતરફ જલસમૂહથી ભરાયેલા અને અચળ મર્યાદાવાળા સમુદ્રમા જેમ પાણી પ્રવેશ કરે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષમા બધી કામનાઓ પ્રવેશે છે, તે શાન્તિને મેળવે છે, પણ કામનાઓને મેળવવા ઇચ્છતો નથી અર્થાત્ સમુદ્ર જેટલો ગભીર અને ઉદાર તથા નિઃશ્રદ્ધવાન્ આત્મજ્ઞાની પુરુષ હોય છે ૭૦

અવતરણિકા —જ્યારે કામનાઓનો ત્યાગ અને ઇન્દ્રિય-નિઃશ્રદ્ધ જ ખરૂં શ્રેય મેળવી આપે છે, ત્યારે તેમજ કરવું વ્યાજબી છે તે વાત જણાવે છે —

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વિહાય, કામાન્, યઃ, સર્વાન્, પુમાન્, શ્વરતિ, નિઃસ્પૃહઃ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સઃ, શાન્તિમ્, અધિ-ગચ્છતિ.

સમાસાઃ—નિર્ગતા સ્પૃહા યસ્માત્ સ નિ સ્પૃહ ।નિર્ગતો મમ યસ્માત્ સ નિર્મમ ।નિર્ગતઃ અહંકાર યસ્માત્ સ નિરહંકાર

અન્વય અને અર્થ—યઃ જે, પુમાન્ પુરૂષ, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામેને, વિઠાય છોડીને, નિસ્પૃહ સ્પૃહા રહીત, ચરતિ ફરે છે, સ તે, નિર્મમ મમતા રહીત, અને નિરહકાર અહ લાવના રહીત (થયેલો) જ્ઞાન્તિમ્ અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોની નિવૃત્તિરૂપ-નિર્વાણની શાંતિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે—

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ બધી કામનાઓને છોડી દઈને સ્પૃહા રહીત થઈને ફરે છે તે મમતા રહીત અને અહ લાવ રહીત થયેલો, નિર્વાણાખ્ય પરમ શાન્તિને પામે છે. ૭૧

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેલ પ્રશ્નના ઉત્તરને અ ગે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનું વર્ણન કર્યું, જે પ્રમાણે મુમુક્ષુએ કરવું જોઈએ હવે કર્મયોગના આચરણના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે પ્રાપ્ત થતા ફલને સૂચવીને ઉપસ હાર કરે છે

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

પદચ્છેદઃ—એષા, બ્રાહ્મી, સ્થિતિઃ, પાર્થ, ન, એનામ્, પ્રાપ્ય, વિમુહ્યતિ, સ્થિત્વા, અસ્યામ્, અન્તકાલે અપિ, બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્, ઋચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—બ્રહ્મણિ ભવા બ્રાહ્મી. વિશેષેણ મુહ્યતિ વિમુહ્યતિ.

સમાસા:—અન્તસ્ય કાલ ઇતિ અન્તકાલઃ તસ્મિન્
અન્તકાલે । બ્રહ્મણિ નિર્વાણ ઇતિ બ્રહ્મનિર્વાણમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ —પાર્ય હે પાર્ય, એવા આ, બાહ્યી બ્રહ્મ-
સ બધી સ્થિતિ જ્ઞાનનિષ્ઠા છે, એનામ્ એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત્ય મેળ-
વીને વિમુક્તિ મેાહ પામ તો ન નથી, અસ્થામ્ આ બ્રહ્મસ બધી
જ્ઞાનનિષ્ઠામા, અતકાલે મરણના વખતમા, અપિ પણ સ્થિત્વા
રહીને, બ્રહ્મનિર્વાણમ્ પરમ બ્રહ્મમા લયને ક્ષ્ણતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્ય આ ઉપર કહી તે બ્રહ્મસ બધી જ્ઞાન
નિષ્ઠા છે, એ સ્થિતિને મેળવીને મનુષ્ય મેાહ પામતો નથી, આ
જ્ઞાનનિષ્ઠામા મરણ વખતે એક ક્ષણમાત્ર પણ નિર્ભર રહે તે
પ્રાણી બ્રહ્મમાજ લયને-મેક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तातिकप्रणीत
सान्ख्यबोधिनीटीकोपेतः सांख्ययोगोनाम
द्वितीयोऽध्यायः

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

— ~ ~ ~ ~ ~ —

અધ્યાય ત્રીજો.

અવતરણિકા-પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્ત્યાત્મક શાસ્ત્રની શાખા જેવી બે પ્રકારની બુદ્ધિ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણે કહી, એક સાખ્ય એટલે જ્ઞાનયુક્ત-કર્મત્યાગ સંબંધી, અને બીજી ક્લેશની ધ્વંષારહીત કર્મ કરવા સંબંધી તેમાં “પ્રજહાતિ યદા કામાન્” ત્યાથી લઈને અધ્યાયના અંત સુધી, જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહેલાઓને શમ, દમાદિ સાધન પુર સર “કર્મ સંન્યાસ” ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, અને તેને વળગી રહેવામાં જ કૃતાર્થતા છે એમ સિદ્ધાંત રૂપે “એવા બ્રાહ્મી સ્થિતિ” ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે કહ્યું, અને અર્જુનને તો “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે” “મા તે સદ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ” ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે કર્મ કરવું એજ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, પણ કર્મથી જ ખાસ શ્રેય મળે છે, એમ જણાવ્યું નહિ, એ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીને એકદમ આકુલ બુદ્ધિવાળો થઈને અર્જુન પૂછવા લાગ્યો કે “લક્ષ્મણ, અને કલ્યાણની યાચના વાળા એવા મને સાક્ષાત્ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવાની સાધન રૂપ સાખ્ય-બુદ્ધિ નિષ્ઠા સંભળાવીને પણ, અનેક અનર્થોથી

શુ થાયેલા અને પરિણામે એક અનન્ય શ્રેયને કદિ ન મેળવી આપ-
નારા કર્મોમા મને શા માટે પ્રેરે છે ? ” એ પ્રમાણેનો અર્જુનનો
પ્રશ્ન ઉચિત છે, વળી અર્જુનને “ જ્ઞાનનિષ્ઠા એજ બન્નેમા ઉત્તમ
છે ” એમ કહેવામા આવેલું હોવાથી શુભફલ-શ્રેય પ્રાપ્તિ રૂપ જ્ઞાન-
નિષ્ઠા તરફ તે એકદમ ઉત્ક્રિષ્ટ થઈને ચિત્તશુદ્ધિ પૂર્વક પોતાનો
પણ જ્ઞાનનિષ્ઠામા અધિકાર છે, એમ માનતો ભગવાન પાસેથી
જલ્દી નિર્ણય કરાવી લેવાની ઉતાવળમા ગભરાતો ગભ-
રાતો ‘ આ સાફ ’ કે ‘ તે સાફ ’ એમ સશયમા પડી જઈને
પૂછવા લાગ્યો —

અર્જુન ઉવાચ ।

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ॥

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે મા નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્યાયસી, ચેત્, કર્મણઃ, તે, મતા, બુદ્ધિઃ,
જનાર્દન, તન્, કિમ્, કર્મણિ, ઘોરે, મામ્, નિયોજયસિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિઃ—જનાન્ દેવવિપક્ષભૂતાન્ અર્દયતિ પીડિ-
યતીતિ જનાર્દનઃ તત્સંબુદ્ધૌ જનાર્દન. અથવા—સર્વેર્જનૈર્દયતે
ચાચ્યતે સ્વાભિલષિતસિદ્ધયે इति જનાર્દનઃ તત્સંબુદ્ધૌ જનાર્દન.
કર્મયોગાત્ અતિશયેન પ્રશસ્તા इति જ્યાયસી.

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુનઃ અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો,
જનાર્દન હે જનાર્દન, ચેત્ અગર જો, તે આપને, બુદ્ધિઃ સાચ્ય બુદ્ધિ,
કર્મણ કર્મયોગથી, જ્યાયસી વિશેષ શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામા આવેલી

હોય, તત્ તો, ઘોરે ભય કર, કર્પણિ કર્મમા, કેશવ હે કેશવ, મામ્ મને, કિમ્ શા માટે, નિયોજયસિ નિયુક્ત કરો છો ?

ભાવાર્થ — અર્જુન બોલ્યો — હે જનાર્દન ! અગર જો આપ આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન, કર્મયોગથી વિશેષ ગ્રેષ્ઠ માનતાહો, તો ભય કર-અમાનુષ કતવ્યમા, હે કેશવ ! મને શા માટે પ્રેરો છો ? ૧

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धि मोहयसीव मे ॥

तदेक वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યામિશ્રેણ, ઇવ, વાક્યેન, બુદ્ધિમ્, મોહયસિ, ઇવ, મે, તત્, એકમ્, વદ, નિશ્ચિત્ય, યેન, શ્રેયઃ, અહમ્, આપ્નુયામ્.

व्युत्पत्तिः—विशेषेण आसमन्तात् मिश्रम् इति व्यामिश्रम् तेन व्यामिश्रेण

અન્વય અને અર્થ — વ્યામિશ્રેણ સ દેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર, વાક્યેન વચન વડે, ઇવ જાણે કે, મં મારી, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, મોહયસિ મોહ પમાડતા હો, ઇવ ની, તદ્ તેથી, એકમ્ એક વસ્તુનો, નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને, વદ કહો, યેન જેથી, અહમ્ હું, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આપ્નુયામ્ મેળવું !

ભાવાર્થ — સ દેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર વચનો વડે જાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો ની ! તેમ લાગે છે, તેથી જોમાથી એક વિષયનો નિશ્ચય કરીને મને કહો કે જે માર્ગના ગ્રહણથી હું પરમ કલ્યાણને પામી શકું ૨

શ્રી ભ ગી. ૮

અવતરણિકા.—અર્જુનના પ્રશ્નના સચોટ સીધા ઉત્તરમાં
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

લોકેઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ॥

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્ ઉવાચ લોકે, અસ્મિન્,
દ્વિવિધા, નિષ્ઠા, પુરા, પ્રોક્તા, મયા, અનઘ, જ્ઞાનયોગેન, સાંખ્યા-
નામ્, કર્મયોગેન, યોગિનામ્

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાયતે અનેન इति જ્ઞાનમ્. યુજ્યતે બ્રહ્મણા
અનેન इति યોગઃ. પ્રકર્ષેણ ઉક્તા પ્રોક્તા

સમાસાઃ—દ્વે વિધે પ્રકારૌ यस્ય સા દ્વિવિધા । ન વિદ્યતે
અપાપ યસ્મિન્ સ અનઘ તત્સવુદ્ધૌ અનઘ । જ્ઞાનમ્ એવ યોગ
જ્ઞાનયોગઃ તન જ્ઞાનયોગેન । સાંખ્ય—આત્મવિષયવિવેકજ્ઞાન—અસ્યા
સ્તીતિ સાંખ્ય તૈષામ્ સાંખ્યાનામ્ । કર્મૈવ યોગ કર્મયોગઃ તેન
કર્મયોગેન । યોગ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી તૈષામ્ યોગિનામ્

અન્યથા અને અથ —શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ બોલ્યા
અનઘ હે અપાપ અર્જુન, અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, દ્વિવિધા
બે પ્રકારની, નિષ્ઠા સ્થિતિ, મયા મે પુરા પહેલા, પ્રોક્તા કહી,
સાંખ્યાનામ્ જ્ઞાનીઓની, જ્ઞાનયોગેન જ્ઞાનરૂપી યોગવડે, અને
યોગિનામ્ કર્મ યોગીઓની, કર્મયોગેન નિષ્કામ કર્મયોગવડે

ભાવાર્થ —ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે નિષ્પાપ અર્જુન ।
આ લોકમાં બે પ્રકારની સ્થિતિ મે પહેલા તને કહી, પહેલી જ્ઞાની-

ઓની જ્ઞાનયોગવડે, અને બીજી કર્મયોગીઓની નિષ્કામ કર્મયોગ
વડે ૩

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્ય પુરુષોઽશ્નુતે ॥

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમાધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, કર્મણામ્, અનારંભાત્, નૈષ્કર્મ્યમ્,
પુરુષઃ, અશ્નુતે, ન, ચ, સંન્યસનાત્, એવ, સિદ્ધિમ્, સમાધિ-
ગચ્છતિ

વ્યુત્પત્તિઃ—નિર્ગતં કર્મ યસ્માત્ તત્ નિષ્કર્મ નિષ્ક-
ર્મણઃ ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, સમ્યક્ અધિગચ્છતિ ઇતિ સમાધિ-
ગચ્છતિ.

સમાસાઃ—ન આરભઃ ઇતિ અનારભઃ, તસ્માત્ અનાર-
ભાત્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ ત્યાગ વિદ્યતે યસ્મિન્ કર્મણિ તત્ સન્યમનમ્
તસ્માત્ સન્યમનાત્ । સિદ્ધ્યન્તે સપદ્યન્તે કર્માણિ યસ્યા સા સિદ્ધિઃ
તામ્ સિદ્ધિમ્

અન્વય અને અર્થ — પુરુષ પુરૂષ કર્મણામ્ કર્મને, અના-
રભાત્ આરભ ન કરવાથી, નૈષ્કર્મ્યમ્ જ્ઞાનને, ન નથી, અશ્નુતે
પામ તો ચ અને, સન્યસનાત્ કર્મને ત્યાગ કરવાથી, એવ માત્ર
સિદ્ધિમ્ મોક્ષ સિદ્ધિને, ન નથી, સમાધિગચ્છતિ મેળવ તો

ભાવાર્થ — પુરૂષ કર્મને ન કરવાથી જ્ઞાનને કદી પામતો
નથી, અને કર્મને ત્યાગ માત્ર કરવાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિને
મેળવતો નથી ૪

અવતરણિકા —કર્મેના ત્યાગ માત્રથી કદી પણ સિદ્ધિ થતી નથી એ વાત ઉપરના શ્લોકમા કહી, અને તેને જ પ્રમાણથી નીચેના શ્લોકમા સાબીત કરે છે, કે કર્મસંન્યાસ એટલે કર્મેનો ત્યાગ એમ નહિ, પણ કર્મમા આસક્તિ-રાગ-દ્વેષ ઇત્યાદિ છોડી દેવા તેને જ કર્મસંન્યાસ કહેવામા આવે છે કારણ કે કર્મેનો ત્યાગ એ અશક્ય-ન બની શકે તેવી વસ્તુ છે

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, કશ્ચિત્, ક્ષણમ્, અપિ, જાતુ, તિષ્ઠતિ, અકર્મકૃત્, કાર્યતે, હિ, અવશઃ, કર્મ, સર્વઃ, પ્રકૃતિજૈઃ, ગુણૈઃ.

व्युत्पत्तिः—कर्माणि करोतीति कर्मकृत्, न कर्मकृत् अकर्मकृत् प्रकृत्याः जायन्ते इति प्रकृतिजाः तैः प्रकृतिजैः

समासाः—न वश अवश

અન્યથા અને અર્થ —કશ્ચિત્ કેમ પણ પુરૂષ, ક્ષણમ્ એક ક્ષણ, અપિ પણ, અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વગરનો, જાતુ કદાચિત્ તિષ્ઠતિ રહે તો, ન નથી, હિ કારણકે પ્રકૃતિજૈ પ્રકૃતિથી પેદા થએલા, ગુણૈ ગુણો વડે, સર્વઃ દરેક પુરૂષ, અવશ પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ, કર્મ કર્મો, કાર્યતે કરવાની ફરજમા પડે છે, હિ જ

ભાવાર્થ —કેમ પણ પુરૂષ એક ક્ષણ માત્ર કર્મ કર્યા વગરનો કદાચિત્ રહી શકતો નથી જ કારણકે સ્વભાવ જન્ય સત્ત્વ,

રજ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણોવડે દરેક પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કર્મોમા ફરજીઆત બેડાય છે જ ૫

અવતરણિકા — કદાચ કોઈ પુરૂષ હઠથી કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખીને કૌતુકની ખાતર કમ ત્યાગી થાય, તો તેની શી ગતિ થાય તે જણાવે છે કે-જે માણસ આત્માને બાંધતો ન હોવા છતાં તેમજ અશુદ્ધ-મલિન અત કરણવાળો હોવા છતાં પણ કેવળ હઠથી કર્મેન્દ્રિયોને કાબૂમા રાખીને શાસ્ત્રવિહિત ખાસ કર્તવ્ય કર્મ કરતો નથી, અને માત્ર કૌતુકની ખાતર જ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તેણે કર્મ-યોગને તો પહેલે જ છોડી દીધેલો હોવાથી, અને સાખ્યયોગને પણ દલની ખાતર સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તે બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ખરૂં શ્રેય તેને મળતુ નથી એમ જણાવે છે —

કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મેન્દ્રિયાણિ, સંયમ્ય, યઃ, આસ્તે, મનસા, સ્મરન્, ઇન્દ્રિયાર્થાન્, વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ઇન્દ્રેણ દુર્જયં ઇન્દ્રિયમ્ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ. સમ્યક્ સમ્ય સંયમ્ય. અર્થ્યન્તે ઇતિ અર્થાઃ

સમાસાઃ—કર્મણા ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । ઇન્દ્રિયાણા અર્થા ઇન્દ્રિયાર્થા તાન્ ઇન્દ્રિયાર્થાન્ । વિશેષેણ મૂઢ આત્મા યસ્ય સ-વિમૂઢાત્મા । મિથ્યા અસત્ આચારઃ યસ્ય સઃ મિથ્યાચાર

અન્યથ અને અથ — વિમૂઢાત્મા કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના ભાન રહીત તથા રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અ ત કરણવાળો, ય જે પુરૂષ, કર્મેન્દ્રિયાણિ વાક્ પાણિ-હસ્ત, પાદ, પાત્રુ-ગુહા, ઉપસ્થ-જનને-દ્રિય, ઇત્યાદિ કર્મેન્દ્રિયોને, સયમ્ય નિયમમા રાખીને, ઇન્દ્રિયાર્યાન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, મનસા મનવડે-મનમા, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો આસ્તે બેસે છે-રહે છે, સ તે, મિથ્યાચાર અસત્ય-પાપી આચરણવાળો, ઉચ્ચતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ — કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના ભાન રહીત અને રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અ ત કરણવાળો, જે પુરૂષ હાથ, પગ, ઇત્યાદિ કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમા રાખીને, મનમા શબ્દ, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે પુરૂષ પાપાચરણી કહેવાય છે ૬

અવતરણિકા — તેથી ઔત્સુક્ય માત્રથી બધા કર્મોનો ત્યાગ ન કરીને ચિત્તશુદ્ધિને માટે નિષ્કામ કર્મ કરનારો પુરૂષ જ શ્રેષ્ઠ છે તેમ જણાવે છે —

યસ્તિવદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ॥

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, ઇન્દ્રિયાણિ, મનસા, નિયમ્ય । આરમતે, અર્જુન, કર્મેન્દ્રિયૈઃ, કર્મયોગમ્, અસક્તઃ, સઃ, વિશિષ્યતે.

સમાસાઃ—કર્મણા ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ તૈ કર્મેન્દ્રિયૈ , કર્મેવ યોગઃ કર્મયોગ તમ્ કર્મયોગમ્ । ન સક્તઃ અસક્ત ।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન, તુ પણ, ય જે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, મનસા મનવડે, નિયમ્ય કાબૂમા રાખીને કર્મેન્દ્રિયૈ હસ્ત પાદાદિ ઇન્દ્રિયો વડે, કર્મયોગમ્ કર્મયોગનુ અસક્ત ફલની ઇચ્છા રહીત થયેલો, આરમ્ભતે અનુષ્ઠાન કરે છે સ તે, વિશિષ્ટતે શ્રેષ્ઠ છે

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! પણ જે પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનવડે સ યમમા રાખીને, હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયો વડે ફલની ઇચ્છા રહીત થઈને કર્મયોગનુ અનુષ્ઠાન કરે છે તે જ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ૭

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને કર્મેન્દ્રિયો વડે વિહિત કર્મ કર, તેમાજ તારૂં શ્રેય રહેલું છે, એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા કહે છે —

નિયત કુરુ કર્મ ત્વ કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ॥

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધચેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, કુરુ, કર્મ, ત્વમ્, કર્મ, જ્યાયઃ, હિ, અકર્મણઃ, શરીરયાત્રા, અપિ, ચ, તે, ન, પ્રસિદ્ધચેત્, અકર્મણઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—નિત્ય યો યસ્મિન્કર્મણિ અધિકૃતઃ તત્ નિયતમ્. અતિશયેન પ્રશસ્તં ઇતિ જ્યાયઃ પ્રકર્ષેણ સિદ્ધચેત્ પ્રસિદ્ધચેત્.

સમાસા:—ન કર્મ ઇતિ અકર્મ તસ્માત્ અકર્મણઃ ।
શરીરસ્ય યાત્રા—વૃત્તિ —શરીરયાત્રા

અન્યથા અને અર્થ:—ત્વમ્ તુ, નિયતમ્ શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય

કરવા લાયક, કર્મ કર્મોને, કુરુ કર, અકર્મણ કર્મો ન કરવા, રૂપ અકર્મથી કર્મ કર્મો કરવા રૂપકર્મ જ્યાં ઉત્તમ છે હિ જ, ચ અને, અકર્મણ કર્મ રહિત રહેવાથી, તે તારી, શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અપિ પણ, પ્રસિદ્ધ્યેત્ સારી રીતે સિદ્ધ થશે ન નહિ

ભાવાર્થ — હે અર્જુન! તુ શાસ્ત્રવિહિત નિરતર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કર્મ ન કરવા રૂપ અકર્મથી કર્મો કરવાં રૂપકર્મ અવશ્ય ઉત્તમ છે, વળી કર્મો ન કરવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સારી રીતે ચાલશે નહિ, અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિને લાયક તારી વૃત્તિ કર્મો ન કરવાથી રહેશે નહિ ૮

અવતરણિકા — ‘કર્મણા બધ્યતે જન્તુ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે કર્મો તો ખાસ બધ કરવાવાળા માનવામા આવેલ છે, તો પછી હે ભગવન્ મુમુક્ષુ એવા મને નાહક શા માટે કર્મ કરવા પ્રેરે છે? એવી અર્જુનની શકાના જવાબમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽય કર્મબધનઃ ॥

તદર્થ કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞાર્થાત્, કર્મણઃ, અન્યત્ર, લોકઃ, અયમ્ કર્મબધનઃ, તદર્થમ્, કર્મ, કૌતેય, મુક્તસંગઃ, સમાચર

વ્યુત્પત્તિઃ—રજ્યન્તે દેવતાઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, અન્યેન કર્મણા યથા સ્યાત્તથા ઇતિ અન્યત્ર, સજ્યન્તે જંતવઃ અનેન ઇતિ સંગઃ, સમ્યક્ આચર ઇતિ સમાચર.

સમાસાઃ—“યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુ” ઇતિ શ્રુતેર્યજ્ઞૈર્દેવે

તસ્ય પ્રીતયે યત્ કર્મ ક્રિયતે ઇતિ યજ્ઞાર્યમ્ તસ્માત્ યજ્ઞાર્યાત્ ।
અથવા યજ્ઞ એવ અર્થે યસ્ય કર્મણ તત્ યજ્ઞાર્યમ્ તસ્માત્ યજ્ઞાર્યાત્ ।
યજ્ઞસ્ય અર્થે યજ્ઞાર્ય તસ્માત્ યજ્ઞાર્યાત્ । કર્મેવ બન્ધન યસ્ય સ
કર્મબન્ધન । તસ્ય અર્થે તદર્થ , તદર્થ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ તદર્થમ્ ।
કુત્યાઃ અપત્ય પુમાન્ કૌન્તેય તત્સબુદ્ધૌ કૌન્તેય । મુક્તઃ ત્યક્ત
સજ્ઞઃ ફલાભિલાષ યેન સ મુક્તસગ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યજ્ઞાર્યાત્ યજ્ઞ એટલે પરમેશ્વર તેની
આરાધનાના હેતુ સિવાય, અન્યત્ર બીજા કોઈ પણ, કર્મણ કર્મ વડે
બંધન આ, લોક પ્રાણિ-લોક, કર્મબન્ધન કર્મના બંધનવાળો છે,
કૌન્તેય હે કુતીસુત અર્જુન મુક્તસગ કર્મના ફલોની ઇચ્છાનો
ત્યાગ કરીને, તદર્થમ્ યજ્ઞના હેતુ માટે, કર્મ કર્મોને સમાચર
કરતો રહે ।

ભાવાર્થ — ‘ યજ્ઞ એટલે ઈશ્વર જ ’ એવી શ્રુતિના પ્રમા
ણથી તે પરમેશ્વરની આરાધનાના હેતુ સિવાયના બીજા કોઈ
પણ કર્મ વડે આ જીવ લોક કર્મથી બંધ પામે તેવો છે, હે કૌન્તેય ।
કર્મના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને યજ્ઞને માટે જ કર્મ કરનારો
તુ તથા ૯

અવતરણિકાઃ—યથાર્થ કર્મ કરવું એ સૌથી ઉત્તમ છે, અને
તેનાથી કર્મ બંધ થતો નથી, એ વાત ઉપરના શ્લોકમાં પોતે
પ્રતિપાદિત કરીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ તે વળતથી જ એ ઉપદેશ
ચાલેલો છે, એ પ્રમાણે ઉપદેશની પરપરા પોતાના પ્રતિપાદ
અર્થમાં ચરિતાર્થ કરવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના ત્રણ શ્લોકો
વડે કહે છે —

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ॥

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—સહયજ્ઞાઃ, પ્રજાઃ, સૃષ્ટ્વા, પુરા, ઉવાચ. પ્રજાપતિઃ, અનેન, પ્રસવિષ્યધ્વમ્, એષઃ, વઃ, અસ્તુ, ઇષ્ટકામધુક્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પાતીતિ પતિઃ પ્રકર્ષેણ જાયન્તે इति પ્રજાઃ, પ્રસવઃ વૃદ્ધિઃ ઉત્પત્તિઃ તા કુરુધ્વમ્ इति પ્રસવિષ્યધ્વમ્

સમાસાઃ—યજ્ઞેન સહિતા સહયજ્ઞા । પ્રજાના પતિ પ્રજાપતિ । ઇષ્ટશ્ચ અસૌ કામશ્ચ ઇષ્ટકામઃ તાન્ દોગ્ધોતિ ઇષ્ટકામધુક્

અન્વય અને અર્થઃ.—પુરા પહેલા સૃષ્ટિના આદિ કાળમા, સહયજ્ઞા યજ્ઞ સહિત, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, સૃષ્ટ્વા સરજીને પ્રજાપતિ પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા, ઉવાચ બોલ્યા—અનેન આ યજ્ઞવડે, પ્રસવિષ્યધ્વમ્ ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો, એષ એ યજ્ઞ, વ તમારો, ઇષ્ટ કામધુક્ ઇષ્ટ કામનાઓને આપનાર, અસ્તુ થાઓ ।

ભાવાર્થઃ—સૃષ્ટિના આદિકાળમા યજ્ઞ સહિત પ્રજાઓને સરજીને પ્રજાપતિ બોલ્યા—“ આ યજ્ઞ વડે હે પ્રજાઓ । તમે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને મેળવો, એ યજ્ઞ તમારી ઇષ્ટ કામનાઓ આપનાર થાઓ ૫૦

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ॥

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—દેવાન્, ભાવયત, અનેન, તે, દેવાઃ, ભાવ-
યન્તુ, વઃ, પરસ્પરમ્, ભાવયન્તઃ, શ્રેયઃ, પરમ્, અવાપ્સ્યથ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પરઃ પરમ્ અનતિક્રમ્ય યથાસ્યાત્તથા
પરસ્પરમ્ અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ શ્રેયઃ.

અન્વય અને અર્થ —અનેન આ યજ્ઞ વડે, દેવાન્ દેવોને
ભાવયત હુવિધી તુષ્ટિને પમાડો, તે તે, દેવાઃ દેવો, વ
આપ સર્વેની, ભાવયન્તુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને
વૃદ્ધિ કરે, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, ભાવયન્ત અભિવૃદ્ધિ કરતા,
પરમ્ ઉત્તમ, શ્રેયઃ કલ્યાણને, અવાપ્સ્યથ પામશે.

ભાવાર્થ —આ યજ્ઞ વડે તમે દેવોને જલિ વિગેરેથી
તુષ્ટિ પમાડો અને તે તુષ્ટ થયેલા દેવો તમારી સર્વેની, વૃષ્ટિ
વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને વૃદ્ધિ કરે, એ પ્રમાણે એક
બીજાની અભિવૃદ્ધિ કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશે. ૧૧

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुक्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ઈષ્ટાન્, ભોગાન્, હિ, વઃ, દેવાઃ, દા-
સ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ, તૈઃ, દત્તાન્, અપ્રદાય, એભ્યઃ, યઃ,
હુક્તે, સ્તેનઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ન પ્રદાયેતિ અપ્રદાય.

સમાસાઃ—યજ્ઞેન્ ભાવિતા પૂજિતા યજ્ઞભાવિતા.

અન્યથા અને અર્થ.—યજ્ઞભાવિતા યજ્ઞવડે પૂજાયલા, દેવા દેવો, વ તમોને, ઇષ્ટાન્ ઇચ્છિત, મોગાન્ ભોગો, દાસ્યન્તે આપશે, હિ જ, તૈ તે દેવોવડે, દત્તાન્ અપાયલા ભોગોને, અમ્ઘઃ તેમને, અપ્રદાય નહિ આપીને, ય જે પુરૂષ, મુઙ્ગતે ખાય છે, સ તે, સ્તેન ચોર, એવ જ છે

ભાનાર્થઃ—યજ્ઞવડે પૂજાયલા દેવો તમોને ઇચ્છિત ભોગો અવશ્ય આપશે, તે દેવો વડે અપાયલા ભોગોને, તેમને જ ખાસ ન અર્પણ કરીને, જે પુરૂષ ખાય છે, તે ચોરજ છે ૧૨

અવતરણિકાઃ—યજ્ઞને માટે કર્મ કરવા જોઈએ એ વાતનું જ વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા, તે ન કરવામા મહા પાપ થાય છે તે વાત ભગવાન્ શ્રોકૃષ્ણ કહે છે—

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ॥

મુઙ્ગતે તે ત્વઘ પાપા યે પચત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ, સન્તઃ, મુચ્યન્તે, સર્વકિલ્બિષૈઃ, મુઙ્ગતે, ત, તુ, અઘમ્, પાપાઃ, યે, પચન્તિ, આત્મકારણાત્

સમાસાઃ—શિષ્યંતે હતિશિષ્ટમ્—યજ્ઞસ્યશિષ્ટ અશ્નન્તિ ઇતિ યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ । સર્વ ચ તત્ કિલ્બિષ ચ સર્વકિલ્બિષમ્તૈ સર્વકિલ્બિષૈ । આત્મન કારણમ્ આત્મકારણમ્ તસ્માત્ આત્મકારણાત્

અન્યથા અને અર્થ —યજ્ઞશિષ્ટાશિન. યજ્ઞ કરતા બાકી બચેલું અન્ન ખાવાવાળા, સન્ત સત્પુરૂષો, સર્વકિલ્બિષૈ બધી

જાતના પાપોમાથી, મુચ્ચન્તે મુકત થઈ જાય છે, યે જે પુરુષો, આત્મકારણાત્ કેવળ પોતાના પ્રયોજનથીજ, પચન્તિ રાધે છે, તે તે, પાપા પાપીઓ, તું તો, અઘમ્ પાપને, મુઝાતે ખાય છે

ભાવાર્થ:—યજ્ઞમાથી બાકી બચેલું અન્ન ખાનાર સત્પુરુષો, બધી જાતના પાપોમાથી મુકત થઈ જાય છે, જે પુરુષો કેવળ પોતાના પેટની ખાતરજ રાધે છે તેઓ મહા પાપાત્માઓ તો કેવળ પાપનેજ ખાય છે, ૧૩

અવતરણિકા:—આ સ સારથકની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મ જ છે, તે પર પરાથી બતાવે છે, અને તે ઉપરથી પણ કર્મ કરતા રહેવું જ જોઈએ, એ પ્રમાણે લગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અન્નાત્, ભવન્તિ, ભૂતાનિ, પર્જન્યાત્, અન્નસંભવઃ, યજ્ઞાત્, ભવતિ, પર્જન્યઃ, યજ્ઞઃ, કર્મસમુદ્ભવઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—અઘતે ઇતિ અન્નમ્, અત્તીતિ અન્નમ્ ઇતિ વા. સમ્યક્ ભવતીતિ સંભવઃ સમ્યક્ ઉદ્ભવ સમુદ્ભવ

સમાસા:—અન્નસ્ય સમવ અન્નમભવ, કર્મભ્ય સમુદ્ભવતીતિ કર્મ સમુદ્ભવ ।

અન્યથ અતે અર્થ —અન્નાત્ ખાધેલા અન્નમાથી વીર્યાદિ પરિણામથી, મૂતાનિ પ્રાણીઓ, ભવન્તિ થાય છે—ઉત્પન્ન થાય છે, પર્જન્યાત્ વૃષ્ટિથી, અન્નસમવ અન્નની ઉત્પત્તિ છે, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી,

પર્જન્યઃ વૃષ્ટિઃ, ભવતિ થાય છે, યજ્ઞ યજ્ઞ કર્મસમુદ્ભવ ઋત્વિક્ષ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારરૂપ કર્મથી ઉત્પત્તિવાળો છે

ભાવાર્થ:—ખાધેલા અન્નથી વીર્યાદિના પરિણામે, પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્નની ઉત્પત્તિ છે, યજ્ઞથી વૃષ્ટિ થાય છે, અને તે યજ્ઞ ઋત્વિક્ષ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપાર-ઉપાસ્યના ઉપાસન રૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવ વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ॥

તસ્માત્સર્વગત બ્રહ્મ નિત્ય યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મ, બ્રહ્મોદ્ભવમ્, વિદ્ધિ, બ્રહ્મ, અક્ષર-સમુદ્ભવમ્, તસ્માત્, સર્વગતમ્, બ્રહ્મ, નિત્યમ્, યજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિતમ્.

સમાસાઃ—બ્રહ્મ વેદ સ ઉદ્ભવ કારણ यस્ય તત્ બ્રહ્મો-દ્ભવમ્ । ન ક્ષરતીનિ અક્ષરમ્ । અક્ષરમ્ બ્રહ્મ પરમાત્મા સમુદ્ભવઃ यस્ય તત્ અક્ષરસમુદ્ભવમ્ । સર્વેષુ વસ્તુષુ ગતમ્ સર્વગતમ્ । પ્રકર્ષેણ તિષ્ઠિતમ્ इति પ્રતિષ્ઠિતમ્

અન્યથા અને અર્થ --કર્મ કર્મને, બ્રહ્મોદ્ભવમ્ વેદોમાથી પ્રવૃત્ત થયેલું, વિદ્ધિ જાણુ, બ્રહ્મ વેદો, અક્ષરસમુદ્ભવમ્ પરમાત્મા-માથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તસ્માત્ તેથી, સર્વગતમ્ દરેક વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશી, બ્રહ્મ પરમ બ્રહ્મ, નિત્યમ્ સર્વદા, યજ્ઞે યજ્ઞમાં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલું છે

ભાવાર્થ:—કર્મને વેદોમાથી પ્રવૃત્ત થયેલું જાણુ, વેદો

ચરમાત્મામાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેથી દરેક વસ્તુમા રહેલ
અવિનાશી પરબ્રહ્મ સર્વદા યજ્ઞમા રહેલુ છે ૧૫

एव प्रवर्तितं चक्र नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघ पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, પ્રવર્તિતમ્, ચક્રમ્, ન, અનુવર્ત-
યતિ, રૂઢ, યઃ, અઘાયુઃ, ઇન્દ્રિયારામઃ, મોઘમ્, પાર્થ, સઃ,
જીવતિ.

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण वर्तितम् प्रवर्तितम्

समासाः—अघ पापरूप आयु यस्य स अघायु ।
इन्द्रियै विषयेष्वेव रमतीति इन्द्रियाराम ।

અન્વય અને અર્થ — એવમ્ પરમેશ્વરની વાણીભૂત વેદ
બ્રહ્મથી પુરૂષોની કર્મમા પ્રવૃત્તિ વિગેરે એ પ્રમાણે, પ્રવર્તિતમ્
પરમેશ્વર વડે ચાલુ કરવામા આવેલા, ચક્રમ્ આ જગત્ ચક્રને,
ન નથી, અનુવર્તયતિ અનુવર્તન
કરતો, પાર્થ, હે પાર્થ સ તે પુરૂષ, અઘાયુ પાપરૂપી જીવન
ગાળનાર, ઇન્દ્રિયારામ ઇન્દ્રિયોથી કેવળ વિષયોમાજ આનંદ
માનનાર, મોઘમ્ વ્યર્થ—નકામો, જીવતિ જીવે છે

ભાવાર્થ — પરમેશ્વરની વાણીરૂપ વેદ બ્રહ્મથી પુરૂષોની કર્મ-
મા પ્રવૃત્તિ, તેથી તે કર્મોનું પરિણામ, તેમાથી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી
અન્ન અને અન્નથી પ્રજા, ફરીને વળી તે પ્રજાની કર્મમા પ્રવૃત્તિ
વિગેરે એ પ્રમાણે, ઇશ્વર વડે ચાલુ કરવામા આવેલા આ સંસાર

રૂપી ચક્રને જે માણસ આ લોકમાં અનુવર્તનથી ચલાવતો નથી, હે પાર્થ, તે પુરૂષ કેવળ પાપી જીવન ગાળનાર, ઇન્દ્રિયો વડે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આનન્દ લોગવનાર, વ્યર્થ-અર્થ રહીત-નકામો જીવે છે ૧૬

અવતરણિકા:— ન કર્મણામનારમાત્ ' ઇત્યાદિથી લઈને “ શરીરયાત્રાપિ ચ તે ” ત્યાં મુધીના 'લોકો વડે ' આત્મજ્ઞાન " પ્રાપ્ત કરવા માટે ફક્તની ઇચ્છા રહિત નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુ-ષ્ઠાન કરવું તે પ્રતિપાદિત કરેલું છે, ત્યાર પછી ' યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણ " ત્યાંથી લઈને “ મોઘ પાર્થ સ જીવતિ ” ત્યાં મુધીના અન્થવડે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય તેવાનો પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી પ્રસ્તુતોપયોગી કર્મયોગના આચરણમાં બહુ કારણો, અને કર્મયોગ ન આચરવામાં બહુ દોષ કહ્યો એ પ્રમાણે અનાત્મવિત્ની આત્મવિત્ થવાની સ્થિતિ માટે પ્રવચન કરવામાં આવ્યું, “ હવે એ પ્રમાણે ચલાવાયેલા સ સાર ચક્રને આત્મ-વિત્ અને અનાત્મવિત્ બધાએ ચલાવવું કે આત્માને ન જાણનાર, અને અશુદ્ધ અત કરણવાળાએજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે, તે ચક્રનું અનુકરણ કરવું, ” એ પ્રમાણે અર્જુનને સ શય થાય એમ ધારીને, અથવા પોતેજ શાસ્ત્રનો વિવેક-કોણે શું કરવું અને કોણે શું ન કરવું તે જાળવવાના હેતુથી, તત્વજ્ઞાનીએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી એમ નીચેના બે શ્લોકો વડે કહે છે

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મનૃસશ્ચ માનવ. ॥

આત્મન્યેવ ચ સતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, એવ, સ્યાન્, આત્મ-

તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્માનિ, એવ, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્,
ન, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—રમન્તે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા રતિઃ, મનોઃ
અપત્યં પુમાન્ માનવઃ, સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ, કર્તુમ્ યોગ્યમ્
કાર્યમ્.

સમાસાઃ—આત્માનિ રતિ આત્મરતિઃ । આત્મનિતૃપ્તઃ
આત્મતૃપ્ત

અન્યથા અને અર્થ -તુ પણુ, ય જે, માનવઃ પુરૂષ, આત્મરતિ.
આત્મામાજ પ્રીતિવાળો, ચ અને, આત્મતૃપ્ત, આત્મામાજ આન-
ન્દના અનુભવથી અત્યંત સંતુષ્ટ બીજી બધી જગ્યાએથી
નિવૃત્ત, ચ અને, આત્માનિ આત્મામા, એવ જ, સંતુષ્ટ અત્યંત
તૃપ્ત, એવ જ, સ્યાત્ હોય, તસ્ય તેવાને, કાર્યમ્ કાર્ય ખાસ કરવા-
પણુ વિદ્યતે રહેતુ ન નથી

ભાવાર્થઃ—પણુ જે પુરૂષ આત્મામાજ પ્રીતિવાળો તેમજ
આત્માન દના અનુભવથી બીજી બધી જગ્યાએથી નિવૃત્તજ હોય
અને આત્મામાજ અત્યંત તૃપ્ત-બહારની લોગાપેક્ષા રહીત
હોય, તેવા પુરૂષને ખાસ કર્તવ્ય રહેતુ નથી. ૧૭

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

પદચ્છેદ --ન, એવ, તસ્ય, કૃતેન, અર્થઃ, ન, અકૃતેન
ઇહ, કશ્ચન, ન, ચ, અસ્ય, સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિત્, અર્થવ્યપાશ્રયઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ અપ-સમીપમ્-આશ્રયઃ વ્યપાશ્રયઃ

સમાસા:—સર્વાણિ ચ અમૂનિ ભૂતાનિ સર્વભૂતાનિ તૈષુ સર્વભૂતૈષુ । અર્થે મોક્ષે વ્યપાશ્રય આશ્રયણીય -ઈતિ અર્થવ્યપાશ્રય

અન્વય અને અર્થ — હહ આ લોકમા, તસ્ય તે આત્મવિત્ પુરૂષને, કૃતેન કર્મ કરવાવડે કરીને અર્થ કોઈ પણ ખાસ પુણ્ય-રૂપી અર્થ, ન નથી, એવ જ, અકૃતેન કર્મ ન કરવાથી, કશ્ચન તેને ખાસ પ્રત્યવાય-પ્રતિબન્ધ, ન નથી, ચ અને, અસ્થ આ આત્મજ્ઞાનીને, સર્વભૂતૈષુ સમસ્ત પ્રાણિઓમા, કશ્ચિત્ કોઈ પણ, અર્થવ્યપાશ્રય મોક્ષરૂપી તેના સાધ્ય અર્થમા ખાસ આશ્રયભૂત પ્રાણી ન નથી

ભાવાર્થ:—આ લોકમા તેવા આત્મવિત્ પુરૂષને કર્મે કરવાથી કોઈ પણ ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ નથીજ, તેમ કર્મે ન કરવાથી તેને ખાસ પ્રત્યવાય પણ નથી, અને આ આત્મજ્ઞાનીને સમસ્ત પ્રાણિઓમા કોઈપણ પ્રાણી, તેના મોક્ષરૂપી સાધ્ય અર્થમા આશ્રયભૂત પણ નથા ૧૮

અવતરણિકા:--તુ તો હુજુ પૂરો આત્મવિત્ થયેલો ન હોવાથી, જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે કર્મે કરવાનોજ અધિકારી છે, તે ઉપદેશ નીચેના 'લોકમા અર્જુનને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ॥

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છંદઃ—તસ્માત્, અસક્તઃ, સતતમ્, કાર્યમ્,

કર્મ, સમાચર, અસક્તઃ, હિ, આચરન્, કર્મ, પરમ્, આપ્નોતિ, પૂરુષઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ન સક્તઃ અસક્તઃ. સમ્યક્ આચર સમાચર. આસમન્તાત્ ચરતીતિ આચરત્ સઃ, આચરન્

અન્વય અને અર્થ —તસ્માત્ તેથી અસક્તઃ ફલના સ ગ રહીત, સતતમ્ સદા, કાર્યમ્ કરવા લાયક-શાસ્ત્રવિહિત, કર્મ કર્મોનુ સમાચર આચરણુ કર, હિ કારણુ કે, અસક્ત ફલની ઇચ્છા રહીત, પૂરુષ પુરૂષ, કર્મ કર્મોનુ આચરન્ આચરણુ કરતો પરમ્ મોક્ષને, આપ્નોતિ પામે છે

ભાવાર્થ —તેથી ફલની આસક્તિ રહીત કરવા લાયક શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનુ તુ આચરણુ કર કારણુ કે ફલની ઇચ્છા રહીત થયેલો જે પુરૂષ યોગ્ય કર્મોનુ અનુષ્ઠાન કરે છે, તે મોથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ-મોક્ષને પામે છે ૧૯

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમા નિષ્કામપણે શાસ્ત્ર વિહિત કર્મો કરવાથી પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વાત કહી, તેનો સ ગતિમા શિષ્ટ-માન્ય-જનકાદિ રાજાના દૃષ્ટાત વડે તે વાતને વધુ દઢીબૂન કરવાના હેતુથી નીચેનો શ્લોક કહે છે—

કર્મણૈવ હિ સસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણા, એવ, હિ, સસિદ્ધિમ્, આસ્થિતાઃ, જનકાદયઃ, લોકસંગ્રહમ્, એવ, અપિ, સંપશ્યન્, કર્તુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ તામ્ સસિદ્ધિમ્. સમ્યક્ ગૃહ્યતે લોકઃ અનેન ઇતિસંગ્રહઃ સમ્યક્ પશ્યતીતિ સંપશ્યત્ સઃ સંપશ્યન્.

સમાસા:—જનક આદૌ યેષા તે જનકાદયઃ । લોકાના સ્વેસ્વેધર્મે પ્રવર્તનમ્ ઉન્માર્ગાન્નિવર્તનમ્ ચ ઇતિ લોકસંગ્રહઃ તમ્ લોકસંગ્રહમ્ વા લોકાય સંગ્રહ (શિક્ષાર્થ) ઇતિ લોકસંગ્રહ

અન્વય અને અર્થ:—હિ કારણકે, જનકાદયઃ જનકાદિ રાજર્ષિઓ, કર્મણા કર્મવડે એવ જ, સસિદ્ધિમ્ સારા આત્મજ્ઞાનને, આસ્થિતા પ્રાપ્ત થયા, લોકસંગ્રહમ્ લોકોને ખરાબ-રસ્તામાથી નિવૃત્ત કરીને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા તે લોકોનું નિયમન-શિક્ષણ અપિ પણ, સંપશ્યન્ સારી રીતે તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જોઇને પણ તુ, કર્તુમ કર્મો કરવાને, એવ જ, અર્હસિ યોગ્ય છે

ભાવાર્થ:—કારણકે જનકાદિ રાજર્ષિઓ પણ કર્મ વડેજ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી સિદ્ધિને પામ્યા છે, વળી, લોકોને કુમાર્ગ ગામી થતા અટકાવીને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા અર્થાત્ લોકનિયમન-શિક્ષણનો પણ ઠીક રીતે વિચાર કરી જોતા તું કર્મો કરવાને જ યોગ્ય છે ૨૦

અવતરણિકા —“હું કર્મો કરતો રહું તો પણ તેથી લોકોને શી અસર થવાની છે?” એવી અનુર્નની શકના જવાબમા શ્રેષ્ઠ પુરૂષોનું અનુકરણ સામાન્ય પ્રજા કરે છે તે વાત નીચેના શ્લોકમા જણાવે છે —

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, એવ,
ઇતરઃ, જનઃ, સઃ, યત્, પ્રમાણમ્, કુરુતે, લોકઃ, તત્, અનુવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રશસ્તઃ શ્રેષ્ઠઃ, જન્યતે इति જનઃ.
પ્રકર્ષેણ મીયતે અનેન इति પ્રમાણમ્ તત્ પ્રમાણમ્.

અન્વય અને અર્થ —શ્રેષ્ઠ અત્ય ત ઉત્તમ (પુરૂષ), યત્
જે, યત્ જે, આચરતિ આચરણ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, એવ જ,
ઇતર પ્રાકૃત-સામાન્ય, જન મનુષ્ય આચરણ કરે છે, સ તે ઉત્તમ
પુરૂષ, યત્ જે વસ્તુને, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, કુરુતે માને છે, લોકઃ
સામાન્ય લોકો, તત્ તેને, અનુવર્તતે અનુકરણ કરે છે

ભાવાર્થ —અત્ય ત ઉત્તમ પુરૂષ જેજે આચરણ કરે છે,
તે તે પ્રમાણે બીજા સામાન્ય મનુષ્યો વર્તે છે, અને તે જે વસ્તુને
પ્રમાણ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો અનુકરણ કરે છે

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરૂષોએ પ્રજાના ચારિ-
ત્ર્યબળ અને સગીન ફરજ અદા કરવાની ખાતર શુભ કર્મો
કરતા રહેવું જોઈએ, એમ કહીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જ
દૃષ્ટાંતથી તેને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી સાબીત કરે છે —

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ॥

નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મે, પાર્થ, અસ્તિ, કર્તવ્યમ્, ત્રિષુ, લોકેષુ, કિંચન, ન, અનવાપ્તમ્, અવાપ્તવ્યમ્, વર્તે, એવ, ચ, કર્મણિ

વ્યુત્પત્તિઃ—કર્તુમ્ ઉચિતમ્ કર્તવ્યમ્. અવ સમીપં આપ્તું ઉચિતમ્ ઇતિ અવાપ્તવ્યમ્.

સમાસાઃ—ન અવાપ્તમ્ ઇતિ અનવાપ્તમ્

અન્યથ અને અર્થ — પાર્થ હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન, ત્રિષુ ત્રણે, લોકેષુ લોકોમાં, મે માફ-મને, કિંચન કાંઈપણ, કર્તવ્યમ્ કરવાપણુ, અસ્તિ છે, ન નહિ, અનવાપ્તમ્ નમેળવેલુ, અવાપ્તવ્યમ્ મેળવવા જેવુ, ન નથી, ચ તોપણુ, કર્મણિ કર્મોમાં, વર્તે વર્તુ છું, એવ જ

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! આ ત્રણ લોકોમાં મને કાંઈપણ આસ કરવાપણુ નથી, ન મેળવેલુ કાંઈપણુ મેળવવા જેવુ નથી તોપણુ હું કર્મોમાં નિરતર પ્રવૃત્ત રહું છું જ ૨૨

યદિ હ્યહં ન વર્તેય જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ॥

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યદિ, હિ, અહમ્, ન, વર્તેયમ્, જાતુ, કર્મણિ, અતન્દ્રિતઃ, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ મનુષ્યાઃ સર્વેઃ પ્રકારૈઃ યથા સ્યાત્તથા સર્વશઃ

સમાસાઃ—ન તન્દ્રિતઃ ઇતિ અતન્દ્રિત ।

અન્યથા અને અર્થ — યદિ અગર ને, અહમ્ હુ, જાણુ કદાચિત્, કર્મણિ કર્મમા, અતન્દ્રિત આલસ્યરહીત, ન ન, વર્તેયમ્ વર્તન કરે, તો પાર્થ હે પાર્થ, મનુષ્યા બધા મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્તમાર્ગને, સર્વજ્ઞ બધી રીતે, અનુવર્તન્તે અનુસરણ કરે, હિ જ.

ભાવાર્થ — અગર ને હુ કદાચિત્ કર્મમા આલસ્યરહીત થઈને વર્તન ન કરે, તો હે પાર્થ । મનુષ્ય માત્ર, મે શ્રદ્ધા કરેલા માર્ગનું જ બધી રીતે અનુકરણ કરે

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યા કર્મ ચેદહમ્ ॥

સકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સીદેયુઃ, ઇમે, લોકાઃ, ન, કુર્યામ્, કર્મ, ચેત્, અહમ્, સંકરસ્ય, ચ, કર્તા, સ્યામ્, ઉપહન્યામ્, ઇમાઃ, પ્રજાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્ સહ ક્રિયન્તે ભિન્નાઃ વર્ણાઃ અસ્મિન્ ઇતિ સંકરઃ.

અન્યથા અને અર્થ — ચેત્ અગર ને, અહમ્ હુ, કર્મ કર્મ, — જગત્-સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સ હારરૂપ, ન ન, કુર્યામ્ કરે, તો ઇમે આ, લોકા લોકો, ઉત્સીદેયુ કર્મલોપથી નાશ પામી જાય, ચ અને, સકરસ્ય વર્ણસ કર પ્રજાનો, કર્તા કરનાર, સ્યામ્ થાઉં, ઇમા આ, પ્રજા પ્રજાઓને, ઉપહન્યામ્ હણનારો થાઉં

ભાવાર્થ — અગર ને હુ કર્મ ન કરે, તો આ લોકો, કર્મ—

લોપથી નાશ પામી જાય, અને વર્ણુસ કર પ્રજાનો કરનાર થાઉં .
તથા આ પ્રજાઓને હુણનારો પણ થાઉં ૨૪

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે આ જગત્ચક્રના ચાલનમાં
લગવાનું પોતાની તથા શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટ વર્ગની જોખમદારી કહીને
ઉપસ હાર કરે છે—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સક્તાઃ, કર્મણિ, અવિદ્વાંસઃ, યથા, કુ-
ર્વન્તિ, ભારત, કુર્યાત્, વિદ્વાન્, તથા, અસક્તઃ, ચિકીર્ષુઃ,
લોકસંગ્રહમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—વેત્તીતિ વિદ્વાન્. કર્તુમ્ ઇચ્છુઃ इति
ચિકીર્ષુઃ.

સમાસાઃ—વિદન્તીતિ વિદ્વાસ ન વિદ્વાસ અવિદ્વાસ । ન
સક્ત અસક્તઃ । લોકસ્ય સંગ્રહ લોકસંગ્રહ તમ્ લોકસંગ્રહમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ—ભારત હે ભારત, અવિદ્વાસ. અર્થ—
જડ લોકો, કર્મણિ કર્મમાં, સક્તાઃ આસક્તિવાળા થઈને, યથા
જેવી રીતે, કુર્વન્તિ કર્મ કરે છે, તથા તેની જ રીતે, લોકસંગ્રહમ્
લોક-શિક્ષણ-સદાચરણ ચિકીર્ષુ કરવા ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ સુર
પુરુષ અસક્ત આસક્તિ ન રાખીને, કુર્યાત્ કર્મ કરે

ભાવાર્થ—હે ભારત! અત્યંત અજ્ઞાન લોકો કર્મના ફલમાં
આસક્તિવાળા થઈને જેવી રીતે કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે લોકને

શિક્ષણ થવાના ઉદ્દેશે કર્મ કરવા ઇચ્છનાર સુશુરુષે આસક્તિ ન રાખીને કર્મો કરવા જોઈએ ૨૫

અવતરણિકા — કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી જ લોક-શિક્ષણ કા કરવું નહિ? અને કર્મો જ કરવાથી લોકસ ગ્રહ-શિક્ષણ થાય તે બાબતમા શો હેતુ છે? એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ન બુદ્ધિભેદ જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસગિનામ્ ॥

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ્ઃ—ન, બુદ્ધિભેદમ્, જનયેત્, અજ્ઞાનામ્, કર્મ-સગિનામ્, જોષયેન્, સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્ યુક્તઃ, સમાચરન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ભિદ્યતે અનેન ઇતિ ભેદઃ તમ્ ભેદમ્. ન જાનન્તીતિ તે અજ્ઞાઃ તેષામ્ અજ્ઞાનામ્ વેત્તીતિ વિદ્વાન્ સમ્યક્ આચરતીતિ સમાચરત્ સઃ સમાચરન્

સમાસાઃ—બુદ્ધે ભેદઃ બુદ્ધિભેદ ત બુદ્ધિભેદમ્ । કર્મણિ સજ્ઞ આસક્તિ યેષા તે કર્મસગ્ગિન તેષામ્ કર્મસગ્ગિનામ્ । સર્વ ચ તત્ કર્મ ચ સર્વકર્મ, તાનિ સર્વકર્માણિ

અન્વય અત્રે અર્થ —યુક્ત સાવધાન વિદ્વાન્ જ્ઞાનવાન પુરુષ સર્વકર્માણિ બધા વિહિત કર્મોને, સમાચરન્ આચરતો, કર્મસગ્ગિ-નામ્ કર્મમા આસક્તિવાળા, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાની લોકોના, બુદ્ધિભેદમ્ બુદ્ધિના ભેદને, જનયેત્ ઉત્પન્ન કરે, ન નહિ, પણ જોષયેત્ કર્મમા તેમને પ્રેર્યા કર

ભાવાર્થ —સાવધાન મનબાળો જ્ઞાની પુરુષ બધા વિહિત કર્મોનું આચરણ કરતો રહે, પણ કર્મમા આસક્તિવાળા અજ્ઞાન દોષોની બુદ્ધિમા ભેદ ઉત્પન્ન કરવો, નહિ, પણ સદા તેમને કર્મમા પ્રેરણા કરવી ૨૬

અવતરણિકા —અજ્ઞાન મનુષ્યો કર્મોમા શાથી આસક્ત થાય છે તેનું સમાધાન કરે છે —

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ॥

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ક્રિયમાણાનિ, ગુણૈઃ, કર્માણિ, સર્વશઃ, અહંકારવિમૂઢાત્મા, કર્તા, અહમ્, इति, મન્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—કાર્યકરણ સંઘાતે અહ પ્રત્યયઃ અહંકારઃ. કરોતીતિ કર્તા. વિશેષેણ મૂઢઃ વિમૂઢઃ

સમાસાઃ—અહંકારેણ વિવિધ નાનાવિધ મૂઢ આત્મા અંત કરણ યસ્ય સ અહંકારવિમૂઢાત્મા

અન્યથા અને અર્થ —પ્રકૃતે પ્રકૃતિના, ગુણૈ સત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણો વડે, કર્માણિ બધા કર્મો, સર્વશઃ બધી રીતે, ક્રિયમાણાનિ કરવામા આવે છે, અહંકારવિમૂઢાત્મા અહ કારથી નાના પ્રકારનું થયેલું છે અત કરણ જેનું, તે અહમ્ હું, કર્તા કર્મોનો કરનાર છું, इति એ પ્રમાણે, મન્યતે માને છે

ભાવાર્થ —સત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો વડે બધા કર્મો કરવામા આવે છે, છતાં પણ અહ કારથી મૂઢ

અ ત કરણવાળો પુરુષ "કર્મેનો કરનાર હું જ છું" એ પ્રમાણે માને છે ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ॥

ગુણા ગુણેષુ વર્તેત્ત ઇતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ત્વવિત્, તુ, મહાબાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ, ગુણાઃ, ગુણેષુ, વર્તેન્તે, ઇતિ, મત્વા, ન, સજ્જતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—તત્ત્વં વેત્તીતિ તત્ત્વવિત્. વિવિધઃ ભાગઃ વિભાગઃ.

સમાસાઃ—ગુણસ્ય વિભાગઃ ગુણવિભાગ, કર્મણ વિભાગઃ કર્મવિભાગ, ગુણવિભાગશ્ચાસૌ કર્મવિભાગશ્ચ ગુણકર્મવિભાગૌ, તયોઃ ગુણકર્મવિભાગયો | મહાન્તૌ બાહૂ यस્ય સઃ મહાબાહુ તત્સબુદ્ધૌ મહાબાહો.

અન્વય અને અર્થ —મહાબાહો હે મહાબાહુ અર્જુન, તુ પણ, ગુણકર્મવિભાગયો ગુણ અને કર્મવિભાગના, તત્ત્વવિત્ તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ, ગુણા ગુણો-ઇન્દ્રિયો, ગુણેષુ ગુણોમા-વિષયોમા, વર્તેન્તે વર્તે છે, ઇતિ એ પ્રમાણે, મત્વા માનીને, સજ્જતે કર્તાપણાનુ અભિમાન કરે છે, ન નહિ

ભાવાર્થ.—પણ હે અર્જુન ! ગુણ અને કર્મ વિભાગના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ, ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા પ્રવૃત્ત રહે છે, પણ આત્મા નહિ, એમ સમજી પોતે કર્તાપણાનુ અભિમાન કરતો નથી ૨૮

પ્રકૃતેર્ગુણસમૂહાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ॥

તાનકૃત્સ્નવિદો મંદાન્કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ગુણસંમૂહાઃ, સજ્જન્તે, ગુણકર્મસુ, તાન્, અકૃત્સ્નવિદઃ, મન્દાન્, કૃત્સ્નવિત્, ન, વિચાલયેત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ મૂહાઃ સંમૂહાઃ. નકૃત્સ્નં અકૃત્સ્નં અકૃત્સ્નં વેત્તિ ઇતિ અકૃત્સ્નવિત્ તાન્ અકૃત્સ્નવિદઃ. કૃત્સ્નં વેત્તીતિ કૃત્સ્નવિત્. વિશેષેણ ચાલયેત્ વિચાલયેત્

સમાસાઃ—ગુણૈ સત્ત્વાદિભિ સમૂહા ગુણસમૂહા । ગુણા કર્મણિ ચ ગુણકર્મણિ તૈષુ ગુણકર્મસુ

અન્યથ અને અર્થઃ.—પ્રકૃતે. પ્રકૃતિ-માયા-ના ગુણસમૂહા સત્ત્વાદિ ગુણોવડે કિ કર્તાવ્યતામૂહ પુરૂષો, ગુણકર્મસુ ઇન્દ્રિયો અને તેના કર્મોમા, સજ્જન્તે અમે કરીએ છીએ એમ આસક્ત થાય છે, અકૃત્સ્નવિદ પુરેપુર નહિ જાણનારા, તથા મન્દાન્ મન્દબુદ્ધિહીન, તાન્ તેમને, કૃત્સ્નવિત્ સ પૂર્ણ જ્ઞાનવાન્ મનુષ્યે, વિચાલયેત્ ખસેડવા, ન નહિ

ભાવાર્થઃ—માયાના સત્ત્વ, રજ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણોવડે મૂહ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના કર્મોમા અહુ ભાવથી આસક્ત થાય છે, તેવા અપૂર્ણ પાત્રો, તેમજ બુદ્ધિહીન પુરૂષો ને જ્ઞાની મનુષ્યે કર્મમાથી ખસેડવા નહી ૨૯

અવતરણિકા —ત્યારે કર્મમા અધિકારી એવા અજ્ઞાન મુમુક્ષુએ કેવી રીતે કર્મો કરવા જોઈએ, તેના જવાબમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચસ્ય વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

પદચ્છેદ્ઃ—મયિ, સર્વાણિ, કર્માણિ, સંન્યસ્ય, અધ્યાત્મચેતસા, નિરાશીઃ, નિર્મમઃ, ભૂત્વા, યુદ્ધચ્ચ, વિગતજ્વરઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ન્યસ્ય इति સંન્યસ્ય. આત્માન અધિકૃત્ય इति અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ ચ તત્ ચેતઃ इति અધ્યાત્મચેતઃ, તેન અધ્યાત્મચેતસા.

સમાસાઃ—નિર્ગતા આશા યસ્માત્ સ નિરાશી । મમેદ इति ભાવ મમ નિર્ગત મમ યસ્માત્ સ નિર્મમ । વિશેષેણ ગત જ્વર ચસ્ય સ વિગતજ્વર .

અન્યથા અને અર્થ —અધ્યાત્મચેતસા વિવેક બુદ્ધિથી, મયિ મારામા, સર્વાણિ બધા, કર્માણિ કર્મોને, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, નિરાશી આશારહીત, અને નિર્મમ મમતા રહીત, મૂત્વા થઈને, વિગતજ્વર શોક રહીત થયેલો તુ , યુદ્ધચ્ચ યુદ્ધ કર

ભાવાર્થ —વિવેક બુદ્ધિથી તુ મારામા બધા કર્મો અર્પણ કરીને આશારહીત અને મમતા રહીત થઈને નિ શોક થયેલો તુ યુદ્ધ કર ૩૦

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે કર્મના અનુષ્ઠાનમા કેટલું શુભ પરિણામ રહેલું છે તે લગવાનું જણાવે છે —

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ॥

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, મે, મતમ્, इदम्, નિત્યમ્, અનુતિ-
ષ્ઠન્તિ, માનવાઃ, શ્રદ્ધાવન્તઃ, અનમૂયન્તઃ, મુચ્યન્તે, તે, અપિ,
કર્માભિઃ,

વ્યુત્પત્તિઃ—મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ માનવાઃ.
શ્રદ્ધા યેષાં અસ્તીતિ તે શ્રદ્ધાવન્તઃ ન અમૂયન્તિ ઇતિ તે
અનમૂયન્તઃ.

અત્વય અને અર્થ —યે જે, માનવા મનુષ્યો, મે મારા, इदम्
આ મતમ્ મતને, નિત્યમ્ નિત્ય, અનુતિષ્ઠન્તિ પાલન કરે છે, શ્રદ્ધા-
વન્ત શ્રદ્ધાવાળા, અનમૂયન્ત તથા અદેખાઈ રહીત થયેલા, તે
તેઓ, અપિ પણ, કર્માભિ પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોવડે, મુચ્યન્તે છોડી
દેવામા આવે છે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્યો મારા આ મતનુ નિત્ય પાલન કરે
છે, તેવા શ્રદ્ધાવાળા અને મુખ્યારહીત મનુષ્યો પણ પાપ પુણ્યરૂપ
કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે ૩૧

અવતરણિકા —નિ સ ગ રહીને કર્મોનુ અનુષ્ઠાન અવશ્ય
કરવુ જોઈએ, જેઓ એ પ્રમાણે કર્મોનુ આચરણુ કરે છે તેઓ તો
શુભાશુભથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે કર્માનુષ્ઠાન
કરતા નથી તેમની શી ગતિ થાય છે તે જણાવે છે --

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, તુ, एतत्, अभ्यसूयन्तः, न, अनु

તિષ્ઠન્તિ, મે, મતમ્, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્, તાન્, વિદ્ધિ, નષ્ટાન્, અચેતસઃ.

સમાસા:—સર્વસ્મિન્કર્મણિ જ્ઞાનમ્ इति સર્વજ્ઞાનમ્, સર્વ-જ્ઞાને વિશેષેણ મૂઢા સર્વજ્ઞાનવિમૂઢા તાન્ સર્વજ્ઞાનાવિમૂઢાન્ । ન વિદ્યતે ચેત યેષા તે અચેતસ તાન્ અચેતસઃ

અન્ય અર્થ—તુ પણ, યે જેઓ, એતત્ આ, મે મારા, મતમ્ મતની, અભ્યસ્યન્તે ઇપ્યા કરે છે, અને અનુતિષ્ઠન્તિ તે પ્રમાણે વર્તન કરે ન નહિ. સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ દરેક કર્મના જ્ઞાનમાં મૂઢા, અચેતસ અવિવેકીઓને, તાન્ તેમને, નષ્ટાન્ દરેક પુરુષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા, વિદ્ધિ જાણુ,

ભાવાર્થ—પણ જેઓ આ મારા મતની ઇપ્યા કરે છે, અને આ પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી તેમને દરેક કાર્યમાં અજ્ઞાનતાથી મૂઢા, અવિવેકી અને દરેક પુરુષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણુ ૩૨

અવતરણિકા —અજ્ઞાનીઓ આપના અભિપ્રાય પ્રમાણે જા કરણથી વર્તતા નથી, અને અન્ય ધર્મેનો આશ્રય કરે છે, આપથી પ્રતિકુલ વર્તન કરતા કેમ તેઓ ખડીતા નથી? એવી અબુનની બ્રાતિ થાય તો તે દૂર કરવા કહે છે.—

સદૃશ ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ॥

પ્રકૃતિ યાતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સદૃશમ્, ચેષ્ટતે, સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેઃ, જ્ઞાન-વાન્, અપિ, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ, ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ, કિમ્, કરિષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિ:—જ્ઞાનં અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન. નિગૃહ્યન્તે
જનાઃ અનેન ઇતિનિગ્રહઃ.

અન્યથા અને અર્થ — જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, અપિ પણ, સ્વસ્થા
પોતાની, પ્રકૃતે પ્રકૃતિના, સદૃશમ્ અનુસાર, ચેષ્ટતે વતે છે, ભૂતાનિ
પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિ-અસલ સ્વભાવને, ઘાન્તિ જાય છે, નિગ્રહ
સ યમ, કિમ્ શુ, કરિણ્યતિ કરશે?

હોવાર્થ — જ્ઞાની મનુષ્ય પણ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ વતે
છે બધા પ્રાણીઓ પોતાની અસલ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા
સ યમ શુ કરી શકે? ૩૩

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે જ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી કોઈ
પણ પુરુષ સ્વતઃ જ નથી, તેથી અમુક કરવું અને અમુક ન કરવું
એવું વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્ર વ્યર્થ છે, એવી અર્જુનની શકાના પરિ
હાર માટે કહે છે —

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયસ્ય, ઇન્દ્રિયસ્ય, અર્થે, રાગદ્વેષૌ,
વ્યવસ્થિતૌ, તયોઃ, ન, વશમ્, આગચ્છેત્, તૌ, હિ, અસ્ય,
પરિપન્થિનૌ.

વ્યુત્પત્તિ:—ઇન્દ્રેણ દુર્જયં=ઇન્દ્રિયમ્. પન્થાઃ અસ્ય અસ્તીતિ
પન્થી તૌ પન્થિનૌ, પરસ્પરં વિરુદ્ધૌ ઇતિ પરિપન્થિનૌ. વિશેષેણ
અવસ્થિતૌ વ્યવસ્થિતૌ.

સમાસા:—રાગશ્ચ અમૌઢેષશ્ચ રાગદ્વેષૈ

અન્યથ અને અર્થ —ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયને, ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિ-
યના, અર્થ પોત પોતાના વિષયમા, રાગદ્વેષૌ રાગ-પોતાને અનુકૂલ
વિષયમા આસક્તિ અને પ્રતિકૂલ વિષયમા દ્વેષ, વ્યવસ્થિતૌ રહેલા
છે, તથો તે રાગ અને દ્વેષ બન્નેના, વશમ્ આધીન પણામા ન
નહિ આગચ્છેત્ આવવુ, હિ કારણ કે, તૌ તેઓ બન્ને, અસ્ય આ
મુમુક્ષુ પુરૂષના, પરિપન્થિતૌ પ્રતિપક્ષીઓ છે

ભાવાર્થ —એક ઇન્દ્રિયને બીજી ઇન્દ્રિયોના અનુકૂલ
વિષયોમા આસક્તિ, અને પ્રતિકૂલ વિષયમા દ્વેષ સ્વાભાવિક
જ રહેલ છે, તે રાગ અને દ્વેષને પુરૂષે કદી આધીન થવુ
નહિ, કારણ કે તે બન્ને જ આ મુમુક્ષુ પુરૂષની સ્વેષ્ટ સિદ્ધિમા
વિરુદ્ધ ભાગ ભજવનારા છે ૩૪

અનુતરણિકા.—રાગ અને દ્વેષની ઉગ્રકેરાયેલા મનવાળો
શાસ્ત્રની હુકીકતને પણ અન્યથા માને એ સભવિત છે, અને
બીજાને આચરવા યોગ્ય ધર્મને પોતાનો ધર્મ માની લે તે તે વાળુ
ગેરવ્યાજબી છે એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

※શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વધર્મે નિધન શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

※નોંધ—આ શ્લોકમા સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિષે જે વર્ણન છે, તે
અર્જુનને પ્રસ્તુત ઉપદેશમા પોતાના તાત્કાલિક તથા ગૃહસ્થ ધર્મનો ત્યાગ
કરી બિશાદિ વૃત્તિ માળા યતિધર્મનો સીકર ન કર્યા બાગતનુ ૭ સ્વધર્મ
અને પરધર્મનો દેખીતો અર્થ આપણામાના વાળા પોતાના ધર્મમાથી
વટયાવટે બીજા ધર્મમા જવુ તે એમ સમજાવે ગીએ, એક મનાતન
ધર્મી વટનાઇને મુમલમાન કે ખિન્ની અને એ અન્યત્ર વાળુ નિવરણ,
પણુ શાસ્ત્રશુભચિત વૈશ્યાદિ કાઇ પણ પોતપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથી
વિરુદ્ધ ને, તે પણ વટલાઈ જવા જોઈતુ જ બાકર અને અપ્રશસ્ત
છે એમા શક નથી

શ્રી મ ભ ગી ૧૦

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વધર્મે, નિધનં, શ્રેયઃ, પરધર્મઃ, ભયાવહઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રશસ્તઃ इति શ્રેયાન્ સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ સ્વનુષ્ટિતઃ તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ નિર્ગતં પ્રાણરૂપિધન યસ્માત્ તત્ નિધનમ્ ભય આવહતીતિ ભયાવહઃ

સમાસાઃ—સ્વસ્ય ધર્મ સ્વધર્મ । વિગત ગુણ યસ્માન્ સ વિગુણ । પરસ્ય ધર્મ પરધર્મ તસ્માત્ પરધર્માત્

અન્યથા અને અર્થ —સ્વનુષ્ટિતાત્ સર્વાંગ પૂર્તિવાળા પરધર્માત્ પારકાના ધર્મ કરતા, વિગુણઃ કાંઈક ખામીવાળો પણ, સ્વધર્મ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અત્યંત કલ્યાણકારી છે, સ્વધર્મે પોતાના ધર્મમાં ચુસ્તપણે રહીને, નિધનમ્ મરણ થાય તો પણ શ્રેય કલ્યાણયુક્ત છે, પરધર્મ પારકાનો ધર્મ, ભયાવહ ભય ઉત્પન્ન કરાવી દે તેવો છે

ભાવાર્થ —સર્વાંગ પૂર્તિવાળા પારકાના ધર્મ કરતા કાંઈક ખામીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ અત્યંત પ્રશસ્ત છે, પોતાના ધર્મનું ચુસ્તપણે પાલન કરતા મરણ થાય તો તે પણ શુભ છે, પણ પારકાનો ધર્મ તો કેવળ ભયકર છે ૩૫

અવતરણિકા.—“ ધ્યાયતો વિષાન્પુસ ” ત્યાથી શરૂ કરીને “ રાગદ્વેષો હ્યસ્ય પરિવન્થિતો ” ત્યાં સુધીના ગ્રન્થ સુધી સ સારમાં અર્થ પતન કરાવનારા દુર્ગુણો ભગવાને વિસ્તાર પૂર્વક કહ્યા પણ તે બધા ભાગનો ઉપસહાર સક્ષિપ્તમાં ભગવાન્શ્રીના મુખથી સાલળી લેવાના ઇરાદાથી અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે --

અર્જુન ઉવાચ ।

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ॥

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ, પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાર્ણેય, બલાત્, ઇવ, નિયોજિતઃ. નિશ્ચયેન યોજિતઃ ઇતિ નિયોજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ યુક્તઃ પ્રયુક્તઃ. ઇચ્છતીતિ ઇચ્છન્ ન ઇચ્છન્ ઇતિ અનિચ્છન્. વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્ વાર્ણેયઃ તત્સં-બુદ્ધૌ વાર્ણેય. નિશ્ચયેન યોજિતઃ ઇતિ નિયોજિતઃ.

અન્યથા અને અર્થ —વાર્ણેય, હે વૃષ્ણિકુલોદ્ભવ, અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતા, અપિ પણ, બલાત્ બળાત્કારથી ઇવ જાણે કે, નિયોજિત પ્રેરાયેલો, અયમ્ આ, પૂરુષ પુરુષ, કેન કેનાવડે પ્રયુક્તઃ બેડાયેલો, અથ પાપ પુણ્ય જાણતો હોવા છતા પણ, પાપમ્ પાપનું, ચરતિ આચરણ કરે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે યાદવ વ શોત્યન્ન ! પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતા પણ બળાત્કારથી જાણે કે પ્રેરાયેલો આ પુરુષ કેના વડે દોરાઈ જઈને પાપપુણ્ય જાણતો હોવા છતા પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? ૩૬

અવતરણિકા —“બધી અનર્થ પર પરાનું મૂલ અને મનુષ્ય માત્રનો શત્રુ કે જે બધાને અવળે રસ્તે દોરે છે તેના વિષે સાલજ” એમ ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ॥

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—કામઃ, એષઃ, ક્રોધઃ, એષઃ, રજોગુણ-સમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, इह, વૈરિણમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—કામ્યતે અનેન ઇતિ કામઃ, ક્રુધ્યન્તે અનેન પ્રાણિનઃ ઇતિ ક્રોધઃ.

સમાસાઃ—રજશ્ચ અસૌ ગુણશ્ચ રજોગુણ તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સ રજોગુણસમુદ્ભવ । મહત્ અશન યસ્ય સ મહા-શન । પાપ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા । મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહા-પાપ્મા । વૈર અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી તમ્ વૈરિણમ્

અન્વય અને અર્થ —એષઃ આ અનેર્થ કરનાર, કામ કામ જ છે, અને એષ એ, ક્રોધ ક્રોધ જ છે, રજોગુણ સમુદ્ભવઃ અને તે રજોગુણમાથી ખાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, મહાશન, ધણાઓને પોતાના પાપમા ફાવવા તે રૂપી મહાન્ ખોરાકવાળો, મહાપાપ્મા અને મહાન્ પાપ કરાવનારો છે એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, इह આ લોકમા, વૈરિણમ્ ત્રુ વિદ્ધિ જાણ

ભાવાર્થ —પુરુષને પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ તરફ દોરી જનાર એ આ કામ અને ક્રોધ જ છે, તે રજોગુણમાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહા ખાઉવરો તથા મોટો પાપી છે, એ કામને તુ આ લોકમા મોટો રાત્રુ જાણ ૩૭

અવતરણિકા —એ કામદેવ કેવી રીતે મનુષ્યનો શત્રુ છે તે વાત દૃષ્ટાન્તથી અર્જુનને સમજાવે છે —

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ॥

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ધૂમેન, આવ્રિયતે, વહ્નિઃ, યથા, આદર્શઃ, મલેન, ચ, યથા, ઉલ્બેન, આવૃતઃ, ગર્ભઃ, તથા, તેન, ઇદમ્, આવૃતમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—આસમન્તાત્ ત્રિયતે इति આવ્રિયતે. આસ-
મન્તાત્ દશયતીતિ આદર્શઃ આસમન્તાત્ વૃતઃ इति આવૃતઃ.

અન્વય અને અર્થ —યથા જેવી રીતે, ધૂમેન ધૂમાડાવડે વહ્નિ અગ્નિ, આવ્રિયતે ઢ કાઈ જાય છે, ચ અને જેવી રીતે, મલેન મેલવડે આદર્શ અરીસો, છવાઈ જાય છે, યથા તેમજ જેમ, ઉલ્બેન ઓર વડે, ગર્ભ ગર્ભ, આવૃતઃ ઢ કાએલો રહે છે, તથા તેવી રીતે, તેન તે કામવડે, ઇદમ્ આ બધુ શુદ્ધ જ્ઞાન, આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું છે

ભાવાર્થ —જેવી રીતે ધૂમાડાવડે અગ્નિ ઢ કાઈ જાય છે અને મેલવડે અરીસો છવાઈ જાય છે, તથા જેવી રીતે ઓરવડે ગર્ભ ઢ કાએલો રહે છે તેવી રીતે આ દુરાત્મા કામવડે બધુ શુદ્ધ જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલું છે, અર્થાત્ તેની અસરથી વ્યાપ્ત છે ૩૮

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમા ‘ઇદમ્’ શબ્દ કહ્યો તે વડે જે અર્થનો બોધ થાય છે, તે કહીને તેની શત્રુતા વિશેષ સ્ફુટ કરે છે —

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ॥

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, એતેન, જ્ઞાનિનઃ, નિત્ય-વૈરિણા, કામરૂપેણ, કૌંતેય, દુષ્પૂરેણ, અનલેન, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાયતે અનેન इति જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની તસ્ય જ્ઞાનિનઃ વૈરં અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી.

સમાસાઃ—નિત્ય શ્વાસૌ વૈરી ચ નિત્યવૈરો તેન નિત્ય-વૈરિણા । કામ —કામના —એવરૂપ યસ્ય સ કામરૂપ તેન કામરૂપેણ । દુષ્ણેન પૂરણ અસ્ય इति દુષ્પૂર તેન દુષ્પૂરેણ । ન અઠ પર્યાપ્તિ-રસ્યાસ્તીતિ અનઠ તેન અનલેન

અન્યથા અને અર્થ.—કૌંતેય હે કૌંતેય, જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાની પુરૂષના, નિત્યવૈરિણા નિત્ય શત્રુ જેવા, એતેન આ, ચ તથા, દુષ્પૂરેણ અત્યંત કષ્ટથી પણ ન તૃપ્ત થાય તેવા, કામરૂપેણ કામરૂપી, અનલેન અગ્નિવડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ ઢાકી દેવામાં આવ્યું છે

ભાવાર્થ.—હે કૌંતેય ! જ્ઞાની પુરૂષના ખાસ નિત્ય શત્રુ તથા કષ્ટથી પણ તૃપ્તિ ન પમાડી શકાય તેવા આ કામરૂપી અગ્નિવડે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન બાધિત કરી દેવામાં આવ્યું છે ૩૯

અવતરણિકાઃ—શત્રુનું ખાસ આશ્રયભૂત સ્થાન જે બાણ-વામાં આવ્યું હોય તો તેને જીતવાને ઘણી સહેલાઈ મળે છે, તેથી

જાનીઓનો એ કામરૂપી શત્રુ શરીરમાં કયા રહે છે, અને તેને કેમ
જીતવો તે વિષે નીચેના એ શ્લોકથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, અસ્ય, અધિ-
ષ્ઠાનમ્, ઉચ્યતે, એતૈઃ, વિમોહયતિ, એષઃ, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય,
દેહિનમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—અધિ સ્થાયતે અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્
વિશેષેણ મોહયતીતિ વિમોહયતિ, દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તમ્
દેહિનમ્

અન્યથા અને અર્થ — ઇન્દ્રિયાણિ શબ્દ, સ્પર્શ ૩૫, રસ
ગંધ એ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, શ્રૃંગી, નાસિકા
એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક, પાણિ પાદ, ગુદા અને જનને દ્રિય
એ પાચ કર્મેન્દ્રિય મળી કુલ દશ ઇન્દ્રિયો, મનઃ સ કલ્પાત્મક મન,
અને બુદ્ધિઃ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ, એટલા અસ્ય આ કામરૂપી શત્રુનું
અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય-સ્થાન, ઉચ્યતે કહેવાય છે, એતૈ એ ઇન્દ્રિયાદિકો
વડે જ્ઞાનમ્ વિવેકજ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાકી દબાવે, એષઃ આ કામ,
દેહિનમ્ શરીરધારી જીવાત્માને, વિમોહયતિ અનેક પ્રકારે મોહ
પમાડે છે

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયો, સ કલ્પાત્મક મન,
અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ બધી વસ્તુઓ આ કામરૂપી શત્રુનું
આશ્રય-સ્થાન છે, એ ઇન્દ્રિયાદિકોથી સારાસારના વિવેકનું જ્ઞાન

ઢાકી દઇને આ કામ, શરીરધારી જીવાત્માને અનેક પ્રકારે મોહ
પમાડે છે ૪૦

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ॥

પાપ્માન પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ત્વમ્, ઇન્દ્રિયાણિ, આદૌ, નિયમ્ય,
ભરતર્ષભ, પાપ્માનમ્, પ્રજહિ, હિ, એનમ્, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્.

સમાસાઃ—પરતાના ઋષભ હિતિ ભરતર્ષભ તત્સબુદ્ધૌ
મરતર્ષભ । પાપ અસ્ય અસ્તીતિ પપ્મા તમ્ પાપ્માનમ્ । પ્રકર્ષેણ
જહિ=પ્રજહિ । વિશેષેણ જાયંતે એનેન હિતિ વિજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાન ચ વિજ્ઞાન
ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને, જ્ઞાનવિજ્ઞાને નાશયતીતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશન તમ્
જ્ઞાનવિજ્ઞાન નાશનમ્

અન્યથા અને અર્થ —ભરતર્ષભ હે ભરતોમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ।
તસ્માત્ કામ ઇન્દ્રિયાદિકોમા રહીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી,
ત્વમ્ તુ, આદૌ શરૂઆતમા, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાદિકોને નિયમ્ય
નિયમમા રાખીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ
કરનાર, એનમ્ એ, પાપ્માનમ્ પાપાત્માને, હિ અવશ્ય, પ્રજહિ હણુ

ભાનાર્થ —હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન । કામ ઇન્દ્રિય વિગેરેમા
રહીને અનેક અનર્થની પરપરા પેદા કરે છે તેથી તુ પહેલે તો
ઇન્દ્રિયો વિગેરે તેના રહેવાના સ્થાનોને સચમમા રાખીને જ્ઞાન
અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ પાપાત્માને અવશ્ય હણુ ૪૧

અવતરણિકા —પ્રસન્નતાથી તથા ચિત્તના એકાગ્રપણાથી
ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખવાનું બની શકે એટલા માટે દેહ, ઇન્દ્રિયો

ઇત્યાદિથી આત્માના ભિન્ન શુદ્ધ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી બતાવેછે —

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, પરાણિ, આહુઃ, ઇન્દ્રિયેભ્યઃ, પરમ્, મનઃ, મનસઃ, તુ, પરા, બુદ્ધિઃ, યઃ, બુદ્ધેઃ, પરતઃ, તુ, સઃ

અન્વય અને અર્થઃ—ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પરાણિ પચ-સ્થૂલ, જડ, બાહ્ય, દેહાદિકથી શ્રેષ્ઠ આહુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે, ઇન્દ્રિયેભ્ય ઇન્દ્રિયોથી મન મન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ છે, મનસ મનથી, તુ પણ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પરા શ્રેષ્ઠ છે, ય જે, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, તુ પણ પરત્ શ્રેષ્ઠ છે, સ તે તે પરમ આત્મા છે

ભાવાર્થ.—તત્ત્વજ્ઞાની લોકો પચસ્થૂલાત્મક, જડ-બાહ્ય-શરીરથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી પણ બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિથી પણ જે શ્રેષ્ઠ છે તે તે પરમાત્મા-પરમબ્રહ્મ જ છે ૪૨

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિયાદિકોના સયમપૂર્વક આત્મજ્ઞાન વડે કેવી રીતે કામનો જય થાય છે, તે વાતનો ઉપસહાર કરે છે:—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा सस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, બુદ્ધેઃ, પરમ્, બુદ્ધા, સંસ્તમ્બ્ય, આત્માનમ્, આત્મના, જહિ, શત્રુમ્, મહાબાહો, કામરૂપમ્, દુરાસદમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ સ્તમ્બ્ય इति સંસ્તમ્બ્ય. દુઃસ્થેન આસાદિતું યોગ્યઃ દુરાસદઃ તમ્ દુરાસદમ્, અથવા દુઃસ્થેન આસાદઃ આસાદનં પ્રાપ્તિ યસ્ય સઃ દુરાસદઃ તમ્ દુરાસદમ્

અન્વય અને અર્થ —મહાબાહો હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન, એવમ્ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે આત્માનમ્ આત્માને, બુદ્ધે બુદ્ધિથી, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધા જાણીને, આત્મના પોતાના જ સુસ સ્કૃત મન વડે, સંસ્તમ્બ્ય પોતાના આત્માને, મનને નિયમમા રાખીને દુરાસદમ્ હુ ખથી પણ જેની ગતિ ન જાણી શકાય તેવા, કામરૂપમ્ કામરૂપી, શત્રુમ્ શત્રુને, જહિ હણ

ભાવાર્થ —હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ એવા આત્માને જાણીને પોતાના જ સ સ્કારી મન વડે પોતાના મનનો રોધ કરીને, કષ્ટથી પણ જેની ગતિ ન જાણી શકાય તેવા કામરૂપી શત્રુનો નાશ કર, અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપમા નિમગ્ન રહે અને કામ જેવા પ્રબળ શત્રુને આધીન થા નહિ ૪૩

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन

સંવાદે શ્રીકૃષ્ણ કાર્ત્તાતિક પ્રણીત સાન્વય બોધિનીટીકોપેતઃ

કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય યોથો.

અવતરણિકા — બીજા અને ત્રીજા અધ્યાય વડે સાખ્ય-પ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગનું વર્ણન કર્યું, જેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણાત્મક વેદના અર્થની સમાપ્તિ આવી જાય છે, સંપૂર્ણ ગીતામાં પણ એજ યોગ કહેવામાં આવશે, તેથી ખાસ સારભૂત વેદાર્થના ઉપદેશની સંક્ષેપમાં સમાપ્તિ સમજીને તે યોગની પરપરા બતાવતા પ્રશ્ન સા કરે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ, ઇમમ્, વિવસ્વતે, યોગમ્, પ્રોક્તવાન્, અહમ્, અવ્યયમ્, વિવસ્વાન્, મનવે, પ્રાહ, મનુઃ, રિક્ષાકવે, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ઉક્તવાન્ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ પ્રકર્ષેણ આહ ઇતિ પ્રાહ.

સમાસા:—ન વિદ્યંતે વ્યય યસ્ય સ અવ્યય તમ્ અવ્યયમ્.

અન્વય અને અર્થ:—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ બોલ્યા, અહમ્ મેં હમમ્ આ, અવ્યયમ્ અવિનાશી, યોગમ્ યોગને, વિવસ્વતે સર્ગની આદિમાં જગતનું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોમા બલનું આધાન કરવા માટે વિવસ્વત્ નામના મનુને, પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, વિવસ્વાન્ વિવસ્વત્ મનુએ, મનવે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને, પ્રાહ કહ્યો, મનુ તે મનુએ, ક્ષવાકવે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને, અબ્રવીત્ કહ્યો.

ભાવાર્થ:—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—મેં આ અક્ષય્યયોગ સર્ગની શરૂઆતમા વિવસ્વત મનુને કહ્યો, તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને કહ્યો, તે મનુએ પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परतप ॥ २ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, પરંપરાપ્રાપ્તમ્, હમમ્, રાજર્ષયઃ, વિદુઃ, સઃ, કાલેન, હહ, મહતા, યોગઃ, નષ્ટઃ, પરંતપ

વ્યુત્પત્તિ:—પરસ્માત્ પરસ્મેં દાતું યા પ્રણાલી સા પરંપરા, પરંપરયા પ્રાપ્તઃ પરંપરા પ્રાપ્તઃ, તમ્ પરંપરાપ્રાપ્તમ્.

સમાસા:—રાજાન શ્ચ તે ઋષયશ્ચ હિતિ રાજર્ષય, । પર કામક્રોધાદિ રૂપ શત્રુગણ તાપયતીતિ પરતપ તત્સબુદ્ધૌ પરતપ ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, પરંપરાપ્રાપ્તમ્ વશની પ્રણાલિ પ્રમાણે આલેખા આવેલા, હમમ્ આ યોગને, રાજ-

ર્ષય રાજર્ષિઓ, વિદુ જાણુતા હતા, પરતપ હે કામ ક્રોધાદિ શત્રુગણને તપાવનાર, સ તે, યોગ યોગ, મહતા લાખા, કાલેન વખતે, હવે આ લોકમા, નષ્ટઃ છિન્નભિન્ન જેવો થઈ ગયો.

ભાવાર્થ —એ પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ વશની પર પરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણુતા હતા હે પરતપ ! ત્યાર પછી તે યોગ લાખા વખતે કાલવશાત્ આ લોકમા છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. ૨

અવતરણિકા:—અર્થાત્ દુર્બલ અને અજીતેન્દ્રિય પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગ નષ્ટ થઈ ગયો, માટે તે જ યોગ હવે મારી પાનેથી સાલજીને, જીતેન્દ્રિય એવો તુ લોકમા ફરી સ્થાપિત કર —

સ एवाय मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्य ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—સઃ, એવ, અયમ્, મયા, તે, અદ્ય, યોગઃ, પ્રોક્તઃ, પુરાતનઃ, ભક્તઃ, અસિ, મે, સખા, ચ, ઇતિ, રહસ્યમ્, હિ, એતદ્, ઉત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—પુજ્યતે અનેન ઇતિ યોગઃ. પ્રકર્ષેણ ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ રહસિ ભવમ્ ઇતિ રહસ્યમ્ અતિશયેન શોભનઃ ઇતિ ઉત્તમઃ તમ્ ઉત્તમમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—સ તે, એવ જ, અયમ્ આ, પુરાતન જુના વખતથી ગુરૂપર પરાગત, યોગ યોગ, મયા મે, તે તને,

અથ આજે, પ્રોક્ત કહ્યો, યે (તુ) મારો, મક્ત લકત, ચ અને સત્તા મિત્ર, અસિ છે, હિ જેથી જ, ઇતિ એ પ્રમાણે, એતદ્ એ, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, રહસ્યમ્ ગુપ્ત જ્ઞાન, તને કહ્યું છે

ભાવાર્થ — પર પરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે જ આ યોગ આજે મેં તને કહ્યો, કારણ કે તુ મારો લકત અને મિત્ર છે, જેથી જ એ પ્રમાણે એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુપ્ત જ્ઞાન તને કહ્યું છે ૩

અવતરણિકા:—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી ઉત્પન્ન થયેલ અને મનુષ્ય તરીકે જાણી તેમને અનિત્ય, અને અસર્વજ્ઞ માનતા મૂર્ખોની શકાના ઉચ્છેદને માટે પોતે જ અર્જુન શકા કરે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

અપર ભવતો જન્મ પર જન્મ વિવસ્વતઃ ॥

કથમેતદ્વિજાનીયા ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—અર્જુનઃ, ઉવાચ, અપરમ્, ભવતઃ, જન્મ, પરમ્, જન્મ, વિવસ્વતઃ, કથમ્, એતન્, વિજાનીયામ્, ત્વમ્, આદૌ, પ્રોક્તવાન્, ઇતિ,

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો—વિવસ્વત વિવસ્વત મનુનો, જન્મ જન્મ, પરમ્ પહેલાના સમયમા છે, મવત આપનો, જન્મ જન્મ, અપરમ્ તો હાલમા છે, ત્વમ્ આપે, આદૌ સૃષ્ટિની શરૂઆતમા, એતદ્ એ યોગને, પ્રોક્તવાન્ મનુને, કહ્યા, ઇતિ એમ, કથમ્ કેવી રીતે, વિજાનીયામ્ હું જાણી શકું ?

ભાવાર્થ — અર્જુન બોલ્યો—વિવસ્વત મનુનો જન્મ તો પ્રાચીન કાલમા હતો, અને આપનો જન્મ તો હાલના અર્વાચીન કાલમા થયેલો છે, તો પછી આપે સુષ્ટિની શરૂઆતમા એ યોગને મનુ પ્રત્યે કહ્યો એમ હું કેવી રીતે જાણુ ? ૪

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાનને અસર્વજ્ઞ તથા અનિત્ય માનીને પ્રશ્ન કર્યો, તે બંને શકાનો પરિહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यह वेद सर्वाणि न त्व वेत्थ परतप ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રીભગવાનુ ઉવાચ, બહૂનિ, મે, વ્યતી-
તાનિ, જન્માનિ, તવ, ચ, અર્જુન, તાનિ, અહં, વેદ, સર્વાણિ,
ન, ત્વમ્, વેત્થ, પરંતપ.

उत्पत्ति:—विशेषेण अतीतानि व्यतीतानि

અન્વય અને અર્થ —શ્રીભગવાનુ શ્રીભગવાનુ, ઉવાચ
બોલ્યા, અર્જુન હે અર્જુન, મે મારા, ચ અને, તવ તારા,
બહૂનિ ઘણા, જન્માનિ જન્મો, વ્યતીતાનિ વ્યતીત થઈ ગયા છે,
તાનિ ત સર્વાણિ બધાઓને, અહમ્ હું, વેદ જાણુ છું, પરતપ
હે પરતપ, ત્વમ્ તું, ન નથી, વેત્થ જાણુતો.

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મ
વીતી ગયા છે, તે બધાને હું જાણુ છું, પણ હે પરતપ ! તું
તેમને જાણુતો નથી ૫

અવતરણિકા:—‘આપ જ્યારે નિત્ય અને સર્વજ્ઞ તથા ઇશ્વર છે ત્યારે આપને ધર્મ અને અધર્મનો અભાવ હોવાથી જન્મ થવાનું શું કારણ હોઈ શકે ?’ એવી અર્જુનની શકાના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ॥

પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—અજઃ, અપિ, સન્, અવ્યયાત્મા, ભૂતા-
નામ્, ઈશ્વરઃ, અપિ, સન્, પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અધિષ્ઠાય, સંભ-
વામિ, આત્મમાયયા.

વ્યુત્પત્તિ:—ન જાયતેઈતિ અજઃ. ભૂતાના રૂપે ઈતિ ઈશ્વરઃ

સમાસા:—ન વિચિતે વ્યય યસ્ય મ અવ્યય, અવ્યયશ્ચાસૌ
આત્મા ચ અવ્યયાત્મા આત્મન માયા આત્મમાયા તયા આત્મમાયયા

અન્યથા અને અર્થ:—અવ્યયાત્મા અવિનાશી, અને, અજ
અજન્મા, અપિ હોવા છતાં પણ ભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, ઈશ્વર
ઇશ્વર-શાસનકર્તા, અપિ પણ, સન્ હોવા છતાં, સ્વામ્ પોતાની
પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, અધિષ્ઠાય સ્વીકારીને, આત્મમાયયા
પોતાની માયા વડે, સંભવામિ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું

ભાવાર્થ:—અવિનાશી અને જન્મરહીત હોવા છતાં અને
પ્રાણિમાત્રનો ઇશ્વર છતાં પણ પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાને
સ્વીકારીને પોતાની માયા વડે જ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું ૬

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાનનું વચન સાંભળી

અર્જુનને પૂછવાનું મન થાય કે ‘ જ્યારે અને જા માટે આપની ઉત્પત્તિ થાય છે? ’ તેના જવાબમા ભગવાન સ્વયં પોતાના આવિર્ભાવ વિષે અર્જુનને ઉદ્દેશીને સમસ્ત પ્રજાને ધારણા આપવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને કહેવા લાગ્યા —

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, યદા, હિ, ધર્મસ્ય, ગ્લાનિઃ, ભવતિ, ભારત, અભ્યુત્થાનમ્, અધર્મસ્ય, તદા, આત્માનમ્, સૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગ્લીયતે અનયા રૂપે ગ્લાનિઃ ભરતસ્ય અપત્યં પુપાન્ ભારતઃ તત્સંબુદ્ધૌ ભારત. અભિતઃ ઉત્થાનમ્ રૂપે અભ્યુત્થાનમ્.

સમાસાઃ—ન ધર્મ અધર્મ તસ્ય અધર્મસ્ય

અન્વય અને અર્થ —ભારત હે ભારત, યદા જ્યારે, યદા જ્યારે, ધર્મસ્ય ધર્મની, ગ્લાનિ હાનિ, અધર્મસ્ય અધર્મની, અભ્યુત્થાનમ્ સર્વ પ્રકારે ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે તદા ત્યારે અહમ્ હું, આત્માનમ્ શરીરને, સૃજામિ સર્જી છું, હિ અવશ્ય

ભાવાર્થ—હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવશ્ય શરીર ધારણ કરું છું ૭

અવતરણિકા —ઉપરના શ્લોકમા ભગવાન પોતાના આવિર્ભાવનો વખત કહી આગ્યા, હવે કયા ખાસ પ્રયોજનથી પોતે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે જણાવે છે —

શ્રી ભ ગી ૧૧

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—પરિત્રાણાય, સાધૂનામ્, વિનાશાય, ચ, દુષ્કૃતામ્, ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ, યુગેયુગે

વ્યુત્પત્તિઃ—ત્રાયતે અનેન ઇતિ ત્રાણમ્. પરિતઃ ત્રાણમ્ ઇતિ પરિત્રાણમ્ તસ્મૈ પરિત્રાણાય. વિશેષેણઃ નાશઃ વિનાશઃ તસ્મૈ વિનાશાય.

સમાસાઃ—દુષ્ટાનિ કૃત્યાનિ યેષા તે દુષ્કૃત તૈષામ્ દુષ્કૃતામ્ । ધારયતીતિ ધર્મ । સમ્યક્ સ્થાપના સસ્થાપના । અર્થયતે ઇતિ અર્થ । ધર્મસ્યસસ્થાપના ધર્મસસ્થાપના તસ્યાઃ મર્થ ઇતિ ધર્મ-સંસ્થાપનાર્થ તસ્મૈ ધર્મસસ્થાપનાર્થાય

અન્વય અને અર્થ —સાધૂનામ્ સત્પુરૂષોના, પરિત્રાણાય રક્ષણુને માટે, ચ અને દુષ્કૃતામ્ દુષ્ટાચરણીઓના, વિનાશાય વિનાશને માટે, ધર્મસસ્થાપનાર્થાય ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે, યુગે યુગે યુગ યુગમા, સંભવામિ હું અવતાર ધારણુ કરે છું

ભાવાર્થ —સત્પુરૂષોના રક્ષણુને માટે અને દુષ્ટાચારીઓના નાશને માટે, તથા ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે દરેક યુગમા હું અવતાર ધારણુ કરે છું ૮

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ઈશ્વરના જન્મ અને કર્મના જ્ઞાનથી શુ ફલ થાય તે જણાવે છે —

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—જન્મ, કર્મ, ચ, મે, દિવ્યમ્, એવમ્, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, ત્યક્ત્વા, દેહમ્, પુનર્જન્મ, ન, એતિ, મામ્, એતિ, સઃ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિઃ—દિવિ ભવં દિવ્યમ્, તત્ત્વેન યથા સ્યાત્તથા
ઇતિ તત્ત્વતઃ

સમાસાઃ—પુનશ્ચ તત્ જન્મ ચ ઇતિ પુનર્જન્મ

અન્વય અને અર્થ —અર્જુન હે અર્જુન, એવમ્ એ પ્રમાણે મે મારા, જન્મ જન્મ, ચ અને, દિવ્યમ્ દિવ્ય, કર્મ કર્મને, ય જે, તત્ત્વત તત્ત્વથી, વેત્તિ જાણે છે, સ તે દેહમ્ શરીરને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પુનર્જન્મ ફરીને જન્મ, ન નથી, એતિ પામતો (પણ) મામ્ મને જ, એતિ પ્રાપ્ત થાય છે

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે મારા જન્મ અને દિવ્ય કર્મને જે પુરૂષ તત્ત્વથી જાણે છે, તે શરીર છૂટ્યા પછી ફરીને જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે ૯

અવતરણિકાઃ—કહાચિત્ અર્જુન શ કા કરે કે હે પ્રભો ! એ મોક્ષ માર્ગ શુ આધુનિક છે ? તો તે પ્રશ્ન પોતે જ મનમાં લાવી લગવાન પોતે જ તે પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે આ મોક્ષ માર્ગનું અનાદિ-પણુ દર્શાવતા આધુનિકપણુનું નિવારણ કરે છે.—

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—વીતરાગભયક્રોધાઃ મન્મયાઃ, મામ્, ઉપાશ્રિતાઃ બહવઃ, જ્ઞાનતપસા, પૂતાઃ, મદ્ભાવમ્, આગતાઃ.

સમાસાઃ—રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ इति રાગભયક્રોધાઃ વીતા રાગભયક્રોધા યેભ્ય તે વીતરાગભયક્રોધા । અહમ્ એવ પ્રાચુર્યે યેષુ તે મન્મયા । જ્ઞાન ચ તપશ્ચ इति જ્ઞાનતપઃ તેન જ્ઞાનતપસા અથવા જ્ઞાનમ્ એવ તપ इति જ્ઞાનતપ તેન જ્ઞાનતપસા । મમ ભાવ इति મદ્ભાવઃ તમ્ મદ્ભાવમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — વીતરાગભયક્રોધા રાગ એટલે વિષયોમા પ્રીતિ પોતાના નાશનો લય, તેમજ વિષય પ્રાપ્તિમા વિઘ્ન કરનારાઓ તરફ મારવું, આકેશ કરવો ઇત્યાદિ રૂપી ક્રોધ એ બધા જેઓમાથી નીકળી ગયા છે, તેવા, મન્મયા મારામા અનન્ય ચિત્તવાળા, મામ્ મને જ, ઉપાશ્રિતા આશ્રય માનીને રહેલાઓ, જ્ઞાનતપસા જ્ઞાન એ જ તપ તે વડે, પૂતા પવિત્ર થયેલા, બહવ ધણાઓ, મદ્ભાવમ્ મારા ઇશ્વર ભાવને અર્થાત્ માયુજ્ય મોક્ષને, આગતા પામ્યા છે

ભાવાર્થ.—વિષયોમા આસક્તિ, લય, અને ક્રોધ જેમના વીતી ગયા છે, તથા જેઓ મારામા અનન્ય ચિત્તવાળા અને મને જ આશ્રય માનીને રહેલાઓ છે, તથા જ્ઞાન રૂપી તપ વડે અત્યંત શુદ્ધ થયેલ છે એવા ધણાઓ મારા ભાવને અર્થાત્ માયુજ્ય મોક્ષને પામ્યા છે ૧૦

અવતરણિકા —“ અમુકને મોક્ષ આપીને અને અમુકને તેથી વચિત રાખીને આપને પોતાને રાગદ્વેષ જણાઈ આવે છે ” એવી અનુનિતી શકાના નિવારણમા ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે —

ये यथा मा प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्तमानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, એવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण पद्यन्ते इति प्रपद्यन्ते

અન્વય અને અર્થ —યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, એવ જ, અહમ્ હું, ભજામિ ભજુ છું, પાર્થ હે પાર્થ, મનુષ્યા મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશ બધી રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભજુ છું-અનુગ્રહીત કરૂં છું હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું બધી રીતે અનુકરણ કરે છે ૧૧

અવતરણિકા —“ જો આપ ઈશ્વર અને રાગદ્વેષાદિથી રહીત છો, અને સર્વ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા છો, તેમજ દરેક જાતનું ફલ આપવાને આપ સમર્થ છો, તો ‘ વાસુદેવઃ સર્વમિતિ ’ ભગવાન્ વાસુદેવમય આપુ જગત્ છે,

એવા જ્ઞાન વડે બધા મુમુક્ષુઓ આપને જ શરણે કેમ આવતા નથી ? ”

અર્જુનની ઉપરોક્ત શકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

કાંક્ષંતઃ કર્મણા સિદ્ધિં યજત इह देवताः ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાઙ્ક્ષંતઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, इह, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વ્યુત્પત્તિઃ—કાઙ્ક્ષન્તીતિ તે કાઙ્ક્ષતઃ. મનુષ્યસ્ય અયમ્
इति માનુષઃ તસ્મિન્ માનુષે. કર્મણઃ જાયતે इति કર્મજા

અન્ય અર્થઃ—કર્મણામ્ કર્મોની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને
કાઙ્ક્ષન્ત ઇચ્છતા, इह આ લોકમાં, દેવતા દેવતાઓને, યજન્તે
યજે છે—યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્ય, લોકે લોકમાં,
કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરત, ભવતિ થાય છે

ભાવાર્થ —કર્મોની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા પુરુષો આ લોકમાં
અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે મનુષ્ય લોકમાં કર્મજન્ય
સિદ્ધિ તુરત થાય છે ૧૨

અવતરણિકા —શરીર જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે તે મૂળ
પરમાત્મોની વિષમતાથી પણ બધા સમાન ભાવવાળા હોતા
નથી તે હકીકત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥*

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ચાતુર્વર્ણ્યમ્, મયા, સૃષ્ટમ્, ગુણકર્મવિભાગશઃ, તસ્ય, કર્તારમ્, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, અકર્તારમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ચતુર્ણાં વર્ણાનાં હિતં इति ચાતુર્વર્ણ્યમ્ ચત્વારો વર્ણા એવ ચાતુર્વર્ણ્યમ્. કરોતીતિ કર્તા.

સમાસાઃ—ગુણાના વિભાગ ગુણવિભાગ । કર્મણામ્ વિભાગ કર્મવિભાગ । ગુણવિભાગેન કર્મવિભાગેન ચ યથા સ્યાત્તથા ગુણકર્મવિભાગશઃ । ન કર્તા इति અકર્તા તમ્ અકર્તારમ્ । ન વિદ્યતે વ્યય યસ્ય સ અવ્યય તમ્ અવ્યયમ્

અન્વય અને અર્થઃ—ગુણકર્મવિભાગશઃ ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે, મયા મે, ચાતુર્વર્ણ્યમ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ ચતુર્વર્ણ્ય, સૃષ્ટમ્ સર્જ્યા છે, તસ્ય તેના, કર્તારમ્ કર્તા, અપિ છતાં પણ, મામ્ મને, અકર્તારમ્ અકર્તા, અવ્યયમ્ અવિનાશી, વિદ્ધિ જાણ

ભાવાર્થ—ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો સર્જ્યા છે, તેનો હું કર્તા હોવા છતાં પણ મને અકર્તા અને અવિનાશી જાણ ૧૩

અવતરણિકાઃ—જે કર્મોનો મને ખાસ કર્તા માનવામાં આવે છે તેનો પણ મને અકર્તા જાણ, એમ અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

*અહીં ગુણ અને વિભાગશઃ

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલેસ્પૃહા ॥

इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

પદચ્છેદઃ—ન, મામ્, કર્માણિ, લિમ્પન્તિ, ન, મે, કર્મફલે, સ્પૃહા, इति, મામ્, યઃ, અભિજાનાતિ, કર્મભિઃ, ન, સ, બધ્યતે.

व्युत्पत्तिः—अभितः जानाति इति अभिजानाति.

समासाः—कर्मणा फलम् इति कर्मफलम् तस्मिन् कर्मफले

અન્યથા અને અર્થ —મામ્ મને, કર્માણિ કર્મો, લિમ્પન્તિ લેપ કરે છે, ન નહિ, મે મને, કર્મફલે કર્મના ફલમા સ્પૃહા ખાસ સ્પૃહા, ન નથી, इति એ પ્રમાણે, મામ્ મને, ય જે, અભિજાનાતિ જાણે છે, સ તે, કર્મભિ કર્મો વડે, ન ન, બધ્યતે બધાય છે

ભાવાર્થ —મને કર્મો લેપ કરતા નથી તેમજ મને કર્મના ફલોમા ખાસ સ્પૃહા પણ નથી, એ પ્રમાણે જે મને સારી રીતે જાણે છે, તે કર્મો વડે બધાતો નથી ૧૪

एव ज्ञात्वा कृत कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, ज्ञात्वा, कृतम्, कर्म, पूर्वैः, अपि, मुमुक्षुभिः, कुरु, कर्म, एव, तस्मात्, त्वम्, पूर्वैः, पूर्वतरम्, कृतम्

व्युत्पत्तिः—आत्मानं मोचितुं इच्छुः मुमुक्षुः तैः मुमुक्षुभिः. अतिशयेन पूर्व इति पूर्वतरम्

અન્વય અને અર્થ — એવમ્ હુ કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમા સ્પૃહા નથી એ પ્રમાણે, જ્ઞાત્વા જાણીને, પૂર્વે પહેલાના, મુમુક્ષુભિ મુમુક્ષુઓ વડે, અપિ પણ, કર્મ કર્મ, કૃતમ્ કરવામા આવ્યું હતું, તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તુ, કર્મ કર્મ, એવ જ, કુરુ કર, પૂર્વે પહેલાનાઓએ, પૂર્વતરમ્ પહેલાના વડીલો પ્રમાણે, કૃતમ્ કર્યું છે

ભાવાર્થ — હુ કર્તા નથી અને મને કર્મ ફલમા સ્પૃહા નથી એ પ્રમાણે જાણીને પૂર્વના મુમુક્ષુઓ વડે પણ કર્મ કરવામા આવ્યું છે, તેથી તુ પણ કર્મો જ કર તારાથી પૂર્વનાઓએ પોતાના પૂર્વજો પ્રમાણે કર્મનું જ આચરણ કર્યું છે, તેથી વશ-પર પરાસિદ્ધ માર્ગનું જ આચરણ કર ૧૫

અવતરણિકા — કર્મ કરવા આવશ્યક છે છતા પણ એકને નોંધ બીજાએ કરવું એવી અ ધ પર પરાથી-કર્મો ન કરવા, પણ જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વીત ” “ જાણીને-સમજીને કર્મો કરવા ” એ વચન પ્રમાણે કર્મના સ બ ધ મા કંઈ વિશેષ જણાવવાની ઇચ્છાથી ઉપોદ્ધાત કરે છે —

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्જ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, ઇતિ, કવયઃ, અપિ, અત્ર, મોહિતાઃ, તત્, તે, કર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષયસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ ઇતિ પ્રવક્ષ્યામિ. કવન્તે ઇતિ કવયઃ.

સમાસાઃ—ન કર્મં હિતિ અકર્મં ન શુભં હિતિ અશુભં
તસ્માત્ અશુભાત્

અન્યથા અને અર્થઃ—કિંમ્ શુ, કર્મ કર્મ, અને કિંમ્ શુ.
અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, હિતિ એ પ્રમાણે, ક્વચિ બુદ્ધિમાન્
પુરૂષો, અપિ પણ, અત્ર આ વિષયમા, મોહિતા નિર્ણય કરવા
અસમર્થ છે, તત્ તેથી, તે તને, કર્મ કર્મ અને અકર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ
સારી રીતે કહીશ, યત્ જે, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ
સ સારથી, મોક્ષસે મુક્ત થઈશ

ભાવાર્થઃ—શુ કરવા યોગ્ય છે અને શુ ન કરવા યોગ્ય છે,
એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો પણ એ વિષયમા નિર્ણય કરવા
અસમર્થ થયા છે, તેથી તને કર્મ અને અકર્મનો નિર્ણય સારી
રીતે કહીશ જે જાણીને તુ અશુભ—સ સારના બન્ધનોથી મુક્ત
થઈશ ૧૬

અવતરણિકાઃ—દેહાદિકના વ્યાપાર રૂપ ક્રિયા તે કર્મ અને
અવ્યાપારને અકર્મ એ પ્રમાણે તુ જાણીશ નહિ. તેમા શુ જાણવું
જોઈએ તે સાલજઃ—

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ॥

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણઃ, હિ, અપિ, બોદ્ધવ્યમ્, બોદ્ધવ્યમ્,
ચ, વિકર્મણઃ, અકર્મણઃ, ચ, બોદ્ધવ્યમ્, ગહના, કર્મણઃ, ગતિઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—બોધિતું યોગ્યમ્ હિતિ બોદ્ધવ્યમ્.

સમાસાઃ—વિગત દૂર ગત શાસ્ત્રવિહિતાત્ નિષિદ્ધ હિતિ વિકર્મ તસ્માત્ વિકર્મણ . ન કર્મ હિતિ અકર્મ તસ્માત્ અકર્મણઃ.

અન્વય અને અર્થ - હિ કારણકે, કર્મણ , કર્મનુ તત્ત્વ અપિ પણ, બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા યોગ્ય છે, ચ અને, વિકર્મણઃ નિષિદ્ધનુ તત્ત્વ પણ, બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા લાયક છે, ચ અને, અકર્મણઃ કર્મન કરવુ તે તેનુ પણ તત્ત્વ બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા લાયક છે, કર્મણ કર્મની ગતિ ગતિ, ગદના ગહન છે

ભાવાર્થઃ—કારણકે કર્મનુ તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, અને નિષિદ્ધ કર્મનુ તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, તેમજ અકર્મનુ તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, કર્મની ગતિ ગહન—અકલિત છે ૧૭

અવતરણિકઃ—ઉપર પ્રમાણે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મનાં તત્ત્વ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને હવે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે —

કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મયઃ ॥

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણિ, અકર્મ, યઃ, પર્યેત્, અકર્મણિ, ચ, કર્મ, યઃ, સઃ, બુદ્ધિમાન્, મનુષ્યેષુ, સઃ, યુક્તઃ, કૃત્સ્ન-કર્મકૃત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—બુદ્ધિઃ અસ્ય અસ્તીતિ બુદ્ધિમાન્. કૃત્સ્નં કર્મ ક્રન્તતિ છિનતીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્, અથવા કૃત્સ્નંકર્મ કરો-તીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્. ક્રિયતે इति કર્મ તસ્મિન્ કર્મણિ.

અન્વય અને અર્થ.—યઃ જે પુરુષ, કર્મણિ કર્મમાં, અકર્મ અકર્મ-કર્મભાવ-પર્યેત્ જુએ, ચ અને, ય જે, અકર્મણિ અકર્મ કર્તા આત્માથી બધું ત ત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિ કર્મના-અભાવમાં કર્મ કર્મ જુએ છે, સ તે, મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્, સ તે, યુક્ત યોગી, કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કર્મો કરનાર, અથવા બધા કર્મોના બન્ધનોને છેદનાર છે —

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ દેહુવ્યાપારાદિ કર્મમાં કર્તૃત્વાલિમાન ન હોવાથી કર્મનો અભાવ જુએ, અને જે પુરુષ કર્તા-આત્માથી બધું ત ત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિ-કર્મના અભાવ-માં કર્મ જુએ છે, તેજ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્, તેજ યોગી અને તેજ બધા કર્મોનો કરનાર અથવા કર્મોના બન્ધનોને છેદનાર છે ૧૮

અવતરણિકા —પરમાર્થ-દૃષ્ટિવાળાઓ, કર્તાપણના અલિ-માન-રહીત હોવાને લઈને કર્મથી લિપ્ત થતા નથી, તે વાત જણાવે છે —

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ॥

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણ તમાહુઃ પણ્ડિત બુધાઃ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—યસ્ય, સર્વે, સમારંભાઃ, કામસંકલ્પ-વર્જિતાઃ, જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્, તમ્, આહુઃ, પણ્ડિતમ્, બુધાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમારંભ્યન્તે ઇતિ સમારંભાઃ કામ્યતે ઇતિ કામઃ. સમ્યક્ કલ્પ્યતે અનેન ઇતિ સંકલ્પઃ. પણ્ડા બ્રહ્માકારા

અંતઃકરણવૃત્તિઃ—બુદ્ધિ યસ્ય સઃ પણિતઃ, તમ્ પણિતમ્. બોધ-
ન્તીતિ તે બુધાઃ

સમાસાઃ—કામશ્ચ સકલ્પશ્ચ હિતિ કામસકલ્પૌ તાભ્યા
વર્જિતા હિતિ કામસકલ્પવર્જિતા । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિઃ જ્ઞાનાગ્નિઃ,
જ્ઞાનાગ્નિના દગ્ધાનિ કર્માણિ યસ્ય સ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મા તમ્
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્ય જે પુરુષના, સર્વે બધા,
સમારમ્ભા કર્મો, કામસકલ્પવર્જિતા કામ અને તેનાથી ઉત્પન્ન
થતા કારણો તેમજ હુ આ કરૂ છુ એવા અભિમાનથી
રહીત હોય છે, જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે જેના
શુભાશુભ લક્ષણવાળા કર્મો ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી
ગયા છે, તમ્ તેને જ, બુધા બ્રહ્મને બણનારાઓ, પાણિતમ્ તત્ત્વ-
દર્શી, બાહુ કહે છે

ભાવાર્થ —જે પુરુષના બધા કર્મો કામ, અને તેનાથી ઉત્પન્ન
થતા કારણો તથા ‘ હુ આ કરૂ છુ ’ એવા અભિમાનથી રહીત હોય
છે, તથા જેના શુભાશુભ કર્મો બધા, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ઈશ્વરાર્પણ
બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયા છે, તેને જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તત્ત્વદર્શી
પણિત કહે છે ૧૯

અવતરણિકા —જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ
ગયા પછી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન સ પ્રાપ્ત થયા પછીનું કર્મ પણ અકર્મમા
બળી જાય છે, એ વાત દર્શાવતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુતનો
વિસ્તાર કરે છે —

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંઙ્ગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ॥
કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—ત્યક્ત્વા, કર્મફલાસંઙ્ગમ્, નિત્યતૃપ્તઃ, નિરાશ્રયઃ, કર્મણિ, અભિપ્રવૃત્તઃ, અપિ, ન, એવ, કિંચિત્, કરોતિ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનેન ઇતિ સંઙ્ગઃ અભિતઃ પ્રવૃત્તઃ ઇતિ અભિપ્રવૃત્તઃ.

સમાસા —કર્મણા ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, કર્મફલે આસંઙ્ગ ઇતિ કર્મફલાસંગ, તમ્ કર્મફલાસંગમ્ । નિત્યેન નિજાનન્દેન તૃપ્ત ઇતિ નિત્યતૃપ્ત । ન વિદ્યતે આશ્રય યસ્ય સં નિરાશ્રયઃ

અન્વય અને અર્થ —કર્મફલાસંઙ્ગમ્ કર્મના ફલોની આસક્તિને ત્યક્ત્વા છોડીને, નિત્યતૃપ્ત પોતાના નિત્ય આનંદથી સદા સતુષ્ટ, નિરાશ્રય યોગ અને ક્ષેમને માટે કંઈ પણ આશ્રયની જરૂર વિનાનો, કર્મણિ સ્વાભાવિક વિહિત કર્મોમા, અભિપ્રવૃત્ત પ્રવૃત્ત હોય, અપિ છતાં પણ, સ તેવો પુરુષ, કિંચિત્ કંઈપણ ન ન, કરોતિ કરે છે, એવ જ

ભાવાર્થ —જે પુરુષ કર્મોના ફલોમા આસક્તિ છોડીને પોતાના આનંદથી જ સદા સતુષ્ટ, યોગક્ષેમને માટે કંઈના પણ આશ્રય વિનાનો હોય છે તે સ્વાભાવિક શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમા પ્રવૃત્ત થતો હોવા છતાં પણ તે કંઈ કરતો નથી જ અર્થાત્ તેને કર્મના બંધનથી લેપ થતો નથી જ ૨૦

અવતરણિકા — “એ રીતે કર્મ કરવું એ ગૌણ છે, તેથી અકર્મ મુખ્ય છે એમ જાણીને કર્મ ન કરવા એજ શ્રેષ્ઠ છે ” એવી માન્યતા દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ગૃહસ્થે સદા કર્મો તો કરતા રહેવા, તેના બંધનો ન થાય તેમ નિરાસકત રહેવું જોઈએ —

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ॥

શરીર કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—નિરાશીઃ, યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ, શરીરમ્, કેવલમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્બિષમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ-શરીરસ્ય इदम् શરીરમ્, શરીરમાત્રનિર્વૃત્યર્થમ્.

સમાસાઃ—નિર્ગતા આશિષ કામનાઃ યસ્માત્ સ નિરાશી । યત નિયત ચિત્ત ચ આત્મા ચ યસ્ય સ યતચિત્તાત્મા । ત્યક્તા સર્વે પરિગ્રહા યેન સ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ

અન્વય અને અર્થ — નિરાશી. બધી કામનાઓથી રહીત, યતચિત્તાત્મા ચિત્ત અને શરીર જેના વશમા છે તેવો, ત્યક્ત-સર્વપરિગ્રહઃ બધી જાતનો સગ્રહ જેણે છોડી દીધો છે તેવો, કેવલમ્ કેવળ, શરીરમ્ શરીરનિર્વૃત્યર્થ, કર્મ કર્મ, કુર્વન્ કરનાર, કિલ્બિષમ્ સ સારના કલેશરૂપી પાપને, ન ન, આપ્નોતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—બધી કામનાઓથી રહીત અને ચિત્ત તથા શરીર જેના વશમા છે, તથા બધી જાતનો સગ્રહ જેણે છોડી દીધો છે, તેવો પુરૂષ શરીર નિર્વૃત્તિને માટે જે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તેનાથી

તે સ સારના કલેશોને પામતો નથી, અર્થાત્ નિર્લેપ, તથા નિર્વિકારી રહે છે, પરમાર્થમા પાપ પુણ્યથી રહીત થાય છે ૨૧

અવતરણિકા:—જેણે સર્વ સ ગ્રહ છોડી દીધો છે તેવાથી કુટુંબના ભરણપોષણની વ્યવસ્થાથી, વિત્ત-ધન-સાધ્ય અગ્નિ-હોત્રાદિક કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબ્ધ્યતે ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ, દ્વન્દ્વાતીતઃ, વિમત્સરઃ, સમ, સિદ્ધૌ, અસિદ્ધૌ, ચ, કૃત્વા, અપિ, ન, નિબ્ધ્યતે.

સમાસા:—યાવતી ઇચ્છા ઇતિ યદૃચ્છા, યદૃચ્છવા લાભ યદૃચ્છાલાભ, તેન સંતુષ્ટ ઇતિ યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ । દ્વન્દ્વૈ અતીત ઇતિ દ્વન્દ્વાતીત । વિગત મત્સર યસ્માત્ સ વિમત્સર । ન સિદ્ધિ અસિદ્ધિ તસ્યા અસિદ્ધૌ

અન્વય અને અર્થ.—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટ અનાયાસ જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, હોય દ્વન્દ્વાતીત ટાઢ, તડકો, હર્ષ, શોક, ઈત્યાદિની અસરથી રહીત, વિમત્સર ઈર્ષ્યારહીત હોય, સિદ્ધૌ સિદ્ધિમા, ચ અને, અસિદ્ધૌ અસિદ્ધિમા, સમ સમાન હોય, તેવો પુરૂષ, કૃત્વા કર્મ કરીને, અપિ પણ, ન ન, નિબ્ધ્યતે બંધાય છે

ભાવાર્થ —અનાયાસ જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ, હર્ષ-શોકાદિના બેડકાઓથી રહીત, અને ઈર્ષ્યારહીત હોય, તેમજ કાર્યની પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતામા હર્ષશોકરહીત-સમાનદૃષ્ટિવાળો હોય તેવો પુરૂષ કર્મો કરીને પણ બંધનમા આવતો નથી ૨૨.

અવતરણિકા:—“ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી બ્રહ્મવિત્ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અહીં ભાવથી વિમુક્ત હોવાને લઈને તે કર્મ કરતો નથી, અને તેથી તેને કંઈ કર્મના બંધનો બાધ કરતા નથી તે શુ તે જ્ઞાનવડે કર્મોની ફલ આપવાની શક્તિ છે તેનો એકદમ અટકાવ કરે છે (૧) અથવા તે પરપરાથી ચાલતા આવેલા કર્મનો જ બીલકુલ ઉચ્છેદ કરે છે (૨) એ બેમાના કયા આચરણથી કર્મબંધ થતો નથી ?” એવી અબુનની શકાના નિવારણમા પ્રથમ કારણથી મુક્ત થયેલાને પણ ફરીને સ સારમા પ્રવૃત્તિ થાય એ સહજ છે, એમ સમજીને બીજા કારણ વિષે ખુલાસો કરે છે —

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ॥

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ગતસંગસ્ય, મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ, યજ્ઞાય, આચરતઃ, કર્મ, સમગ્રમ્, પ્રવિલીયતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—જાયતે પરમં બ્રહ્મ અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્. ઈજ્યતે પૂજ્યતે સર્વેષામીશ્વરઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ. આસમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્ તસ્ય આચરતઃ. ક્રિયતે ઇતિ કર્મ. પ્રકર્ષેણ વિલીયતે ઇતિ પ્રવિલીયતે.

સમાસાઃ—ગત સંગ યસ્ય સ ગતસંગઃ, તસ્ય ગતસંગસ્ય। જ્ઞાનેન અવસ્થિત ચેત યસ્ય સ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતઃ તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસ

અન્યથા અને અર્થ —ગતસદ્ગુણ રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહીત હોય તેવાનું, મુક્તસ્ય મુક્ત થયેલાનું, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસ જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું, યજ્ઞાય યજ્ઞને માટે, આચરત આચરણ કરનારનું, સમગ્રમ્ બધું, કર્મ કર્મ, પ્રવિલીયને ક્ષીણ થઈ જાય છે

ભાવાર્થ—રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહીત હોય તેવાનું તથા મુક્તસ્યસાવવાળાનું, તથા જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું તેમજ યજ્ઞને અથે કર્મ કરનારનું સઘણું કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ૨૩

અવતરણિકા.—કરેલા કર્મો કેાઈપણ જાતના ફલને આપ્યા સિવાય જ કેમ નિવૃત્ત થાય છે? એવી શકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રહ્લના સમ્યક બોધથી પ્રાણિને કર્મના કારણનો નાશ થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રહ્લટ્ટિથો, કતા, કર્મ, ભોક્તા-ભોજ્ય ઇત્યાદિ ભેદો આત્મસ્વરૂપ-પ્રહ્લસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે —

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

પદચ્છેદ:—બ્રહ્મ, અર્પણમ્, બ્રહ્મ, હવિઃ, બ્રહ્માગ્નૌ, બ્રહ્મણા, હુતમ્, બ્રહ્મ, એવ, તેન, ગન્તવ્યમ્, બ્રહ્મકર્મસમાધિના.

વ્યુત્પત્તિ:—અર્પ્યતે એનેન ઇતિ અર્પણમ્ ગન્તુ યોગ્યમ્ ગન્તવ્યમ્.

સમાસા.—બ્રહ્મ એવ અગ્નિ બ્રહ્માગ્નિ, તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ ।

ब्रह्म एव कर्म इति ब्रह्मकर्म तस्मिन् ब्रह्मकर्मणि, ब्रह्मकर्मणि समाधिः
चित्तैकाग्र्यं यम्य स ब्रह्मकर्मसमाधि तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना

અન્વય અને અર્થ —અર્પણમ્ જેના વડે અર્પણ થાય છે, બ્રહ્મ તે બ્રહ્મ, હવિ ધી વિગેરે પણ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમા, બ્રહ્મણા બ્રહ્મ (કર્તા) વડે, હુતમ્ હવનક્રિયા પણ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મ એજ વ્યાપાર-કર્મ તેમા જ ચિત્ત એકાગ્ર છે જેનુ, તેન તેવા વડે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, એવ જ, ગન્તવ્યમ્ જવાય છે

ભાવાર્થ —સુક્ષ્મેવાદિ જેના વડે અગ્નિમા આહૂતિ અર્પણ થાય છે તે બ્રહ્મ છે, ધી વિગેરે હુવિદ્રવ્ય બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમા કર્તા-બ્રહ્મ વડે, હવનક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપો વ્યાપાર તેમા જ ચિત્ત એકાગ્ર હોય તેવા વડે જે જવા લાયક સ્થળ છે તે બ્રહ્મ જ છે ૨૪

અવતરણિકા —સમ્યક્-દર્શન-પૂર્ણબ્રહ્મનુ યજ્ઞત્વ સ પાઠન કરી તેની પ્રશંસામા બીજા યજ્ઞોનુ પણ વર્ણન કરે છે —

दैवमेवापरे यज्ञ योगिनः पर्युपासते ॥

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवોपजुहति ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—દૈવમ્, એવ, અપરે, યજ્ઞમ્, યોગિનઃ, પર્યુપાસતે, બ્રહ્માગ્નૌ, અપરે, યજ્ઞમ્, યજ્ઞેન, એવ, ઉપજુહાતિ.

व्युत्पत्तिः—देवा इन्द्रवरुणादयः इज्यन्ते यस्मिन् सः

દૈવઃ તમ્ દૈવમ્ . પરિતઃ ઉપાસતે અનુતિષ્ઠન્તિ ઇતિ પર્યુપાસતે .
યોગઃ કર્મલક્ષણે અસ્તિ યસ્ય ઇતિ યોગી તે ચ યોગિનઃ.

સમાસાઃ—બ્રહ્મ એવ અગ્નિ ઇતિ બ્રહ્માગ્નિ તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ.

અન્વય અને અર્થ —અપરે બીજા, યોગિન કર્મયોગીઓ, દૈવમ્ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામા આવતા, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, એવ જ, પર્યુપાસતે ઉપાસના કરે છે, અપરે બીજા જ્ઞાનયોગીઓ, યજ્ઞેન યજ્ઞ વડે, એવ જ, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમા, ઉપજુહતિ હોમ કરે છે

ભાવાર્થ —બીજા કર્મયોગીઓ જ્યોતિષ્ટોમ અગ્નિ-ષ્ટોમાદિ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામા આવતા યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે, જ્યારે બીજા જ્ઞાનયોગીઓ યજ્ઞ વડે જ યજ્ઞને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમા હોમે છે ૨૫

અવતરણિકા —વિશેષ યજ્ઞોનો વિસ્તાર કરે છે —

શ્રોત્રાદીનીંદ્રિયાણ્યન્યે સયમાગ્નિષુ જુહતિ ॥

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રોત્રાદીનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, અન્યે, સંયમાગ્નિષુ, જુહતિ, શબ્દાદીન્, વિષયાન્, અન્યે, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ, જુહતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—શૃણોતિ અનેન ઇતિ શ્રોત્રમ્ ઇન્દ્રેણ દુર્જયં ઇતિ ઇન્દ્રિયમ્.

સમાસાઃ—શ્રોત્ર આદિ યેષાં તાનિ શ્રોત્રાદીનિ । શબ્દઃ

આદિઃ યેષા તે શબ્દાદય તાન્ શબ્દાદીન્ इन्द्रियाणि एव अग्नयः
इन्द्रियाग्नय तेषु इन्द्रियाग्निषु

અન્યથા અને અર્થ — અન્યે કોઈ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, શ્રોત્રાદીનિ શ્રોત્ર-કાન છે આદિ જેમા એવી, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિ-યોને, સયમાગ્નિષુ સ યમરૂપી અગ્નિમા, जुहति હોમે છે, અન્યે બીજા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, શબ્દાદીન્ શબ્દ જેમા આદિ છે તેવા, विषयान् વિષયોને, इन्द्रियाग्निषુ ઇન્દ્રિયો છે અગ્નિસ્વરૂપ તેમા जुहति હોમે છે, અર્થાત્ ભોગ સમયે પણ અનાસકત રહે છે

ભાવાર્થ—નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનારા યોગીઓ બધી ઇન્દ્રિયોને સ યમરૂપી અગ્નિમા હોમે છે, તથા બીજા ગૃહસ્થાશ્રમમા વર્તનારા કર્મનિષ્ઠ યોગીઓ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, ગંધ ઇત્યાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિમા હોમી દે છે, અર્થાત્ તે તે વિષયોને ભોગવતે સમયે પણ તેમા આસ-કિતરહીત હોય છે ૨૬

અવતરણિકાઃ--ઉપરોક્ત વચ્ચોથી પણ વિશિષ્ટ યજ્ઞનુ વર્ણન કરે છે —

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વાણિ, इन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि, च, अपरे, आत्मसंयमयोगाग्नौ, जुहति, ज्ञानदीपिते.

व्युत्पत्तिः—प्राणिति एभिः इति प्राणः सम्यक् यमः इति संयमः.

સમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણા કર્મણિ ઇતિ ઇન્દ્રિયકર્મણિ ।
 પ્રાણાના કર્મણિ પ્રાણકર્મણિ । આત્મનિ સયમ ઇતિ આત્મસયમ ,
 આત્મસયમ એવ યોગ આત્મસયમયોગ સ એવ અગ્નિ ઇતિ આત્મ-
 સંયમયોગાગ્નિ તસ્મિન્ આત્મસયમયોગાગ્નૌ । જ્ઞાનેન દ્યેયવિષયેણ દીપિત
 પ્રજ્વલિતઃ જ્ઞાનદીપિત તસ્મિન્ જ્ઞાનદીપિતે ।

અન્વય અને અર્થ —અપરે ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વાણિ
 બધા, ઇન્દ્રિયકર્મણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના કર્મો, ચ અને, પ્રાણકર્મણિ
 દશ પ્રાણુના શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મેણે, જ્ઞાનદીપિતે ધ્યાન
 કરવા યોગ્ય વિષયના જ્ઞાન વડે પ્રજ્વલિત, આત્મસયમયોગાગ્નૌ
 આત્માનો સયમ તે જ યોગ-તે રૂપી અગ્નિમા, જુદ્ધતિ
 હોમે છે

ભાવાર્થ.—ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના બધાં
 કર્મેણે અને દશ પ્રાણુના શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મેણે, દ્યેય વિષયના
 જ્ઞાન વડે પ્રજ્વલિત આત્મ-સયમ-રૂપી અગ્નિમા અર્પણ
 કરે છે ૨૭

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોના અનુક્રમની નીચે પ્રમાણે
 સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કહેવામા આવે છે —

૧ દૈવયજ્ઞ-જેમા અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામા
 આવે છે તે

૨ જ્ઞાનયજ્ઞ-યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને
 યજ્ઞને આત્મા એમ સમજી, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને
 આત્મ-અગ્નિમા હોમવામા આવે છે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનો
 જ્ઞાન-મય યજ્ઞ

૩ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય--ઇન્દ્રિય-સંયમ-ઉપ
મહા-યજ્ઞ

૪ વિષયોમા નિરાસકત રહીને ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ગૃહયજ્ઞ
૫ સમષ્ટિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક અત્યંત વિશુદ્ધ
સમાધિ-યજ્ઞ

૧ દૈવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો
ગૃહયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને
કહીને એક શ્લોક વડે છ યજ્ઞતુ વર્ણન કરે છે —

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા,
અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—યુજ્યતે આત્મા અનેન ઇતિ યોગઃ. સુષ્ટુ
અધ્યયનં યસ્મિન્ સઃ સ્વાધ્યાયઃ યતન્તે ઇતિ યતયઃ મમ્યક્
શિતં ઇતિ સંશિતમ્

સમાસાઃ—દ્રવ્યત્યાગ એવંચાશાસ્ત્ર યજ્ઞ યેષાં તે
ઇતિ દ્રવ્યયજ્ઞા । તપ એવંચાશાસ્ત્ર યજ્ઞ યેષાં તે તપોયજ્ઞા । યોગ ચિત્તવૃ-
ત્તિનિરોધોઽષ્ટાઙ્ગો યજ્ઞ યેષાં તે યોગયજ્ઞા । જ્ઞાનમ એવંચાશાસ્ત્ર યજ્ઞ યેષાં તે
જ્ઞાનયજ્ઞા । સંશિતાનિ તીક્ષ્ણીકૃતાનિ અતિદૃઢાનિ વ્રતાનિ યેષાં તે
સંશિતવ્રતાઃ । સ્વાધ્યાય જ્ઞાન ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને । સ્વાધ્યાયજ્ઞાને એવં
ચાશાસ્ત્ર યજ્ઞ યેષાં તે સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞા ।

અન્વય અને અર્થ — દ્રવ્યયજ્ઞાઃ દ્રવ્યત્યાગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓ, તપોયજ્ઞાઃ કૃત્ઘ્ન-ચાન્દ્રાયણાદિ તપરૂપી યજ્ઞ છે જેમનો તેવા, યોગયજ્ઞા ચિત્તવૃત્તિ નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તથા તેમજ, અપરં બીજા પણ સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ વેદાભ્યાસ અને જ્ઞાનની ઉપાસના તે જ જેમના યજ્ઞ છે તેવાઓ, ચ અને, સશિતવ્રતા અત્યંત તીક્ષ્ણવ્રતવાળા, ષતથ યોગીઓનો તે યજ્ઞ

ભાવાર્થ:—દ્રવ્ય-ધન-સંપત્તિ તેના ત્યાગમય યજ્ઞવાળાઓનો દ્રવ્યયજ્ઞ કૃત્ઘ્ન-ચાન્દ્રાયણાદિ દુશ્ચર તપો જ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓનો તપયજ્ઞ માનસિકવૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળાઓનો યોગયજ્ઞ વેદાધ્યયનરૂપો યજ્ઞવાળાઓનો સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ બ્રહ્મજ્ઞાન એજ યજ્ઞ છે એમ માનનારાઓનો જ્ઞાનયજ્ઞ અને અતિ તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા યતિઓનો વ્રતયજ્ઞ એ પ્રમાણે બીજા યજ્ઞધારીઓ પણ છે. ૨૮

અવતરણિકા — બીજા યજ્ઞોનું પણ વર્ણન કરે છે

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાન તથાપરે ॥

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—અપાને, જુહ્વતિ, પ્રાણમ્, પ્રાણે, અપાનમ્, તથા, અપરે, પ્રાણાપાનગતી, રુદ્ધા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ.

સમાસા:—પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનૌ તયોઃ ગતીં હતિ પ્રાણાપાનગતીં । પ્રાણાના આયામ પ્રાણાયામ, પ્રાણાયામ એવ પર અયન આશ્રયણીય યેષાં તે પ્રાણાયામપરાયણા ।

અન્યથ અને અર્થ — અપાને અપાનવાયુમા, પ્રાણમ્ પ્રાણુને, જુહતિ હોમે છે,—અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, તથા તેમજ, અપરે બીજાઓ, પ્રાણે પ્રાણુમા, અપાનમ્ અપાનને રૂધે છે અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, પ્રાણાપાનગતી પ્રાણ અને અપાનની ગતિયોને, રુદ્ધા રૂધીને, પ્રાણાયામપરાયણા પ્રાણાયામ એજ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા રહે છે અર્થાત્ કુલક નામના પ્રાણાયામનુ આચરણુ કરે છે

ભાવાર્થ:—કોઈ અપાનવાયુમા પ્રાણુને રૂધે છે, એટલે કે પૂરકવિધિથી પ્રાણાયામ કરતા રહે છે (૧), વળી બીજાઓ પ્રાણુમા અપાનને રૂધીને રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે (૨), ત્યારે કેટલાકે પ્રાણ અને અપાન બન્નેની ગતિને રૂધીને નિરતર પ્રાણાયામ પરાયણુ રહે છે એટલેકે કુલક વિધિથી પ્રાણાયામનુ આચરણુ કરી તેને જ પોતાનો પરમ આશ્રયણીય બનાવ્યો છે (૩), એ રીતે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની ત્રિવિધતા વડે એક પ્રાણાયામ-યજ્ઞ ૨૬

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ॥

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—અપરે, નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્, પ્રાણેષુ, જુહતિ, સર્વે, અપિ, એતે, યજ્ઞવિદઃ, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ.

સમાસા:—નિયત આહાર યેષા તે નિયતાહારા । યજ્ઞાન્ વિદન્તીતિ તે યજ્ઞવિદઃ । યજ્ઞૈઃ ક્ષપિત કલ્મષ યેષા તે યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષા .

અન્યથ અને અર્થ.—અપરે બીજાઓ, નિયતાહારા નિયમિત

આહારવાળાઓ, પ્રાણાન્ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને, પ્રાણેષુ વશ થયેલ પ્રાણોમા, જુદ્ધતિ હોમે છે, એ તે એ, સર્વે બધા, અપિ પણ, યજ્ઞવિદ યજ્ઞોને જાણનાર, અને, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષા યજ્ઞ વડે ક્ષીણ થયેલા છે પાપો જેમના તેવાઓ છે

ભાવાર્થ—બીજાઓ કેટલાક નિયમિત આહારવાળાઓ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને વશ થયેલ પ્રાણોમા હોમે છે, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાથી અનન્યાશ્રયે અમુક એક યજ્ઞ કરનાર મનુષ્ય પણ યજ્ઞવિત્ અને યજ્ઞથી લીધુપાપ એટલે શુદ્ધ છે ૩૦

અવતરણિકા—ઉપર કહેવામા આવેલા કુલ બાર યજ્ઞ-માથી એકનુ પણ સમ્યક્ આરાધન કર્યા સિવાય રહેનારની દુર્ગતિ તથા યજ્ઞ કરનારની ઉંચી ગતિનો નિર્દેશ કરે છે --

તે બાર યજ્ઞોના નામ સામાન્ય જાણને માટે સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય --

(૧) દૈવયજ્ઞ, (૨) જ્ઞાનયજ્ઞ, (૩) બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, (૪) ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, (૫) સમાધિયજ્ઞ, (૬) દ્રવ્યયજ્ઞ, (૭) તપયજ્ઞ, (૮) યોગયજ્ઞ, (૯) સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, (૧૦) બ્રહ્મ-જ્ઞાનયજ્ઞ, (૧૧) વ્રતયજ્ઞ, (૧૨) પ્રાણાયામ-યજ્ઞ, એ પ્રમાણે ઉપરના પાંચ શ્લોકોમા કહેલા યજ્ઞોનો વર્ગ પાડી શકાય

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાતિ બ્રહ્મસનાતનમ્ ॥

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ, યાન્તિ, બ્રહ્મ, સનાત-

નમ્, ન, અયમ્, લોકેઃ, અસ્તિ, અયજ્ઞસ્ય, કુતઃ, અન્યઃ, કુરુસત્તમ.

સમાસાઃ—યજ્ઞાના શિષ્ટ યજ્ઞશિષ્ટ, યજ્ઞશિષ્ટ ચ તદ્ અમૃત ચ હતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃત તદ્વજ્રેતે હતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજ । સના મવમ્ હતિ સનાતનમ્ । ન વિદ્યતે યજ્ઞાનુષ્ઠાનં યસ્ય સઃ અયજ્ઞ તસ્ય અયજ્ઞસ્ય । કુરુષુ સત્તમ અતિશયેન પ્રશસ્તઃ હતિ કુરુસત્તમઃ તત્સબુદ્ધૌ કુરુસત્તમ ।

અન્ય અને અર્થ —યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજ યજ્ઞમાથી ખાકી બચેલુ, તે જ અમૃત તે જેઓ ખાય છે તેઓ, સનાતનમ્ અનાદિ, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, ધાન્તિ પામે છે અયજ્ઞસ્ય એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને, અય આ, લોકઃ લોક, અસ્તિ છે, ન નહિ, કુરુસત્તમ હે કુરુઓમા ઉત્તમ, અન્ય ખીલે લોક, કુતઃ કયાથી હોય ?

ભાવાર્થ —યજ્ઞમાથી બચેલાનો ઉપભોગ કરનારાઓ પુરા-ણુબ્રહ્મને પામે છે, એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને આ લોક તો નથી જ, તો પછી હે કુરુઓ ! પરલોક તો કયાથી જ હોય ? ૩૧

અવતરણિકાઃ—બધા યજ્ઞોમા જ્ઞાનયજ્ઞ જ મૈથી શ્રષ્ઠ છે તેથી તેની પ્રશંસા માટે કહેલા યજ્ઞોનો ઉપસ હાર કરે છે:—

एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, બહુવિધાઃ, યજ્ઞાઃ, વિતતાઃ, બ્રહ્મણઃ, મુક્તે, કર્મજાન્, વિદ્ધિ, તાન્, સર્વાન્, એવમ્, જ્ઞાત્વા, વિમોક્ષ્યસે.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણતતાઃ ઇતિ વિતતાઃ કર્મભ્યઃ—કાર્યિક-વાચિક-માનાસિકેભ્યઃ જાયન્તે ઇતિ કર્મજાઃ તાન્ કર્મજાન્ વિશેષેણ મોક્ષ્યસે ઇતિ વિમોક્ષ્યસે

સમાસાઃ—બહવ વિધ પ્રકારા યેષા તે, બહુવિધા ।

અન્વય અને અર્થ — એવમ્ એ પ્રમાણે, બહુવિધા ધણા, પ્રકારના, યજ્ઞા યજ્ઞો, વિતતા વિસ્તારવામા આવ્યા છે, બ્રહ્મણ વેદના, મુક્તે દ્વારા તાન્ તે, સર્વાન્ બધાઓને, કર્મજાન્ કાર્યિક, વાચિક અથવા માનસિક કર્મોમાથી ઉત્પન્ન થયેલા, વિદ્ધિ જાણુ અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર છે તેનો આ વ્યાપાર નથી એમ જાણુ, એવમ્ એ પ્રમાણે આત્માને અવિક્રિય-અવ્યાપૃત, જ્ઞાત્વા જાણીને, વિમોક્ષ્યસે તુ મુક્ત થઈશ

ભાવાર્થ — ઉપર કહેવામા આવ્યા તે પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદ દ્વારા વિહિત કરવામા આવ્યા છે પણ તે સધળાઓને શારીરિક, માનસિક અથવા વાચિક કર્મ-જન્ય જાણુ, અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર છે તેનો આ વ્યવસાય નથી એમ જાણુ એ પ્રમાણે આત્માને અવિક્રિય અને અવ્યાપૃત જાણીને તુ અવશ્ય કર્મના બંધનોથી મુક્ત થઈશ ૩૨

અવતરણિકા — બધા યજ્ઞોને લગભગ સમાન કક્ષામા મૂકીને લગવાને વર્ણન કર્યું, તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બંનેની

સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે દૂર કરવા જ્ઞાનયજ્ઞને અધિક વિશિષ્ટ કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે --

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્વ કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, દ્રવ્યમયાત્, યજ્ઞાત્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ, પરંતપ, સર્વમ્, કર્મ, અશ્વિલમ્, પાર્થ, જ્ઞાને, પરિસમાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રશસ્તઃ इति શ્રેયાન્, દ્રવ્યં પ્રાચુર્યે વર્તતે યસ્મિન્ સઃ દ્રવ્યમયઃ તસ્માત્ દ્રવ્યમયાત્, પરિતઃ અભિતઃ સમાપ્યતે इति પરિસમાપ્યતે.

સમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞ इति જ્ઞાનયજ્ઞઃ ।

અન્વય અને અર્થ —પરંતપ હે પરંતપ, દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યત્યાગરૂપ, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, જ્ઞાનયજ્ઞ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ, શ્રેયાન્ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, પાર્થ હે પાર્થ, અશ્વિલમ્ બધુ, સર્વમ્ સર્વ, કર્મ કર્મ, જ્ઞાને જ્ઞાનમાં, પરિસમાપ્યતે સંપૂર્ણ થાય છે,— અતર્ગત થઈ જાય છે

ભાવાર્થ —હે પરંતપ! દ્રવ્યત્યાગરૂપ યજ્ઞો કરતા જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, હે પાર્થ! બધુ કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત-અતર્ગત થઈ જાય છે ૩૩

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત વર્ણન કરાએલું સુદર આત્મ-જ્ઞાન કયા પ્રયાસથી મેળવી શકાય, એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ॥

ઉપદેક્ષ્યતિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, વિદ્ધિ, પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા, ઉપદેક્ષ્યન્તિ, તે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ નિપાતઃ इति પ્રણિપાતઃ તેન પ્રણિપાતેન, પરિતઃ પ્રશ્નઃ પરિપ્રશ્નઃ તેન પરિપ્રશ્નેન, જ્ઞાનં અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની તે ચ જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વં પશ્યન્તીતિ તત્ત્વદર્શિનઃ.

અન્યથા અને અર્થ.—પ્રણિપાતેન હ ઉવત્ નમસ્કાર વડે પરિપ્રશ્નેન સ સાર ઈત્યાદિ સ બધી પ્રશ્નો વડે, સેવયા સેવા-વડે, તત્ તે, જ્ઞાનને, વિદ્ધિ બાબુ, તત્ત્વદર્શિન તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાવાળા, જ્ઞાનિન જ્ઞાનીઓ, તે તને, જ્ઞાનમ્ તે જ્ઞાનનો, ઉપદેક્ષ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે જ

ભાવાર્થઃ—હ ઉવત્ નમસ્કારથી, સ સાર સ બધી પ્રશ્નોથી, અને સેવાઓથી તે જ્ઞાનને સારી રીતે બાબુ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે ૩૪

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેનું શું ફલ છે? તે કહે છે.--

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવ યાસ્યસિ પાઙ્કજ ॥

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, જ્ઞાત્વા, ન, પુનઃ, મોહમ્, એવમ્,

યાસ્યસિ, પાણ્ડવ, યેન, ભૂતાનિ, અશેષેણ, દ્રક્ષ્યસિ, આત્માનિ,
અથઃ, માયિ.

સમાસાઃ—ન શેષ વિચ્યતે યસ્ય તત્ અશેષમ્, તેન
અશેષેણ ।

અન્ય અને અર્થઃ.—પાણ્ડવ હે પાંડવ, યત્ જે, જ્ઞાત્વા
જાણીને, એવમ્ એ પ્રમાણે, પુન ફરીને, મોહમ્ મોહને, ન
નહિ, યાસ્યસિ પામીશ, યેન જેના વડે, અશેષેણ સમસ્ત,
મૂતાનિ પ્રાણિમાત્રને, અથ પાદપૂર્ણથિ, આત્માનિ પોતાના આત્મામા
માયિ અને આત્માને મારામા રહેલો, દ્રક્ષ્યસિ જોઈશ

ભાવાર્થ —હે પાંડવ ! જે જ્ઞાનને જાણીને તુ ફરીને
એ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહિ, અને જે જ્ઞાન વડે સમસ્ત
પ્રાણિમાત્રને પોતાના આત્મામા અને આત્માને મારામા સ્થિત
જોઈશ ૩૫

અવતરણિકા —“ એ પ્રમાણે સર્વસામ્ય-દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત
થશે, એટલું જ નહિ પણ એથીએ વિશેષ જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય
છે, તે તુ સાલજ ”—એમ અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ॥

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અપિ, ચેત્, અસિ, પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ,
પાપકૃત્તમઃ, સર્વમ્, જ્ઞાનપ્લવેન, એવ, વૃજિનમ્, સંતરિષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પાપં કરોતીતિ પાપકૃત્, અતિશયેન પાપ-
કૃત્ इति પાપકૃત્તમઃ, સમ્યક્ તરિષ્યસિ इति સંતરિષ્યસિ.

સમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ એવ પ્લવ્વ હતિ જ્ઞાનપ્લવ્વ તેન જ્ઞાનપ્લવેન.

અન્વય અને અર્થ —અપિ પણ, ચેત્ જો, સર્વેભ્ય બધા પાપેભ્ય પાપીઓથી પણ, પાપકૃત્તમ વધારે પાપ કરનાર, અસ્તિ હો તોપણ, જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે, એવ જ, સર્વમ્ સમસ્ત, વૃજિનમ્ પાપ સમુદ્રને સતરિંધ્યસિ સારી રીતે તરો જઈશ

ભાવાર્થ:—અગર જો તુ બધા પાપ કરનારાઓમા પણ વધુ પાપી હો, તોપણ આ સમસ્ત પાપકર્મના સમુદ્રને જ્ઞાનની જ નૌકાથી તુ સારો રીતે તરી જઈશ ૩૬

અવતરણિકા —જ્ઞાન કેવી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તેનું વર્ણન કરે છે--

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, ઇધાંસિ, સમિદ્ધઃ, અગ્નિઃ, ભસ્મ-સાત્, કુરુતે, અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિઃ, સર્વ, કર્માણિ, ભસ્મસાત્, કુરુતે, તથા

ઠ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ શ્દ્ધઃ હતિ સમિદ્ધઃ ભસ્મ એવ યથા સ્યાત્તથા હતિ ભસ્મસાત્.

સમાસાઃ—જ્ઞાન એવ અગ્નિ હતિ જ્ઞાનાગ્નિ । સર્વ ચ તત્કર્મ ચ સર્વકર્મ તાનિ ચ સર્વકર્માણિ ।

અન્વય અને અર્થ —અર્જુન હે અર્જુન, યથા જેવી રીતે, સમિદ્ધ સારી રીતે સળગાવેલો, અગ્નિઃ અગ્નિ, ઇધાંસિ

જળતણુને, મસ્મસાત્ તદન રાખ, કુરંતે કરે છે, તથા તેવી રીતે, જ્ઞાનાગ્નિ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વકર્માણિ બધા કર્મોને, મસ્મસાત્ તદન ભસ્મ, કુરંતે કરી નાખે છે

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! જેવી રીતે ખૂબ સળગાવેલો અગ્નિ જળતણુને તદન ભસ્મ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન-રૂપી અગ્નિ બધા કર્મોને બીલકુલ ભસ્મ સદૃશ કરી નાખે છે ૩૭

અવતરણિકા —તેવી જાતના ઉત્તમ અપ્રતિમ પ્રહ્મજ્ઞાનની વિશેષ પ્રશંસા કરે છે —

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશ પવિત્રમિહ વિદ્યતે ॥

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, જ્ઞાનેન, સદૃશમ્, પવિત્રમ્, ઇહ, વિદ્યતે, તત્, સ્વયમ્, યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેન, આત્મનિ, વિન્દતિ.

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્યક્ સિદ્ધઃ इति સંસિદ્ધઃ.

સમાસા:—યોગેન કર્મયોગેન સમ્પ્રાધિયોગેન સંસિદ્ધઃ
इति યોગસંસિદ્ધ ।

અન્યથા અતે અર્થ:—જ્ઞાનેન જ્ઞાનના, સદૃશમ્ જેવું, ઇહ આ લોકમાં, પવિત્રમ્ શુદ્ધિકર, ન નહિ, વિદ્યતે છે, હિ અવશ્ય, તત્ તે જ્ઞાન, યોગસંસિદ્ધ કર્મયોગ અથવા નિમાધિયોગથી સિદ્ધ થયેલો, કાલેન કાલના વહેવા સાથે, સ્વયમ્ પોતાની મેળે, આત્મનિ પોતાનામાં જ, વિન્દતિ સારી રીતે જાય છે

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન સમાન પવિત્ર આ લોકમાં બીજું કંઈ

શ્રી બ ગી ૧૩

નથીજ, અને તે જ્ઞાન, કર્મયોગ કે સમાધિયોગથી સમયના વહેવા સાથે યોગી પોતાની મેળે પોતાનામા જ સારી રીતે મેળવે છે ૩૮

અવતરણિકા:—યોગ વડે યોગ્યતા પામેલાને જે સચોટ એક જ રીતથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે તે રસ્તો બતાવે છે.—

શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાન તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરા શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૩૯॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન્, લભતે, જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ, સયતેન્દ્રિયઃ, જ્ઞાનમ્, લબ્ધ્વા, પરામ્, શાન્તિમ્, અચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—શ્રદ્ધા અસ્ય અર્સ્તાતિ શ્રદ્ધાવાન્

સમાસાઃ—તત્ તુરીય પદ વાચ્ય જ્ઞાનમેવ પર આશ્રય. યસ્ય સ તત્પરઃ—તદેકનિષ્ઠ । સયતાનિ વિષયેભ્યો નિવર્તિનાનિ इन्द्रियाणि यस्य સ સયતેન્દ્રિય । ન ચિરેણ હતિ અચિરેણ

અન્યથ અને અર્થ—શ્રદ્ધાવાન્ ગુરુએ ઉપદેશ આપેલા વચનોમા આસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો, તત્પર જ્ઞાનને જ પરાયણ સયતેન્દ્રિય વિષયોમાથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચીને જેણે નિયમમા રાખી હોય તેવો, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લબ્ધ્વા મેળવીને, પરામ્ સાથી પર-શ્રેષ્ઠ, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અચિરેણ થોડા વખતમા જ અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—ગુરુના વાક્યોમા તથા પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર-વાક્યોમા જે શ્રદ્ધાવાળો હોય, અને કેવળ જ્ઞાન-પરાયણ જ

હોય તથા વિષયોમાથી ઈન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરીને પોતાના વશમા જોણે રાખી હોય તેવો મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવે છે, જ્ઞાન પામીને સૌથી પરમ શાંતિ-પરમપ્રદ્ધ સબધીની-સમીપ તુરત પહોચી જાય છે ૩૯

અવતરણિકા:—જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારીનું વર્ણન કરી હવે તેના અનધિકારીનું વર્ણન કરે છે.—

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ॥

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ॥૪૦॥

પદચ્છેદ:—અજ્ઞઃ, ચ, અશ્રદ્ધધાનઃ, ચ, સંશયાત્મા વિનશ્યતિ, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, ન, પરઃ, ન, સુખમ્, સંશયાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—જાનાતીતિ જ્ઞઃ, ન જ્ઞઃ इति અજ્ઞઃ શ્રદ્ધાતીતિ શ્રદ્ધધાનઃ, ન શ્રદ્ધધાનઃ इति અશ્રદ્ધધાન.

સમાસા:—સંશય વિગ્રહે આત્મનિ યસ્ય સ સંશયાત્મા ।

અન્વય અને અર્થ:—અજ્ઞ અજ્ઞાન, ચ અને, અશ્રદ્ધધાનઃ અશ્રદ્ધાળુ, ચ અને, સંશયાત્મા સંશયી ચિત્તવાળો, વિનશ્યતિ નાશ પામે છે, સંશયાત્મન સંશયીચિત્તવાળાનો, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, અસ્તિ છે, ન નહિ, પર પરલોક, પણ, ન નથી, સુખમ્ સુખ પણ, ન નથી

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયી ચિત્તવાળો નાશ પામે છે, સંશયી ચિત્તવાળાને આ લોક, પરલોક અથવા સુખ પણ નથી ૪૦

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે સર્વ અનર્થમૂલ સશયના દૂરીકરણ માટે, તથા આત્મનિશ્ચયને માટે ચોક્કસ ઉપાય બતાવતા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં પૂર્વ અને અપર-લેદ વડે જે બે નિષ્ઠા એટલે કે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવામાં આવેલી છે, તેનો ઉપસહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અનુ-નને કહે છે —

યોગસન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસશયમ્ ॥

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનજય ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્, આત્મવન્તમ્, ન, કર્માણિ, નિબધ્નન્તિ, ધનઞ્જય.

વ્યુત્પત્તિઃ—આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્ તમ્ આત્મવન્તમ્ ધનંજયતીતિ ધનઞ્જયઃ તત્સંબુદ્ધૌ ધનઞ્જય.

સમાસાઃ—યોગેન-પરમેશ્વગરાધનરૂપેણ તસ્મિન્ સમ્યક્ ન્યસ્તાનિ સમર્થિતાનિ કર્માણિ યેન સ ઇતિ યોગસન્યસ્તકર્મા તમ્ યોગસન્યસ્તકર્માણમ્ । જ્ઞાનેન આત્મબોધેન સમ્યક્ સ્થિતઃ સશય દેહાદ્યભિમાનલક્ષણો યસ્યસ જ્ઞાનસંછિન્નસશય તમ્ જ્ઞાનસંછિન્નસશયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —ધનઞ્જય હે ધનજય—અર્જુન, યોગસન્યસ્તકર્માણમ્ પરમેશ્વરના આરાધન-રૂપ યોગ વડે તે ચરમપ્રજ્ઞામાં જેણે પોતાના કર્મોને સારી રીતે અર્પણ કરી આપ્યા છે તેવાને, જ્ઞાનસંછિન્નસશયમ્ જ્ઞાન વડે દેહાદિ અભિ-માનરૂપ સશય જેના છેદાઈ ગયા છે તેવાને, આત્મવન્તમ્

પ્રમાદરહીત-સદા સાવધાન—ચિત્તવાળાને, કર્મો, ન નહિ, નિવૃત્તિ અધન કરે છે

ભાવાર્થ—હે અર્જુન! ધ્યાનયોગ વડે જેણે સૌથી મહાન્ ઈશ્વરમા જ પોતાના સર્વ કર્મો સમર્પણ કર્યા છે, તથા જ્ઞાન વડે જેના દેહાદિઅભિમાનરૂપ સંશય છેદાઈ ગયા છે તથા જે સદા સાવધાન-અપ્રમત્ત-ચિત્તવાળો રહે છે તેવાને કર્મો કંઈ પણ અધન કરતાં નથી ૪૧

અવતરણિકા:—‘ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન લબ્ધ છે, તથા જ્ઞાન વડે સંશય-રહીત થયેલો, કર્મો વડે અધનમા આવતો નથી તેમજ સંશયાત્માનો નાશ થાય છે’ એ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હવે જે કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો નિર્દેશ કરે છે—

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનાઃ ॥

છિત્ત્વૈનં સંશય યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, અજ્ઞાનસંભૂતમ્, હૃત્સ્થમ્, જ્ઞાનાસિના, આત્મના, છિત્ત્વા, એનમ્, સંશયમ્, યોગમ્, આતિષ્ઠ, ઉત્તિષ્ઠ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિ:—અજ્ઞાનેન સહ ભૂતં ઇતિ અજ્ઞાનસંભૂતમ્-હૃદિ સ્થિતઃ ઇતિ હૃત્સ્થઃ તમ્ હૃત્સ્થમ્.

સમાસા:—જ્ઞાન એવ અસિ યસ્ય સ જ્ઞાનાસિઃ તેન જ્ઞાનાસિના ।

અન્વય અને અર્થ —તસ્માત્ તેથી અજ્ઞાનસમૂતમ્ અજ્ઞા-
નથી ઉત્પન્ન થયેલા, અને, હૃદયમ્ હૃદયને વિષે રહેલા, એનમ્
એ દેહાદિ અભિમાન-સ્વરૂપ, સજ્ઞયમ્ સ શયને, જ્ઞાનાસિના
જ્ઞાન એજ તરવાર છે જેની તેવા, આત્મના આત્મા વડે,
છિત્ત્વા છેદીને, યોગમ્ યોગનુ, આતિષ્ઠ અવલબન કર, ભારત
હે ભારત, ઉત્તિષ્ઠ યુદ્ધને માટે ઉભો થા-તૈયાર થા

ભાવાર્થ:—તેથી અજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અને હૃદ-
યમાં રહેલા દેહાભિમાનરૂપ એ સશયને જ્ઞાનરૂપી તરવાર
વડે પોતાના આત્માથી જ છેદીને પરમાત્મા સબધી જ્ઞાનના
ઉપાય સ્વરૂપયોગનુ અવલબન કર, અને ભારત! યુદ્ધને
માટે તૈયાર થા ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तार्तिकप्रणीत सान्वय
बोधिनी टीकोपेतो ज्ञानकर्मयोगोनाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥

પન્ચમોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય પાચમો.

અવતરણિકાઃ—‘કર્મણ્યકર્મ ય પદ્યેત્’ તે શ્લોકથી માહીને ‘સ યુક્ત કૃત્સ્નકર્મકૃત્’ ‘જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણામ્’ ‘શારોર કેવલ કર્મ કુર્વન્’ ‘યદ્દચ્છાલાભસતુષ્ઠો’ ‘બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહવિ.’ ‘કર્મજાન્ વિદ્ધિ નાન્સર્વાન્’ ‘સર્વ કર્માસ્તિલ પાર્થ’ ‘જ્ઞાનાગ્નિ સર્વકર્માણિ’ ‘યોગસન્યસ્તકર્માણમ્’ ત્યાં સુધી બધા કર્મોનો સંન્યાસ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણે કહ્યો, ‘છિત્ત્વૈન સશય યોગ-માતિષ્ઠ’ એ વચન વડે કર્માનુષ્ઠાન લક્ષણવાળા યોગનું આચરણ કર એમ કહ્યું.

તેથી કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્નેની એક સ્થાને એક જ મમયે પ્રાપ્તિમાન્ધિર અને ચલિત દશામા જેટલી, તેટલી પરસ્પર વિરોધિતા છે, તેથી બન્ને એકમા અતગત થઈ જાય તેમ અસંભવિત છે, તથા બન્નેને આચરણ કરવામાં લિપ્ત લિપ્ત સમયની આવશ્યકતા હોવાથી એક માથે આચરી શકાય તેવા નથી, તેથી એ બન્નેમાંથી ગમે તે એકનું જ

આચરણ થઈ શકે, બન્નેનું એક સાચું નહિ તે કારણથી તે બંનેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ અને આચરણ કરવા લાયક યોગ કયો હોઈ શકે, તે જાણીને તે પ્રશસ્ત યોગનું જ સેવન કરવું અને બીજાનું નહિ, માટે ‘કર્મ--સન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બેમાંથી વધુ શ્રેષ્ઠ કોણ છે તે સમજવાના ઉદ્દેશથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

મન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગ ચ શસસિ ॥

યન્છેય એતયોરેક તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ—અર્જુનઃ, ઉવાચ, સન્યાસમ્, કર્મણામ્, કૃષ્ણ, પુનઃ, યોગમ્, ચ, શસસિ, યત્, શ્રેયઃ, એતયો, એકમ્, તત્, મે, બ્રૂહિ, સુનિશ્ચિતમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્સન્યાસઃ કર્મણા ઇતિ સંન્યાસઃ તમ્ સન્યાસમ્. અતિશયેન પ્રશસ્ત ઇતિ શ્રેયઃ સુષ્ટ્વ નિશ્ચિતઃ સુનિશ્ચિત્ તમ્ સુનિશ્ચિતમ્.

અન્યથા અને અર્થ —અર્જુન અર્જુન ઉવાચ બોલ્યો, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ, કર્મણામ્ કર્મોના સન્યાસમ્ ત્યાગને, ચ અને, પુન ફરીનં, યોગમ્ યોગને-કર્માનુષ્ઠાન-યોગને, શસસિ વખાણો છો, એતયો કર્મસન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેમાંથી, યત્ જે, શ્રેય વધારે કલ્યાણકારી હોય તત્ તે, એકમ્ એકને, મે મને, સુનિશ્ચિતમ્ સારી રીતે નિશ્ચિત હોય તેવો, બ્રૂહિ કહો.

ભાવાર્થ.—અર્જુન બોલ્યો—“હે કૃષ્ણ ! કર્મોના ત્યાગને

એક વખત અને એક વખત કર્મના અનુક્રાંતયોગને આપ વખાણો છો, તો કર્મ-સન્યાસ અને કર્મ-યોગ એ બેમાથી જે વધારે કલ્યાણકારી હોય તે એક-સારી રીતે નિશ્ચિત હોય તેવો માર્ગ-મને કહો” ૧

અવતરણિકા — અર્જુનના ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આપે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ।

સન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ॥

તયોસ્તુ કર્મસન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ, સન્યાસઃ, કર્મયોગઃ, ચ, નિઃશ્રેયસકરૌ, ઉભૌ, તયોઃ, તુ, કર્મસન્યાસાત્, કર્મયોગઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યં इति શ્રેયઃ, નિશ્ચયેન શ્રેયઃ इति નિઃશ્રેય, નિઃશ્રેય કુર્વતઃ इति નિઃ શ્રેયસકરૌ

સમાસાઃ—કર્મણા સન્યાસ કર્મસન્યાસ તસ્માત્ કર્મ-સન્યાસાત્ । કર્મણા યોગ કર્મયોગ

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન, ઉવાચ બોલ્યા, સન્યાસઃ કર્મ-સન્યાસ, ચ અને, કર્મયોગ કર્મયોગ, ઉભૌ એ બેને, નિ શ્રેયસકરૌ પરમકલ્યાણ—મોક્ષ કરવાવાળા છે, તુ પણ, તયો તે બેનેમાં, કર્મસન્યાસાત્ કર્મ-સન્યાસ-યોગ કરતા, કર્મયોગ કર્મયોગ, વિશિષ્યતે અધિક શ્રેષ્ઠ છે

ભાવાર્થ — શ્રીભગવાન્ ઓલ્યા — ‘કર્મ-સન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બંને પરમ-કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે છતાં પણ તે બંનેમાં ‘કર્મ-સન્યાસ’થી ‘કર્મ-યોગ’ અધિક વિશિષ્ટ છે ૨

અનુતરણિકા — કારણ કે —

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાક્ષતિ ॥

નિર્દેદ્દો હિ મહાબાહો સુખ બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞેયઃ, સઃ, નિત્યસંન્યાસી, યઃ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, કાક્ષતિ, નિર્દેદ્દઃ, હિ, મહાબાહો, સુખમ્, બંધાત્, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાતું યોગ્યઃ જ્ઞેયઃ સંન્યાસઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંન્યાસી નિત્યં સર્વદા સંન્યાસી ઇતિ નિત્યસંન્યાસી. પ્રકર્ષેણ મૌર્ક્યેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે. દ્વયોઃ ભાવઃ ઇતિ દ્વંદ્વમ્.

મમાસાઃ—નિર્ગત દ્વંદ્વ સુખદુઃખાદિ સજિત યસ્માત્સ નિર્દેદ્દ ૧

અન્વય અને અર્થ — ય જે પુરૂષ, દેષ્ટિ દ્વેષ કરે, ન નહિ, કાક્ષતિ ઇચ્છા કરે ન નહીં સ તેને, નિત્યસંન્યાસી સર્વદા સંન્યાસી જ્ઞેય બન્યો, મહાબાહો હે મહાબાહો, નિર્દેદ્દ સુખ, દુઃખાદિ સ જાવાળા દ્વંદ્વથી મુક્ત થયેલો, બંધાત્ સ સારના બંધ-નોમાથી, સુખમ્ સુખપૂર્વક, પ્રમુચ્યતે છુટી બધ છે

ભવાર્થઃ—જે પુરૂષ કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા કરતો નથી તેને સર્વદા સંન્યાસી

જાણવો હે મહાબાહો ! સુખ-દુઃખાદિ સજ્જાતિ દ્વ-દ્વથી મુક્ત થયેલો મનુષ્ય સસારના કર્મ-રૂપી બંધનોમાથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે ૩

અવતરણિકા —“ કર્મ-સન્યાસ ’ અને ‘ કર્મયોગ ’ એ બંને ભિન્ન પુરૂષ વડે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય હોવાથી, ફક્ત પણ ભિન્ન હોવું જોઈએ બંને પરમ-શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરનાર ન હોઈ શકે, ” એવી શકા પ્રાપ્ત થતા તેના નિવારણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તોચેનો શ્લોક અર્જુનને કહે છે —

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પઙ્કિતાઃ ॥

એકમત્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સાંખ્યયોગૌ, પૃથક્, બાલાઃ, પ્રવદન્તિ, ન, પઙ્કિતાઃ, એકમ્, અપિ, આસ્થિતઃ, સમ્યક્, ઉભયોઃ, વિન્દતે, ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ વદન્તિ ઇતિ પ્રવદન્તિ. આસમન્તાન્ સ્થિતઃ સમ્યક્ અનુષ્ઠિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ.

સમાસાઃ—સાંખ્યશ્ચ યોગશ્ચ ઇતિ સાંખ્યયોગૌ તૌ ચ સાંખ્યયોગૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સાંખ્યયોગૌ સાંખ્ય—જ્ઞાન-પૂર્વક કર્મત્યાગ,—કર્મસન્યાસયોગ અને કર્મયોગ, એ બંને, પૃથક્ જુદા જુદા છે એમ, બાલા અજ્ઞાનીઓ-એ વિષયમાં બાળક જેવા સારાસારના વિવેકરહીત—મૂઠ લોકો, પ્રવદન્તિ કહે છે,

પણ્ડિતા. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ એમ, ન (પ્રવદન્તિ) કહેતા નથી. એકમ્ એક અપિ પણ, સમ્યક્ સારી રીતે, આસ્થિતઃ આચરવામા આવ્યો હોય તો ઉમ્મયો બનેના, ફલમ્ ફલને, વિન્દતે પામે છે.

ભાવાર્થ — જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ એટલે કે ‘ કર્મ-સન્યાસયોગ,’ અને ઈશ્વરોપાસનારુપ શુદ્ધ નિષ્કામ ‘ કર્મ-યોગ ’ એ બંને જુદા છે એમ અજ્ઞાનીઓ બોલે છે, પણ વદ્વાન્ નહિ ‘ કર્મ-સન્યાસ ’ તથા ‘ કર્મ-યોગ ’ એ બેમાથી કોઈ પણ એકને સારી રીતે આચરવામા આવ્યો હોય તો પુરુષ બનેથી મેળવી શકાતા શાશ્વત અવિનાશી-ફલને— મોક્ષને પામે છે ૪

અવતરણિકા — “ બેમાથી એક જ યોગના અનુષ્ઠાનથી કેવી રીતે બંનેનું સમાન ફળ મળે છે ? ” તે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાન તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

પદચ્છેદઃ—યત્, સાંખ્યૈઃ, પ્રાપ્યતે, સ્થાનમ્. તત્, યોગૈઃ. અપિ, ગમ્યતે, એકમ્, સાંખ્યમ્, ચ, યોગમ્, ચ, યઃ, પશ્યતિ, સ, પશ્યતિ.

व्युत्पत्तिः—स्थीयते अस्मिन् इति स्थानम्.

સમાસા —સાંખ્ય જ્ઞાનપૂર્વકકર્મસન્યાસયોગ પરમશ્રેયઃ પ્રાપ્યૈ અનુષ્ઠેય યેષા મતે તે સાંખ્યા, તૈ સાંખ્યૈ કર્મસન્યાસિમિ ।

યોગ - નિષ્કામકર્મલક્ષ્ણો-કર્મયોગ પામત્રેય પ્રાપ્ત્યે અનુષ્ટેય
યેષા મતે તે યોગા, તૈ યોગૈઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સાંખ્યે સાખ્ય એટલે જ્ઞાનપૂર્વક
'કર્મ-સન્યાસ'ને જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તમ ઉપાય માનેલો
છે તેવાઓ વડે, યત્ જે, સ્થાનમ્ સ્થાન-અર્થાત્ પરમપ્રદ્યની
પ્રાપ્ત્યે પ્રાપ્તિ થાય છે યોગૈ કર્મયોગીઓ વડે, અપિ પણ,
તત્ તે જ ધામ પ્રતિ, ગમ્યેતે જવાય છે-પમાય છે, સાંખ્યમ્
જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસન્યાસને, 'ચ' અને, યોગમ્ નિષ્કામ-
કર્મયોગને, ચ પાદપુરણાર્થ, ય જે પુરુષ, એકમ્ એક જ,
પર્યપતિ જુએ છે, સ તે જ, પર્યપતિ જુએ છે

ભાવાર્થ — કર્મ-સન્યાસીઓ વડે જે પરમધામની પ્રાપ્તિ
થાય છે તે જ સ્થાન નિષ્કામ કર્મયોગીઓ વડે પણ મેળ-
વાય છે, જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસન્યાસને અને કર્મ-યોગને
જે પુરુષ એક જ માને છે-તે જ ખરી રીતે જુએ છે-જાણે
છે, અર્થાત્ જ નેને અ તે જે લક્ષ્ય મેળવાનું છે તે એકજ છે પ

અવતરણિકા — 'અગર કર્મયોગીની નિષ્ઠાઓ પણ કર્મ-
સન્યાસમા અતર્ગત થઈ જતી હોય તો પડેવાથી જ 'કર્મ-
સન્યાસ'નું આચરણ શા માટે ન કરવું ?' એવી અર્જુનની
માન્યતા દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સન્યાસયોગની
દુષ્પ્રાપ્યતા અને કર્મયોગની સુકરતા બતાવતા અર્જુનને
નીચે પ્રમાણે કહે છે —

સન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ॥

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, તુ, મહાબાહો, દુઃસ્વપ્ન, આપ્તુમ્, અયોગતઃ, યોગયુક્તઃ, મુનિઃ, બ્રહ્મ, ન, ચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—યોગેન-કર્મયોગેન-વિના યથા સ્યાત્તથા
ઇતિ અયોગતઃ.

સમાસાઃ—યોગેન યુક્ત ઇતિ યોગયુક્ત ।

અન્વય અને અર્થ—મહાબાહો હે મહાબાહો, તુ પણ, સંન્યાસ કર્મસંન્યાસ, અયોગત કર્મયોગ વિના, દુસ્વપ્ન ધણુ દુખથી, આપ્તુમ્ મેળવવાને યોગ્ય છે યોગયુક્ત નિષ્કામ કર્મયોગયુક્ત, મુનિ મુનિ, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, નચિરેણ થોડા વખતમા જ, અધિગચ્છતિ મેળવે છે

ભાવાર્થ—હે મહાબાહો! જ્ઞાનપૂર્વક કર્મસંન્યાસ તો કર્મયોગ વિના પ્રાપ્ત થવો ધણુ મુશ્કેલ છે, પણ નિષ્કામ કર્મયોગી તો ધણુ થોડા વખતમા જ પરમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી કરી શકે છે ૬

અવતરણિકા — ‘ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી કદાચ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સ્વીકારવામા આવે તો પણ તેના ઉપરના કર્મો તેને અવશ્ય બંધરૂપે થઈ પડે ’ એવી અર્જુનના શંકાના નિવારણને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યોગયુક્તઃ, વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિયઃ, સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્, અપિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિ:—ભગવદર્પણ ફલાભિસધિરાહિત્યાદિ ગુણ-
યુક્ત શાસ્ત્રાય કર્મ યોગ ઇત્યુચ્યતે. કરોતીતિ કુર્વન્. ન આત્મા-
અનાત્મા અનાત્મા-આત્મા ઇવ ભૂતઃ ઇતિ આત્મભૂતઃ

સમાસા'—યોગેન યુક્ત ઇતિ યોગયુક્ત । વિશેષેણ શુદ્ધ-
આત્મા અત કરણં યસ્ય સ ઇતિ વિશુદ્ધાત્મા । વિશેષેણ જિત આત્મા
શરીર યસ્ય સઃ વિજિતાત્મા । જિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સ
જિતેન્દ્રિય । સર્વેષાં વ્રહ્માદીનાં સન્મ્બર્પ્યન્તાનાં મૂતાનાં આત્માભૂતઃ
આત્મા યસ્ય સઃ સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શી

અન્વય અને અર્થ—યોગયુક્ત ક્રમ-યોગથી જોડાયેલો.
વિશુદ્ધાત્મા અત્ત ત શુદ્ધ અત કરણવાળો વિજિતાત્મા શરીર
જેનુ પોતાને વશવર્તી છે, જિતેન્દ્રિય જે જિતેન્દ્રિય છે
સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા પ્રાણી માત્રના સમાન પોતાનો આત્મા જેનો
થયેલો છે તેવો, કુર્વન્ કર્મ કરતો અપિ છતાં પણ, ન ન,
લિપ્યતે લોપાય છે

ભાવાર્થ—ભગવાનને અર્પણ કરવાના હેતુવાળુ, તથા
ફલની ઇચ્છારહીત ઇત્યાદિ ગુણોવાળુ શાસ્ત્રોક્ત કર્મ તેનું
નામ યોગ, તેવા યોગથી યુક્ત, વિશુદ્ધ અત કરણવાળો,
તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયો જેના વશમા છે તેવો, તથા પ્રાણી-
માત્રમા સમાન આત્મા-દૃષ્ટિ-વાળો જે પુરૂષ છે, તે કર્મ કરતો
છતાં પણ તેમનાથી બધાતો નથી, અર્થાત્ સમદૃષ્ટિવાળા
સયમી મુનિનું કર્મ બધું ક્ષીણ થઈ જાય છે ૭

અવતરણિકા:—“ કર્મ કરતા છતાં પણ તેમની કંઈપણ
અસર તત્ત્વજ્ઞાનીને થતી નથી એ અજાયબ જેવું છે ” એવી

અર્જુનની શકાના નિવારણમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના બે શ્લોકોમા એમ ઉપપાદન કરે છે કે — “કર્તાપણાનુ અભિમાન ન હોવાથી કર્મબંધ નથી” —

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ॥
 પश्यञ्च्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्अश्नन् गच्छन्स्वपन्श्वासन् ॥૮॥
 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એવ, કિંચિત્, કરોમિ, ઇતિ. યુક્તઃ, મન્યેત, તત્ત્વવિત્, પશ્યન્, શૃણ્વન્, સ્પૃશન્, જિઘ્રન્, અશ્નન્, ગચ્છન્, સ્વપન્, શ્વાસન્, પ્રલપન્, વિસૃજન્, ગૃહ્ણન્, ઉન્મિષન્, નિમિષન્, અપિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તન્તે, ઇતિ, ધારયન્.

ઋયુત્પત્તિઃ—તત્ત્વં વેત્તીતિ તત્ત્વવિત્. પશ્યતીતિ પશ્યન્. શૃણોતીતિ શૃણ્વન્, સ્પૃશતીતિ સ્પૃશન્ જિઘ્રતીતિ જિઘ્રન્. અશ્નાતીતિ અશ્નન્, ગચ્છતીતિ ગચ્છન્. સ્વપિતીતિ સ્વપન્, શ્વાસિતીતિ શ્વાસન્, પ્રકર્ષેણ લપતીતિ પ્રલપન્. વિશેષેણ ઉત્સજ-
 તીતિ વિસૃજન્ ગૃહ્ણતીતિ ગૃહ્ણન્. ઉન્મિષતીતિ ઉન્મિષન્. ધાર-
 યતીતિ ધારયન્, ઇન્દ્રેણ દુર્જયાનિ ઇન્દ્રિયાણિ

સમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણા અર્થા વિષયા ઇતિ ઇન્દ્રિયાર્થા
 નેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ।

અન્યથ અતે અર્થ —યુક્ત નિષ્કામ કર્મયોગ વડે યુક્ત,

તત્ત્વવિત્ તત્ત્વજાનીએ, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા, વર્તન્તે સ્વાભાવિક રીતે, પ્રવર્તે છે, इति એ પ્રમાણે, ધારયન્ નિશ્ચય કરોને, પश्यन् આખ વડે જોતો, शृण्वन् કાન વડે સાંભળતો, स्पर्शन् ત્વચા વડે સ્પર્શ કરતો, जिघ्रन् નાસિકા વડે સૂંઘતો, अश्नन् જીહ્વા વડે રસાસ્વાદ લેતો, गच्छन् પગ વડે ચાલતો, स्वपन् સૂતો, श्वसन् શ્વાસ લેતો, प्रलपन् વાણી વડે બોલતો, विसृजन् ગુદા તથા ઉપસ્થ દ્વારા મલમૂત્ર શુકાદિ ઉત્સર્ગ કરતો, गृह्णन् હાથ વડે ગ્રહણ કરતો, उन्मिषन्— નિમિષન્ નાગ-કૂર્માદિ પાચ વાયુઓની ઉચી નીચી ગતિ તથા, स्कुर्षुवाणो હોવા, अपि છતાં પણ, किञ्चित् હું કાંઈ પણ નૈવ નથી જ, करोमि કરતો, इति એ પ્રમાણે, मन्येत માનવુ જોઈએ, अर्थात् કર્તાપણાના અભિમાનથી દૂર રહેવું જોઈએ

સાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મ-યોગ વડે યુક્ત તત્ત્વજાનીએ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા સ્વાભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, મલ-મૂત્ર શુકાદિનો ઉત્સર્ગ કરતો હાથ વડે પકડતો, નાગ-કૂર્માદિ વાયુએ વડે ઉચી નીચી ગતિ તથા સ્કુર્ષુવાણો હોવા છતાં પણ હું કાંઈ પણ નથી જ કરતો, એમ માનવું જોઈએ અર્થાત્ કર્તાપણાના અભિમાનથી સદતર દૂર રહેવું જોઈએ ૮-૯

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત હકીકતનું જ વિશેષ વિવરણ કરે છે —

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ૧૦ ॥

શ્રી મ ગી ૧૪

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મણિ, આધાય, કર્માણિ, સજ્જમ્, ત્યક્ત્વા, કરોતિ, યઃ, લિપ્યતે, ન, સઃ, પાપેન, પદ્મપત્રમ્, इव, અમ્ભસા.

સમાસાઃ—પદ્મસ્ય પત્રમ્ પદ્મપત્રમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ --બ્રહ્મણિ બ્રહ્મમા, કર્માણિ કર્મોર્ણિ આધાય સમર્પણ કરીને, સજ્જમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, ય. જે પુરૂષ, કરોતિ કર્મ કરે છે, સ તે પુરૂષ પાપેન પાપ વડે, પદ્મપત્રમ્ કર્મળનું પત્ર અમ્ભસા પાણી વડે, इव જેમ તેમ, ન ન, લિપ્યતે લેપાય છે

ભાવાર્થ —પરમ બ્રહ્મમા બધા કર્મોર્ણિ અર્થા હૃદયને સેવક ભાવથી આસક્તિ છોડીને જે પુરૂષ કર્મો કરતો રહે છે, તે કર્મળનું પાદડું જેમ જળ વડે અસર પામતું નથી તેમ કર્મો વડે લેપાતો નથી—બધનમા આવતો નથી ૧૦

અવતરણિકા.—એ પ્રમાણે કર્મબધનના નિવારણનો રસ્તા બતાવો હવે મોક્ષમા કારણબૃત સદાચાર દર્શાવે છે —

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

પદચ્છેદઃ—કાયેન, મનસા, બુદ્ધ્યા, કેવલૈઃ, ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિ, યોગિનઃ, કર્મ, કુર્વન્તિ, સજ્જમ્, ત્યક્ત્વા, આત્મશુદ્ધયે.

સમાસાઃ—યોગ યેષા અસ્તીતિ તે યોગિન । આત્મન શુદ્ધે इति આત્મશુદ્ધિઃ તસ્યૈ આત્મશુદ્ધયે ।

અત્યથ અને અર્થ. —કાયેન શરીરવડે, ઘનસા મનવડે, હૃદયા બુદ્ધિવડે, કવલે મમત્વ રહીત, ઇન્દ્રિયેઃ ઇન્દ્રિયોવડે, અપિ પશુ, સદ્ગમ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, આત્મશુદ્ધય આત્મ-શુદ્ધિની ખાતર, યોગિન યોગીઓ કર્મ કર્મો, કુર્વન્તિ કરે છે

ભાવાર્થ —શરીર, મન, અને બુદ્ધિવડે તથા મમત્વ રહીત ઇન્દ્રિયોવડે કેવળ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી આસક્તિનો ત્યાગ કરીને માત્ર આત્મશુદ્ધિની ખાતર યોગીઓ કર્મો કરતા રહે છે ૧૧

અવતરણિકા:—“ તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોને આચરતો અવિદ્વાન્ કર્મના બધમા આવે છે, અને વિદ્વાન્ મુક્ત રહે છે તેની વ્યવસ્થા કેમ સમજવી ” એવી અર્જુનની શકાના સમા-ધાનમા ભગવાન્ નિર્ણય કરે છે:—

યુક્તઃ કર્મફલ ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ॥

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—યુક્તઃ, કર્મફલમ્, ત્યક્ત્વા, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, નૈષ્ઠિકીમ્, અયુક્તઃ, કામકારેણ, ફલે, સક્તઃ, નિબધ્યતે

વ્યુત્પત્તિ:—નિષ્ઠાયા ભવા ઇતિ નૈષ્ઠિકી તામ્ નૈષ્ઠિ-ત્તિમ્—અપુનરાવર્તિનીમ્—સત્ત્વશુદ્ધિજ્ઞાનપ્રાપ્તિસર્વકર્મસન્યાસ જ્ઞાન-નેષ્ઠાક્રમેણ—કામપ્રેરણયા ફલાર્થ કરોતીતિ કામકારઃ, તેન કામકારેણ. નિતરાં બધ્યતે ઇતિ નિબધ્યતે.

સમાસા:—કર્મણા ફલ ઇતિ કર્મફલમ્ । ન યુક્ત િ અયુક્તઃ ।

અન્યથ અને અર્થ —યુક્ત પરમેશ્વરને અર્થે જ કર્મો છે એવી રીતે નિશ્ચિત મતવાળો-સાવધાન, કર્મફલમ્ કર્મોના ફળને ત્યક્ત્વા છોડીને, નૈષ્ઠિકીમ જ્ઞાનાદિનિષ્ઠા પ્રાપ્ત અપુનરાવર્તિની, શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્રોતિ પામે છે, અયુક્ત કર્મના ફલની ઇચ્છાવાળો-અસાવધાન, કામકારેણ ફલની ઇચ્છાની પ્રેરણાવડે, ફલે કર્મના ફલમા, સક્ત આસક્ત, નિવ્રધ્યતે બૂબ સારી રીતે બધ-નમા આવે છે

ભાવાર્થ —પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ કરવાવાળો સમાહિત પુરૂષ કર્મોના ફળોને છોડીને શાશ્વત શાન્તિને મેળવે છે કર્મના ફલની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને ફલમા આસ-ક્તિવાળો તે કર્મના બધનોમા આવે છે ૧૨

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે જેનું અત કરણ સમ્પૂર્ણ પવિત્ર અને બ્રહ્મમય ન થયું હોય તેવાને ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મસ-ન્યાસ કરતા નિષ્કામ કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ પ્રમાણિત કરીને હવે શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને પરમાર્થ દર્શી કેવી રીતે રહે એ પ્રશ્નના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને સમ-ભાવે છે —

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, મનસા, સંન્યસ્ય, આસ્તે, સુખમ્, વશી, નવદ્વારે, પુરે, દેહી, નૈવ, કુર્વન્, ન, કારયન્

વ્યુત્પત્તિઃ—વશં ચિત્તં અસ્ય અસ્તીતિ વશી. સમ્યક્

ન્યસ્ય ભગવતિ સમર્પ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય. દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી. કરોતીતિ કુર્વન્ ઇનંદ્રિયાણિ ચ કારયતિ પ્રેરયતીતિ વા કારયન્.

સમાસા:—સર્વાણિ ચ અમૂનિ કર્માણિ ચ ઇતિ સર્વકર્માણિ । નવાને દ્વારાણિ યસ્ય તત્ નવદ્વારમ્, તસ્મિન્ નવદ્વારે

અન્યથા અને અર્થ —વશી અ ત કરણ જેને પોતાના વશમા છે તેવો, સર્વકર્માણિ બધા કર્મોને, મનસા મનથી, સંન્યસ્ય ઇશ્વરમા સમર્પણ કરી, દેહી આ શરીર ધારી આત્મા, નવદ્વારે નવદ્વારવાળા, પુરે શરીર રૂપી નગરમા, નૈવ કંઈ પણ નહિ, કુર્વન્ કરતો, અકારયન્ ન કરાવતો, સુખમ્ સુખ પૂર્વક, આસ્તે બેસે છે—રહે છે

ભાવાર્થ:—અ ત કરણ તથા ઇન્દ્રિયો જેના વશમા છે તેવો પુરૂષ મનથી બધા કર્મોને ઇશ્વરમા સમર્પણ કરીને, શરીરધારી હોવા છતાં આ આત્મા નવદ્વારવાળા આ શરીરમા કંઈ પણ કરતો નથી અને કરાવતો નથી એમ માને છે ૧૩

અવતરણિકા —“ एष एव साधुकर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्योऽवो निनीषत ”

“ એ પરમ ઇશ્વર જ જેને આ લોકમાથી ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શુભ કર્મ કરાવે છે, અને જેને આ લોકથી પણ નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અશુભ કર્મો કરાવે છે ”
એ શ્રુતિ વચન પ્રમાણે પરમેશ્વર જ શુભાશુભ ફલવાળા કર્મોમા કર્તા છે, અને પુરૂષ બીજાની સત્તાવડે ચાલતો અસ્વત ત્ર-પરત ત્ર છે, તેથી પુરૂષ કેવી રીતે તે તે કર્મોનો ત્યાગ કરે ? ઇશ્વર વડે જ

જ્ઞાનમાર્ગમા જોડાએલો શુભાશુભોને છોડી દેશે, એમ કહ્યું કહે-
વામા આવે તો પક્ષપાત અને દયારહીતપણું વડે કરીને ઇશ્વરને
પણુ પુણ્ય અને પાપનો સ બધ થાય ” એવી રીતે શકના નિવા-
રણને માટે પરમેશ્વરને પુણ્યપાપથી અલિપ્ત જણાવીને માયા—
પ્રકૃતિ વશ જીવાત્મા હોવાથી શુભાશુભ કર્મો કરે છે તે નીચેના
એ શ્લોકોમા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ન કર્તૃત્વ ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુ. ॥

ન કર્મફલસયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—ન, કર્તૃત્વમ્, ન, કર્માણિ લોકસ્ય
સૃજતિ, પ્રભુઃ, ન, કર્મફલસંયોગમ્, સ્વભાવઃ, તુ, પ્રવર્તતે

વ્યુત્પત્તિ:—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્ પ્રકર્ષેણ વર્તતે
इति प्रवर्तते-

સમાસા:—કર્મણા ફલ કર્મફલ, કર્મફલસ્ય સમ્યક્
યોગ ઇતિ કર્મફલસયોગ, તમ્ કર્મફલસયોગમ્ । સ્વસ્યભાવ સ્વભાવ ।

અન્યથ અને અર્થ — પ્રભુ ઇશ્વર, લોકસ્ય લોકના, કર્તૃત્વમ્
કર્તાપણુ, ન નહિ, કર્માણિ કર્મોને પણુ, ન નહિ સૃજતિ સરજે છે
કર્મફલસયોગમ્ કર્મોના ફલના સંયોગને પણુ નહિ. તુ પણુ,
સ્વભાવ સ્વભાવ, પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે

ભાવાર્થ — ઇશ્વર આ લોકમા કોઈના કર્તાપણુને અથવા
કર્મોને સરજતો નથી, તેમજ કર્મના ફલોના સંયોગને પણુ તે
પ્રેરતો નથી માત્ર સ્વભાવ-પ્રકૃતિ જ પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે ૧૪

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપ ન ચૈવ સુકૃત વિમુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાવૃત જ્ઞાન તેન મુહ્યન્તિ જતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, આદત્તે, કસ્યચિત્, પાપમ, ન, ચ, એવ, સુકૃતં, વિમુઃ, અજ્ઞાનેન, આવૃતમ, જ્ઞાનમ્, તેન, મુહ્યન્તિ, જન્તવઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—સુષ્ટુ કૃત સુકૃતમ્. વિશેષેણ ભવતીતિ વિમુઃ આસમન્તાત્ વૃતં ઇતિ આવૃતમ્.

સમાસાઃ—ન જ્ઞાન અજ્ઞાન તેન અજ્ઞાનેન,

અન્યથા અને અર્થ —વિમુઃ પરમેશ્વર, કસ્યચિત્ કોઈના પાપ, પાપમ્ પાપને, આદત્તે સ્વીકારે છે, ન નહિ ચ અને, સુકૃતમ્ પુણ્યને, ચ પાપ, ન નહિ, એવ જ, અજ્ઞાનેન અજ્ઞાન વડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું હોય છે, તેન તેથી જ, જન્તવ. પ્રાણીઓ, મુહ્યન્તિ સત્ અસત્ના વિવેક રહીત મૂઢ બને છે

ભાવાર્થ —પરમેશ્વર કોઈના પાપને તેમજ પુણ્યને લેતો નથી, અર્થાત્ તે નિર્લેપ છે અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢકાઈ ગયેલું હોઈને પ્રાણીઓ વિવેક રહીત મૂઢ બને છે, અર્થાત્ તે પરમાત્માના ખરા પારમાર્થિક રૂપને જોઈ-જાણી શકતા નથી ૧૫

અવતરણિકાઃ—જાનીઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મોહાન્ધ થતા નથી તે વાત જણાવે છે:--

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાન યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાન પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનેન, તુ, તત્, અજ્ઞાનમ્, યેષામ્, નાશિતમ્, આત્મનઃ, તેષામ્, આદિત્યવત્, જ્ઞાનમ્, પ્રકાશયતિ, તત્, પરમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—આદિત્યઃ ઇવ ઇતિ આદિત્યવત્ અદિતેઃ અપત્યં પુમાન્ ઇતિ આદિત્યઃ.

અન્યથા અને અર્થ —તુ પણ ભિન્ન ક્રમ દર્શક, જ્ઞાનેન જ્ઞાન વડે યેષામ્ જેઓનું, આત્મન આત્મા સંબંધી, તત્ તે, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન નાશિતમ્ નષ્ટ થઈ ગયું છે, જ્ઞાન જ્ઞાન તેષામ્ તેઓને, તત્ તે, પરમ્ સૌથી દૂર અને શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપનો, આદિત્યવત્ સૂર્યની માફક, પ્રકાશયતિ પ્રકાશ કરી આપે છે

ભાવાર્થ —પણ જ્ઞાનવડે જેમનું આત્મા સંબંધી અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું છે, તેવાઓને તે જ્ઞાન સૌથી પર અને શ્રેષ્ઠ પરમાત્માના પદને સૂર્ય જેમ પ્રકાશથી દરેક વસ્તુ બતાવી આપે છે, તેમ તેને પોતાના પ્રકાશથી સુદર રીતે દેખાડી આપે છે ૧૬

અવતરણિકા ઉપર કહી તેવી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે ઉપાસનાનું ફલ હવે કહે છે --

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષા. ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તદ્બુદ્ધયઃ, તદાત્માનઃ, તન્નિષ્ઠાઃ, તત્પરાયણાઃ, ગચ્છન્તિ, અપુનરાવૃત્તિમ્, જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ

સમાસાઃ—તસ્મિન્ એવ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ યેષા તે

તદ્બુદ્ધય । તસ્મિન્નૈવાત્મા મનો યેષામ્ તે તદાત્માન । તસ્મિન્નૈવ-
નિષ્ઠા તાત્પર્ય યેષા તે તન્નિષ્ઠા । તદેવ પરં અયનયેષા તે તત્પરાયણા ।
પુનશ્ચાસૌ આવૃત્તિશ્ચ इति पुनरावृत्ति ताम् अपुनरावृत्तिम् । જ્ઞાનેન
નિર્ઘૂત કલમષ યેષા તે જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલમષાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — તદ્બુદ્ધયઃ તે પરમ ઇશ્વરમા જ
નિશ્ચયાત્મિકા જેમની બુદ્ધિ છે તેવાઓ, તદાત્માન તેનામા,
જ મનવાળા, તન્નિષ્ઠા તેમા જ નિષ્ઠાવાળા, તત્પરાયણા તેને
જ પરમ-આશ્રય માનનારાઓ, જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલમષા જ્ઞાન વડે
ધોવાઈ ગયેલ પાપવાળાઓ, અપુનરાવૃત્તિમ્ ફરીને પાછા જન્મ-
મરણનું પુનરાવર્તન નહિ તેવી દશાને, ગચ્છન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ — તે પરમેશ્વરમા જ બુદ્ધિવાળા, તેમા જ મન-
વાળા, તેમા જ પોતાનું બધું તાત્પર્ય રાખવાવાળાઓ, તેને
જ પોતાનો પરમ-આશ્રય માનનારા, અને જ્ઞાન વડે નિષ્પાપ
થયેલ પૂતાત્માઓ ફરીને કદિ પણ જન્મ-મરણનું આવર્તન
ન થાય એવી ઉત્તમ દશાને, પામે છે ૧૭

અવતરણિકા.—તેવા જ્ઞાનીઓની આ જગતના અનેક
ભાવો તરફ કેવી દૃષ્ટિ રહે છે તેનું વર્ણન કરે છે —

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥

शुनि चैव श्वपाके च पांडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

પદચ્છેદઃ—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને, બ્રાહ્મણે, ગવિ,
હસ્તિનિ, શુનિ, ચ, એવ શ્વપાકે, ચ, પાંડિતાઃ, સમદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—વેત્તિ આત્માનં અનયા ઇતિ વિદ્યા.
વિશેષેણ નયઃ ઇતિ વિનયઃ. સમ પશ્યન્તીતિ તે સમદર્શિનઃ.
સમં બ્રહ્મદ્રષ્ટુ શીલં યેષાં તે સમદર્શિનઃ શૂનઃ પચતીતિ શ્વપાકઃ
તસ્મિન્ શ્વપાકે

સમાસા:—વિદ્યા ચ વિનયશ્ચ વિદ્યાવિનયૌ તાભ્યા સમુ-
ત્પન્ન ઇતિ વિદ્યાવિનય સમ્પન્ન તસ્મિન્ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને ।

અન્યથા અને અર્થ —વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને વિદ્યા અને વિન-
યથી યુક્ત, બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણુમા, ગવિ ગાયમા, હસ્તિનિ હાથીમા,
શુનિ કુતરામા, ચ અને, શ્વપાકે ચાડાલમા ચ પણ, પણ્ડિતા
પડિતો-બુદ્ધિમાન્ લોકો, સમદર્શિન સમાન-દૃષ્ટિવાળા હોય
છે, એવ જ

ભાવાર્થ —વિદ્યા અને વિનયથી ભૂષિત—બ્રાહ્મણુમા,
ગાયમા, હાથીમા, અને કુતરામા તથા ચાડાલમા પણ બ્રહ્મ-
વેત્તા-બ્રહ્મ-સ જ ધિની બુદ્ધિવાળાઓ સર્વદા સમાન—દૃષ્ટિવાળા
જ હોય છે ૧૮

અવતરણિકા:—‘વિષમમા સમાનદૃષ્ટિ તો ગાસ દ્વારા
નિષિદ્ધ છે, છતાં પણ તેમ કરનારાઓને કેવી રીતે પડિતો
કહી શકાય ?’

ગીતામા કથુ છે કે:—‘સમાસમાભ્યા વિષમસંમ પૂજાતઃ’
સમાન અમુક અશે ઉત્તત-મોટાઈવાળાને અગર તેને વાચક
પૂજા કરવામા ન આવે, અને જો હલકી સ્થિતિવાળાને એક-
દમ વધારે પ્રમાણુમા પૂજા અર્પવામા આવે તો પૂજક આ

લોક અને પરલોક જન્મેમા અધોગતિ પામે છે, તેથી વિષ-
મમા સમાનદૃષ્ટિ તો અનર્થકરી અને પાપમૂલક છે ” એવી
અર્જુનની શકાના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના
શ્લોકમા પડિતોની સામ્ય-દશા કે જે મોક્ષમા બાસ કારણ
છે તેનું વર્ણન કરે છે —

इहैव तैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थित मनः ॥

निर्दोषं हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—ઈહ, એવ, તૈઃ, જિતઃ, સર્ગઃ, યેષાં, સામ્યે,
સ્થિતમ્, મનઃ, નિર્દોષમ્. હિ, સમમ્, બ્રહ્મ, તસ્માત્, બ્રહ્મણિ,
તે, સ્થિતાઃ.

व्युत्पत्तिः—सृज्यते इति सर्गः समानस्य भावः
इति साम्यम् तस्मिन् साम्ये मन्यते अनेन इति मनः.
सह मीयते इति तत् समम्.

समासाः—निर्गता दोषा यस्मात्तत् निर्दोषम्

અન્વય અને અર્થ —યેષામ્ જેઓનું, મન મન, સામ્યે
સમાનતામા, સ્થિતમ્ રહેલું છે, તૈ તેઓએ, ઇહ અહીં, એવ
જ, સર્ગ સ સાર-જ-મ-મૃત્યુને, જિત બીજો છે, હિ કારણ
કે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિર્દોષમ્ દોષરહીત અને, સમમ્ સર્વમા સરખે
ભાગે વહેંચાયેલું છે, તસ્માત્ તેથી, તે તેઓ, બ્રહ્મણિ પરમ-
બ્રહ્મમા જ, સ્થિતા રહેલા છે

ભાવાર્થ —જેઓનું મન સમાનતામા સ્થિર થયેલું છે,
તેમણે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીમા સમાનદૃષ્ટિવાળાઓએ-અહીં જ

સ સારને જીત્યો છે, કારણ કે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સર્વમા સરખે ભાગે વહેચાયેલું છે, તેથી તેઓ પરમ—બ્રહ્માના જ લીન થયેલા છે ૧૯

અવતરણિકા —બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થયેલાઓની દશાના લક્ષણ કહે છે —

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ॥

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, પ્રહૃષ્યેત્, પ્રિયમ્, પ્રાપ્ય, ન, ઉદ્વિજેત્, પ્રાપ્ય, ચ, અપ્રિયમ્, સ્થિરબુદ્ધિઃ, અસંમૂઢઃ, બ્રહ્મવિત્, બ્રહ્મણિ, સ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ હૃષ્યેત્ इति પ્રહૃષ્યેત્ સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ. બ્રહ્મ વેત્તીતિ બ્રહ્મવિત્.

સમાસાઃ—ન પ્રિયમ્ इति અપ્રિયમ્ । સ્થિરા બુદ્ધિ યસ્ય સ સ્થિરબુદ્ધિ । ન સમૂઢ इति અસમૂઢ

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રિયમ્ પ્રિય વસ્તુને, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રહૃષ્યેત્ હર્ષ પામે, ન નહિ, ચ અને, અપ્રિયમ્ અહિત, પ્રાપ્ય મેળવીને, ઉદ્વિજેત્ ઉદ્વેગ કરે, ન નહિ, સ્થિરબુદ્ધિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, અસમૂઢ જરા પણ મૂઢ નહિ તેવો, બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મજ્ઞ, બ્રહ્મણિ બ્રહ્માના જ, સ્થિત લીન થયેલો રહે છે

ભાવાર્થઃ—પ્રિયતાને પ્રાપ્ત કરી જે હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિયતાને જોઈને શોક કરતો નથી, એવો સ્થિર બુદ્ધિ

વાળો અને જરાપણ વિવેકને ન બૂલે તેવો બ્રહ્મજ્ઞાની સાક્ષાત્
બ્રહ્મમાંજ રહેલો છે ૨૦

અવતરણિકા:—બ્રાહ્મ વિષયોમાં પ્રીતિ જે અનેક જન્મોમાં
અનુભવવામાં આવી હોય છે તે ઘણી પ્રબલ હોવાથી તેમાં
આસક્ત ચિત્તવાળાને આ લોકમાં ન જોવાએલું-અનુભવાએલું
અને સર્વ વિષય સુખના આનંદ રહીત બ્રહ્મ તેમાં કેવી રીતે
સ્થિરતા થાય ? તેના જવાબમાં ‘બ્રહ્મ’ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે
એમ કહેવામાં આવે તો તે માન્ય નહિ કરી શકાય કારણ
કે તે પરમ આનંદ પહેલે અનુભવવામાં આવ્યો નથી હોતો.”
ઈત્યાદિ શકના સમાધાનમાં બ્રહ્માનંદ સૌથી પરમ અને શ્રેષ્ઠ
છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે—

બ્રાહ્મસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ॥

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—બ્રાહ્મસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ,
આત્મનિ, યત્, સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષ-
ય્યમ્, અશ્નુતે

વ્યુત્પત્તિ:—ઇન્દ્રિયૈઃ સ્પૃશ્યન્તે ઇતિ સ્પર્શા, -વિષયાઃ,
સંવર્ણતે ઇતિ સક્ત સ્પૃશ્ય શક્યં ઇતિ ક્ષય્યમ્.

સમાસા:—બ્રાહ્મશ્ચ અમી સ્પર્શશ્ચ ઇતિ બ્રાહ્મસ્પર્શા તૈષુ
બ્રાહ્મસ્પર્શેષુ । ન સક્ત આત્મા અન્તઃકરણ યસ્ય સ અસક્તાત્મા
બ્રહ્મણિ પરમાત્મનિ યોગ સમાધિ ઇતિ બ્રહ્મયોગ, તેન યુક્તસ્ત્વસ્મિ—

ન્યાયત્વ આત્મા અન્ત કરણ યસ્ય સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા । ન ક્ષયમ્
ઇતિ અક્ષયમ્

અન્વય અને અર્થ — બાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય ઇન્દ્રિય-વિષયોમા,
અસક્તાત્મા અનાસક્ત ચિત્તવાળો, આત્મનિ પેતાના આત્મામા,
યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્દતિ પામે છે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા
પરમાત્મામા સમાધિવડે જોડાઅલ છે આત્મા જેનો, મઃ
એવો તે અક્ષયમ્ કદી ક્ષય ન પામે તેવા સુખમ્ સુખને,
અશ્નુતે અનુભવે છે

ભાવાર્થ — ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમા અનાસક્ત ચિત્ત-
વાળો પોતાના આત્મામા જે સુખ છે, તે મેળવે છે અને તેથી
પરમાત્મામા સમાધિ વડે લીન થએલ અત કરણવાળો એવો તે
યોગી અનત સુખને ભોગવે છે-અનુભવે છે ૨૧

અવતરણિકા. — ઉપરના શ્લોકના જેવું જ પ્રમાણ મહાભારત
અને વાર્તિકમા પણ મળી શકે છે --

અપ્યાનન્દ યુત સાધાન્માનેનાવિષયી કૃત ।

દૃષ્ટાનન્દામિલાષ સનમન્દી કર્તુમપ્યલમ્ ॥ ઇતિ વાર્તિકે ॥

યન્ન કામસુખ લોકે યન્ન દિવ્ય મહત્સુખમ્ ।

તૃષ્ણાશ્ચયસુખસ્યૈતે નાર્દત ષોડશીં કલમ્ ॥ મહાભારતે ॥

“ પરમ આનંદ સાબળવામા આવ્યો છે તે પ્રમાણે
સાક્ષાત્ કોઈ પ્રમાણથી માપી શકાય યા ઉપમા આપી શકાય
એવો નથી વળી જેણે તે મહદાનંદની ઊર્મિઓ જોઈ છે,
તેને તેમા મહ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી ” (વાર્તિક)

આ લોકમા દરેક કામનાની પ્રાપ્તિથી જે મોટું સુખ તથા ન્વર્ગલોકમા આ લોકથી પણ મગતું અધિક શ્રેષ્ઠ સુખ એ બંને લોકના સુખો તૃણાનો ક્ષય થઈ જવાથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેનો સોળમો ભાગ પણ નથી, અર્થાત્ વિરક્તિ અને પ્રહ્લાનંદ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ આનંદ છે લૌકિક વિષયોનો આનંદ તુચ્છ અને ક્ષણભંગુર છે

‘ સુપુતિ-નિદ્રાની હાલમા અનુભવાતા કેઈ અદૃષ્ટ આનંદના જેવા આ પ્રહ્લ સુખની ખાતર, સાક્ષાત્ દિવ્ય સુદર સ્ત્રી, અન્ન, પાન, ગાયન વાદન ઇત્યાદિ ઉપલબ્ધ સુખોને કેાણુ તિલાંજલિ આપે ? ’ એવી શકના સમાધાનમા બ્રહ્મ સુખોના ક્ષયિણતાદિ દોષોની ગણતરી કરાવી નિદા કરે છે —

ये हि सस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमत बुधः ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, હિ, સસ્પર્શજાઃ, ભોગાઃ, દુઃસ્વયોનયઃ, એવ, તે, આદ્યન્તવન્તઃ, કૌન્તેય, ન, તેષુ, રમતે, બુધઃ

व्युत्पत्तिः—सस्पृश्यन्ते इति संस्पर्शाः विषयाः. तेभ्यः जाता इति सस्पर्शजाः. आत्मान बोधतीति बुधः.

समासाः—दुःखस्यैव योनय कारणभूताः इति दुःस्वयोनयः । आदि विषयेंद्रियसयोगो, भोगानामन्तश्च तद्वियोग एव इति आद्यन्तौ, आद्यन्तौ विद्येते येषां ते आद्यन्तवन्तः .

અન્યથા અને અર્થ —હિ કારણ કે યે જે સસ્પર્શજા

વિષય જન્ય, ભોગા ભોગો છે, તે તેઓ, દુઃસ્વર્ણનય દુ ખના કારણ રૂપ અને, આદ્યન્તવન્ત સ યોગ વિયોગથી આદિ અને અતવાળા અર્થાત્ ક્ષયિણુ, એવ જ છે, કૌન્તેય હે કૌન્તેય, તેષુ તે વિષયોમા, વુષઃ ડાલો માણસ, ન નથી, રમત આનંદ માનતો

ભાવાર્થ — કારણ કે જે વિષયજન્ય ભોગો છે તેઓ દુ ખના કારણરૂપ અને સ યોગ-વિયોગને લઈને આદિ તથા અત-વાળા અર્થાત્ ક્ષણભગુર જ છે, હે કૌન્તેય ! તે વિષયોમા ડાલો, બ્રહ્મજ્ઞાનો મનુષ્ય કદિ પણ આનંદ પામતો નથી ૨૨

અવતરણિકા — વિષયોમા રતિ એ શ્રેય-પરમઃકલ્યાણના માર્ગમા મોટો પ્રતિબંધ, દુર્નિવાર દોષ, તથા બધા અનર્થ કરાવનાર છે, તેથી તેના પરિહાર માટે અધિક યત્ન કરવો જોઈએ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદુ પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગ સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ — શક્નોતિ, શક, એવ, યઃ, સોદુમ્, પ્રાક્, શરીરવિમોક્ષણાત્, કામક્રોધોદ્ભવમ્, વેગમ્, સઃ, યુક્તઃ, સઃ, સુખી, નરઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ — વિશેષેણ મોક્ષણં ઇતિ વિમોક્ષણં. ઉદ્ભવતીતિ ઉદ્ભવઃ.

સમાસાઃ — શરીરસ્ય વિમોક્ષણ શરીરવિમોક્ષણ, તસ્મત્

શરીર—વિમોક્ષણાન્ । કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ હિતિ કામક્રોધૌ તાન્વા ઉદ્ભવ યસ્ય
સ કામક્રોધોદ્ભવ, તમ્ કામક્રોધોદ્ભવમ્ । મુખ અસ્ય અસ્તીતિ સુખી ।

અન્વય અને અર્થ —ય જે પુરુષ, શરીરવિમોક્ષણાત શરીર
છુટી જવા, પ્રાક્ષ પહેલા, કામક્રોધોદ્ભવમ્ કામ અને ક્રોધથી
ઉત્પન્ન થતા વેગમ્ વેગને-પ્રવાહને, સોદ્ધમ્ સહન કરવાને-
રોકવાને, હા આ લોકમા એવ જ શક્તોતિ અર્થ છે,
સ તે, યુક્તઃ યોગી, સ તે, સુખી ખરો સુખી અને નર
તે જ ખરો પુરુષ છે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્ય શરીર છુટી જવા પહેલા આ
લોકમા જ કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા ઉશ્કેરણીના પ્રવા-
હને સહન કરવાને-રોકવાને શક્તિમાન હોય છે તે જ ખરો
યોગી, તે જ સાચો સુખી, અને પુરુષ છે ૨૩

અવતરણિકા —કેવળ કામ-ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને
અટકાવવા માત્રથી જ મનુષ્ય પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષને મેળવે છે
એમ નથી, પણ વિશેષ ધ્યાનાદિક સામગ્રીસ પત્ર પણ ધવુ જોડએ
તે વાત જણાવે છે --

યોન્તઃ સુખોઽન્તરારામસ્તથાતર્જ્યોતિરેવ ચ ॥

મ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણ બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, અન્તઃસુખઃ, અન્તરારામઃ, તથા
અન્તર્જ્યોતિઃ, એવ, ચ, મઃ, યોગી, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, બ્રહ્મભૂતઃ,
અધિગચ્છતિ

વ્યુત્પત્તિઃ—યોગઃ અષ્ટાંગલક્ષણોઽસ્ય અસ્તીતિ યોગી.

શ્રી ભ ગી ૧૫

સમાસા:—અન્ત આત્મનિ એવ સુખ યસ્ય સ અન્ત-
સુખ । અન્તરેવ આત્મનિ આમણ ક્રીડા યસ્ય સ અન્તરારામ ।
અન્નગત્ત્મૈવ ઝ્યોતિઃ પ્રકાશ યસ્ય સઃ અન્તઝ્યોતિઃ । બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્
ઇતિ બ્રહ્મનિર્વાણમ્ । બ્રહ્મણિ મૃત સ્થિતઃ, ઇતિ બ્રહ્મમૃતઃ ।

અન્ય અને અર્થ—ય જે મનુષ્ય અન્તઃસુખ અતરા-
ન્મામા જ સુખવાળો, અન્તરારામ અતરાન્મામા જ ક્રીડાવાળો
તથા તેમ જ અન્તઝ્યોતિ આત્મા એજ જેનો પ્રકાશ છે
તેવો એવ જ છે, ચ પાદપ્રણ્યાય બ્રહ્મમૃત પરબ્રહ્મા રહેલો
સ એવો તે, યોગી યોગી બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ બ્રહ્મને સર્વત અને
સમગ્રત જાણવાથી અને તેમા નિદિધ્યાસનથી એક જ સ્વરૂપ
થયેલો તેમા જ તદ્દીનતા, અગિચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે

ભાવાર્થ.—જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામા જ સુખ
આત્મામા જ ક્રીડા અને આત્માને જ પરમ-ઝ્યોતિ-પ્રકાશ
માને છે તેવો બ્રહ્મીભૂત થયેલો તે યોગી બ્રહ્મને સર્વત અને
સમગ્રત જાણવાથી અને તેમા નિદિધ્યાસનથી એક જ સ્વરૂપ
થયેલો તેમા જ તદ્દીનતા મેળવે છે ૨૪

અવતરણિકા — મુક્તિના કારણરૂપ જ્ઞાનના બીજ સાધને
વિષે કહે છે --

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકત્મણઃ ॥

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—લભન્તે, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, ઋષયઃ, ક્ષીણક-
ત્મણઃ, છિન્નદ્વૈધાઃ, યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ.

સમાસા:—બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ હિતિ બ્રહ્મનિર્વાણમ્ । ક્ષીણં કલ્મષ યેષા તે ક્ષીણકલ્મષા । છિન્ન દ્વૈધ સશયે યેષા તે છિન્ન-દ્વૈધા । યતઃ સયત આત્માચિત્ત યસ્ય સ યત્તાત્મા તે ચ યત્તાત્માન । સર્વાણિ ચ અમૂને મૂનાનિ હિતિ સર્વમૂનાનિ, તેષા હિતે રતા હિતિ સર્વમૂતહિતેરતા ।

અન્વય અને અર્થ.—ઋષય ઋષિઓ, ક્ષીણકલ્મષાઃ જેના પાપ ક્ષીણ થયા છે તેવા, છિન્નદ્વૈધા જેના સશયો છેદાઈ ગયા છે તેવાઓ, યત્તાત્માન અને વશ અત કરણ-વાળાઓ, સર્વમૂતહિતેરતાઃ પ્રાણીમાત્રના ભલામા આનંદ માનનારાઓ, બ્રહ્મનિર્વાણમ્ બ્રહ્મા લીનતા, લભન્તે પામે છે

ભાવાર્થ —યજ્ઞ વિગેરેથી ક્ષીણ થએલ પાપવાળા, તથા અત કરણ-શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ વિવેચન સમર્થ શ્રવણ-મનન વિગેરેથી જેના સશયો છિન્ન થઈ ગયા છે તેવાઓ, નિદિધ્યાસનાદિ અભ્યાસથી વશ આત્માવાળાઓ પરમાત્મામાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓ, તથા પ્રાણીમાત્રના ભલામા આસક્ત એવા સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ બ્રહ્મા જ શાંતિ-નિર્વાણ-તદલીન-તાને પામે છે ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાના યતીના યતચેતસામ્ ॥

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્, યતીનામ્, યત-ચેતસામ્, અભિતઃ, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, વર્તતે, વિદિતાત્મનામ્.

સમાસા:—કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ હિતિ કામક્રોધૌ । તાભ્યા

વિયુક્તાઃ કામક્રોધવિયુક્તા । તેષામ્ કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ । યતાનિ
ચેતાસિ યેષા તે યતચેતસ તેષામ્ યતચેતસામ્ । વિદેન આત્મા યેષા
તે વિદિતાત્માન તેષામ્ વિદિતાત્મનામ્

અન્યથ અને અર્થ —કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ કામ અને
ક્રોધથી રહીત, યતચેતસામ્ સ યમી ચિત્તવાળાઓ, વિદિતાત્મ-
નામ્ આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે, યતીનામ્ તેવા
યતિઓને વ્રહ્મનિર્વાણમ્ બ્રહ્મમા નિર્વાણ-સાયુજ્ય માર્ગ, અમિત
જીવતા અને મર્યા પછી બને તરફથી, વર્તન્તે ઉપલબ્ધ છે

ભાવાર્થ.—કામ-ક્રોધથી રહીત સ યમી ચિત્તવાળાઓ,
તથા આત્માને જેણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા યતિઓને
બ્રહ્મમા નિર્વાણ-લય-શાંતિ-જીવતા અને મરતા બને વખત
ઉપલબ્ધ છે, અર્થાત્ તેઓ જીવન્મુક્ત છે ૨૬

અવતરણિકા.—હવે ધ્યાન-સમાધિયોગના વિવરણનો જે
છઠ્ઠો અધ્યાય આગળ આવવાનો છે તેની પ્રસ્તાવના રૂપ
નીચેના ત્રણ શ્લોકો લગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાશ્ચક્ષુશ્ચૈવાતરે શ્રુત્રોઃ ॥

પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતૈન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ॥

વિગતેષ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—સ્પર્શાન્, કૃત્વા, બહિઃ, બાહ્યાન્, ચક્ષુઃ,

ચ, એવ, અન્તરે, ધ્રુવોઃ, પ્રાણાપાનો, સમો. કૃત્વા, નાસામ્બ્ય-
ન્તરચારિણૌ.

પદચ્છેદઃ—યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ, મુનિઃ, મોક્ષપરાયણઃ,
વિગતેચ્છામયક્રોધઃ, યઃ, સદા, મુક્તઃ, એવ, સઃ

સમાસાઃ—પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ હિતિ પ્રાણાપાનો નાસિકયો-
અમ્યન્તરે ચ ચરન્તૌ હિતિ નાસામ્બ્યન્તરચારિણૌ । હિન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ
બુદ્ધિશ્ચ હિન્દ્રિયમનોબુદ્ધય । યતા હિન્દ્રિયમનોબુદ્ધય યસ્ય સ યતેન્દ્રિ-
યમનોબુદ્ધિ । મોક્ષ એવ પર અયન યેષા તે મોક્ષપરાયણાઃ । હચ્છા
ચ મય ચ ક્રોધશ્ચ હિતિ હચ્છામયક્રોધા, વિગતા હચ્છામયક્રોધા
યેષા તે વિગતેચ્છામયક્રોધા ।

અન્વય અને અર્થ—જાહ્યાન્ બહારના, સ્પર્શાન્ ઇન્દ્રિયના
વિષયોને, બહિ બહાર, કૃત્વા કરીને, ચ અને, ધ્રુવો બે
ધ્રુવની, અન્તરે મધ્યમા, ચક્ષુ ચક્ષુ, રાખીને નાસામ્બ્યન્તરચારિણૌ
નાસિકામા અદર સ ચાર કરતા, પ્રાણાપાનો પ્રાણ અને અપાન-
વાયુને, સમૌ સમાન, કૃત્વા કરીને, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ ઇન્દ્રિય,
મન અને બુદ્ધિ જેણે પોતાના વશમા રાખ્યા છે તેવો, મોક્ષ
પરાયણ મોક્ષને જ પરમ-આશ્રય માનનારો, વિગતેચ્છામય-
ક્રોધ ઇચ્છા ભય અને કાવ જેના વીતી ગયા છે તેવો,
મુનિ મુક્ત મનન કરનારો ઋષિ ય જે હોય, સ તે સદા
હ મેશા મુક્ત જીવન્મુક્ત, એવ જ છે

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને અને
અને ધ્રુવોની મધ્યમા ચક્ષુને રાખીને, તથા નાસિકાની અદર
સ ચાર કરતા પ્રાણ અને અપાન-વાયુઓને સમાન કરીને

રહેલો, તથા ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ જેણે વશમાં ગળ્યા છે તેવો, અને મોક્ષને જ પેતાનો પરમ-આશ્રય માનનારો જે સૂક્ષ્મદર્શી મુનિ છે તે મહા મુક્ત જ છે ૨૭-૨૮

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગ અને ઇન્દ્રિયમયમ વિગેરે કહીને હવે મુક્તિના દ્વારરૂપ જે ઉદાર-એકીભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તે વિષે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં અર્જુનને કહી કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગનો પૃથક અધિકાર બતાવી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એજ મુમુક્ષુનું ખાસ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ કહી પાંચમા અધ્યાયનો ઉપસહાર કરે છે —

મોક્તાર યજ્ઞતપસા સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

સુહૃદ સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—મોક્તારમ્. યજ્ઞતપસામ્, સર્વલોકમહેશ્વરમ્, સુહૃદમ્, સર્વભૂતાનામ્, જ્ઞાત્વા, મામ્, શાંતિમ્, મૃચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિ:—મુનક્તીતિ મોક્તારમ્

સમાસા:—યજ્ઞાશ્ચ તપાસિ ચ હિતિ યજ્ઞતપાસિ તૈષામ્ યજ્ઞતપસામ્ । મહાન્ ચાસૌ દેવશ્ચ હિતિ મહેશ્વર, સર્વે ચ અમી લોકાશ્ચ હિતિ સર્વલોકા તૈષા મહેશ્વર હિતિ સર્વલોકમહેશ્વર, તમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ તૈષામ્ સર્વભૂતાનામ્

અન્વય અને અર્થ — યજ્ઞતપસામ્ યજ્ઞ અને તપના મોક્તારમ્ ભોક્તા-સ્વીકારનારને, સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સમસ્ત લોકોના મહાન્ ઇશ્વરને, સર્વભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રના, સુહૃદમ્ મિત્ર—

કલ્યાણકારી એવા મામ્ મને, જ્ઞાત્વા જાણીને, શાન્તિમ્ શાંતિને,
ઋચ્છતિ મેળવે છે

ભાવાર્થ:—લકતો વડે ગાયરવામા આવેલ યજ્ઞો તથા
તપના લોકતા, સમસ્ત લોન્તા મહાન્ ઇશ્વર અને પ્રાણિ-
માત્રના મિત્ર એવા મને જાણીને પ્રાણી પરમ-શાંતિ-મોક્ષને
પામે છે ૨૯

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिक प्रणीत
मान्वयबोधिनी टीकोपेतः कर्मसंन्यास
योगोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય છઠ્ઠો.

અવતરણિકા — પાત્રમા અધ્યાયના અતમા છેલ્લા ત્રણ શ્લોકો વડે સૂત્રરૂપે કહેલા ધ્યાન-યોગનું વિવરણ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ 'ધ્યાનયોગ'મા અધિકાર કર્મ-યોગ વડે જ આવી શકે છે એમ હોવાથી પહેલે જ શ્લોક વડે નિષ્કામકર્મયોગની પ્રશંસા કરે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અનાશ્રિતઃ કર્મફલ કાર્ય કર્મ કરોતિ યઃ ॥

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરશ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

પદ્મચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ. અનાશ્રિતઃ, કર્મ-ફલમ્, કાર્યમ્, કર્મ, કરોતિ, યઃ, સઃ, સંન્યાસી, ચ, યોગી, ચ, ન, નિરશ્નિઃ, ન, ચ, અક્રિયઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—અ આશ્રિતઃ ઇતિ અનાશ્રિતઃ કર્તુમ્ યોગ્ય ઇતિ કાર્યમ્.

મમાસા:—કર્મણા ફલમ્ હિતિ કર્મફલમ્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ વિદ્યતે અસ્ય હિતિ સ સન્યાસી । યોગ અસ્ય અસ્તીતિસ યોગી । ન વિદ્યતે અગ્નિ અસ્ય હિતિ સ નિરગ્નિ । ન વિદ્યન્તે ક્રિયા શાસ્ત્રવિહિતાઃ યસ્ય સ અક્રિય

અન્યથા અને અર્થ:—કર્મફલમ્ કર્મેના ફલને મનાશ્રિત આશ્રય ન કરીને, ય જે મનુષ્ય, કાર્યમ્ શાસ્ત્રવિહિત કરવા લાયક કર્મ કર્મ નુ, કરાંતિ આચરણુ કરે છે, સ તે, સન્યાસી સ ન્યાસી-કર્મેને ઇશ્વરમા અર્પણુ કરી આપનાર, ચ અને યોગી કર્મ-યોગી છે ચ પણ, નિરગ્નિ અગ્નિ નહિ રાખનાર, ન સન્યાસી કે યોગી, નહિ, ચ તેમજ, અક્રિય તપ, દાન ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ રહીત પણ, ન નહિ

ભાવાર્થ:—કર્મેના ફલોનો આશ્રય ન કરીને જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત કરવા લાયક કર્મે કરે છે, તે જ કર્મેને ઇશ્વર-અર્પણુ કરનાર ખરો સન્યાસી અને ખરો યોગી છે પણ જે અગ્નિની ઉપાસના કરે નહિ તેમજ તપ, દાનાદિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાઓ પણ કરે નહિ તે સન્યાસી કે યોગી નથી જ ૧

ય સન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ॥

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, સન્યાસમ્, હિતિ, પ્રાહુઃ, યોગમ્, તમ્, વિદ્ધિ, પાંડવ, ન, હિ, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ, યોગી, ભવતિ, કશ્ચન.

અનુત્પત્તિ:—પ્રકર્ષેણ શ્રેષ્ઠત્વેન આહુઃ હિતિ પ્રાહુઃ.

સમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યાસ વિદ્યતે યસ્મિન્કર્મેણિ તત્ સન્યાસ તમ્ સન્યાસમ્ । ન સમ્યક્ સન્યસ્ત ફલસકરુપઃ યેન સ અસન્યસ્તસકરુપઃ

અન્યથા અને અર્થે—પાણ્ડવ હે પાડુપુત્ર અર્જુન ધમ્ જેને, સન્યાસમ્ મન્યામ્ इति એ પ્રમાણે, ગ્રાહ્ય શ્રેષ્ઠપણે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે, તમ્ તેને, ક્ષલના ત્યાગને લઈને, યોગમ્ કર્મયોગ જ વિદ્ધિ જાણુ હિ કારણુ કે, અસન્યસ્તસકરુપ ક્ષલના સકલ્પનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી કશ્ચન તેવો કોઈ નહીં, યોગી ખરો યોગી, ભવતિ થતો, ન નથી

ભાવાર્થઃ—હે પાડવ ! જે મન્યાસને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ કહે છે, તેને ક્ષલના ત્યાગને લઈને નિષ્કામ કર્મ-યોગ જ જાણુ. કારણુ કે ક્ષલના સકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈ-પણ મનુષ્ય ખરો યોગી બની શકતો જ નથી ૨

અવતરણિકા — ‘ એ પ્રમાણે ‘ કર્મસન્યાસ ’ પણ કર્મ-યોગ જ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી મરણપર્યંત દરેકે તેનું જ આલમ્બન કરવું જોઈએ ” એવી અર્જુનની શકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘ કર્મસન્યાસ ’ અને ‘ કર્મયોગ ’ એ બંનેના જુદા જુદા અધિકારી બતાવે છે —

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—આરુક્ષોઃ, મુનેઃ, યોગમ્, કર્મ, કારણમ્, યત્યે, યોગારૂઢસ્ય, તસ્ય, એવ, શમઃ, કારણમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—આરોદુમ્, ઇચ્છતીતિ આરુદ્ધુઃ તમ્ય આરુદ્ધોઃ. મનનં શીલં અસ્ય ઇતિ સઃ મુનેઃ, તસ્ય મુનેઃ.

સમાસાઃ—યોગ આરુદ્ધ ઇતિ યોગારુદ્ધ । તસ્ય યોગારુદ્ધસ્ય।

અન્વય અને અર્થ — યોગમ્ ધ્યાન-સમાધિયોગેને, આરુદ્ધો પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છનાર, મુને મનનશીલ મુનિને, કર્મ નિષ્કામ-ફલની ઇચ્છા-રહીત ચિત્ત-શુદ્ધિ નિમિત્ત કરવામા આવતુ કર્મ, કારણમ્ કારણ-સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, યોગારુદ્ધસ્ય ધ્યાનયોગને સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલાને, તસ્ય તે મનુષ્યને, એવ જ, શમ સમાધિ-ચિત્ત-વિશ્લેષકારી કર્મોની ઉપરતિ-નિવૃત્તિ, કારણમ્ તે જ જ્ઞાનના પરિપાકમા કારણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ — સમાધિયોગને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર મનન-શીલ મુનિને ફલની ઇચ્છારહીત ચિત્તશુદ્ધિ નિમિત્ત કરવામા આવતુ કર્મ એજ સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ સાધન કહેવાય છે, અને સમાધિયોગને સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા તે જ મનુષ્યને ચિત્તવિશ્લેષકારી કર્મોની ઉપરતિ એજ જ્ઞાન-પરિપાકમા પ્રાપ્ત કારણ મનાય છે ૩

અવતરણિકા.—ચિત્તવિશ્લેષ કરવાવાળા કર્મોની ઉપરતિથી સમાધિયોગ સધાય છે, એમ હોવાથી એવા સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી કેવો હોય છે? તે અનુનની જુજાસા તૃપ્ત કરવા માટે યોગારુદ્ધનુ લક્ષણ નીચેના શ્લોકમા સ્પષ્ટ કરે છે -

યદા હિ નૈન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ॥

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારુદ્ધસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, હિ, ન, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, ન, કર્મસુ, અનુવજ્જતે, સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢઃ, તદા, ઉચ્યતે.

સમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણા અર્થા ઇતિ ઇન્દ્રિયાર્થો તेषુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । આસક્તિમૂલભૂતાન્ સર્વાન્ ભોગવિષયાન્ કર્મવિષયાશ્ચ સકલ્પાન્ સન્યસિતુ ત્યક્તુમ્ શીલ યસ્ય સ સર્વસકલ્પસંન્યાસી । યોગમ્ આરૂઢ ઇતિ યોગારૂઢ

અન્યથ અને અર્થ —યદા જ્યારે, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોમા, ન નહિ, કર્મસુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના સાધનભૂત કર્મોમા, અનુવજ્જતે આસક્તિ રાખતો, ન નથી, સર્વસકલ્પસંન્યાસી આસક્તિના મૂલ કારણ-૩૫ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ કર્મોના બધા સકલ્પોને છોડી દેવાની જેની રૂઢી થઈ રહે, તદા ત્યારે, હિ જ, યોગારૂઢ સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —મુમુક્ષુ જ્યારે ઇન્દ્રિયોના શબ્દ સ્પર્શાદિ વિષયોમા તેમજ તે વિષયોમા સાધનભૂત કર્મોમા આસક્તિ રાખતો નથી તથા આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ કર્મોના બધા સકલ્પોને જ્યારે છોડી દે છે ત્યારે જ તે સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે અથાત્ તદન નિરાસકત અને નિ સકલ્પ બનેલો તે સમાધિ-યોગની પદવીએ પહોંચેા કહી શકાય ૪

અવતરણિકા —જ્યારે એ પ્રમાણે યોગારૂઢ થાય છે ત્યારે પોતે જ પોતાના આત્માનુ શ્રેય-કલ્યાણ કરી શકે છે તે જણાવે છે —

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદ્ધરેત્, આત્મના, આત્માનમ્, ન, આત્માનમ્, અવસાદયેત્, આત્મા, એવ, હિ, આત્મનઃ. બન્ધુઃ, આત્મા, એવ, રિપુઃ, આત્મનઃ

व्युत्पत्तिः—ऊर्ध्व धरेत्--नयेत् इति उद्धरेत्

અન્યથા અને અર્થ —આત્મના વિવેકયુક્ત આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માનો, ઉદ્ધરેત્ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, આત્મા-નમ્ આત્માનુ, અવસાદયેત્ અથ પતન, કરવું, ન નહિ, હિ કારણ કે આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મન આત્માનો-પોતાનો, બન્ધુ ઉપકારક છે, આત્મા આત્મા એવ જ, આત્મન પોતાનો રિપુ શત્રુ-અપકારક છે

સાવાર્થ —વિવેક-યુક્ત આત્મા વડે આ માનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, આત્માનુ અથ પતન થાય તેમ વર્તવું નહિ કારણ કે આત્મા જ આત્માનો ઉપકારક, અને આત્મા જ આત્માનો અપકારક શત્રુ છે ૫

અનંતરણિકા —આત્મા કેનો બધું અને કેનો શત્રુ છે તે જ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે —

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—બન્ધુઃ, આત્મા, આત્મનઃ, તસ્ય, યેન,

આત્મા, એવ, આત્મના, જિતઃ, અનાત્મનઃ, તુ, શત્રુત્વે, વર્તેત,
આત્મા, એવ, શત્રુવત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—શત્રોઃ ભાવઃ ઇતિ શત્રુત્વં, તસ્મિન્ શત્રુત્વે
શત્રુઃ ઇવ ઇતિ શત્રુવત્

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે આત્મા વશે યસ્ય સ અનાત્મા
તસ્ય અનાત્મન

અન્વય અને અર્થ—યંન જેણે, આત્મના આત્મા વડે
આત્મા આત્માને, જિત હત્યો છે, તસ્ય તેના, આત્મન
આત્માનો, આત્મા આત્મા, બંધુ ઉપકારક છે, એવ જ, તુ
પણ, અનાત્મન આત્મા જેણે વશમા નથી કર્યા તેવાનો,
આત્મા આત્મા, એવ જ શત્રુવત્ શત્રુની માફક શત્રુત્વે
શત્રુતામા, વર્તેત રહે—આચરણ કરે

ભાવાર્થ—જેણે આત્મા વડે પોતાના આત્માને હત્યો
છે તેના આત્માનો આત્મા બધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે
આત્માને વશમા નથી કર્યો તેવાનો આત્મા જ શત્રુની માફક
મદ્દૈવ આચરણ કરે ૬

અવતરણિકાઃ—જિતાત્મા હોવાથી જે પરિણામ આવે છે
તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમા-
હિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ, તથા, માનાપમાનયોઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ इति પ્રશાન્તઃ તસ્ય પ્રશા-
ન્તસ્ય સમ્યક્ આહિતઃ इति સમાહિતઃ. શીતં ચ ઉષ્ણં ચ
સુખ ચ દુઃસ્વં ચ इति શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વાનિ તेषુ શીતોષ્ણસુખ-
દુઃસ્વેષુ. માનં ચ અપમાનં ચ इति માનાપમાને તયોઃ માનાપમાનયોઃ

અન્યથા અને અર્થ — જિતાત્મન આત્મા જેણે જીતેલો
છે તેવાને, પ્રશાન્તસ્ય અને શમથો ઉપેત હોય તેવાને, પર-
માત્મા પરમાત્મા, સમાહિત સાક્ષાત્ આત્મ-ભાવથી વર્તે છે
તથા શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ શીત ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમા તથા,
માનાપમાનયો માન અને અપમાનમા સમાન રહે છે

ભાવાર્થ — આત્મા જેણે જીતેલો છે તેવાને તથા શમ
દમ્ભાદિથો ઉપેત હોય તેવામા પરમાત્મા સાક્ષાત્ આત્મભાવથી
વર્તે છે, વળી તે યોગી તત્ત્વજ્ઞાનની માત્રાથી શીત, ઉષ્ણ, સુખ
અને દુઃખ તથા માન અને અપમાનમા પણ સમાન રહે છે ૭

અવતરણિકા — યોગાદ્વત્તુ લક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠતા કહીને
હવે કહેલા બધા ધ્યાનનો ઉપસાહાર કરે છે —

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥

યુક્ત इत्यુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થઃ, વિજિતે-
ન્દ્રિયઃ, યુક્તઃ, इति, ઉચ્યતે, સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ વિશેષેણ
જ્ઞાયતે અનુભૂયતે -ઇતિ વિજ્ઞાનમ્. કૂટે તિષ્ઠતીતિ કૂટસ્થ

સમાસાઃ—જ્ઞાન ચ વિજ્ઞાન ચ ઇતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાને તાભ્યા
તૃપ્ત આત્મા यस્ય સ જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા । વિજિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ
યેન સઃ વિજિતેન્દ્રિય । લોષ્ટ ચ અકમા ચ કાશ્ચન ચ દ્વિન લોષ્ટાશ્મ-
કાચનાનિ । સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાશ્ચનાનિ यस્ય સઃ સમલોષ્ટાશ્મકાશ્ચનઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન-શાસ્ત્રોક્ત
પદાર્થોનુ પરિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રથી જાણેલી વસ્તુઓનુ પોતે
જ અનુભવમા લાવવુ તે-તે વડે આત્મા તૃપ્ત છે જેનો તે,
કૂટસ્થ અપ્રકમ્પ્ય, વિજિતેન્દ્રિય ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી છે તે,
સમલોષ્ટાશ્મકાશ્ચન સમાન લોહુ, પથર અને મોનુ જેને
તે યોગી યોગી યુક્ત યુક્ત, ઇતિ એમ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી જેનો આત્મા તૃપ્ત છે
જે અપ્રકમ્પ્ય-અકળ છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી છે તથા
લોહુ, પથર અને મોનુ બધુ જેને સમાન છે તેવો નિર્લોભ
યોગી ‘યુક્ત’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે ૮

અવતરણિકા.—કેવળ દ્રવ્ય અદ્રવ્યમા સમાનબુદ્ધિવાળો
જ નહિ, પણ મિત્ર કે શત્રુમા પણ સમાનતાવાળો વધારે
શ્રેષ્ઠ છે—

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીન મધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ॥

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્રેષ્યબન્ધુષુ, ભા-
ત્રુષુ, અપિ, ચ, પાપેષુ, સમબુદ્ધિઃ, વિશિષ્યતે

વ્યુત્પત્તિ —વિશેષેણ શિષ્યતે ગણ્યતે इति વિશિષ્યતે

સમાસાઃ—સુહૃત્ ચ મિત્ર ચ અરિશ્ચ ઉદાસીનશ્ચ મધ્યસ્થ
શ્ચ દ્રેષ્યશ્ચ બન્ધુશ્ચ इति સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્રેષ્યબન્ધવઃ,
તેષુ સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થ દ્રેષ્યબન્ધુષુ । પાપાનિ અસ્ય અસ્મીતિ
પાપ, તેષુ પાપેષુ । સમા—સમાના- તુલ્યા બુદ્ધિ યસ્ય સ સમબુદ્ધિ

અન્યથા અને અર્થ —સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્રેષ્યબન્ધુષુ
ઉપકારક મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, લડાઈમા વચ્ચે આવનાર,
તટસ્થ, દ્રેષ કરવા યોગ્ય અપકારક, તેમજ ભાઈઓમા સાધુષુ
સાધુ—સત્પુરુષોમા, અપિ પણ ચ અને પાપેષુ પાપીઓમા,
સમબુદ્ધિ. સમાન બુદ્ધિવાળો, વિશિષ્યતે વિશિષ્ટ—અધિક શ્રેઠ છે

ભાવાર્થ —ઉપકારક, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, તટસ્થ,
મધ્યસ્થ—વચ્ચે પડનાર, અપકારક તેમજ સગા—સહોદરમા
તથા સત્પુરુષોમા તેમજ પાપીઓમા પણ સમાનબુદ્ધિ રાખવા
વાળો ખરેખર વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે ૯

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે યોગારૂઢનુ લક્ષણ અને કલ્પ
કહીને તેવા યોગનુ અગ સહિત ખ્યાન, નીચેના ત્રણ
શ્લોકોમા કરે છે —

યોગી યુજીત સતતમાત્માન રહસિ સ્થિતઃ ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ૧૦ ॥

શ્રી મ ભ ગી ૧૬

પદચ્છેદઃ—યોગી, યુઝીત, સતતમ્. આત્માનમ્, રહસિ, સ્થિતઃ. એકાકી, યતચિત્તાત્મા, નિરાશીઃ, અપરિગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—એકઃ એવ ઇતિ એકાકી.

સમાસાઃ—યત સયત ચિત્તાત્મા દેહશ્ચ યસ્ય સ યત-ચિત્તાત્મા । નિર્ગતા આશા યસ્માત્ સ નિરાશીઃ । ન વિચિત્રે પરિગ્રહ યસ્ય સ અપરિગ્રહ

અન્વય અને અર્થ — રહસિ રહસ્યમા, સ્થિત રહેલો, યોગી યોગી, એકાકી એકલો. યતચિત્તાત્મા સ યમમા છે ચિત્ત અને સેન્દ્રિય શરીર જેને તેવો નિરાશી તૃષ્ણાઓ રહીત થયેલો, અપરિગ્રહ કોઈપણ જાતનો પરિગ્રહ-સગ્રહ વિનાનો થયેલો. આત્માનમ્ આત્માને, સતતમ્ હરહમેશ, યુઝીત સારી રીતે એકાગ્ર કરે

ભાવાર્થ — એકાન્તમા સ્થિર થઈને બેઠેલો યોગી એકલો રહીને મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીરને નિયમમા રાખીને, સર્વ તૃષ્ણાશૂન્ય થઈને, તેમજ સગ્રહ-વૃત્તિ ખીલકુલ છોડી દઈને આત્માને નિરતર આત્મામા સાવધાનતાથી એકાગ્ર કરે ૧૦

અવતરણિકા.—હવે યોગીના આસનનો નિયમ બતાવે છે -

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥

નાત્યુચ્છિન્ન નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ॥

ઉપવિશ્યાસને યુજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—શુચૌ, દેશે, પ્રતિષ્ઠાપ્ય, સ્થિરમ્, આસ-
નમ્, આત્મનઃ, ન, અત્યુચ્છિતમ્, ન, અતિનીચમ્, ચૈલાજિન-
કુશોત્તરમ્. તત્ર, એકાગ્રમ્, મનઃ, કૃત્વા, યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ,
ઉપવિશ્ય, આસને, યુઙ્જ્યાત્, યોગમ્, આત્મવિશુદ્ધયે

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રતિ સર્વતઃ સ્થાપ્ય इति પ્રતિષ્ઠાપ્ય આસ-
દ્યતે इति આસનમ્ અત્યન્તં ઉચ્છિતમ્—ઉન્નતમ્ इति અત્યુ-
ચ્છિતમ્. અત્યન્તં નીચં-इति અતિનીચમ્ વિશેષેણ શુદ્ધિઃ इति
વિશુદ્ધિઃ તસ્યૈ વિશુદ્ધયે.

સમાસા:—ચૈલ વહ્ન ચ અજ્ઞિન વ્યાઘ્રાદિ ચર્મ ચ इति ચૈલા-
જિને, ચૈલાજિને કુશેભ્ય ઉત્તરે યસ્મિન્ તત્ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ।
એક અગ્ર પ્રધાન ચિન્તનીય યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્ । ચિત્ત ચ ઇન્દ્રિયાણિ
ચ इति ચિત્તેન્દ્રિયાણિ તેષાં ક્રિયા સયતા યસ્ય સ યતચિત્તેન્દ્રિય
ક્રિય । આત્મન વિશુદ્ધિ इति આત્મવિશુદ્ધિ, તસ્યૈ આત્મવિશુદ્ધયે

અન્વય અને અર્થ:—શુચૌ પવિત્ર, દેશે સ્થાનમા, આત્મન
પોતાના, આસનમ્ આસનને, સ્થિરમ્ સ્થિર અત્યુચ્છિતમ્ ધણું
ઉચ્ચ, ન નહિ, અતિનીચમ્ ધણું નીચુ, ન નહિ, ચૈલાજિ-
નકુશોત્તરમ્ વહ્ન અને વ્યાઘ્ર અથવા મૃગચર્મની ઉત્તર કુશ
હોય તેવુ, પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરતાથી રાખીને, યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિય-
ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો અને તેની ક્રિયાઓ સયમમા છે જેને તેવો.
તત્ર તે ઉપર, એકાગ્રમ્ એકાગ્ર, મન' મન, કૃત્વા
કરીને, આસને આસનમા, ઉપવિશ્ય બેસીને, આત્મવિશુદ્ધયે
આત્માની શુદ્ધિને માટે, યોગમ્ યોગનુ, યુઙ્જ્યાત્ અનુસ-
ધાન કરવુ

ભાવાર્થ:—પવિત્ર સ્થાનમાં પોતાના આસનને સ્થિર ઘણું ઉચું નહિ, તેમજ નીચું નહિ, તથા દર્ભાસન ઉપર વસ્ત્ર અને વ્યાઘ્રચર્મ કે મૃગચર્મ હોય તેવું કરીને સ્થિરતાથી રાખીને, ચિત્ત ઇન્દ્રિયો અને તેની ક્રિયાઓ જેને કાબુમાં છે તેવા યોગીએ આસન ઉપર એકાગ્ર મન પૂર્વક બેસીને આત્માની શુદ્ધિને માટે યોગનું અનુસધાન કરવું ૧૧—૧૨

અવતરણિકા — આસન ઉપર બેસીને શરીરને કેવી રીતે ધારણ કરવું ? તેનો નિયમ કહે છે —

સમ કાયશિરોગ્રીવિ ધારયન્નચલ સ્થિરઃ ॥

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્ર સ્વ દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ॥

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, કાયશિરોગ્રીવમ્, ધારયન્, અ-
ચલમ્, સ્થિરઃ, સંપ્રેક્ષ્ય, નાસિકાગ્રમ્, સ્વમ્, દિશઃ, ચ,
અનવલોકયન્, પ્રશાન્તાત્મા, વિગતભીઃ, બ્રહ્મચારિવ્રતે, સ્થિતઃ,
મનઃ, સંયમ્ય, મચ્ચિત્તઃ, યુક્તઃ, આસીત, મત્પરઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ન ચલતીતિ અચલમ્ સમ્યક્ પ્રેક્ષ્ય ઇતિ સંપ્રેક્ષ્ય. ન અવલોકયતીતિ અનવલોકયન્ પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્તઃ, સમ્યક્ યમ્ય ઇતિ સંયમ્ય ધારયતીતિ ધારયન્.

સમાસાઃ—કાયશ્ચ શિરશ્ચ ગ્રીવા ચ ॥તિ કાયશિરોગ્રીવમ્ । નાસિકાયા અગ્રમ્ ॥તિ નાસિકાગ્રમ્ । પ્રશાન્તશ્ચાસૌ આત્મા ચ યસ્ય સ

પ્રજ્ઞાન્તાત્મા । વિશેષેણ ગતા મી યસ્ય સ વિગતમી । બ્રહ્માણિ વેદે
ચરતિ બ્રહ્મચારી તસ્ય વ્રત ઇતિ બ્રહ્મચારિવ્રત તસ્મિન્ બ્રહ્મચારિવ્રતે ।
મદ્યેવ ચિત્ત યસ્ય સઃ મદ્ધિચિત્ત અહમેવ પર અન્તર્યામી પ્રરક યસ્ય
ઇત્યેવસ્વરૂપ મત્પર ।

અન્યથા અને અર્થ — સ્થિર. આસન પર સ્થિરતાથી બેઠેલો ।
કાઘશિરોગ્રીવમ્ શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ડોકને,
સમમ્ સરખા, અચલમ્ નિશ્ચલ, ધારયન્ ધારણ કરીને, સ્વમ્
પોતાના, નાસિકાગ્રમ્ નાસિકાના અગ્ર ભાગને, સપ્રેક્ષ્ય સારી
રીતે બેઠેને, ચ અને, દિશ દિશાઓને, અનવલોકયન્ આમ
તેમ જરા પણ ન બેઠેને, પ્રજ્ઞાન્તાત્મા અત્યંત શાંત અત-
કરણ વાળો, વિગતમીઃ વ્યાવ્રદિ પશુ તથા હિ સક મનુષ્યોથી
ભય રહિત થયેલો, બ્રહ્મચારિવ્રતે બ્રહ્મચારીના વ્રતમા, સ્થિત
વર્તતો, મન મનને, સમમ્ય સારી રીતે વશમા રાખીને,
મદ્ધિચિત્ત મારામાજ ચિત્તને અર્પણ કરનાર, મત્પર હું જ
બેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ છું તેવો, યુક્ત યુક્ત થઈને-યોગના સાધન
સ પદ્મ બનીને, આસીત રહે

ભાવાર્થ — ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આસન પર સ્થિરતાથી
બેસીને શરીરનો મધ્ય ભાગ મસ્તક અને ડોકને એક સરખી
સ્થિતિમા અચલ સીધા ધારણ કરી રાખીને, પોતાની નાસિ-
કાના અગ્રભાગના ઉપર સારી રીતે દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને અને
દિશાઓમા આમ તેમ જરા પણ ન બેઠેને, અત્યંત શાંત
અંત કરણવાળો તથા હિ સક પશુ ઇત્યાદિથી ભય બેનો નિવૃત્ત
થઈ ગયો છે તેવો, અને બ્રહ્મચારીઓના વ્રતમા રહેલો

મનને સારી રીતે કાબુમાં રાખીને, મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરીને, અને મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનીને યોગી એ પ્રમાણેના સાધન સંપન્ન બનીને રહે ૧૩—૧૪

અવતરણિકા:—હવે યોગના સાધનથી થતા વિશિષ્ટ ફલને કહે છે —

યુગન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ॥

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યુગ્મન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, નિયતમાનસઃ, શાન્તિમ્, નિર્વાણપરમામ્, મત્સંસ્થામ્, અધિ-ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—યુનક્તીતિ યુગ્મન્.

સમાસાઃ—નિતાન્ત યત માનસ મન યસ્ય સ નિયત-માનસઃ । નિર્વાણ મુક્તિઃ સૈવ પરમા નિષ્ઠા યસ્યા શાન્તેઃ મા નિર્વાણપરમા તા નિર્વાણપરમામ્ । મયિ તિષ્ઠતીતિ મત્સસ્થા, તામ્ મત્સસ્થામ્

અન્યથા અને અર્થ —નિયતમાનસ મનને એકદમ જેણે સંયમમાં રાખેલું છે તે યોગી યોગી, એવમ્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, સદા નિરતર, આત્માનમ્ આત્માને, યુગ્મન્ સમા-ધિમાં જોડતો, મત્સસ્થામ્ મારામાં રહેલો, નિર્વાણપરમામ્ મોક્ષ, એજ જેની પરમનિષ્ઠા છે તેવી, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે

ભાવાર્થ:—મનને જેણે સયમમા રાખેલું છે એવો યોગી ઉપર કદ્યા પ્રમાણે નિરતર પોતાના આત્માને સમાધિમા જોડતો મારામા રહેલી મુક્તિ-રૂપી પરમ—શાંતિને પામે છે ૧૫

અવતરણિકા —યોગાભ્યાસ-પરાયણ હોય તેવાના આહાર-વિહારાદિ નિયમોનો ઉદ્દેશ કરે છે —

નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાતમનશ્વતઃ ॥

ના ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

પદચ્છેદ:—ન, અત્યશ્વતઃ, તુ, યોગઃ, અસ્તિ, ન ચ, એકાન્તમ્, અનશ્વતઃ, ન, ચ, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય, જાગ્રતઃ, ન, એવ, ચ, અર્જુન

વ્યુત્પત્તિ:—આત્મસંમિતમન્નપરિમાણ અતીત્ય અશ્નાર્તાતિ અત્યશ્વન્ તસ્ય અત્યશ્વતઃ એકઃ અન્તઃ યસ્ય તન્ એકાન્તં અત્યન્તમ્ ન અશ્નાતીતિ અનશ્વન્ તસ્ય અનશ્વતઃ. અત્યન્તં નિદ્રા એવ શીલં યસ્ય સઃ અતિસ્વપ્નશીલઃ તસ્ય અતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગર્તાતિ જાગ્રત્ તસ્ય જાગ્રતઃ

અન્વય અને અર્થ -અત્યશ્વત આત્માના પોષણાર્થે જેટલું જોઈએ તેનાથી અવિઠ ખાનારને, તુ લિન્નદશક, યોગ યોગ-સમાધિયોગ, અસ્તિ છે, ન નહિ, ચ અને એકાન્તમ્ અત્યત, અનશ્વત ન ખાનારને, ન નહિ, ચ અને, અર્જુન હે અર્જુન, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને

પણ, ન નથી, જાગ્રત બીલકુલ નિદ્રા ન કરનારને, ન નથી.
૬૪ જ

સાવાર્થ — શરીરના નિર્વાહને અર્થે જેટલું જોઈએ તેનાથી
અધિક અથવા બીલકુલ ઓછું ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતા
નથી, અત્યંત ન ખાનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી,
તેમજ હે અર્જુન ! ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને તેમજ
બીલકુલ નિદ્રા ન કરનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી ૧૬

અવતરણિકા — ત્યારે આહાર-વિહાર ઇત્યાદિ વિષે શે
નિયમ હોઈ શકે ? તેના જવાબમાં કહે છે —

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ॥

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય, કર્મસુ,
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય, યોગઃ, ભવતિ, દુઃસ્વહા.

સમાસાઃ—યુક્ત નિયતઃ આહારોવિહારશ્ચ ગતિર્યસ્ય સ-
યુક્તાહારવિહાર તસ્ય યુક્તાહારવિહારસ્ય । યુક્તા નિયતૈવ ચેષ્ટા
સ્ય સ યુક્તચેષ્ટ તસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય । સ્વપ્નશ્ચ અવબોધશ્ચ इति
સ્વપ્નાવબોધૌ, યુક્તૌ નિયતૌ સ્વપ્નાવબોધૌ યસ્ય સ યુક્તસ્વપ્નાવબોધ
તસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય । દુ સ્વ હન્તીતિ દુ સ્વહા

અન્યથા અને અર્થ — યુક્તાહારવિહારસ્ય આહાર-ખાનપાન
વિહાર-હરવુદ્ધરવુ વિગેરેમાં નિયમન, કર્મસુ કર્મોમાં, યુક્ત-
ચેષ્ટસ્ય પણ નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા

અને જાગૃતિમા પણ નિયમ-પૂર્વક વર્તનારનો, યોગઃ યોગ
 હ સદા હુ અને મટાડનાર, જાવતિ થાય છે અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે,
 ભાવાર્થઃ—ખાનપાન તેમજ ગમન ઇત્યાદિમા તથા
 કર્મ કરવામા નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને જાગૃ-
 તિમા પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ હુ.ખ હુણનાર
 અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે ૧૭

અવતરણિકા —પ્રાપ્ત-યોગ ક્યારે કહી શકાય ?—

યદા વિનિયત ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્મનિ.
 એવ, અવતિષ્ઠતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ,
 ઉચ્યતે, તદા

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ નિતાન્તં યતં ઇતિ વિનિયતમ્.

સમાસાઃ—નિર્ગતા સ્પૃહા યસ્માત્સ નિ સ્પૃહ । સર્વે ચ
 કામા ઇતિ સર્વકામા તેભ્ય સર્વકામેભ્ય

અન્વય અને અર્થ.—યદા જ્યારે, વિનિયતમ્ અત્ય ત
 સ યમમા રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત આત્મનિ આત્મામા, એવ જ,
 અવતિષ્ઠેત્ સ્થિર થઈને રહે અને, સર્વકામેભ્ય બધી કામ-
 નાઓથી, નિ સ્પૃહ સ્પૃહારહીત થાય. તદા ત્યારે, યુક્તઃ
 પ્રાપ્ત-યોગ, ઇતિ એમ, ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —જે યોગીનું વશીભૂત અત કરણ આત્મામા જ

સ્થિર થઈને રહે, અને જે બધી કામનાઓથી સ્પૃહારહીન થાય છે તે યોગી ‘પ્રાપ્ત-યોગ’ કહેવાય છે ૧૮

અવતરણિકા — આત્માના એકાકાર થએલ ચિત્તની ઉપમા આપીને સરખામણી કરે છે —

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેદ્ગતે સોપમાસ્મૃતા ॥

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—યથા, દીપઃ, નિવાતસ્થઃ, ન, નેદ્ગતે, સા, ઉપમા, સ્મૃતા, યોગિનઃ, યતચિત્તસ્ય, યુજતઃ, યોગમ્, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સ્થાનાત્ તત્ નિવાતં તસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ નિવાતસ્થઃ યુનક્તીતિ યુજન તસ્ય યુજતઃ. ઉપમીયતે અનયા ઇતિ ઉપમા

સમાસાઃ—યત નિયત ચિત્ત યસ્યઃ સઃ યતચિત્તઃ તસ્ય યતચિત્તસ્ય

અન્યથા અને અર્થ — યથા જેવી રીતે, નિવાતસ્થ પવન વગરના સ્થાનમાં રહેલો, દીપ દીવો, નેદ્ગતે જરાપણુ આવતો નથી, તેવી રીતે, યતચિત્તસ્ય વશ અત કરણુવાળા, અને આત્મન. પોતાના આત્મા સબધી, યોગમ્ સમાધિ-યોગનુ, યુજત અનુષ્ઠાન કરતા, યોગીન યોગીના ચિત્તનુ સા તે, ઉપમા રૂપાત, સ્મૃતા કહેવામાં આવેલું છે

ભાવાર્થ — જેવી રીતે પવન વગરના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જરાપણુ હલતો નથી, તેવી રીતે વશ અત કરણુવાળા

અને આત્માસબધી સમાધિયોગનુ અનુષ્ઠાન કરતા યોગીના ચિત્તની પણ તેવીજ ઉપમા આપવામા આવેલી છે, અર્થાત્ તેનુ ચિત્ત નિશ્ચલ હોય છે ૧૯

અવતરણિકા:—‘સમાધિ—યોગ’ બે પ્રકારનો કહેવામા આવેલ છે, એક તો ‘સ પ્રજ્ઞાત’ અને બીજો ‘અસ પ્રજ્ઞાત’ —

સ પ્રજ્ઞાતમા ધ્યેયની સાથે ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહે છે, અને અસ પ્રજ્ઞાતમા કોઈપણ રીતે ધ્યેય અને ધ્યાતાની વૃત્તિ ભિન્ન ન અનુભવી શકાય તે અસ પ્રજ્ઞાત વિભાગ તેમાથી આગલા શ્લોકોમા પ્રથમ વિભાગનુ વર્ણન કરેલુ હોવાથી, હવે બીજા વિભાગને કહેવાનો ઇચ્છાથી નીચેના સાઠાત્રણ શ્લોકથી વ્યાખ્યા કરે છે —

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધ યોગસેવયા ॥

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

પદ્મચ્છેદ:—યત્ર, ઉપરમતે, ચિત્તમ્, નિરુદ્ધમ્, યોગ-સેવયા, યત્ર, ચ, એવમ્, આત્મના, આત્માનમ્, પશ્યન્, આત્મનિ, તુષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિ:—સમીપે રમતે इति ઉપરમતે. નિતાન્તં રુદ્ધં इति નિરુદ્ધમ્.

સમાસા:—યોગસ્ય સવા અનુષ્ઠાન इति યોગસેવા તયા યોગસેવયા

અત્યય અને અર્થ —યોગસેવયા સમાધિયોગના અભ્યાસથી—સેવનથી, નિરુદ્ધમ્ અત્યંત કાબુમા આવેલુ, ચિત્તમ્ મન

યત્ર જ્યા-જે અવસ્થામા, ઉપરમતે શાંતિને પામે છે—દરેક જાતની ચચલતા છોડીને, ચ અને, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, પશ્યન્ જોતો—વિચારતો, આત્મનિ આત્મામા એવ જ, યત્ર જે દશામા, તુષ્યતિ પ્રસન્ન થાય છે

ભાવાર્થ—સમાધિ—યોગના સેવનથી અત્યંત કાબુમા આવેલું મન જે અવસ્થામા દરેક જાતની ચચલતાને છોડીને તદ્દન શાંતિને પામે છે, અને આત્મા વડે આત્માને વિચારતો આત્મામા જ જે દશામા તુષ્ટ-પ્રસન્ન થાય છે ૨૦

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ॥

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાય સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—સુખમ્, આત્યન્તિકમ્, યત્, તત્ બુદ્ધિ-ગ્રાહ્યમ્, અતીન્દ્રિયમ્, વેત્તિ, યત્ર, ન, ચ, એવ, અયમ્, સ્થિતઃ, ચલતિ, તત્ત્વતઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—અત્યન્તમેવ ભવતીતિ આત્યન્તિકમ્ इन्द्रियाणि अतीत्य इति अतीन्द्रियम्. તત્ત્વેન યથા સ્યાત્તથા इति તત્ત્વતઃ.

સમાસાઃ—બુદ્ધ્યા મર્હીતુ યત્તિતમ્ હતિ બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્

અન્યથા અને અર્થઃ—બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્ બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરવા લાયક, અતીન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી અતીત, યત્ તે આત્યન્તિકમ્ અત્યંત-પરમ જેનાથી વિશેષ બીજું હોય જ ન શકે તેવું, સુખમ્ સુખને, યત્ર જે અવસ્થામા, વેત્તિ જાણે છે, ચ અને, અયમ્ એવી અવસ્થામા આ યોગી, સ્થિત સ્થિર

થયેલો, તત્ત્વત તત્ત્વજ્ઞાનથી—આત્મ સ્વરૂપથી, ચલતિ
ચલતો, ન નથી એવ જ

ભાવાર્થ:—કેવળ બુદ્ધિ વડે જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું
પણ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોની સીમાપ્રાન્તથી બહાર
એવા તે સુખને જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો આ યોગી જાણે
છે—પ્રાપ્ત કરે છે, તેવા તત્ત્વજ્ઞાન-આત્મસ્વરૂપથી તે કદી
ચલાયમાન થતો નથી ૨૧

यं लब्ध्वा चापरं लाभ मन्यते नाधिक ततः ॥

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥૨૨॥

પદચ્છેદ:—યમ્, લબ્ધ્વા, ચ, અપરમ્, લાભમ્,
મન્યતે, ન, અધિકમ્, તતઃ, યસ્મિન્, સ્થિતઃ, ન, દુઃખેન,
ગુરુણા, અપિ, વિચાલ્યતે

व्युत्पत्ति:—विशेषेण चाल्यते इति विचाल्यते

અન્વય અને અર્થ —ચ તેમજ, યમ્ આત્મસુખરૂપ જે
લાલને, લબ્ધ્વા મેળવીને, તત તેનાથી, અધિકમ્ વધારે,
અપરમ્ ખીજ, લાભમ્ લાલને, મન્યતે માનતો, ન નથી, યસ્મિન્
જે આત્મતત્ત્વમાં, સ્થિત રહેલો તે, ગુરુણા ઘણા મોટા, અપિ
પણ, દુઃખેન દુખ વડે, વિચાલ્યતે જરા પણ, ચલિત કર-
વામાં આવતો, ન નથી

ભાવાર્થ:—તેમજ જે આત્મસુખરૂપ લાલને મેળવીને
તેનાથી અધિક ખીજ કોઈ પણ લાલને માનતો નથી ચિન્તન પણ
કરતો નથી, તેમજ જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો છે તેમાંથી

ઘણા મોટા દુઃખ વડે પણ જરાએ ચલિત કરી શકતો નથી ૨૨

અવતરણિકા — “યત્રોપરમતેચિત્તમ્” ત્યાથી માડીને ઉપરના શ્લોક સુધી જેટલા વિશેષણો છે તે વડે, આત્માની અતર્જત થઈ જનારી તદ્દીન અવસ્થા-વિશેષ વાળો અસપ્રજ્ઞાત યોગ કહ્યો —

તેને જ યોગ કહેવો અને પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ તે દ્વારા હોવાથી તેનું જ આચરણ કરવું એમ ઉપદેશ કરે છે —

ત વિદ્યાદુઃસ્વસયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ॥

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, વિદ્યાત્, દુઃસ્વસંયોગવિયોગમ્, યોગસંજ્ઞિતમ્, સઃ, નિશ્ચયેન, યોક્તવ્યઃ, યોગઃ, અનિર્વિણ્ણચેતસા.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમઃ યોગઃ इति संयोगઃ વિગતઃ યોગઃ યસ્માત્ સઃ વિયોગઃ. યોક્તું યોક્તવ્યઃ.

સમાસા —દુઃસ્વે સંયોગઃ इति દુઃસ્વસયોગ, દુઃસ્વસયોગેન વિયોગઃ इति દુઃસ્વસયોગવિયોગ, તમ્ દુઃસ્વસયોગવિયોગમ્ । યોગ સંજ્ઞા યસ્ય સ યોગસંજ્ઞિત તમ્ યોગસંજ્ઞિતમ્ । ન નિર્વિણ્ણ इति અનિર્વિણ્ણ અનિર્વિણ્ણ ચ તત્ ચેત इति અનિર્વિણ્ણચેત । તેન અનિર્વિણ્ણચેતસા ।

અન્વય અને અર્થ —દુઃસ્વસયોગવિયોગમ્ દુઃખો વડે જે અયોગ-દુઃખપ્રાપ્તિના વિયોગરૂપ, યોગસંજ્ઞિતમ્ યોગની સંજ્ઞા-વાળો, તમ્ તેને, —ઉપર કહ્યો તેવાને, વિદ્યાત્ જાણવો, અનિર્વિણ્ણચેતસા જ્ઞાનિ-થાક ન પામેલા ચિત્ત વડે અર્થાત્ અત્યંત

ઉત્સાહશીલ મન વડે, નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક, મ તે, યોગ
યોગ, યોક્તવ્ય આચરવો જોઈએ

ભાવાર્થ — દુઃખપ્રાપ્તિને દર કરનાર 'યોગ' સ શક
ઉપર કહેવામા આવ્યો તે પ્રમાણે આ ધ્યાન-યોગના લક્ષણો
વિગેરે જાણવા, અત્યંત ઉત્સાહશીલ મન વડે તે યોગ નિશ્ચય-
પૂર્વક આચરણમા મૂકાવો જોઈએ ૨૩

અવતરણિકા — સમાધિયોગના અગમ્ય શમ, દમ
ઉપરામ, તિતિક્ષા અને સમાધિ ઇત્યાદિ સાધનો વડે યોગને
ધારણ કરી રાખવાનો ઉપદેશ કરે છે —

સકલ્પપ્રભાવાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ॥

મનસૈર્વેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમતતઃ ॥૨૪॥

શનૈઃશનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ॥

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—સંકલ્પપ્રભવાન્, કામાન્, ત્યક્ત્વા,
સર્વાન્, અશેષતઃ, મનસા, એવ, ઇન્દ્રિયગ્રામમ્, વિનિયમ્ય, સ-
મતતઃ, શનૈઃ શનૈઃ, ઉપરમેત્, બુદ્ધ્યા, ધૃતિગૃહીતયા, આત્મસં-
સ્થમ્, મનઃ, કૃત્વા, ન, કિંચિત્, અપિ, ચિંતયેત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રભવતીતિ પ્રભવઃ કામ્યન્તે ઇતિ કામાઃ
તાન્ કામાન્. વિશેષેણ નિતાન્તં યમ્ય ઇતિ વિનિયમ્ય.

સમાસાઃ—સંકલ્પ દદ મે ભૂયાત્ ઇતિચેતોવૃત્તિઃ તતઃ
પ્રભવઃ સદ્ધવ યેષાં તે સકલ્પપ્રમતાઃતાન્ સંકલ્પપ્રભવાન્ । ન શેષ

અથાસ્થાત્તથા અશેષત્ । ઇન્દ્રિયાણા ગ્રામ ઇન્દ્રિયગ્રમ તમ્ ઇન્દ્રિયગ્રમ-
મમ । ધૃત્યા ગૃહીતા ઇતિ ધૃતિગૃહીતા તયાધૃતિગૃહીતયા । આત્મનિ-
ષ્ઠિતીતિ આત્મસસ્થમ્ તત્ આત્મસસ્થમ ।

અન્યથા અને અર્થ—સકલપ્રપચાન્ આત્મસસ્થમ્ સ કલ્પથી
ઉત્પન્ન થતા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ મનોરથોને, અશક્ત
બીલકુલ-વાસના સુદ્ધા છોડીને, મનસા મનવડે, એવ ૪
ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને, સપતત ચેતરકથી, વિનિયમ્ય
ઘણી મરસ રીતે નિયમમા રાખીને જાનૈ જાનૈ ધીરે ધીરે,
ધૃતિગૃહીતયા ધીરજ વડે આશ્રય કરાએલી, બુદ્ધયા બુદ્ધિ
વડે, ઉપરમેત્ વિરામ પામી જવો મન મનને, આત્મસસ્થમ્
આત્મામા જ સ્થિર, ક્રન્વા કરીને, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ
ચિન્તયેત્ ચિન્તન કરવું, ન નહિ

ભાવાર્થ યોગીએ સ કલ્પથી ઉત્પન્ન થતા બધા મનોરથોને
બીલકુલ વાસના સુદ્ધા છોડીને મન વડે ૪ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને
ચેતરકથી ઘણી મરસ રીતે નિયમમા રાખીને ધીમે ધીમે
ધીરજવાળી બુદ્ધિ વડે અત્યંત વિરામ પામી જવો અને
મનને આત્મામા જ સ્થિર કરીને કંઈ પણ દાઈ પણ વસ્તુ
વિષે ચિન્તન કરવું નહિ, અર્થાત્ નિ સ કલ્પ અને નિરીહ
બનવું ૨૪—૨૫

અવતરણિકા.—રજોગુણને વશ થઈને અગર મન ચ ચલ
અથ જાય તો પ્રત્યાહારથી ફરીને તેને વશ કરવું તે કહે છે —

યતો યતો નિશ્વરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ॥

નતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશ નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્યક્ યોગઃ ઇતિ સંયોગઃ સમ્યક્ સિદ્ધિઃ ઇતિ સંસિદ્ધિ તસ્યાં સંસિદ્ધૌ નન્દતીતિ નન્દનઃ

સમાસા:—બુદ્ધે સયોગ ઇતિ બુદ્ધિસયોગ તમ્ બુદ્ધિ-સયોગમ્ । પૂર્વશ્ચાસૌ દેહશ્ચ ઇતિ પૂર્વદેહ તસ્મિન્ ભવ ઇતિ પૌર્વદેહમ્, પૌર્વદેહમ્ એવ ઇતિ પૌર્વદોહિકમ્ । કુરુણા નન્દન ઇતિ કુરુનન્દન તત્સબુદ્ધૌ કુરુનન્દન

અન્યથા અને અર્થ —તત્ર તે અવસ્થામા જન્મ લીધેલા સ્થાન પર, પૌર્વદોહિકમ્ આગલા જન્મના શરીરમા રહેલા, તમ્ તે બુદ્ધિસયોગમ્ બુદ્ધિના સયોગને બેડાણુને, ભવતે મેળવે છે ચ અને, કુરુનન્દન હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર અર્જુન, તત ત્યાર પછી, મૂય ક્ષીને, સસિદ્ધૌ મારી રીતે સિદ્ધિને માટે, યતતે યત્ન કરે છે

ભાવાર્થ —એવા ઉચ્ચ કુલમા જન્મીને આગલા જન્મના શરીરમાની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ શક્તિઓનો સયોગ તે મેળવે છે, અને હે કુરુનન્દન ! અને ત્યાર પછી ક્ષીને સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરે છે ૪૩

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદ:—પૂર્વાભ્યાસેન, તેન, એવ, હિયતે, હિ, અવશઃ, અપિ, સઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અપિ, યોગસ્ય, શબ્દબ્રહ્મ, અતિવર્તતે.

શ્રી મ ભ ગી ૧૮

વ્યુત્પત્તિ:—જ્ઞાતું ઇન્છતીતિ જિજ્ઞાસુઃ. અતીત્ય વર્તતે
ઇતિ અતિવર્તતે

સમાસા:—પૂર્વસ્મિન્ જન્મનિ અભ્યાસ इति પૂર્વાભ્યાસ-
તેન પૂર્વાભ્યાસેન । ન વશઃ इति અવશ । શબ્દ એવ બ્રહ્મ इति શબ્દ-
બ્રહ્મ—વેદ તત્ શબ્દબ્રહ્મ

અન્યથા અને અર્થ:—તેન તે, એવ જ, પૂર્વાભ્યાસેન પૂર્વ
જન્મના અભ્યાસ વડે, સ તે યોગ—ચ્યુત યોગી, હિયતે
યોગની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરવા જે આઈ જાય છે, હિ કારણ
કે, અવશ તે પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોવા, અપિ છતા-
પણ, યોગસ્ય યોગને, જિજ્ઞાસુ જાણવાની માત્ર ઇચ્છા કર-
નાર, અપિ પણ, શબ્દબ્રહ્મ વેદમા કહેલા કર્મકાંડ ઇત્યાદિના
ફોનો, અતિવર્તત અતિક્રમણ કરે છે—અધિક ફળ મેળવે છે

ભાવાર્થ:—તે જ પૂર્વજન્મના અભ્યાસ વડે, તે યોગ-
બ્રહ્મ થયેલો યોગી, પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોવા છતા
પણ જળાત્કારે યોગની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવા દોરાઈ
જાય છે, યોગને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો તો શુ પણ માત્ર
તે યોગને જાણવાની ખરી ઇચ્છા કરનાર પણ વેદોક્ત અનુ-
ધાનોના કહેલા ફોનો અતિક્રમણ કરે છે તો પછી યોગને-
સમાધિ-યોગને સારી રીતે જાણનાર અને નિરતર અભ્યા-
સીની તો વાત જ શી કરવી ? ૪૪

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે યોગ-બ્રહ્મની ગતિને કહીને,
હવે જે યોગી વિષયો વડે વારવાર આડે રસ્તે દોરાઈ જતો
હોય, તે પણ યોગનો જ અભ્યાસ કરવાને પ્રવર્તે છે, તે
કહે છે —

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સશુદ્ધકિલ્બિષઃ ॥

અનેકજન્મસસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રયત્નાત્, યતમાનઃ, તુ, યોગી, સંશુદ્ધ-
કિલ્બિષઃ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ યત્નઃ ઇતિ પ્રયત્નઃ તસ્માત્
પ્રયત્નાત્ યતતે ઇતિ યતમાનઃ.

સમાસાઃ—સમ્યક્ શુદ્ધાનિ કિલ્બિષાનિ—પાપાનિ યસ્ય
સ સશુદ્ધકિલ્બિષ '। ન એકં ઇતિ અનેક, અનેકેષુ જન્મસુ સમ્યક્
સિદ્ધઃ ઇતિ અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પણ, પ્રયત્નાત્ પ્રયત્ન—પૂર્વક,
યતમાન અભ્યાસ કરતો, યોગી યોગી, સશુદ્ધકિલ્બિષ સારી
રીતે જેના પાપ ધોવાઈ ગયા છે તેવો, અનેકજન્મસસિદ્ધઃ
અનેક જન્મને અતે સિદ્ધિ મેળવેલો, તત ત્યાર પછી,
પરામ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે

ભાવાર્થ —પણ યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરતો યોગી, તથા
જેના પાપો ખીલકુલ યોગાભ્યાસથી ધોવાઈ ગયા છે તેવો
અને ઘણા જન્મોને અતે સિદ્ધિ મેળવેલો તે યોગી ત્યાર
પછી સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ સબધિની ગતિને પામે છે ૪૫

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યોગી અનેક જન્મે પણ
પરમ ગતિને મેળવી શકે છે, એમ હોવાથી તેનો ઉચ્ચ
હરજનો કહે છે —

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ॥
કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—તપસ્વિભ્યઃ, અધિકઃ, યોગી, જ્ઞાનિભ્યઃ, અપિ, મતઃ, અધિકઃ, કર્મિભ્યઃ, ચ, અધિકઃ, યોગી, તસ્માત્, યોગી, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિઃ—તપઃ અસ્ય અસ્તીતિ તપસ્વી, તેભ્યઃ તપસ્વિભ્યઃ, જ્ઞાનં અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની, તેભ્યઃ જ્ઞાનિભ્યઃ કર્મ—ઈષ્ટાપૂર્તાદિ અસ્ય અસ્તીતિ કર્મી, તેભ્યઃ કર્મિભ્યઃ.

અન્વય અને અર્થ.—તપસ્વિભ્ય કૃત્સ્મૃ-ચાદ્રાયણાદિ તપ કરવાવાળાઓથી, યોગી યોગી, અધિક શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિભ્ય શાસ્ત્ર વિગેરે જ્ઞાન હોય તેવાઓથી, અપિ પણ, અધિક શ્રેષ્ઠ મત મનાય છે ચ અને, કર્મિભ્ય યજ્ઞ-યાગાદિ તથા વાવ, કૂવા ખોદવા ઇત્યાદિ પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓથી પણ, અધિક શ્રેષ્ઠ, યોગી યોગી છે અર્જુન હે અર્જુન, તસ્માત્ એટલા માટે, યોગી યોગી, ભવ થા.

ભાવાર્થઃ—કૃત્સ્મૃ-ચાન્દ્રાયણાદિ તપ કરનારાઓથી, જ્ઞાન-સપન્ન હોય તેવાથી અને યજ્ઞાદિ પુણ્ય-કર્મ કરનારાઓથી પણ યોગી અધિક શ્રેષ્ઠ છે, હે અર્જુન ! તેથી તુ પણ યોગી થા ૪૬

અવતરણિકા —યમનિયમાદિ પરાયણ યોગીઓમા પણ મારો ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે, એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાતરાત્મના ॥

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

પદચ્છેદઃ—યોગિનામ્, અપિ, સર્વેષામ્, મદ્ગતેન, અન્તરાત્મના, શ્રદ્ધાવાન્, ભજતે, યઃ, મામ્, સઃ, મે, યુક્તતમઃ, મતઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી, તેષાં યોગિ નામ્. શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ અતિશયેન યુક્તઃ ઇતિ યુક્તતમઃ

સમાસાઃ—મયિ ગત ઇતિ મદ્ગત તેન મદ્ગતેન । અન્તર-શ્વાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા તેન અન્તરાત્મના

અન્યથા અને અર્થ - સર્વેષામ્ બધા, યોગીનામ્ યોગી-ઓમા, અપિ પણ શ્રદ્ધાવાન્ શ્રદ્ધાયુક્ત, ય જે, મામ્ મને, મદ્ગતેન મારામા પરોવાયેલા, અતરાત્મના અતરાત્મા વડે, ભજતે ભજે છે, સ તે, મે મને, યુક્તતમ સૌથી શ્રેષ્ઠ, મત મનાય છે

ભાવાર્થ --બધા યોગીઓમા પણ જે યોગી અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો હોય, અને મારામા જ સર્વભાવે અતરાત્માને પરોવીને મને ભજે છે તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ૪૭

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकमणीत

सान्वयबोधिनी टीकोपेतः आत्मसंयम-

योगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥

મધ્યમ ષટ્કમ્, ઉપાસનાકાન્ડમ્.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

બીજું પટક, ઉપાસના પ્રકરણ.

અધ્યાય સાતમો.

અવતરણિકા.—યોગિનામપિ સર્વેષા મદ્વેતનાન્તરાન્મના, શ્રદ્ધા
ચાન્મજતે યો મા સ મે યુક્તમોમત ॥

“ અર્થાત્ બધા યોગીઓમા પણ મારામાજ લીન અ તરા-
ત્માવડે જે યોગી શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ મને લજે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ”
એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમા મારામા લીન થએલ અ તરાત્મા
વાળો જે મને લજે છે—એ પ્રશ્નનુ બીજા નિશ્ચિત કરીને ‘ કેવા પ્ર-
કારનુ ભગવાનનુ તત્ત્વ છે, અને કેવી રીતે યોગી તેમા અન્તર્ગત
આત્માવાળો થાય ” એ પ્રમાણે અર્જુન તરફથી જે પ્રશ્નને,
અ ભવ હોવાથી તેના વડે પૂછાયા સિવાયજ પોતાની મેળે કૃપાથી
કહેવાને ઇચ્છતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગ યુંજન્મદાશ્રયઃ ॥

અસશય સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ, મયિ, આસક્તમનાઃ, પાર્થ, યોગમ્, યુજન્ મદાશ્રયઃ, અસંશયમ્, સમગ્રમ્, મામ્, યથા, જ્ઞાસ્યસિ, તત્ શ્રુણુ

વ્યુત્પત્તિઃ—યુજ્જતીતિ યુજ્જન.

સમાસાઃ—આસમન્તાત્ સક્ત ક્ષ્મ ચિત્ત મન યસ્ય સ આસક્તમના । અહમેવ પરમેશ્વરઃ આશ્રયો યસ્ય સ મદાશ્રય । સશયેન વિના યથાસ્યાત્તથા અસશયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ—પાર્થ હે પાર્થ, મયિ મારામા આસક્તમના લાગેલા અત કરણવાળો, યોગમ્ યોગનો યુજ્જન્ અભ્યાસ કરતો, મદાશ્રય હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો તુ, અસશયમ્ કોઈ પણ જાતની શકા વિના, સમગ્રમ્ નાના પ્રકારની સપત્તિ, બહુ શક્તિ-માનસિક—પ્રજલ્બતા તથા ઈશ્વરત્વોચિત સામર્થ્ય એશ્વર્યાદિ સપન્ન એવા, મામ્ મને, યથા જેવી રીતે, જ્ઞાસ્યસિ જાણીશ, તત્ તે મારા વડે કહેવાતું, શ્રુણુ સાભળ

ભાવાર્થ—હે અર્જુન । મારામા ચોટેલા અત કરણવાળો અને કર્મયોગનો અભ્યાસ કરતો તેમજ હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો તુ કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના નાના

પ્રકારની સ પત્તિ, શારીરિક બલ, માનસિક પ્રગલ્ભતા, તથા ઈવગ-
ત્વોચિત સામર્થ્ય વિશેષ, ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ સ પન્ન તથા સ પૂર્ણ
એવા મને કેવી રીતે બાળી શકીશ, તે પ્રકાર તુ મારી
પાસેથી સાલળ ૧

અવતરણિકા — ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
અનન્યાશ્રય અને એકાગ્રચિત્ત યોગી પોતાને કેવી રીતે પૂર્ણતાથી
બાળી શકે, તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો
વિસ્તાર અને સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહે છે —

જ્ઞાનં તેઽહ સવિજ્ઞાનમિદ વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નેહ્ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

પદઋદ્ધેદઃ—જ્ઞાનમ્, તે, અહમ્, સવિજ્ઞાનમ્, વક્ષ્યામિ,
અશેષતઃ, યત્, જ્ઞાત્વા, ન, ઇહ, ભૂયઃ, અન્યત્, જ્ઞાતવ્યમ્,
અવશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્. વિશેષેણ
જ્ઞાનમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનમ્.

સમાસાઃ—વિજ્ઞાનેન સહિન ઇતિ સવિજ્ઞાનમ્ । ન શેષ
યથા સ્યાત્તથા અશેષતઃ । જાતુમુચિત જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — અહમ્ હું, તે તને, સવિજ્ઞાનમ્
પોતાના અનુભવયુક્ત-વિશેષ જ્ઞાન સહીત હૈદમ્ આ, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાનને, અશેષતઃ સ પૂર્ણતાથી, વક્ષ્યામિ કહીશ, યત્ જે જ્ઞાન,
જ્ઞાત્વા બાળીને, ભૂય ઇરીને, ઇહ આ લોકમાં, જ્ઞાતવ્યમ્ બાળવા
લાયક બીજું કંઈ, અવશિષ્યતે બાકી રહે ન નહિ

ભાવાર્થ —હું તને પોતાના અનુભવયુક્ત વિશેષ જ્ઞાન-સહીત એ જ્ઞાનને સ પૂર્ણપણે કહીશ, કે જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી આ લોકમા જાણવા લાયક બીજુકંઈ બાકી રહેતું નથી ર

અવતરણિકા —ઉક્ત પ્રાસ્તાવિક આત્મા સ બધી અત્યંત આવશ્યક જ્ઞાન કેટલું હુપ્રાપ્ય છે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે —

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ॥

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્મા વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

પદચ્છેદઃ—મનુષ્યાણામ્, સહસ્રેષુ, કશ્ચિન્, યતતિ, સિદ્ધયે, યતતામ્, અપિ, સિદ્ધાનામ્, કશ્ચિન્, મામ્, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ-

વ્યુત્પત્તિઃ—યતતિ ઇતિ યતત્, તેષાં યતતામ્

સમાસાઃ—તત્ત્વેન સહિતં યથા સ્યાત્તથા ઇતિ તત્ત્વત

અન્વય અને અર્થ —મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના, સહસ્રેષુ હજારોમા, કશ્ચિન્ કોઈ એકાદ, સિદ્ધયે સિદ્ધિને-આત્મજ્ઞાનને માટે, યતતિ પ્રયત્ન કરે છે, યતતામ્ યત્ન કરનારા, સિદ્ધાનામ્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલામા, અપિ પણ, તત્ત્વતઃ તત્ત્વપૂર્વક-સ પૂર્ણ-યથાવત્-યથાર્થ રીતે, કશ્ચિન્ કોઈક, મામ્ મને, વેત્તિ જાણે છે

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યોની હજારોની સ ખ્યામાથી કોઈ એકાદ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરે છે એવા પ્રયાસ કરનારા-માથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલામા પણ યથાર્થ રીતે મને કોઈ-કંઈ જાણે છે ૩

અવતરણિકા — આત્માની પૂર્ણતા દર્શાવતા પહેલાં “ પેરા ” અને “ અપરા ” એ બે પ્રકૃતિમાની પોતાની આત્માની અપરા પ્રકૃતિ જે આઠ પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરે છે —

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વ મનો બુદ્ધિરેવ ચ ॥

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂમિઃ, આપઃ, અનલઃ, વાયુઃ, સ્વમ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, એવ, ચ, અહંકારઃ, ઇતિ, ઇયમ્, મે, મિત્રા, પ્રકૃતિઃ, અષ્ટધા.

અન્વય અને અર્થ — ભૂમિ પૃથ્વી, આપ પાણી અનલ અગ્નિ, વાયુ વાયુ સ્વમ આકાશ, મન મન, ચ અને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ અહંકાર અવિધા-યુક્ત આત્મા, એવ પણ ઇતિ એ પ્રમાણે, ઇયમ્ આ મે મારી, મિત્રા વિભાગને પ્રાપ્ત થયેલી પ્રકૃતિ અશ્વરી માયાશક્તિ, અષ્ટધા આઠ પ્રકારની છે

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અવિધાયુક્ત આત્મા—અહંકાર એ પ્રમાણે આ મારી વિભાગને પ્રાપ્ત થયેલી અશ્વરી માયા-શક્તિ આઠ પ્રકારની છે ૪

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે ઓછા ગૌરવવાળી અપરાપ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, હવે તેનો ઉપસહાર કરતા “ પરા ” નામની શ્રીષ્ઠ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરે છે —

અપરેયમિતસ્ત્વન્યા પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ॥

જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદ ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—અપરા, ઇયમ્, ઇતઃ, તુ, અન્યામ્, પ્રકૃતિમ્, વિદ્ધિ, મે, પરામ્, જીવભૂતામ્, મહાબાહો, યયા, ઇદમ્, ધાર્યતે, જગત્.

વ્યુત્પત્તિ:—નજીવઃ અજીવઃ, અર્જાવઃ જીવઃ ઇવ ભૂતા જીવભૂતા તાં જીવભૂતામ્

સમાસા:—ન પરા અપરા-નિકૃષ્ટા-અનર્થકરી સસાર-બધનાભિકા

અન્વય અને અર્થ—ઇયમ્ આ જે ઉપર કહેવામાં આવી તે, અપરા નિકૃષ્ટ-હલકી-અર્થાત્ સસારમાં બંધન કરાવનારી છે, ઇત આનાથી, તુ પણ, મે મારી, અન્યામ્ બીજી, પરામ્ પ્રકૃષ્ટ-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ, જીવભૂતામ્ ક્ષેત્રજ લક્ષણ-વાળી—પ્રાણુધારણુ નિમિત્તવાળી, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, વિદ્ધિ જાણુ, યયા કે જેના વડે, મહાબાહો હે મહાબાહો, ઇદમ્ આ જગત્ જગત્, ધાર્યતે ધારણુ કરાય છે

ભાવાર્થ:—આ ઉપર કહેવામાં આવી તે પ્રકૃતિ નિકૃષ્ટ અને સસારમાં બંધન કરાવનારી છે, આનાથી પણ મારી બીજી વિશુદ્ધ ક્ષેત્રજલક્ષણવાળી, પ્રાણુધારણુ નિમિત્તવાળી પ્રકૃતિને જાણુ, કે જેના વડે, હે મહાબાહો ! આ જગત્ ધારણુ કરાય છે પ

અવતરણિકા:—“ એ પ્રમાણે બંને પ્રકૃતિઓથી જગતનું ચક્ર ચાલે છે તો પછી આપનું જગત્ પ્રત્યે કારણત્વ કેમ સાબીત થાય ” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—એતદ્યોનીનિ, ભૂતાનિ, સર્વાણિ, ઇતિ, ઉપધારય, અહમ્, કૃત્સ્નસ્ય, જગતઃ, પ્રભવઃ, પ્રલયઃ, તથા.

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण भवति अस्मादिति प्रभवः प्रली-
यतेऽनेनेति प्रलयः

समासाः—एते परापरं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी
कारणभूते येषां तानि एतद्योनीनि

અન્યથા અને અથ —સર્વાણિ બધા, મૂતાનિ પ્રાણિઓ, એતદ્યોનીનિ પરા અને અપરા-ક્ષેત્રલક્ષણા ક્ષેત્રજ લક્ષણા— પ્રકૃતિ એજ જેમનુ કારણ છે, ઇતિ એમ, ઉપધારય બધુ, અહમ્ હું, કૃત્સ્નસ્ય સમસ્ત, જગત જગતની, પ્રભવઃ ઉત્પત્તિ તથા તેમજ, પ્રલય વિનાશ છુ

ભાવાર્થ —સ્થાવરજ ગમ પ્રાણીમાત્રને મારી એ પરા અને અપરા પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ બધુ તેમા જે જડપ્રકૃતિ ‘અપરા’ દેહ-શરીર-રૂપે પરિણામ પામેછે તે, અને ચેતના ‘પરા’ મારા અશસ્વરૂપે થઇને કર્તા લોકતાના અભિમાનવડે દેહોમા પ્રવેશ કરીને પોતાના કર્મથી ભૂતોને ધારણ કરેછે, તે બન્ને પ્રકૃતિ મારી અને મારાથી ઉત્પન્ન થએલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ તેમજ વિનાશ સ્વરૂપ છુ ૬

अवतरणिकाः—“उपरं कहेवा प्रमाणे ह्यं न भायाथी आ

અધા જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને અતના કારણરૂપ છુ, તેથી વાસ્તવિકમા આ સૃષ્ટિમા મારાથી પર-શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી ” એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેછે —

મત્તઃ પરતર નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનજય ॥

મયિ સર્વમિદ પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—મત્તઃ, પરતરમ્, ન, અન્યત્, કિંચિત્, અસ્તિ, ધનજય, મયિ, સર્વમ્, इदम्, પ્રોતમ્, સૂત્રે, મણિ-ગણાઃ, ઇવ

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પરં ઇતિ પરતરમ્.

સમાસાઃ—મણેઃ ગણાઃ ઇતિ મણિગણાઃ

અન્વય અને અર્થ —ધનજય હે અર્જુન, મત્ત મારાથી, પરતરમ્ શ્રેષ્ઠ-જગત્ની સૃષ્ટિ તથા સહારતુ સ્વતત્ર કારણ, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, વિદ્યોતે છે, ન નહિ, સૂત્રે સૂતરના વાતણામા, મણિગણા મણિઓ-ગોળા મણુકાઓ, ઇવ જેવી રીતે રહે છે તેવી રીતે, મયિ મારામા, इदम् આ, સર્વમ્ અધુ જગત્, પ્રોતમ્ પરોવાયેલુ છે

ભાવાર્થ —હે અર્જુન જગત્ની સૃષ્ટિ કે સહારતુ સ્વતત્ર કારણ મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજુ કોઈપણ નથી, જેવી રીતે સુતરના તંતુમા માળાના મણિઓ રહેલા છે તેવી રીતેજ મારામા આ આખુ જગત્ પરોવાયેલુ છે, અર્થાત્ હુ જ મારા આત્મભાવ-વડે સર્વને ધારણ કરૂ છુ. ૭

અવતરણિકા:—જગત્ની સ્થિતિના હેતુરૂપ પોતાની વિભૂ-
તિનો પાત્ર શ્લોકથી વિસ્તાર કરેછે —

રસોઽહમપ્સુ કૌંતેય પ્રમાસિ શશિસૂર્યયોઃ ॥

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—રસઃ, અહમ્, અપ્સુ, કૌંતેય, પ્રમા,
અસિ, શશિસૂર્યયોઃ, પ્રણવઃ, સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ, સ્વે, પૌરુષં, નૃષુ.

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રકર્ષેણ ભાતિ અનયા ઇતિ પ્રમા. પુરુ-
ષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્

સમાસા:—શશીંચ સૂર્યશ્ચ શશિસૂર્યા તયો શશિસૂર્યયો ।
સર્વે ચ અમી વેદાશ્ચ ઇતિ સર્વવેદા તેષુ સર્વવેદેષુ

અન્યથા અને અર્થ —કૌંતેય હે કુતીપુત્ર અર્જુન !
અપ્સુ જલમા, રસ રસ અહમ્ હુ છુ, શશિસૂર્યયોઃ ચન્દ્ર
અને સૂર્યમા, પ્રમા રહેલી કાતિ, અસિ હુ છુ, સર્વવેદેષુ
બધા વેદોમા, પ્રણવ પ્રણવ-ઐકાર હુ છુ, સ્વે આકાશમા,
શબ્દ શબ્દ, નૃષુ અને પુરુષોમા, પૌરુષમ્ પુરુષત્વ પણ હુ છુ.

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! જલમા સારભૂત પદાર્થ રસ તે હું
છું અને ચન્દ્ર તથા સૂર્યમા રહેલી કાતિ તે પણ હું છું, વળી બધા
વેદોમા તેઓનો મૂલભૂત પ્રણવ ઐકાર તે હું છું, આકાશમા
સારભૂત પદાર્થ શબ્દ તે હું છું, અને મનુષ્યોમા પુરુષાર્થ ઉદ્ધમ
તે પણ હું છું ૮

અવતરણિકા:—‘મારામા આ સઘળું જ જન્મત ઓતપ્રોત છે

એ પ્રમાણેના પોતાના વાક્યને વિશેષ પ્રમાણિત કરવા માટે પોતાની વિશેષ વ્યાપ્તિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યા ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ॥

જીવન સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—પુણ્યઃ, ગન્ધઃ, પૃથિવ્યામ્, ચ, તેજઃ, ચ, અસ્મિ, વિભાવસૌ, જીવનમ્, સર્વભૂતેષુ, તપઃ, ચ, અસ્મિ, તપસ્વિષુ

વ્યુત્પત્તિઃ—જીવ્યતે અનેન ઇતિ જીવનમ્. તપઃ અસ્ય અસ્તીતે તપસ્વી તેષુ તપસ્વિષુ

સમાસાઃ—મર્વાણિ ચ અમૃનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ તેષુ સર્વભૂતેષુ

અન્યથા અને અર્થ — પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વીમા, પુણ્ય અવિકૃત મૂલ સ્વરૂપમા, ગન્ધ સુગંધ, ચ અને, વિભાવસૌ અગ્નિમા, તેજ તેજ, અસ્મિ હુ હુ, ચ અને સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમા, જીવનમ્ પ્રાણધારણ-આયુષ્ય, ચ અને, તપસ્વિષુ તપ કરનારાઓમા તપ તપ, અસ્મિ હુ હુ

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વીની અદર રહેલી મૂલસ્વરૂપમા-અવિકૃત ગન્ધતન્માત્રા તે હુ હુ, અગ્નિમા રહેલુ તેજ તે પણ હુ જ હુ-તેમજ પ્રાણીમાત્રમા જીવન-આયુષ્ય તે હુ હુ, તથા તપ કરનારાઓમા તપ તે પણ હુ હુ ૬

અવતરણિકા — “ જધા ભૂતો પોતપોતાના કારણસ્વરૂપમા પરોવાયેલા છે, આપનામા નહિ ” એવી શકાના સમાધાનમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

बीज मा सर्वभूताना विद्धि पार्थ सनातनम् ॥
 बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥
 बल बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—बीजम्, माम्, सर्वभूतानाम्, विद्धि,
 पार्थ, सनातनम्, बुद्धिः, बुद्धिमताम्, अस्मि, तेजः, तेजस्विनाम्
 अहम् बलम्, बलवताम्, अस्मि, कामरागविवर्जितम्, धर्मा-
 विरुद्धः, भूतेषु, कामः, अस्मि, भरतर्षभ

व्युत्पत्तिः—बुद्धिः अस्य अस्तीति बुद्धिमान्, तेषा
 बुद्धिमता तेजः अस्य अस्तीति तेजस्वी, तेषा तेजस्विनाम्.
 बलं अस्य अस्तीति बलवान्, तेषां बलवताम्. काम्यते अनेन
 इति कामः. रज्यते अस्मिन् इति रागः. विशेषेण वर्जितम्
 इति विवर्जितम्.

समासाः—सर्वाणि च भूतानि च इति सर्वभूतानि तेषा
 सर्वभूतानाम् । कामश्च रागश्च कामरागौ ताभ्या विवर्जित इति काम-
 राग विवर्जितम् । धर्मेण अविरुद्धः इति धर्माविरुद्ध । न विरुद्ध इति
 अविरुद्ध । भरतानाम् ऋषभ इति भरतर्षभ तत्सबुद्धौ भरतर्षभ ।

અન્યથ અને અર્થ —પાર્થ હે પાર્થ, મારૂં મને, સર્વ-
 ભૂતોનાં બધા પ્રાણીઓનું, સનાતનમ્ નિત્ય, બીજમ્ ઉત્પત્તિ
 કારણુ, વિદ્ધિ બળુ, બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિવાળાઓની, બુદ્ધિ બુદ્ધિ

અસ્મિ હુ હુ, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી પુરુષોનુ, તેજ તેજ,
અહમ્ હુ હુ બલવતામ્ બલવાનોનુ, કામરાગવર્જિતમ્ તૃણા
અને આસક્તિરહિત, બલમ્ બલ, અસ્મિ હુ હુ, મત્તર્વમ
હે ભરતવશમા શ્રેષ્ઠ, મૂનેષુ પ્રાણિઓમા, ધર્માવિરુદ્ધ ધર્મથી
અવિરુદ્ધ, કામઃ સ્ત્રીસંગ અભિલાષા, અસ્મિ હુ હુ

ભાવાર્થ — હે પાર્થ ! તુ મને પ્રાણિમાત્રનુ નિત્ય ઉત્પત્તિ
કારણ બાણ બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ, તેજધારીઓનુ તેજ,
બલવાનોનુ તૃણા, અને આસક્તિ રહિત બલ, તેમજ હે ભરત—
શ્રેષ્ઠ ! પ્રાણિઓમા ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવી સ્ત્રીસંગાભિલાષા
યણુ હુ જ હુ ૧૦-૧૧

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પોતાને જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુમાં
વ્યાપ્ત કહીને એજ વાતનો ઉપસ હાર કરેછે —

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वह तेषु ते मयि ॥૧૨॥

પદચ્છેદ:—યે, ચ, એવ, સાત્ત્વિકા:, ભાવા:, રાજસા:,
તામસા:, ચ, યે, મત્ત:, એવ, ઇતિ, તાન્, વિદ્ધિ, ન, તુ, અહમ્,
તેષુ, તે, મયિ.

વ્યુત્પત્તિ:—સત્ત્વે ભવા: ઇતિ સાત્ત્વિકા: . રજસઃ
ભવા: ઇતિ રાજસા: તમસઃ ભવા: ઇતિ તામસા: . ભવન્તિ
ઇતિ તે ભાવા:

અન્યથા અને અર્થ:—યે જે, સાત્ત્વિકા શમદ્ભાદિ
સત્ત્વ-ગુણોદ્ભવ, ચ અને, રાજસા હર્ષ--મદાદિ રજોગુણુયા
શ્રી મ ભ ગી ૧૯

ઉત્પન્ન થયેલા, ચ તેમજ, તામસા શોક, મોહાદિ તમે-
ગુણથી પેદા થયેલા, યે જે, માવા ભાવો છે, મત્ત મારાથી.
એવ જ ઉત્પન્ન થયા છે, इति એ પ્રમાણે, તાન્ તેમને, વિદ્ધિ
જાણુ, અહમ્ હું, તેષુ તેમા, ન નથી, તુ પણ, તે તે ભાવો,
મયિ મારામા છે

ભાવાર્થ — સત્ત્વગુણથી પેદા થએલા શમદમાદિ ભાવો
રજોગુણથી થએલા હર્ષમદાદિ ભાવો તેમજ તમેગુણથી થએલા
શોકમોહાદિ ભાવોને મારાથીજ ઉત્પન્ન થએલ જાણુ હું તે
ભાવોમા જીવાત્માની માફક આધીનતાથી વર્તેલો નથી, પણ તે
સમસ્ત ભાવો મને આધીન-મારામા છે ૧૨

અવતરણિકા — “ ઉપર વર્ણવેલી વિભૂતિઓવાળા પરમે-
શ્વરને આપને આ લોક કેમ જાણુતો નથી ” એવા અર્જુનના
પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભવૈરોમિઃ સર્વમિદ જગત્ ॥

મોહિત નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિભિઃ ગુણમયૈઃ, ભવૈઃ, એભિઃ, સર્વમ્,
ઇદમ્, જગત્, મોહિતમ્, ન, અભિજાનાતિ, મામ્, એભ્યઃ,
પરમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગુણાઃ પ્રાચુર્યેણ વિદ્યન્તે યેષુ તે ગુણમયાઃ
તે ગુણમયૈઃ.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે વ્યય યસ્ય સઃ અવ્યયઃ ત અવ્યયમ્
અન્વય અને અર્થ — એભિ. એ પ્રમાણેના, ત્રિભિ ત્રણ

પ્રકારના, ગુણમયૈ કામ-લોભાદિ ગુણ-વિકારો-યુક્ત, માવૈ ભાવો વડે इदम् આ, સર્વમ આપ્તુ, જગત્ જગત્, મોહિ-તમ્ મોહિત થયેલુ, एभ्य એ ગુણોથી, પરમ્ તદન જૂદા, अवयवम् અવિનાશીને, माम् મને, अभिजानाति જાણતુ, ન નથી

ભાવાર્થ —એ પ્રમાણે કહેલા ત્રણ પ્રકારના સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવો વડે મુગ્ધ આ આપ્તુ જગત્ એ ગુણોથી તદન વ્યતિરિક્ત અને અવિનાશી એવા મને કોઈપણ રીતે જાણતુ નથી ૧૩

અવતરણિકા —“ ત્યારે એ ત્રિગુણાત્મિકા દૈવી-વિષ્ણુની-આપની માયા કેવી રીતે તરી શકાય ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેછે —

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यते मायामेतां तरति ते ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દૈવી, હિ, એષા, ગુણમયી, મમ, માયા, દુરત્યયા, મામ્, એવ, યે, પ્રપદ્યન્તે, માયામ્, એતામ્, તરન્તિ, તે.

व्युत्पत्तिः—देवस्य इयं दैवी, देवे भवा इति दैवी वा. गुणाः प्राचुर्येण विद्यन्ते यस्यां सा गुणमयी.

समासाः—दु स्त्रेन अत्ययः अतिक्रमण यस्या सा दुरत्यया

અન્વય અને અર્થઃ—એષા એ ઉપર કહેલી, દૈવી દેવ-હસ્તર સ બ ધી, ગુણમયી ત્રણ ગુણોવાળી, મમ મારી, માયા માયા, હિ અવશ્ય, દુરત્યયા દુ બ વડે તરી શકાય તેવી છે, યે જેઓ,

મામ્ મને એવ જ, પ્રપચન્તે શરણે આવે છે, તે તેઓ, એતામ્
અ, માયામ્ માયાને, તરન્તિ તરી જાય છે

ભાવાર્થ —એ મારી દેવી ત્રિગુણાત્મિકા માયા ઘણા દુઃખ
વડે પાર પામી શકાય તેવી છે જેઓ મને જ અનન્ય ભક્તિથી
શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી જાય છે ૧૪

અનંતરણિકા.—“ અગર આપના શરણથી માયા સુનાય છે
તો પછી બધા મનુષ્યો શા માટે આપને શરણે આવતા નથી ?
એવી અર્જુનની શકના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહેછે —

ન મા દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચતે નરાધમાઃ ॥

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મામ્, દુષ્કૃતિનઃ, મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે,
નરાધમાઃ, માયયા, અપહતજ્ઞાનાઃ, આસુરમ્, ભાવમ્, આશ્રિતાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—અસુરસ્ય અયમ્ આસુરઃ, તમ્ આસુરમ્.

સમાસાઃ—દુષ્કૃતાનિ વિચન્તે યેષા તે દુષ્કૃતિન , અથવા
દુષ્ટાનિ કૃયાનિ યેષા તે દુષ્કૃતિન । નરેષુ અવમા નરાધમા ।
અપહત જ્ઞાન યેષા તે અપહતજ્ઞાનાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ.—દુષ્કૃતિન પાપકર્મો કરવાવાળા,
નરાધમા પુરુષોમા અધમ, મૂઢા અને મૂઢ લોકો, માયયા
માયા વડે, અપહતજ્ઞાના જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે, આસુ-
રમ્ રાક્ષસી, ભાવમ્ ભાવનો, આશ્રિતા આશ્રય કરીને રહેલા
મામ્ મને, પ્રપચન્તે શરણે આવતા, ન નથી

ભાવાર્થ — પાપકર્મ કરનારાઓ, પુરૂષોમા અધમ અને મૂઢ, તથા માયાવડે જેમનું જ્ઞાન હુત થઈ ગયું છે, તેવાઓ અને આસુરીભાવને પામેલા પુરૂષો મારે શરણે કદી આવતા નથી ૧૫

અવતરણિકા — “ પાપાચરણીઓ આપને શરણે આવતા નથી ત્યારે કેવી જાલના મનુષ્યો શરણે આવેછે ” એ અર્જુનના સ્વાભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તરમા નીચેના શ્લોકમા સુકૃતિઓ જ મારે શરણે આવે છે અને તેના વિશેષે કરીને ચાર પ્રકાર છે એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ચતુર્વિધા ભજતે મા જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ॥

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ચતુર્વિધાઃ, ભજન્તે, મામ્, જનાઃ સુકૃતિનઃ, અર્જુન, આર્તઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની, ચ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાતુમિચ્છતીતિ જિજ્ઞાસુઃ અત્ર વા પરત્ર વા ભોગસાધનભૂતં અર્થ અર્થયતીતિ અર્થાર્થી જ્ઞાન અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની.

સમાસાઃ—ચત્વાર વિધાઃ પ્રકારા યેષા તે ચતુર્વિધા । સુકૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષા તે સુકૃતિનઃ ।

અન્વય અને અર્થ — અર્જુન હે અર્જુન, ચતુર્વિધા ચાર પ્રકારના, સુકૃતિન પુણ્યકર્મવાળા, જના. મનુષ્યો, મામ્ મને, ભજન્તે સેવે છે, આર્ત રોગ-શત્રુ આદિથી ઘેરાયેલો, જિજ્ઞાસુ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી આ લોક અને પરલોકમા

ભોગના સાધનરૂપ અર્થની ચાહના કરવાવાળો, ચ અને, મરતર્થમ હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જ્ઞાની આત્માના તત્ત્વને જાણનાર

ભાવાર્થ.—હે અર્જુન ! રોગ શત્રુ ઇત્યાદિથી ઘેરાયેલો, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો, ભોગના સાધન રૂપ અર્થની ચાહના-વાળો, તેમજ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આત્માના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુણ્યશીલ મનુષ્યો મને ભજે છે ૧૬

અવતણિકા -- ‘ આપને ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના મનુષ્યો જે ભજે છે તે સૌ સમાન છે કે ઉચીનીચી ભૂમિકાના છે ” તે અર્જુનની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી તેઓના સામાન્ય વિશેષ અધિકાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥१७॥

પદચ્છેદ:—તેષામ્, જ્ઞાની, નિત્યયુક્તઃ, એકભક્તિઃ, વિશિષ્યતે, પ્રિયઃ, હિ, જ્ઞાનિનઃ, અત્યર્થમ્, અહમ્, સઃ, ચ, મમ, પ્રિયઃ.

સમાસા:—નિત્ય યુક્ત ઇતિ નિત્યયુક્ત । એકસ્મિન્ વાસુદેવે ભગવતિ મક્તિ યસ્ય સ એકભક્તિ । અર્થ અતીત્ય યથા સ્યાત્તથા ઇતિ અત્યર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તેષામ્ તેઓમા, નિત્યયુક્ત સદા સાવધાન ચિત્તથી પ્રત્યેક વસ્તુમા વ્યાપ્ત-ઈશ્વરમા લાગેલો, એકભક્તિ એક જ ઈશ્વરમા લકિતવાળો, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,

વિશિષ્ટતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, હિ કારણ કે, જ્ઞાનિત તત્ત્વ-
જ્ઞાનીને, અહમ હુ, પ્રિય પ્રિય છુ, ચ અને તેથી, સ તે,
મમ મને, અત્યર્થમ્ અત્યત, પ્રિયઃ પ્રિય છે

ભાવાર્થ.—એ ચારે પ્રકારના મનુષ્યોમા સદા સાવધ ચિત્તથી
ઇશ્વરમા ભેડાએલો અનન્ય ભક્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનીજ સૌથી શ્રેષ્ઠ
છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીને હુ પ્રિય છુ, અને તેથી તે પણ મને
અત્યત પ્રિય છે એમ પરસ્પર સાત્મ્ય સબધ જ્ઞાની સાથે વિશેષ
હોઈને તે બધાથી વિશિષ્ટ છે. ૧૭

અવતરણિકા --“ ત્યારે આત્મ જ્ઞાસુ ઈત્યાદિ સકામ
ભક્તો શુ આપને અપ્રિય છે ” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેછે:--

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् । ૧૮॥

પદચ્છેદ:—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ,
આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્,
એવ, અનુત્તમામ્, ગતિમ્.

સમાસાઃ—યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિવ્રેત
ઉત્તમા ગતિઃ યસ્યા સા અનુત્તમા, તા અનુત્તમામ્ ।

અન્વય અને અર્થ --એતે એ ચારે પ્રકારના ભક્તો, સર્વે સર્વે,
ઉદારા મહાન્, એવ છે જ, તુ પરતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની
આત્મા આત્મા, એવ જ છે, મે એ મારે, મતમ્ નિશ્ચય છે,
હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાવધાન ચિત્તવાળો, સ તે, મામ્

મને, એવ ૯૮, અતુત્તમામ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા લાયક પદને (પહોચવાને), આસ્થિત પ્રવૃત્ત થયો છે

ભાવાર્થ —એ બધા ચારે પ્રકારના ભકતો મહાન છે જ પરંતુ તત્વજ્ઞાની તો મારો આત્મા છે એમ મારો નિશ્ચય છે કારણ કે સદા જોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન-કરવા લાયક પદને-મને-પહોચવાને પ્રવૃત્ત થયો છે ૧૮

અવતરણિકા —જ્ઞાનીની ફરીને પણ પ્રશ્ન સા કરે છે --

बहूनां जन्मनामते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—બહૂનામ્, જન્મનામ્, અન્તે, જ્ઞાનવાન્-મામ, પ્રપદ્યતે, વાસુદેવઃ, સર્વમ્, ઇતિ, સઃ, મહાત્મા, સુદુર્લભઃ-

વ્યુત્પત્તિઃ—જ્ઞાનં અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ વાસુદેવસ્ય અપત્ય પુમાન્ ઇતિ વાસુદેવઃ દુઃસ્વેન લભ્યતે ઇતિ દુર્લભઃ, સુદુ દુર્લભઃ ઇતિ સુદુર્લભઃ.

સમાસાઃ—મહાન્ ચ અસૌ આત્મા ચ ઇતિ મહાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ--બહૂનામ્ ઘણા, જન્મનામ્ જન્મે, અન્તે વ્યતીત થયા પછી, જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, મામ્ મને, પ્રપદ્યતે પામે છે, સર્વમ્ સ્થાવર-જગમ દૃષ્યમાત્ર બધું જગત્, વાસુદેવ માન્ય મય છે, ઇતિ એ પ્રમાણે બાણુનાર, મહાત્મા મહાત્મા, સુદુર્લભ ઘણી મુશ્કેલીથી મળે તેવો અર્થાત્ હજારોમાં, ઠીક જ હોય છે

ભાવાર્થ:—ઘણા જન્મે વ્યતીત થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય મને પામે છે આ સ્થાવરજ ગમાત્મક જગત્ સમસ્ત મારા-મથ છે એમ જાણનાર ઘણી મોટી સંખ્યામાં કોઈકજ હોય છે, અર્થાત્ આત્માના વ્યાપક અને સમાનભાવની પ્રાપ્તિ થયા વિના પરમ પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ૧૬

અવતરણિકા -સકામ ભકતો કામનાથી પણ મને પરમેશ્વરને ભજે છે તેઓ પોતાના કામો પ્રાપ્ત કરીને અ તે મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ અત્યંત રાજસિક અને તામસિક પ્રકૃતિના તથા કામના-ઓથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ શુદ્ધ દેવતાઓને ભજે છે અને સ સારની પ્રવૃત્તિમાંથી છુટવા પામતા નથી એ પ્રમાણે સકામ અને અન્ય દેવતાઓના ભકતોની અપેક્ષાએ પોતાના ભકતો સકામ છતાં પણ ઉદાર-મહાન્-છે તે હકીકત ચાર શ્લોકોથી સાબીત કરે છે:—

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ॥

ત ત નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પદચ્છેદ:—કામૈઃ, તૈઃ, તૈઃ, હૃતજ્ઞાનાઃ, પ્રપદ્યન્તે, અન્ય-દેવતાઃ, તમ્, તમ્ નિયમમ્, આસ્થાય, પ્રકૃત્યા, નિયતાઃ, સ્વયા.

વ્યુત્પત્તિ:—નિતાન્ત યમઃ ઇતિ નિયમઃ, તમ્ નિયમમ્-

સમાસા:—હૃત જ્ઞાન યેષા તે હૃતજ્ઞાના । અન્યાશ્ચ અર્મા દેવતાશ્ચ અન્યદેવતા તા અન્યદેવતા ।

અન્યથા અને અર્થ --તૈ તે, તૈ તે, કામૈ પુત્ર, પશુ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક કામો વડે, હૃતજ્ઞાના વિવેક રહીત થયેલા,

તમ્ તે, તમ્ તે, નિયમમ્ નિયમનુ, આસ્થાય અવલબન કરીને, સ્વર્ગ પોતાની, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિ-પૂર્વજન્મોપાર્જિત સ સ્કાર વિશેષથી નિયતા બધાએલા, અન્યદેવતા બીજા દેવતાઓને પ્રાપ્યન્તે શરણે જાય છે-ભજે છે

ભાવાર્થ — પુત્ર પશુ સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક તે તે કામો વડે વિવેકરહિત થયેલા, મનુષ્યો મારાથી ભિન્ન દેવતાઓને તે તે દેવતાના જપ, ઉપવાસાદિ નિયમોનુ અવલબન કરીને પૂર્વના સ સ્કાર પ્રમાણે વડાએલી પ્રકૃતિથી બધાયેલા ભજે, છે ૨૦

અવતરણિકા — ‘ તે તે અન્યદેવતાઓની ભક્તિથી તેમનો પ્રસાદ મેળવી સર્વના ઇશ્વર ભગવાન્ વાસુદેવમા આપમા તેમની ભક્તિ થશે, અને પરિણામે આપના અનુગ્રહથી શુભફલની પ્રાપ્તિ થશે ’ એમ કહાચ અનુન કહે તો તેના ઉત્તરમા અન્ય દેવતાના ભક્તોની ગતિનુ વર્ણન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે —

યો યો યા યા તનુ મક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ॥

તસ્ય તસ્યાચલા શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, યઃ, યામ્, યામ્, તનુમ્, મક્તઃ, શ્રદ્ધયા, અર્ચિતુમ્, ઇચ્છતિ, તસ્ય, તસ્ય, અચલામ્, શ્રદ્ધામ્, તામ્, એવ, વિદધામિ, અહમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—ન ચલતીતિ અચલા તામ્ અચલામ્. વિશેષેણ દયામિ ઇતિ વિદધામિ

અન્યથા અને અર્થઃ—ય જે, ય જે, યામ્ જે, યામ્ જે, તનુમ્ દેવતાના રૂપરૂપને, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અર્ચિતુમ્

પૂજવાને, ઇચ્છતિ ઈચ્છે છે, તસ્ય તે, તસ્ય તે સકામ ભક્તની,
તામ તે, એવ જ, શ્રદ્ધામ્ શ્રદ્ધાને, અહમ્ હુ, અચલામ્ ૬૬,
વિદધામિ કરૂ છુ

ભાવાર્થ —જે જે મનુષ્ય જે જે દેવતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી
પૂજવાની ઈચ્છા કરે છે, તે તે ભક્તની તેજ દેવની મૂર્તિ વિષયક
શ્રદ્ધાને હુ અચલ-૬૬ કરૂ છુ ૨૧

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ॥

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—સ, તયા, શ્રદ્ધયા, યુક્તઃ, તસ્યાઃ, રાધ-
નમ્, ઈહતે, લભતે, ચ, તતઃ, કામાન્, મયા, એવ, વિહિતાન્,
હિ, તાન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—રાધ્યતે અનેન ઇતિ રાધનમ્ વિશેષેણ
હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ તાન્ વિહિતાન્

અન્વય અને અર્થ —તયા તે મે આપેલી, શ્રદ્ધયા
શ્રદ્ધાથી, યુક્ત યુક્ત, સ તે, તસ્યા તે દેવતાનુ, રાધનમ્
અર્ચન, ઈહતે કરે છે, ચ અને, તત તે દેવતાની મૂર્તિ
પાસેથી, મયા મારા વડે, એવ જ, વિહિતાન્ નિર્મિત કરા-
યેલા તાન્ તે તે મનોરથોને, હિ કર્મના ફલના વિભાગને
જાણનાર પરમેશ્વર પાસેથી જ, લભતે મેળવે છે

ભાવાર્થઃ—મે દૃઢીભૂત કરેલી શ્રદ્ધા વડે યુક્ત એવો તે
અન્યદેવતા ભક્ત તે દેવતાની અર્ચના કરે છે, અને તે દેવતાની
મૂર્તિ પાસેથી કર્મના ફલના વિભાગને જાણનાર અને કર્મફલના,

ઈશ્વર-પરમાત્માથી અર્થાત્ મારાથી જ નિર્મિત કરાયેલા મનો-
રથોને પ્રાપ્ત કરે છે ૨૨

અવતરણિકા — “જો કે બધી દેવતાઓ મારીજ-સર્વાત્માની-
વિભૂતિઓ છે, તેઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિકમા માફ જ
આરાધન છે, દરેક ઠેકાણે ફલ આપનાર અને પ્રેરણાકરનાર પણ
હું જ છું, તો પણ સાક્ષાત્ મારા ભકતોને અને અન્ય દેવતાના
ભકતોને વસ્તુના વિવેક અવિવેકને લઈને ફલની વિષમતા કેટલી
બધી છે ” તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દર્શાવે છે —

અંતવત્તુ ફલ તૈષા તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ॥

દેવાન્દેવયજો યાતિ મદ્ભક્તા યાતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્તવત્, તુ, ફલમ્, તૈષામ્, તત્, ભવતિ,
અલ્પમેધસામ્, દેવાન્, દેવયજઃ, યાન્તિ, મદ્ભક્તાઃ, યાન્તિ,
મામ્, અપિ

વ્યુત્પત્તિઃ—અન્તસ્ય ઇવ ઇતિ અન્તવત્.

સમાસા —દેવાન્ યજન્તીતિ તે દેવયજ । અર્યે દ્વૈતે
મતિ યૈષા તે અલ્પમેધસ તૈષામ્ અલ્પમેધમામ્ ।

અન્વય અને અર્થ —અલ્પમેધસામ્ લેદ્દટ્ટિવાળા, તૈષામ્
તે અન્ય દેવભકતોને, તત્ તે, ફલમ્ ફલ, અન્તવત્ વિનાશી,
ભવતિ થાય છે, તુ જ, દેવયજ દેવોને પૂજનારા, દેવાન્
દેવોને, યાન્તિ પામે છે, અપિ પણ મદ્ભક્તા મારા ભકતો,
મામ્ મને જ, યાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ — મદબુદ્ધિથી લેદરુષ્ટિવાળાઓને અન્યદેવતાનાં ભક્તિથી મળતું તે ફલ ખીલકુલ નશ્વર છે, દેવોને પૂજનાર દેવોને પામે છે, પણ મારા ભક્તો તો મને જ પામે છે ૨૩

અવતરણિકા — “ સમાન પ્રયાસમા પણ ફલના મોટા અંતરને લઈને બધા મનુષ્યો ખીજ દેવતાઓને છોડીને આપને જ કેમ ભજતા નથી ” એ પ્રશ્નને ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

અવ્યક્ત વ્યક્તિમાપન્ન મન્યતે મામબુદ્ધયઃ ॥

પરં ભાવમજાનતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તમ્, વ્યક્તિમ્, આપન્નમ્, મન્યન્તે, મામ્, અબુદ્ધયઃ, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, અવ્યયમ્, અનુત્તમમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ.

સમાસાઃ—ન વ્યક્ત હતિ અવ્યક્તમ્ । ન વિદ્યતે બુદ્ધિ-યેષા તે અબુદ્ધય । ન વિદ્યતે વ્યય યસ્ય સઃ અવ્યય, તમ્ અવ્યયમ્ । ન વિદ્યતે ઉત્તમ યસ્માત્ સ અનુત્તમ ત અનુત્તમમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — અવ્યયમ્ વ્યયરહીત, અનુત્તમમ્ સ પ્રૃથ્વી-સૌથી શ્રેષ્ઠ, મમ મારા, પરમ્ પરમ, ભાવમ્ સ્વરૂપને અજાનન્ત નહિ જાણતા, અબુદ્ધય વિવેકરહીત મનુષ્યો, અવ્યક્તમ્ અપ્રકટને, મામ્ મને વ્યક્તિમ્ પ્રકાશને, આપન્નમ્ પામેલો, મન્યન્તે માને છે

ભાવાર્થ —અક્ષય અને સ પૂર્ણ એવા મારા પરમાત્મ-સ્વરૂપને નહીં જાણતા વિવેક રહિત મનુષ્યો અપ્રકટને મને પ્રગટ થએલો માને છે ૨૪

અવતરણિકા —“ તે મદ્ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોનું અજ્ઞાન શા કારણથી છે ” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાનને જણાવે છે —

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોઽય નાભિજાનાતિ લોકોમામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, પ્રકાશઃ, સર્વસ્ય, યોગમાયા-સમાવૃતઃ, મૂઢઃ, અયમ્, ન, અભિજાનાતિ, લોકઃ મામ્, અજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ કાશતે इति પ્રકાશઃ સમ્યક્ આવૃતઃ इति સમાવૃતઃ ન જાયતે इति અજઃ, તમ્ અજમ્.

સમાસાઃ—યોગો ગુણાના યુક્તિ ધટન સૈવ માયા इति યોગમાયા, તયા સમાવૃત इति યોગમાયાસમાવૃત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગમાયાસમાવૃત ગુણોની ઘટના-રૂપી યોગ-માયાથી ઢકાયેલો, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સમસ્ત લોકને, પ્રકાશ હ્રસ્વસ્વરૂપથી પ્રકટ, ન નથી તેથી, મૂઢ-મુઢ, અયમ્ આ, લોક લોક, અજમ્ કદિ જન્મ ન થાય તેવાને, અવ્યયમ્ કદિ નાશ-ક્ષય ન થાય તેવાને, મામ્ મને, અભિજાનાતિ જાણતો, ન નથી

ભાવાર્થઃ—ગુણોની યુક્તિ-ઘટના રૂપી યોગમાયાથી આંધળા હિત એવો હું આ સમસ્ત લોકને હ્રસ્વ સ્વરૂપે પ્રકટ નથી, અને

તેથી જ મોહિત થએલો આ સ સાર અજન્મા અને અવિનાશીને મને જરા પણ જાણતો નથી ૨૫

અપતરણિકા:—“જે યોગમાયા વડે ઠકાયેલો લોક મને જાણતો નથી, તે યોગમાયા મારીજ હોવાથી માયાના અધિપતિ અને સર્વેશ્વરને મને કોઈપણ રીતે જ્ઞાનરહિત કરી શક્તી નથી, જેવી રીતે બીજા કોઈપણ માયાજાલથી રમનારને માયા જ્ઞાન છે, તેવીજ રીતે મારા જ્ઞાનને કોઈ પણ રીતે બાધ કરી શક્તી નથી તેથી હું તો સંપૂર્ણ ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનથી યુક્ત છું એમા કોઈ પણ સંશય નથી” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

वेदाह समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—વેદ, અહમ્, સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ, ચ, અર્જુન, ભવિષ્યાણિ, ચ, ભૂતાનિ, મામ્, તુ, વેદ, ન, કશ્ચન.

व्युत्पत्ति:—सम्यक् अतीतानि इति समतीतानि, वर्तन्ते इति तानि वर्तमानानि भविष्यन्ति इति तानि भविष्याणि.

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન, સમતીતાનિ ભૂતકાલમા, થઈ ગયેલા, ચ અને, વર્તમાનાનિ આહુ સમયમા રહેલા, ચ અને, ભવિષ્યાણિ ભવિષ્યમા થવાના, મૂતાનિ એ પ્રમાણે ત્રણે કાલના સ્થાવર જ ગમ બધા ભૂતોને, અહમ્ હું, વેદ જાણું છું, કશ્ચન કોઈ, તુ પણ, મામ્ મને, વેદ જાણતો, ન નથી

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન । ભૂતકાલમા થઈ ગયેલા, હાલના-

સમયમા રહેલા, તેમજ ભવિષ્યમા થનાર પ્રાણિમાત્રને હું
જાણુ છુ, મને કોઈ પણ જાણુતો નથી ૨૬

અવતરણિકા —“ ત્યારે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓ આપના
તત્ત્વને ક્યા પ્રતિબંધને વધને જાણુતા નથી ” એવી અનુનની
શંકાના સમાધાનમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે —

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि समोह सर्गे यांति परतप ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वन्द्वमोहेन, भारत,
सर्वभूतानि, संमोहम्, सर्गे, यांति, परंतप

व्युत्पत्तिः—सृज्यन्ते भूतानि अस्मिन्निति सर्गेः.
सम्यक् मोहः इति संमोहः तम् संमोहम्.

સમાસાઃ—इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ । इच्छ द्वेषाभ्या
समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थ, तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन । द्वौ द्वौ सह
अभिध्यक्नौ इति द्वन्द्व, द्वन्द्वૈ મોહિતા इति द्वन्द्वमोहिताः । सर्वाणि
च भूतानि इति सर्वभूतानि । पर तापयतीति परतर,
तत्સવુદ્ધૌ પરતપ ।

અન્યથા અને અર્થ —મારત હે ભારત, इच्छाद्वेषसमुत्थेन
ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા, द्वन्द्वमोहेन (શીત, ઉષ્ણ,
સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ) દ્વન્દ્વથી થયેલ અવિવેક વડે, પરતપ
હે પરતપ, सर्वभूतानि બધા પ્રાણીઓ, सर्गे સ્થૂણ દેહની
ઉત્પત્તિ વખતે, समोहम् વિવેકની અયોગ્યતાને, यांति પામે છે.

ભાવાર્થ — હે ભારત ! ઇન્દ્ર અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા સુખ દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી થએલ અવિવેક વડે, હે પરંતપ ! બધા પ્રાણિઓ સ્થૂલ દેહનો ઉત્પત્તિ વખતે વિવેકની અપાત્રતાને અર્થાત્ વિવેકાધતાને પામે છે, અને તેથી મને બાણી શકતા નથી ૨૭.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી વિમુક્ત થઈને આપને શાસ્ત્ર રીતિ પ્રમાણે આત્મભાવથી કોણુ ભજે છે ” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

येषां त्वतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मा दृढव्रताः ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદ:—યેષામ્, તુ, અન્તગતમ્, પાપમ્, જનાનામ્, પુણ્યકર્મણામ્, તે, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ, ભજન્તે, મામ્, દૃઢવ્રતાઃ.

સમાસા:—અન્ત ગત્ત્વમ્ અન્તગતમ્ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષા તે પુણ્યકર્માણ તેષામ્ પુણ્યકર્મણામ્ । દ્વન્દ્વૈ મોહૈર્મોહૈર્મોહ, તેન નિતાન્ત મુક્તાૈર્મોહનિર્મુક્તાૈર્મોહનિર્મુક્તા । દૃઢાનિ વ્રતાનિ યેષા તેૈર્મોહનિર્મુક્તાૈર્મોહનિર્મુક્તા ।

અન્યથા અને અર્થ — યેષામ્ જે, પુણ્યકર્મણામ્ શુભ કર્મવાળા જનાનામ્ મનુષ્યોના, પાપમ્ પાપનો, અન્તગતમ્ નાશ થયેલો છે, તે તેઓ, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી મુક્ત, દૃઢવ્રતા અને મજબૂત સંકલ્પવાળાઓ, મામ્ મને, ભજન્તે ભજે છે

ભાવાર્થ — જે પુણ્યશીલ મનુષ્યોના પાપો નષ્ટ થઈ ગયાં છે, શ્રી. મ ભ ગી ૨૦

તેવાઓ દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી રહિત થએલા, અને દૃઢ સ કલ્પવાળાઓ મને ભજે છે ૨૮

અવતરણિકા —“ તે પુણ્યશીલ મનુષ્યો આપને કયા હેતુથી સેવે છે ” એવી અર્જુનની જાણસા તૃપ્ત કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્તોનો હેતુ નીચે જણાવે છે —

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥२९॥

પદચ્છેદ:—જરામરણમોક્ષાય, મામ્, આશ્રિત્ય, યતન્તિ યે, તે, બ્રહ્મ, તત્, વિદુઃ, કૃત્સ્નમ્, અધ્યાત્મમ્, કર્મ, ચ અખિલમ્.

व्युत्पत्तिः—आत्मनः संबद्धम् इति अध्यात्मम्.

સમાસા:—જરા ચ મરણ ચ જરામરણે, તામ્યા મોક્ષ્મ્ ઇતિ જરામરણમોક્ષ્મ્ તસ્મૈ જરામરણમોક્ષાય । ન ચિલ વિદ્યને યસ્મિન્નિતિ અખિલમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —જરામરણમોક્ષાય વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બંનેમાંથી મુક્ત થવા માટે, મામ્ મારો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, યે જેઓ યતન્તિ પ્રયત્ન કરે છે, તે તેઓ, તત્ તે, બ્રહ્મ સાથે પર-શ્રેષ્ઠ, કૃત્સ્નમ્ અને બધું, અધ્યાત્મમ્ આત્મા સબંધી, ચ અને, અખિલમ્ તેના સાધનરૂપ સમસ્ત, કર્મ કર્મને, વિદુઃ જાણે છે

ભાવાર્થ —વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બંનેમાંથી મુક્ત થવા માટે મારો આશ્રય કરીને જેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ તે

સૌથી-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને, આત્મા સબધી સંપૂર્ણ જ્ઞાનને અને આત્મપ્રાપ્તિના સાધન રૂપ સમસ્ત કર્મને જાણે છે ૨૯

અવતરણિકા —“ મરણ જેવી આપત્તિના સમયે તેઓને આપનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે, તો પછી તેઓ કેવી રીતે સસારથી મુક્ત થાય ? ” એ સવાલનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં આપે છે —

સાધિભૂતાધિદૈવ માં સાધિયજ્ઞ ચ યે વિદુઃ ॥

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—સાધિભૂતાધિદૈવમ્, મામ્, સાધિયજ્ઞમ્, ચ, યે, વિદુઃ, પ્રયાણકાલે, અપિ, ચ, મામ્, તે, વિદુઃ, યુક્તચેતસઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ભૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવાતિ ઇતિ અધિભૂતમ્. દૈવં અધિકૃત્ય ભવાતિ ઇતિ અધિદૈવમ્. યજ્ઞં અધિકૃત્ય ભવાતિ ઇતિ અધિયજ્ઞમ્ પ્રકર્ષેણ યાનં ઇતિ પ્રયાણમ્.

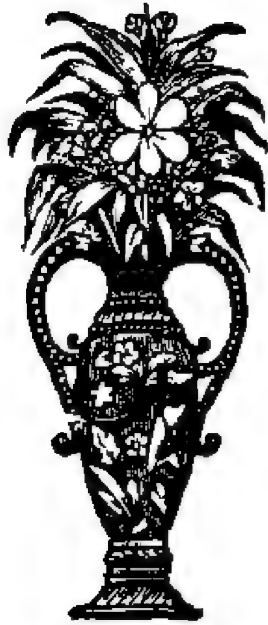
સમાસાઃ—અધિભૂત ચ અધિદૈવ ચ ઇતિ અધિભૂતાધિદૈવમ્, અધિભૂતાધિદૈવેન સહ વર્ત્તે ઇતિ સાધિભૂતાધિદૈવઃ તમ્ સાધિભૂતાધિદૈવમ્ । અધિયજ્ઞેન સહ વર્ત્તે ઇતિ સાધિયજ્ઞમ્ । પ્રયાણસ્ય કાલ ઇતિ પ્રયાણકાલ, તાસ્મિન્ પ્રયાણકાલે । યુક્તાનિ ચેતાસિ યેષા તે યુક્તચેતસઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —સાધિભૂતાધિદૈવમ્ અધિભૂત અને અધિદૈવ સહિત, ચ અને, અધિયજ્ઞ સહિત, મામ્ મને, યે

જેઓ, વિદ્ જાણે છે, તે તેઓ, પ્રયાણકાલે મરણ વખતે, અપિ
પણ, ચ તેમજ, યુક્તચેતસ સાવધાન-એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓ,
મામ્ મને, વિદ્ જાણે છે

ભાવાર્થ:—અધિભૂત, અધિદેવ, અને અધિયજ્ઞ સહિત
જેઓ મને જાણે છે, તેઓ મરણ વખતે પણ તેમજ સાવધાન
ચિત્તવાળા થઈને મને જાણે છે, અને તેથી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ
થવામા કોઈપણ જાતનો સન્દેહ રહેતો નથી અર્થાત્ સાધિભૂતાદિ
પદાર્થ-પરબ્રહ્મ-તેમને મૂલ્યથી જ સ્પષ્ટ જણાતો હોય છે ૩૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत
सान्त्वयबोधिनी टीकोपेतो ज्ञानविज्ञान-
योगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય આઠમો.

અવતરણિકા — સાતમા અધ્યાયના અન્તમા “ મારે આશ્રય કરીને રહેલા મારા ભક્તો, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, બ્રહ્મ, સમસ્ત કર્મ, તથા અધિયજ્ઞાદિ સાત પદાર્થોને જાણે છે ” ઇત્યાદિ કહેલું તે સાતે પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાણવાની ઈચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચ દ્રને નીચે પ્રમાણે પૂછે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ॥

અધિભૂત ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ॥

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. કિમ્, તત્, બ્રહ્મ કિમ્, અધ્યાત્મમ્, કિમ્, કર્મ, પુરુષોત્તમ, અધિભૂતં, ચ, કિમ્,

પ્રોક્તમ્, અધિદૈવમ્, કિમ્, ઉચ્યતે, અધિયજ્ઞઃ, કથમ્, કઃ, અત્ર, દેહે, અસ્મિન્, મધુસૂદન, પ્રયાણકાલે, ચ, કથ, જ્ઞેયઃ, અસિ, નિયતાત્મભિઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ इति પ્રોક્તમ્. જ્ઞાતું ઉચિતઃ इति જ્ઞેયઃ

સમાસાઃ—નિતાન્ત યતઃ આત્મા યેષાં તે નિયતાત્માન, તૈ નિયતાત્મભિઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —મર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો, પુરુષોત્તમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, તત્ તે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, કિમ્ શુ, અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, કિમ્ શુ, કર્મ કર્મ, કિમ્ શુ, ચ અને, અધિભૂતમ્ અધિભૂત, કિમ્ શુ, પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે, અને અધિદૈવમ્ અધિદૈવ, કિમ્ શુ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, મધુસૂદન હે મધુસૂદન, અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞ અધિ-યજ્ઞ, ક કોણ છે અત્ર અને આ શરીરમાં, કથમ્ કેવી રીતે ચિત્તિત થાય, ચ અને, પ્રયાણકાલે પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે, નિયતાત્મભિ નિશ્ચીત-ચિત્તવાણાઓ વડે, કથમ્ કેવી રીતે, જ્ઞેય આપ જાણવા યોગ્ય, અસિ છે.

ભાવાર્થ —અર્જુન બોલ્યા “ હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ, ! આગળ આપ જે કહી ગયા તે બ્રહ્મ શુ, અધ્યાત્મ એટલે શુ, કર્મ એટલે શુ, અધિભૂત કેને કહેવાય અધિદૈવ તેમજ હે મધુસૂદન, અધિયજ્ઞ વિગેરે સ જ્ઞાઓ આ શરીરમાં કેને આપી શકાય, અને તે અધિયજ્ઞનું કેમ ચિન્તન થઈ શકે, તેમજ મૃત્યુ વખતે નિશ્ચીત ચિત્તવાણાઓ વડે આપ કેવી રીતે જાણવા

ચોગ્ય છે? ઈત્યાદિ મારા પ્રશ્નોનો કૃપા કરી ચોગ્ય ઉત્તર આપે।” ૧-૨

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેલા સાત પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના ત્રણ શ્લોકમા આપે છે—

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અક્ષર બ્રહ્મ પરમ સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ॥

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રીભગવાન્ ઉવાચ, અક્ષરમ્, બ્રહ્મ, પરમમ્, સ્વભાવઃ, અધ્યાત્મમ્, ઉચ્યતે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ, વિસર્ગઃ, કર્મસંજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્, ઉત્કૃષ્ટત્વેન ભવનં ઇતિ ઉદ્ભવઃ. આત્માનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધ્યાત્મમ્.

સમાસા:—સ્વસ્ય બ્રહ્મણઃ એવ અશતો—ઝીવરૂપેણ ભાવઃ ઇતિ સ્વભાવ । ભૂતાના ભાવ ભૂતભાવ, તસ્ય ઉદ્ભવ ઇતિ ભૂતભાવોદ્ભવ, ત કરોતીતિ ભૂતભાવોદ્ભવકર ભૂતવસ્તુત્પત્તિકર । કર્મ સંજાયસ્ય સઃ ઇતિ કર્મસંજિત ।

અન્વય અને અર્થ:—શ્રીભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચ દ્ર, ઉવાચ બોલ્યા, અક્ષરમ્ જેનો કદિ વિનાશ ન થાય તેણે, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, સ્વભાવ આત્મા અને શરીરરૂપે વ્યાપ્ત થઈને, પ્રત્યેક પદાર્થમા ફેલાએલ, આ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કરનાર વસ્તુ તે અધ્યાત્મ છે ભૂતભાવોદ્ભવકર પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ

વૃદ્ધિ કરનાર, વિસર્ગઃ દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગ રૂપી યજ્ઞ-
કર્મસંજ્ઞિતે તે કર્મ શબ્દવાચ્ય છે-કહેવાય છે

ભાવાર્થ — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર બોલ્યા-જે સદા અવિ-
નાશી છે, તે “ પરમ બ્રહ્મ ” કહેવાય છે, આત્મા, શ્રવણાદિ
ઇન્દ્રિયોના સમૂહમા ‘અહમ્’ ભાવથી ભાવિત હોય છે, તેવા ભાસને
અદૃશ્ય કરીને પોતાના મૂલ સ્વરૂપનુ ભાન કરાવવું અર્થાત
સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાવવો તે “ અધ્યાત્મ ” કહેવાય છે પ્રાણિઓની
ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર દેવતોદ્દેશથી દ્રવ્યબલિ
દત્ત્યાદિ ત્યાગ રૂપી યજ્ઞ તે ‘ કર્મ ’ એમ કહેવાય છે ૩

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતા વર ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અધિભૂતમ્, ક્ષરઃ, ભાવઃ, પુરુષઃ, ચ,
અધિદૈવતમ્, અધિયજ્ઞઃ, અહમ્, એવ, અત્ર, દેહે, દેહભૂતામ્, વર.

વ્યુત્પત્તિઃ—ભૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિભૂતમ્.
પૂર્ણમનેન સર્વં इति वा पुरि शेते इति पुरुषः आदित्यान्तर्गतो
हिरण्यगर्भः, सर्व प्राणि करणानुग्राहकः, दैवतानि आदित्यादीनि
अधिकृत्य चक्षुरादिकरणानि अनुगृह्णाति इति अधिदैवतम्
यज्ञं अधिकृत्य भवतीति अधियज्ञः. देहान् विभ्रति इति ते
देहभूतः, तेषां देहभूताम्. त्रियते इति वरः, तत्संबुद्धौ वर.

અન્યથા અને અર્થ — દેહભૂતામ્ પ્રાણિઓમા, વર શ્રેષ્ઠ
અર્જુન, ક્ષર નશ્વર, ભાવ ભાવ, દેહાદિ પદાર્થ, અધિભૂતમ્
અધિભૂત કહેવાય છે, ચ અને, પુરુષ ભગવાન સૂર્યનારાય-
ણની અદર રહેલ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્મા, બધા પ્રાણિઓની ઇન્દ્રિ-

યોના પોષક હોઈને, અધિદૈવતમ્ અધિદૈવત કહેવાય છે, અન્ન
આ, દેહે શરીરમા, અધિષ્ઠાત્તાઃ અધિયજ્ઞ-યજ્ઞાભિમાની વિષ્ણુ-
દેવતા-યજ્ઞાદિ કર્મ પ્રવર્તક અને ફલદાતા, અહમ્ હુ, એવ જ હુ

ભાવાર્થ — ભૂતોમા શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! વિનાશી ભાવ દેહાદિ
પદાર્થ તે અધિભૂત છે, અને સૂર્યનારાયણુમા રહેલ હિરણ્યગર્ભ
બ્રહ્મા તે અધિદૈવત કહેવાય છે આ શરીરમા યજ્ઞાભિમાની
વિષ્ણુદેવતા યજ્ઞાદિ કર્મ પ્રવર્તક અને ફલદાતા અધિયજ્ઞ તે હુ
જ હુ ૪

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે અર્જુનના છ પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપી ને હવે સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે —

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ॥

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશય ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—અન્તકાલે, ચ, મામ્, એવમ્, સ્મરન્,
મુક્ત્વા, કલેવરમ્, યઃ, પ્રયાતિ, સઃ, મદ્ભાવમ્, યાતિ, નાસ્તિ,
અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સ્મરતીતિ સ્મરન્. પ્રકર્ષેણ યાતિ इति
પ્રયાતિ. મમ ભાવઃ इति મદ્ભાવઃ ત મદ્ભાવમ્

અન્વય અને અર્થ — અન્તકાલે મરણ સમયે મામ્ મને,
એવમ્ એ પ્રમાણે ઉક્ત લક્ષણોવાળા પરમેશ્વરને, ચ સદા-
નિરતર, સ્મરન્ યાદ કરતો, કલેવરમ્ શરીરને, મુક્ત્વા છોડીને,
ચ જે, પ્રયાતિ અર્ચિરાદિ યોગીગમ્ય માર્ગથી જાય છે.

સ તે, મદ્ભાવમ્ મારા ભાવને, યાતિ પામે છે, અત્ર એ વિષ-
યમા, સશયઃ સ શય અસ્તિ છે, ન નહિ

ભાવાર્થઃ—મરણ સમયે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા અન્તર્યામી
વિષ્ણુને—પરમેશ્વરને—મને નિરતર યાદ કરનાર તે યોગી માફ
રમરણ કરતો શરીર છોડી અર્ચિરાદિ માર્ગથી જાય છે, તે
તે અવશ્ય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને—પામે છે, એમા કંઈ પણ
સ શય નથી ૫

અવતરણિકાઃ—મૃત્યુ સમયે માત્ર ઇશ્વરનું જ રમરણ
કરવાથી તેના સાહ્યને પામે છે એમ નથી, પણ જે જે વિષયનું
મૃત્યુ સમયે પ્રાણી ચિન્તન કરે છે, તે તે ભાવને પામે છે, તે વાત
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

ય ય વાપિ સ્મરન્ભાવ ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ॥

ત તમેવૈતિ કૌતેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યમ્, યમ્, વા, અપિ, સ્મરન્, ભાવમ્,
ત્યજતિ, અન્તે, કલેવરમ્, તમ્, તમ્, એવ, એતિ, કૌન્તેય,
સદા, તદ્ભાવમાવિતઃ.

સમાસાઃ—તસ્ય ભાવ इति તદ્ભાવ તેન માવિત, इति
તદ્ભાવમાવિત ।

અન્યથા અને અર્થ —કૌન્તેય હે કુતીપુત્ર અર્જુન,
વા અથવા, યમ્ જે, યમ્ જે, ભાવમ્ ભાવને, અપિ પણ,
સ્મરન્ રમરણ કરતો, અન્તે છેલ્લી ઘડીએ, કલેવરમ્ શરીરને,
ત્યજતિ છોડી જાય છે, સદા નિરતર, તદ્ભાવમાવિત તે ભાવથી
જાગૃત કરાયલો, તમ્ તે, તમ્ તે ભાવને, એવ જ, એતિ પામે છે.

ભાવાર્થ — હે કૌંતેય ! અથવા મૃત્યુ સમયે જે કોઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરતો મનુષ્ય શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે જ ભાવને તે પામે છે કારણ કે તે નિરતર તેવી ભાવનાથી જ ભાવિત હોય છે અર્થાત્ જે ભાવના જીવનસાથે આમ મા મુખ્ય રહી હોય છે તે જ સંસ્કાર પ્રાબલ્યથી મરતી વખતે પણ પ્રાધાન્યત્વ ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમા જોડાએલા ચિત્તવાળો અવશ્ય તે ભાવને મેળવે છે ૬

અવતરણિકા — પૂર્વસ્મરણાભ્યાસ જનિત અન્ત્ય ભાવના, બીજા દેહની પ્રાપ્તિમા કારણ હોવાથી કર્તવ્યતાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ કરે છે —

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ॥

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, મામ્, અનુસ્મર, યુધ્ય, ચ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, મામ્, એવ, ઇષ્યસિ, અસંશયઃ

સમાસાઃ—મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ ઇતિ મનોબુદ્ધી અર્પિતે મનો-બુદ્ધી યેન સ અર્પિતમનોબુદ્ધિ । ન સંશય વિચિતે અસ્મિન્ ઇતિ અસંશય ।

અન્યથા અને અથઃ,—તસ્માત્ તેથી, સર્વેષુ બધા, કાલેષુ વખતમા, મામ્ મને, અનુસ્મર યાદ કર, ચ અને, યુધ્ય-યુધ્યસ્વ-ચુદ્ધ કર, મયિ મારામા, અર્પિતમનોબુદ્ધિ અર્પણ કરેલા મન અને બુદ્ધિવાળો, ટુ, મામ્ મને, એવ જ, ઇષ્યસિ પામીશ, અસંશય એમા કોઈ પણ સંશય નથી

ભાવાર્થ:—તેથી દરેક વખતે તુ મારૂ સ્મરણ કરતો રહે, અને યુદ્ધ કર, મારામા મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરેલો તુ મને જ પામીશ એમા કાંઈ પણ સંશય નથી ૭

અવતરણિકા — ઉપરોક્ત હકીકતનુ જ વિવરણ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ॥

પરમં પુરુષં દિવ્ય યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અભ્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા, ન, અન્ય-ગામિના, પરમમ્, પુરુષમ્, દિવ્યમ્, યાતિ, પાર્થ, અનુચિંતયન્.

વ્યુત્પત્તિ:—અન્યં ગચ્છતીતિ અન્યગામિ તેન અન્ય-ગામિના. દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ તમ્ દિવ્યમ્. અનુ ચિંતયતીતિ અનુચિંતયન્.

સમાસા:—અભ્યાસઃ એવ યોગઃ इति અભ્યાસયોગ. તેન યુક્ત इति અભ્યાસયોગયુક્ત તેન અભ્યાસયોગયુક્તેન ।

અન્યથ અને અર્થ — પાર્થ હે પાર્થ, અભ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસ—હુ જે ચિત્ત સમર્પણ કરવાનુ કેન્દ્ર છુ તેમા જ સમાન પ્રતીતિ કરી, અન્ય પ્રતીતિએને અટકાવી ચિત્ત એકાગ્ર કરવાના સાધનની પુનરાવૃત્તિ-તે જ સમાધિ તેના વડે એકાગ્ર થયેલ, અન્યગામિના વિષયાન્તરમા જવાના શીલવાળા ન નહિ, ચેતસા ચિત્ત વડે, અનુચિંતયન્ અનુચિંતન કરતો, પરમમ્ નિરતિશય-પૂર્ણ, દિવ્યમ્ ઘોતનાત્મક સૂર્ય-મહાભાં રહેલ, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પામે છે

ભાવાર્થ —હે પાર્થ હુ ! જે ચિત્ત સમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હુ તેમાજ સમાન પ્રતીતિ કરાવી અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવનાર ચિત્તૈકાગ્યના સાધનની પુનરાવૃત્તિ-અભ્યાસ-તેજ યોગ-સમાધિ-તેના વડે એકાગ્ર અને વિષયાન્તર નિવૃત્ત ચિત્ત વડે શાસ્ત્ર, આચાર્ય ઇત્યાદિના ઉપદેશોનુ ચિન્તન કરતો મનુષ્ય નિરતિશય અને સૂર્યમંડલસ્થ પરમ પુરુષને પામે છે ૮

અવતરણિકા:—ફરીને પણ ઉપરોક્ત અનુચિન્તનીય અને યોગી વડે ગમ્ય પુરુષનુ જ વર્ણન કરે છે —

કવિ પુરાણમનુશાસિતાર-

મળોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપ-

માદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—કવિમ્, પુરાણમ્, અનુશાસિતારમ્, અણોઃ-અણીયાંસમ્, અનુસ્મરેત્, યઃ, સર્વસ્ય, ધાતારમ્, અચિન્ત્યરૂપમ્, આદિત્યવર્ણમ્, તમસઃ, પરસ્તાત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પુરા નવમ્ इति પુરાણમ્. શાસ્+તૃચ્=શાસ્તિइति શાસિતા અનુશાસ્તીતિ અનુશાસિતા તં અનુશાસિતારમ્. અતિશયેન અણુઃ इति અણીયાન્ તં અણીયાંસમ્ ધા+તૃચ્-દધાતિ इति ધાતા, તં ધાતારમ્ ચિન્તિતું યોગ્યં इति ચિન્ત્યમ્. અદિતેઃ અપત્ય પુમાન્ इति આદિત્યઃ.

સમાસાઃ—અચિન્ત્ય રૂપ યસ્ય સ અચિન્ત્યરૂપઃ તં

અચિન્ત્યરૂપમ્ । આદિત્યવત્—સ્વપરપ્રકાશકાત્મકો વર્ણો यस્ય સ-
આદિત્યવર્ણઃ, ત આદિત્યવર્ણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —કવિમ્ સર્વજ્ઞ, પુરાણમ્ ચિરન્તન,
અતુશાશિતારમ્ સર્વતુ શાસન ચલાવનાર, અણો સૂક્ષ્મથી,
અણીયાસમ્ પણુ સૂક્ષ્મને, સર્વસ્ય બધાનો, ધાતારમ્ જૂદા જૂદા
સ્વરૂપથી પ્રાણીઓને વિભાગ પ્રમાણે આપીને ધારણ કરનાર
અચિન્ત્યરૂપમ્ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યષ્ટિ રૂપ ન હોઈને કોઈથી
પણ ન ચિન્તન કરી શકાય તેવા આદિત્યવર્ણમ્ સૂર્યની
માફક નિત્યચૈતન્ય પ્રકાશ, અને, તમસ અધિકારથી, પરસ્તાત
દૂર એવા પરમ-પુરૂષનું, ય જે, અનુસ્મરેત્ સ્મરણ કરે

ભાવાર્થ —સર્વજ્ઞ, ચિરન્તન સર્વત્ર નિયંતા, સૂક્ષ્મથી પણ
અતિ સૂક્ષ્મ, બધા પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, અચિન્ત્ય સ્વરૂપ,
આદિત્યની માફક નિત્ય ચૈતન્ય પ્રકાશ અને અધિકારથી-અજ્ઞા-
નથી-સદતર દૂર એવા જ્ઞાન સ્વરૂપ પરમ પુરૂષનું જે મનુષ્ય
સદા ધ્યાન કરે તે તેને પામે છે ૯

અવતરણિકા:—“ એવા તે પરમ પુરુષના ચિન્તનમા ક્યારે
પ્રયત્ન-વિશેષ કરવો અને કેવી રીતે તેનું અનુસ્મરણ થવું જોઈએ”
ઇત્યાદિ ઉપાસના પ્રકારના સાધન સમૂહનો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
સ્ફેટ કરે છે —

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન

ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ॥

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્

સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રયાણકાલે, મનસા, અચલેન, ભક્ત્યા, યુક્તઃ, યોગબલેન, ચ, એવ, બ્રુવોઃ, મધ્યે, પ્રાણમ્, આવેશ્ય, સમ્યક્, સઃ, તમ્, પરમ્, પુરુષમ્, ઉપૈતિ, દિવ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ચલતીતિ ચલ, પ્રકર્ષેણ અનિતિ અનેન ઇતિ પ્રાણઃ, તં પ્રાણમ્.

સમાસાઃ—ન ચલ ઇતિ અચલ તેન અચલેન । યોગસ્ય બલ ઇતિ યોગબલમ્ તેન યોગબલેન ।

અન્યથા અને અર્થ —પ્રયાણકાલે મરણ વખતે, અચલેન સ્ફુરણારહિત, મનસા મન વડે, ભક્ત્યા ભક્તિથી, યુક્ત યુક્ત ચ અને, એવ તેમજ, યોગબલેન સમાધિજન્ય સ સ્કાર કલાપ-જનિત ચિત્તની સ્થિરતા રૂપી લક્ષણવાળુ યોગબલ, તે વડે પણ યુક્ત, અર્થાત્ પહેલે હૃદયકમળમા ચિત્તને વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉપર જતી નાડી વડે, પૃથ્વ્યાદિ પચમહાભૂતોને વશ કરવાના અનુક્રમે, બ્રુવો બે ભ્રમરની, મધ્યે વચ્ચે, પ્રાણમ્ પ્રાણને, આવેશ્ય સ્થાપીને, સ. એવો તે યોગી પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, દિવ્યમ્ પ્રકાશાત્મક, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પહોંચે છે

ભાવાર્થ —મરણ વખતે સ્ફુરણા રહિત મનવડે, ભક્તિથી તેમજ સમાધિ યોગથી બધાએલ સ સ્કાર સમૂહ વડે ઉદ્ભવિત ચિત્ત સ્થિરતા રૂપી યોગબલથી યુક્ત એવો તે યોગી, પહેલે હૃદય પુડરીકમા ચિત્તને વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વા-ગામિની નાડી વડે પૃથ્વ્યાદિ પચ મહાભૂતોનો કાબૂ મેળવી બે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણને ધારણ કરી સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકાશાત્મક પરમેશ્વરને પહોંચે છે ૧૦

અવતરણિકા:—“ બ્રહ્માનુ ધ્યાન કરીને તેને પામી શકાય છે એ સિદ્ધ હોવાથી ગમે તે મંત્રથી તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે કે અમુકજ પ્રધાન મંત્ર નિર્ણીત છે ’ એ સંશય ટાળવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૐ કાર નું મહાત્મ્ય નીચેના ત્રણ શ્લોકથી ગાય છે —

યદક્ષર વેદવિદો વદન્તિ

વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ

તત્તે પદં સગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અક્ષરમ્, વેદવિદઃ, વદન્તિ, વિશન્તિ, યત્, યતયઃ, વીતરાગાઃ, યત્, ઇચ્છન્તઃ, બ્રહ્મચર્ય, ચરન્તિ, તત્, તે, પદમ્, સંગ્રહેણ, પ્રવક્ષ્યે.

વ્યુત્પત્તિઃ—વેદાન વિદન્તીતિ તે વેદવિદઃ ઇચ્છન્તીતિ તે ઇચ્છન્તઃ પદ્યતે ગમ્યતે इति પદમ્

સમાસાઃ—શીતો રાગો જેમ્પસ્ટે વીતરાગા । બ્રહ્મણિ ચર્ય इति બ્રહ્મચર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, અક્ષરમ્ અવિનાશીને, વેદવિદ વેદને બાણનારા, વદન્તિ બોલે છે, વીતરાગા આસક્તિ-રહીત થયેલા, યતય યોગીઓ, યત્ જે પદમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, યત્ જેને, ઇચ્છન્ત આહુતા, બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મ-અર્થનું, ચરન્તિ ગુરુકુલવાસ કરીને પાલન કરે છે, તે તને, તત્ તે, પદમ્ પદ, સગ્રહેણ સંક્ષિપ્તમાં, પ્રવક્ષ્યે કહીશ

ભાવાર્થ —જે અવિનાશી પદને વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો ગાય છે, તથા આસક્તિ રહિત યોગીઓ જે પદમા પ્રવેશ કરે છે, તેમજ જે પદને ઇચ્છતા ગુરૂકુલ વાસકરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે જવા લાયક પરમ પદ વિષે હું તને સક્ષિપ્તમા કહીશ ૧૧

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રસ્તાવના કરેલ પદનું સાધન સહિત સ્પષ્ટીકરણ કરે છે —

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

मूर्ध्याध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥૧૨॥

પદચ્છેદ:—સર્વદ્વારાણિ, સંયમ્ય, મનઃ, હૃદિ, નિરુધ્ય, ચ, મૂર્તિ, આધાય, આત્મનઃ, પ્રાણમ્, આસ્થિત, યોગધારણામ્.

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્યક્ યમ્ય ઇતિ સંયમ્ય. નિતાન્તં રુ-ય ઇતિ નિરુ-ય ધ્રિયતે અનયા ઇતિ ધારણા

સમાસા:—યોગસ્ય ધારણા ઇતિ યોગધારણા તામ્ યોગધારણામ્ ।

અન્ય અને અર્થ —સર્વદ્વારાણિ બધી ઇન્દ્રિયોના દ્વારોને, સંયમ્ય સયમમા રાખીને, ચ અને, મન મનને, હૃદિ હૃદયમા, નિરુધ્ય નિરોધ કરીને, આત્મન પોતાના, પ્રાણમ્ પ્રાણને મૂર્ધ્ન મસ્તકમા, આધાય ધારણ કરીને, યોગધારણામ્ આત્મ-વિષય સમાધિ રૂપ સ્થૈર્યનો, આસ્થિત આશ્રય કરોને.

ભાવાર્થ —સર્વ ઇન્દ્રિયોના દ્વારોને સયમમા રાખીને અને મનને હૃદય કમળમા રોકીને તેમજ પોતાના પ્રાણને શ્રી મ ભ ગી ૨૧

મરતકમા ધારણ કરીને સમાધિયોગના સ્થેયને આશ્રય
કરીને રહેલો ૧૨

ઓમિત્યેકાક્ષર બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ॥

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમા ગતિમ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ૐ, રૂતિ, એકાક્ષરમ્ બ્રહ્મ, વ્યાહરન્,
મામ્, અનુસ્મરન્, યઃ, પ્રયાતિ, ત્યજન્, દેહમ્, સઃ, યાતિ,
પરમામ્, ગતિમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ આહરતીતિ વ્યાહરન્ અનુસ્મ-
રતાતિ અનુસ્મરન્ પ્રકર્ષેણ યાતિ રૂતિ પ્રયાતિ ત્યજતિ
રૂતિ ત્યજન્.

સમાસાઃ—એકં ચ તત્ અક્ષર ચ એકાક્ષરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —ૐ ઐકાર, રૂતિ ઐજ, એકાક્ષરમ્
અદ્વૈત અને અવિનાશી, બ્રહ્મ બ્રહ્મણુ, વ્યાહરન્ ઉચ્ચારણ
કરતો, મામ્ મને, અનુસ્મરન્ અનુસ્મરણુ કરતો, ય જે, દેહમ્
દેહને ત્યજન્ છોડીને, પ્રયાતિ પ્રયાણુ કરે છે, સ તે, પર-
મામ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે

ભાવાર્થ —ૐકાર રૂપી અદ્વૈત અવિનાશી બ્રહ્મણુ ઉચ્ચા-
રણુ કરતો અને માફ નિરતર વ્યાન કરતો, જે યોગી દેહને
છોડીને પ્રયાણુ કરે છે, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ મારી ગતિ-મારા
ભાવ-ને પામે છે ૧૩

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે સતત ધ્યાન પરાયણુ યોગીની
અ ત કાલની ગતિનુ વર્ણન કર્યું, “ હવે જેઓ એ પ્રમાણે

વાયુનિરોધ-પ્રાણાયામાદિ-ક્રિયાઓની પૂર્ણતાથી રહિત હોય અને ઊંઘ નાડીથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરવા અસમર્થ હોય, પણ કર્મક્ષયથી જ શરીર છોડી જાય તેવા આપના લકતોની શી ગતિ થાય ” તે અર્જુનની જાણસાને પૂર્ણ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અનન્યચેતાઃ સતત યો મા સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહ સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્યચેતાઃ, સતતમ્, યો, મામ્, સ્મરતિ, નિત્યશઃ, તસ્ય, અહમ્, સુલભઃ, પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય, યોગિનઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સુખેન લભ્યતે इति સુલભઃ. યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી તસ્ય યોગિનઃ.

સમાસાઃ—નાસ્તિ અન્યસ્મિન્નથેત યસ્ય સઃ અનન્યચેતા । નિત્ય યુક્ત इति નિત્યયુક્ત તસ્ય નિત્યયુક્તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થ—અનન્યચેતા અનન્ય ચિત્તવાળો ય જે, મામ્ મને, સતતમ્ અનવરત, નિત્યશ લાગે વખત સુધી, સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય નિત્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા, તસ્ય તે, યોગીનઃ યોગીને, અહમ્ હું, સુલભ સુલભ છું.

ભાવાર્થઃ—અનન્યચિત્તવાળો જે યોગી અનવરત અને દીર્ઘકાલ સુધી માફ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા યોગીને હે પાર્થ । હું સુલભ છું. ૧૪

અવતરણિકા —“ આપને એ પ્રસ્તુત યોગી સહેલાઈથી મેળવી શકે, તેથી શુ થાય ? ” એ અર્જુનના મનોગત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, ઉપેત્ય, પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમ્, અશાશ્વતમ્, ન, આપ્નુવન્તિ, મહાત્માન, સંસિદ્ધિ, પરમાં, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પુનઃ તજ્જન્મ ઇતિ પુનર્જન્મ આલીયન્તે વસ્તૂનિ અસ્મિન્નિતિ આલયમ્.

સમાસાઃ—દુઃખાના આલય ઇતિ દુઃખાલયમ્ । ન આશ્વત ઇતિ આશાશ્વતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાત્માન યોગીઓ, મામ્ મને ઉપેત્ય પહોંચીને પરમામ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતા પામેલા દુઃખાલયમ્ દુઃખોના ઘરરૂપ, અશાશ્વતમ્ અવ્યવસ્થિત-નશ્વર-તુલ્ય, પુનર્જન્મ પુનર્જન્મને, આપ્નુવન્તિ પામતા, ન નથી.

ભાવાર્થ —એવા મારાલકત યોગીઓ મને પામીને અર્થાત્ પરમ સિદ્ધિને પામેલા, દુઃખોના ઘર રૂપ અને નશ્વર પુનર્જન્મોને પામતા નથી, અર્થાત્ તેઓ જન્મ મૃત્યુના દ્વન્દ્વથી મુક્ત થઈ મારા સ્વરૂપમા અતર્ગત થઈ જાય છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“ મારે શરણે નહી આવનાર અને અન્ય દેવતાના ઉપાસકોને તો પુનર્જન્મ અવશ્ય ભોગવવા પડે છે ” એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે —

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥

મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—આબ્રહ્મભુવનાત્, લોકાઃ, પુનરાવર્તિનઃ, અર્જુન, મામ્, ઉપેત્ય, તુ, કૌતેય, પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પુનર્મુહુઃ આવર્તન્તે વિનાશિત્વાત્ इति પુનરાવર્તિનઃ

સમાસાઃ—બ્રહ્મણ ભુવન इति બ્રહ્મભુવનમ્, બ્રહ્મભુવન અધિવ્યાપ્ય इति આબ્રહ્મભુવનમ્ તસ્માત્ આબ્રહ્મભુવનાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન, આબ્રહ્મભુવનાત્ પ્રહ્લલોકથી માડીને બધા, લોકાઃ સ્વર્ગાદિ લોક પર્યંતનાં, પ્રાણીઓ પુનરાવર્તિન ફરીને જન્મ પામવાના સ્વભાવવાળા છે, તુ પણ, કૌતેય હે કૌતેય, મામ્ મને, ઉપેત્ય પામીને, પુનર્જન્મ પુનર્જન્મ, ન નહિ, વિદ્યતે થાય છે

ભાવાર્થ —હે અર્જુન । પ્રહ્લલોકથી માડીને બધા લોકના પ્રાણીઓ ક્ષીણપુણ્ય થતા ફરીને જન્મ પામવાના સ્વભાવવાળા છે, પણ હે કૌતેય । મને પામીને પુનર્જન્મ થતો નથી ૧૬

અવતરણિકાઃ—પ્રહ્લલોક સહિત બધા લોક આવર્તનશીલ છે, એ પ્રમાણે ઉપર કહ્યું, તે હકીકતને કાલના પરિમાણથી સાબીત કરે છે —

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્ષ્યદ્વક્ષણો વિદુઃ ॥

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સહસ્રયુગપર્યન્તમ્, અહઃ, યત્, બ્રહ્મણઃ, વિદુઃ, રાત્રિમ્, યુગસહસ્રાન્તામ્, તે, અહોરાત્રવિદઃ, જનાઃ.

સમાસાઃ—સહસ્રાણિ યુગાનિ પર્યન્ત પર્યવસાન યસ્ય નત્ સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ । યુગાનિ સહસ્રાણિ અન્ત યસ્યા સા=યુગ-સહસ્રાન્તા, તા યુગસહસ્રાન્તામ્ । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઇતિ અહોરાત્રં, અહોરાત્રં વિદન્તીતિ તે અહોરાત્રવિદઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, બ્રહ્મણ પ્રહ્માનો, અહઃ દિવસ છે તે, સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિ, એ ચારે યુગની એક હજાર આવૃત્તિ જેવડો, યુગસહસ્રાન્તામ્ ઉપર પ્રમાણે જ ચારે યુગની એક સહસ્ર આવૃત્તિ જેવડી, રાત્રિમ્ રાતને, વિદુ જેઓ જાણે છે, તે તેઓ, અહોરાત્રવિદ દિવસ અને રાતને યથાર્થ જાણનાર, જના મનુષ્યો છે

ભાવાર્થ —પ્રહ્માનો દિવસ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિ એ ચારે યુગની એક હજાર આવૃત્તિ પર્યન્ત લાખો છે, અને રાત્રિ યજ્ઞ એજ પ્રમાણની છે એ પ્રમાણે જેઓ જાણે છે, તેઓજ ખરેખરા રાત્રિ દિવસને જાણનાર મનુષ્યો છે ૧૭

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે લાખો વખત સુધી ચાલતા પ્રહ્માના દિવસમા તેમજ રાત્રિમા શુ થાય છે ” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે —

અવ્યક્તઃ સર્વાઃ પ્રભવત્યહરાગમે ॥

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસજ્જકે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાત્, વ્યક્તયઃ, સર્વાઃ, પ્રभवन्ति, अहरागमे, रात्र्यागमे, प्रलीयन्ते, तत्र, एव, अव्यक्तसंज्ञके.

व्युत्पत्तिः—व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः. प्रकर्षेण लीयन्ते इति प्रलीयन्ते प्रकर्षेण भवन्ति इति प्रभवन्ति

समासाः—न व्यक्त्वं इति अव्यक्त्वं, तस्मात् अव्यक्तान् । अङ्ग आगम इति अहरागमः, तस्मिन् अहरागमे । रात्र्या आगम इति रात्र्यागम, तस्मिन् रात्र्यागमे । अव्यक्त्वं संज्ञा यस्य तत् अव्यक्तसंज्ञकं, तस्मिन् अव्यक्तसंज्ञके ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહરાગમે બ્રહ્માના દિવસની શરૂઆતમા, અવ્યક્તાત્ કારણ-રૂપ બ્રહ્મથી, સર્વા બધા, વ્યક્તય સ્થાવર-જ ગમ પ્રાણીઓ, પ્રभवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે, रात्र्या-ગમે બ્રહ્માની રાત્રિની શરૂઆતમા, तत्र ત્યાં, एव જ, अव्यक्तसंज्ञके અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા કારણ-સ્વરૂપમા, प्रलीयन्ते લીન થઈ જાય છે

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્માના દિવસની શરૂઆતમા કારણ સ્વરૂપ અવ્યક્ત-બ્રહ્મ-માથી બધા સ્થાવર જ ગમ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને ફરીને બ્રહ્માનો રાત્રિની શરૂઆતમા તેજ અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા કારણસ્વરૂપ બ્રહ્મા સમાઈ જાય છે ૧૮

अवतरणिकाः—नही करेक्ष कर्त्तव्ये। करवा भाटे, तेमज् कृत द्विसाद्वि दोष परिहार भाटे, तेमज् अन्धमोक्षात्मक शास्त्रनो प्रवृत्तिनी सहस्रता भाटे, तथा अविद्याद्वि क्लेशથી ઉત્પન્ન થતા કર્મોના વિપાક ભોગવવા માટે પરત । એવો

આ પ્રાણિ-સમૂહ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાર વાર ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે -

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ॥

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂતગ્રામઃ, સઃ, એવ, અયમ્, ભૂત્વા, ભૂત્વા, પ્રલીયતે, રાત્ર્યાગમે, અવશઃ, પાર્થ, પ્રભવતિ, અહરાગમે.

સમાસાઃ—ભૂતાના ચરાચરપ્રાણિના ગ્રામઃ સમૂહ इति ભૂતગ્રામ । ન વશઃ इति અવશ ।

અન્યથ અને અથઃ—સ તે, એવ જ, અયમ્ આ, ભૂત-ગ્રામ પ્રાણિઓનો સમૂહ, ભૂત્વા ઉત્પન્ન થઈ ભૂત્વા ઉત્પન્ન થઈને, રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિની શરૂઆતમા, અવશ કર્માધીન-પરતત્ર, પ્રલીયતે લય પામી જાય છે, અને પાર્થ હે પાથ ! અહરાગમે ફરીને દિવસની શરૂઆતમા, પ્રભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે

ભાવાર્થ —તેજ આ પ્રાણિ સમુદાય વાર વાર ઉત્પન્ન થઈ થઈને બ્રહ્માની રાત્રિની શરૂઆતમા સ્વકર્માધીન-પરતત્ર-લય પામી જાય છે, અને હે પાર્થ ! ફરીને એજ પ્રમાણે દિવસના આરભમા ઉત્પન્ન થાય છે એમ અનવરત-અટક્યા સિવાય-નિરતર પ્રાણિઓનું ઉત્પત્તિ લયનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે ૧૯

અવતરણિકાઃ—આગળ કહેવાયેલ, અવિનાશી બ્રહ્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય “ઓમિત્યેકાક્ષર” બ્રહ્મ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કહ્યો છે, હવે ફરીને પણ તેજ અક્ષર બ્રહ્માના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવાની

હસ્થાથી “ આ યોગ માર્ગ વડે આ ગમ્ય સ્થાન છે ” એમ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા કહે છે —

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તો વ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥

યઃ સઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—પરઃ, તસ્માત્, તુ, ભાવ, અન્યઃ, વ્યક્તઃ, અવ્યક્તાત્, સનાતનઃ, યઃ, સઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ, ન, વિનશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ વિનશ્યતિ

સમાસાઃ—ન વ્યક્ત ઇતિ અવ્યક્ત તસ્માત્ અવ્યક્તાત્ ।

અન્વય અને અર્થ —તસ્માત્ તે, અવ્યક્તાત્ ચરાચરના કારણમૂલ અવ્યક્તથી તુ પણ, પર શ્રેષ્ઠ, અવ્યક્ત ઇન્દ્રિયા-તીત, સનાતન નિત્ય, અન્યઃ બીજો, ભાવ ભાવ છે, ય જે, સ તે ભાવ, સર્વભૂતેષુ બધા પ્રાણિઓ નશ્યત્સુ નાશ પામતા છતાં પણ, વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો, ન નથી

ભાવાર્થ —ચરાચરના કારણ મૂલ અવ્યક્ત હિરણ્યગર્ભા-દિથી પણ શ્રેષ્ઠ, ઇન્દ્રિયાગોચર અને નિત્ય ભાવ-અક્ષર પર-બ્રહ્મ છે, કે જેનો પ્રાણિમાત્રનો નાશ થઈ જતાં પણ કદી વિનાશ થતો નથી ૨૦

અવતરણિકાઃ—“બીજા બધા શ્લોકમાર્થી પ્રાણિઓને જન્મ મરણની આવૃત્તિને આધીન થવું પડે છે, પણ એ પરમઅવ્યક્ત-બ્રહ્મને જ પામીને પુનરાવૃત્તિ થતી નથી” એમ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ॥

य प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परम मम ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અક્ષરઃ, ઇતિ, ઉક્તઃ, તમ્, આહુઃ, પરમામ્, ગતિમ્, યમ્, પ્રાપ્ય, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ, પરમમ્, મમ

વ્યુત્પત્તિઃ—વ્યજ્યતે ઇતિ વ્યક્તઃ ન ક્ષરતીતિ અક્ષરઃ. પ્રકર્ષેણ આપ્ય ઇતિ પ્રાપ્ય નિશ્ચયેન વર્તન્તે ઇતિ નિવર્તન્તે.

સમાસાઃ—ન વ્યક્ત. ઇતિ અવ્યક્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —ય જે ભાવ, અવ્યક્ત અતીન્દ્રિય, અક્ષર પ્રવેશ-નાશરહિત, ઇતિ એમ, ઉક્ત કહેવામા આવ્યો છે, તમ્ તેને જ, પરમામ્ શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિ, આહુ કહે છે, યમ્ જે ભાવને, પ્રાપ્ય પામીને, નિવર્તન્ત ક્રીને આવૃત્તિ થાય, છે, ન નહિ, તત્ તે, મમ માફ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાનપદ —છે

ભાવાર્થ.—જે ભાવ અતીન્દ્રિય અને પ્રવેશ નાશ રહિત કહેવામા આવેલ છે, તેને જ આત્મજ્ઞાનીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિ કહે છે જે ભાવને પામીને પ્રાણીઓના સ સારમા પુનરાવૃત્તિ થતી નથી તે માફ શ્રેષ્ઠ પદ છે ૨૧

અવતરણિકાઃ—તે પરમ ભાવપુરુષ-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો, ઉપાય નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે —

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥

यस्यातःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, સઃ, પરઃ, પાર્થ, ભક્ત્યા, લભ્યઃ, તુ, અન્યયા, યસ્ય, અન્તઃસ્થાનિ, ભૂતાનિ, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—લઘું ઉચિતઃ લભ્યઃ. અન્તઃ મધ્યે-સ્થિતાનિ ઇતિ અન્તઃસ્થાનિ.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે અન્ય યસ્યા સા અનન્યા તયા અનન્યયા ।

અન્યથ અને અર્થ —પાર્થ હે પાર્થ, સ તે, પર નિર-
તિ શય-જેનાથી શ્રેષ્ઠ કેઈ નહિ તેવો—પૂર્ણ, પુરુષ પુરુષ
અનન્યયા આત્મવિષયક અવ્યભિચારિણી, તુ અન્યથ, ભક્ત્યા
ભક્તિ વડે, લભ્ય મેળવવા લાયક છે, યસ્ય કે જેની અન્ત
સ્થાનિ અદર રહેલા ભૂતાનિ પ્રાણિઓ છે, યેન જે પુરુષ
વડે, ઇદમ્ આ, સર્વમ્ આખુ જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે

ભાવાર્થ —હે પાર્થ ! તે નિરતિશય-પૂર્ણ-પુરુષ કે જેની
અદર આ સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ રહેલો છે, અને જેના વડે આ
આખુ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે
જ પામવા યોગ્ય છે ૨૨

અવતરણિકા —ઈશ્વરમા દત્તચિત્ત યોગીઓનું મૃત્યુ પછી
કૂરીને આ લોકમા આવવું થતું નથી, એમ આગળ કહેવામા
આવ્યું છે, તે ઉપરથી પૂર્ણતાને ન પહોંચેલા અથવા અન્ય દેવ
ભક્તોની શી ગતિ થાય છે તે જાણવાની રહેજે ઈચ્છા થઈ આવે છે,
તેથી તે તૃપ્ત કરવા કરવા માટે મરણ સમયના સ વત્સર ઇત્યાદિના
એ વિભાગ કરીને યોગીઓની આવૃત્તિ અને અનાવૃત્તિ જાણવા

સુગમ માર્ગ નીચે બતાવે છે, તેની પોતાને મુખે જ ત્રેવીસમું શ્લોકમા પ્રસ્તાવના કરે છે —

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિ માવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ॥

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, કાલે, તુ, અનાવૃત્તિમ્, આવૃત્તિમ્, ચ, એવ, યોગિનઃ, પ્રયાતાઃ, યાન્તિ, તમ્, કાલમ્, વક્ષ્યામિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ યાતાઃ ઇતિ પ્રયાતાઃ

સમાસાઃ—ન આવૃત્તિ ઇતિ અનાવૃત્તિ, તા અનાવૃત્તિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ—ભરતર્ષભ હે ભરતવશમા શ્રેષ્ઠ, યત્ર જે, કાલે સમયમા, પ્રયાતા શરીર છોડીને ત્યાહ્યા ગયેલા, યોગિન યોગીઓ, આવૃત્તિમ્ જન્મ—મૃત્યુની આવૃત્તિને, ચ અને, એવ તેમજ, અનાવૃત્તિમ્ જન્મમૃત્યુની પરપરાને આધીન ન થવું પડે તે સ્થિતિને, યાન્તિ પામે છે, તમ્ તે, કાલમ્ સમયને, વક્ષ્યામિ હું કહીશ

ભાવાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે સમયમા શરીર છોડીને ત્યાહ્યા ગયેલા યોગીઓ ફરીને જન્મ પામે છે, તેમજ જે કાલમા ગયેલાઓ ફરીને જન્મ પામતા નથી, તે સમય હું કહીશ ૨૩

અવતરણિકા —પરમ પુરૂષને પહોંચવાના દેવયાન અને પિતૃયાન એમ બે માર્ગ છે, તેમાથી દેવયાન કે જે માર્ગે ગયેલા સંસારની આવૃત્તિમા પડતા નથી તે માર્ગે જવાનો સમય કહે છે —

અગ્નિઝ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષળ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ॥

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—અગ્નિઃ, ઝ્યોતિઃ, અહઃ, શુક્લઃ, ષળ્માસાઃ, ઉત્તરાયણમ્, તત્ર, પ્રયાતાઃ, ગચ્છન્તિ, બ્રહ્મ, બ્રહ્મવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—બ્રહ્મ વિદન્તીતિ તે બ્રહ્મવિદઃ

સમાસાઃ—ષટ્ માસા ઇતિ ષળ્માસા । ઉત્તરે અયન ઇતિ ઉત્તરાયણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અગ્નિ અગ્નિ-કાલાલિમાની દેવતા ઝ્યોતિ ઝ્યોતિ દેવતા કાલાલિમાની-દેવતા, અહઃ દિવસાલિમાની દેવતા, શુક્લ શુક્લપક્ષાલિમાની દેવતા, ષળ્માસા ૬ માસ, ઉત્તરાયણમ્ ઉત્તરાયણાલિમાની દેવતા, તત્ર તે તે દેવતાના સાંનિધ્યમા, પ્રયાતા મરેલા, બ્રહ્મવિદઃ બ્રહ્મને જાણનાર, જના મનુષ્યો, બ્રહ્મ બ્રહ્મને જ, ગચ્છન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ —અગ્નિ, ઝ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરાયણના ૬ માસ, એ બધાની અલિમાની દેવતાઓની સાક્ષીમા મૃત્યુ પામેલા આત્મજ્ઞાની યોગીઓ બ્રહ્મને જ પામે છે ૨૪

અવતરણિકા —હવે જે સમયમા મૃત્યુ પામેલા યોગીઓને ક્ષરીને જન્મ લેવો પડે છે, તે આવૃત્તિ માર્ગના પિતૃયાન સમયનુ નિરૂપણ કરે છે —

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષળ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ॥

તત્ર ચાંદ્રમસં ઝ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—ધૂમઃ, રાત્રિઃ, તથા, કૃષ્ણઃ, ષણ્માસાઃ, દક્ષિણાયનમ્, તત્ર, ચાન્દ્રમસમ્, જ્યોતિઃ. યોગી, પ્રાપ્ય, ન, નિવર્તતે

વ્યુત્પત્તિઃ—ચન્દ્રમસઃ इदं इति चान्द्रमसम्.

સમાસા —દક્ષિણે અયન ઇતિ દક્ષિણાયનમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —ધૂમઃ ધૂમાભિમાનો દેવતા, રાત્રિ રાત્રિ અભિમાનિની દેવતા, કૃષ્ણ કૃષ્ણપક્ષની અભિમાનિની દેવતા, ષણ્માસા છ માસ, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયનનો અભિમાનિની દેવતા, તત્ર તે તે દેવતાનો સાક્ષિમા મૃત્યુ પામેલો, યોગી યોગી, ચાન્દ્રમસમ્ ચન્દ્રમા સબધી-સ્વર્ગલોક, જ્યોતિઃ પ્રકાશને, પ્રાપ્ય પામીને, નિવર્તતે ફરીને પુણ્ય ક્ષીણ થતા પાછો ફરે છે

ભાવાર્થ —ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, તથા દક્ષિણાયનના છ માસ, એ બધાની અભિમાનિનો દેવતાઓની સાક્ષીમા શરીર છોડી જનાર યોગી, ચન્દ્રમા સબધી જ્યોતિઃ સ્વર્ગલોકને પામીને પુણ્ય ક્ષીણ થતે, ફરીને સસારમા આવે છે ૨૫.

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત યોગીના અનાવૃત્તિ અને આવૃત્તિ માર્ગનો ઉપસ હાર કરે છે —

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ॥

एकया यात्यनावृत्तिं मन्ययावर्तते पुनः ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—શુક્લકૃષ્ણે, ગતી, હિ, એતે, જગત શાશ્વતે, મતે, એકયા, યાતિ, અનાવૃત્તિમ્, અન્યયા, આવર્તતે, પુનઃ.

સમાસા — શુક્લા ચ કૃષ્ણા ચ હિતિ શુક્લકૃષ્ણ ।

અન્વય અને અર્થ — જગત આ જગતની, એતે એ, શુક્લકૃષ્ણે શુકલા અને કૃષ્ણા, ગતી બે ગતિઓ, શાશ્વતે નિત્ય, મતે માનવામા આવેલી છે, હિ જ, એકઘા એક અર્થાત્ શુકલા ગતિથી, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મરણની અનાવૃત્તિને, યાતિ પામે છે, અન્યઘા બીજી કૃષ્ણા વડે, પુન ફરીને, આવર્તતે સ સારમા આવે છે

ભાવાર્થ. — આ જગતની એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત જ્ઞાન પ્રકાશકપણાથી મુક્તિમાર્ગની ગતિ તે શુકલા, અને શુદ્ધ જ્ઞાનના અભાવથી કર્મમાર્ગની ગતિ તે કૃષ્ણા, એમ બે ગતિઓ નિત્ય માનવામા આવે છે, પહેલી શુકલા જ્ઞાન-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી સ સારની પુનરાવૃત્તિ નથી, અને બીજી કૃષ્ણા કર્મ-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી ફરીને સ સારમા આવૃત્તિ થાય છે ૨૬

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે બે ગતિનું વર્ણન કરી હવે તેના જ્ઞાનના ફલની પ્રશંસા કરતા કર્મયોગનો ઉપસ હાર કરે છે —

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ॥

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ — ન, એતે, સૃતી, પાર્થ, જાનન, યોગી, મુહ્યતિ, કશ્ચન, તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, યોગયુક્તઃ, ભવ, અર્જુન

વ્યુત્પત્તિઃ — સર્યતે આભ્યાં હિતિ સૃતી. જાનાતીતિ જાનન.

સમાસાઃ—યોગેન યુક્ત ઇતિ યોગયુક્ત ।

અન્વય અને અર્થ —પાર્થ હે પાર્થ, એ બન્ને સૂતી ગતિઓને, જાનન્ બાણુતો, કશ્ચન કોઈપણ, યોગી યોગી, મુહ્યતિ મોહ પામતો, ન નથી, તસ્માત્ તેથી, અર્જુન અર્જુન, સર્વેષુ બધા, કાલેષુ સમયમાં, યોગયુક્ત યોગસહિત-સાવ-ધાન ચિત્તવાળો, મવ થા

ભાવાર્થ —હે પાર્થ । એ બન્ને ગતિઓને બાણુતો કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, તેથી હે અર્જુન । દરેક વખતે સાવધાન ચિત્તવાળો થઈને નિષ્કામ કર્મનો ઉપાસક થા ૨૭

અવતરણિકા —યોગમાં શ્રદ્ધા વધારવા માટે ફરીને તેની પ્રશંસા કરે છે:—

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ

દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા,

યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વેદેષુ, યજ્ઞેષુ, તપઃસુ, ચ, એવ, દાનેષુ, યત્, પુણ્યફલમ્, પ્રદિષ્ટમ્, અત્યેતિ, તત્, સર્વમ્, ઇદમ્, વિદિત્વા યોગી, પરમ્, સ્થાનમ્, ઉપૈતિ ચ, આદ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ દિષ્ટં ઇતિ પ્રદિષ્ટમ્,

સમાસાઃ—પુણ્યસ્ય ફલ ઇતિ પુણ્યફલમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —વેદેષુ વેદોમા, યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમા, તપ સ્તુ શરીર શોષણાદિ તપોમા, ચ અને, દાનેષુ દાનોમા, એવ પશુ, યત્ત જે, પુણ્યફલમ્ પુણ્યના ફલનો, પ્રદિષ્ટમ્ નિર્દેશ કર્યો છે, તત્ તે, સર્વમ્ સઘળાને, હદમ્ આ સાત પ્રશ્નના નિર્ણયવાળું તત્ત્વ, વિદિત્વા જાણીને, યોગી યોગી, અત્યેતિ ઓળખી જાય છે ચ અને, આશ્વમ્ સૌથી પ્રથમ, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, સ્થાનમ્ સ્થાનને, ઉપૈતિ પામે છે

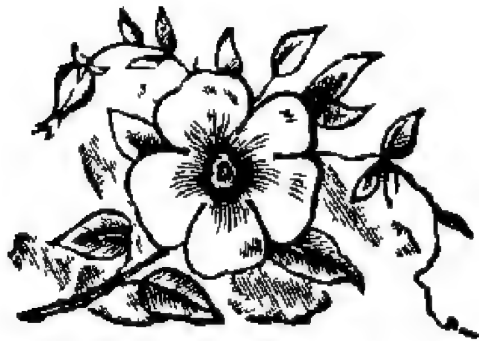
ભાવાર્થ —વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિમા જે પુણ્યફલ કહેલું છે, તે સઘળા પુણ્યથી પણ ઉપર કહેલું તત્ત્વ જાણીને યોગી અધિક પુણ્યશાળી બને છે; તેમજ સૌથી પ્રથમ, સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને પણ યોગી પામે છે ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत

सान्वयबोधिनीटीकोपेतोमहापुरुष—

योगोनाમ અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥

નવમોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય નવમો.

અવતરણિકા — આઠમા અધ્યાયમા સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા ધારણા-સમાધિ-યોગ કહ્યો, તેના પાલનથી થતુ ફલ અચિરશદ્ધિ માર્ગ વડે કાલાતરે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ, છે એમ જણાવ્યું, હવે સામાન્ય રીતે એમ અર્જુનને શકા થાય કે “ ફક્ત એ જ માર્ગથી મુક્તિ છે, અને બીજા કોઈથી નહીં ? ” તો તેવી શકાના સમાધાનમા કાલાન્તર મુક્તિ સિવાય સદ્યોમુક્તિ-તુરતમા જ મુક્તિ મળે-તે-પણ અહીં જ છે એ સદ્યોમુક્તિ વિષે વિશેષ હકીકત કહેવાના ઇરાદાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्જાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ, इदम्, तु, ते, गुह्य-

તમમ્, પ્રવક્ષ્યામિ, અનસૂયવે, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનસહિતમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષ્યસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન ગુહ્યં इति ગુહ્યતમમ્. ગૂઢિતું યોગ્યં इति ગુહ્યમ્. પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાયતે અનેન इति જ્ઞાનં વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન इति વિજ્ઞાનમ્.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે અસૂયા यस્ય સ અનસૂયુ તસ્મૈ અનસૂયવે । વિજ્ઞાનેન સહિત इति વિજ્ઞાનસહિતમ્ । ન શુભં इति અશુભ તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્યથા અને અર્થ —શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ બોલ્યા, इदम् આ, તુ નિશ્ચયાર્થ જ, તે તને, અનસૂયવે શુભોભા દોષ બેવા તે અસૂયા, તેનાથી રહીતને, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત ગુપ્ત રાખવા લાયક, વિજ્ઞાનસહિતમ્ અનુભવયુક્ત, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, યત્ જે, જ્ઞાત્વા બાણીને, અશુભાત્ અશુભ-સંસારથી, મોક્ષ્યસે મુક્ત થઈશ

ભાવાર્થ —શ્રીભગવાન્ બોલ્યા-અસૂયાદિ દોષ રહીતને તને, અત્યંત ગુપ્ત રાખવા લાયક એવું આ અનુભવયુક્ત-વિજ્ઞાન સહિત-જ્ઞાન હું કહીશ, જેને બાણીને તું અશુભથી-સંસાર બંધનથી મુક્ત થઈ જઈશ ૧

અવતરણિકાઃ—સંઘોમુક્તિ માટે જે ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાની ઉપર પ્રસ્તાવના કરી છે, તેજ જ્ઞાનના મહાત્મ્યની પ્રશંસા કરે છે —

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખ કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—રાજવિદ્યા, રાજગુહ્યમ્, પવિત્રમ્, ઇદમ્, ઉત્તમમ્, પ્રત્યક્ષાવગમમ્, ધર્મ્યમ્, સુસુખમ્, કર્તુમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ધર્માત્ અનપેતં ઇતિ ધર્મ્યમ્.

સમાસાઃ—વિદ્યાના રાજા ઇતિ રાજવિદ્યા । ગુહ્યાના રાજા ઇતિ રાજગુહ્યમ્ । પ્રત્યક્ષેણ સુસ્વાદેરિવ અવગમ યસ્ય તત્ પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ન વિદ્યતે વ્યય યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ । સુષ્ટુ, સુલ્લ—સુલ્લ ધૂર્વક યથા સ્યાત્તથા ઇતિ સુસુખમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —ઇદમ્ આ જ્ઞાન જે હુવે કહેવામા આવશે તે, રાજવિદ્યા બધી વિદ્યાઓમા અતિશય તેજથી રાજા, રાજગુહ્યમ્ ગુપ્ત રાખવા જેવા બધા રહસ્યોમા પણ મુખ્ય, પવિત્રમ્ અત્યંત પાવન કરનાર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યક્ષાવગમમ્ સુખ—દુખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ આ જ્ઞાનના પણ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય તેવું, ધર્મ્યમ્ ધર્મથી જરા પણ વિરૂદ્ધ નહિ તેવું, કર્તુમ્ આચરવાને, સુસુખમ્ ઘણી જ સહેલાઈવાળું, અવ્યયમ્ અને કદી નાશ ન થાય તેવું છે

ભાવાર્થઃ—હુવે જે જ્ઞાન કહેવામા આવશે તે બીજી બધી વિદ્યાઓમા પોતાના વિશેષ તત્ત્વને લઈને મુખ્ય છે, બધા રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય, અત્યંત પાવન કરનાર, સૌથી શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યક્ષ ક્ષણદર્શક, બધા ધર્મો એની જ અતર્ગત હોવાથી કોઈ

પણ રીતે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં તેવું, આચરણ કરવાને ઘણી સહેલાઈવાળું તેમજ કદી નાશ ન થાય તેવું છે ૨

અવતરણિકા —“ એવું ઉત્તમ અને સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવું આત્મજ્ઞાન છે, તો પછી બધા તેને શા માટે સ્પાદન કરતા નથી ? ” એમ કદાચ અર્જુન પૂછે તો તેના ઉત્તરમાં લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરતપ ॥

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અશ્રદ્ધધાનાઃ, પુરુષાઃ, ધર્મસ્ય, અસ્ય, પરંતપ, અપ્રાપ્ય, મામ્, નિવર્તન્તે, મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—શ્રદ્ધધતીતિ શ્રદ્ધધાનાઃ. નિશ્ચયેન વર્તન્તે इति નિવર્તન્તે. ન પ્રાપ્ય इति અપ્રાપ્ય

સમાસાઃ—ન શ્રદ્ધધાના इति અશ્રદ્ધધાના । મૃત્યુના યુક્ત સસાર इति મૃત્યુસસાર, તસ્ય વર્ત્મ इति મૃત્યુસસારવર્ત્મ, તસ્મિન્ મૃત્યુસસારવર્ત્મનિ ।

અન્વય અને અર્થ —પરતપ હે પરતપ, અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મના, અશ્રદ્ધધાના અશ્રદ્ધાળુ, પુરુષાઃ પુરુષો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન મેળવીને, મૃત્યુસસારવર્ત્મનિ મૃત્યુયુક્ત સ સારના માર્ગમાં નિવર્તન્તે અવશ્ય પાછા ફરે છે

ભાવાર્થ —હે પરતપ! આ પરમ ધર્મ—આત્મજ્ઞાન—માં શ્રદ્ધા નહીં રાખનારા પુરુષો, મને ન મેળવીને મૃત્યુવાળા આ

સ સારના માર્ગમા અવશ્ય પાછા ફરે છે, અર્થાત્ તેમનું જન્મ-મૃત્યુનું ચક્ર કેમ અટકતું જ નથી, તેમની અશ્રદ્ધાનું પરિણામ ભોગવ્યાજ કરવું પડે છે ૩

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકથી વિધિમુખે સ્તુતિથી અને નિષેધ મુખે નિન્દાથી જ્ઞાનની પ્રસ્તાવના કરીને હવે તેની વ્યાખ્યા કહેવાનું શરૂ કરે છે —

મયા તતમિદં સર્વ જગદવ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહ તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મયા, તતમ્, इदम्, सर्वम्, जगत्, अव्यक्तमूर्तिना, मत्स्थानि, सर्वभूतानि, न, च, अहम्, तेषु, अवस्थितः.

વ્યુત્પત્તિઃ—મયિ તિષ્ઠન્તીતિ મત્સ્થાનિ.

સમાસાઃ—ન વ્યક્તા મૂર્તિ યસ્ય સ અવ્યક્તમૂર્તિઃ, તેન અવ્યક્તમૂર્તિના । સર્વાણિ ચ અમૂનિ ભૂતાનિ ચ હિને સર્વ-ભૂતાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અવ્યક્તમૂર્તિના અપ્રકટ સ્વરૂપવાળા, મયા મારા વડે, इदम् આ, सर्वम् બધું, जगत् જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત કરવામા આવ્યું છે, सर्वभूतानि બ્રહ્માદિ સત્ત્વ પર્યંત બધા પ્રાણિઓ, मत्स्थानि મારામા જ રહેલા છે, च પણ, अहम् હું, तेषु તેઓમા, अवस्थित રહેલો છું, न નહિ

ભાવાર્થઃ—અપ્રકટ-અતીન્દ્રિય-અકલ્પ્ય એવી મારી મૂર્તિ

પડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે બ્રહ્માથી માંડીને તૃણના
ગુમખા સુધીના પ્રાણિમાત્ર મારામાજ રહેલા છે, પણ મારાથીજ
ઉત્પન્ન કરાયેલા તે પ્રાણીમા હું રહેલો નથી ૪

અવતરણિકા — પરમેશ્વરની પ્રાણિઓમા સ્થિતિ ન હોવા
છતા, પરમેશ્વરમા ભૂતોની સ્થિતિ હોવી એ અસંગત જણાય છે,
તેથી તે અસંગતિ દોષ દૂર કરવા ભગવાન પોતાનું અસર્ગિત્વ-
સ ગરહીતપાણુ-દર્શાવે છે —

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, મત્સ્થાનિ, ભૂતાનિ, પश्य, મે,
યોગમ્, એશ્વરમ્, ભૂતભૃત્, ન, ચ, ભૂતસ્થઃ મમ, આત્મા,
ભૂતભાવનઃ.

ઠ્યુત્પત્તિઃ—ઈશ્વરસ્ય इदं इति ऐश्वरम्. ભૂતાનિ વિભર્તિ
ધારયતીતિભૂતભૃત્. ભૂતેષુ तिष्ठतीति भूतस्थः ભૂતાનિ ભાવયતિ
પાલયતીતિ ભૂતભાવનઃ.

અન્વય અને અર્થ —ભૂતાનિ બધા પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ
મારામા રહેલા, ન નથી, ચ જ, મે મારા, એશ્વરમ્ ઇશ્વર
સ બધી, યોગમ્ યોગને—મુક્તિને પश्य બે, મમ મારો, આત્મા
આત્મા, મૂતભાવન ભૂતોને પોષનાર, મૂતભૃત્ ભૂતોને ધારણ
કરનાર, ચ છતા પણ મૂતસ્થ ભૂતોમા રહેલો, ન નથી

ભાવાર્થ —બધા પ્રાણિઓ મારામા મારી અનાસક્તિને
લઈને રહેલા નથી, મારી દિવ્ય ઇશ્વરી અધટિત-ઘટના પટુતાને તું

જો, મારો આત્મા ભૂતોને પોષનાર તેમજ ભૂતોને ધારણ કરનાર હોવા છતાં પણ ભૂતોમા રહેલો નથી ૫

અવતરણિકા —પરમાત્મા અને ભૂત માત્ર પરસ્પર અત્યંત સ્વ યોગ રહીત હોવા છતાં પણ, પરસ્પરના આધાર-આશ્રય-અને આધેય-આશ્રય-લેનાર,-ભાવનું દૃષ્ટાન્તથી નિરૂપણ કરે છે:—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

પદચ્છેદ:—યથા, આકાશસ્થિતઃ, નિત્યમ્, વાયુઃ, સર્વત્રગઃ, મહાન્, તથા, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, મત્સ્થાનિ, ઇતિ, ઉપધારય.

વ્યુત્પત્તિઃ—આકાશે તિષ્ઠતીતિ આકાશસ્થિતઃ. સર્વત્ર ગચ્છતીતિ સર્વત્રગઃ.

અન્વય અને અર્થ —યથા જેવીરીતે, નિત્યમ્ હુમેશા, સર્વત્રગ બધી જગાએ ફરનાર મહાન્ મહાન્, વાયુ પવન, આકાશસ્થિત આકાશમાજ રહેલો છે, તથા તેવીજ રીતે, સર્વાણિ બધા, ભૂતાનિ ભૂતો, મત્સ્થાનિ મારામાજ રહેલા છે, ઇતિ એમ, ઉપધારય જાણુ

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે સદા સમસ્ત-સ્થલગામી મહાન્ વાયુ ત્રણે કાલમા આકાશમા જ રહે છે, તેવી રીતે બધા પ્રાણિઓ મારામા રહેલા છે એમ જાણુ ૬

અવતરણિકા:—આકાશમા જેમ વાયુ રહેલ છે તેમ બધા

પ્રાણિઓ! સ્થિતિકાલમા મારામા રહેલ છે એમ કહીને હું
સૃષ્ટિના પ્રલય તેમજ ઉત્પત્તિ વખતે પણ તેઓ મારામાજ
રહે છે એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

સર્વભૂતાનિ કૌતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ॥

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતાનિ, કૌન્તેય, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ,
મામિકામ્, કલ્પક્ષયે, પુનઃ, તાનિ, કલ્પાદૌ, વિસૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—મમ इयं इति મામિકા, તાં મામિકામ્.
વિશેષેણ સૃજામિ इति વિસૃજામિ

સમાસાઃ—કલ્પસ્ય ક્ષય इति કલ્પક્ષય તસ્મિન્ કલ્પ-
ક્ષયે । કલ્પસ્ય આદિ इति કલ્પાદિ તસ્મિન્ કલ્પાદૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય, કલ્પક્ષયે પ્રલય
કાલમા, સર્વભૂતાનિ બધા પ્રાણીઓ, મામિકામ્ મારી, પ્રકૃતિમ્
ત્રિગુણાત્મિકા માયાને યાન્તિ પામેછે, કલ્પાદૌ સૃષ્ટિવખતે, પુન
ફરીને, અહમ્ હું, તાનિ તેમને, વિસૃજામિ ઉત્પન્ન કરું છું

ભાવાર્થ —હે કૌન્તેય ! પ્રલય વખતે બધા પ્રાણિઓ મારી
ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમા લય પામી જાય છે, અને સૃષ્ટિની શરૂ-
આતના વખતમા ફરીને હું તેમને બધાને ઉત્પન્ન કરું છું ૭

અવતરણિકા —“આપ તો અસ ગ અને નિર્વિકાર છો છતાં
કેવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો ? ” એ અર્જુનના
પ્રશ્નના જવાબમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ॥

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્ન મવશંપ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અવષ્ટમ્ય, વિસૃજામિ,
પુનઃ પુનઃ, ભૂતગ્રામમ્, ઇમમ્, કૃત્સ્નમ્, અવશમ્, પ્રકૃતેઃ, વશાત્.

સમાસાઃ—ભૂતાના ગ્રામ સમુદાય इति ભૂતગ્રામ. ત
ભૂતગ્રામમ્, ન વશ इति અવશ ત અવશમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને,
અવષ્ટમ્ય વશમા રાખીને, પ્રકૃતે પ્રકૃતિની, વશાત્ આધીન-
તાથી, અવશમ્ અસ્વાધીન—પરતત્ર, ઇમમ્ આ, ભૂતગ્રામમ્
ભૂતોના સમુદાયને, પુન પુન ફરી ફરીને, વિસૃજામિ પેદા કરું છું

ભાવાર્થ --હું મારી પોતાની પ્રકૃતિને વશમા રાખીને,
પ્રકૃતિની આધીનતાથી પરતત્ર એવા આ ભૂત સમુદાયને ફરી
ફરી સર્જું છું ૮

અવતરણિકા.—“આપ એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના કર્મો
કરો છો, તો જીવાત્માની માફક તે તે કર્મો આપને કેમ બંધન
કરતા નથી ?” એવા અનુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબધ્નંતિ ધનંજય ॥

ઉદાસીનવદાસીન મસત્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, મામ્, તાનિ, કર્માણિ, નિબ્ધનન્તિ, ધનજય, ઉદાસીનવત્, આસીનમ્, અસક્તમ્, તેષુ, કર્મસુ.

વ્યુત્પત્તિઃ—નિશ્વયેન બ્ધનન્તિ ઇતિ નિબ્ધનન્તિ ઉદાસીનઃ ઇવ ઇતિ ઉદાસીનવત્. આસ્તે ઇતિ આસીનઃ, તં આસીનમ્. ન સક્તઃ ઇતિ અસક્તઃ, તં અસક્તમ્.

અન્યથા અને અર્થ — ધનજય હે ધનજય, ચ પણ, તાનિ તે, કર્માણિ કર્મો, ઉદાસીનવત્ કેાઈ તટસ્થ-ઉપેક્ષકની માફક, આસીનમ્ રહેલાને, તેષુ તે, કર્મસુ કર્મોમા, અસક્તમ્ ફક્તની આસક્તિ રહિત-અભિમાન રહિતને, મામ્ મને, નિબ્ધનન્તિ બંધન કરતા, ન નથી

ભાવાર્થ — હે ધનજય! પણ તે કર્મો તટસ્થની માફક રહેલાને, તથા ફક્તની આસક્તિ તેમજ કર્તાપણાના અભિમાન રહિતને મને જરા પણ બંધન કરતા નથી ૯

અવતરણિકા —“ભૂતગ્રામામિમિ વિસૃજામિ” તથા “ઉદાસીન-વદાસીન” એ પરસ્પર વિરુદ્ધ હકીકત કહી છે, તેથી તેની અસ-ગતિ ટાળવા માટે નીચે પ્રમાણે જગત્ પ્રતિ પોતાનું વર્તન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્પષ્ટ જણાવે છે:—

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

પદચ્છેદઃ—મયા, અધ્યક્ષેણ, પ્રકૃતિઃ, સૂયતે, સચરા-ચરમ્, હેતુના, અનેન, કૌંતેય, જગત્, વિપરિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ચરતીતિ ચરં, ન ચરતીતિ અચરમ્-
વિશેષેણ પરિવર્તતે इति विपरिवर्तते.

સમાસાઃ—ચર ચ અચર ચ હતિ ચરાચરે, ચરાચરાભ્યા
સહવર્તમાન इति सचराचरम् ।

અન્વય અને અર્થ —મયા હું, અધ્યક્ષેણ નિયતા તરીકે
હોઈને, પ્રકૃતિ મારી પ્રકૃતિ, સચરાચરમ્ ચૈતન્ય જડ સમસ્ત
જગત્, સૂચતે પેદા કરે છે, કૌંતેય હે કૌંતેય, અનેત આ,
હેતુના હેતુ-નિમિત્ત-કારણથી જ, જગત્ જગત્, વિપરિવર્તતે
બધી અવસ્થામા પરિણામ પામે છે

ભાવાર્થ —નિયતા-સર્વસત્તા ધારક-તરીકે મારો આશ્રય
કરીને પ્રકૃતિ જડ ચૈતન્યાત્મક આ આખા જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે,
હે કૌંતેય ! મનેજ નિમિત્ત ભૂત કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિ,
સ્થિતિ, લય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓમા પરિણામ પામે છે ૧૦

અવતણ્ણિકા --“આપજ બધાના અધ્યક્ષ, બધા પ્રાણિઓના
નિવાસ સ્થાન, અને સગ રહીત હોવાથી સર્વદા મુક્ત હોવા
છતા બધા આપને જ પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પરમાત્મા
તરીકે કેમ ભજતા નથી” એ અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમા
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

अवजानंति मा मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥

पर भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ--અવજાનન્તિ, મામ્, મૂઢાઃ, માનુષીમ્,
તનુમ્, આશ્રિતમ્, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, ભૂતમહેશ્વરમ્-

વ્યુત્પત્તિ:—મનુષ્યસ્ય इयं માનુષી, તાં માનુષીમ્ . ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ.

સમાસા:—મહાન્ ચ અસૌ ईश्वरश्च મહેશ્વરઃ, મૂતાના મહેશ્વર इति મૂતમહેશ્વર ત, મૂતમહેશ્વરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —મૂઢા અવિવેકીઓ, મૂતમહેશ્વરમ્ બધા પ્રાણિઓના ઇશ્વરને તથા મમ મારા, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ માવમ્ પરમાત્મ તત્ત્વને, અજાનન્ત નહિ બણતા, માનુષીમ્ મનુષ્ય સબધી, તત્ત્વમ્ શરીરને, આશ્રિતમ્ ધારણ કરેલાને, પ્રામ્ મારી, અવજાનન્તિ અવજા કરે છે

ભાવાર્થ —અવિવેકીઓ સર્વ પ્રાણિના ઇશ્વરને તથા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મ-તત્ત્વને ન બણીને, મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે-લાની મારો અવજા કરે છે ૧૧

અવતરાણુકા —ભગવદ્વજા, નિન્દા ઇત્યાદિ જનિત મહા પાપથી હુત બુદ્ધિવાળા તે અવિવેકીઓ નિરતર હુલકી યોનિમાજ રહેવા લાયક છે એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ॥

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—મોઘાશાઃ, મોઘકર્માણઃ, મોઘજ્ઞાનાઃ, વિચેતસઃ, રાક્ષસીમ્, આસુરીમ્, ચ, એવ, પ્રકૃતિમ્, મોહિનીમ્, શ્રિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—રાક્ષસસ્ય इयं इति રાક્ષસી, તાં રાક્ષસીમ્.

અસુરસ્ય इयं आसुरी तां आसुरीम्. मोहयतीति मोहिनी, तां मोहिनीम्.

સમાસા:—મોઘા નિષ્ફલૈવ ફલપ્રાર્થના યેષા તે મોઘાશા । મોઘાનિ વ્યર્થાનિ કર્માણિ યેષા તે મોઘકર્માણઃ । મોઘ ईश्वरगप्रतिपादक જ્ઞાન યેષા તે મોઘજ્ઞાના । વિગતાનિ ચેતાસિ યેષા તે વિચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મારી અવજ્ઞાથી તેઓ, મોઘાશા વ્યર્થ ફળની પ્રાર્થનાવાળાઓ, મોઘકર્માણ નિષ્ફળ ક્રિયાવાળા, મોઘજ્ઞાના ઇશ્વરને પ્રતિપાદન ન કરનાર જ્ઞાનવાળા, વિચેતસ તથા વિવેકરહિત ચિત્તવાળાઓ, ચ અને તેથી જ, રાક્ષસીમ્ રાક્ષસી, આસુરીમ્ આસુરી, મોહિનીમ્ બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનારી, પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનો, આશ્રિતા આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે, એવ જ

ભાવાર્થ:—મારી અવજ્ઞાથી મૂઠ પ્રાણિઓ નિષ્ફલ આશા, નિષ્ફલ કર્મ, તથા નિષ્ફલ કુતર્ક જનિત જ્ઞાનવાળા તથા વિવેક રહિત થયેલા, અને તેથી જ રાક્ષસ સખધી તથા અસુર સખધી તથા બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને જ રહેલા હોય છે, અર્થાત્ વારંવાર રાક્ષસી તથા આસુરી યોનિમાં જ તેમને જન્મ લેવો પડે છે ૧૨

અવતરણિકા —“ ત્યારે આપને ખાસ કેાણુ ભજે છે, અને તે કેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે ? ” ઇત્યાદિ અર્જુનની જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે —

મહાત્માનસ્તુ મા પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

ભજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—મહાત્માનઃ, તુ. મામ્, પાર્થ, દૈવીમ્, પ્રકૃતિમ્, આશ્રિતાઃ, ભજન્તિ, અનન્યમનસઃ, જ્ઞાત્વા, ભૂતાદિમ્, અવ્યયમ્

સમાસાઃ—મહાન્ ન અસૌ આત્મા ન યેષા તે મહાત્માનઃ દેવસ્ય હ્ય ઇતિ દૈવી તા દૈવીમ્ । અન્યસ્મિન્ પરમેશ્વરાદ્યતિરિક્તે ન વિદ્યતે મન યેષા તે અનન્યમનસ । ભૂતાના આકાશાદીના આદિઃ કારણાદિ ભૂતાદિ ત ભૂતાદિમ્ । ન વિદ્યતે વ્યય યસ્યસ અવ્યય । ત અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —તુ પણ, પાર્થ હે પાર્થ, દૈવીમ્ શમ, હમ, હયા, શ્રદ્ધાદિ લક્ષણા સાત્ત્વિક, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિમા, આશ્રિતા રહેલા, મહાત્માન મહાત્માઓ, ભૂતાદિમ્ આકાશાદિ ભૂતોના કારણરૂપ, અવ્યયમ્ તથા અવિનાશી, મામ્ મને, જ્ઞાત્વા જાણીને, અનન્યમનસ મારા સિવાય બીજે કયાય પણ મન નહિ રાખનારા, ભજન્તિ ભજે છે-સેવે છે

ભાવાર્થ —પણ હે પાર્થ । શમ, હમ, હયા શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમા જ સ્થિત, તથા અનેક જન્મકૃત સુકૃત્યોર્થી પુનિત તથા ઉદાર આત્માવાળા મહા પુરૂષો આકાશાદિ પચ મહાભૂતના કારણ રૂપ તથા અવિનાશીને મને વાસ્તવિક રીતે જાણીને અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને મને ભજે છે ૧૩

અવતરણિકા — ઉપરના શ્લોકમાં “ મહાત્માઓ મને
ભજે છે ” એમ કહ્યું તેની પૂર્તિમાં તેમનો ભજનનો પ્રકાર
નીચેના બે શ્લોકથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ॥

નમસ્યતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—સતતં, કીર્તયન્તઃ, મામ્, યતન્તઃ, ચ,
દૃઢવ્રતાઃ, નમસ્યન્તઃ, ચ, મામ્, ભક્તાઃ, નિત્યયુક્તઃ, ઉપાસતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—કીર્તયન્તીતિ તે કીર્તયન્તઃ. યતન્તે इति તે
યતન્તઃ. નમસ્યન્તિ इति તે નમસ્યન્તઃ. નિત્યં યુક્તાઃ इति
નિત્યયુક્તાઃ.

સમાસાઃ—દૃઢાનિ વ્રતાનિ નિયમાઃ યેષાં તે દૃઢવ્રતા ।

અન્વય અને અર્થઃ—સતતમ્ સર્વદા, મામ્ મને, કીર્ત-
યન્ત વેદાન્ત શ્રવણ, પ્રણવ-જપ ઇત્યાદિથી ભજન કરતા,
ચ અને, દૃઢવ્રતા બ્રહ્મચર્યાદિ દૃઢ-વ્રતધારી, યતન્ત ઇન્દ્રિય-
સંયમ તથા ઇશ્વરપૂજનમાં યતન કરતા, ચ તથા, મામ્ મને
મક્ત્યા ભક્તિપૂર્વક, નમસ્યન્ત નમન કરતા, નિત્યયુક્તા
અનવરત—રાતદિવસ—સાવધાન ચિત્તવાળા, ઉપાસતે મારી
ઉપાસના કરે છે-ભજે છે

ભાવાર્થ.—નિરતર મારૂ કીર્તન કરતા, બ્રહ્મચર્યાદિ દૃઢ
વ્રતોને ધારણ કરતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મારા પૂજનમાં
અયતન કરતા, તથા મને ભક્તિ પૂર્વક નમન કરતા, તેમજ

અહોરાત્ર યુક્ત-જગડક-સાવધાન-ચિત્તવાળા થઈને મને
ભજે છે ૧૪

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજતો મામુપાસતે ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનયજ્ઞેન, ચ અપિ, અન્યે, યજન્તઃ,
મામ, ઉપાસતે, એકત્વેન, પૃથક્ત્વેન, બહુધા, વિશ્વતોમુખમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—યજન્તે इति યજન્તઃ એકસ્ય ભાવઃ इति
एकत्वम्, તેન એકત્વેન પૃથગઃ ભાવઃ इति पृथक्त्वम् તેન
पृथक्त्वेन.

સમાસા —વિશ્વત સર્વત મુલ સ્વરૂપ યસ્મ સ વિશ્વ
તોમુલ, ત વિશ્વતોમુલમ્ । જ્ઞાનમેવ ભગવદ્વિષય યજ્ઞ इति ज्ञानयज्ञ,
ત્વેન જ્ઞાનયજ્ઞેન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, અપિ વળી, અન્યે
જીભઓ, જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ વડે, યજન્ત પૂજતા,
મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, એકત્વેન કેટલાક એક જ
પરમબ્રહ્મ છે એ ભાવથી, ભેદ-રહિત બુદ્ધિ વડે, પૃથક્ત્વેન
કેટલાક ઉપાસ્ય—દેવતા અને ઉપાસક—લોકા એ બનેમાં
ભેદ-બુદ્ધિ વડે, તથા વિશ્વતોમુલમ્ આખા વિશ્વમા પોતાની
જ મૂર્તિથી વ્યાપીને મને, બહુધા વિવિધ પ્રકારે ઉપાસ્ય દેવ-
તાઓના ઘણા ભેદથી ભજે છે

ભાવાર્થઃ—અને વળી જીભઓ તો જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞવડે
અને પૂજતા મારી ઉપાસના કરે છે, વળી કેટલાક એકજ
શ્રી મ ભ ગી ૨૩

પરમ બ્રહ્મ છે એમ અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક ઉપાસ્ય ઉપાસક દ્વૈત ભાવથી, અને કેટલાક ઉપાસ્ય દેવતાઓની વિવિધતાથી સર્વવ્યાપી વિશ્વરૂપને મને વિવિધતાથી અનેક સ્વરૂપે ભજે છે ૧૫

અવતરણિકા:—“ અગર બહુ પ્રકારે આપને ભકતો ભજે છે, તો પછી તેઓ આપને જ ભજે છે એ કેમ જાણી શકાય ? ” એ અર્જુનની શકાના જવાબમાં ભગવાન પોતાની સર્વાત્મતા બતાવે છે —

અહ ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ॥

મન્ત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહ હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, ક્રતુઃ, અહમ્, યજ્ઞઃ, સ્વધા, અહમ્, ઔષધમ્, મન્ત્રઃ, અહમ્, એવ, આજ્યમ્, અહમ્, અગ્નિઃ, અહમ્, હુતમ્

વ્યુત્પત્તિ:—ઓષધેઃ इद इति औष रम्. आज्यते' इति आज्यम्.

અન્વય અને અર્થ.—ક્રતુ શ્રોત-યજ-અગ્નિષ્ટોમાદિ, અહમ્ હું યજ્ઞ સ્માર્ત, વૈશ્વદેવાદિ, અહમ્ હું, સ્વધા પિતૃ-ઓને આપવામાં આવતું અન્ન, અહમ્ હું, ઔષધમ્ ઔષધ અથવા વ પ્રાણિઓને જીવન આપનાર અન્ન અહમ્ હું, મન્ત્ર જે વૈદિક ઋચા વડે આગ્નિ અપાય છે તે, અહમ્ હું, એવ જ, આજ્યમ્ હવિર્દ્રવ્ય ધૃત, પાચન ઇત્યાદિ, અહમ્ હું, અગ્નિ આહવનીયાદિ આગ્નિ હુતમ્ હોમ, તે પણ હું જ હું

ભાવાર્થ — શ્રૌત-અગ્નિષ્ટોમાદિ-યજ્ઞ વૈશ્વદેવાદિ સ્માત્
યજ્ઞ, પિતૃઓની ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતું-અન્ન-સ્વધા
પ્રાણિ માત્રને જીવાડનાર અન્ન અથવા વ્યાધિનાશને માટે
આપવામાં આવતું લેપજ જે વૈદિક ઋચાથી આહુતિ
અપાય છે તે, ઘૃત પાયસ ઇત્યાદિ હવિષ્ય પદાર્થ, આહુવની-
યાદિ અગ્નિ, તથા હોમવામાં આવેલું તે સઘળું હું જ છું,
મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી બધી જગ્યાએ હું
વ્યાપક છું ૧૬

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ॥

વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પિતા, અહમ્, અસ્ય, જગતઃ, માતા,
ધાતા, પિતામહઃ, વેદ્યમ્, પવિત્રમ્, ઔંકારઃ, ઋક્, સામ, યજુઃ,
એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ધારયતીતિ ધાતા. વેદિતુ યોગ્યત્વં ઇતિ
વેદ્યમ્. પૂયતે અનેન ઇતિ પવિત્રમ્.

સમાસાઃ—પિતુ પિતા ઇતિ પિતામહઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — અહમ્ હું, અસ્ય આ, જગત જગ-
તનો, પિતા પિતા, માતા માતા, ધાતા કર્મક્ષત્રને આપનાર
વિધાતા, પિતામહ પિતાનો પણ પિતા, વેદ્યમ્ જાણવા લાયક,
પવિત્રમ્ પાવન કરનાર, ઔંકાર પ્રણવ, ઋક્ ઋગ્વેદ, સામ
સામવેદ, ચ અને, યજુ યજુર્વેદ, એવ પણ હું જ છું

ભાવાર્થ — હું આ જગતનો પિતા, માતા, વિધાતા, પિતા-

મહા, જાણવા લાયક વસ્તુ, પાવન કરનાર વસ્તુ, પણુવ, ઋગ્વેદ, સામવેદ, અને યજુર્વેદ પણ હું જ છું ૧૭

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણ સુહૃત્ ॥

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાન નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—ગતિઃ, ભર્તા, પ્રભુઃ, સાક્ષી, નિવાસઃ, શરણમ્, સુહૃત્, પ્રભવઃ, પ્રલયઃ, સ્થાનમ્, નિધાનમ્, બીજમ્, અવ્યયમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—ગમ્યતે इति ગતિઃ કર્મફલમ્ વિભર્તીતિ ભર્તા. પ્રકર્ષેણ ભવતીતિ પ્રભુઃ. સાક્ષાદૃષ્ટા इति સાક્ષી. નિશ્ચયેન વાસઃ इति નિવાસઃ પ્રભવતિ ઉદ્ભવતિ અસ્માત્ इति પ્રભવઃ. પ્રકર્ષેણ લયઃ इति પ્રલયઃ તિષ્ઠન્તિ અસ્મિન્નિતિ સ્થાનમ્. નિતાન્ત ધીયતે અસ્મિન્નિતિ નિધાનમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ગતિ કર્મફલ, ભર્તા પોષણ કરનાર, પ્રભુ નિયંતા, સાક્ષી સાક્ષી, નિવાસ લોગ-સ્થાન, શરણમ્ શરણે આવેલાની પીડા હરનાર, સુહૃત્ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર, પ્રભવ ઉત્પત્તિ સ્થાન, પ્રલયઃ લય, સ્થાનમ્ આધાર, નિધાનમ્ કર્મફલ સમર્પણ સ્થાન, બીજમ્ પ્રરોહ કારણ, અવ્યયમ્ અવિનાશી બ્રહ્મ, તે પણ હું જ છું

ભાવાર્થ —કર્મેનુ ફલ પોષણ કરનાર, નિયંતા, સાક્ષી, લોગસ્થાન, શરણે આવેલાની પીડા હરનાર, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર, ઉત્પત્તિ સ્થાન, લયસ્થાન, આધારસ્થાન,

કર્મના ફલ સમર્પણ કરવાનું સ્થાન, ઉત્પત્તિનું મૂલ કારણ,
આવનાશી બ્રહ્મ વિગેરે પણ હું જ છું ૧૮

તપામ્યહમહં વર્ષ નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ॥

અમૃત ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્છાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—તપામિ, અહમ્, અહમ્, વર્ષમ્, નિગૃહ્ણામિ,
ઉત્સૃજામિ, ચ, અમૃતમ્, ચ, એવ, મૃત્યુઃ, ચ, સત્, અસત્,
ચ, અહમ્, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિ:—નિતાન્તં ગૃહ્ણામિ ઇતિ નિગૃહ્ણામિ. ન મૃતં
ઇતિ અમૃતમ્. ન સત્ ઇતિ અસત્.

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, તપામિ આદિત્ય કેપે
થઈને તપુ છું, વર્ષમ્ વરસાદને, ઉત્સૃજામિ છોડું છું, ચ
અને, નિગૃહ્ણામિ આકર્ષણ કરું છું, ચ અને, અમૃતમ્ જીવન,
ચ અને, મૃત્યુ મૃત્યુ, એવ પણ, સત્ સ્થૂલ દૃશ્ય, ચ અને,
અસત્ સૂક્ષ્મ-અદૃશ્ય એ બધું, અર્જુન હે અર્જુન, અહમ્ હું,
એ જ છું

ભાવાર્થ —સૂર્ય કેપે જગતને હું તાપ આપુ છું વરસાદને
વર્ષાઋતુમાં હું જ છોડું છું, અને બાકીની ઋતુઓમાં હું જ
તેને રોકું છું. તેમજ જીવન, નાશ, સ્થૂલ દૃશ્ય, અને સૂક્ષ્મ
દૃશ્ય, અને સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય એ બધું હે અર્જુન હું પોતે જ છું ૧૯

અવતરણિકા:—“ ઉપર કહેલા પ્રકારમાંથી એક પણ
પ્રકાર વડે મને ન લજતા કેવલ શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓની શી
ગતિ થાય છે ” તેનું વર્ણન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બે શ્લોકથી કરે છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
યજ્ઞૈરેષ્ટા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ॥

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોક-

મશ્નતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્રૈવિદ્યાઃ, મામ્, સોમપાઃ, પૂતપાપાઃ,
યજ્ઞૈઃ, ઇષ્ટા, સ્વર્ગતિં, પ્રાર્થયન્તે, તે, પુણ્યમ્, આસાદ્ય, સુરેન્દ્ર-
લોકમ્, અશ્નન્તિ, દિવ્યાન, દિવિ, દેવભોગાન

વ્યુત્પત્તિઃ—સોમં પિશ્નન્તીતિ સોમપાઃ. દિવિ ભવાઃ इति
દિવ્યાઃ, તાન દિવ્યાન્. ભુજ્યન્તે इति ભોગાઃ.

સમાસાઃ—ઋગ્યજુઃ સામ લક્ષણા તિસ્રઃ વિદ્યા યેષા તે
ત્રિવિદ્યા, ત્રિવિદ્યા એવ ઇતિ ત્રૈવિદ્યાઃ, સ્વાર્થેતદ્વિનઃ તિસ્રો વિદ્યા
અધીયન્તે જાનન્તીતિ વા ત્રૈવિદ્યા । પૂતાનિ પાપાનિ સ્વર્ગ પ્રતિ બન્ધ-
કાનિ યેષા તે પૂતપાપા । સ્વર્ગ પ્રતિ ગતિ ઇતિ સ્વર્ગતિ, તા
સ્વર્ગતિમ્ । સુરાણામ્ ઇન્દ્ર ઇતિ સુરેન્દ્ર, સુરેન્દ્રસ્ય લોક ઇતિ સુરેન્દ્ર
લોક, ત સુરેન્દ્રલોકમ્ । દેવાના ભોગા ઇતિ દેવભોગા, તાન્
દેવભોગાન્ ।

અન્વય અને અર્થ—ત્રૈવિદ્યા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ
ઇત્યાદિ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, સોમપા યજ્ઞમા સોમનુ
યાન કરનાર, પૂતપાપા નિપાપ થયેલા, યજ્ઞે યજ્ઞો વડે,
મામ્ મને ઇન્દ્રસ્વરૂપને, ઇષ્ટા યજ્ઞન કરીને, સ્વર્ગતિમ્ સ્વર્ગ-
લોકની ગતિની, પ્રાર્થયન્તે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેઓ, પુણ્યમ્

પુણ્યના ફલરૂપ, સુરેન્દ્રલોકમ્ ઇન્દ્રલોકને, આસાદા પામીને, દિવિ સ્વર્ગમા, દિવ્યાન્ સ્વર્ગીય, દેવમોગાન્ દેવોને ભોગવવા લાયક ભોગોને, અશ્રન્તિ ભોગવે છે

ભાવાર્થ — સગ, સામ, યજ્ઞુર્વેદાદિ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, યજ્ઞશિષ્ટ મોમનુ પાન કરનાર, અને વિગતપાપ થએલા, યજ્ઞો વડે મને-ઇન્દ્ર-સ્વરૂપે પૂજીને સ્વર્ગલોકની ગતિની પ્રાથના કરે છે, તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ ઉત્તમ સ્વર્ગલોકને પામીને દેવોને ભોગવવા લાયક સ્વર્ગીય ભોગોને ભોગવે છે ૨૦

અવતરણિકા:—એ પ્રકારે ઘણા કષ્ટથી મેળવેલ સ્વર્ગનો પણ અતે વિનાશી સ્વભાવ છે એમ કહી તેની અસારતા દર્શાવે છે —

તે ત ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલ
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभते ॥ २१ ॥

પદચ્છેદ:—તે, તમ્, ભુક્ત્વા, સ્વર્ગલોકમ્, વિશાલમ્, ક્ષીણે, પુણ્યે, મર્ત્યલોકમ્, વિશન્તિ, એવમ, ત્રયીધર્મમ્, અનુપ્રપન્ના:, ગતાગતં, કામકામા:, લભન્તે.

व्युत्पत्ति:—कामान्कामयन्ते इति कामकामा:.

समासा:—स्वर्गश्चासौ लोकश्च इति स्वर्गलोक, त स्वर्गलोकम् । मर्त्यश्चासौ लोकश्च इति मर्त्यलोक त मर्त्यलोकम् ।

ત્રયાણા ધર્માણા હોત્રાધર્મ્યવૈદ્યાત્રાણા, ઋગ્યજુ સામાર્ણ્ય વેદત્રય
બોધિતાના સમાહારસ્ત્રિવર્મ્મ તદેવ ત્રેવર્મ્મ્યમ્ ત્રયધર્મમ્ ઇતિ વા
પાઠ । ગત ચ આગત ચ ગતાગતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — તે તેઓ સકામ—કર્મવાદીઓ,
તમ્ તે, વિશાલમ્ વિશાલ સ્વર્ગલોકમ્ સ્વર્ગલોકને, મુક્ત્વા
લોગવીને, પુણ્યે પુણ્ય, ક્ષીણે ક્ષીણ થઇ જતા, મર્ત્યલોકમ્
મૃત્યુ—લોકમા, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે એવમ્ એ પ્રમાણે
ત્રયધર્મમ્ પણ વેદમા કહેલું વૈદિકકર્મ, અતુલપત્રા અનુકરણ
કરવાવાળા, કામકામા કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ, ગતાગતમ્
આવતુ જતુ ફલ, લખન્તે મેળવે છે

ભાવાર્થ:—સકામ કર્મવાદીઓ તે વિશાલ સ્વર્ગલોકને
લોગવીને, પુણ્યો ક્ષીણ થઇ જતા આ મૃત્યુ લોકમા ફરીને
અવતાર લે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોમા કહેલા કેવળ વેદોક્ત
શુદ્ધકર્મ કરનારાઓ, અને કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ પુણ્યથી
સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ અને પુણ્યક્ષીણ થતા મૃત્યુલોક પ્રાપ્તિ રૂપી અર્થ—
સિદ્ધિ અને અર્થક્ષય રૂપી ફલ મેળવે છે ૨૧

અવતરણિકા — કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ તો પોત—
પોતાની કામના પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને લોગાદિ
આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવે છે, પણ કેવળ નિષ્કામ અને તત્ત્વ-
જ્ઞાનીઓ જે આપની ઉપાસના કરે, તેઓને લોગની ઇચ્છા તો
ન હોય, છતાં પણ તેમના શરીરની સ્થિતિના કારણે રૂપ યોગ
અને ક્ષેમનો કેવીરીતે નિવાહ થાય ? ” એવા અબુનના પ્રશ્નના
જવાબમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અનન્યાશ્ચિંતયતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥

તેષા નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—અનન્યાઃ, ચિન્તયન્તઃ, મામ્, યે, જનાઃ, પર્યુપાસતે, તેષામ્, નિત્યાભિયુક્તાનામ્, યોગક્ષેમમ્, વહામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ચિન્તયન્તીતિ તે ચિન્તયન્તઃ પરિતઃ સર્વતઃ અનવચ્છિન્નતયા ઉપાસતે इति પર્યુપાસતે.

સમાસાઃ—નાસ્તિ અન્ય ઉપાસ્યઃ યેષા તે અનન્યા । નિત્ય અભિયુક્તા इति નિત્યાભિયુક્તા, તેષામ્ નિત્યાભિયુક્તાનામ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમશ્ચ इति યોગક્ષેમમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —અનન્યા મારા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય જેમને નથી તેવા, મામ્ મને ચિન્તયન્ત ચિન્તન કરતા, યે જે, જના મનુષ્યો, પર્યુપાસતે કેવળ મારી ઉપાસના કરે છે, તેષામ્ તેવા, નિત્યાભિયુક્તાનામ્ નિરતર મારામા જોડા-એલ ચિત્તવાળાઓના, યોગક્ષેમમ્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત વસ્તુનું રક્ષણ, અહમ્ હું, વહામિ વહન કરું છું

ભાવાર્થ —અનન્ય આશ્રયવાળા જે મારા ભક્તો મને અનવચ્છિન્નપણે-નિરતર ભજે છે, તેવા સતત લગ્ન ચિત્તવા-ળાઓના યોગક્ષેમ-ન પ્રાપ્ત થએલાનું પ્રાપ્ત કરવું, અને પ્રાપ્ત થએલાનું રક્ષણ કરવું તે હું ચલાવું છું ૨૨

અવતરણિકા:— ‘ બીજા દેવતાઓ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે તો તે દેવતાના ભક્તો પણ આપને જ ભજે છે, એમ માની શકાય, તો પછી આપના ભક્તો અને અન્ય દેવતાના ભક્તોમાં શો વિશેષ ફરક ? ’ એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યે, અપિ, અન્યદેવતાભક્તાઃ, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તે, અપિ, મામ્, એવ, કૌન્તેય, યજન્તિ, અવિધિપૂર્વકમ્

સમાસા:—અન્યશ્ચ દેવતાશ્ચ इति અન્યદેવતા, તાસુ ભક્તા इति અન્યદેવતાભક્તા । ન વિધિ इति અવિધિ અવિધિ પૂર્વે યથાસ્યાત્તયા इति અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ —કૌન્તેય હે કુતાંજીના પુત્ર-અર્જુન, યે જેઓ, અન્યદેવતાભક્તા. બીજા દેવતાઓના ભક્તો, અપિ પણ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતા. ભેડાએલા, યજન્તે તેમને પૂજે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મને, એવ જ, અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાનપૂર્વક, યજન્તિ પૂજે છે

ભાવાર્થ —હે કૌન્તેય । બીજા દેવતાના ભક્તો પણ જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત મનથી તેમને પૂજે છે, તેઓ પણ મને જ અજ્ઞાનપૂર્વક પૂજે છે ૨૩

અવતરણિકા:—“ તેઓ આપને કેવી રીતે અજ્ઞાનપૂર્વક પ્રજે છે : ” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

અહં હિ સર્વયજ્ઞાના ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ॥

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચયવતિ તે ॥૨૪॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, હિ, સર્વયજ્ઞાનામ્, ભોક્તા, ચ, પ્રભુ:, એવ, ચ, ન, તુ, મામ્, અભિજાનન્તિ, તત્ત્વેન, અત:, ચયવન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિ:—ભુનક્તીતિ ભોક્તા.

અન્વય અને અર્થ —અહમ્ હું, હિ જ, સર્વયજ્ઞાનામ્ બધા યજ્ઞોનો, ભોક્તા ભોગવનાર, ચ અને, પ્રભુ પ્રભુ, એવ પણ હું, ચ પાદ પૂરણાર્થ, તુ પણ, મામ્ મને, તત્ત્વેન તત્ત્વથી, અભિજાનન્તિ જાણે છે, ન નહિ, અત એથી જ, તે તેઓ, ચયવન્તિ પુનરાવર્તન પામે છે

ભાષાર્થ —બધા શ્રોતસ્માર્ત યજ્ઞોનો તે તે દેવતા સ્વરૂપે ભોગવનાર અને ઇશ્વર પણ હું જ છું, પણ અન્ય દેવતાના ઉપાસકો મને તત્ત્વથી જાણતા નથી, તેથી જ તેઓ આ સ સારની આવૃત્તિને પામે છે ૨૪

અવતરણિકા —“ આપના શુદ્ધ તત્ત્વના અજ્ઞાનથી અન્ય દેવતા ભકતો કર્મના ફલથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તો તે તે દેવતાઓનું આરાધન તો બીલકુલ સાર રહિત ગણાય ” એવી અર્જુનની માન્યતાને નીચેની વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ કરે છે —

યાતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥
ભૂતાનિ યાતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫

પદચ્છેદઃ—યાન્તિ, દેવવ્રતાઃ, દેવાન્, પિતૃન્, યાન્તિ,
પિતૃવ્રતાઃ, ભૂતાનિ, યાન્તિ, ભૂતેજ્યાઃ, યાન્તિ, મદ્યાજિનઃ,
અપિ, મામ્.

સમાસાઃ—દેવેષુ વ્રત નિયમ યેષા તે इति દેવવ્રતા ।
પિતૃષુ વ્રત યેષા તે इति પિતૃવ્રતા । ભૂતેષુ વિનાયક માતૃગણ ચતુઃ-
ષષ્ટિ યોગિન્યાદિષુ હજ્યા પૂજ્યા યેષા તે इति ભૂતેજ્યાઃ । મા યષ્ટુ શીલં
યેષા તે મદ્યાજિન ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેવવ્રતા ઇન્દ્રાદિ દેવોભા નિયમ-
લક્ષિતવાળા, દેવાન્ દેવોને, યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતા શ્રાદ્ધાદિ
ક્રિયાપરાયણ પિતૃલકતો, પિતૃન્ પિતૃઓને, યાન્તિ પામે છે,
ભૂતેજ્યા ગણપતિ, માતૃકા, યોગિની ઇત્યાદિ ભૂતગણોને પૂજ-
નારા, ભૂતાનિ ભૂતોને, યાન્તિ પામે છે, મદ્યાજિન મારૂ
યજ્ઞન એ જેમનું શીલ છે તેવા, મામ્ મને, અપિ જ,
યાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—દેવોના લકતો દેવોને, પિતૃઓના લકતો
પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને, અને મને પૂજનારા તો મને
જ એમ અનુક્રમે પોતપોતાના આરાધ્યને મેળવે છે ૨૫

અવતરણિકા —“ મારા લકતોને સ સારની પુનરાવૃત્તિ
ન થવા ઉપ અનન્ત ફલની પ્રાપ્તિ થાય, એટલું જ નહીં,

પણ હું બહુ સુખપૂર્વક આરાધી શકાઉં તેવો છું ” એ આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

પત્રં પુષ્પ ફલં તોય યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥

તદહ ભક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—પત્રમ્, પુષ્પમ્, ફલમ્, તોયમ્, યઃ, મે, ભક્ત્યા, પ્રયચ્છતિ, તત્, અહમ્, ભક્ત્યુપહતમ્, અશ્નામિ, પ્રયતાત્મનઃ.

ઋયુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ચચ્છતીતિ પ્રયચ્છતિ.

સમાસાઃ—ભવ યા ઉપહત્ત ઇતિ ભવ યુપહત્તમ્ । પ્રકર્ષેણ ચત, આત્મા યસ્ય સ પ્રયતાત્મા, તસ્ય પ્રયતાત્મન ।

અન્વય અને અર્થઃ—પત્રમ્ તુલસીનું પાદડું, પુષ્પમ્ ફુલ, ફલમ્ ફલ, તોયમ્ પાણી, અથવા જે કંઈ અનાયાસે મળેલું, ય જે ભક્ત, મે મને, પ્રયચ્છતિ અર્પણ કરે છે, પ્રયતાત્મન શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાનું, ભક્ત્યુપહતમ્ ભક્તિ વડે ભેટ તરીકે કદપાયેલું, તત્ તે અશ્નામિ ગ્રહણ કરું છું.

ભાવાર્થ —તુલસીપત્ર, પુષ્પ, ફલ, અથવા, જલ તેમાનું એકાદ અથવા અનાયાસે મળી આવેલું જે કંઈ, જે ભક્ત મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાનું ભક્તિપૂર્વક ભેટ તરીકે કદપાયેલું તે હું ગ્રહણ કરું છું: ૨૬

અવતરણિકા —“ પત્ર પુષ્પાદિક પણ ભક્તિ વડે અર્પણ કરાયેલા હું ગ્રહણ કરું છું, તો બધું કર્મ મારામા જ અર્પિત

થાય, તેમજ કરવું ઉચિત છે” એમ પોતામા ફલની ઈચ્છા અર્પણ કરવાનું કહે છે અને તેથી શુભાશુભ કર્મફલના બન્ધનોથી છુટી જવાનો માર્ગ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ બતાવે છે —

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, કરોષિ, યત્, અશ્નાસિ, યત્, જુહોષિ, દદાસિ, યત્, યત્, તપસ્યસિ, કૌંતેય, તત્, કુરુષ્વ, મદર્પણમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—અર્પ્યતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્

સમાસાઃ—મયિ અર્પણમ્ ઇતિ મદર્પણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —કૌંતેય હે કૌંતેય, યત્ જે, કરોષિ કર્મ તું કરે, યત્ જે કંઈ, અશ્નાસિ તું ખાય, યત્ જે, જુહોષિ અગ્નિમા હોમે યત્ જે કંઈ દદાસિ તું આપે, યત્ જે કંઈ તપસ્યસિ તપ કરે, તત્ તે, મદર્પણમ્ મને જ અર્પણ થાય તેમ, કુરુષ્વ કર

ભાવાર્થ —હે કૌંતેય ! જે કંઈ કર્મ તું કરે, જે કંઈ ખાય અગ્નિમા જે હોમ કરે, જે આપે, જે તપ કરે, તે સઘળું મારામા જ અર્પણ કર ૨૭

અવતરણિકાઃ—“ એવી રીતે મારામા કર્મ અર્પણ કરવાની બુદ્ધિ રાખવાથી તને શો ક્ષાયદો થશે” તે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

શુભાશુભફલૈરેવ મોક્ષ્યસે કર્મબધનૈઃ ॥

સન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—શુભાશુભફલૈઃ, એવમ્, મોક્ષ્યસે, કર્મ-
બન્ધનૈઃ, સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા, વિમુક્તઃ, મામ્, ઉપૈષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—બધ્યતે અનેન ઇતિ બન્ધનમ્. વિશેષેણ
મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ

સમાસાઃ—શુભ ચ અશુભ ચ ઇતિ શુભાશુભે, શુભાશુભે
ફલે યેષા તાનિ શુભાશુભફલાનિ, તૈ શુભાશુભફલૈ । કર્મણ્યેવ
બન્ધનાનિ ઇતિ કર્મબન્ધનાનિ તૈ, કર્મબન્ધનૈ । સંન્યાસશ્વાસૌ મત્સ-
મર્પણતયા, કર્મત્વાદ્યોગશ્વાસૌ ઇતિ સંન્યાસયોગ, તેન યુક્ત આત્મા
અતઃ કરણ યસ્ય સ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા ।

અન્વય અને અર્થ—એવ એમ કરીને, શુભાશુભફલે.
શુભ અને અશુભ ફલવાળા, કર્મબન્ધનૈ કર્મરૂપી બંધનોથી,
મોક્ષ્યસે તુ છટે થઈશ, સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા મને કર્મો સમ-
ર્પણ કરવા રૂપી સંન્યાસ, તથા કર્તવ્યકર્મ કરવા રૂપી
કર્મયોગ, એ બંને વડે યુક્ત અતઃ કરણવાળો, વિમુક્ત
જીવતો છતા જ કર્મબંધનોથી છૂટી ગયેલો, મામ્ મને, ઉપૈ-
ષ્યસિ શરીર છોડ્યા પછી પામીશ

ભાવાર્થ—એમ મારામા કર્મો અર્પણ કરવાથી શુભ
અને અશુભ ફલવાળા કર્મ રૂપી બંધનોથી તુ મુક્ત થઈશ,
અને કર્મફલ સમર્પણ યોગ તેમજ કર્મયોગ એ બંનેના
અનુષ્ઠાન યુક્ત ચિત્તવાળો તુ જીવતા છતા જ કર્મ બંધનોથી
છૂટી જઈશ, અને આ શરીર છોડીને અવશ્ય મને પામીશ ૨૮

અવતરણિકા—“આપ ફક્ત આપના ભક્તો ઉપર જ

અનુગ્રહ કરો અને ઊભા ઉપર નહિ, તો આપને રાગ દ્વેષવાળા ગણવા કે કેમ ?' એ અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજંતિ તુ મા ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—સમઃ, અહમ્, સર્વભૂતેષુ, ન, મે, દ્વેષ્યઃ, અસ્તિ, ન, પ્રિયઃ, યે, ભજન્તિ, તુ, મામ્, ભક્ત્યા, મયિ, તે, તેષુ, ચ, અપિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—દ્વેષ્ટું યોગ્યઃ इति દ્વેષ્યઃ.

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ इति સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વ ભૂતેષુ ।

અન્યથા અને અર્થ — અહમ્ હું, સર્વભૂતેષુ બધા પ્રાણિમા, સમ તુલ્ય-સમાન જ છું, મે મારો, દ્વેષ્ય દ્વેષ-વિષય, અસ્તિ છે, ન નહિ, મે મારો, પ્રિય પ્રિય-પણ, ન નથી, તુ, પણ, યે જેઓ, મામ્ મને, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે, ભજન્તિ ભજે છે, તે તેઓ, મયિ મારામાં, ચ અને, તેષુ તેઓમાં, અપિ પણ, અહમ્ હું છું

ભાવાર્થ — હું પ્રાણિ માત્રને સમાન છું મને દ્વેષ કરવા લાયક કે પ્રિય કેઈ પણ નથી, છતાં પણ જેઓ મને ભક્તિ પૂર્વક ભજે છે, તેઓ મારામાં વર્તે છે, અને હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં રહું છું અર્થાત્ જેમ અગ્નિ પોતાની પાસે આવેલાની

જ ઠ ડી ઉરાડે છે, દૂર રહેલાની નહી, તેમજ મને લજનારા
સ્વાભાવિક રીતે જ મારા વિશેષ સબધમા આવે છે તેમાં
અગ્નિની માફક કોઈના પર પક્ષપાત નથી, પણ પાસે આવનાર
અને ન આવનારના ફલમા અવશ્ય ભેદ રહે છે ૨૯

અત્તરણિકા —“ મારી ભક્તિનુ મહાત્મ્ય તો જો ” એમ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ॥

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—અપિ, ચેત્, સુદુરાચારઃ, ભજતે, મામ્,
અનન્યમાક્, સાધુઃ એવ, સ, મન્તવ્યઃ, સમ્યક્, વ્યવસિતઃ હિ, સઃ-

વ્યુત્પત્તિઃ—મન્તું યતિઃ ઇતિ મન્તવ્યઃ. ન અન્યં
ભજતીતિ અનન્યમાક્.

સમાસાઃ—સુષ્ટુ અત્યન્ન દુષ્ટ આચાર આચરણ યસ્ય
સ સુદુરાચાર ।

અન્વય અને અર્થ—ચેત્ અગર, સુદુરાચાર અત્યંત
દુષ્ટાચરણવાળો, અપિ પણ, અનન્યમાક્ અનન્ય ભક્તિવાળો
થઈને, મામ્ મને, ભજતે લજે, તો, સાધુ સારા શીલવાળો,
એવ જ, સ તેને, મન્તવ્ય માનવો જોઈએ, હિ કારણ કે,
સ તે, સમ્યક્ યથાવત્-સારી રીતે, વ્યવસિત નિશ્ચયને
પ્રાપ્ત થયેલો છે.

ભાવાર્થ —અત્યંત દુરાચરણી મનુષ્ય પણ અનન્ય ભક્તિ-
વાળો થઈને અગર મને લજે, તો તેને શુભવૃત્ત-શીલ-વાળો

જ માનવો, કારણ કે ભગવદ્ભક્તિ રૂપ યથાર્થ નિશ્ચયને તે પ્રાપ્ત થયેલો છે ૩૦

અવતરણિકા:—ભગવદ્ભજનના પાકા નિશ્ચયથી અને પ્રભાવથી તે તુરત જ બધા દુરાચારોને છોડી દે છે, અને અનન્ત દુઃખપ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ભક્તિનું અપૂર્વ મહાત્મ્ય કહે છે —

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

પદચ્છેદ:—ક્ષિપ્રમ્, ભવતિ, ધર્માત્મા, શશ્વત્, શાન્તિમ્, નિગચ્છતિ, કૌંતેય, પ્રતિજાનીહિ, ન, મે, ભક્તઃ, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિ:—નિતરા ગચ્છતીતિ નિગચ્છતિ. પ્રકર્ષેણ નશ્યતીતિ પ્રણશ્યતિ.

સમાસા:—ધર્મે આત્મા-ચિત્ત યસ્ય સ ધર્માત્મા ।

અન્વય અને અર્થ —ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ધર્માત્મા ધર્મમાં અત કરણવાળો, ભવતિ થાય છે, શશ્વત્ નિત્ય, શાન્તિમ્ શાંતિને, નિગચ્છતિ પામે છે, કૌંતેય હે કૌંતેય, પ્રતિજાનીહિ તુ નિશ્ચયપૂર્વક બાણ, મે મારો, ભક્ત ભકત, પ્રણશ્યતિ નાશ પામે નહિ

ભવાર્થ —તે મારી ભક્તિમાં કૃતનિશ્ચય મનુષ્ય તુરતજ ધર્માત્મા થઈ જાય છે, અને નિત્ય શાન્તિને મેળવી લે છે હે કૌંતેય ! તુ નિશ્ચયથી બાણ કે મારો ભકત કદાપિ નાશ પામતો નથી ૩૧

અવતરણિકા —“ આચારબ્રહ્મને મારી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે, એમા શું આશ્ચર્ય ? મારી ભક્તિ તો હુબ્હુલ અને અધિકાર રહિત મનુષ્યોને પણ સ સારમાથી મુક્ત કરે છે, ” એમ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેऽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, હિ, પાર્થ, વ્યપાશ્રિત્ય, યે, અપિ, સ્યુઃ, પાપયોનયઃ, સ્ત્રિયઃ, વૈશ્યાઃ, તથા, શૂદ્રાઃ, તે, અપિ, યાન્તિ, પરામ્, ગતિમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ અપાશ્રિત્ય ઇતિ વ્યપાશ્રિત્ય.

સમાસાઃ—પાપ યોનિઃ યેષા તે પાપયોનયઃ ।

અન્વય અને અર્થ —પાર્થ હે પાથ, યે જેઓ, પાપ-યોનય પાપ—હલકી જાતિના, અપિ પણ, સ્ત્રિય અર્થાત્ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યા વૈશ્યો, શૂદ્રા શૂદ્રો, તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મારો, વ્યપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, પરામ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગતિને, યાન્તિ પામે છે, હિ જ

ભાવાર્થ —હે પાર્થ ! હલકી જાતિના મનુષ્યો પણ—અર્થાત્ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, અને શૂદ્ર પણ મારો આશ્રય કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિને અવશ્ય પામે છે ૩૨

અવતરણિકા —“ એમ હોવાથી સહાચારી અને કુલવાન મારા ભક્તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એમા નવાઈ શી ? ” એ આશયથી લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તઃ રાજર્ષયસ્તથા ॥

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ--કિમ્, પુનઃ, બ્રાહ્મણાઃ, પુણ્યાઃ, ભક્તાઃ, રાજર્ષયઃ, તથા, અનિત્યમ્, અસુખમ્, લોકમ્, ઇમમ્, પ્રાપ્ય, ભજસ્વ, મામ્.

વ્યુત્પત્તિઃ--પ્રકર્ષેણ આપ્ય ઇતિ પ્રાપ્ય

સમાસાઃ--રાજાનશ્ચ ભર્મા ઋષયશ્ચ ઇતિ રાજર્ષય । ન નિત્યઃ ઇતિ અનિત્ય, ત અનિત્યમ્ । ન વિગ્રહે સુખ યસ્મિન્સ- અસુખઃ, ત અસુખમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —પુન ત્યારે, પુણ્યા સુકૃતિ, બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણો, તથા તેમજ, ભક્તા ભકતો, રાજર્ષય રાજર્ષિઓ, વિષે તો, કિમ્ શુ કહેવું ?, અત તેથી, અનિત્યમ્ ક્ષણ- ભગુર, અસુખમ્ અને સુખરહિત, ઇમમ્ આ, લોકમ્ લોકને, પ્રાપ્ય પામીને, મામ્ મને ભજસ્વ ભજ

ભાવાર્થ --તો પછી પુણ્યશીલ બ્રાહ્મણો, ભકતો, અને રાજર્ષિઓ વિષે તો શી વાત જ કરવી ? અર્થાત્ તેમની કુલી- નતા અને માફ ભજન એ બે પરમગતિને કેટલી સહેલાઈથી મેળવી આપે છે, તે વિચારી મારો આશ્રય કરવો જોઈએ ઉપર પ્રમાણે પરમ ગતિ સુલભ હોઈને ક્ષણભગુર અને સુખ રહિત એવા આ સંસારમા જન્મ પામીને માફ જ ભજન કર ૩૩.

અવતરણિકા —ફરીને ભગવાન્ પોતાના ભજનનો પ્રકાર કહેતા ઉપસ હાર કરે છે --

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, યુક્ત્વા, એવમ્, આત્માનમ્, મત્પરાયણઃ

સમાસાઃ—મયિ મનઃ યસ્ય સ મન્મનાઃ । મમ ભક્તઃ હિતિ મદ્ભક્તઃ । મા યજર્તાતિ મદ્યાજી । અહં એવ પર અયન યસ્ય સઃ મત્પરાયણઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —મન્મના મારામા જ મનવાળો, ભવ થા, મદ્ભક્ત મારો જ ભક્ત થા, મદ્યાજી માડે જ પૂજન કરનારો થા, મામ્ મને જ, નમસ્કુરુ નમસ્કાર કર, એવમ્ એ પ્રમાણે, આત્માનમ્ ચિત્તને, યુક્ત્વા સમાહિત કરીને, મત્પરાયણ હું જ જેનો પરમ-આશ્રય છું તેવો તું, મામ્ મને, એવ જ, એષ્યસિ પામીશ

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! તું મારામાજ મનવાળો, મારોજ ભક્ત, અને માડે જ પૂજન કરનારો થા મને જ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે ચિત્તને સર્વભાવે મારામા જ લીન કરીને મારે પરાયણ તું થા, અને તેથીજ અવશ્ય તું મને પામીશ ૩૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत

सान्वयबोधिनीटीकोपेतोराजविद्याराजगुह्य

योगोनाમ नवमोऽध्यायः ॥

દશમોઽધ્યાયઃ ।

દશમો અધ્યાય.

અવતરણિકા — સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમા ભગ-
વાને પોતાનું ઉપાધિવાળું-સગુણ-તત્ત્વ, તેમજ સગુણ બ્રહ્મની
ઉપાસનામા સહાયભૂત વિભૂતિઓ પણ કહી, નવમા અધ્યાયમાં
નિર્ગુણ બ્રહ્મ, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં સહાયરૂપ
વિભૂતિઓ કહી, હવે દશમા અધ્યાયમા સવિશેષ અને નિર્વિ-
શેષ તત્ત્વની ઉપાસનામા ઉપાયરૂપ વિભૂતિઓ તથા, જે જે
સ્થાવમા ઈશ્વર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તે તે ભાવો, અને પોતાનું
દુર્વિજ્ઞેય તત્ત્વ પણ ફરીને કહેવાની જરૂર માનીને ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા --

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ભૂય એવ મહાબાહો શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ॥

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ. ભૂયઃ, એવ, મહા-

આહો, શૃણુ, મે, પરમમ્, વચઃ, યત્, તે, અહમ્, પ્રીયમાણાય,
વક્ષ્યામિ, હિતકામ્યયા.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રીન્તિ અનુભવતીતિ પ્રીયમાણઃ તસ્મૈ
પ્રીયમાણાય. કામ્યતે અનયા ઇતિ કામ્યા.

સમાસાઃ--હિતસ્ય કામ્યા ઇતિ હિતકામ્યા, તય
હિતકામ્યયા.

અન્વય અને અર્થ—શ્રીમગવાન્ શ્રીભગવાન્ ઉવાચ
ઓલ્યા, મહાઆહો હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન, મૂઘ ફરીને, એવ
પણ, મે માફ પરમમ્ ઉત્કૃષ્ટ, વચ વચન, શૃણુ સાંભળ
પ્રીયમાણાય સાંભળતા પ્રીતિ અનુભવતા એવા, તે તને, યત્ જે,
હિતકામ્યયા હિતની ઇચ્છાથી, વક્ષ્યામિ હું કહીશ

ભાવાર્થઃ—શ્રી ભગવાન્ ઓલ્યા—હે મહાબાહો! ફરીને
પણ માફ ઉત્તમ વચન, જે હું તારા હિતની ઇચ્છાથી સાંભળ-
વામા પ્રીતિ અનુભવતા એવા તને કહીશ તે તું સાંભળ ૧

અવતરણિકાઃ—“આગળ આપનું તત્ત્વ અનેક વખત કહે-
વાઈ ગયા છતાં ફરીને આપનેજ કહેવાની શી આવશ્યકતા પડી”
એ અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું
તત્ત્વ બીજાઓથી અગમ્ય છે એમ કહે છે—

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ॥

અહમાદિર્હિં દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ--ન, મે, વિદુઃ, સુરગણાઃ, પ્રભવમ્, ન

મહર્ષયઃ અહમ્, આદિઃ, હિ, દેવાનામ્, મહર્ષીણામ્, ચ સર્વશઃ-

સમાસાઃ—સુરાણા ગણાઃ ઇતિ સુરગણા મહાન્તશ્ચ
ઋષયશ્ચ ઇતિ મહર્ષય .

અન્વય અને અર્થ —મે મારી, પ્રથમ ઉત્પત્તિ, સુરગણા.
દેવતાના સમૂહો, વિદુ જાણે છે, ન નહીં, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ,
ન નહીં, દેવાનામ્ દેવોનો, આદિ કારણરૂપ, ચ અને, મહર્ષીણામ્
મહર્ષિઓનું પણ કારણ, સર્વશ બધી રીતે, અહમ્ હું, હિ જ છું

ભાવાર્થ —ઇન્દ્રાદિ દેવો તેમજ મહર્ષિઓ પણ મારી
ઉત્પત્તિ જાણતા નથી, દેવોનું તેમજ મહર્ષિઓનું પણ પ્રથમ
કારણ હું જ છું ૨

અવતરણિકા —“જેઓ મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે તેઓને
કેવું મોટું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે” તે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, અજમ્, અનાદિમ્, ચ, વેત્તિ,
લોકમહેશ્વરમ્, અસંમૂઢઃ, સઃ, મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ અતીવમૂઢ ઇતિ સંમૂઢઃ. પ્રર્કેષણ
મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે જન્મ યસ્ય સ અજ, ત અજમ્ । ન
વિદ્યતે આદિ કારણ યસ્ય સ અનાદિ, તમ્ અનાદિમ્ । મહાન્ ચ

અસૌ ईश्वरश्च इति महेश्वरः लोकाना महेश्वरः इति लोकमहेश्वर , तं लोकमहेश्वरम् । सर्वाणि च पापानि च इति सर्वपापानि तै सर्वपापै ॥

અન્યથા અને અર્થ — ય જે, મામ્ મને, અજમ જન્મરહીત અનાદિમ્ કારણ રહિત, ચ અને, લોકમહેશ્વરમ્ લોકોના ઇશ્વર રૂપે, વેતિ જાણે છે, સઃ તે, મર્ત્યેષુ મર્ત્ય પ્રાણિઓમા, અસમૂહન્ મોહરહિત, સર્વપાપૈ બધા પાપથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત કરાય છે

ભાવાર્થ.—જે મનુષ્ય મને અજન્મા અને અનાદિ તથા સર્વલોકના મહેશ્વર તરીકે જાણે છે, તે બધા મનુષ્યોમા મોહ રહિત થયેલો દરેક જાતના પાપમાથી છુટો થાય છે ૩

અવતરણિકા — ભગવાન્ પોતાનુ લોકેશ્વરપણુ જ સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવે છે —

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥

सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધિઃ, જ્ઞાનમ્, અસંમોહ , ક્ષમા, સત્યં, દમઃ, શમઃ, સુખમ્, દુઃખમ્, ભવઃ, અભાવઃ ભયમ્, ચ, અભયમ્, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—મુહ્યન્તે અનેન ઇતિમોહઃ. ભવતીતિ ભવઃ, ભાવઃ, भू-भावे घञ्, भूयते અનેन ઇતિ ભાવઃ. વિભેત્યસ્માત્ ઇતિ ભયમ્

સમાસાઃ—सुख्यक् मोह इति समोह , न समोह इति असमोह । न भाव इति अभाव । न भय इति अभयम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—બુદ્ધિ' સૂક્ષ્મ અર્થ'નું અવબોધન સામર્થ્ય, જ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન, અસમોહ ઉપસ્થિત બાણુવા યોગ્ય પદાર્થોમા વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા અપકાર પ્રતિ પણ ચિત્તની અવિકારતા, સત્યમ્ સત્ય, દમઃ બાહ્યેન્દ્રિયોપશમ, શમ અત - કરણુનિગ્રહ, સુક્ષ્મ સુખ, દુઃસ્વપ્ન સતાપ, મવ ઉત્પત્તિ, અમાવઃ નાશ, ચ અને, મયમ્ ભય, ચ અને, અમયમ્ અભય એવ પણ

ભાવાર્થ —બુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મૂઢતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ ભય અને અભય પણ,

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ॥

ભવતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિઃ, તપો, દાનમ્, યશઃ, અયશઃ, ભવન્તિ, ભાવાઃ, ભૂતાનામ્, મત્તઃ, એવ, પૃથગ્વિધાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમસ્ય ભાવઃ ઇતિ સમતા.

સમાસાઃ—ન હિંસા ઇતિ અહિંસા । ન યશ ઇતિ અયશ । પૃથક્ નાનાવિધા પ્રકારા યેષા તે પૃથગ્વિધા ।

અન્યથા અને અર્થ — અહિંસા પ્રાણિઓને કેાઈપણ જાતની આધાન કરવી તે, સમતા સમાનદૃષ્ટિ, તુષ્ટિઃ પ્રાપ્ત થએલમાં સતોષ, તપ ઈન્દ્રિય સંયમપૂર્વક શરીર પીડા, દાનમ્ યથાશક્તિ સંવિભાગ, યશ યશ, અયશ અધર્મજનિત અપકીર્તિ, ઇત્યાદિ ભૂતાનામ્ ભૂતોના, ભાવા ભાવો, મત્ત મારાથી, એવ જ, ભવન્તિ થાય છે

ભાવાર્થ —અહિંસા, સમદૃષ્ટિ, સતોષ, તપ, દાન, ધર્મ—
જન્ય યશ, અધર્મ જન્ય અપયશ, ઇત્યાદિ પ્રાણિઓના ભાવો
મારાથીજ તેમના કર્મના અનુરૂપ થાય છે ૫

અવતરણિકા —ભગવાન્ પોતાના લોક મહેશ્વરપણાની
પરપરા કહે છે --

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ॥

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

પદચ્છેદઃ--મહર્ષયઃ, સપ્ત, પૂર્વે, ચત્વારઃ, મનવઃ,
તથા, મદ્ભાવાઃ, માનસાઃ, જાતાઃ, યેષામ્, લોકઃ, ઇમાઃ, પ્રજાઃ-

વ્યુત્પત્તિઃ--મનસઃ જાતાઃ ઇતિ માનસાઃ.

સમાસાઃ--મદીયો ભાવઃ પ્રભાવો યેષુ તે મદ્ભાવાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ--સપ્ત સાત, મહર્ષય મહર્ષિઓ, તથા
તેમજ, પૂર્વે ભૂતકાલમા થઈ ગએલા, ચત્વાર ચાર, મનવ મનુઓ,
મદ્ભાવા મારા પ્રભાવથી યુક્ત, માનસા મનના સ કલ્પથી, જાતાઃ
ઉત્પન્ન થયા યેષામ્ જેઓનો, લોકઃ આ લોક, ઇમા આ, પ્રજાઃ
પ્રજાઓ છે

ભાવાર્થ --ભૃગુ પ્રભૃતિ સાત મહર્ષિઓ, અને સાવર્ણિ-
કાદિ ચાર મનુઓ મારા ભાવથી યુક્ત, અને મારા સ કલ્પથી
જન્મેલા છે, જેઓથી આ લોક અને આ પ્રજાઓ વિસ્તાર
પામેલી છે ૬

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાન્ પોતાના સગુણ
સ્વરૂપનો પ્રભાવ દર્શાવીને તેના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે --

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः, वेत्ति, तत्त्वतः, सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः.

व्युत्पत्तिः—विशेषेण भूतिः इति विभूतिः, तां विभूतिम्. कम्पते इति कम्पः.

समासाः—तत्त्वेन सहित यथा स्यात्तथा इति तत्त्वत । विशेषेण कम्प इति विकम्प , न विकम्प इति अविकम्प , तेन अविकम्पेन ।

અન્યથા અને અર્ -एताम् એ, મમ મારી, વિભૂતિમ્ વિભૂતિને, ચ તથા, યોગમ્ યોગને, ય જે, તત્ત્વત તત્ત્વપૂર્વક, વેત્તિ જાણે છે, સ તે અવિકમ્પેન સદા અચલ, યોગેન યોગવડે, યુજ્યતે જોડાય છે, અત્ર એમા, સંશય સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થ —એ મારા વિસ્તારને, તેમજ યોગ-તે તે અર્થ નિર્માણ સામર્થ્યને જે મનુષ્ય યથાર્થ જાણે છે, તે નિરતર અચલ-સારી રીતે જ્ઞાન-સ્થૈર્યરૂપી યોગ સમાધિ-વડે જોડાય છે ૭

અવતરણિકા —ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસનાનુ સ્વરૂપ નીચેના બે શ્લોકથી જણાવે છે —

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, સર્વસ્ય, પ્રભવઃ, મત્તઃ, સર્વમ્, પ્રવર્તતે, इति, મત્વા, મજન્તે, મામ્, બુધાઃ, માવસમન્વિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ इति પ્રભવઃ. પ્રકર્ષેણ વર્તતે इति પ્રવર્તતે. બોધન્તીતિ તે બુધાઃ.

સમાસાઃ—માવેન સમ્યક્ અન્વિતા इति માવસમન્વિતા ।

અન્વયઅને અર્થ —અહમ્ હું, સર્વસ્ય આખા જગતનો, પ્રભવ ઉત્પત્તિ કર્તા છું, મત્ત મારાથી, સર્વમ્ સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયા, તથા ફલ ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળું વિકૃતિ રૂપ આ સમસ્ત જગત્, પ્રવર્તતે ચાલે છે, इति એ પ્રમાણે મને સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર સર્વજ્ઞ, બધાનું ઉપાદાન-મૂલ-કારણ, સર્વનિયન્તા અને ભજવા લાયક, મત્વા માનીને, માવસમન્વિતા પરમાર્થ તત્ત્વમા પ્રવેશ રૂપી ભાવયુક્ત, બુધા પ્રાપ્ત કરેલ છે તત્ત્વપદાર્થ જેમણે તેઓ, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે

ભાવાર્થઃ—હું આ આખા જગતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છું, મારાથીજ આ વિકૃત શીલ જગત્ ચાલે છે એમ મને સાબળી, મનન કરી, પરમ તત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનીઓ મને ભજે છે ૮

મચ્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—મચ્ચિત્તાઃ, મદ્રતપ્રાણાઃ, બોધયન્તઃ, પર-સ્પરમ્, કથયન્તઃ, ચ, મામ્, નિત્યમ્, તુષ્યન્તિ, ચ, રમન્તિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ—બોધયન્તીતિ તે બોધયન્તઃ. કથયન્તીતિ તે કથયન્તઃ.

સમાસાઃ—મયિ ચિત્ત યેષા તે મચ્ચિત્તા । મા ગતા પ્રાણા ચક્ષુરાદય પ્રાણા इति મદ્રતપ્રાણા ।

અન્યથા અને અર્થ —મચ્ચિત્તાઃ મારામાજી ચિત્તવાળા, મદ્રતપ્રાણાઃ તેમજ મારામા અર્પણ કરેલ છે ચક્ષુ ઇત્યાદિ પ્રાણો જોણે, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, બોધયન્તઃ શ્રુતિ વિગેરેના પ્રમાણોથી બોધ કરાવતા, ચ અને, મામ્ માફ, કથયન્ત કીર્તન કરતા, ક્ષયન્તિ સંતોષ પામે છે, ચ અને, રમન્તિ આનંદ મેળવે છે ચ નિશ્ચયાર્થ

ભાવાર્થ —મારામા અર્પણ કરેલ મન અને પ્રાણવાળા તે મારા ઉપાસકો એક બીજાને મારો બોધ કરાવતા, તેમજ માફ કીર્તન કરતા તુષ્ટ થઈને પરમ આનંદ મેળવે છે ૯

અવરતણિકા —ઉપર કહેલી ઉપાસનાતુ ફલ કહે છે —
તેષા સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગ તં યેન મામુપયાંતિ તે ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તેષામ્, સતતયુક્તાનામ્, ભજતામ્, પ્રીતિ-પૂર્વકમ્, દદામિ, બુદ્ધિયોગમ્, તમ્, યેન, મામ્, ઉપયાન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ભજન્તીતિ તે ભજન્તઃ, તેષા ભજતામ્.

સમાસાઃ—સતત યુક્તા इति સતતયુક્તા તેષા સતત-યુક્તાનામ્ । પ્રીતિ પૂર્વે યથા સ્યાત્તથા इति પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ — સતતયુક્તાનામ્ નિરતર આસકત મનવાળાને, પ્રીતિપૂર્વકમ્ સ્નેહપૂર્વક, મજતામ્ ભજતા, તેષામ્ તેઓને, તમ્ તે, બુદ્ધિયોગમ્ બુદ્ધિયોગ, દદામિ હુ આપુ છુ, યેન જે વડે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઉપયાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ:—મારામા નિરતર જોડાએલા મનવાળા, અને મને પ્રેમપૂર્વક ભજતા એવા તે મારા ભકતોને હુ માગ તત્ત્વને જાણવા માટે તે બુદ્ધિ-યોગ બક્ષુ છુ, કે જે વડે સહેલાઈથી તેઓ મને પામે છે ૧૦

અવતરણિકા — ‘મારી પ્રાપ્તિમા વચ્ચે નડતા વિધોને નાશ કરનાર બુદ્ધિયોગ હુ મારા ભકતોને આપુ છુ ’ એવા આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

તેષામેવાનુકંપાર્થ મહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—તેષામ્, એવ, અનુકમ્પાર્થમ્, અહમ્, અજ્ઞાનજમ્, તમઃ, નાશયામિ, આત્મ ભાવસ્થ, જ્ઞાનદીપેન, ભાસ્વતા.

વ્યુત્પત્તિ:—અજ્ઞાનાત્ જાયતે इति અજ્ઞાનજઃ, તં અજ્ઞાનજમ્. માઃ અસ્ય અસ્તીતિ ભાસ્વાન્ તેન ભાસ્વતા.

સમાસા:—અનુકમ્પાયૈ इद स्यात् इति અનુકમ્પાર્થમ્ । આત્મન ભાવ इति આત્મભાવ તાસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ આત્મભાવસંસ્થ । જ્ઞાન एव दीपः इति જ્ઞાનદીપઃ તેન જ્ઞાનદીપેન ।

અન્વય અને અર્થ — તેષામ્ તેઓની, એવ જ, અનુકમ્પાર્થમ્ દયાની ખાતર, આત્મભાવસ્થઃ અ તઃકરણમા રહેલો,

આસ્વતા પ્રકાશિત, જ્ઞાનદીપેન જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે, અહમ્ હું, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાન—જન્ય, તમઃ અધકાર, નાશયાપિ નષ્ટ કરે છું

ભાવાર્થ —તેમની દયાની ખાતર હું તેમના અત કર—જુમા રહેલો, જવલત જ્ઞાન રૂપી દીપક વડે અજ્ઞાનજન્ય અધકારનો નાશ કરે છું ૧૧

અવતરણિકા —ઉપર પ્રમાણે ભગવાન્ વાસુદેવ વડે કહેલા—ચેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળો અર્જુન, ભગવાનની પ્રશંસા કરતો પૂછવા લાગ્યો —

અર્જુન ઉવાચ ।

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ॥

પુરુષ શાશ્વતં દિવ્ય માદિદેવમજ વિભુમ્ ॥ ૧૨ ॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ॥

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ, પરમ્, બ્રહ્મ, પરમ્, ધામ, પવિત્રમ્, પરમમ્, ભવાન્, પુરુષમ્, શાશ્વતમ્, દિવ્યમ્, આદિદેવમ્, અજમ્, વિભુમ્. આહુઃ, ત્વામ્, ઋષયઃ, સર્વે, દેવર્ષિઃ, નારદઃ, તથા, અસિતઃ, દેવલઃ, વ્યાસઃ, સ્વયમ્, ચ, એવ, બ્રવીષિ, મે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પૂયતે અનેન ઇતિ પવિત્રમ્ ન જાયતે ઇતિ અજઃ, તં અજમ્. વિશેષેણ ભવતીતિ વિભુઃ, તં વિભુમ્.

સમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ હિતિ આદિદેવઃ, ન આદિદેવમ્ । દેવાના ઋષિ હિતિ દેવર્ષિ ।

અન્યથા અને અર્થ —અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, પરમ્ મૈત્રી શ્રેષ્ઠ, ઘામ સ્થાન, પરમમ્ પરમ, પવિત્રમ્ પવિત્ર, ભવાન્ આપ જ છો, ત્વામ્ આપને, શાશ્વતમ્ નિત્ય, દિવ્યમ્ દિવ્ય આદિદેવમ્ સૌથી પ્રથમ દેવ, અજમ્ અજન્મા, વિભુમ્ વિભવશીલ, એમ દેવર્ષિ દેવર્ષિ, નારદ નારદ, અસિત અસિત, દેવલ દેવલ, વ્યાસ અને, વ્યાસ, આહુ કહે છે, ચ અને, સ્વયમ્ આપ પોતે, એવ એમ જ, મે મને, બ્રવીષિ કહે છે

ભાવાર્થ.—અર્જુન બોલ્યો—સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ, સર્વોત્કૃષ્ટ પદ, અને પરમ પવિત્ર આપ જ છો આપને નિત્ય, દિવ્ય આદિદેવ અજન્મા અને પરમ વૈભવશાળી ઇશ્વર એમ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ ઇત્યાદિ કહે છે, અને આપ પોતે પણ તેમજ કહે છે ૧૨-૧૩

સર્વમેતદ્વતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ॥

નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—સર્વમ્, એતન્, ઋતમ્, મન્યે, યત્, મામ્, વદસિ, કેશવ, ન, હિ, તે, ભગવન્, વ્યક્તિમ્, વિદુઃ, દેવાઃ, ન, દાનવાઃ.

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, મામ્ મને, વદસિ કહે છે, કેશવ હે કેશવ, એતન્ તે, સર્વમ્ સઘનું, ઋતમ્ સત્ય, શ્રી મ ભ ગી, ૨૫

મન્યે માનુ છું હિ કારણ કે, મગવન્ ઐશ્વર્યાદિ ૫૨-ગુણ સંપન્ન પ્રભો, તે આપના, વ્યક્તિમ્ પ્રભાવને, દેવા દેવો ન નહિ, દાનવા દાનવો, ન નહિ, વિદુ જાણે છે

ભાવાર્થ — હે કેશવ ! જે મને આપ કહો છો તે સઘળું હું સત્ય માનુ છું કારણ કે હે ભગવન્ ! આપના પ્રભાવને દેવો અથવા દૈત્યો કોઈ પણ જાણતા નથી ૧૪

અવતરણિકા — “ આપ મોથી પ્રથમ હોવાથી આપ સઘળી જ્ઞાન અશક્ય છે, આપ જ આપના સ્વરૂપને જાણી શકો છો વિગેરે અર્જુન કહે છે —

સ્વયમેવાત્મનાત્માન વેત્થ ત્વ પુરુષોત્તમ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વ્યુત્પત્તિ:—ભૂતાનિ ભાવયતિ ઉત્પાદયતીતિ ભૂત-ભાવનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ ભૂતભાવન.

સમાસા:—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ इति પુરુષોત્તમ, તત્સંબુદ્ધૌ પુરુષે ઉત્તમ । ભૂતાના ઈશ इति ભૂતેશ, તત્સંબુદ્ધૌ ભૂતેશ । દેવાનાં દેવઃ इति દેવદેવ તત્સંબુદ્ધૌ દેવદેવ । જગતા પતિ इति જગત્પતિ તત્સંબુદ્ધૌ જગત્પતે ।

અન્વય અને અર્થ — પુરુષોત્તમ હે પુરુષોમા ઉત્તમ, ભૂતભાવન હે ભૂતોના ઉત્પાદક ભૂતેશ હે ભૂતોના નિયતા, દેવદેવ હે દેવોના દેવ, જગત્પતે હે વિશ્વના પાલક, સ્વયમ્ જ્ઞેતાની મેળે, એ જ આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, વેત્થ જાણો છો

ભાવાર્થ — હે પુરુષોત્તમ, હે ભૂતોત્પાદક, હે ભૂતેશ, હે દેવદેવ, હે વિશ્વપાલક ! આપ જ પોતાની મેળે પોતાના આત્મા વડે પોતાને જાણો છો. ૧૫

અવતરણિકા.—“ અમારા જેવા સામાન્ય પ્રાણીઓને આપની વિભૂતિઓ જાણવાને અશક્ય છે, છતાં તે અવશ્ય જાણવા જોગ છે, તેથી કૃપા કરીને આપના સ્વરૂપનો વિસ્તાર આપ જ કહો ” એમ અર્જુન વિનંતિ કરે છે —

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

યાભિર્વિભૂતિમિલ્લોકા નિમાંસ્ત્વ વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—વક્તુમ્, અર્હસિ, અશેષેણ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, યાભિઃ, વિભૂતિભિઃ, લોકાન્, ઇમાન્, ત્વમ્, વ્યાપ્ય, તિષ્ઠસિ

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ આપ્યં इति व्याप्य विशेषेण भवन्तीति ते विभूतयः

સમાસાઃ—ત શેષ इति अशेषम्, तेन अशेषेण । આત્મન વિભૂતય इति आत्मविभूतयः ।

અન્યથા અને અર્થ — હિ તેથી, યાભિ જે, વિભૂતિભિ વિભૂતિઓ વડે, ઇમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, વ્યાપ્ય વ્યાપીને, ત્વમ્ આપ, તિષ્ઠસિ રહો છો, દિવ્યા. તે દિવ્ય, આત્મવિ-ભૂતય આપની વિભૂતિઓ, અશેષેણ સંપૂર્ણતાથી, વક્તુમ્ કહેવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે

ભાવાર્થ —તેથી જે વિભૂતિઓ વડે આપ આ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે, તે આપની દિવ્ય વિભૂતિઓને સંપૂર્ણ-તાથી કહેવાને આપ યોગ્ય છે ૧૬

અવતરણિકા —અર્જુન જાણુવા લાયક વિભૂતિઓ વિષે પ્રશ્ન કરે છે:—

કથં વિદ્યામહ યોગિંસ્ત્વા સદા પરિચિન્તયન્ ॥

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, વિદ્યામ્, અહમ્, યોગિન્, ત્વામ્, સદા, પરિચિન્તયન્, કેષુ, કેષુ, ચ, ભાવેષુ, ચિન્ત્યઃ, અસિ, ભગવન્, મયા.

વ્યુત્પત્તિ:—પરિતઃ ચિન્તયતીતિ પરિચિન્તયન્.

અન્યથા અને અર્થ —યોગિન્ હે ઐશ્વર્યસંપન્ન, ત્વામ્ આપનું, સદા નિરતર, પરિચિન્તયન્ સર્વભાવથી ધ્યાન કરતો, અહમ્ હું, કથમ્ કેવી રીતે, વિદ્યામ્ જાણી શકું ? ચ અને કેષુ, કયા, કેષુ કયા, ભાવેષુ ભાવોમા, ભગવન્ હે ભગવન્, મયા મારાથી, ચિન્ત્ય ધ્યાન થવા યોગ્ય, અસિ છે.

ભાવાર્થ —હે યોગેશ્વર ! આપનું નિરતર સર્વભાવોથી ધ્યાન કરતો હું આપને કેવી રીતે જાણી શકું ? તેમ જ હે ભગવન્, કયા કયા પદાર્થોમા આપ ખાસ ધ્યાન યોગ્ય છે ? ૧૭

અવતરણિકા:—“ સાતમા અને નવમા અધ્યાયમા વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે છતાં પણ ફરીને કેમ પૂછે છે ?” એમ કહાચ ભગવાન્ અર્જુનને પ્રશ્ન કરે તો તેના

જવાબમા અર્જુન, સ શ્લેષમા સાલળેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી સાલળવાની જાણ દર્શાવે છે —

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ॥

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ૧૮॥

પદચ્છેદઃ—વિસ્તરેણ, આત્મનઃ, યોગમ્, વિભૂતિમ્, ચ, જનાર્દન, ભૂયઃ, કથય, તૃપ્તિઃ, હિ, શૃણ્વતઃ, ન, અસ્તિ, મે, અમૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—શૃણોતીતિ શૃણ્વન્, તસ્ય શૃણ્વતઃ તૃપ્યન્તે અનયા इति તૃપ્તિઃ ન મૃતં इति અમૃતમ્

અન્વય અને અર્થ —જનાર્દન હે જનાર્દન, આત્મન. આપનો, યોગમ્ ઐશ્વર્યાતિશય, ચ અને, વિભૂતિમ્ વિભૂતિને, ભૂય ક્રીને, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક, કથય કહો, હિ કારણ કે, અમૃતમ્ આપના મુખથી ઝરતુ વાક્યામૃત, શૃણ્વત સાલળતા, મે મારો, તૃપ્તિ સતોષ, અસ્તિ છે, ન નહિ

ભાવાર્થ —હે જનાર્દન ! આપનો યોગ અને વિભૂતિઓ ક્રીને વિસ્તારથી કહો, કારણ કે આપના મુખમાથી ઝરતું વાક્યરૂપી અમૃત સાલળતા મને તૃપ્તિ થતી નથી ૧૮

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનના પ્રશ્નો સાલળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તેનો ઉત્તર આપે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ. હન્ત, તે, કથયિ-
ષ્યામિ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, પ્રાધાન્યતઃ, કુરુશ્રેષ્ઠ,
ન, અસ્તિ, અન્તઃ, વિસ્તરસ્ય, મે

સમાસાઃ—પ્રાધાન્યેન યથા સ્થાત્તથા ઇતિ પ્રાધાન્યતઃ ।
કુરુણા શ્રેષ્ઠ ઇતિ કુરુશ્રેષ્ઠ તત્સવુદ્ધૌ કુરુશ્રેષ્ઠ ।

અન્યથા અને અર્થ —શ્રી ભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ
બોલ્યા, હન્ત અનુમતિદર્શક અન્યથા કુરુશ્રેષ્ઠ હે કુરુશ્રેષ્ઠ,
દિવ્યા દિવ્ય, આત્મવિભૂતય. પોતાની વિભૂતિઓ, પ્રાધાન્યત
મુખ્યત્વે કરીને, તે તને, કથયિષ્યામિ કહીશ, હિ કારણ કે,
મે મારી, વિસ્તરસ્ય વિભૂતિઓના વિસ્તારનો, અન્ત છેડો,
અસ્તિ છે, ન નહિ

ભાવાર્થ —શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—ખરેખર, હે કુરુશ્રેષ્ઠ !
હું મારી દિવ્ય વિભૂતિઓમાની મુખ્ય મુખ્ય તને કહીશ,
કારણ કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો છેડો તો છે જ
નહિ ૧૯

અવતરણિકા —હવે ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરીને
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઐશ્વર્યનું તથા વિભૂતિઓનું
વર્ણન કરે છે —

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ॥

અહમાદિશ્ચ મધ્ય ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, આત્મા, ગુડાકેશ, સર્વભૂતાશય-

સ્થિતઃ, અહમ્, આદિઃ, ચ, મ-યમ્, ચ, ભૂતાનામ્, અન્તઃ, એવ, ચ.

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ હિતિ સર્વભૂતાનિ તેષા
આશય હિતિ સર્વભૂતાશય, તસ્મિન્ તિષ્ઠન્તિ સર્વભૂતાશયસ્થિત

અન્વય અને અર્થઃ—ગુડાકેશ હે નિદ્રાને જીતનાર
અર્જુન, સર્વભૂતાશયસ્થિત પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમા રહેલો,
આત્મા આત્મા, અહમ્ હુ હુ, ચ અને, ભૂતાનામ્ ભૂતોનુ,
આદિ કારણ, ચ અને, મધ્યમ્ સ્થિતિ, ચ તેમજ, અન્તઃ
નાશ, અહમ્ હુ, એવ જ હુ

ભાવાર્થ —હે નિદ્રાને જીતનાર અર્જુન ! પ્રાણિમાત્રના
હૃદયપ્રદેશમા રહેલો આત્મા તે હુ હુ, વળી ભૂતોનુ મૂલ
કારણ, સ્થિતિ અને પ્રલય-નાશ, પણ હુ જ હુ ૨૦

અવતરણિકાઃ—“ ઉપરના મારા યાનમા ચિત્તની
સ્થિરતા ન મેળવનારાઓ, મારા બીજા બાહ્ય ધ્યાનોથી મને
આણે ” એવા આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ ૬૩મા
અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી પોતાની મુખ્ય વિભૂતિઓ કહે છે —

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુ ઝ્યોતિષાં રવિરશુમાન્ ॥

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહ શશી ' ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—આદિત્યાનામ્, અહમ્, વિષ્ણુઃ, ઝ્યોતિ-
ષામ્, રવિઃ, અંશુમાન્, મરીચિઃ, મરુતામ્, અસ્મિ, નક્ષત્રાણામ્,
અહમ્, શશી

વ્યુત્પત્તિઃ—અદિતેઃ અપત્ય પુમાન્ इति आदित्यः
तेषां आदित्यानाम् ज्योतिः अस्य अस्तीति ज्योतिष तेषां
ज्योतिषाम् अंशवः अस्य सन्तीति अंशुमान्.

અન્યથા અને અર્થ —આદિત્યાનામ્ બાર આદિત્યોમા,
વિષ્ણુઃ વિષ્ણુ, અહમ્ હુ, જ્યોતિષામ્ પ્રકાશક પદાર્થોમા,
અંશુમાન્ કિરણોવાળો, સૂર્ય સૂર્ય, મરુતામ્ મરુત નામના
દેવગણોમા, મરીચિ મરીચિ, નક્ષત્રાણામ્ અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રોમા,
શશી ચંદ્રમા, અહમ્ હુ છુ

ભાવાર્થ —બાર આદિત્યોમા વિષ્ણુ નામનો આદિત્ય
હુ છુ, પ્રકાશક વસ્તુઓમા રશ્મિવાન સૂર્ય હુ છુ, મરુત
નામના દેવગણોમા મરીચિ હુ છુ, અને અશ્વિની ઇત્યાદિ
નક્ષત્રોમા ચંદ્રમા હુ છુ ૨૧

वेदाना सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥

इन्द्रियाणा मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

પદચ્છેદઃ—વેદાનામ્, સામવેદઃ, અસ્મિ, દેવાનામ્
અસ્મિ, વાસવઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્, મનઃ, ચ, અસ્મિ ભૂતાનામ્,
અસ્મિ, ચેતના.

વ્યુત્પત્તિઃ—વમૂનિ સન્તિ અસ્ય इति वासवः इन्द्रेण
दुर्जयं इति इन्द्रियम्.

સમાસાઃ—સામ્ના વેદઃ इति सामवेद ।

અન્યથા અને અર્થ —વેદાનામ્ વેદોમા, સામવેદ સામવેદ

અસ્મિ હુ છુ, દેવાનામ્ દેવોભા, વાસવ ઇન્દ્ર, અસ્મિ હુ
છુ, ચ તથા, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોભા, મન મન, અસ્મિ હુ
છુ, મૂતાનામ્ પ્રાણિઓભા, ચેતના જ્ઞાનશક્તિ, અસ્મિ હુ છુ

ભાવાર્થ:—વેદોભા સામવેદ, દેવોભા ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોભા
મન, અને પ્રાણિઓભા જ્ઞાનશક્તિ તે હુ છુ ૨૨

રુદ્રાણાં શકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ॥

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥૨૩॥

પદચ્છેદ:—રુદ્રાણામ્, શંકરઃ, ચ, અસ્મિ, વિત્તેશઃ,
યક્ષરક્ષસામ્, વસૂનામ્, પાવકઃ, ચ, અસ્મિ, મેરુઃ, શિશ્વરિ-
ણામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—શંકરોતીતિ શંકરઃ. શિશ્વરં અસ્ય
અસ્તીતિ શિશ્વરી, તેષાં શિશ્વરિણામ્.

સમાસા:—વિત્તાના ઈશઃ इति વિત્તેશ । યક્ષાસિ ચ
રક્ષાસિ ચ इति યક્ષગ્ક્ષાસિ, તેષા યક્ષરક્ષસામ્ ।

અન્વય અને અર્થ —રુદ્રાણામ્ એકાદશ રૂદ્રોભા, શકર
શકર, અસ્મિ હુ છુ, ચ અને, યક્ષરક્ષસામ્ યક્ષો અને
રાક્ષસોભા, વિત્તેશ ધનાધ્યક્ષ કુબેર, ચ તથા, વસૂનામ્ આઠ
વસુઓભા, પાવક પાવક નામનો વસુ, અસ્મિ હુ છુ,
શિશ્વરિણામ્ પર્વતોભા, મેરુઃ મેરુ, અહમ્ હુ છુ

ભાવાર્થ —અગ્યાર રૂદ્રોભા શકર તે હુ છુ, યક્ષ
અને રાક્ષસોભા કુબેર હુ છુ આઠ વસુઓભા અગ્નિ નામનો વસુ
હુ છુ, તથા પર્વતોભા મેરુ પર્વત તે હુ છુ ૨૩

પુરોધસા ચ મુખ્ય મા વિદ્ધિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ॥

સેનાનીનામહ સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—પુરોધસામ્, ચ, મુખ્યમ્, મામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ, વૃહસ્પતિમ્, સેનાનીનામ્, અહમ્, સ્કન્દઃ, સરસામ્, અસ્મિ, સાગરઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—મુખે આદૌ-ભવઃ इति મુખ્યઃ તં મુખ્યમ્. સેના નયન્તીતિ તે સેનાન્યઃ, તેષામ્ સેનાનીનામ્

સમાસાઃ—વૃહત પતિ इति વૃહસ્પતિ ત વૃહસ્પતિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —પાર્થ હે પાર્થ, પુરોધસામ્ પુરોહિતોમા, મુખ્યમ્ સૌથી પ્રધાન, વૃહસ્પતિમ્ બૃહસ્પતિ, મામ્ મને, વિદ્ધિ જાણુ, ચ તથા, સેનાનીનામ્ સેનાધિપતિઓમા, સ્કન્દ કુમાર કાર્તિકેય, અહમ્ હું છું, સરસામ્ સ્થિર જલાશયોમા, સાગર સમુદ્ર, અસ્મિ હું છું

ભાવાર્થ.—હે પાર્થ ! પુરોહિતોમા સૌથી મુખ્ય બૃહસ્પતિ મને જાણુ, તથા સેનાધિપતિઓમા કુમાર કાર્તિકેય હું છું, સ્થિર જલાશયોમા સમુદ્ર હું છું ૨૪

મહર્ષીणा भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणा हिमालयः ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મહર્ષીણામ્, ભૃગુઃ, અહમ્, ગિરામ્, અસ્મિ, એકમ્, અક્ષરમ્, યજ્ઞાનામ્, જપયજ્ઞઃ, અસ્મિ, સ્થાવરાણામ્, હિમાલયઃ.

સમાસાઃ—જપ એવ યજ્ઞ હિતિ જપયજ્ઞ । હિમસ્ય
અલય હિતિ હિમાલયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ.—મહર્ષીણામ્ મહાન્ ઋષિઓમા, ભૃગુઃ
ભૃગુઋષિ, અહમ્ હુ હુ, ગિરામ્ વાયાઓમા, એકમ્ એક જ
અક્ષરમ્ અક્ષર—અવિનાશી-ઐકાર, અસ્મિ હુ હુ યજ્ઞાનામ્
યજ્ઞોમાં, જપયજ્ઞ જપયજ્ઞ, અસ્મિ હુ હુ, સ્થાવરાણામ્
સ્થિતિવાળા પદાર્થોમા હિમાલય હિમાલય હુ હુ

ભાવાર્થઃ—મહાન્ ઋષિઓમા ભૃગુઋષિ હુ હુ, વાણીમાં
એકાક્ષર ઐકાર હુ હુ, યજ્ઞોમા જપયજ્ઞ હુ હુ, સ્થિર
પદાર્થોમા હિમાલય તે હુ હુ ૨૫

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણા દેવર્ષીણા ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—અશ્વત્થઃ, સર્વવૃક્ષાણામ્, દેવર્ષીણામ્, ચ,
નારદઃ, ગંધર્વાણામ્, ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનામ્, કપિલઃ, મુનિઃ.

સમાસાઃ—સર્વે ચ અમી વૃક્ષાશ્ચ હિતિ સર્વવૃક્ષાઃ, તેષા
સર્વવૃક્ષાણામ્ દેવાના ઋષયઃ હિતિ દેવર્ષયઃ, તેષાં દેવર્ષીણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વવૃક્ષાણામ્ બધા વૃક્ષોમા,
અશ્વત્થ પીપળો, ચ અને, દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમા, નારદઃ
નારદ, ગંધર્વાણામ્ ગંધર્વોમા, ચિત્રરથ ચિત્રરથ, સિદ્ધાનામ્
જન્મથી જ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત હોય તેવાઓમાં
કપિલ કપિલ, મુનિઃ મુનિ—તે હુ હુ

ભાવાર્થઃ—બધા વૃક્ષોમા પીપળો, દેવર્ષિઓમા નારદ,

ગધર્વોમા ચિત્રરથ નામનો ગધર્વ, તથા જન્મથી જ પર-
મૈશ્વર્યાદિ સપન્ન સિદ્ધ લોકોમા કપિલમુનિ તે હુ હુ ૨૬

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणा नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્, અશ્વાનામ્, વિદ્ધિ, મામ્,
અમૃતોદ્ભવમ્, ऐरावतम्, गजेन्द्राणाम्, नराणाम्,, च नराधिपम्-

व्युत्पत्तिः—शृणोति अनेन इति श्रवः.

સમાસાઃ—ઉચ્ચૈ શ્રવસી यस્ય સ ઉચ્ચૈ શ્રવા, ત ઉચ્ચૈ-
શ્રવસમ્ । અમૃતનિમિત્તમથનાદ્ ઉદ્ભવ यस્ય સ અમૃતોદ્ભવ, ત
અમૃતોદ્ભવમ્ । ગજાનાં હન્દ્રં હિતિ ગજેન્દ્ર, તેષાં ગજેન્દ્રાણામ્ । નરાન્
અધિક પાતીતિ નરાધિપ, ત નરાધિપમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ—અશ્વાનામ્ ઘોડાઓમા અમૃતોદ્ભવમ્
અમૃત મેળવવા સારૂ કરવામા આવેલા સમુદ્રમથનમાથી
ઉત્પન્ન થયેલ, ઉચ્ચૈશ્રવસમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો,
ગજેન્દ્રાણામ્ મોટા હાથીઓમા, ऐरावतम् ઐરાવત, ચ અને,
नराणाम् મનુષ્યોમા, नराधिपम् નરાધિપતિ-રાજા, મામ્ મને,
विद्धि જાણુ

ભાવાર્થ—ઘોડાઓમા અમૃત મથન વખતે સમુદ્ર-
માથી નીકળેલ ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો ઘોડો, મોટા હાથીઓમા
ઐરાવત નામનો હાથી, અને મનુષ્યોમા રાજા મને જાણુ ૨૭

આયુધાનામહં વજ્ર ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ॥

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુધાનામ્, અહમ્, વજ્રમ્, ધેનૂનામ્, અસ્મિ, કામધુક્, પ્રજનઃ, ચ, અસ્મિ, કન્દર્પઃ, સર્પાણામ્, અસ્મિ, વાસુકિઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—કામાન્ દોગ્ધીતિ કામધુક્ પ્રકર્ષેણ જનયતે इति પ્રજનઃ.

અન્વય અને અર્થ.—આયુગાનામ્ આયુધોમા, વજ્રમ્ દધીચિ-ઋષિના હાડકાતુ બનાવેલુ વજ્ર, અહમ્ હું છું, ધેનૂનામ્ ગાયોમા, કામધુક્ કામનાઓને આપનારી કામદુધા, અસ્મિ હું છું, પ્રજન પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ, કન્દર્પઃ કામ, અસ્મિ હું છું, સર્પાણામ્ સર્પોમા, વાસુકિ વાસુકિ, અહમ્ હું છું

ભાવાર્થ —આયુધોમા વજ્ર, ગાયોમા કામદુધા ગાય, સંલોગપ્રધાન નહિ પરંતુ માત્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ કામદેવ, તથા સર્પોમા વાસુકિ નામનો સર્પ તે પણ હું છું. ૨૮

અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ॥

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તઃ, ચ, અસ્મિ, નાગાનામ્, વરુણઃ,

યાદસામ્, અહમ્, પિતૃણામ્, અર્યમા, ચ, અસ્મિ, યમ, સય-
મતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ યમયતિ ઇતિ સયમન્, તેષાં
સયમતામ્,

અન્યથા અને અર્થઃ—નાગાનામ્ ઝેર-રહિત સર્પોભા,
અનન્ત સર્પોભો રાજા શેષ, અસ્મિ હુ છુ, ચ અને.
યાદસામ્ જલચરોભા, વરુણ વરૂણ, પિતૃણામ્ પિતૃઓભા
અર્યમા, અસ્મિ હુ છુ, ચ તથા સયમતામ્ નિયમન કર-
નારાઓભા, યમ યમ, અહમ્ હુ છુ

ભાવાર્થ —નિર્વિષ સર્પોભા તેમના રાજા અનન્ત શેષ-
ભગવાન્, જલચરોભા તેના રાજા વરૂણ પિતૃઓભા તેના
રાજા અર્યમા તથા ધર્મ અધર્મ ઇત્યાદિભા અનુગ્રહ,
નિગ્રહ કરનારાઓભા યમરાજ તે હુ છુ ૨૯

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ॥

મૃગાણા ચ મૃગેન્દ્રોઽહ વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રહ્લાદઃ ચ, અસ્મિ, દૈત્યાનામ્, કાલઃ,
કલયતામ્, અહમ્, મૃગાણામ્, ચ, મૃગેન્દ્રઃ, અહમ્, વૈનતેયઃ ચ,
પક્ષિણામ્

વ્યુત્પત્તિઃ—દિતેઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દૈત્યાઃ, તેષાં
દૈત્યાનામ્. કલયતીતિ કલયન્, તેષાં કલયતામ્. વિનતાયાઃ
અપત્ય પુમાન્ વૈનતેયઃ પક્ષસી અસ્ય અસ્તીતિ પક્ષી, તેષાં
પક્ષિણામ્

સમાસાઃ—મૃગાણામ્ હન્દ્ર ઇતિ મૃગેન્દ્ર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દૈત્યાનામ્ દાનવોભા પ્રહ્લાદ
પ્રહ્લાદ અસ્મિ હુ છુ, ચ અને, કલપતામ ગણુના કર-
નારાઓભા, કાલ કાલ, અહમ્ હુ છુ, ચ તથા મૃગાણામ્
પશુઓભા, મૃગેન્દ્ર. સિ હિ અથવા વ્યાધ્ર, અહમ્ હુ છુ, ચ
અને, પક્ષિણામ્ પક્ષીઓભા, વૈનતેય ગરૂડ હુ છુ

ભાવાર્થઃ—દૈત્યોભા હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર ભકત પ્રહ્-
લાદ, તથા ગણુના કરનારાઓભા કાલ, પશુઓભા સિ હિ કે
વાધ, અને પક્ષીઓભા ગરૂડ તે હુ છુ ૩૦

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ॥

झषाणा मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

પદચ્છેદઃ—પવનઃ, પવતામ્ અસ્મિ, રામઃ, શસ્ત્ર-
મૃતામ્, અહમ્, ઝષાણામ્, મકરઃ, ચ, અસ્મિ, સ્રોતસામ્,
અસ્મિ, જાહ્નવી

व्युत्पत्तिः—रमन्ते अस्मिन्निति रामः, पवते इति
पवत् तेषां पवताम् शस्त्राणि विभ्रतीति शस्त्रभृतः, तेषां
शस्त्रभृताम्. जहोः अपत्यं स्त्री इति जाह्नवी

અન્યથા અને અર્થ—પવતામ્ પાવન કરનારી વસ્તુ-
ઓભા, પવન પવન અસ્મિ હુ છુ શસ્ત્રમૃતામ્ શસ્ત્ર
ધારણ કરનારાઓભા, રામ રામ, અહમ્ હુ છુ, ઝષાણામ્
મત્સ્યોભા, મકર મગર, અસ્મિ હુ છુ, ચ અને, સ્રોતસામ્
પ્રવાહોભા, જાહ્નવી ગંગા, અસ્મિ હુ છુ

ભાવાર્થ.—પાવન કરનારી વસ્તુઓમા પવન, શસ્ત્ર-ધારીઓમા રામ, માછલાઓમા મગર, અને પ્રવાહોમા ભગ-શ્રતીગગા તે હુ છુ ૩૧.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાના વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—સર્ગાણામ્, આદિઃ, અન્તઃ, ચ, મ-યમ્, ચ, એવ, અહમ્. અર્જુન, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિદ્યાનામ્, વાદઃ, પ્રવદતામ્, અહમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—સૃજ્યન્તે इति सर्गाः, तेषां सर्गाणाम्-આત્માનં અધિકૃત્ય इति अ-यात्मम् પ્રકર્ષેણ વદતીતિ પ્રવદન્, તૈષાં પ્રવદતામ્.

સમાસાઃ—અધ્યાત્મં એવ વિદ્યા इति अ-यात्मविद्या ।

અન્વય અને અર્થ—અર્જુન હે અર્જુન, સર્ગાણામ્ સૃષ્ટિઓની, આદિ ઉત્પત્તિ, મધ્યમ્ સ્થિતિ, ચ અને, અન્ત લય, અહમ્ હુ, એવ જ છુ, વિદ્યાનામ્ વિદ્યાઓમા, અધ્યા-ત્મવિદ્યા આત્મવિદ્યા, પ્રવદતામ્ વાદ કરનારાઓમા, વાદઃ વાદ, અહમ્ હુ છુ

ભાવાર્થ—હે અર્જુન । પ્રત્યેક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તે હુ જ છુ, વિદ્યાઓમા અધ્યાત્મવિદ્યા તે હુ છુ અને વાદ કરનારાઓમા—વાદ જલ્પ અને વિતડા એ ત્રણ વાદના પ્રકારોમા વાદ તે હુ છુ ૩૨

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ॥

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરાણામ્, અકારઃ, અસ્મિ, દ્વંદ્વઃ, સામાસિકસ્ય, ચ, અહમ્, એવ, અક્ષયઃ, કાલઃ, ધાતા, અહમ્, વિશ્વતોમુખઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સર્વેષા સમાસાનાં સમાહારઃ સામાસિક, સસ્ય સામાસિકસ્ય. ક્ષીયતે इति ક્ષયઃ. ન ક્ષયઃ इति અક્ષયઃ. આરયતીતિ ધાતા.

સમાસાઃ—વિશ્વત મુખાનિ યાય સ વિશ્વતોમુખ ।

અન્યથા અતે અર્થ —અક્ષરાણામ્ અક્ષરોમા, અકારઃ અકાર, અસ્મિ હુ છુ, ચ અતે, સામાસિકસ્ય બધા સમાસોમા, દ્વંદ્વઃ દ્વંદ્વ નામનો સમાસ હુ છુ, અક્ષય જેને કદિ ક્ષય થાય નહિ તેવો કાલઃ આયુષ્યની ગણના કરનાર, અહમ્ હુ, એવ જ છુ, વિશ્વતોમુખ આરે બાળુ મુખવાળો, ધાતા સર્વ કર્મ ક્ષેપદાતા, અહમ્ હુ છુ

ભાનાર્થ —વર્ણમાત્રામા “અ”કાર, સમાસોમા દ્વંદ્વ—સમાસ, કદી નાશ ન થાય તેવો કાલ, તેમજ ચોતરફ મુખવાળો સર્વ કર્મક્ષેપદાતા વિધાતા પણ હુ છુ ૩૩

મૃત્યુઃ સર્વેહરશ્વાહ મુદ્ગવશ્ચ મવિષ્યતામ્ ॥

કીર્તિઃ શ્રીર્વાકચનારીણાં સ્મૃતિર્મેઘા ધૃતિઃ ક્ષમા૩૪॥

શ્રી મ બ ગી, ૨૬

પદચ્છેદઃ—મૃત્યુઃ, સર્વહરઃ, ચ, અહમ્, ઉદ્ભવઃ, ચ, ભવિષ્યતામ્, કીર્તિઃ, શ્રીઃ, વાક્, ચ, નારીણામ્, સ્મૃતિઃ, મેધા, ધૃતિઃ, ક્ષમા.

વ્યુત્પત્તિઃ—સર્વ હરતીતિ સર્વહરઃ. ઉદ્ભવતિ इति ઉદ્ભવઃ ભવિષ્યતીતિ ભવિષ્યત્, તેષા ભવિષ્યતામ્.

અન્યથા અને અર્થ - સર્વહર બધી વસ્તુઓનું હરણું કરનાર, મૃત્યુ કાલ, અહમ્ હું છું ચ અને, ભવિષ્યતામ્ ભવિષ્યમા ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણિઓનો, ઉદ્ભવ ઉત્કર્ષ હું છું, નારીણામ્ સ્ત્રીઓમા, કીર્તિ ધાર્મિકપણાને અંગે ખ્યાતિ, શ્રી લક્ષ્મી વાક્ વાણી, ચ તથા, સ્મૃતિ લાખા વખત સુધી યાદદાસ્ત મેઘા ગ્રન્થ-ધારણશક્તિ, ધૃતિ ધૈર્ય, ક્ષમા માન અને અપમાનમા ચિત્તની અવિકારી સ્થિતિ તે હું છું

ભાવાર્થ — સકલ વસ્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ, અને સાવિ ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણિઓનો ઉત્કર્ષ-અભ્યુદય તે હું છું, વળી સ્ત્રીઓમા રહેલા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણો—કીર્તિ લક્ષ્મી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા તે પણ હું છું ૩૪

बृहत्साम तथा साम्ना गायत्री छन्दसामहम् ॥

मासाना मार्गशीर्षोऽह मृतूना कुसुमाकरः ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—વૃહત્સામ, તથા, સામ્નામ્, ગાયત્રી, છન્દસામ્, અહમ્, માસાનામ્, માર્ગશીર્ષઃ, અહમ્, ઋતૂનામ્, કુસુમાકરઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—ગાયન્તં ત્રાયતે इति गायत्री मृगशीर्षेण
युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति मार्गशीर्षः.

સમાસા:—કુસુમાના આકર इति कुसुमाकर ।

અન્યથા અને અર્થ:—તથા તેમજ, સામ્નામ્ સામવેદની
ઋચાઓમા, બૃહત્સામ બૃહત્સામ “ ત્વામિદિ હવામહે ” ઇત્યાદિ
અતિરાત્રમા છેલ્લુ સ્તોત્ર છે, જેમા ઇન્દ્રની સર્વેશ્વર રૂપે
સ્તુતિ કરવામા આવી છે તે બૃહત્સામ સ્તોત્ર, છન્દસામ
ત્રિંદુપ્, જગતી, બૃહતી ઇત્યાદિ છ દોમા ગાયત્રી ગાયત્રી,
અહમ્ હુ હુ, માસાનામ્ વર્ષના બાર મહીનાઓમા, માર્ગ-
શીર્ષ માગશર મહીનો, અહમ્ હુ હુ ઋતૂનામ્ છ ઋતુ-
ઓમા વસન્ત ઋતુ તે હુ હુ

ભાવાર્થ —તેમજ સામવેદની ઋચાઓમા બૃહત્સામ ઋચા,
છ દોમા ગાયત્રી છ દ, મહીનાઓમા માગશર મહીનો તથા
ઋતુઓમા વસન્તઋતુ તે હુ હુ ૩૫

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्वंवतामहम्३६॥

પદચ્છેદ:—દ્યૂતમ્, છલયતામ્, અસ્મિ, તેજઃ તેજ-
સ્વિનામ્, અહમ્, જયઃ, અસ્મિ, વ્યવસાયઃ, અસ્મિ, સત્ત્વમ્,
સત્ત્વવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—છલયતીતિ છલયન્, તેષા છલયતામ્.
તેજઃ અસ્ય અસ્તીતિ તેજસ્વી, તેષાં તેજસ્વિનામ્. જયન્તિ

અસ્મિન્નિતિ જયઃ. વ્યવસીયતે આત્મા અસ્મિન્નિતિ વ્યવસાયઃ.
સતઃ ભાવઃ સત્ત્વમ્. સત્ત્વ અસ્ય અસ્તીતિ સત્ત્વવાન્ તેષાં
સત્ત્વવતામ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ઠલપતામ્ પરસ્પર ઠગાઈ કરનારા-
ઓનો, ઘૂતમ્ બુગાર, અસ્મિ હું છું, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી
પુરૂષોત્તુ, તેજ તેજ-પ્રભા, અહમ્ હું છું જય જયશીલ
પુરૂષોત્તો જય, અસ્મિ હું છું, વ્યવસાયઃ વ્યવસાય કરનારા-
ઓનો અનન્ય વ્યવસાય-ઉદ્યમ, અસ્મિ હું છું, સત્ત્વવતામ્
બલધારી પુરૂષોત્તુ, સત્ત્વમ્ બલ, અહમ્ હું છું

ભાવાર્થ —પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમા ઘૂત હું છું,
તેજસ્વી પુરૂષોત્તુ તેજ, જયશીલ પુરૂષોત્તો જય, ઉદ્યમ-
નિષ્ઠોત્તો અનન્ય ઉદ્યમ, તથા બલવાન્ પુરૂષોત્તુ બલ તે
હું છું ૩૬

વૃષ્ણીના વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનજયઃ ॥

મુનીનામપ્યહ વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—વૃષ્ણીનામ્, વાસુદેવઃ, અસ્મિ, પાંડવા-
નામ્, ધનંજયઃ, મુનીનામ્, અપિ, અહમ્, વ્યાસઃ, કવીનામ્,
ઉશનાઃ, કવિઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—વસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ इति વાસુદેવઃ.
ધનં જયતીતિ ધનજય મનન શીલં અસ્ય इति મુનિઃ, તેષા
મુનીનામ્. કવયન્તે इति કવયઃ, તેષા કવીનામ્

અન્યથા અને અર્થ —વૃષ્ણીનામ્ યાદવોમા, વાસુદેવ
શ્રીકૃષ્ણ, અસ્મિ હુ હુ, પાંડવાનામ્ પાડવોમા, ધનંજય
ધનજય, મુનીનામ્ મનનશીલ-મ તદ્દૃષ્ટા ઋષિઓમા, વ્યાસ-
ભગવાન્ વેદવ્યાસ, અપિ પણ અહમ્ હુ, કવીનામ્ ક્ષત્ર-
દર્શીઓમા ઉશના ભગવાન્ શુક, કવિ કવિ હુ હુ

ભાવાર્થ:—યાદવોમા વાસુદેવ, પાડવોમા અર્જુન તથા
મુનિઓમા ભગવાન્ વેદવ્યાસ પણ હુ જ હુ, તેમજ ક્ષત્ર-
દર્શી-ભવિષ્ય ભૂત વિગેરેને જાણનાર-કવિઓમા ભગવાન્
શુકાચાર્ય કવિ તે હુ હુ ૩૭

દડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ॥

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

પદચ્છેદ:—દણ્ડઃ, દમયતામ્, અસ્મિ, નીતિઃ, અસ્મિ,
જિગીષતામ્, મૌનમ્, ચ, એવ, અસ્મિ, ગુહ્યાનામ્, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાન-
વતામ્, અહમ્

વ્યુત્પત્તિ:—દણ્ડચન્તે અનેન ઇતિ દણ્ડઃ દમયતીતિ
દમયન તૈષાં દમયતામ્ જેતુ ઇચ્છાન્તીતિ તે જિગીષવઃ. મુનેઃ
ભાવઃ કર્મ વા મૌનમ્ જ્ઞાન અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની, તૈષા જ્ઞાન-
વતામ્ ગોપ્તુ યોગ્યં ઇતિ ગુહ્યં, ગુહ્ય અસ્ય અસ્તીતિ ગુહ્યઃ
તૈષાં ગુહ્યાનામ્.

અન્યથા અને અર્થ —દમયતામ્ શાસન કરનારાઓનું,
દણ્ડ શાસન-યોગ્ય શિક્ષા, અસ્મિ હુ હુ, જિગીષતામ્ જય

શામવાની ઇચ્છાવાળાઓની, નીતિ જયના ઉપાય રૂપ ન્યાય-
પુરસ્કર પ્રણાલિ અસ્મિ હુ છું, ચ તથા, ગુહ્યાનામ્ રહસ્ય
ગુપ્ત રાખવા આહુનારાઓનું, મૌનમ્ મૂકભાવ, અસ્મિ હુ છું,
જ્ઞાનવતામ્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, અહમ્ હુ છું.

ભાવાર્થ:—ઉલ્ટે માર્ગે ચાલનારને શાસન કરનારાઓનો
હંડ, જય મેળવવા ઇચ્છનારાઓની ન્યાયપુરસ્કર નીતિ, તેમજ
રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા આહુનારાઓનું વાચયમ વ્રત-મૂળાપહ્નુ
તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓમા રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન, તે બધું હું
અ હું ૩૮

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥૩૯॥

પદચ્છેદ:—યત્, ચ, અપિ, સર્વભૂતાનામ્, બીજમ્,
તત્, અહમ્, અર્જુન, ન, તત્, અસ્તિ, વિના, યત્, સ્યાત્,
મયા, ભૂતમ્, ચરાચરમ્

व्युत्पत्ति:—चरतीति चरम् न चरतीति अचरम्.

समासा --सर्वाणि च भूतानि इति सर्वभूतानि तेषां
सर्वभूतानाम् । चर च अचर च इति चराचरम् ।

અન્યથા અન્યે અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન, ચ વળી, યત્
જે, સર્વભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનું, બીજમ્ ઉત્પત્તિનું કારણ, તત્
તો, અપિ પણ, અહમ્ હુ છું, ચરાચરમ્ સ્થાવર-જંગમ—
જડ-ચૈતન્ય, ભૂતમ્ વસ્તુમાત્ર, યત્ જે, મયા મારા, વિના
સ્વવાચ, સ્યાત્ હોય, તત્ તે (તેમ), અસ્તિ છે, ન નહિ.

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! વળી સર્વ પ્રાણિનું જે ઉત્પ-
ત્તિનું કારણ છે તે પણ હું જ છું જડ-ચૈતન્ય વસ્તુ માત્ર
મારા અસ્તિત્વ સિવાય હોય એમ બને જ નહિ ૩૮

અવતરણિકા —“આખા વિશ્વનિયંત્રને ઉપસ હાર કરતા
વિભૂતિઓનું સ પૂર્ણ વર્ણન અસંખ્યતાને લઈને થઈ શકે
તેમ નથી ” તેમ કહે છે —

નાતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરતપ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અન્તઃ, અસ્તિ, મમ, દિવ્યાનામ્,
વિભૂતીનામ્, પરંતપ, એષઃ, તુ, ઉદ્દેશતઃ, પ્રોક્તઃ, વિભૂતેઃ,
વિસ્તરઃ, મયા.

व्युत्पत्तिः—देश-प्रस्तुतार्थ-उत्क्रान्तः यथा स्यात्तथा
इति उद्देशतः प्रकर्षेण उक्तः इति प्रोक्तः.

અન્યથા અને અર્થ —પરતપ હે શત્રુઓને તાપ કરનાર
અર્જુન, મમ મારી, દિવ્યાનામ્ દિવ્ય ખાસ અશભૂત, વિભૂ-
તીનામ્ વિભૂતિઓનો, અન્ત છેડો-સમાપ્તિ-ધૃતિશ્રી, અસ્તિ
છે, ન નહિ એષ આ, વિભૂતે વિભૂતિનો, વિસ્તરઃ વિસ્તાર,
મયા મારાથી, પ્રોક્તઃ કહેવામા આવ્યો તે, તુ તો, ઉદ્દેશતઃ
એક દેશ માત્ર-પ્રસ્તુત અર્થની સામાન્ય સિદ્ધિ પૂરતો છે

ભાવાર્થ —હે પરતપ ! મારી ખાસ અશભૂત દિવ્ય
વિભૂતિઓની અસંખ્યતાને લઈને તેની ધૃતિ શ્રી છે જ નહિ, આ

જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મારા વડે તને કહેવામા આવ્યે
તે તો માત્ર એકદેશીય-સંક્ષેપથી છે ૪૦

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે વિભૂતિઓનું પૃથક્ પૃથક્
વર્ણન કરીને હવે એક સામટી કહે છે —

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशसभवम् ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, યત્, વિભૂતિમત્, સત્ત્વમ્, શ્રીમત્,
ઊર્જિતમ્, એવ. વા, તત્, તત્, એવ, અવગચ્છ, ત્વમ્, મમ
તેજોઽશસભવમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—વિભૂતિઃ અસ્ય અસ્તીતિ તત્ વિભૂતિમત્-
શ્રીઃ અસ્ય અસ્તીતિ તત્ શ્રીમત્.

સમાસા:—તેજસઃ અશ તેજોઽશ તેજોઽશ ત્ સભવ-
તીતિ તત્ તેજોઽશસભવમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — યત્ જે, સત્ત્વમ્ વસ્તુમાત્ર, વિભૂ-
તિમત્ ઐશ્વર્યસંપન્ન, શ્રીમત્ લક્ષ્મી-આદયતા યુક્ત, વા
અથવા, ઊર્જિતમ્ બલવાન, એવ જ હોય, તત્ તે, તત્ તે
મમ મારા, એવ જ, તેજોઽશસભવમ્ તેજના અશથી ઉત્પન્ન
થયેલું છે

ભાવાર્થ — વસ્તુમાત્ર જે કોઈ ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી, અથવા
બલયુક્ત હોય, તે સમસ્તને ખાસ મારા જ તેજના વિભા-
ગથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણુ ૪૧

અવતરણિકા.—લગવાનું સ ક્ષેપ, વિસ્તારથી પોતાની વિભૂ-
તિઓનું ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કરી ગયા, હવે એટલું બધું
એ થોડામા સમાઈ જવા સાથે સમજાઈ જતું હોય તે
આખાવવૃદ્ધ દરેકને પરમાત્માની વિભૂતિઓ એક સાથે જાણુ-
વાની તક મળે એવા હેતુથી લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ॥

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્ન મેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

પદચ્છેદ:—અથવા, બહુના, એતેન, કિમ્, જ્ઞાતેન, તવ-
ર્જુન, વિષ્ટમ્ય, અહમ્, ઇદમ્, કૃત્સ્નમ્, એકાંશેન, સ્થિતઃ,
જગત્.

સમાસા:—એકશ્વાસૌ અશ્વચ્ચ ઇતિ એકાશઃ, તેનું
એકાંશેન ।

અન્ય અને અર્થ —અર્જુન હે અર્જુન, અથવા અથવા
એતેન એ, બહુના ધણુ, જ્ઞાતેન જાણવા વડે કરીને, કિમ્ શું,
અહમ્ હું, ઇદમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ આખા, જગત્ જગતને, એકાંશેન એક
જ મારી કલાથી, વિષ્ટમ્ય દૃઢતાથી બાધીને, સ્થિત રહેલો છું

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! અથવા એ બધું જાણીને તને
શું ? થોડામા હું આખા જગતને દૃઢતાથી મારી એક જ
કલા વડે આશ્રય આપીને રહેલો છું ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत सान्त्वयबोधिनी
टीकोपेतोविभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अगीयारभो अध्याय.

અનંતરણિકા —દશમા અધ્યાયમા લગવાને કહેલી વિભૂ-
તિઓ સાલળીને તેને અભિનંદન આપતો, તથા જગતના
આત્મા, આદિ, પરમ-શ્રેષ્ઠ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને
સાક્ષાત્કાર કરવા ઈચ્છતો અર્જુન, નીચે પ્રમાણે ચાર
શ્લોકથી બોલ્યો —

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ મદનુગ્રહાય, પરમમ્,
ગુહ્યમ્, અધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્, યત્, ત્વયા, ઉક્તમ્, વચઃ, તેન,
મોહઃ, અયમ્, વિગતઃ, મમ

વ્યુત્પત્તિઃ—આત્માનં અધિકૃત્ય ઇતિ અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મં

इति संज्ञितम् शब्दितं इति अध्यात्मसंज्ञितम् विशेषेण गतः
इति विगतः.

समासाः—मयि अनुग्रह इति मदनुग्रहः तस्मै
मदनुग्रहाय ।

અન્યથા અને અર્થ — અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો,
મદનુગ્રહાય મારા ઉપરની અનુકરણને લઈને, યત્ જે, ગુપ્ત
ગુપ્ત રાખવા લાયક રહ્યું, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, અધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્
'અધ્યાત્મ' સજ્ઞાવાળું, વચ વચન, ત્વયા આપ વડે, ઉક્ત
કહેવામાં આવ્યું, તેન તે વડે, અયમ્ આ-હું હૃદયનાર હું,
અને મારા સગા-વડાલા મારાથી હણાઈ જશે ઇત્યાદિ-મોહ-
અમાત્મક અવિવેક બુદ્ધિ વિગત દૂર થઈ ગઈ છે

ભાવાર્થ — અર્જુન બોલ્યો:—મારા ઉપર અનુકરણ
પરસાવવાના હેતુથી અત્યંત ગુપ્ત રાખવા લાયક, શ્રેષ્ઠ,
અધ્યાત્મવાદ જે આપે કહ્યો તે વડે મારી આ અવિવેક-
બુદ્ધિ દૂર થઈ ગઈ છે ૧

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ ૨ ॥

पदच्छेदः—भवाप्ययौ, हि, भूतानाम्, श्रुतौ, विस्त-
रशः, मया, त्वत्तः, कमलपत्राक्ष, माहात्म्यम्, अपि, च,
अव्ययम्.

व्युत्पत्तिः—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति भवः.

આપ્યાયન્તે પ્રાણિનઃ અસ્મિન્ इति अप्ययः विस्तरेण यथास्या
तथा इति विस्तरशः. महात्मनः भावः माहात्म्यम्

સમાસાઃ—કમલસ્ય પત્રે કમલપત્રે, કમલપત્રે હ
અશ્વિની યસ્ય સ કમલપત્રાક્ષ, તરસબુદ્ધૌ કમલપત્રાક્ષ ।

અન્યથા અને અર્થ —મૂતાનામ પ્રાણિઓના, જ્ઞવાપ્યયે
ઉત્પત્તિ, વિનાશ, મયા મે વિસ્તરશ વિસ્તારથી, ત્વત્ત
આપની પાસેથી, શ્રુતૈ સાંભળ્યા, હિ જ, ચ તથા, કમલ
પત્રાક્ષ હે કમલના પત્રના જેવી આખવાળા, અવ્યયમ્ નાશ
રહિત, માહાત્મ્યમ્ મહાન ભાવ, અપિ પણ, (સાંભળ્યો)

ભાવાર્થ —પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ મે
આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યા, તેમજ હે કમલન
પાદડા જેવી સુદર આખવાળા ભગવન્ આપના અખડ
નાશરહિત એવા મહાન ભાવને પણ સાંભળ્યો ૨

एवमेतद्यथात्थ त्व मात्मान परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूप मैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, એતત્, યથા, આત્થ, ત્વમ્
આત્માનમ્ પરમેશ્વર, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છામિ, તે રૂપમ્, એશ્વરમ્
પુરુષોત્તમ

व्युत्पत्तिः—ईश्वरस्य इदं ऐश्वरम्.

અન્યથા અને અર્થ —પરમેશ્વર હે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભો, યથા
જેવો, ત્વમ્ આપ, આત્માનમ્ આપના આત્માને, આત્થ કહે

છો, એતદ્ તે, એવમ્ તેવો જ છે, પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ,
તે આપના ऐश्वरम् જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય, તેજ
ઈત્યાદિથી સપન્ન, રૂપમ્ રૂપને, દૃષ્ટુમ્ જોવાને, इच्छामि
હૃંછુ છુ

ભાવાર્થ --હે પરમેશ્વર! આપ જેવો આપના આત્માને
હો છો તેવો જ તે છે, હે પુરુષોત્તમ, હુ આપના એ
ઐશ્વર્યશાલી સ્વરૂપને જોવા હૃંછુ છુ ૩

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्व दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્યસે, યદિ, તત્, શક્યમ્, મયા, દ્રષ્ટુમ્
ઇતિ, પ્રભો, યોગેશ્વર, તતઃ, મે, ત્વમ્, દર્શય, આત્માનમ્,
अव्ययम्

व्युत्पत्तिः--प्रभवति सृष्टिस्थिति संहार प्रवेश प्रशा-
सनेषु इति प्रभुः, तत्संबुद्धौ प्रभो.

समाम्नाः—योगिनः एवयोगाः, तेषा ईश्वरः योगेश्वर ,
तत्संबुद्धौ योगेश्वर ।

અન્વય અને અર્થ —પ્રભો હે સર્વશક્તિમાન, યદિ
અગર, તત્ તે સ્વરૂપ, મયા મારા વડે, દૃષ્ટુમ્ જોવાને,
શક્યમ્ શક્ય છે, (એમ) મન્યસે આપ માનતા હો, તત
તો, યોગેશ્વર હે યોગીઓના અધિપતિ ત્વમ્ આપ, अव्य-
यम् અવિનાશી, आत्मानम् આપનું સ્વરૂપ, मे મને,
दर्शय બતાવો

ભાવાર્થ:-હે પ્રભો ! અગર હું આપના તે સ્વરૂપને જોવાને શક્તિમાન અથવા પાત્ર છું એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર ! આપના તે અવિનાશી સ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો ॥ ૪

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે અત્યંત ભક્ત અર્જુન વડે પ્રાર્થિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને આશ્વાસન આપતા તથા તેની દિદક્ષા તૃપ્ત કરતા નીચેના ચાર શ્લોકોથી તેને પ્રોત્સાહન આપતા બોલ્યા --

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

પદચ્છેદ:-શ્રીભગવાન, ઉવાચ. પશ્ય, મે, પાર્થ, રૂપાણિ, શતશઃ અથ, સહસ્રશઃ, નાનાવિધાનિ, દિવ્યાનિ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ, ચ

વ્યુત્પત્તિ:-શતૈઃ શતૈઃ યથા સ્થાત્તથા ઇતિ શતશઃ. સહસૈઃ સહસૈઃ યથા સ્થાત્તથા ઇતિ સહસ્રશઃ

સમાસા:-નાના અનેકા વિધા પ્રકારા યેષા તાનિ નાના-વિધાનિ । વર્ણાશ્ચ આકૃતયશ્ચ ઇતિ વર્ણાકૃતય, નાનાવર્ણાકૃતય યેષા તાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ।

અન્યથા અને અર્થ - પાર્થ હે પાર્થ, નાનાવિધાનિ અનેક પ્રકારના, ચ તથા, નાનાવર્ણાકૃતીનિ અનેક રંગ અને આકારવાળા, યમ મારા, દિવ્યાનિ અદૌકિક, શતશ સે કડાઓની

સ ખ્યા વડે, અથ અને, સહસ્રશ હુનરોની સ ખ્યા વડે રૂપાણે
રૂપોને, પશ્ય જો

ભાવાર્થ —હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારના તેમજ જૂદા
જૂદા રંગ અને આકૃતિવાળા મારા અદૈર્ઘિક અસ ખ્યા
સ્વરૂપોને તુ જો પ

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્રુદ્રા નશ્વિનૌ મરુતસ્તથા ॥

બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—પશ્ય, આદિત્યાન્, વસૂન્, રુદ્રાન્,
અશ્વિનૌ, મરુતઃ, તથા, બહૂનિ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, પશ્ય, આશ્ચ
ર્યાણિ, ભારત,

સમાસાઃ—ન દૃષ્ટાનિ હિતિ અદૃષ્ટ નિ, અઽષ્ટાનિ પૂર્વ યાનિ
તાનિ અદૃષ્ટપૂર્વાણિ ।

અન્વય અને અર્થ —આદિત્યાન્ બાર સૂર્ય, વસૂન્ આઠ
વસુઓ, રુદ્રાન્ એકાદશ રૂદ્ર, અશ્વિનૌ બે અશ્વિનીકુમાર
મરુત એગણપત્યાસ વાયુ, તથા તથા, ભારત હે ભારત
અદૃષ્ટપૂર્વાણિ પહેલા કદિ નહિ જોવાયેલા, બહૂનિ ઘણા,
આશ્ચર્યાણિ આશ્ચર્યોને પશ્ય જો

ભાવાર્થ —હે ભરતવ શોતપન્ન અર્જુન ! આદિત્યદેવતા
વસુદેવતા, રૂદ્રદેવતા અશ્વિનીકુમારો તથા વાયુદેવતા તેમજ
પહેલા કદી જોવામા ન આવેલા એવા ઘણા અદ્ભૂત આશ્ચર્યોને
પશ્ય જો ૬

इहैकस्थं जगत्कृत्स्न पश्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्दृष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇહ, એકસ્થમ્, જગત્, કૃત્સ્નમ્, પશ્ય, અદ્ય, સચરાચરમ્, મમ, દેહે, ગુડાકેશ, યત્, ચ, અન્યન્, દૃષ્ટુમ્, ઇચ્છસિ

વ્યુત્પત્તિઃ—એકસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ એકસ્થમ્ ચર-
તીતિ ચરમ્ ન ચરતીતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ इति ચરાચરે,
ચરાચરાભ્યાં સહવર્તમાનં इति સચરાચરમ્.

સમાસાઃ—ગુડાકાયા ઈશ इति ગુડાકેશ, તત્સબુદ્ધૌ
ગુડાકેશ

અન્યથા અને અર્થઃ—ગુડાકેશ હે નિદ્રાને જીતનાર
અર્જુન, અદ્ય આજ, મમ મારા, દેહે શરીરમા, ઇહ અહી
જ, એકસ્થમ્ એક જ ઠેકાણે રહેલુ, સચરાચરમ્ સ્થાવર-
જંગમ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, જગત્ વિ'વ ચ તેમજ, યત્ જે,
અન્યત્ ખીજી કાઈ પણ, દૃષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છસિ ઇચ્છતો હો
(તે સધજી), પશ્ય જે

ભાવાર્થ—હે નિદ્રાને જીતનાર અર્જુન ! આ વખતેજ
મારા શરીરમા અહી એક જ ઠેકાણે રહેલ સ્થાવર-જંગમાત્મક
સમસ્ત વિશ્વને, તેમજ ખીજી પણ જે કંઈ જોવાને ઇચ્છતો
હો તે સધજી તુ જે ૭

અવતરણિઃ—એ પ્રમાણે કહેવાથી અર્જુન પેતાની

श्रीमद्भगवद्गीता

विश्वरूपदर्शन.

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥

આખો વડે જોવા લાગ્યો. પણ કાઈ વિશેષ ન દેખાતા’
ખિન્ન થયેલા અર્જુનને લગવાનું નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—

ન તુ મા શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ॥

દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥

પદચ્છેદ:—ન, તુ, મામ્, શક્યસે, દ્રષ્ટુમ્, અનેન,
એવ, સ્વચક્ષુષા, દિવ્યમ્, દદામિ, તે, ચક્ષુઃ, પશ્ય, મે,
યોગમ્, એશ્વરમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—ઈશ્વરસ્ય અયમિતિ એશ્વરઃ, તં એશ્વરમ્

સમાસા:—સ્વસ્ય ચક્ષુ સ્વચક્ષુઃ, તેન સ્વચક્ષુષા ।

અન્વય અને અર્થ—તુ પણ, અનેન આ, એવ જ
સ્વચક્ષુષા તારી પોતાની આખો વડે, મામ્ મને, દ્રષ્ટુમ્
જોવાને, શક્યસે શક્તિમાન, ન નથી, તે તને, દિવ્યમ્
અલૌકિક-જ્ઞાનાત્મક, ચક્ષુ ચક્ષુ દદામિ હું આપુ છું (તે
વડે,) મે મારા, એશ્વરમ્ ઐશ્વર્ય-શક્તિશાળી, યોગમ્ વિશ્વને
આશ્રય આપવા રૂપ લક્ષણવાળા સામર્થ્યને, પશ્ય જો

ભાવાર્થ:—પણ આ તારા પોતાના જ ચર્મચક્ષુ વડે
મારા એ અલૌકિક સ્વરૂપને જોવાને તું શક્તિ ધરાવતો
નથી, તેથી હું તને જ્ઞાનચક્ષુ આપુ છું કે જે વડે મારા
ઐશ્વર્યશીલ સામર્થ્યને તું જો ૮

અનુવર્ણિકા —ઉપરતું વૃત્તાત સજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ
નીચેના છ શ્લોકથી કહે છે —

શ્રી મ ભ ગી ૨૭

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परम रूपमैश्वरम् ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સજયઃ, ઉવાચ એવમ્, ઉક્ત્વા, તતઃ, રાજન્, મહાયોગેશ્વરઃ, હરિઃ, દર્શયામાસ, પાર્થાય, પરમમ્, રૂપમ્, ऐश्वरम्.

व्युत्पत्तिः—ईश्वरस्य इदं इति ऐश्वरम्

સમાસાઃ—યોગાના ઈશ્વાર इति યોગેશ્વર મહાન્ ચાકૌ યોગેશ્વરશ્ચ इति મહાયોગેશ્વર ।

અન્વય અને અર્થ—સઙ્ગય સઙ્ગય ઉવાચ બોલ્યો, રાજન્ હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાયોગેશ્વર યોગીઓના ઈશ્વર, હરિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચ દ્ર, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્ત્વા કહીને, તત ત્યાર પછી, પાર્થાય અર્જુનને, પરમમ્ પોતાનું શ્રેષ્ઠ, ऐश्वरम् ઈશ્વરી, રૂપમ્ સ્વરૂપ, દર્શયામાસ દેખાડ્યું

ભાવાર્થ—સઙ્ગય બોલ્યો—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહા-યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે એમ કહીને તેને પોતાના પરમ વિશ્વરૂપના દર્શન કરાવવા લાગ્યા ૯

અવતરણિકા—સઙ્ગય તે અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે —

अनेकवक्त्रनयनमनेकान्धुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

દિવ્યમાલ્યાબરઘર દિવ્યગધાનુલેપનમ્ ॥

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનતં વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અનેકવક્ત્રનયનમ્, અનેકાદ્દુતદર્શનમ્, અનેકદિવ્યાભરણમ્, દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્. દિવ્યમાલ્યામ્બર-ધરમ્, દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્, સર્વાશ્ચર્યમયમ્, દેવમ્, અનન્તમ્, વિશ્વતોમુખમ્.

સમાસાઃ—ન એક इति અનેકમ્ । અનેકાનિ વક્ત્રાણિ નયનાનિ ચ યસ્મિન્ તત્ અનેકવક્ત્રનયનમ્ । અનેકાના અદ્ભુ-તાના દર્શન યસ્મિન્ તત્ અનેકદ્ભુતદર્શનમ્ । અનેકાનિ દિવ્યાનિ આભરણાનિ યસ્મિન્ તત્ અનેકદિવ્યાભરણમ્ । દિવ્યાનિ અનેકાનિ ઉદ્યતાનિ યાયુવાનિ યસ્મિન્ તત્ દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ । માલ્યાનિ—પુષ્પમયાનિ રત્નમયાનિ ચ અમ્બરાણિ ચ इति માલ્યામ્બરાણિ, દિવ્યાનિ માલ્યામ્બરાણિ ધ્રિયન્તે યેન સં દિવ્યમાલ્યાબરઘરઃ, ત દિવ્યમાલ્યાબર-ધરમ્ । દિવ્ય ગન્ધ અસ્ય અસ્તીતિ દિવ્યગન્ધઃ, દિવ્યગન્ધસ્ય અનુ-લેપન યસ્ય સઃ દિવ્યગન્ધાનુલેપન ત દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ । સર્વાણિ આશ્ચર્યાણિ ચ इति સર્વાશ્ચર્યણિ, સર્વાશ્ચર્યાણિ પ્રાચુર્યેણ વિદ્યન્તે યસ્મિન્ સ સર્વાશ્ચર્યમય, તં સર્વાશ્ચર્યમયમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત યસ્ય સ અનન્તઃ, ત અનન્તમ્ । વિશ્વત મુખાનિ યસ્ય સ વિશ્વતોમુખ, ત વિશ્વતોમુખમ્ ।

અન્વય અને અર્થ—અનેક-વક્ત્રનયનમ્ અસ ય્ય મુખ અને આખેવાળ અનેકાદ્દુતદર્શનમ્ અસ ય્ય અલૌકિક દર્શ-

જવાણુ મનકદિવ્યાધરણમ્ અસ યય દિવ્ય બૂવણોવાણુ, દિવ્યા-
એકોચતાયુધમ્ દિવ્ય અને અગણિત અસ્રો ઉગામેલા છે
એમા તેવુ, તે હતુ, દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ દિવ્ય પુષ્પની
તેમજ રત્નોની માળાઓ અને વસ્રો ધારણ કરેલા, દિવ્ય-
ગન્ધાનુલેપનમ્ દિવ્ય સુગંધી દ્રવ્યોથી લેપ કરાયેલા,
સર્વાશ્વર્યમયમ્ બધી જાતના આશ્ચર્યોવાળા, અનન્તમ્ જેનો કદી
અંત ન આવી શકે તેવા, વિશ્વતોમુલ્લમ્ ચોતરફ મુખવાળા,
જેવમ્ દેવ શ્રીકૃષ્ણને અર્જુને જોયા

ભાવાર્થ —તે સ્વરૂપ અસ યય મુખ અને આખવાણુ,
અગણિત વિરમયકારક દૃશ્યોવાણુ, અસ યય દિવ્ય બૂવણો-
વાણુ, દિવ્ય અને અગણિત અસ્રો ઉગામેલા છે તેવુ હતુ તે
સ્વરૂપને ધારણ કરતા, તથા દિવ્ય પુષ્પની તેમજ રત્નની માળાઓ
ધારણ કરતા, દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોથી લેપ કરાયેલા, બધી જાતના
આશ્ચર્યોવાળા, અનન્ત તથા ચોતરફ મુખવાળા, દેવ-ભગવાન્
શ્રીકૃષ્ણને અર્જુને નિહાળ્યા ૧૦-૧૧

અનંતરણિકા —ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચ દ્રના વિશ્વ--રૂપની
હિમ્વિત-કાતિ-તેજ-કેટલા પ્રમાણમા હતી તેની ઉપમા
આપે છે —

દિવિ સૂર્યમહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ॥

યદિ માઃ સદૃશી સા સ્યાન્નાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—દિવિ, સૂર્યમહસ્રસ્ય, ભવેત્, યુગપત્,
ઉત્થિતા, યદિ, માઃ, સદૃશી, સા, સ્યાત્, માસઃ, તસ્ય,
મહાત્મનઃ.

સમાસા:—સૂર્યાણા સહસ્ર ઇતિ સૂર્યસહસ્ર, તસ્ય સૂર્ય—
હસ્રસ્ય । મહાન મા મા યસ્ય સ મહાત્મા, તસ્ય મહાત્મન ।

અન્યથા અને અર્થ:—દિવિ અતરિક્ષમા સૂર્યસહસ્રસ્ય
ક હજાર સૂર્યની, મા કાતિ, યદિ અગર, યુગપત્ એક
થે, ઉત્થિતા ઉદય પામેત્રી, મયેન્ હોય તો, સા તે, તસ્ય
મહાત્મન વિશ્વાન્માની માસઃ કાતિની, સદશી સરખી
ગાત્ થાય

ભાવાર્થ --અતરિક્ષમા હજાર સૂર્યની એક સાથે ઉદય
મેત્રી કાતિ અગર ઝગડી નીકળે, તો કદાચ તે
મહાત્માની દીપ્તિની બરોબર થાય ૧૨

અવતરણિકા — ‘ભગવાને પડેલા કહેલ હતુ કે —
‘એકસ્થ જગત્કૃત્સ્ત “ મારા શરીરમા રહેલા આ સમસ્ત
જગત્ને તુ જો ” ઇત્યાદિ તે વસ્તુસ્થિતિનો અર્જુને જ્ઞાન—
હુ મેળવીને વાસ્તવિકમા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો ” એમ
જય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે —

તત્રૈકસ્થ જગત્કૃત્સ્ત પ્રવિભક્તમનેકધા ॥

અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

પદ્મછેદ:—તત્ર, એકસ્થમ્. જગત્, કૃત્સ્તમ્. પ્રવિ—
ક્તમ્, અનેકધા, અપશ્યત્, દેવદેવસ્ય, શરીરે, પાંડવઃ, તદા-

વ્યુત્પત્તિ:—એકસ્મિન્તિષ્ઠતીતિ એકસ્થમ્ પ્રકર્ષેણ
ભાગશઃ ભક્તં ઇતિ પ્રવિભક્તમ્. અનેકે પ્રકારાઃ યથા સ્યુઃ
થા અનેકધા

સમાસા:—દેવાના દેવ હિતિ દેવદેવ , તસ્ય દેવદેવસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થ —તદા તે વખતે, પાણ્ડવ અર્જુન,
દેવદેવસ્ય દેવોના પણ દેવ-ઈશ્વરના, શરીરે શરીરમા, તમ
ત્યા, જ એકસ્થમ્ એક જ જગ્યાએ રહેલ, અનેકધા અનેક
પ્રકારે, પ્રવિભક્તમ્ દેવ, પિતૃ મનુષ્યાદિ ભેદો વડે વિશિષ્ટ
ભાગલાઓવાળુ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્, મપદ્યત્
ભેતો હવે।

ભાવાર્થ —તે વખતે અર્જુન દેવના પણ દેવ શ્રીકૃ-
ષ્ણચંદ્રના શરીરમા ત્યા જ એક જ જગ્યાએ રહેલ તથા
દેવ, પિતૃ, મનુષ્યાદિ ભેદો વડે અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ
ભાગો વડે વહેચાયેલા આ સમસ્ત જગત્ને ભેતો હવે। ૧૩

અવતરણિકા —“વિવરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાનને તેમજ
તેમા અતર્ગત વિભાજીત જગત્ને ભેચા પછી અર્જુને
શું કયું,” એ પ્રશ્નના જવાબમા સજય ધૃતરાષ્ટ્રને અર્જુ-
નની પ્રવૃત્તિ કહી સભળાવે છે —

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટોમા ધનજયઃ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, સઃ, વિસ્મયાવિષ્ટઃ, હૃષ્ટોમા, ધન-
જયઃ, પ્રણમ્ય, શિરસા, દેવમ્, કૃતાંજલિઃ, અભાષત

વ્યુત્પત્તિઃ—વિસ્મયેન આસમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ इति
વિસ્મયાવિષ્ટઃ પ્રકૃર્ષેણ નમ્ય इति પ્રણમ્ય.

સમાસાઃ—હૃષ્ટ નિ રોમાણિ યસ્ય સઃ હૃષ્ટરોમા । કૃના
અજાલેઃ યેન સ કૃનાજાલે ।

અન્ય અને અર્થ —તત ત્યાર પછી, વિસ્મયાવિષ્ટ
વિસ્મયથી વ્યાપ્ત, હૃષ્ટરોમા પુલકિત રૂવાટીવાળો ધનજય
અર્જુન, દેવમ્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને, શિરસા મસ્તક વડે,
અણમ્ પ્રણામ કરીને કૃનાંજલિ હાથની રચેવો છે અજલિ
જેણે તેવો, અમાલત બોલ્યો

ભાવાર્થ —ત્યાર પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થયેલો
નથા પુલકિત રોમાયવાળો અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને
મસ્તકથી ઝૂળ નમીને હાથનો સ પુટ વાળીને બોલ્યો ૧૪

અવતરણિકા —અર્જુન પ્રત્યક્ષ જોવામા આવતા વિશ્વ-
રૂપ--દર્શનનો અનુભવ કહેતા ભગવાન ॥ સ્તુતિ બત્રીસ
લાકથી કરે છે --

અર્જુન ઉવાચ ॥

પશ્યામિ દેવાસ્તવ દેવ દેહ

સર્વાસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ॥

બ્રહ્માણમીશ કમલાસનસ્થ—

મૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. પશ્યામિ, દેવાન્, તવ,
દેવ, દેહે, સર્વાન્, તથા, ભૂતવિશેષસંઘાન્, બ્રહ્માણમ્, ઇશમ્,
કમલાસનસ્થમ, ઋષીન્, ચ, સર્વાન્, અરગાન્, ચ, દિવ્યાન્.

સમાસાઃ—મૂતાના વિશેષા ઇતિ મૂતવિશેષા મૂતવિશેષાણિ સઘાઃ ઇતિ મૂતવિશેષસઘા , તાન્ મૂતવિશેષસઘાન્ । કમલસ્ય આસન ઇતિ કમલાસનં કમલાસને સ્થિત ઇતિ કમલાસનસ્ય ત કમલાસનસ્યમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ —અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ યોગ્યે દેવ હે દેવ, તવ આપના, દેહે શરીરમા, સર્વાન્ બધા, દેવાન્ દેવોને, તથા તેમજ મૂતવિશેષસઘાન્ પ્રાણિઓના વિશિષ્ટ જથાઓને, કમલાસનસ્યમ્ કમલના આસન પર બેઠેલા-
ઈશમ્ પ્રભાપતિ બ્રહ્માણમ્ બ્રહ્માને, ચ તથા સર્વાન્ બધા, ઋષીન્ ઋષિઓને, ચ તેમજ દિવ્યાન્ દિવ્ય ઊરગાન્ અપોને, પશ્યામિ હુ બેઉ છુ

ભાવાથ —અર્જુન યોગ્યે હે દેવ! આપના શરીરમા હુ બધા દેવોને, જરાયુજ અ ડજ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રાણિ-
ઓના સમૂહોને, તથા કમલના આસન પર બેઠેલા પ્રભા-
પતિ બ્રહ્માને તેમજ સઘળા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને તથા-
દિવ્ય એવા વાસુકિ વિજેરે નાગોને બેઉ છુ ૧૫

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनतरूपम् ॥

नान्त न मध्य न पुनस्तवादि

पश्यामि विश्वेश्वरविश्वरूप ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અનેકબાહુદરવક્ત્રનત્રમ્ , પશ્યામિ, ત્વામ્, સર્વતઃ, અનન્તરૂપમ્, ન, અન્તમ્, ન, મધ્યમ્, ન, પુનઃ, તવ, આદિમ્, પશ્યામિ, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વરૂપ

વ્યુત્પત્તિ:—ઈષ્ટે इति ईश्वरः

સમાસા:—અનેકે બાહ્ય ઉદરાણિ નત્રાણિ ચ यस્ય સ અનેકબાહુદરવક્ત્રનેત્ર , ત અનેકબાહુદરવક્ત્રનત્રમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત અસ્ય રૂપસ્ય इति अनन्तरूप, तस्यास्तीति अनन्तरूप , ત અનન્તરૂપમ્ । વિશ્વાના ઈશ્વા इति विश्वेश्वर तत्सबुद्धौ विश्वेश्वर । વિશ્વ એવ રૂપ यस્ય સ વિશ્વરૂપ તત્સબુદ્ધૌ વિશ્વરૂપ ।

અન્યથ અને અર્થ —અનેકબાહુદરવક્ત્રનેત્રમ્ અસ ખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળાને, સર્વતઃ ચોતરફથી, અનન્તરૂપમ્ અપરિમિત સ્વરૂપને, ત્વામ્ આપને પશ્યામિ હુ જોઉ છુ વિશ્વેશ્વર હે વિશ્વના અધિપતિ, વિશ્વરૂપ હે વિશ્વરૂપ, તવ આપના, અન્તમ્ છેડાને, ન નહિ, મધ્યમ્ મધ્યાવસ્થાને, ન નહિ, પુનઃ ફરીને, આદિમ્ શરૂઆતને, પશ્યામિ હુ જોઉ છુ

ભાવાર્થ —અસ ખ્ય હાથ પેટ મુખ તથા નેત્રવાળા તથા ચોતરફથી અપરિમિત સ્વરૂપવાળાને આપને હુ જોઉ છુ હે વિશ્વના અધિપતિ । હે વિશ્વસ્વરૂપ ભગવન્ ! આપના અંતને અથવા મધ્યાવસ્થાને હુ જોતો નથી, પણ વળી ફરીને આપની પુનરાવૃત્તિને હુ જોઉ છુ ૧૬

किरीटिनं गदिनं चक्रिण च

तेजोगाशि सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्य समताद् ॥

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રિણમ્, ચ, તેજોરાશિમ્, સર્વતઃ, દીપ્તિમન્તમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્ દુર્નિરીક્ષ્યમ્, સમન્તાત્, દીપ્તાનલાર્કચ્યુતિમ્, અપમેયમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—કિરીટ અસ્ય અસ્તીતિ કિરીટી, ત કિરીટિનમ્. ગદા અસ્ય અસ્તીતિ ગદી ત ગદિનમ્ ચક્ર અસ્ય અસ્તીતિ ચક્રી, તં ચક્રિણમ્. દીપ્તિઃ અસ્ય અસ્તીતિ દીપ્તિમાન તં દીપ્તિમન્તમ્ પ્રમાતું શક્યઃ इति પ્રમયઃ, ન પ્રમેયઃ અપમેયઃ, ત અપમેયમ્. દુઃસ્વેન નિરીક્ષિતું યોગ્યઃ इति દુર્નિરીક્ષ્યઃ, તં દુર્નિરીક્ષ્યમ્.

સમાસા —તેજસા રાશિ इति તેજોરાશિઃ, ત તેજોરાશિમ્ । દીપ્તશ્ચ અનલશ્ચાસૌ અર્કશ્ચ इति દીપ્તાનલાર્ક, દીપ્તાનલાર્કસ્ય इव ચ્યુતિ અસ્ય અસ્તીતિ દીપ્તાનલાર્કચ્યુતિ, ત દીપ્તાનલાર્કચ્યુતિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ.—કિરીટિનમ્ મસ્તકમા કિરીટવાળા, ગદિનમ્ હાથમા ગદાવાળા, ચ તથા, ચક્રિણમ્ એક હાથમા ચક્રવાળા, તેજોરાશિમ્ તેજના પુજરૂપ, સર્વત ચોતરફથી દીપ્તિમન્તમ્ કાતિવાળા, દુર્નિરીક્ષ્યમ્ ઘણા કપટથી પ્રયક્ષ કરી શકાય તેવા, દીપ્તાનલાર્કચ્યુતિમ્ સળગાવેલા અગ્નિ અને સૂયના જેવી પ્રભાવાળા, અપમેયમ્ જેનું માપ ન કરી શકાય તેવા ત્વામ્ આપને, પશ્યામિ હું જોઉં છું

ભવાર્થ —કિરીટ, ગદા, ચક્ર ઇત્યાદિ આયુધો ધારણ કરેલા તેજના પુજરૂપ, ચોતરફથી ઝળહળતી કાતિવાળા, અતિ તેજથી ઘણા કપટ વડે જોઈ શકાય તેવા, સળગાવેલા

અગ્નિ અને સૂર્યનારાયણના જેવી પ્રભાવાળા, તથા પ્રમાણુ-
રહિત એવા આપને હું જોઉં છું ૧૭

અવતરણિકા — “આપનું આ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈને
હું નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરું છું ” એમ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ
પ્રતિ કહે છે —

ત્વમક્ષર પરમ વેદિતવ્યં

ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પર નિધાનમ્ ॥

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા

સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

વ્યુત્પત્તિઃ—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ વેદિતુ યત્તેન ઇતિ
વેદિતવ્યમ્ નિતાન્તં ધીયતે અસ્મિન્નિતિનિધાનમ્.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે વ્યય યસ્ય સ અવ્યયઃ । શાશ્વત
આસૌધર્મશ્ચ હાતે શાશ્વતધર્મ , ત ગોઘાયતીતિ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા ।

અન્વય અને અર્થ —ત્વમ્ આપ, અક્ષરમ્ જેનો કદિ
ક્ષય થાય નહિ તેવું, પરમમ્ સર્વોત્કૃષ્ટ, વેદિતવ્યમ્ જાણવા
યોગ્ય બ્રહ્મ છે, ત્વમ્ આપ, અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગતના,
પરમ્ સર્વોત્કૃષ્ટ, નિધાનમ્ આશ્રય છે, ત્વમ્ આપ, અવ્યયઃ
નાશરહિત, શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર,
સનાતન ચિરતન-પુરાણ, પુરુષ પુરુષ, ત્વમ્ આપ, જે
મારા, મત માનેલા છે

ભાવાર્થ —આપ અક્ષર, ઉત્કૃષ્ટ, જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ
છો, આપ જ આ જગતના મોટા આશ્રય છો, નાશ-

રહિત, સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તેમજ પુરાણ-પુરુષ
મારાથી આપ જ મનાયલા છો ૧૮

અનાદિમધ્યાતમનંતવીર્ય—

મનંતબાહુ શશિસૂર્યનેત્રમ્ ॥

પશ્યામિ ત્વા દીપ્તહુતાશવક્ત્રં

સ્વતેજસા વિશ્વમિદ તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનાદિમધ્યાન્તમ્, અનન્તવીર્યમ્, અનન્ત
બાહુમ્, શશિસૂર્યનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્,
સ્વતેજસા, વિશ્વમ્, ઇદમ્, તપન્તમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—તપતીતિ તપન્, તં તપન્તમ્

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે આદિ મધ્ય અન્ત યસ્ય સ
અનાદિમધ્યાન્ત, તં અનાદિમધ્યાન્તમ્ ! ન વિદ્યતે અન્ત અસ્ય હિતિ
અનન્તમ્, અનન્ત ચ તત્ વીર્યં ચ યસ્ય સ અનન્તવીર્યઃ, ત અનન્ત-
વીર્યમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત યેવા તે અનન્તાઃ અનન્તા બાહવ યસ્ય
સઃ અનન્તબાહુ ત અનન્તબાહુમ્ । શશિશ્ચ સૂર્યશ્ચ હિતિ શશિસૂર્યો
શશિસૂર્યો ઇવ નત્રાણિ યસ્ય સ શશિસૂર્યનેત્રઃ, ત શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
દીપ્તશ્ચાસૌ હુતાશનશ્ચ હિતિ દીપ્તહુતાશન, (હુત અશ્નાતીતિ હુતાશન)
દીપ્તહુતાશનસ્ય ઇવ વક્ત્ર યસ્ય સ દીપ્તહુતાશનવક્ત્ર, ત દીપ્ત-
હુતાશનવક્ત્રમ્ । સ્વસ્ય તેજઃ હિતિ સ્વતેજ, તેન સ્વતેજસા ।

અન્યથા અને અર્થ—અનાદિમધ્યાન્તમ્ જેની શરૂઆત,
મધ્યાવસ્થા કે અંત નથી તેવા, અનન્તવીર્યમ્ અપરિમિત

વીર્યવાળા, અતન્તબાહુન અસખ્ય હાથવાળા, શશિસૂર્યનેત્રમ
ચંદ્ર અને સૂર્યના જેવા નેત્રોવાળા, દીપ્તહૃતાશવક્રમ્ સળ-
ગાવેલા અગ્નિના જેવા મુખવાળા, સ્વતેજસા પોતાના તેજથી,
ઇદમ્ આ, વિશ્વમ્ જગતને, તપન્તમ્ તપાવતા, ત્વામ્ આપને,
પરંપારાં જોઉં છું

ભાવાર્થ —આદિ મધ્ય કે અત્યાવસ્થા ઇત્યાદિથી રહિત
અપરિમિત બલવાળા અસખ્ય હાથવાળા ચંદ્ર અને સૂર્યના
જેવી આખોવાળા, પ્રદીપ્ત કરેલા અગ્નિના મુખ જેવા
જવલત મુખવાળા, તેમજ પોતાના તેજથી આ આખા
જગતને તપાવતા એવા આપને હું જોઉં છું ૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમતર હિ

વ્યાપ્ત ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ॥

દૃષ્ટ્વાક્રુતં રૂપમુગ્રં તવેદ

લોકત્રયં પ્રવ્યથિત મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્યાવાપૃથિવ્યો, ઇદમ્, અન્તરમ્, હિ,
વ્યાપ્તમ્, ત્વયા, એકેન, દિશઃ, ચ, સર્વાઃ, દૃષ્ટ્વા, અદ્રુતમ્,
રૂપમ્, ઉગ્રમ્, તવ, ઇદમ્, લોકત્રયમ્, પ્રવ્યથિતમ્, મહાત્મન્ -

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ આપ્તં इति व्याप्तम्. પ્રકર્ષેણ
વ્યથિતં इति प्रव्यथितम्.

સમાસાઃ—દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ દ્યાવાપૃથિવી, તયોઃ દ્યાવા-

પૃથિયો । ત્રયાણા સમાહાર ઇતિ ત્રયમ્ । લોકાના ત્રય ઇતિ લોકેત્રયમ્ ।
મહાન્ ચ અસૌ આત્મા ચ યસ્ય સ મહાત્મા, તત્સબુદ્ધૌ મહાત્મન ।

અન્યથા અને અર્થ — દાવાપૃથિવ્યો આકાશ અને
પૃથ્વીનુ, इदम् આ, અન્તરમ્ અતરાલ, ત્વયા આપ, એકેન
એક જ વડે, વ્યાપ્તમ્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, ચ તથા, સર્વાં
બધી, દિશ દિશાઓ, (વ્યાપ્ત થઈ છે,) હિ જેથી, તવ
આપનુ, इदम् આ અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, ઉગ્રમ્ ઉગ્ર, રૂપમ્
સ્વરૂપ, દૃષ્ટ્વા જોઈને, મહાત્મન્ હે ઉદાર ચરિત ભગવાન,
લોકેત્રયમ્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ પાતાલ, એ ત્રણે લોક, પ્રગ્વયિતમ્
ભયભીત થઈ ગયા છે

ભાવાર્થ — અતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સમગ્ર
અતર તેમજ સર્વ દિશાઓ આપ એકલાથી જ વ્યાપ્ત
થઈ ગયા છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉગ્ર સ્વરૂપને
જોઈને હે બૃહસ્પતિ ! ત્રણે લોક ભયભીત થઈ ગયા છે ૨૦

અવતરણિકા — યુદ્ધના આરભમા વિષાદ ઉત્પન્ન થતી
વખતે અર્જુને કહ્યું હતું “યદ્વાજયેમ યદિ વા નો જયેયુ”
અર્થાત્ ‘એ પણ અમે જાણતા નથી કે અમે તેમને જીતશું
કે તેઓ અમને જીતશે?’’ ઇત્યાદિ ભગવાનનું વિરાટસ્વરૂપ
તે સશયની નિવૃત્તિ કરે છે, તે જોઈને અર્જુન નીચે
પ્રમાણે પોતાની દૃષ્ટિનો અનુભવ કહે છે —

अमी हि त्वां सुरसघा विशति

केचिद्धीताः प्रांजलयो गृणति ॥

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસઘાઃ

સ્તુવતિ ત્વા સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશન્તિ, કેચિત્, મીતાઃ પ્રાઞ્જલયઃ ગૃણન્તિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉક્ત્વા, મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવન્તિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ,

વ્યુત્પત્તિઃ—સુષ્ટુ અસ્તીતિ સ્વસ્તિ. સ્તૂયતે અનેક ઇતિ સ્તુતિઃ, તાભિઃ સ્તુતિભિઃ.

સમાસાઃ—સુરાણા સંઘાઃ ઇતિ સુરસઘા । પ્રકર્ષેણ અઞ્જલયઃ યેષા તે પ્રાઞ્જલય । મહર્ષયશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ ઇતિ મહર્ષિસિદ્ધા । તેષા સઘા ઇતિ મહર્ષિસિદ્ધમઘા ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, અમી આ, સુર-સઘા પૃથ્વીનો ભાર હુરવા દેવો રૂપે અવતરેલા બધા ક્ષત્રિયો વિશન્તિ આપના મુખમા પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ કેટલાક મીતા ભયભીત થયેલા પ્રાઞ્જલય હાથના સ પુરો-વાળીને ઉભેલા, ગૃણન્તિ સ્તુતિ કરે છે, મહર્ષિસિદ્ધમઘા-મહર્ષિઓ અને સિદ્ધાના સમૂહો, ત્વામ્ આપનું, પુષ્કલાભિઃ સ પૂર્ણ, સ્તુતિભિ સ્તુતિઓ વડે, સ્તુવન્તિ સ્તવન કરે છે

ભાવાર્થ—કારણ કે આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા દેવ-રૂપે અવતરેલા આ બધા ક્ષત્રિયો આપના મુખમા પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ જોડીને આપની સ્તુતિ કરે છે, મહર્ષિઓ અને સિદ્ધાના સમૂહો આપનું સ પૂર્ણ સ્તુતિઓ વડે સ્તવન કરે છે ૨૧

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ॥
ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસઘા ॥

વીક્ષતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ, વસવઃ, યે ચ, સાધ્યાઃ,
વિશ્વં, અશ્વિનૌ, મરુતઃ, ચ, ઉષ્મપાઃ, ચ, ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધ-
સઘાઃ, વીક્ષન્તે, ત્વામ, વિસ્મિતાઃ, ચ, એવ, સર્વે

વ્યુત્પત્તિઃ—ઊષ્માણ પિવન્તીતિ ઊષ્મપાઃ*

સમાસાઃ—રુદ્રાશ્ચ આદિત્યાશ્ચ હતિ રુદ્રાદિત્યા । ગન્ધ-
ર્વાશ્ચ યક્ષાશ્ચ અસુરાશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ હતિ ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધાઃ, તેષા
સઘા હતિ ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધપત્રા ।

અન્ય અને અર્થઃ—રુદ્રાદિત્યા એકાદશ ૩૬, દ્વાદશ
આદિત્ય, વસવ અષ્ટ વસુ, ચ તથા, સાધ્યા સાન્ય, વિશ્વે
વિવેદેવ, અશ્વિનૌ અશ્વિનીકુમાર, મરુત ઓગણુપચામ વાયુઓ,
ચ તથા, ઉષ્મપા પિતૃઓ, ચ તથા, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધ-

*યાવદુષ્ણ મહેદન્ત યાવદશ્નન્તિ વાગ્વતા ।

પિતરસ્તાવદશ્નન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણા ॥

ન્યા સુધી શ્રાદ્ધમા પિતૃઓ માટે તેયર કરેતુ અન્ન ઉપાલ હોય,
અને ન્યા સુધી શ્રાદ્ધઓ વણીતે નિયમમા રાખીતે અર્થાત્ મુગે મેઢે
આય ૭ તેમજ ન્યા સુધી હવિષ્યાન્નના ગુણુદોષનુ વિવેચન કરવામા ન
આતુ હોય યા સુધી જ પિતૃઓ અન્નને ઉપનામ કરે ૭

સઘાઃ હાહા, હૂહૂ ઇત્યાદિ ગ ધવોં, કુળેરાદિ યક્ષો, વિરોચન પ્રભૃતિ અસુરો, કપિલાદિ સિદ્ધાના ટોળાઓ, સર્વે બધાઓ, ત્વામ્ આપને, વિસ્મિતા વિસ્મય પામેલા, એવ જ, વીક્ષન્તે જુઓ છે, ચ સમુચ્ચયાર્થ

ભાવાર્થ.—૩૬, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, વિશ્વેદેવો, અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, પિતૃઓ, ગ ધવોં, યક્ષો, અસુરો, સિદ્ધા ઇત્યાદિ બધા દેવોના ટોળાઓ, આશ્ચર્યચકિત થયેલા જ આપને જુઓ છે ૨૨

અવતરણિકા — ‘ આપના એવા વિરાટસ્વરૂપથી હું તેમજ બધા લોકો ગભરાઈએ છીએ ’ એમ અર્જુન પોતાની દશા ત્રણ શ્લોકથી જણાવે છે —

રૂપ મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥

बहूदर बहुदष्टाकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—રૂપમ્, મહત્, તે, बहुवक्त्रनेत्रम्, महा-
बाहो, बहुबाहूरुपादम्, बहूदरम्, बहुदष्टाकरालम्, दृष्ट्वा,
लोकाः, प्रव्यथिताः, तथा, अहम्.

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण व्यथिताः इति प्रव्यथिताः.

समासा—बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिन् तत्

શ્રી મ ભ ગી ૨૮

બહુવક્ત્રનેત્રમ્ । બહવ બાહવઃ ઉરવ પાદાશ્ચ યસ્મિન્ તત્ બહુ-
બાહુરુપાદમ્ । બહુનિ ઉદરાણિ યસ્મિન્ તત્ બહુદરમ્ । બહુભિ-
દદ્ષ્તાભિ કરાલ ઇતિ બહુદદ્ષ્ટાકરાલમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —મહાબાહો હે મોટા બાહુવાળા
ભગવન્, બહુવક્ત્રનેત્રમ્ ધણા મુખ અને નેત્રોવાળુ, બહુ-
બાહુરુપાદમ્ ધણા હાથ, પગ, અને સાથળોવાળુ, બહુદરમ્
ધણા પેટવાળુ બહુદદ્ષ્ટાકરાલમ્ અનેક દાઢો વડે વિકરાળ,
તે આપના, રૂપમ્ રૂપને, દૃષ્ટા જોઈને,, જોકા બધા લોકો,
તથા તેમજ, અહમ્ હુ, પ્રવ્યથિતા ભયથી પીડિત 'થયા છીએ

ભાવાર્થ —હે મહાબાહો ! ધણા મુખ અને નેત્રવાળુ
તથા ધણા હાથ, પગ અને જ ઘોવાળુ, અનેક દાઢોથી વિકરાળ
દેખાતુ, એડુ આપતુ સ્વરૂપ જોઈને સમસ્ત લોક તેમજ હુ
અત્યંત ભયથી વ્યથા પામ્યા છીએ ૨૩

નભઃસ્પૃશ દીપ્તમનેકવર્ણ

વ્યાત્તાનન દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ॥

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વા પ્રવ્યથિતાતરાત્મા

ધૃતિ ન વિદામિ શમ ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—નભઃ સ્પૃશમ્, દીપ્તમ્, અનેકવર્ણમ્, વ્યા-
ત્તાનનમ્, દીપ્તવિશાલનેત્રમ્, દૃષ્ટ્વા, હિ ત્વામ્, પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા,
ધૃતિમ્, ન, વિન્દામિ, શમમ્, ચ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિઃ—નભઃ સ્પૃશર્તાતિ નભસ્પૃશમ્

સમાસા:—અનેકે વર્ણા યસ્ય સ અનેકવર્ણ , ત અનેક-
વર્ણમ્ । વિશેષેણ આત્તાનિ આનનાનિ યસ્ય સઃ વ્યાત્તાનન , ત
વ્યાત્તાનનમ્ । દીપ્તાનિ વિશાલ્લાનિ નેત્રાણિ યસ્ય સઃ દીપ્તવિશાલ-
ત્રેત્ર , ત દીપ્તવિશાલત્રેત્રમ્ । પ્રકર્ષેણ વ્યથિત અન્તરાત્મા યસ્ય સ.
પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા, અન્વશ્વાસૌ આત્મા ચ હિતિ અન્તરાત્મા ।

અન્વય અને અર્થ.—નમ સ્પૃશમ્ આકાશને સ્પર્શ
કરતા, દીપ્તમ્ જ્વલત, અનેકવર્ણમ્ અનેક વર્ણવાળા, વ્યાત્તા-
નનમ્ ફાડેલા મુખવાળા, દીપ્તવિશાલત્રેત્રમ્ ચળકાટ મારતા
પહોળા નેત્રોવાળા, વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન્, ત્વામ્ આપને,
દૃષ્ટા ભેદને, પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ભયથી વ્યથિત અતરાત્મા-
વાળો હુ, ધૃતિમ્ ધીરજ, ચ અને, શમમ્ અત કરણની
શાંતિ, વિન્દામિ મેળવતો ન નથી

ભાવાર્થ:—આકાશને સ્પર્શ કરતી ઉચ્છ્વાસવાળા, કાતિ-
વાળા, વિકસિત કરેલા મુખવાળા, જ્વલત વિશાળ આખો-
વાળા હે ભગવન્ વિષ્ણુ! આપને ભેદને ભયથી વ્યથિત
અતરાત્માવાળો હુ ધીરજ અથવા અત કરણની શાંતિ
મેળવી શકતો નથી ૨૪

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ

દૃષ્ટૃવ કાલાનલસનિભાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—દંષ્ટ્રાકરાલાનિ, ચ, તે, મુખાનિ, દૃષ્ટા,

ણવ, કાલાનલસંનિમાનિ, દિશઃ, ન, જાને, ન, લભે, ચ, શર્મ, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

સમાસાઃ—દષ્ટાભિ કરાણાનિ હિતિ દષ્ટાકરાણાનિ ।
કાલ એવ અનલ કાલાનલ, તસ્ય સનિમાનિ હિતિ કાલાનલ-
સનિમાનિ, તાનિ કાલાનલસનિમાનિ । દેવાના ઈશ દેવેશઃ, તત્સ-
બુદ્ધૌ દેવેશ । જગતા નિવાસ હિતિ જગન્નિવાસ, તત્સબુદ્ધૌ જગન્નિવાસ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દષ્ટાકરાણાનિ દાઢો વડે વિકરાળ
ચ તથા, કાલાનલસનિમાનિ પ્રલયકાલના અગ્નિના જેવા તે
આપના મુલાનિ મુખોને, દૃષ્ટા ભેદને, એવ જ, દિશ દિશાઓ,
જાને ઓળખતો, ન નથી ચ તેમજ શર્મ સુખ લભે પ્રાપ્ત કરતો
ન નથી, દેવેશ હે દેવોના ઈશ્વર, જગન્નિવાસ હે જગત્ના
આશ્રયભૂત પરમેશ્વર, પ્રસીદ પ્રસન્ન થાઓ

ભાવાર્થ —દાઢોથી વિકરાળ, તેમજ પ્રલયકાલના અગ્નિના
જેવા આપના મુખોને ભેદને જ હુ દિશાઓને ભૂતી ગયો
છું, અને કયાય પણ સુખ વળતુ નથી, હે દેવોના પણ
દેવ ! તેમજ જગત્ના આશ્રયરૂપ પરમાત્મન ! આપ પ્રસન્ન
થાઓ ૨૫

અવતરણિકા —“ જેમનાથી મને પરાજય પામવાની શકા
આપતુ વિશ્વરૂપ જોયા પહેલા હતી, તે હવે નિવૃત્ત થઈ
અર્ધ છે કારણ કે ’—ઈત્યાદિ આશયથી અર્જુન પાંચ શ્લોકોથી
ભગવાનની પ્રત્યક્ષ અનુભૂત સત્તા, તથા પોતાના અનુભવનુ
બર્ણન કરે છે —

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 सर्वे सहैवावनिपालसघैः ।
 भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
 सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशति
 दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
 केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु
 सदृश्यते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—अमी, च, त्वाम्, धृतराष्ट्रस्य, पुत्राः,
 सर्वे, सह, एव, अवनिपालसंघैः, भीष्मः, द्रोणः, सूतपुत्रः, तथा,
 असौ, सह, अस्मदीयेः, अपि, योधमुख्यैः, वक्त्राणि, ते, त्वर-
 माणाः, विशन्ति, दंष्ट्राकरालानि, भयानकानि, केचित्, विलग्नाः,
 दशनान्तरेषु, सदृश्यन्ते, चूर्णितैः, उत्तमांगैः

व्युत्पत्तिः—अस्माकं इमे इति अस्मदीयाः, तैः अस्म-
 दीयैः युध्यन्ते इति योधाः मुखे—आदौ—भवतीति मुख्यः.
 त्वरयन्तीति ते त्वरमाणाः. विभेति अस्मात् इति भयानक, नानि
 भयानकानि विशेषेण लग्नाः इति विलग्नाः दृश्यते अनेन इति
 दशनः सम्यक् दृश्यन्ते इति सदृश्यन्ते

समासाः—अवनिं पालयन्तीनि ते अवनिपाला तेषां

મધાઃ અવનિપાલસઘા , તૈ અવનિપાલસઘૈઃ । યોધાના મુખ્ય
યોધમુખ્ય તૈ યોધમુખ્યૈઃ । સૂતસ્ય પુત્ર ઇતિ સૂતપુત્ર । દંષ્ટ્રામિ
કરાલાનિ ઇતિ દષ્ટ્રાકરાલાનિ । દશનાના અન્તરાણિ ઇતિ દશના-
ન્તરાણિ, તેષુ દશનાન્તરેષુ । ઉત્તમ ચ તત્ અગ ચ ઇતિ ઉત્તમાગ,
તૈ ઉત્તમાગૈ ।

અન્યથ અને અર્થ —અમી આ, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રા દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ચ તથા, ધ્રોણ બીજા, દ્રોણ
દ્રોણાચાર્ય, તથા તેમજ, અસૌ આ, સૂતપુત્ર સારથિપુત્ર ઠણ
અવનિપાલસઘૈ અન્ય પૃથ્વીપતિઓના ટોળાઓ તથા, યોધ-
મુખ્યૈ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય, અસ્મદીયૈ અમારા આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
શિખડિ પ્રભૃતિ યોદ્ધાઓની અપિ પણ સહ સહિત, ત્વર-
માણાઃ બહુ જ ત્વરા કરતા, દષ્ટ્રાકરાલાનિ હાઠો વડે વિક-
રાળ, ભયાનકાનિ ભય ઉપજાવે તેવા, તે આપના, મુસાનિ
મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ તેમાંના કેટલાક,
દશનાન્તરેષુ હાતની વચ્ચેના અતરાલમાં, વિલગ્ના અત્યંત
ચોટી ગયેલા, ચૂર્ણિતૈ ભૂકો થઈ ગયેલા, ઉત્તમાગૈ મસ્તકો
વડે સન્દર્શયન્તે સારી રીતે જોઈ શકાય છે

ભાવાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના આ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, બીજા,
દ્રોણ, તેમજ આ (અભિમાની) ઠણ, બીજા કેટલાક રાજાઓ
જે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવેલા છે તેઓ, અમારા પણ
મુખ્ય-વિશિષ્ટ-યોદ્ધાઓ સહિત, ઉતાવળે આપના હાઠો વડે
વિકરાળ અને ભયાનક મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાંના
કેટલાક તો હાતોની વચ્ચેના અતરાલમાં ચોટી ગયેલા તથા

પોતાના ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા મસ્તકો વડે સારી રીતે બેઈ શકાય છે ૨૬-૨૭

અનુતરણિકા — “અમારા તેમજ કૌરવોના મુખ્ય યોદ્ધાઓ આપના મુખમા પ્રવેશ કરે છે” એમ ઉપરના શ્લોકમ અર્જુને પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો છે હવે તે યોદ્ધાઓ કેવી રીતે ભગવાનના મુખમા પ્રવેશે છે તેનું દૃષ્ટાંત નીચેના એ શ્લોકોથી ઠહે છે —

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ

સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા

વિશતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલતિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, નદીનામ્, બહવઃ, અમ્બુવેગાઃ, સમુદ્રમ્, એવ, અભિમુખાઃ, દ્રવન્તિ, તથા, તવ, અમી, નરલોકવીરાઃ, વિશન્તિ, વક્ત્રાણિ, અભિવિજ્વલન્તિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—અભિતઃ સર્વતઃ વિશેષેણ જ્વલતીતિ અભિ. વિજ્વલત્, તાનિ અભિવિજ્વલન્તિ

સમાસાઃ—અમ્બૂના વેગા ઇતિ અમ્બુવેગા । અભિ-પ્રતિ મુખાનિ યેષા તે અભિમુખા । નરાણા લોકઃ ઇતિ નરલોક, નર-લોકસ્ય વીરા ઇતિ નરલોકવીરા ।

અન્વય અને અર્થ —યથા જેમ, નદીનામ્ નદીઓના, બહવ અનેક, અમ્બુવેગા પાણીના પ્રવાહો, સમુદ્રમ્ સમુદ્રને,

एव न, अभिमुखा प्रति मुणवाणा, द्रवन्ति वहेता वहेत.
प्रवेश करे छे, तथा तेभ अमी आ नरलोकवीरा मनुष्य-
लोकना शरवीरपुङ्खे, तव आपना अभिविज्वलन्ति योतरङ्गथी
अत्यत प्रकाशवाणा, वक्त्राणि मुष्मिने, विशन्ति प्रवेशे छे

ભાવાર્થ —જેવી રીતે નદીઓના અનેક જલપ્રવાહો
સમુદ્ર તરફ જ મુખ રાખીને વહેતા તેમા પ્રવેશ કરે છે,
તેવી જ રીતે આ મનુષ્યલોકના વીર-યોદ્ધાઓ આપના
ચોતરફથી પ્રકાશવાળા મુષ્મિમા પ્રવેશે છે ૨૮

यथा प्रदीप्त ज्वलन पतगा

विशति नाशाय समृद्धवेगाः

तथैव नाशाय विशति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

पदच्छेदः—यथा, प्रदीप्तम्, ज्वलनम्, पतङ्गाः,
विशन्ति, नाशाय, समृद्धवेगाः, तथा, एव, नाशाय, विशन्ति,
लोकाः, तव, अपि, वक्त्राणि, समृद्धवेगाः

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षण दीप्त इति प्रदीप्तम् ज्वलन्ति
अनेन इति ज्वलनः तं ज्वलनम्

समासाः —सम्यक् ऋद्धः वेग येषा ते समृद्धवेगाः ।

અન્ય અને અર્થ —યથા જેવી રીતે પ્રદીપ્તમ્ અત્યત
ખળતા, અગ્નિમ્ અગ્નિમા સમૃદ્ધવેગા ધણી ઉગ્ર ગતિવાળા,
પતંગા પતંગીયાઓ, નાશાય મરણને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ

કરે છે, તથા તેવી રીતે એવ જ, તવ આપના, વક્ત્રાણિ મુખોમા, અપિ પણ, સમૃદ્ધવેગા ઉત્કૃષ્ટ ગતિમાન, લોકા લોકો, નાશાય નાશને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે

ભાવાર્થ —જેવી રીતે સળગતા અગ્નિમા ઉગ્ર ગતિવાળા પત ગીયાઓ કેવલ પોતાના નાશને માટે જ પડે છે, તેવી રીતે જ આપના મુખોમા પણ આ લોકો શીઘ્ર ગતિવાળા થઈને નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે ૨૯

અવતરણિકા —યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓની દશક કહીને તે સ્થિતિમા ભગવાનની તેમજ તેમની સ્થિતિનુ ચિત્ર અર્જુન દર્શાવે છે.—

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમતા-

લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલાદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્ર

ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—લેલિહ્યસે, ગ્રસમાનઃ, સમન્તાન્, લોકાન્, સમગ્રાન્, વદનૈઃ, જ્વલાદ્ધિઃ, તેજોભિઃ, આપૂર્ય, જગત્, સમગ્રમ્, ભાસઃ, તવ, ઉગ્રાઃ, પ્રતપન્તિ, વિષ્ણો

વ્યુત્પત્તિઃ—ગ્રસતે इति ગ્રસમાનઃ જ્વલન્તીતિ તે જ્વલન્તિ, તેઃ જ્વલાદ્ધિઃ. પ્રકર્ષેણ તપન્તિ इति પ્રતપન્તિ. અગ્રેણ સહ इति સમગ્રમ્

અન્યથા અને અર્થ —જ્વલાદ્ધિ પ્રકાશિત વદનૈઃ મુખો

વડે, સમગ્રાન્ સર્વં, લોકાન્ લોકોને, યસમાન મુખમા ગટક કરી જતા (આપ) સમન્તાત્ ચોતરફ, લોલિહસે જીમ વડે આસ્વાદ લેતા છે, વિષ્ણો હે વિષ્ણુભગવન્, તવ આપની, હ્રયા અસદ્ય, ખાસ દીપ્તિ, તેજોમિ પોતાના તેજ વડે, સમગ્રમ્ સમસ્ત, જગત્ વિશ્વને, આપૂર્ણ વ્યાપીને, પ્રતપન્તિ નાપાવી રહી છે

ભાવાર્થ — પ્રકાશિત મુખો વડે સર્વ લોકોને મુખમા ગટક કરી જતા, આપ જીમ વડે ચોતરફથી જાણે તેમનો આસ્વાદ લેતા હો-ચાટતા હો-તેમ ઢેખાઓ છો હે જગત્-પાલક વિષ્ણો! આપની ઉગ્ર ક્રાંતિ પોતાના તેજ વડે આખા વિશ્વને વ્યાપીને બાળી રહી છે ૩૦

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અનુ'ન પોતાની દૃષ્ટિને અનુભવ કહીને તથા માનસિક વ્યથાથી આકુલવ્યાકુલ થઈને આ 'ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર' જ છે એ ભૂલી જઈને મૂછવા લાગ્યો —

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्य

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદ:—આખ્યાહિ, મે, કઃ, ભવાન્, ઉગ્રરૂપઃ, નમઃ, અસ્તુ, તે, દેવવર, પ્રસીદ. વિજ્ઞાતુમ્, ઇચ્છામિ, ભવન્તમ્, આદ્યમ્, ન, હિ, પ્રજાનામિ, તવ, પ્રવૃત્તિમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ સીદ્ધિરિતિ પ્રસીદ્ધિરિતિ વિશેષેણ જ્ઞાતું
ઇતિ વિજ્ઞાતુમ્. આદૌ ભવં ઇતિ આદ્યમ્. પ્રકર્ષેણ જાનામિ ઇતિ
પ્રજાનામિ. પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ ઇતિ પ્રવૃત્તિઃ. વિચિત્રે ઇતિ વરઃ

સમાસાઃ—ઉગ્ર રૂપ યસ્ય સઃ હ્રસ્વરૂપઃ ! દેવાના વરઃ
ઇતિ દેવવરઃ, તત્સબુદ્ધૌ દેવવર ।

અન્યથા અને અર્થ—ઉગ્રરૂપ ઉગ્રસ્વરૂપવાળા, મવાન્
આપ, ક કૌણ છો, મે મને, આરુણાદિ કહે, દેવવર હે
દેવશ્રેષ્ઠ, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો, પ્રસીદ્ધ
પ્રસન્ન થાઓ, મવન્તમ્ આપના, આદ્યમ્ આદિ કારણને,
વિજ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ ઇચ્છુ છું, હિ કારણ કે, તવ
આપની, પ્રવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિને, જાનામિ જાણતો, ન નથી

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ ! ઉગ્રસ્વરૂપવાળા આપ કૌણ
છો ? તે મને કહે હે દેવશ્રેષ્ઠ ! આપને નમસ્કાર હો,
પ્રસન્ન થાઓ, આપના આદિ કારણને આસ કરીને હું જાણવા
માગુ છું, કારણ કે હું આપની પ્રવૃત્તિથી અજાત છું ૩૧.

અવતરણિકા.—અ પ્રમાણે પ્રાર્થિત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને જવાબ આપે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કાલોઽરિમ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે

યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ, કાલઃ, અસ્મિ, લોકક્ષયકૃત્, પ્રવૃદ્ધઃ, લોકાન્, સમાહર્તુમ્, હહ, પ્રવૃત્તઃ, ક્રંતે, અપિ, ત્વામ્, ન, મવિષ્યન્તિ, સર્વે, યે, અવસ્થિતાઃ, પ્રતિ, અનીકેષુ, યોધાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધઃ इति પ્રવૃદ્ધઃ સમ્યક્ આસમન્તાત્ હર્તુ इति સમાહર્તુમ્ પ્રકર્ષેણ વૃત્તઃ इति પ્રવૃત્તઃ, ધુધ્યન્તે इति તે યોધાઃ

સમાસાઃ—લોકાના ક્ષયઃ इति લોકક્ષયઃ, ત કરોમીતિ લોકક્ષયકૃત્ । અનીકાનિ અનીકાનિ પ્રતિ इति પ્રત્યનીકાનિ, તેષુ પ્રત્યનીકેષુ ।

અન્વય અને અર્થ—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ બોલ્યા, લોકક્ષયકૃત્ (હુ) લોકોનો ક્ષય કરનાર, પ્રવૃદ્ધ મહાન, કાલ કાળ, અસ્મિ હું, લોકાન્ લોકોને, સમાહર્તુમ્ સહાર કરવાને, હહ અહી, પ્રવૃત્ત. પ્રવૃત્ત થયેલો હું, ત્વામ તારા, ક્રંતે સિવાય, અપિ પણ, પ્રત્યનીકેષુ પ્રત્યેક સૈન્યમાં જે, યોદ્ધાઃ યોદ્ધાઓ, અવસ્થિતા સ્થિર થઈને ઉભેલા છે તેઓ, મવિષ્યન્તિ રહેશે, ન નહિ

ભાવાર્થ—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—હું લોકોનો નાશ કરનાર મહાન કાળ હું, લોકોનો સહાર કરવા અહી હું પ્રવૃત્ત થયેલો હું તું યુદ્ધ ન કરે તો પણ બન્ને સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે ઉભેલા છે તેઓ જીવતા રહેશે નહિ, અર્થાત્ અગર તું તેમને અવધ્ય માની હુણીશ નહિ,

તો પણ કાલસ્વરૂપ એવો હુ તેમને ગ્રસી જઈશ, એટલે તેમનુ અસ્તિત્વ તારી અનુકંપા ઉપર આધાર રાખતુ નથી ૩૨

અવતરણિકા:—‘ તુ યુદ્ધ નહિ કરીશ તો પણ તેઓ તો જીવતા રહેવાના નથી એ ચોકકસ છે, તો પછી સ્વધર્મ જાળીતાતુ પાતક, અપકીર્તિ, અર્થહાનિ, વિગેરે બધા અનર્થો છોડી યશ પ્રાપ્તિ તેમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થા ” એમ અર્જુનને લગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એ શ્લોકથી ઉત્તેજીત કરે છે —

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રૂન્ભુક્ષ્વ રાજ્ય સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ

નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ત્વમ્, ઉત્તિષ્ઠ, યશઃ, લભસ્વ, જિત્વા, શત્રૂન્, ભુંક્ષ્વ, રાજ્યમ્, સમૃદ્ધમ્, મયા, એવ, એતે, નિહતાઃ, પૂર્વમ્, એવ, નિમિત્તમાત્રમ્, ભવ, સવ્યસાચિન્.

વ્યુત્પત્તિ:—રાજ્ઞઃ ભાવઃ કર્મ વા રાજ્યમ્. સમ્યક્ ક્રુદ્ધં ઇતિ સમૃદ્ધમ્ નિશ્ચયેન હતાઃ ઇતિ નિહતાઃ નિમિત્ત માત્રા યથાસ્યાત્તથા નિમિત્તમાત્રમ્.

સમાસા:—સઙ્યેન વામહસ્તેન સચિતુ સઘાતુ શીઘ્રમસ્ય સ સવ્યસાચી, તત્સબુદ્ધૌ સઙ્યસાચિન્ ।

અન્યથા અને અર્થ—તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તુ, ઉત્તિષ્ઠ
યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા, યશ યશ, લભસ્વ પ્રાપ્ત કર, શત્રુન્
શત્રુઓને, જિત્વા જીતીને, સમૃદ્ધમ્ આબાહ, રાજ્યમ્ રાજ્યને,
શુસ્વ ભોગવ, એ એ દુર્યોધનાદિક, પૂર્વ પહેલાથી, एष જ,
ઘણા મારા વડે, નિહતા હુણાઈ ચૂક્યા છે, *સવ્યસાચિન્
હે સવ્યસાચી, નિમિત્તમાત્રમ્ (તુ તો) નિમિત્ત-દેખીતા
કારણરૂપ-માત્ર, મવ થા

ભાવાર્થ:—તેથી હે અર્જુન ! તુ યુદ્ધ માટે ઉભો થા
યુદ્ધમાં ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓઓને જીતીને યશ મેળવ.
તેમજ દુર્યોધનાદિ કટકરૂપ દુશ્મનોને જીતીને નિષ્કટકરાજ્ય
ભોગવ એ દુર્યોધનાદિકો મારા વડે પહેલાથી જ હુણા-
યેલા છે હે સવ્યસાચી ! તુ તો માત્ર દેખાવના કારણ-
રૂપ થા ૩૩

द्रोण च भीष्मं च जयद्रथ च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ૩૪ ॥

* उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षण ।

तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदु ॥

શ્રીમદ્ભારત

અર્થ:—‘ મારો જમણો અને ડાબો બંને હાથ ગાંડીવ ધનુ-
અન અનુસંધાનમાં ચાલે છે, તેથી દેવ તેમજ મનુષ્યોમાં મને
‘સવ્યસાચી’ એમ કહે છે

મહાભારત

પદચ્છેદઃ—દ્રોણમ્, ચ, બીષ્મમ્, ચ, જયદ્રથમ્, ચ, કર્ણમ્, તથા, અન્યાન્, અપિ, યોધવીરાન્, મયા, હતાન્, ત્વમ્, જહિ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ, યુદ્ધચસ્વ, જેતા, અસિ, રણે, સપત્નાન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમાનઃ પતિઃ यस્ય તત્ સપત્નમ્, સપત્નસ્ય ભાવઃ માપત્ન્યમ્, સાપત્ન્યસ્ય અસ્તીતિ સપત્નઃ, તાન્ સપત્નાન્.

સમાસાઃ—યોધાના વીરા इति યોધવીરાઃ, તાન્ યોધવીરાન્ ।

અન્વય અને અર્થ - દ્રોણમ્ ધનુર્વેદના આચાર્ય દ્રોણ, ચ તથા, બીષ્મમ્ સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ પામવાવાળા પિતામહ બીષ્મ, ચ તેમજ, જયદ્રથમ્ જેનો પિતા તપશ્ચર્યા કરે છે, અને જેણે વરદાન મેળવ્યું છે કે “ મારા પુત્રનું મસ્તક જે કોઈ જમીન પર પાડે, તના જ મસ્તકના સો દુકડા થઈ જાય ” તેનો પુત્ર જયદ્રથ, ચ તથા, કર્ણમ્ ઇન્દ્રની અમોઘ સાગવાળો કર્ણ, તથા તેમજ, અન્યાન્ બીજા અપિ પણ, યોધવીરાન્ યોદ્ધાઓમા વીર જે કોઈ હોય, મયા મારા વડે, હતાન્ હુણાયેલાને, ત્વમ્ તુ, જહિ હણુ, વ્યથિષ્ઠા. તેમનાથી બીક રાખ, મા નહિ, યુદ્ધચસ્વ યુદ્ધ કર, રણે યુદ્ધના મેદાનમા, સપત્નાન્ શત્રુઓને, જેતા તુ જીતનાર, અસિ થઈશ.

ભાવાર્થ — દ્રોણ, બીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તેમજ બીજા પણ મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ છે, તેમને મારા વડે પહેલેથી જ હુણાયેલાઓને તુ હણુ તેમનાથી ભય રાખવા જરા પણ કારણ નથી યુદ્ધ કર યુદ્ધના મેદાનમા શત્રુઓને તુ અવશ્ય

છતીશ, અર્થાત્ દિવ્યશક્તિધારી એ મહા પુરુષોનો મે
પહેલેથી જ ઘાટ વડો મૂક્યો છે, તેમના દિવ્ય પ્રભાવોનો
અતિકાર પહેલેથી જ રચાઈ ચૂક્યો છે, નાહક ગભરાવાનું
કંઈ કારણ નથી ૩૪

અવતરણિકા — ‘લગવાનુ શ્રીકૃષ્ણચત્રે એમ અર્જુનને
જવાબ આપ્યા પછી શુ થયું” તે વૃતરાષ્ટ્રની જિજ્ઞાસાને નૃસ
કરવા સંજય કહે છે —

સંજયઉવાચ ।

एतच्छ्रुत्वा वचन केशवस्य

कृताजलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्ण

सगद्गद भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સજયઃ, ઉવાચ, એતત્, શ્રુત્વા, વચનમ્
કેશવસ્ય, કૃતાંજલિઃ, વેપમાનઃ, કિરીટી, નમસ્કૃત્વા, ભૂયઃ, એવ
આહ, કૃષ્ણમ્, સગદ્ગદમ્, ભીતભીતઃ, પ્રણમ્ય

વ્યુત્પત્તિઃ—વેપતં એતિ વેપમાનઃ કિરીટઃ અસ્ય
અસ્તાતિ કિરીટી, કર્ષયતીતિ કૃષ્ણઃ, ત કૃષ્ણમ્ ભીતાદર્ષિ
ભીતઃ એતિ ભીતભીતઃ પ્રકર્ષેણ નમ્ય એતિ પ્રણમ્ય

સમાસાઃ—કૃતઃ અજલિઃ એન સ કૃતાંજલિ । ગદ્ગ-
દેન સહિત યથા સ્યાત્તથા એતિ સગદ્ગદમ્ ।

અન્ય અને અથ —સજય સજય, ઉવાચ બોલ્યો.
કેશવસ્ય લગવાન્ કેશવતુ, એતત્ એ, વચનમ્ વચન, શ્રુત્વા
સાભળીને, કિરીટી મુકુટધારી અર્જુન, કૃતાઝજલિ કરેલી છે
હાથની અજલિ જેણે તે, વેપમાન થરથર ધ્રુજતો, નમ-
સ્કૃત્વા નમસ્કાર કરીને, ખીતખીત ઘણું જ બીધેલો, પ્રણમ્ય
અત્યંત નમ્ર થઈને, સગદ્ગદમ્ કંઠ રૂધાઈ જતો હોય તેવી
વાણી વડે, મૂંચ ફરીને, એવ પણ, કૃષ્ણમ્ કૃષ્ણચંદ્રને, બાહ
કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ —સજય બોલ્યો—લગવાન્ વાસુદેવતુ એ
અમાણેતુ વાક્ય સાભળીને મુકુટધારી અર્જુન પ્રણામાર્થે
હાથનો સ પુટ વાળીને ઉભેલો, થરથર ધ્રુજતો, લગવાનને
નમસ્કાર કરીને, અત્યંત બીધેલો, ખૂબ નમ્રભાવથી પ્રણામ
કરીને, ફરીને પણ ગદ્ગદ વાણી વડે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને કહેવા
લાગ્યો. ૩૫

અવતરણિકા —અગ્યાર શ્લોકો વડે અર્જુન લગવાનની
ત્તુતિ કરતો બોલ્યો —

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવતિ

સર્વે નમસ્યતિ ચ સિદ્ધસઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ, સ્થાને, હૃષીકેશ, તવ,
શ્રી મ મ ગી, ૨૯

પ્રકીર્ત્યા, જગત્, પ્રહૃષ્યતિ, અનુરજ્યતે, ચ, રક્ષાંસિ, ભીતાનિ-
દિશઃ, દ્રવન્તિ, સર્વે, નમસ્યન્તિ, ચ, સિદ્ધસંઘાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ હૃષ્યતિ इति પ્રહૃષ્યતિ.

સમાસાઃ—પ્રકૃષ્ટાચાસૌ કીર્તિશ્ચ इति પ્રકીર્તિ, તથા
પ્રકીર્ત્યા । સિદ્ધાના સંઘા इति સિદ્ધસંઘા ।

અન્યથા અને અર્થ —અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યે
હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ, તવ આપના, પ્રકી-
ર્ત્યા વિશિષ્ટ મહાત્મ્યના કીર્તનથી, જગત્ વિશ્વ, પ્રહૃષ્યતિ
અત્યંત હર્ષ પામે છે ચ અને, અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે
છે, ભીતાનિ બીધેલા, રક્ષાસિ રાક્ષસો, દિશ દિશાઓમા
દ્રવન્તિ પલાયન કરે છે, ચ તથા સર્વે બધા, સિદ્ધસંઘા-
કૃપિલાદિ સિદ્ધાના ટોળાઓ, નમસ્યન્તિ નમસ્કાર કરે છે
સ્થાને તે સધળું યોગ્ય જ છે, અપ્રસ્તુત નથી

ભાવાર્થ —અર્જુન બોલ્યો—હે હૃષીકેશ ! આપના
વિશિષ્ટ—મહાત્મ્ય—કીર્તનથી આપુ જગત્ અત્યંત હર્ષ
તેમજ અનુરાગને પામે છે તે યોગ્ય જ—પ્રસ્તુત છે બધા
આમેલા રાક્ષસો દિશાઓમા પલાયન કરી જાય છે, તે પણ
વટિત જ છે, તેમજ બધા કૃપિલાદિ સિદ્ધાના ટોળાઓ
આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સધળું વ્યાજબી જ છે ૩૬

અનંતરશ્લોકા.—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણય દ્રથી ઉપર પ્રમાણે
શ્રવાનો હેતુ દર્શાવો અર્જુન તેમની સ્તુતિ કરે છે —

कस्मान्न ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयमे ब्रह्मणोऽयादिकर्त्रे ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ

ત્વમક્ષર સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કસ્માત્, ચ, તે ન, નમેરન, મહાત્મન, ગરીયસે, બ્રહ્મણઃ, અપિ, આદિકર્ત્તે, અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, ત્વમ્, અક્ષરમ્, સત્, અસત્, તત્પરમ્, યત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન ગુરુઃ इति ગરીયાન્, તસ્મૈ ગરીયસે.

સમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ કર્તા ચ इति આદિ કર્તા, તસ્મૈ આદિ કર્ત્તે ન વિદ્યતે અન્ત યસ્ય સ અનન્ત, તત્સબુદ્ધૌ અનન્ત । દેવાના ઈશ દેવેશ, તત્સબુદ્ધૌ દેવેશ । જગતા નિવાસઃ इति જગન્નિવાસ, તત્સબુદ્ધૌ જગન્નિવાસ । ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ । અસ્તીતિ સત્, ન સત્ इति અસત્, તામ્યા પર इति તત્પરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —મહાત્મન્ હે મહાત્મન, અનન્ત અતરહિત, દેવેશ દેવોના દેવ, જગન્નિવાસ હે જગત્ના આધારરૂપ, ગરીયસે અત્યંત શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મણ બ્રહ્માના, અપિ પણ, આદિકર્ત્તે આદિ કર્તારૂપ, તે આપને, તે તેઓ, કસ્માત્ શા માટે, નમેરન્ નમન કરે, ન નહિ, અક્ષરમ્ અવિનાશી, સત્ વ્યક્ત, અસત્ અવ્યક્ત તત્પરમ્ તે બન્નેથી પર, યત્ જે, તે પણ ત્વમ્ આપ જ છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરમોદાર ચિત્ત, અનન્ત, દેવોના પણ દેવ, હે તથા જગત્ના આધાર, અત્યંત શ્રેષ્ઠ તેમજ બ્રહ્માના પણ આદિ કર્તારૂપ, તથા હે એવા આપને તેઓ શા માટે નમન કરે નહિ ?

અવિનાશી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત તેમજ તે અ નેધી પર પણ જે પદાર્થ છે તે આપ જ છે ૩૭

અનંતરણિકા:—કરોને પણ અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે —

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાસિ વેદ્ય ચ પર ચ ધામ

ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, આદિદેવઃ, પુરુષઃ, પુરાણઃ, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, વેત્તા, અસિ, વેદ્યમ્, ચ, પરમ્, ચ, ધામ, ત્વયા, તતમ્, વિશ્વમ્, અનંતરૂપ.

ઢ્યુત્પત્તિઃ—પુરૌ શેતે ઇતિ પુરુષઃ પુરા નવઃ ઇતિ પુરાણઃ નિધીયતે અસ્મિન્ ઇતિ નિધાનમ્ વેત્તીતિ વેત્તા વેત્તું ઇતિ વેદ્યમ્.

સમાસાઃ—આદિશ્ચાસૌ દેવશ્ચ હનિ આદિદેવ । અનંતાનિ રૂપાણિ યસ્ય સઃ અનંતરૂપ , તસવુદ્ધૌ અનંતરૂપ ।

અન્વય અને અર્થ —ત્વમ્ આપ, આદિદેવ દેવોના પણ આદિદેવ છે તેથી જ, પુરાણ શરીરના નાશથી પણ નાશ ન પામતા શાશ્વત, પુરુષ પુરૂષ, ત્વમ્ આપ છે, અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગતનુ, પરમ્ છેલ્લું નિવાનમ્ લયસ્થાન, (આપ છે) વેત્તા બાણુનાર, ચ તથા, વેદ્યમ્ બાણુવા યોગ્ય, જાસે આપ છે, ચ તેમજ, પરમ્ પરમ, ગ્રામ મોક્ષપદ—

કૈવલ્ય, (આપ જ છો,) અનન્તરૂપ હે અપરિમિત સ્વરૂપ, વિશ્વમ્ આપુ જગત્, ત્વયા આપના વડે, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે

ભાવાર્થ — આપ દેવોના પણ આદિદેવ છો, અને તેથી જ શાશ્વત-પુરૂષ અને આ વિશ્વનું લયસ્થાન પણ આપ જ છો, દૃશ્યમાત્રના જાણનાર, અને જાણવા લાયક પણ આપ જ છો, તેમજ પરમ-કૈવલ્યપદ તે પણ આપ છો હે અપરિમિત સ્વરૂપ! આ આપુ વિશ્વ આપનાથી જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થયેલું છે ૩૮

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે સમષ્ટિમા ભગવાનનો આવી-ભાવ કહીને, હવે દેવોની વ્યષ્ટિમા પણ તેનો ભાવ કહે છે, અને સર્વ દેવાત્મક હોવાથી દરેક દેવના ઉપાસકો વડે ભગવાન જ નમસ્કાર યોગ્ય છે, એમ સ્તુતિ કરતો અર્જુન યોતે પણ નમસ્કાર કરે છે —

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—વાયુઃ, યમઃ, અગ્નિઃ, વરુણઃ, શશાંકઃ, પ્રજાપતિઃ, ત્વમ્, પ્રપિતામહઃ, ચ, નમઃ, નમઃ, તે, અસ્તુ. સહસ્રકૃત્વઃ, પુનઃ, ચ, ભૂયઃ, અપિ, નમઃ, તે.

વ્યુત્પત્તિઃ—વાતીતિ વાયુઃ. યમયતીતિ યમઃ અંગતિ

ઊર્ધ્વ ગચ્છતીતિ અગ્નિઃ, અશ્રતિ ઇતિ વા અગ્નિઃ વારયતિ
જલરૂપેણ વરુણઃ, વૃ+ઉનન્

સમાસાઃ—શશ અંકે યમ્ય સ શશાઙ્ક । પ્રજાના પતિ
ઇતિ પ્રજાપતિ । પિતુઃ પિતા ઇતિ પિતામહઃ પ્રકૃષ્ટ શ્વસૌ પિતામહશ્ચ
ઇતિ પ્રપિતામહ ।

અન્યથા અને અર્થ —*વાયુ વાયુ, યમ યમ, અગ્નિ
અગ્નિ, વરુણ વરુણ, શશાક ચન્દ્રમા, પ્રજાપતિ પ્રજાપતિ
બ્રહ્મા, ચ તથા, પ્રપિતામહ પિતાના પણ પિતા, ત્વમ્ આપ
જ છો, તે આપને, સહસ્રકૃત્વ હુજારો વખત, તમ નમ-
સ્કાર, અસ્તુ હુજો, ચ અને, પુન ફરીને, અપિ પણ, તે
આપને તમ નમસ્કાર, તમ નમસ્કાર, (હુજો)

ભાવાર્થ —વાયુ યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, બ્રહ્મા
અને તેમના પણ હાહા આપ જ છો, આપને હુજારો વખત
તમસ્કાર હુજો, અને ફરીને પણ આપને તમસ્કાર હો ૩૯

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે

નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં

સર્વે સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

* આવહ પ્રવહ્યેવ સવહ્યોદ્વહસ્તથા ।

વિવહાહ્ય પરિવહ પરાવહ ઇતિ ક્રમાત્ ॥

આવહ, પ્રવહ, સવહ, ઉદ્વહ વિવહ, પરિવહ, પરાવહ એ પ્રમાણે
નાન એક એકથી વિશિષ્ટ વાયુ છે

પદચ્છેદઃ—નમઃ, પુરસ્તાત્, અથ, પૃષ્ઠતઃ, તે નમઃ, અસ્તુ, તે, સર્વતઃ, એવ, સર્વ, અનન્તવીર્ય, અમિતવિક્રમઃ, ત્વમ, સર્વમ્, સમાપ્નોષિ, તત આસિ, સર્વમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ આપ્નોષિ इति સમાપ્નોષિ

સમાસાઃ—અનન્ત વીર્ય યસ્ય સ અનન્તવીર્યઃ તત્સબુદ્ધૌ અનન્તવીર્ય | ન મિત વિક્રમ યસ્ય સ અમિતવિક્રમઃ |

અન્વય અને અર્થ —તે આપને, પુરસ્તાત્ સામેથી, અથ આને, પૃષ્ઠત પછવાડેથી, નમ નમસ્કાર, સર્વ હે સર્વરૂપ, તે આપને, સર્વત ચારે તરફથી, એવ પણ, ત્વમ. નમસ્કાર. અસ્તુ હજો, અનન્તવીર્ય હે અનત સામર્થ્યવાન ત્વમ્ આપ, અનન્તવિક્રમ અપાર પરાક્રમશીલ છો, સર્વમ્ સમસ્ત વિશ્વને, સમાપ્નોષિ વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છો, તત. તેથી, સર્વ સર્વાત્મા, અસિ છે.

ભાવાર્થ —આપને સામેથી તેમજ પાછળથી નમસ્કાર હજો હે સર્વરૂપ! આપને સઘળી દિશાઓમાથી નમસ્કાર હજો હે અપરિમિત પરાક્રમશાળી પ્રભો! આપનું પરાક્રમ અપાર છે આખા વિશ્વને વ્યાપીને આપ રહેલા છો તેથી આપ સર્વાત્મા છો ૪૦

અવતરણિકા —ભગવાન્નું આવું અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા પ્રભાવ અગાઉ જોયેલો કે સાંભળેલો ન હોવાથી, પહેલાં ઉદ્ધતાઈથી સામાન્ય મિત્ર સમજી કંઈ અપરાધ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે તે અપરાધની અર્જુન નીચેના જોડેલોકથી માફી યાચી રહ્યો છે --

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमान तवेद

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्ष

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

पदच्छेदः—सखा, इति, मत्वा, प्रसभम्, यत्, उक्तम्
हे, कृष्ण, हे, यादव, हे, सखा, इति, अजानता, महिमानम्,
तव, इदम्, मया, प्रमादात्, प्रणयेन, वा, अपि. यत्, च,
अवहासार्थम्, असत्कृतः, असि, विहारशय्यासनभोजनेषु,
एकः, अथवा, अपि, अच्युत, तत्, समक्षम्, तत्, क्षामये,
त्वाम्, अहम्, अप्रमेयम्.

व्युत्पत्तिः—यदोः अपत्यं पुमान् यादवः, तत्संबुद्धौ
यादव न जानातीति अजानत, तेन अजानता. माद्यन्ते अस्मि-
न्निति मादः विहरति अस्मिन् इति विहारः. शेते अस्या इति
शय्या. आसीदिति अस्मिन् इति आसनम् भुज्यते इति भोजनम्.
प्रमातुं शक्य प्रमेयः अक्ष्णोः समं इति समक्षः.

સમાસા:—પ્રકૃષ્ટ શ્વાસૌ માદશ્ચ હિતિ પ્રમાદ, તસ્માત્ પ્રમાદાત્ । પ્રકૃષ્ટ શ્વાસૌ નયશ્ચ હિતિ પ્રણય, તેન પ્રણયેન । અવ—
હાસાય હદ યથા સ્યાત્તથા અવહાસાર્થમ્ । ન સત્કૃત હિતિ અસત્કૃત ।
વિહારશ્ચ શય્યા ચ આસન ચ મોજન ચ હિતિ વિહારશય્યાસનમોજનાનિ,
તેષુ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ । ન ચ્યુતઃ હિતિ અચ્યુતઃ । ન પ્રમેય,
હિતિ અપ્રમેય, ત અપ્રમેયમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ —તવ આપના, મહિમાનમ્ માહા-
ત્મ્યને, તેમજ હદમ્ આ વિશ્વરૂપને, અજાનતા ન જાણુતો
એવા મારા વડે, સત્તા સમાન વયના છીએ, હિતિ એમ.
મત્વા માનીને, પ્રમાદાત્ ચિત્તની અસ્થિરતાથી, વા અથવા,
પ્રણયેન સ્નેહથી, અપિ પણ, પ્રસન્નમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, હ ક્રુણ્ણ
હે કૃણ્ણ હે યાદવ હે યાદવ, હે સત્તા હે સખા, હિતિ એ
એ પ્રમાણે, યત્ જે કંઈ, મયા મારા વડે, ઉક્તમ્ કહેવામાં
આવ્યું હોય, ચ તથા, વિહારશય્યાસનમોજનેષુ કીડા, શયન,
આસન તથા ભોજન વિગેરેમાં, એક એકલા અથવા અથવા,
તત્સમક્ષમ્ તે મિત્રોની હાજરીમાં, અવહાસાર્થમ્ ઉપહાસ-
મશ્કરી માટે, યત્ જે કંઈ, અસત્કૃત તિરસ્કારવામાં આવ્યા,
અસિ હો, અચ્યુત હે અચ્યુત-વિકારરહિત, તત્ તે સધણું,
અપ્રમેયમ્ પ્રમાણુ-રહિત, ત્વામ્ એવા આપને, અહમ્ હું,
ક્ષામયે ક્ષમાયન કરાવું છું

ભાવાર્થ.—આપના માહાત્મ્યને તેમજ આ વિશ્વરૂપને
હું જાણુતો ન હોવાથી, સમાન વયના છીએ એમ માનીને
મે ચિત્તની અસ્થિરતાથી અથવા અનુરાગથી પણ તિરસ્કાર
પૂર્વક ‘હે કૃણ્ણ, હે યાદવ, હે સખા’ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે

જે કંઈ કંઈ હોય, તેમજ કીડા, શયન, આસન તથા ભોજન વિગેરેમા એકાતમા તેમજ મિત્રોની હાજરીમા ઉપહાસ માટે જે કંઈ આપની અવશા કરી હોય, તે સઘળાની હે અચ્યુત, પ્રમાણુરહિત એવા આપની પાસે હુ ક્ષમા યાચુ છુ ૪૧-૪૨

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય

ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો

લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—પિતા, અસિ, લોકસ્ય, ચરાચરસ્ય, ત્વમ્, અસ્ય, પૂજ્યઃ, ચ, ગુરુઃ, ગરીયાન્, ન, ત્વત્સમઃ, અસ્તિ, અભ્યધિકઃ, કુતઃ, અન્યઃ, લોકત્રયે, અપિ, અપ્રતિમપ્રભાવ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પાતિ રક્ષતિ इति પિતા. ચરતીતિ ચરમ્. ન ચરતીતિ અચરમ્ પૂજિતું યોગ્યઃ इति પૂજ્યઃ. ગૃણાતિ इति ગુરુઃ અતિશયેન ગુરુઃ इति ગરીયાન્.

સમાસાઃ—ચર ચ અચર ચ इति ચરાચર, તસ્ય ચરા-ચરસ્ય । તવ સમઃ इति ત્વત્સમ । અપિ—મૃશ—અધિકઃ इति અભ્ય-ધિક । ત્રયાણા સમાહાર इति ત્રયમ્, લોકાનાં ત્રય इति લોકત્રય, નસ્મિન્ લોકત્રયે । પ્રતિમીયતે યયા સા પ્રતિમા । ન વિદ્યતે પ્રતિમા યસ્ય સ અપ્રતિમ, અપ્રતિમશ્ચાસૌ પ્રમાવશ્ચ યસ્ય સઃ અપ્રતિમ-પ્રમાવઃ, તત્સબુદ્ધૌ અપ્રતિમપ્રમા । ।

અન્યથા અને અર્થ —અસ્થ આ, ચરાચરસ્ય ચૈતન્ય અને જડ, લોકસ્ય લોકોના, પિતા પિતા, અસિ આપ છે, પૂજ્ય પૂજા કરવા યોગ્ય, ચ તેમજ, ગુરુ ધર્મ, તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપનાર, ગરીયાન્ એથી પણ વિશેષ મોટા (છે), અપ્રતિમપ્રભાવ હે અનુપમ પ્રભાવવાળા લોકત્રયે આ ત્રણ લોકમા, અપિ પણ, ત્વત્સપ આપના સમાન અસ્તિ છે, ન નહિ, અન્ય બીજો, અભ્યધિક વિશેષ સરસ, કુત કયાથી.

ભાવાર્થ —આ ચરાચર જગતના આપ પિતા, પૂજ્ય યોગ્ય, ગુરુ, તેમજ ગુરૂથીએ પણ વિશેષ મહાન્ છે હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ! આ ત્રણ લોકમા પણ આપની બરો-બરી કરનાર કોઈ નથી, તો પછી બીજો કોઈ આપનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ તો કયાથી હોઈ શકે ? ૪૩

અવતરણિકા —“ અપ્રતિમપ્રભાવ ” ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભગ-વાનનો પૂર્ણ પ્રભાવ વર્ણવી હવે તે પ્રભાવને અર્જુન ચેતાની નમ્ર વન્દના કરે છે —

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં

પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીડ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વ્યુઃ

પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, પ્રણમ્ય, પ્રણિધાય, કાયમ્, પ્રસાદયે, ત્વામ્, અહમ્, ઈશમ્, ઈડ્યમ્, પિતા, ઇવ, પુત્રસ્ય, સર્વા, ઇવ, સર્વ્યુઃ, પ્રિયઃ, પ્રિયાયાઃ, અર્હસિ, દેવ, સોદુમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રકર્ષેણ નમ્ય इति प्रणम्य प्रकर्षेण नीचै धृत्वा इति प्रणिधाय चीयते अस्मिन् अस्थ्यादिकं इति कायः, तं कायम् ईडितुं योग्यः इति ईडयः, तं ईडयम्. पुतः त्रायते इति पुत्रः. समान ख्यायते जनैः इति सखा. प्रीणाति इति प्रियः

અન્યથા અને અર્થ —તસ્માત્ તેથી, પ્રણમ્ય નમન કરીને, કાયમ્ શરીરને, પ્રણિધાય દ ઉવત્-પ્રણામની માફક ભૂમિ ઉપર રાખીને, ઇન્દ્રિય ઐશ્વર્યસ પત્ર, ઈન્દ્રિયમ્ સ્તુતિ કરવા લાયક, ત્વામ્ આપને, બદ્ધમ્ હું, પ્રસાદયે પ્રસન્ન કરાવું છું, પિતા પિતા, પુત્રસ્ય પુત્રના, (અપરાધોને) હવે જેમ, સસ્રા મિત્ર, સસ્ર્યુ મિત્રના, (અપરાધોને) હવે જેમ, પ્રિય પતિ, પ્રિયાયા ધર્મપત્નીના અપરાધોને જેમ, તેમ, દેવ હે દેવ સોદ્ધમ્ (મારા અપરાધોને) સહન કરવાને, અર્હસિ યોગ્ય છે

ભાવાર્થ —આપ અનંત, દિવ્ય, તેમજ ધ્રુવર હોવાથી આપને નમસ્કાર કરીને, તથા શરીરને દ ઉવત્ ધારણ કરી રાખીને, સમસ્ત ઐશ્વર્યશાળી તેમજ સ્તુતિ કરવા લાયક એવા આપને હું પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થના કરું છું, જેમ પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના, અને પતિ પ્રિયાના અપરાધોને સહન કરે છે, તેમ હે દેવ! આપ પણ મારા અપરાધોને સહન કરવા યોગ્ય છે. ૪૪

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ક્ષમા પ્રાર્થી હવે વિશ્વ-રૂપદર્શનથી થએલી વ્યથાને દૂર કરવાના હેતુથી ફરીને તે સૌમ્ય, અસલ ચાર ભુજવાળું સ્વરૂપ જોવાની અભિલાષાથી અર્જુન બોલ્યો —

અદૃષ્ટપૂર્વ હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા

ભયેન ચ પ્રવ્યથિત મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્, હૃષિતઃ, અસ્મિ, દૃષ્ટ્વા, ભયેન, ચ, પ્રવ્યથિતમ્, મનઃ, મે, તત્, એવ, મે, દર્શય, દેવ, રૂપમ્, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પૂર્વ ન દૃષ્ટ્વ ઇતિ તાદૃશં અદૃષ્ટરૂપમ્. પ્રકર્ષેણ વ્યથિત ઇતિ પ્રવ્યથિતમ્. મન્યતે અનેન ઇતિ મનઃ.

સમાસાઃ—દેવાના દેશ દેવેશઃ, તત્સબુદ્ધૌ દેવેશ । જગતા નિતાન્ત વાસઃ ઇતિ જગન્નિવાસ, તત્સબુદ્ધૌ જગન્નિવાસ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્ પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલા એવા આ વિશ્વરૂપને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, હૃષિતઃ હું ધણો આનંદ પામેલ, અસ્મિ હું, ચ પણ, ભયેન વિકરાલ રૂપ જોવાથી થયેલા ભય વડે, મે મારૂ, મન મન, પ્રવ્યથિતમ્ અત્યંત વ્યાકુલ થયેલું છે, દેવ હે દેવ, તત્ તે, એવ જ, રૂપમ્ રૂપ, મે મને, દર્શય દેખાડે, દેવેશ હે દેવના પણ ઇશ્વર, જગન્નિવાસ હે જગત્ના આધાર, પ્રસીદ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ—પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો છું, પણ વિકરાલ રૂપને જોવાથી થયેલા ભય વડે મારૂ મન અત્યંત વ્યાકુલ થઈ ગયું છે હે દેવ ! ફરીને તે જ આપના સ્વરૂ-

પના મને દર્શન કરાવો તે દેવોના પણ ઇશ્વર' હે જગ-
દાધાર! આપ પ્રસન્ન થાઓ ૪૫

અવતરણિકા:—“ ઉપરના શ્લોકમા તે જ સ્વરૂપનુ મને
દર્શન કરીને કરાવો ” એમ અર્જુને કહ્યું છે, હજી પણ તે
સ્વરૂપ એટલે કયુ તેનુ વર્ણન આપતા પોતાની ઇચ્છા
સ્પષ્ટ દર્શાવે છે —

કિરીટિનં ગદિન ચક્રહસ્ત-

મિચ્છામિ ત્વા દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।

તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન

સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદ:—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રહસ્તમ્,
ઇચ્છામિ, ત્વામ્, દ્રષ્ટુમ્, અહમ્, તથા, એવ, તેન, એવ, રૂપેણ,
ચતુર્ભુજેન, સહસ્રવાહો, ભવ, વિશ્વમૂર્તે

સમાસા:—કિરીટ અસ્ય અસ્તીતિ કિરીટી, ત કિરીટિનમ્ ।
ગદા અસ્ય અસ્તીતિ ગદી, ત ગદિનમ્ । ચક્ર હસ્તે યસ્ય સઃ ચક્ર-
હસ્ત , ત ચક્રહસ્તમ્ । ચત્વારો ભુજાઃ યસ્ય સઃ ચતુર્ભુજ , તેન
ચતુર્ભુજેન । સહસ્ર વાહવ યસ્ય સઃ સહસ્રવાહુઃ, તત્સબુદ્ધૌ સહસ્ર-
વાહો । વિશ્વં મૂર્તિઃ યસ્ય સઃ વિશ્વમૂર્તિઃ, તત્સબુદ્ધૌ વિશ્વમૂર્તે ।

અન્વય અને અર્થ —કિરીટિનમ્ મસ્તક ઉપર મુકુટ
ધારણુ કરેલા, ગદિનમ્ ગદાવાળા, ચક્રહસ્તમ્ તથા હાથમાં
અક ધારણુ કરેલા, ત્વામ્ આપને, તથા તેમ, એવ જ,

દ્રુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હુ ઇન્દ્રુ છુ, સહસ્રબાહો હે હજાર
ભુજવાળા, વિશ્વમૂર્તે વિશ્વરૂપી, ચતુર્મુજેન ચાર ભુજવાળા, તેજ
સે, એવ જ, રૂપેણ સ્વરૂપથી, ભવ (યુક્ત) થાઓ.

ભાવાર્થ:—મસ્તક ઉપર મુકુટ હાથમા ગદા તેમજ
ચક્ર ધારણ કરેલા એવા આપને હુ તેવા જ જોવા ઇન્દ્રુ
છું હે હજાર ભુજવાળા તથા વિશ્વરૂપી ભગવન્. ફરીને
આપ તે જ ચાર હાથવાળા સ્વરૂપથી યુક્ત થાઓ. ૪૬

અવતરણિકા —અર્જુનને ખીધેલો જાણીને, પોતાના
વિશ્વરૂપનો સંકેત કરી લઈને, પ્રિય વચનોથી અર્જુનની
આશ્વાસના કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્ય

યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રીભગવાન્ ઉવાચ, મયા, પ્રસન્નેન, તવ,
અર્જુન, ઇદમ્, રૂપમ્, પરમ્, દર્શિતમ્, આત્મયોગાત્, તેજો-
મયમ્, વિશ્વમ્, અનન્તમ્, આદ્યમ્, યત્, મે, ત્વત્, અન્યેન,
ન, દૃષ્ટપૂર્વમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—તેજઃ પ્રાચુર્યેણ વિદ્યતે યસ્મિન્તત્ તેજો-
મયમ્. આદૌ ભવં ઇતિ આદ્યમ્. પૂર્વ દૃષ્ટં ઇતિ તાદૃશં દૃષ્ટપૂર્વમ્.

સમાસાઃ--આત્મન યોગઃ ઇતિ આત્મયોગ, તસ્માત્ આત્મયોગાત્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય તત્ અનન્તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ--શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ ઓહ્યા, અર્જુન હે અર્જુન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, તેજોમયમ્ તેજના આ બારથી ભરેલું, આદ્યમ્ આદિમા થયેલું, અનન્તમ્ અતરહિત, વિશ્વમ્ સમસ્ત વિશ્વ-મય इदમ્ આ, રૂપમ્ વિશ્વરૂપ, પ્રસન્નેન પ્રસન્ન થયેલા મયા મારા વડે, આત્મયોગાત્ ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી, તવ તને, દર્શિતમ્ બતાવવામા આવ્યું, મે મારું ચત્ જે સ્વરૂપ, ત્વત્ તારાથી, અન્યેન બીજાએ, દૃષ્ટપૂર્વમ્ પહેલાં જોયેલું, ન નથી

ભાવાર્થઃ--શ્રીભગવાન્ ઓહ્યા--હે અર્જુન ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ, તેજના આ બારથી ભરેલું, આદ્ય, સમસ્ત અને અતરહિત સમસ્ત વિશ્વમય એવું આ મારું રૂપ મે તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારા ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી તને દેખાડ્યું, એ સ્વરૂપ મારા સિવાય બીજા કોઈએ પહેલાં જોયેલું નથી ૪૭

અવતરણિકા --“ મારા એવા વિશ્વરૂપ-દર્શનથી તું અરેખર કૃતાર્થ થઈ ગયો ” એમ વિરાટ-સ્વરૂપની પ્રશંસા કરતા તેની હુલ્લસતા જણાવે છે --

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैः

न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टु त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ, ન, દાનૈઃ, ન, ચ, ક્રિયાભિઃ, ન, તપોભિઃ, ઉગ્રૈઃ, એવરૂપઃ, શક્યઃ, અહમ્, નૃલોકે, દ્રાઘુસ્, ત્વત્, અન્યેન, કુરુપવીર.

વ્યુત્પત્તિઃ—અશીયતે इति अ-ययनम् दीयते इति दानम् नैઃ દાનૈઃ ક્રિયન્તે इति क्रियाः, ताभिः क्रियाभिः-જાયતે इति तपः, तै तपोभिः

સમાસાઃ—વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ इति वेदयज्ञाः तेषा अध्ययनं इति वेदयज्ञाध्ययन, तैः वेदयज्ञाध्ययनैः । एव रूप यस्य सः एवरूप । नृणा लोकः इति नृलोकः तस्मिन् नृलोके । प्रकृष्ट आसौ वीरश्च इति प्रवीर, कुरूणा प्रवीरः इति कुरुप्रवीरः, तत्सबुद्धौ कुरुप्रवीर ।

અન્યથા અને અર્થ —કુરુપ્રવીર હે કુરુકુલવીર, એવરૂપઃ એવા રૂપવાળો, અહમ્ હુ, વેદજ્ઞાધ્યયનૈઃ વેદ તથા મીમાંસા કલ્પાદિ યજ્ઞ-ગ્રંથોના અધ્યયનથી, દાનૈ દાનથી, ક્રિયાભિઃ કર્મથી, ઉગ્રૈ ઉગ્ર, તપોભિ તપો વડે, ત્વત્ તારાથી, અન્યેન ધીમ વડે, નૃલોકે આ મનુષ્ય-લોકમા, દ્રાઘુસ્ જોવાને, શક્યઃ શક્ય ન નથી

ભાવાર્થ —હે કુરુવંશના વીર મુખટ! એવા રૂપવાળે હુ વેદ, મીમાંસા, કલ્પાદિ ગ્રંથોના અધ્યયનથી, દાનથી, કર્મોથી કે હુશ્વર તપોથી પણ, તારા સિવાય ધીમ કોઈને આ મનુષ્યલોકમા સુલભતાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી

અનુવર્ણિકા —‘વિશ્વરૂપ-વર્ણનની એ પ્રમાણે મહત્તા આઈને હવે તે જ રૂપથી તને ભય થયો હોય તો, તે શ્રી મ ભ ગી ૩૦

સ્વરૂપને હું ઉપસંહાર કરું છું, તું ફરીને સ્વસ્થ થા ~
એવા આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો

દૃષ્ટા રૂપ ઘોરમીદૃઢમમેદમ્ ।

વ્યપેતમીં પ્રીતમનાં પુનસ્ત્ર

તદેવ મે રૂપમિદ પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મા, તે, વ્યથા, મા, ચ, વિમૂઢભાવઃ,
દૃષ્ટા, રૂપમ્, ઘોરમ્, મીદૃઢ, મમ, મેદમ્, વ્યપેતમીઃ, પ્રીતમના
પુનઃ, ત્વમ્ તત્, એવ, મે, રૂપમ્, મેદમ, પ્રપશ્ય

વ્યુત્પત્તિઃ—વિગેષેણ મૂઢઃ इति विमूढः. પ્રકેષેણ
મશ્ય इति प्रपश्य

સમાસાઃ—વિમૂઢશ્વાસૌ ભાવશ્ચ इति विमूढभावः । વિશે-
ષેણ અપનામા યસ્માત્ સ વ્યપેતમી । પ્રીતમન યસ્ય સ પ્રીતમના ।

અન્ય અને અર્થ —મમ મારૂં, મીદૃઢ આ પ્રકારનું,
મમ આ ઘોરમ્ ભયકર રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, તે તને,
વ્યથા પીડા, મા ન થાઓ, ચ તેમજ, વિમૂઢભાવ વ્યાકુલ-
ચિત્ત, મા ન થાઓ, વ્યપેતમી ભયરહિત તથા, પ્રીતમનાઃ
અમનન મનવાળો થઈને, ત્વમ્ તું, પુન ફરીને, તત્ ત, એવ
જ, મે મારા, મેદમ્ આ રૂપમ્ સ્વરૂપને, પ્રપશ્ય સારી રીતે જો

ભાવાર્થ —મારૂં આ પ્રકારનું આ ભયકર સ્વરૂપ
જોઈને તને પીડા કે વ્યાકુલભાવ ન થાઓ નિર્ભીક તેમજ

પ્રસન્નચિત્ત થઈને તુ ફરીને મારા તે જ મૂળ સ્વરૂપને
સારી રીતે જો ૪૬

અપતરણિકા — “એ પ્રમાણે ભગવાને ફરીને પોતાના અસલ
સ્વરૂપને ધાગણ કર્યું ” એ વૃત્તાત સર્વથા ધૃતરાષ્ટ્રને
કહે છે —

સંજય ઉવાચ ।

इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वक रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेन

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદઃ—સંજયઃ, ઉવાચ. इति, अर्जुनम्, वासु-
देवः, तथा, उक्त्वा, स्वकम्, रूपम्, दर्शयामास, भूयः
आश्वासयामास, च, भीतम्, एनम्, भूत्वा, पुनः, सौम्यवपुः,
महात्मा

व्युत्पत्तिः—वासुदेवस्य अपत्य पुमान इति वासुदेवः.
स्वस्य इदं इति स्वकम्.

समासा --सौम्य वपुः यस्य सः सौम्यवपुः । महान्
च सौ आत्मा च यस्य स महात्मा ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સંજય સર્વથા, ઉવાચ બોલ્યો,
इति એ પ્રમાણે વાસુદેવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચ દ્વ, अर्जुनम्

અર્જુનને, તથા તેવી રીતે, ઉત્તરા કહીને ભૂય ફરીને સ્વકમ્ પોતાનું મૂલ, રૂપમ્ સ્વરૂપ દર્શયામાસ દેખાડ્યું, ચ અને, સૌમ્યવપુ શાત શરીરવાળા, ભૂત્વા થઈને, મહાત્મા મહાત્મા વાસુદેવ, જ્ઞાતમ્ બીધેલા, એનમ્ એવા તે અર્જુનને, આશ્વાસયામાસ આશ્વાસન આપવા લાગ્યા

ભાવાર્થ —સજય બોલ્યો--એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેવી રીતે કહીને, ફરીથી અર્જુનને તે જ પોતાનું મૂલ સ્વરૂપ દેખાડ્યું તથા પ્રથમની પેઠે શાત મૂર્તિવાળા થઈને તે મહાત્મા વાસુદેવે બીધેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું ૫૦

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાન વડે આશ્વાસન પામેલો અર્જુન નીચે પ્રમાણે બોલ્યો --

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વદ માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ॥૫૧॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ દૃષ્ટ્વા, ઇદમ્, માનુષમ્, રૂપમ્, તવ, સૌમ્યમ્, જનાર્દન, ઇદાનીમ્, અસ્મિ, સંવૃત્તઃ, સચેતાઃ, પ્રકૃતિમ્, ગતઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—માનુષ્યસ્ય ઇદં ઇતિ માનુષમ્ સોમઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ સૌમ્યમ્, સોમસ્ય ઇદ વા સૌમ્યમ્. સમ્યક્ વૃત્તઃ ઇતિ સંવૃત્તઃ

સમાસાઃ—એવસા સહવર્તમાન ઇતિ સચેતા ।

અન્યથા અને અર્થ —અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ બોલ્યો—
જનાર્દન હે જનાર્દન, તવ આપનુ, इदम् આ, સામ્યમ્ શાત,
માતૃષમ્ મનુષ્યની આકૃતિવાળુ, રૂપમ્ ૩૫ દૃષ્ટા બેઠને, इदा-
નીમ્ હવે, સચેતા સ્વસ્થ—ચિત્ત, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગત
પામેલો, સવૃત્ત થયો, અસ્મિ હુ

ભાવાર્થ —અર્જુન બોલ્યો--હે જનાર્દન ! આપનુ આ
શાત મનુષ્યાકૃતિ સ્વરૂપ બેઠને હવે હુ સ્વસ્થચિત્ત થયો,
અને સ્વભાવમા સ્થિર થયો છુ ૫૧

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે અર્જુનનુ કહેવુ સાભળી
પોતે કરેલા અતિ દુર્લભ અનુગ્રહની મહત્તા બતાવતા
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચાર શ્લોકથી કહે છે --

શ્રીભગવાનુવાચ ।

સુદુર્દર્શમિદં રૂપ દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ॥

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ સુદુર્દર્શમ્, इदम्,
રૂપમ્, દૃષ્ટવાન્, અસિ, યત્, મમ, દેવાઃ, અપિ, અસ્ય, રૂપસ્ય,
નિત્યમ્, દર્શનકાક્ષિણઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—દૃશ્યતે ઇતિ દર્શનમ્. દર્શનં કાક્ષન્તે ઇતિ
દર્શનકાક્ષિણઃ.

સમાસાઃ—સુષ્ટુ દુ સ્ત્રેન દર્શન અસ્ય ઇતિ સુદુર્દર્શમ્ ।

અન્યથા અને અથ.—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્ ઉવાચ બોલ્યા,
 યત્ જે, મમ માઝ, રૂપમ્ વિશ્વરૂપ, દૃષ્ટવાન્ તે જોયુ, અસિ
 છે, इदम् તે આ રૂપ સુદૃદર્શમ્ ઘણા કષ્ટથી જોઈ શકાય
 તેણે છે દેવા ઇન્દ્રાદિ દેવો, અપિ પણ, નિત્યમ્ હ મેશા,
 અસ્ય આ, રૂપસ્ય વિશ્વ—રૂપના, દર્શનકાશિણ દર્શનની
 આકાક્ષાવાળાઓ છે

ભાવાર્થ —શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—તે જે માઝ વિશ્વરૂપ
 જોયુ તે આ વિશ્વરૂપ ઘણા કષ્ટથી જોઈ શકાય તેણે છે,
 ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ નિરંતર આ સ્વરૂપના દર્શનની આકાક્ષા
 રાખે છે પર

અવતરણિકા —વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ ઉપાયે,
 હોવા છતાં પણ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ભગવાન્ જોઈ શકાય
 નહિ, તો બીજા કયા ઉપાયથી પામી શકાય, તે માધનનો
 સ્પેષ કરે છે --

नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, વેદૈઃ, ન, તપસા, ન, દાનેન,
 ન, ચ, રજ્યયા, શક્યઃ, એવંવિધઃ, દ્રષ્ટુમ્, દ્રષ્ટવાન, અસિ,
 મામ્, યથા ભક્ત્યા, તુ અનન્યયા, શક્યઃ, અહમ્, એવંવિધઃ,
 અર્જુન, જ્ઞાતુમ્, દ્રષ્ટુમ્, ચ, તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટુમ્, ચ પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિ:—इज्यन्ते देवताः अस्यां इति इज्या, तथा इज्यया प्रकर्षेण वेष्टुं इति प्रवेष्टुम्

મમામા:—एवविध -प्रकार -यस्य स' एवविधः । न विद्यते अन्यः यस्या सा अनन्या, तथा अनन्यया । पर शरीरस्थ शत्रुमुदाय तापयतीति परतपः, तत्सबुद्धौ परतप ।

અન્યથા અને અર્થ —એવવિધ એ પ્રકારનો યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, દૃષ્ટવાન્ તે જોયેલો, અસિ છે, તેવી રીતે, અહમ્ હુ, વેદૈ વેદો વડે ન નહિ, તપસા તપ વડે ન નહિ, દાનન દાન વડે, ન નહિ ચ તેમજ, ઇજ્યયા યજ વડે, ન નહીં દ્રષ્ટુમ્ જોવાને શક્ય સુલભ, ન નથી તુ પરતુ, અર્જુન હે અર્જુન, એવવિધ એ પ્રકારે વિશ્વરૂપધારી, અહમ્ હુ, અનન્યયા અનન્ય, ભક્તયા ભક્તિ વડે, જ્ઞાતુમ્ જાણવાને, દ્રષ્ટુમ્ સાક્ષાત્કાર કરવાને, ચ તથા, તત્ત્વેન તત્ત્વપૂર્વક, પ્રવેષ્ટુમ્ પ્રવેશ કરવાને, પરતપ હે પરતપ શક્ય સુલભ છુ

ભાવાર્થ —એ પ્રકારે જેવી રીતે તે મને જોયેલો છે, તેવી રીતે હુ વેદ, તપ, દાન તેમજ યજો વડે પણ જોવાને સુલભ નથી, પરતુ હે અર્જુન, એ પ્રકારે વિશ્વરૂપધારી હુ જાણવાને, સાક્ષાત્કાર કરવાને તથા તત્ત્વપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ કરવાને અર્થાત્ મોક્ષને માટે હે પરતપ! હુ અનન્ય—ભક્તિ વડે જ સુલભ છુ ૫૩-૫૪

અવતરણિકા:—હવે સમસ્ત ભગવદ્ગીતા શાસ્ત્રનો સાર-રૂપ અર્થ—તેમજ પરમકલ્યાણ-મોક્ષરૂપ અર્થનું ખાસ કરીને આચરણ કરવાનો આદેશ કરે છે --

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સગવર્જિતઃ ॥

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મત્કર્મકૃત્, મત્પરમઃ, મદ્ભક્તઃ, સગવર્જિતઃ, નિર્વૈરઃ, સર્વભૂતેષુ, યઃ, સઃ, મામ્, એતિ, પાંડવ.

સમાસાઃ—મદર્થ કર્મ હનિ મત્કર્મ, તત્ કરોતીતિ મત્કર્મકૃત્ । અહ એવ પરમઃ પરા ગતિઃ યસ્ય સઃ મત્પરમઃ । મદ્ ભક્તઃ હનિ મદ્ભક્તઃ । સંજ્ઞન વર્જિતઃ હતિ સગવર્જિતઃ । નિર્ગત વૈર યસ્માત્ સ નિર્વૈર ।

અન્યથા અને અર્થ—પાંડવ હે પાંડુપુત્ર ય જે મનુષ્ય, મત્કર્મકૃત્ મારી પ્રીતિન માટે જ કર્મ કરે છે, મત્પરમ મને પોતાની પરમગતિ માને છે, મદ્ભક્ત માડ જ ભજન કરે છે, સગવર્જિત આસક્તિરહિત રહે છે, સર્વભૂતેષુ પ્રાણુમાત્રમા, નિર્વૈર વૈરરહિત થઈ જાય છે સ તે મામ્ મને, એતિ પામે છે

ભાવાર્થ—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન । જે મનુષ્ય મારી પ્રસન્નતા ખાતર જ કર્મ કરે છે, મને જ પોતાની છેલ્લી ગતિ માને છે, માડ જ ભજન કરે છે, તેમજ દરેક વસ્તુમાથી આસક્તિરહિત થઈ જાય છે તથા પ્રાણુમાત્રમા ભગવદ્-દૃષ્ટિથી સમાનતા રાખી હિસાશૂન્ય બને છે તે મનુષ્ય મને અવશ્ય પામે છે ૫૫

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत सान्त्वयबोधिनी
टीकोपेतो विश्वरूपदर्शनयोगोनाम एकादशोऽध्यायः ॥

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

બારમો અધ્યાય.

અવતરણિકા —“ બીજા અધ્યાયથી શરૂ કરીને વિભૂતિ-યોગ એટલે દશમા અધ્યાય પર્યંત, સમસ્ત વિશેષણ-નિર્મુક્ત, અક્ષર, પરમાત્મા બ્રહ્મનો ઉપાસના પ્રકાર આપે કહ્યો, તથા તે તે પ્રકરણોમા સાથે સાથે જ સર્વ યોગેશ્વર સર્વજ્ઞ, સાત્ત્વિક-ઉપાધિ સહ ઇશ્વરનો અર્થાત્ આપનો ઉપાસના પ્રકાર પણ કહ્યો છે, વળી ‘વિશ્વરૂપ’ અધ્યાયમાં ઇશ્વરી, આદ્ય, સમસ્ત જગતના આન્મારૂપ એવું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, અને ઉપાસના માટે જ આપે “મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ” ઇત્યાદિ કહ્યું, હું આ બંને-અર્થાત્ એક તો સર્વોપાધિમુક્ત સર્વવ્યાપક અક્ષર-બ્રહ્મની ઉપાસના, અને બીજો સાત્ત્વિક ઉપાધિ સહવર્તમાન વ્યક્ત પરમેશ્વરની ઉપાસના-માર્ગમાથી જે ખાસ વિશિષ્ટ-પ્રધાન હોય તે પ્રધાનમાર્ગને જાણવાની ઇચ્છાથી આપને પૂછું છું ” ઉપરોક્ત ઉદ્દેશથી અર્જુન ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે —

અર્જુન ઉવાચ ॥

एव सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्त तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. એવમ્, સતતયુક્તાઃ, યે, ભક્તાઃ, ત્વામ્, પર્યુપાસતે, યે, ચ, અપિ, અક્ષરમ્, અવ્ય-
ક્તમ્, તેષામ્, કે, યોગવિત્તમાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ક્ષરતીતિ ક્ષરમ્ અતિશયેન યોગં વિદન્તિ
इति ते योगवित्तमाः

समासाः—न क्षर इति अक्षरम् । न व्यक्त इति अव्यक्तम् ।

અન્યથા અને અર્થ—એવમ્ એ પ્રમાણે, ‘મત્કર્મકૃત્’
ઈત્યાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે, સતત નિરતર, યુક્તા સાવધાનચિત્તે
લાગેલા, યે જે, ભક્તા ભકતો, ત્વામ્ આપને, પર્યુપાસતે
ઉપાસે છે, ચ તથા, યે જેઓ, અક્ષરમ્ અવિનાશી, અવ્ય-
ક્તમ્ ઇન્દ્રિયોથી અગોચરને, (ઉપાસે છે) તેષામ્ તે બંનેમાં,
યોગવિત્તમા વિશિષ્ટ યોગને જાણનાર, કે કોણ?

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે આપને જ અર્થે કામ કરનારા
નિરતર સાવધાન ચિત્તે લાગેલા, જે ભકતો આપની ઉપા-
સના કરે છે, તે, તથા જેઓ અવિનાશી અને ઇન્દ્રિયોથી
અગમ્ય પરમ-બ્રહ્મને ઉપાસે છે, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટ
યોગને જાણનાર કોણ? ૧

અવતરણિકા—ઉપરોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં
નગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ

અધિકાર જોઈને, અધિકાર પ્રમાણે જ રહ્યા અને સાધનો બતાવાય તેથી તે પ્રથમ માર્ગ—એટલે સચુલ-ઉપાસના—ની પ્રશંસા કરે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ. મયિ, અવેશ્ય, મનઃ, યે, મામ્, નિત્યયુક્તા, ઉપાસતે, શ્રદ્ધયા, પરયા, ઉપેતાઃ, તે, મે, યુક્તતમાઃ, મતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—મન્યતે અનેન ઇતિ મનઃ નિત્યં યુક્તાઃ ઇતિ નિત્યયુક્તાઃ અતિશયેન યુક્તાઃ ઇતિ યુક્તતમાઃ.

અન્યથા અને અર્થ—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ યોગ્યા, મયિ મારામા, મન મનને, અવેશ્ય સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિત્યયુક્તાઃ નિરતર મારામા સજ્જ રહેલા, પરયા શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, ઉપેતા યુક્ત થઈને, યે જેઓ, મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તે તેઓ, મે મારા, યુક્ત-તમા અત્યંત શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામા આવેલા છે

ભાવાર્થ—શ્રીભગવાન્ યોગ્યા—મારામા જ મનને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિરતર મારે પરાયણ રહેલા, તેમ જ અપ્રતિમ-લોકોત્તર-શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને જેઓ મારી ઉપાસના કરે છે, તેઓને જ હું અતીવ શ્રેષ્ઠ માનુ છું ૨.

અવતરણિકા —“ ત્યારે નિર્વિશેષણ, સર્વોપાધિમુક્ત, અવ્યક્ત-પ્રહ્લાની ઉપાસના કરનારાઓનો દરજ્જો કેવો હોઈ શકે?” એ કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ 'સો-કથી, નિર્ગુણ-ઉપાસનાની કઠિનતા તેમજ સગુણ-ઉપાસનાની સહેલાઈ બતાવે છે —

ये त्वक्षरमनिर्देश्य मव्यक्त पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचल ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

सनियम्येन्द्रियग्राम सर्वत्र समबुद्धयः ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःख देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, તુ, અક્ષરમ્, અનિર્દેશ્યમ્, અવ્યક્તમ્, પર્યુપાસતે, સર્વત્રગમ્, અચિન્ત્યમ્, ચ, કૂટસ્થમ્, અચલમ્, ધ્રુવમ્, સનિયમ્ય, ઇન્દ્રિયગ્રામમ્, સર્વત્ર, સમબુદ્ધયઃ, તે, પ્રાપ્નુ-વન્તિ, મામ્, એવ, સર્વભૂતહિતે, રતાઃ. ક્લેશઃ, અધિકતરઃ, તેષામ્, અવ્યક્તાસક્તચેતસામ, અવ્યક્તા, હિ, ગતિઃ, દુઃખમ્, દેહવદ્ભિઃ, અવાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ક્ષરતીતિ ક્ષરમ્ નિર્દેષ્ટુ શક્યતે इति निर्देश्यम् व्यज्यते स्म इति व्यक्तम्. परि समन्ताद् उपासते इति पर्युपासते. सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगम्. चिन्तितुं योग्यं इति

ચિન્ત્યમ્, કૂટે માયા પ્રપન્ને સ્થિતં इति કૂટસ્થમ્ ચલતીતિ
ચલમ્ સમ્યક્ નિયમેન યમ્ય इति સનિયમ્ય ક્લશયતીતિ
ક્લેશઃ પ્રકર્ષેણ આપ્નુવન્તિ इति પ્રાપ્નુવન્તિ અતિશયેન અધિકઃ
इति અધિકતરઃ દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહવાન્ તૈઃ દેહવદ્भिः.

સમાસાઃ—ન ક્ષર इति અક્ષરમ્ । ન નિર્દેશ્યં इति અનિ-
ર્દેશમ્ । ન વ્યજયતે સ્મ इति અવ્યક્તમ્ । ન ચિન્ત્ય इति અચિન્ત્યમ્ ।
ન ચલ इति અચલમ્ । इन्द्रियाण्यग्रम इति इन्द्रियग्राम , ત इન્દ્રિ-
યગ્રામમ્ । સમા બુદ્ધિ યેષાં તે સમબુદ્ધય । સર્વાણિ ચ મૂતાનિ ચ इति
સર્વમૂતાનિ, તેષાં હિતં इति સર્વમૂતહિત, તસ્મિન્ સર્વમૂતહિતે । અવ્યક્તે
આસક્ત ચેતઃ યેષાં તે અવ્યક્તાસક્તચેતસ , તેષાં અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —તુ પણ, સર્વત્ર બધી વસ્તુમા
સમબુદ્ધય સમાન-બુદ્ધિવાળા, સર્વમૂતહિતે પ્રાણિમાત્રના હિતમા,
રતા લાગેલા, इन्द्रियग्रामम् કર્મેન્દ્રિય તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સમુ-
દાયને, સનિયમ્ય સારી રીતે કાબુમા રાખીને, જે જેઓ,
અક્ષરમ્ અવિનાશી, અનિર્દેશ્યમ્ અવર્ણનીય, અવ્યક્તમ્ ડપહીન,
સર્વત્રગમ્ બધી જગ્યાએ વ્યાપ્ત, ચ તથા, અચિન્ત્યમ્ ચિત-
નમા ન આવી શકે તેવા, કૂટસ્થમ્ માયા પ્રપચના ઢગલા
પર સ્થિત, અચલમ્ નિશ્ચલ, ધ્રુવમ્ નિત્ય-બ્રહ્મને, પર્યુપાસતે
અવળુ મનન નિહિ'યાસનથી ઉપાસે છે, તે તેઓ, મામ્ મને, એવ જ,
પ્રાપ્નુવન્તિ પામે છે, પરંતુ અવ્યક્તાસક્ત-ચેતસામ્ અવ્યક્ત-નિર્વિ-
શેષ બ્રહ્મમા લગાડેલ મનવાળાઓને, તેષામ્ તેઓને, ક્લેશઃ
પીડા અધિકતરઃ ઘણી વધારે, (અનુભવવી પડે છે), હિ
ક્ષરણુ કે, દેહવદ્भिः દેહાભિમાનવાળા પ્રાણિઓ વડે, અવ્યક્ત

નિર્વિશેષ-નિરાકાર-બ્રહ્મ સંબંધિની, ગતિ નિષ્ઠા, દુઃખમ્ ધણું
દુઃખપૂર્વક, અવાપ્તે પ્રાપ્ત થાય છે

ભાવાર્થ — પણ બધી વસ્તુમાં સમાન બુદ્ધિવાળા
સમસ્ત પ્રાણિઓના કલ્યાણમાં મચેલા, ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને
સારી રીતે વશમાં રાખીને જેઓ અવિનાશી, અવર્ણનીય,
શબ્દાદિથી અગોચર સર્વવ્યાપી, તેમજ અચિત્ત, માયા-
પ્રપચના ઢગ પર સ્થિત, નિશ્ચલ તથા નિત્યબ્રહ્મને, અવળ
મનન, નિદિધ્યાસનાદિથી ઉપાસે છે, તેઓ પણ મને જ
પામે છે, પરંતુ નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં લગાડેલ મનવાળાઓને-
તેમને ગ્લાનિ ધણી વિશેષ થાય છે, કારણ કે દેહાભિમાન-
વાળા પ્રાણિઓને નિર્વિશેષ-નિરાકારબ્રહ્મ સંબંધિની નિષ્ઠા,
ધણું દુઃખપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે ૩-૪-૫

અવતરણિકા — ‘મારા ભક્તોને તો મારા અનન્ય શર-
ણથી મારી કૃપા વડે અનાયાસે મોક્ષરૂપી અથર્ની સિદ્ધિ
થાય છે’ એમ ભગવાન્ નીચેના બે શ્લોકથી જણાવે છે.—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन मा ध्यायत उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ્ :—યે, તુ, સર્વાણિ, કર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય,
મત્પરાઃ, અનન્યેન, એવ, યોગેન. મામ્, ધ્યાયન્તઃ, ઉપાસતે,

તેષામ્, અહમ્, સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ, ન-
ચિરાત્, પાર્થ, મયિ, આવેશિતચેતસામ્

ઋતુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ન્યસ્ય્ય ઇતિ સન્યસ્ય વ્યાયન્તિ
ઇતિ વ્યાયન્તઃ સમ્યક્ ઋત્વ ધર્તા ઇતિ સમુદ્ધર્તા

સમાસાઃ—અહ પર યેષા તે મત્પરા । ન વિચિતે અન્યદ્
આદમ્બન યસ્ય સઃ અનન્યઃ, તેન અનન્યેન । મૃત્યુના યુક્તઃ
સસાર ઇતિ મૃત્યુસસાર, સઃ એવ સાગરઃ ઇતિ મૃત્યુસસારસાગર -
તસ્માત્ મૃત્યુસસારસાગરાત્ । આવેશિત ચેત યેષા તે આવેશિત-
ચેતસઃ, તેષા આવેશિતચેતસામ્ ।

અન્યથ અને અર્થ —તુ પણ, યે જેઓ, સર્વાણિ બધા
કર્માણિ કર્મોને, મયિ મારામા, સન્યસ્ય અર્પણ કરીને
મત્પરા મને જ પોતાનો પરમ-આશ્રય માનનારા, અનન્યેન
અનન્ય, યોગેન સમાધિ યોગ વડે, એવ જ, મામ્ મારૂ
વ્યાયન્તઃ ચિન્તન કરતા, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તેષામ્ તેમનો
તથા મયિ મારામા, આવેશિતચેતસામ્ સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટ
ચિત્તવાળાઓનો, પાર્થ હે પાર્થ, મૃત્યુસસારસાગરાત્ મૃત્યુ-
યુક્ત સસારરૂપી સાગરમાથી નચિરાત્ શીઘ્ર, સમુદ્ધર્તા સદ-
તર ઉદ્ધાર કરનાર, અહમ્ હું, ભવામિ જ છું

ભાવાર્થ —પણ જેઓ પોતાના બધા કર્મોને મારામા
અર્પણ કરીને, મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનીને
અનન્ય સમાધિ યોગ વડે જ મારૂ ચિન્તન કરતા મને
ઉપાસે છે, તેમનો તથા મારામા જ સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટ-

ચિત્તવાળાએનો, હે પાર્થ ! આ મૃત્યુયુક્ત સસારરૂપી
સાગરમાથી તુરત ઉદ્ધાર કરનાર હું સદૈવ તૈયાર જ છું ૬-૭

અવતરણિકા:—“મારી ઉપાસના જ વિગિષ્ટ ફલવાળી
છે, તેમ ઉપરના લોકોથી સિદ્ધ હોઈને, મારી ગર્ભ માટે
જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ॥

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ऊर्ध्वं ન સશયઃ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—મયિ, એવ, મનઃ આયત્સ્વ, મયિ, બુદ્ધિમ્,
નિવેશય, નિવસિષ્યસિ, મયિ, એવ, અત, ऊર્ધ્વમ્, ન, સંશયઃ

વ્યુત્પત્તિ:—નિશ્ચયેન વેશય ઇતિ નિવેશય. નિશ્ચયેન
વસિષ્યસિ ઇતિ નિવસિષ્યસિ.

અન્વય અને અર્થ:—મયિ મારામા, એવ જ, મન મન,
આધત્સ્વ રાખ, મયિ મારામા, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિ, નિવેશય પ્રવેશ
કર, અત તેથી, ऊર્ધ્વમ્ શરીરના પાન પછી, મયિ મારામા
જવ જ, નિવસિષ્યસિ નિશ્ચયપૂર્વક રહીશ, સશય સશય,
ન નથી

ભાવાર્થ —તું મારામા જ મન રાખ, તેમ જ મારામા
બુદ્ધિ જોડી રાખ, એથી આ શરીર છુટ્યા પછી તું મારામા
જ મારા આત્મા રૂપે અવશ્ય નિવાસ કરીશ એમા કંઈ
પ્રશ્ન સશય નથી ૮

અવતરણિકા —“એ પ્રમાણે વાણી અને બુદ્ધિથી
મારામા તલલીન થઈ જવાનું, જેનાથી ન જાની શકે તેવા—

એને મારી પ્રાપ્તિ માટે એક ઉપાયના આચરણની શક્તિના અભાવમા ઉત્તરોત્તર ખીજા ઉપાયો પણ છે” એ પ્રમાણે ચાર શ્લોકથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અથ ચિત્ત સમાધાતુ ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાન્તુ ધનજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચિત્તમ્, સમાધાતુમ્, ન, શક્નોષિ, મયિ, સ્થિરમ્, અભ્યાસયોગેન, તતઃ, મામ્, ઇચ્છ, આતુમ્, ધનજય.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ આધાતુ ઇતિ સમાધાતુમ્

મમામાઃ—અભ્યાસશ્વાસૌ યોગશ્ચ ઇતિ અભ્યાસયોગઃ
તેન અભ્યાસયોગેન ।

અન્વય અને અર્થ.—અથ એ પ્રમાણે જેમ મે કહ્યું તેવી રીતે અગર, મયિ મારામા, ચિત્તમ્ ચિત્તને સ્થિરમ્ અચલતાથી, સમાધાતુમ્ સ્થાપવાને, શક્તર્ગણે શક્તિમાન્ હોય, ન નહિ, તતઃ તો, ધનજય હે અર્જુન, અભ્યાસયોગેન ચિત્તને ચોતરફથી નિયંત્ર કરીને એક જ લક્ષ્યબૂત પદાર્થ પર ફરી ફરીને સ્થાપવું તેનું નામ અભ્યાસ, તે અભ્યાસ રૂપી ચિત્તેકાગ્રતા-યોગ વડે, મામ્ મને, આતુમ્ પ્રાપ્ત કરવાને, ઇચ્છ ઇચ્છા કર

ભાવાર્થ —એ પ્રમાણે જેમ મે કહ્યું તેવી રીતે અગર મારામા ચિત્તને અચલતાથી સ્થાપવાને તું શક્તિમાન્ ન

હોય, તો હે અર્જુન ! અભ્યાસરૂપી સમાધિયોગ વડે મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર ૯

અભ્યાસેઽયસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અભ્યાસે, અપિ, અસમર્થઃ, અસિ, મત્કર્મપરમઃ, ભવ, મદર્થમ, અપિ, કર્માણિ, કુર્વન, સિદ્ધિમ્ અવાપ્સ્યસિ

વ્યુત્પત્તિઃ—કરોતીતિ કુર્વન અવ-સમીપમ્-ગીઘ્રમ્-પ્રાપ્સ્યસિ ઇતિ અવાપ્સ્યસિ

સમાસાઃ—૧ સમર્થ ઇતિ અસમર્થ । મમ કર્મ ઇતિ મત્કર્મ, મત્કર્મ એવ પરમ વસ્ય સ મત્કર્મપરમ । મમ અર્થે યથા શ્યાત્તયા ઇતિ મદર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થ—અભ્યાસે અભ્યાસમા, અપિ પણ, અસમર્થ અશક્ત, અસિ હોય, મત્કર્મપરમ મારા માટે જ હર્મ કરનારો થા, મદર્થમ મારે માટે, કર્માણિ કર્મો, કુર્વન કરતો, અપિ પણ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને અવાપ્સ્યસિ તુરત પામીશ

* શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ પાદસેવનમ્ ।

અર્ચન વન્દન ટામ્ય સ્તુત્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

ભગવાન્ વિષ્ણુની નવધા ભક્તિ—અર્થાત્ વિષ્ણુના ગુણાનુસાદનું શ્રવણ કીર્તન, સ્મરણ, ચરણનવા પૂજન, પ્રણિપાત, દાસભાવ, સ્તુત્યાભિનંદન, અને આત્મનમસ્કર્ણ એમ વિષ્ણુની નવધાભક્તિયી વિષ્ણુને અર્પણ બધા હમ જે દે હે તે હમ ના મનનમા પડતો નથી

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે પુન પુન અભ્યાસમા પણ જો
તુ અશક્ત હોય તો મારે માટે જ કર્મ કરનારો થા,
મારે અર્થે કર્મ કરવાથી પણ તુ તુરત સિદ્ધિને પામીશ ૧૦

અઅતરણિકા.—મને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાને પણ તુ
અશક્ત હો તો બીજો ઉપાય કહુ છું —

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्याग ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અથ, એતત્, અપિ, અશક્તઃ, અસિ,
કર્તુમ્, મદ્યોગમ્, આશ્રિતઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, તતઃ, કુરુ,
યતાત્મવાન્.

व्युत्पत्तिः—आ-समन्तात्-श्रित इति आश्रितः.

સમાસા:—ન શક્ત્વ इति અશક્ત । મમ યોગ इति
મદ્યોગ , તમદ્યોગમ્ । સર્વાणि च कर्माणि च इति સર્વકર્માણિ,
તેષાં ફલ इति સર્વકર્મફલ, તસ્ય ત્યાગ इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં
સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । યતશ્ચાસૌ આત્મા ચ યતાત્મા, યતાત્મા अस्य
अस्तीति યતાત્મવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ —અથ અને, એતત્ એ, અપિ પણ,
કર્તુમ્ કરવાને અશક્ત. તુ અશક્ત, અસિ હોય, તત્ તો,
મદ્યોગમ્ મને શરણે આવવા રૂપ યોગનો, આશ્રિત' આશ્રય
કરીને, યતાત્મવાન્ નિગૃહીત ચિત્ત થઇને, સર્વકર્મફલત્યાગમ્
અધા કરવા લાયક કર્મોના ફલનો ત્યાગ, કુરુ કર.

ભાવાર્થ —અને એ પણ કરવાને તુ અશક્ત હોય, તો મારા શરણુ રૂપી યોગનો આશ્રય કરીને નિગૃહીત ચિત્તપૂર્વક બધા કરવા લાયક કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર ૧૧

અવતરણિકા —ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતા, મૈત્રી સુકર માર્ગ-કર્મના ફલનો ત્યાગ કહેવા હવે કરીને ઉપર ડહેલા બધા માર્ગોનો ઉપસહાર કરીને સર્વાના તારતમ્યરૂપ ફલત્યાગ-માગ ની પ્રશસા કરે છે —

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાઽજ્ઞાનાદ્ધ્યાન વિશિષ્યતે ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાતિરનંતરમ્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ અનન્તરમ્

ઋયુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ શિષ્યતે इति વિશિષ્યતે. વીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્. ત્યજ્યતે અનેન इति ત્યાગઃ.

સમાસા —ન અન્તર યથા સ્યાત્તયા इति અનન્તરમ્ । કર્મણા ફલ इति કર્મફલં તસ્ય ત્યાગ इति કર્મફલત્યાગ ।

અન્વય અને અર્થ —અભ્યાસાત્ ન પૂર્ણ જ્ઞાનરહિત અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, શ્રય વધારે પ્રશસા-પાત્ર છે, જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન-ચિન્તન વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનાત્ ચિન્તનથી, કર્મફલત્યાગ

કર્મોના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ, (વિશિષ્ટ છે) હિ કારણ કે ત્યાગાત્ ત્યાગથી, અનન્તરમ્ જરા પણ કાલક્ષેપ વિના તુરત' જ્ઞાન્તિ સ સારમાથી ઉપરમ-અટકી જવું તે, શાશ્વત પ્રાહ્લી શાતિ થાય છે

ભાવાર્થ:—સ પૂર્ણ જ્ઞાન તથા વિવેકરહિત અન્યાસથી આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અધિક પ્રશસ્ત છે જ્ઞાનથી ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે ધ્યાનથી કર્મોના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ અધિક છે કારણ કે સર્વ કર્મોના ફલની વાસનાના ત્યાગ પછી તુરતજ શાશ્વતપ્રાહ્લી શાતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

અનુતરણિકા —ઉપરના વક્તવ્યમા આત્મા અને ઇશ્વરનો ભેદ લક્ષ્યમા રાખીને, વિશ્વરૂપ પરમાત્મામા ચિત્તની સમાધિરૂપ યોગ, તેમજ ઇશ્વરની ખાતર કર્મો તથા અનુબંધાન પણ સૂચવ્યા, ' અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ ' એ શ્લોકથી અજ્ઞાનના કાર્યને સૂચવીને, ભેદરહિત દૃષ્ટિવાળા અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને જે કર્મયોગ સેવવો યોગ્ય નથી, તેમજ કર્મયોગીને અક્ષરોપાસના ઇષ્ટ થતી નથી એ હકીકત “ તે પ્રાપ્નુવન્તિમામેવ-સર્વભૂતહિતેરતાઃ ” ઇત્યાદિ વચનોથી કહી, વળી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓને કેવલ્ય-પરમ આનંદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિમ્ સ્વતઃવ્રતા છે તેમ કહ્યું, અને ઇતર માર્ગવલ્લભીઓ પોતાના મોક્ષમા પોતે સ્વતઃ વ્ર નથી—“ તેષામહ સમુદ્વર્તા ” ઇત્યાદિ વચનોથી એ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે ઇશ્વરમા અભેદ-દૃષ્ટિથી જોનારા તેઓ ઇશ્વર સ્વરૂપ જ થયેલા તે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, એટલા માટે તેમનો ઉદ્ધાર કેઈ બીજી શક્તિથી થાય છે એ કહેવું અસંભવ છે વળી આત્મા અને ઇશ્વરને સારી રીતે જાણ્યા

પછી કોઈપણ મુમુક્ષુ સત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવોને આધીન થાય એ પણ બનવા ભેગ નથી, તેથી ભેદ દૃષ્ટિવાળા અજ્ઞાન પ્રતિ જૂવોંકત કર્મયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી હવે ભેદ દૃષ્ટિરહિત, પાપ-પુણ્યની અપેક્ષા રહિત, રાગદ્વેષરહિત, અક્ષરબ્રહ્મના સાગા ઉપાસકોની એ આનંદમય ગતિની પ્રાપ્તિના કારણભૂત લક્ષણો રૂપી ધર્મને સમૂહ નીચે કહેવામા આવે છે જે જાણીને બ્રહ્મની ઉપાસનાના સાધન-કલાપનો સ્પષ્ટ ચિતાર દરેક મુમુક્ષુ કર્મયોગીની આખ આગળ તરી આવે છે, એથી પૂર્ણતાને ન પામેલો એ કર્મયોગી પણ, દૃષ્ટાંતથી અદ્વૈતદર્શીના લક્ષણો સમજી તેનું અનુકરણ કરે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે અક્ષર-ઉપાસકના લક્ષણોનું આઠ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે —

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાના મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ॥

નિર્મમો નિરહકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સતુષ્ટ. સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—અદ્વેષ્ટા, સર્વભૂતાનામ્, મૈત્રઃ કરુણઃ, એવ, ચ, નિર્મમઃ, નિરહકારઃ, સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમી, સંતુષ્ટઃ, સત-તમ્, યોગી, યતાત્મા, દૃઢનિશ્ચયઃ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—ન દ્વેષ્ટિ इति अद्वेषा मित्रम् एव इति
मैत्रः करुणा अस्य अस्तीति करुणः मम इति भावः ममः.
क्षमा अस्य अस्तीति क्षमी.

સમાસા:—સર્વાણિ ચ મૂતાનિ ચ इति सर्वभूतानि, तेषा
सर्वभूतानाम् । निर्गत ममः यस्मात् स निर्मम । निर्गत अह
प्रत्ययो यस्मात् सः निरहङ्कार । दुःख च सुख च इति दुःखसुखे,
समे तुल्ये दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुख । यत आसौ आत्मा
च यस्य स यतात्मा । दृढश्चासौ निश्चयश्च यस्य सः दृढनिश्चय ।
मनश्च बुद्धिश्च इति मनोबुद्धौ, अर्पिते मनोबुद्धौ येन सः अर्पित-
मनोबुद्धि । मम भक्त इति मद्भक्त ।

અન્યથા અને અર્થ —ય જે પુરુષ, સર્વભૂતાનામ્ બધા
પ્રાણિઓનો, અદ્વેષા જરા પણ દ્વેષ ન કરનાર, મૈત્ર બધાની
સાથે મિત્રની માફક વર્તનાર, ચ તથા, કરુણ કરુણાળુ,
एव જ, નિર્મમ મમત્વરહિત, નિરહઙ્કાર અહુકાર રહિત,
समदुःखसुख દુઃખ તથા સુખ જેને તુલ્ય થઈ ગયા છે તેવો,
क्षमी ક્ષમાવાન, सन्तुष्ट આજીવિકા અર્થે જે કંઈ મળે
તેથી સતોષી સતતમ્ નિરતર, योगी યોગાભ્યાસમા લાગેલો,
यतात्मा નિગૃહીત ચિત્તવાળો દૃઢનિશ્ચય આ મતત્ત્વ મેળ-
વવામા દૃઢનિશ્ચયવાળો, मयि મારામા, अर्पितमनोबुद्धि અર્પણ
કરેલ છે મન અને બુદ્ધિ જેણે તે, मद्भक्त મારો ભક્ત, म
મને, प्रियः પ્રિય છે

ભાવાર્થ —જે પુરુષ પોતાને ઉદ્દેગ કરનાર પ્રાણિઓ તરફ
પણ અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓ તરફ દ્વેષ-શત્રુભાવ રાખતો

ન હોય, સર્વની સાથે મિત્રની માફક વર્તન કરતો હોય સર્વના પર કરુણા રાખતો હોય, તથા મમત્વ અને અહ-કારના મદથી રહિત હોય, દુષ્ઠ અને સુષ્ઠ જોણું સમાન ગણ્યા છે, તથા જે પોતાનો દ્રોહ કરનારના ઉપર પણ ક્ષમા રાખનારો છે, અનાયાસ પ્રાપ્ત દ્રવ્યથી સતોષ માનનારો, નિરતર યોગાભ્યાસમા લાગેલો, મનને નિગ્રહમા રાખનાર, આત્મતત્ત્વમા દૃઢનિશ્ચયવાન, મારામા જ મન તથા બુદ્ધિને સમર્પણ કરી આપેલ એવો હોય તે મારો ઉપાસક મને પ્રિય છે ૧૩-૧૪

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માન્, ન, ઉદ્વિજતે, લોકઃ, લોકાત્, ન, ઉદ્વિજતે, ચ, યઃ, હર્ષામર્ષમયોદ્વેગેઃ, મુક્તઃ, યઃ, સ, ચ, મે પ્રિયઃ

સમાસાઃ—હર્ષશ્ચ અર્ષશ્ચ મય ચ ઉદ્વેગશ્ચ इति हर्षामर्ष-मयोद्वेगा , तैः हर्षामर्षमयोद्वेगै ।

અન્યથા અને અર્થ — યસ્માન્ જે પુરુષથી, લોક લોક, ઉદ્વિજતે, ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તેમજ, યઃ જે, લોકાત્ લોકોથી ઉદ્વિજત ઉદ્વેગ પામતો, ન નથી, ચ તથા, હર્ષા-મર્ષમયોદ્વેગે હર્ષ, અદ્વેખાઈ, ભય અને ચિંતા એ સધળાથી, મુક્ત મુક્ત હોય, સં તે મે મને, પ્રિય પ્રિય છે

ભાવાર્થ — જેનાથી આ લોક ઉદ્દેગ પામતો નથી, તેમજ જે આ લોકથી પણ ઉદ્દિગ્ન થતો નથી, તથા હર્ષ ઈર્ષ્યા, ભય અને ચિત્તચોલ ઇત્યાદિ વિકારોથી મુક્ત છે તે જ મને પ્રિય છે ૫૫

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ॥

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—અનપેક્ષઃ, શુચિઃ, દક્ષઃ, ઉદાસીનઃ ગતવ્યથઃ, સર્વારમ્ભપરિત્યાગી, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—આરમ્ભ્યન્તે इति આરમ્ભાઃ.

સમાસાઃ—ન વિચિત્રે અપેક્ષા યસ્ય સ અનપેક્ષ । ગતા, વ્યયા યસ્માત્ સ ગતવ્યથ । સર્વે ચ મમી આરમ્ભાશ્ચ इति સર્વા-રમ્ભાઃ, તાન્ પરિ સર્વતઃ ત્યક્તું શીલં અસ્ય અસ્તીતિ સર્વારમ્ભ-પરિત્યાગી । મમ ભક્ત इति મદ્ભક્ત ।

અન્વય અને અર્થ — ય જે પુરુષ, અનપેક્ષ દેહ ઇન્દ્રિય, વિષયાદિ અપેક્ષાના વિષયોમા અપેક્ષા-સ્પૃહારહિત હોય, શુચિ બાહ્યાભ્યન્તર શૌચ સ પન્ન, દક્ષઃ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને, યથાચોગ્ય નિવેડો કરવાનું સામર્થ્ય, રાખતો હોય ઉદાસીનઃ, યક્ષ-પાતરહિત-તટસ્થ, ગતવ્યથ ચિત્તની પીડાઓ રહિત, સર્વા-રમ્ભપરિત્યાગી આ લોક અને પરલોકમા ફલ લોગવવા માટે કરવામા આવતા ક્રમેનો પરિત્યાગ કરનાર, મદ્ભક્ત મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય છે

ભાવાર્થ.—જે પુરુષ નિરુપૃહ, પવિત્ર, અપલ, પક્ષપાત-
રહિત માનનિક વ્યથાઓથી રહિત, ફલભોગની ઇચ્છાથી
કામ્યક્રમેની પરિત્યાગશીલ હોય તે મારો ભક્ત મને
પ્રિય છે ૧૬

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ન, હૃષ્યતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, શોચતિ,
ન, કાક્ષતિ, શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્, યઃ, સઃ,
મે, પ્રિયઃ.

સમાસાઃ—શુભ ચ અશુભ ચ इति શુભાશુભે, શુભાશુભે
પરિત્યક્તુ શીલ અસ્ય અસ્તીતિ શુભાશુભ પરિત્યાગી । ભક્તિ અસ્ય
અસ્તીતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્વય અને અર્થ —ય જે પુરુષ, હૃષ્યતિ ઇષ્ટપ્રાપ્તિમા-
હુર્ષ પામતો, ન નથી, દ્વેષ્ટિ અનિષ્ટ પ્રાપ્તિમા દ્વેષ કરતો,
ન નથી, શોચતિ પ્રિયના વિયોગમા શોક કરતો, ન નથી,
કાક્ષતિ ન પ્રાપ્ત વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો, ન નથી, શુભા-
શુભપરિત્યાગી શુભ અને અશુભ અર્થાત્ પુણ્યપાપનો પરિ-
ત્યાગ કરનાર, ભક્તિમાન્ ભક્તિવાળો હોય, સ તે, મે મને,
પ્રિય પ્રિય છે

ભાવાર્થ —જે પુરુષ ઇષ્ટ પ્રાપ્ત થતા હુર્ષ પામતો,
નથી, કે અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થતા ક્રોધે ભરાતો નથી, પ્રિય
વસ્તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી, અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કર-

વાની ઇચ્છા કરતો નથી તથા પુણ્યપાપ સધાનાનો જેણે
પરિત્યાગ કર્યો છે, તેવો ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે ૧૭

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્ર ચ તથા માનાપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ॥

અનિકેતઃ સ્થિરમતિ ભક્તિમાન્યે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—સમઃ, શત્રૌ, ચ, મિત્રે, ચ, તથા, માના-
પમાનયોઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, સમઃ, સગવિવર્જિતઃ, તુલ્ય-
નિંદાસ્તુતિઃ, મૌની, સંતુષ્ટઃ, યેનકેનચિત્ અનિકેતઃ, સ્થિરમતિઃ,
ભક્તિમાન, મે, પ્રિયઃ, નરઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—શતયતીતિ શત્રુઃ, તસ્મિન્ શત્રૌ. મૌનં
અસ્ય અસ્તીતિ મૌની. મુને ભાવઃ કર્મ વા ઇતિ મૌનમ્.

સમાસાઃ—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ ઇતિ માનાપમાનૌ, તયોઃ
માનાપમાનયોઃ । શીત ચ ઉષ્ણ ચ સુખ ચ દુઃખં ચ ઇતિ શીતોષ્ણ-
સુખદુઃખાનિ, તેષુ શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ । સગ વિશેષેણ વર્જિતઃ
યેન સ સગવિવર્જિતઃ । નિંદા ચ સ્તુતિશ્ચ નિંદાસ્તુતી, નિંદાસ્તુતી
તુલ્યે यस્ય સ તુલ્યનિંદાસ્તુતિ । ન વિદ્યતે નિકેતઃ यस્ય સુઃ
અનિકેતઃ । સ્થિરા વાસૌ મતિશ્ચ यस્ય સ સ્થિરમતિ ।

અન્યથા અને અર્થ —શત્રૌ શત્રુભા, ચ તેમજ, મિત્રે
મિત્રાભા, સમ તુલ્ય હોય, તથા તેમજ, માનાપમાનયો માન

અને અપમાનમા પણ સમાન હોય, શીતોષ્ણસુશ્વસુસેષુ ટાડુ, ઉતુ, સુખદુઃખ ઈત્યાદિમા, સમ જે સમાન છે, સદ્ભાવિવર્જિત કોઈ પણ વસ્તુમા આસક્તિ નહિ રાખનાર, તુલ્ય-નિન્દાસ્તુતિ પોતાની નિદા અને પ્રશંસા જેને સમાન લાગે છે, મૌની વાચાને નિયમમા રાખનાર, યેનેકેનચિત્ જે કંઈ અનાયાસ પ્રાપ્ત થઈ આવે તે વડે, સતુષ્ટ પ્રસન્ન, અનિ-ક્લેષ કોઈ નિશ્ચિત આશ્રય ધર જેને વિદ્યમાન નથી તેવો, સ્થિરમતિ પરબ્રહ્મ વિષયક મતિ જેની સ્થિર છે તે, ભક્તિ-માન્ ભક્તિવાળો, નર પુરુષ, મે મને, પ્રિય. પ્રિય છે

ભાવાર્થ.—શત્રુ તેમજ મિત્ર, તથા માન અને અપ-માન, તેમજ ટાડુ, ઉતુ, સુખદુઃખ ઈત્યાદિમા જેનું વર્તન સમાન થઈ ગયું હોય તે, વસ્તુમાત્રમાથો આસક્તિને જેણે તિલાંજલિ આપી હોય તે, પારકા વડે થયેલી પોતાની નિદા તેમજ સ્તુતિ જેને સમાન છે, જે પોતાની વાણીને નિયમમા રાખે છે તે, કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત આશ્રય-રહિત, બ્રહ્મા સ્થિર બુદ્ધિવાળો, તેવો ભક્તિમાન્ પુરુષ મને પ્રિય છે ૧૮-૧૯

અવતરણિકા:—ઉપર કહેવાએલા મુક્તના લક્ષણોનો ઉપ-સ હાર કરતા મુમુક્ષુને સાધનરૂપે કહે છે —

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥२०॥

પદચ્છેદ:—યે, તુ, ધર્મ્યામૃતમ્, ઇદમ્, યથા ઉક્તમ્, પર્યુપાસતે, શ્રદ્ધધાનાઃ, મત્પરમાઃ, ભક્તાઃ, તે, અતીવ, મે, પ્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—ધર્માદ્ અનપેતં ધર્મ્યમ્ શ્રદયતિ ઇતિ ને શ્રદધાના:.

સમાસા:—ધર્મ્ય ચ તત્ અમૃત ચ ઇતિ ધર્મ્યામૃતમ્ ।
અહમેવ પરમ નિરતિશયા ગતિ યેષા તે મત્પરમા ।

અન્વય અને અર્થ —તુ ઉપર કહેવામા આવેલાથી જુદા પ્રકારના પણ, યે જેઓ, હદમ્ આ, ધર્મ્યામૃતમ્ અમૃત તુલ્ય ધર્મ, યથા જેવી રીતે, ઉક્તમ્ કહેવામા આવ્યું (તેમ,) પર્યુપાસતે આચરે છે, શ્રદધાના અત્યંત શ્રદ્ધાળુ, મત્પરમા હું જ જેની સાથે શ્રેષ્ઠ ગતિ છું તેવા, તે તે, મક્તા. ભક્તો મેં મને, અતીવ વધુ જ, પ્રિયા પ્રિય છે

ભાવાર્થ —ઉપરોક્ત અક્ષરોપાસકોથી લિન્ન મનુષ્યો પણ જેઓ આ અમૃત તુલ્ય ધર્મનું જેવી રીતે કહેવામા આવ્યું તેમ આચરણ કરે છે, તથા જેઓ અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે તેમજ મને જ પોતાની પરમગતિ માને છે, તેવા તે મારા ભક્તો પણ મને અતિશય પ્રિય છે ૨૦

જ્ઞાનષટ્કમ્

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ।

ત્રીજી પટક, જ્ઞાનપ્રકરણ.

અધ્યાય નેરમો

અવતરણિકા—સાતમા અધ્યાયમા ઇશ્વરની જે પ્રકૃતિ કહેવામા આવી છે એક તો ત્રિગુણાત્મિકા, આઠ પ્રકારની ભિન્ન અને સસારના હેતુરૂપ હેવાથી અપરા નામની પ્રકૃતિ, અને બીજી જીવભૂત—ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળી—ઇશ્વરાત્મિકા—પરા નામની પ્રકૃતિ છે, એ જે પ્રકૃતિથી ઇશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ બને છે, હવે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળા જે પ્રકૃતિના નિરૂપણથી તે પ્રકૃતિના અધિ-પતિ ઇશ્વરના તત્ત્વનો નિશ્ચય પણ થઈ જાય એ હેતુથી આ ક્ષેત્રાધ્યાયની શરૂઆત કરવામા આવે છે વળી બારમા અધ્યાયમા ‘અદ્વૈષ્ટાસર્વમૂતાનમ્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી બારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સન્યાસીઓ કેવા રીતે વર્તે છે તે કહ્યું, પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેઓ

તેમા કહેવામા આવેલા ધર્મોનુ આચરણ કરે છે, અને ભગવાનના પ્રિય થાય છે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનુ કોઈ સ્વરૂપ કહેવામા આવ્યુ નથી તેથી ઇશ્વર સબધી જ્ઞાનની રૂપ-રેખાને સ્પષ્ટ ચિતાર આપવાના હેતુથી આ અધ્યાયની શરૂઆત કરવામા આવે છે —

શ્રી ભગવાનુવાચ ॥

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥

एतद्यो वेत्ति त प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद. ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ इदम्, શરીરम्, કૌન્તેય, ક્ષેત્રમ્, इति, અભિધીયતે, एतन्, यः, वेत्ति, तम्, प्राहुः, क्षेत्रज्ञः, इति, तद्विदः.

व्युत्पत्तिः—क्षिणोति आत्मानमविद्यया त्राति तं विद्यया इति क्षेत्रम्. क्षीयते नश्यति क्षरति इति अपर्क्षायते अतः अपि क्षेत्रम् क्षेत्रवदस्मिन्कर्मफल निष्पद्यते इति वा क्षेत्रं वेत्ति विजानाति आपादतल मस्तकं, ज्ञानेन विषयी करोति, स्वाभाविकेन ओपदाशिक्षेन वा वेदनेन विषयी-करोति विभागशः इति क्षेत्रज्ञः प्रवर्षेण आहु. इति प्राहुः

समासाः—तौ-क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ-विदन्ति इति तद्विद ।

અન્વય અને અર્થ.—કૌન્તેય હે કુતીપુત્ર અર્જુન, इदम् આ, શરીરમ્ દેહોન્દ્રય સમૂહ-શરીર, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર,

અમિઘીયતે કહેવાય છે, એતત્ એને, ય જે, વેત્તિ જાણે છે, તમ્ તેને ક્ષેત્રજ્ઞ પગથી મસ્તક પર્યન્ત શરીરને જાણનારા અથવા જ્ઞાનથી શરીરને પ્રત્યક્ષ જાણે છે અથવા સ્વાભાવિક કે ઉપદેશજન્ય પ્રમાણે વડે 'આ શરીર આ આત્મા' એમ વિભાગપૂર્વક જાણે છે-તે ક્ષેત્રજ્ઞ, इति એ પ્રમાણે તદ્વિદઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને જાણનારાઓ પ્રાહુ કહે છે

ભાવાર્થ.—હું કુતીપુત્ર અર્જુન! આ શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામા આવે છે, તથા આ શરીરને જે આત્માનાત્મ ભેદથી જાણે છે તેને ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ બનેને જાણનારા જ્ઞાનીઓ, ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે ૧

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનું લક્ષણ કહે-વામા આવ્યું, 'માત્ર એટલી જ વ્યાખ્યાથી એ બંને જાણવા લાયક છે કે શું?' એવા પ્રશ્નના જવાબમા ૪૨૧ વિસ્તારપૂર્વક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમના લક્ષણો કહે છે.—

ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ મા વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયો જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાન મત મમ ॥ ૨ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞમ્, ચ, આપિ, મામ્, વિદ્ધિ, સર્વક્ષેત્રેષુ, ભારત, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, જ્ઞાનમ્, યત્, તત્, જ્ઞાનમ્, મતમ્, મમ.

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રં જાનાતીતિ ક્ષેત્રજ્ઞ, તં ક્ષેત્રજ્ઞમ્-જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ક્ષેત્રાણિ ચ ઇતિ સર્વક્ષેત્રાણિ, તेषુ સર્વક્ષેત્રેષુ । ક્ષેત્ર ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ।

અન્ય અને અર્થ —ભારત હે ભારત, ચ વળી, સર્વ-
ક્ષેત્રેષુ સમસ્ત ક્ષેત્રેભા, ક્ષેત્રત્રયં ક્ષેત્રજ, અપિ પશુ, મામ્
મને, વિદિ જાણુ, ક્ષેત્રક્ષેત્રત્રયો યેત્ર અને ક્ષેત્રજનુ, યત્ જે,
જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, તત્ તે, જ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન છે, એમ મમ માર્ગ,
મતમ્ માનવુ છે

ભાવાર્થ —હે ભારત! વળી બધા ક્ષેત્રે—શરીરો—માં
ક્ષેત્રજ તો મને જ જાણુ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ સબ ધી જે જ્ઞાન
તે જ ખરૂ જ્ઞાન છે એમ મારો મત છે. ૨

અનુતરણિકા —‘ હ્રદ ક્ષગીરમ્ ’ ઇત્યાદિ વાક્યથી શરૂ કરેલા
આ અધ્યાયની અનુક્રમણિકા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે, તથા
ચોવીમ પ્રકારના ભેદોથી લિન્ન પ્રકૃતિ એજ ક્ષેત્ર’ એ
કહેવાનો અભિપ્રાય હોવા છતા, શરીરને બધા ચોવીસે
તવોનો અમૂઢ જાણી ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તેથી હવે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજન
વિસ્તારથી તે સઘળાનો વિવેક કહે છે --

તત્ક્ષેત્ર યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ॥

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, ક્ષેત્રમ, યત્, ચ, યાદૃક્, ચ, યદ્વિ-
કારિ, યતઃ, ચ, યત્, સઃ, ચ, યઃ, યત્પ્રભાવઃ, ચ, તત્,
સમાસેન, મે, શૃણુ

સમાસાઃ—ય વિકારઃ અસ્ય તત્ યદ્વિકારિ । યે પ્રભાવાઃ
જ્ઞાપિકૃતાઃ શક્યય યસ્ય સ ય પ્રભાવ ।

શ્રી મ બ ગી, ૬૨

અન્યથ અને અર્થ —યત્ ને કહેવામા આવેલું તત્ તે ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર યાદક્ષ પોતાના ધર્મોથી ને પ્રકારનું, ચ તથા, યદ્વિકારિ ને વિકારોવાળું છે, ચ તેમજ, યત્ ને વિકારમાથી, યત્ ને છે તે સધળું, ચ તેમજ, સ તે ચેત્રજ્ઞ ય ને સ્વરૂપનો છે, ચ તેમજ, યત્પ્રભાવ ને શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તત્ તે સધળું, સમાસેત સંયોગથી, મે મારા થીની ગૂણ સાલજી

ભાવાર્થ —ઉપર નિર્દિષ્ટ તે આ ચેત્ર, પોતાના ધર્મોથી ને પ્રકારનું, ને વિકારોવાળું, તેમજ ને વિકારોમાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા ને સ્વરૂપનું છે તેમજ ઉક્ત ચેત્રજ્ઞ ને સ્વરૂપનો છે, તથા ને શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તે બધું તુ ટુકામા મારા યદ્વી સાલજી ૩

અવતરણિકા:—તે ચેત્ર અને ચેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ને હવે કહેવામા આવશે, તે પુરાણા સપ્રદાયની પરપરાથી પ્રશસ્ત છે, એમ કહી સાલજીનારને તેમા રસ ઉપજાવવા માટે તેની સ્તુતિ કરે છે —

ઋષિભિર્બહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ॥

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—ઋષિભિઃ, બહુધા, ગીતમ્, છન્દોભિઃ, વિવિધૈઃ, પૃથક્, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ, ચ, એવ, હેતુમદ્ભિઃ, વિનિશ્ચિતૈઃ .

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ વિદ્યાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ વિવિધાનિ, તેઃ વિવિધૈઃ મૂચ્યન્તે એભિઃ રૂપિ સૂત્રાણિ,

પચ્ચતે-ગમ્યતે-જ્ઞાયતે એભિઃ ઇતિ પદાનિ, સૂત્રાણિ ચ પદાનિ
ચ ઇતિ સૂત્રપદાનિ, બ્રહ્મણઃ સૂત્રપદાનિ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રપદાનિ, તૈઃ
બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ હેતુઃ અસ્ય અસ્તીતિ હેતુમત્, તૈઃ હેતુમદ્भिः.
વિશેષેણ નિશ્ચિતાનિ ઇતિ વિનિશ્ચિતાનિ, તૈઃ વિનિશ્ચિતૈઃ

અન્વય અને અર્થ —ઋષિભિ વસિષ્ઠ વિગેરે ઋષિઓ વડે
બહુધા ધણા પ્રકારે ગીતમ્ કહેવાયલું છે તેમજ વિવિધે નાના
પ્રકારના, હિન્દોભિ ઋગ, યજુ, સામ ઇત્યાદિ વેદમત્રો વડે
દૃષ્ટક્ર પ્રત્યેક શાખામા જુદી તરહથી ગીતમ્ ગાવામા આવેલું છે,
ચ તથા, વિનિશ્ચિતૈ અત્યંત નિશ્ચયપૂર્વકના, હેતુમદ્भि પ્રમાણ-
પુરસરના બ્રહ્મસૂત્રપદે બ્રહ્મનુ સંશ્લેષમા વર્ણન કરતા સૂત્રો
તેમજ પદો વડે, એવ ધણ, ગીતમ્ ગવાયેલું છે

ભાવાર્થ.--ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજનુ એ સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ મહુ-
ર્ષિઓએ અનેક પ્રકારે કહેલું છે, તેમજ ઋગ્વેદાદિ વેદોના
મત્રો વડે પ્રત્યેક શાખામા જુદી તરહથી અર્થાત્ અનેક
રૂપે કહેવામા આવેલું છે તથા નિશ્ચય તેમજ હેતુ-
પુરસરના બ્રહ્મસૂત્રક સૂત્રો અને પદો વડે ધણ એ
ગાવામા આવેલું છે ૪

અવતરણિકા—હવે ક્ષેત્રનુ સ્વરૂપ જે શ્લોકથી કહે છે,
બીજા શ્લોકમા જેને વૈશેષિક મતવાળાઓ આત્માના ધર્મો
કહે છે, તે ધણ મનના જ ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રધર્મો જ છે
તેથી તેનો ધણ સાથે જ નિર્દેશ કરે છે —

મહાભૂતાન્યહકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ॥

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुख दुःख सघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्र समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—महाभूतानि, अहंकार, बुद्धिः, अव्यक्तम्, एव, च, इन्द्रियाणि, दशैकम्, च, पञ्च, च, इन्द्रियगोचराः, इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, सघातः, चेतना, धृतिः, एतत्, क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिः—न व्यज्यते स्म इति अव्यक्तम् देहेन्द्रિ-
याद्याकारेण संहन्यते सोऽय सघातः देहेन्द्रियाणि त्रिषन्ते
यया सा धृतिः

समासाः—महान્ति च तानि भૂतानि च महામૂત'નિ ।
દશ ચ एक च इति दशैकम् । इन्द्रियाणा गोचराः इति इन्द्रिय-
गोचरा । विकारेण सहवर्तमान सविकारम् ।

અન્યથા અને અથ .—મહામૂત'નિ પૃથ્વી, પાણી, તેજ,
વાયુ આકાશ ઇત્યાદિ પાંચ મહાભૂતો અહંકાર મહા-
ભૂતોના કારણરૂપ અહંકાર બુદ્ધિ વિજ્ઞાનાત્મક મહત્ તત્ત્વ,
ચ તથા, અવ્યક્તમ તેનું પાંચ કારણ મૂલ પ્રવૃત્તિ એવ જ,
દશૈકમ્ અગ્યાર ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો—પાંચ જાનેન્દ્રિય શ્રાવ,
સ્પર્શ, ચક્ષુ ત્રિડ્વા, નાસિકા—પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હરત,
ખાદ ગુદા, શિશ્ન અને અગ્યારમું મન ચ તથા, પંચ
ગોચ, ઇન્દ્રિયગોચરા ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ
ઈત્યાદિ વિષયો, કુલ મળીને ચાવીસ તન્માત્રા, તથા ઇચ્છા

સુખ અથવા સુખેના સાધનમા રૂપડા દેષ, દુખ અથવા દુખની પ્રાપ્તિમા અશુભમે-વિરોધતા તે, સુક્ષ્મ અનુકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, દુક્ષ્મ પ્રતિકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, સઘાત. દેહ, તથા ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય-શરીર ચેતના જ્ઞાનાત્મિકા મનોવૃત્તિ, ધૃતિ જે વૃત્તિથી બિન્ન થયેલા શરીરેન્દ્રિયોને ધારણ કરવામા આવે છે તે, એતત્ એ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, સવિકારમ્ મહત્ તત્વાદિ વિકાર સહિત સમામેત દુકાણુમાં, ઉદાહૃતમ્ કથ્યુ

ભાવાર્થ — પચમહાભૂત, મહદહકાર, બુદ્ધિ, મૂલ પ્રકૃતિ અગ્યાર ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના શબ્દ રૂપશાદિ પાચ વિષયો એમ કુલે મળીને ચોવીસ તત્વો, તથા ઇચ્છા, દેષ, સુખ, દુખ, શરીર, જ્ઞાનાત્મિકા ચૈતન્યવૃત્તિ, ધૃતિ ઇત્યાદિ (એ પણ અત કરણના ધર્મે હોવાથી ક્ષેત્રના પિંડ રૂપે જ છે) એ પ્રમાણે આ ક્ષેત્ર તેના મહત તત્વાદિ વિકારો સહિત દુકાણુમા તને કહ્યુ ૫-૬

અવતરણિકા.—ક્ષેત્રજ્ઞ કે જેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવશે, તથા શક્તિઓ સહિત જેના પરિજ્ઞાનથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞેય પદાર્થને આગળ ચાલતા કહેશે હમણા તો તે ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનમા રહેલા સાધનોના સમૂહનો પાચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે —

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અમાનિત્વમ્, અદમ્ભિત્વમ્, અહિંસા,

ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, આચાર્યોપાસનમ્, શૌચમ્, સ્થૈર્યમ્-
આત્મવિનિગ્રહઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—માનઃ અસ્ય અસ્તીતિ માની, માનિનઃ
ભાવઃ માનિત્વમ્ દમ્ભઃ અસ્ય અસ્તીતિ દમ્ભી, તસ્ય ભાવઃ
દમ્ભિત્વમ્—સ્વધર્મપકટીકરણ દમ્ભિત્વમ્. ઋજોઃ ભાવઃ इति,
આર્જવમ્ શુચેર્ભાવઃ કર્મ વા इति શૌચમ્ સ્થિરસ્ય ભાવઃ इति
સ્થૈર્યમ્ વિશેષેણ નિતાન્ત ગૃહ્યતે એનેન इति વિનિગ્રહ

સમાસાઃ—ન માનિત્વમ્ इति અમાનિત્વમ્ । ન દમ્ભિત્વમ્
इति અદમ્ભિત્વમ્ । ન હિંસા इति અહિંસા । આચાર્યસ્ય ઉપાસનમ્ इति
આચાર્યોપાસનમ્ । આત્મન વિનિગ્રહ इति આત્મવિનિગ્રહઃ ।

અન્યથા એને અર્થ —અમાનિત્વમ્ આત્મસ્લાધાનો અભાવ,
અદમ્ભિત્વમ્ ખોટા ઢોળનો અભાવ, અહિંસા પારકાને પીડા ન
કરવી, ક્ષાન્તિ બીજો કોઈ અપરાધ કરે તો પણ ચિત્તમા
વિકારનો અભાવ, આર્જવમ્ સરળતા, આચાર્યોપાસનમ્ ગુરુની સેવા,
શૌચમ્ બાહ્ય-આભ્યંતર શૌચ, સ્થૈર્યમ્ સ્થિરભાવ-એકનિષ્ઠા,
આત્મવિનિગ્રહ શરીરનો સંયમ

ભાવાર્થ —આત્મસ્લાધાનો અભાવ, હલનો અભાવ,
અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, ગુરુની સેવા, બાહ્ય તથા આભ્યં-
તર શૌચ, સ્થિરભાવ, શરીરનો સંયમ તથા—૭

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વૈરાગ્યમ્, અનહંકારઃ, એવ,
ચ, જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિગતઃ રાગઃ યમ્પાત્ સઃ વિરાગઃ,
વિરાગસ્ય ભાવઃ ઇતિ વૈરાગ્યમ્

સમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થા ઇતિ ઇન્દ્રિયાર્થા, તેષુ ઇન્દ્રિ-
યાર્થેષુ । અહંકારસ્ય અભવ ઇતિ અનહંકાર । જન્મ ચ મૃત્યુશ્ચ જરા ચ
વ્યાધયશ્ચ દુઃસ્વાનિ ઇતિ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વાનિ, તેષુ દોષાનુદર્શનમ્
ઇતિ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ દોષસ્ય અનુદર્શનમ્ ઇતિ
દોષાનુદર્શનમ્ અથવા દુઃસ્વાનિ એવ દોષ તસ્ય અનુદર્શનમ્, જન્મમૃ-
ત્યુજરાવ્યાધિષુ દુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ઇતિ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદો-
ષાનુદર્શનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ - ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા,
વૈરાગ્યમ્ વિરક્તિ, ચ તથા, અનહંકાર ગર્વનો સર્વથા
અભાવ, એવ જ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ જન્મ,
મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, મસ્તકરોગાદિ શરીરપીડા, તથા આત્મા-
ત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ઇત્યાદિ દુઃખોમા પ્રત્યેકમા
દોષનુ અનુદર્શન કરવુ તે

ભાવાર્થ.—ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા વૈરાગ્ય, અહંકારરહિત-
પાતુ, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, પીડાઓ તથા આત્માત્મિકાદિ
દુઃખો એ પ્રત્યેકમા સંપૂર્ણ રીતે દોષની સંભાવના
કરવી તે—૮

અસક્તિરનભિષ્વગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્ય ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તિઃ, અનભિષ્વગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ, નિત્યમ્, ચ, સમચિત્તત્વમ્, ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ

વ્યુત્પત્તિઃ—સમં ચ તન્ ચિત્તં ચ इति સમચિત્ત, તસ્માદ્ભાવઃ इति સમચિત્તત્વમ્

સમાસા—ન સક્તિઃ इति અસક્તિ । અભિષુ અહ્નિઃ इति અભિષ્વગ્ અભિષ્વગ્સ્ય અભાવ इति અનભિષ્વગઃ । પુત્રદારશ્ચ ગૃહાણિ ચ આદૌ યેષાં તે પુત્રદારગૃહાદય, તેષુ પુત્રદારગૃહાદિષુ । ઇષ્ટાનિ ચ અનિષ્ટાનિ ચ इति ઇષ્ટાનિષ્ટાનિ, તેષાં ઉપપત્તિઃ इति ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિઃ, તેષુ ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ।

અન્યથા અને અથ —અસક્તિ આસક્તિ નિમિત્ત વિષયોમા જરા પણ પ્રીતિનો અભાવ, પુત્રદારગૃહાદિષુ પુત્ર, સ્ત્રી, ઇષ્ટમિત્રાદિમા આત્મભાવલક્ષણા બુદ્ધિનો અભાવ—અર્થાત્ તેમને સુખી અને તેમને દુઃખે દુઃખી એ પ્રકારની વિક્રિયાયોગતામા અભાવ તથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વગર ચિત્તનો સવદા સમાન ભાવ—

ભાવાર્થ—વિષયોમા અપ્રીતિ, પુત્ર, સ્ત્રી, ઇષ્ટમિત્રાદિમા આત્મભાવલક્ષણા બુદ્ધિનો અભાવ—અર્થાત્ તેમને સુખી અને તેમને દુઃખે દુઃખી એ પ્રકારની વિક્રિયાયોગતામા અભાવ તથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વગર ચિત્તનો સવદા સમાન ભાવ— ૯

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ॥

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસસદિ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, ચ, અનન્યયોગેન, ભક્તિઃ, અવ્ય-
ભિચારિણી, વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્, અરતિઃ, જનમસદિ.

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે અન્ય આશ્રય यस્ય સઃ અનન્ય ,
અનન્યશ્ચાસૌ યોગશ્ચ હિતિ અનન્યયોગ , તેન અનન્યયોગેન । વિદિ-
ધેષુ અભિચરણ શીલમ્ આયાઃ હિતિ વ્યભિચારિણી, ન વ્યભિચારિણી
હિતિ અવ્યભિચારિણી । વિવિક્તશ્ચાસૌ દેશશ્ચ હિતિ વિવિક્તદેશઃ, ત
સેવિતું શીલમ્ અસ્ય હિતિ વિવિક્તદેશસેવી, તસ્ય ભાવ વિવિક્તદેશ-
સેવિત્વમ્ । ન રતિ હિતિ અરતિ । જનના પ્રાકૃતિકાના સસદ્,
હિતિ જનસસદ્ , તસ્યા જનસસદિ ।

અન્યથા અને અર્થ —ચ તથા, અનન્યયોગેન અનન્ય
સમાધિ વડે, મયિ મારામા અવ્યભિચારિણી ખીજ ખીજ-
એનેા આશ્રય લેવા જવાની દેવ વિનાની, ભક્તિ ભકિત,
વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ તદ્દન એકાત દેશના નિવાસનુ સેવન-
જનમસદિ તત્ત્વજ્ઞાનવિમુખ, સ સ્કારશન્ય મનુષ્યોની મ ડળીમાં,
અરતિ પ્રીતિનેા અભાવ

ભાવાર્થ.—તથા પરાશ્રયનિરપેક્ષ સમાધિયોગથી મારામાં
અવ્યભિચારિણી ભકિત, એકાતદેશ—સેવન, તથા તત્ત્વજ્ઞાન-
શન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોની મ ડળીમાં પ્રીતિનેા અભાવ—૧૦

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાન યદતોઽન્યથા ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્. તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્. એતત્ જ્ઞાનમ્, એતે, પ્રોક્તમ્, અજ્ઞાનમ્, યત્, અતઃ, અન્યથા

વ્યુત્પત્તિઃ—તસ્ય ભાવઃ ઇતિ તત્ત્વમ્

સમાસાઃ—આત્માનમ્ અધિકૃય ઇતિ અધ્યાત્મમ્ । અધ્યાત્મ ચ તત્ જ્ઞાન ચ ઇતિ અધ્યાત્મજ્ઞાનમ્ । તસ્મિન્ નિત્યસ્ય ભાવઃ ઇતિ અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ । તત્ત્વસ્ય જ્ઞાનમ્ ઇતિ તત્ જ્ઞાનમ્, તસ્ય અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થે, તસ્યદર્શનમ્—આલોચનમ્—ઇતિ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્

અન્યથા અને અર્થ—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ આત્મા સ બધી જ્ઞાનની નિત્યપરાયણતા, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ—મોક્ષ—તેનુ ખૂબ આલોચન-મનન, એતત્ એ સઘળું અર્થાત્ ‘અમાનિત્વમ્’થી લઈને ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ સુધીનાને જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ઇતિ એમ, પ્રોક્તમ્ ખાસ કહેવામા આવ્યું છે, અત એનાથી, અન્યથા બીજું, યત્ જે, તે સઘળું અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન જ છે

ભાવાર્થ.—અધ્યાત્મજ્ઞાનનુ નિત્ય પરિસેવન, તત્ત્વ-જ્ઞાનના પરિણામરૂપ મોક્ષનુ આલોચન, ઇત્યાદિ એ ‘અમાનિત્વમ્’થી લઈને ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ સુધી જે કહેવામા આવ્યું તે બધું ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે, એ ઉપરોક્ત વર્ણનથી જૂદું બીજું જે કંઈ હોય તે અજ્ઞાન જ છે ૧૧.

અવતરણિકા —“ ઉપરોક્ત જ્ઞાનસાધન વડે ‘જ્ઞેય’ જાણવા યોગ્ય શું છે?” એવી આકાશના ઉત્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છ શ્લોકથી કહે છે —

જ્ઞેય યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞેયમ્, યત્, તત્, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા; અમૃતમ્, અશ્નુતે, અનાદિમત્, પરમ્, બ્રહ્મ, ન, સત્ તત્, ન, અસત્, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિ:—જ્ઞાતુમ્ ઉચિતુમ્ इति જ્ઞેયમ્ પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ ન મ્રિયતે સ્મ इति અમૃતમ્ અસ્તિ इति સત્.

સમાસા:—આદિઃ અસ્ય અસ્તીતિ આદિમત્, ન આદિમત્ इति અનાદિમત્ । ન સત્ इति અસત્.

અન્યથા અને અર્થ —યત્ જે, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક બ્રહ્મ, યત્ જેને, જ્ઞાત્વા જાણીને મનુષ્ય, અમૃતમ્ અમૃત-મોક્ષને, અશ્નુતે અનુભવે છે, તત્ તેને પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, અનાદિમત્ અનાદિ, પરમ્ નિરતિશય, તે બ્રહ્મ બ્રહ્મ, તત્ તે, ન ન, સત્ પ્રધાન પરમાણુવત્, ન ન, અસત્ શૂન્યવત્, (એ પ્રમાણે) ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —હવે જે જાણવા લાયક બ્રહ્મ, કે જેને જાણીને મનુષ્ય અમૃતત્વને-મોક્ષને પામે છે, તે વિષે હું યથાર્થ કહીશ આદિ રહિત અને સૌથી પર તે બ્રહ્મ છે, તે સત્ અથવા અસત્ કંઈપણ વાસ્તવિક રીતે કહી શકાતું નથી ૧૨

સર્વતઃપાણિપાદ તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વતઃપાણિપાદમ્, તત્, સર્વતોઽક્ષિશિ-
રોમુખમ્, સર્વતઃશ્રુતિમત્, લોકે, સર્વમ્, આવૃત્ય, તિષ્ઠતિ

સમાસાઃ—સર્વ પાણયઃ પાદાશ્ચ यस્ય તત્ સર્વત-
પાણિપાદમ્ । સર્વતઃ અક્ષીણિ શિરાસિ મુખાનિ ચ यस્ય તત્ સર્વ-
તોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વત શ્રુતિ યમ્ય તત્ સર્વત શ્રુતિમત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વત પાણિપાદમ્ ચોતરફ હાથ
અને પગવાળુ, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ચોતરફ આંખો, મસ્તકે
અને મુખોવાળુ, સર્વતઃશ્રુતિમત્ ચોતરફ શ્રવણેન્દ્રિયવાળુ, તત્
તે બ્રહ્મ, લોકે લોકને વિષે સર્વમ્ બધાને, આવૃત્ય સારી
રીતે વ્યાપીને, તિષ્ઠતિ નિર્વિકારપણે સ્થિતિ ધરાવે છે

સાવાર્થ—ચોતરફ હાથ અને પગ તથા આંખ,
મસ્તક, મુખ તેમજ શ્રવણેન્દ્રિયવડે યુક્ત તે બ્રહ્મ આ પ્રાણિ-
સમૂહમા બધામા વ્યાપ્ત થઈને નિર્વિકારપણે રહેલુ છે ૧૩

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ॥

અસક્ત સર્વભૂતૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્,
અસક્તમ્, સર્વભૂત, ચ, એવ, નિર્ગુણમ્, ગુણભોક્તૃ, ચ.

વ્યુત્પત્તિઃ--સર્વ વિભર્તીતિ સર્વભૂત્ ગુણાન્ શુનક્તિ
इति गुणभोक्तृ

સમાસાઃ--સર્વાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ચ इति सर्वेन्द्रियाणि, सर्वेन्द्रियाणि च गुणाश्च इति सर्वेन्द्रियगुणा, तान् आभासयति इति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । सर्वाणि च इन्द्रियाणि च इति सर्वेन्द्रियाणि, ते विशेषेण वर्जितम् इति सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । न सक्તम् इति-असक्तम् । निर्गता गुणाः यस्मात् तत् निर्गुणम् ।

અન્યથા અને અર્થ — સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્ બધી ઇન્દ્રિયે। તથા તેના શ્રવણ મનન ઇત્યાદિ ગુણોને પ્રકાશ આપનાર, છતાં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ બધી ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, અસક્તમ્ ન ગણ્ય, ચ છતાં એવ પણ, સર્વભૂત બધા પ્રાણિ-માત્રને ધારણ કરનાર છે, નિર્ગુણમ્ ગુણરહિત, ચ છતાં, ગુણભોક્તૃ ગુણોને ભોગવનાર છે

ભાવાથ — સર્વગી ઇન્દ્રિયા તથા તેના શ્રવણ મનન ઇત્યાદિ ગુણોને પ્રકાશ આપનાર, છતાં તે બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, કોઈનો પણ સંગ ન રાખતા છતાં પ્રાણિમાત્રનું આધારબૂત છે, બધી તે મત્ત્વાદિગુણોથી રહિત હોવા છતાં ગુણોને ભોગવનાર છે ૧૪

बहिःतश्च भूतानामचर चरमेव च ॥

मूक्ष्म वात्तदविज्ञेय दूरस्थ चातिके च तत् ॥१५॥

અદચ્છેદઃ--બહિઃ, અન્તઃ, ચ, ભૂતાનેમ્, અચરમ્,

ચરમ્, એવ, ચ, સૂક્ષ્મત્વાત્, તત્. અવિજ્ઞેયમ્, દૂરસ્થમ્, ચ, અન્તિકે, ચ, તત્

વ્યુત્પત્તિઃ —ચરતીતિ ચરમ્ સૂક્ષ્મસ્ય ભાવઃ સૂક્ષ્મત્વં, તસ્માત્ સૂક્ષ્મત્વાત્. ન વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્ અર્હમ્ ઇતિ અવિજ્ઞેયમ્. દૂરે તિષ્ઠતીતિ દૂરસ્થમ્.

અન્યથા અને અર્થ —તત્ તે બ્રહ્મ, મૂળનામ પ્રાણિઓની જાહે બહાર તેમજ, અન્ત અદર વ્યાપી રહેલું છે તેમજ અચરમ્ સ્થાવર ભૂતસમૂહ, ચ તથા, ચરમ્ જ ગમ પ્રાણિસમુદાય એવ પણ છે તત્ તે બ્રહ્મ, સૂક્ષ્મત્વાત અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લઇને, અવિજ્ઞેયમ્ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાન થવા યોગ્ય નથી ચ તેમજ, દૂરસ્થમ્ અજ્ઞાનીઓને તે દૂર હોવા છતાં પણ, અન્તિકે જ્ઞાનીઓને તો બ્રહ્મમા તન્મયતાને લઇને તદ્દન નજીક જ છે

ભાવાર્થ —તે પરમબ્રહ્મ પ્રાણિમાત્રની બહાર તેમજ અદર વ્યાપી રહેલું છે, વળી સ્થાવર તથા જ ગમ પ્રાણિસમૂહ પણ તે જ છે, તથા તે બ્રહ્મ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી વળી તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓ થી દૂર હોવા છતાં, પણ જ્ઞાનીઓને તેમની બ્રહ્મમા તન્મયતાને લઇને તદ્દન નજીક છે ૧૫

અવિભક્ત ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ॥

ભૂતભર્તૃ ચ તઙ્જ્ઞેય ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિભક્તમ્, ચ, ભૂતેષુ, વિભક્તમ્, ઇવ,
ચ, સ્થિતમ્, ભૂતભર્તૃ, ચ, તત્, જ્ઞેયમ્, ગ્રસિષ્ણુ, પ્રભવિષ્ણુ, ચ.

ઉત્પત્તિઃ—વિશેષેણ ભક્તમ્ ઇતિ વિભક્તમ્ ભૂતાનિ
વિભર્તિ ઇતિ ભૂતભર્તૃ

સમાસાઃ—ન વિભક્તમ્ હતિ અવિભક્તમ્ । પ્રમન શીલ
યસ્ય તત્ પ્રસિષ્ણુ । પ્રમવન શીલ યસ્ય તત્ પ્રભવિષ્ણુ ।

અન્યથા અને અથ —ચ અને ભૂતેષુ પ્રાણિઓમા
અવિભક્તમ્ ન વહેચાયલુ, ચ છતાં વિભક્તમ્ વહેચાયલા, ઇવ
જેવું સ્થિતમ્ રહેલું છે, ચ વળી, તત્ તે બ્રહ્મ, ભૂતભર્તૃ
પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર, ચ તથા ગ્રસિષ્ણુ
પ્રલયકાળ વખતે બ્રહ્મી જનાર, પ્રભવિષ્ણુ તથા ઉત્પત્તિ કર-
વાના સામર્થ્યવાળું છે

ભાગ્યાર્થ —વળી તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓમા વહેચાયલું ન
હોવા છતાં વહેચાયેલા જેવું રહેલું છે, તેમજ તે બ્રહ્મ
પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર પ્રલય વખતે બ્રહ્મી
જનાર તથા તેમની ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે ૧૬

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ॥

જ્ઞાન જ્ઞેય જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—જ્યોતિષામ્, અપિ, તત્, જ્યોતિઃ, તમસઃ,
પરમ્, ઉચ્યતે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, જ્ઞાનગમ્યમ્, હૃદિ, સર્વસ્ય,
વિષ્ટિતમ્

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ સ્થિતમ્ इति વિષ્ટિતમ , જ્ઞાતુમ્
ઉચિતમ્ इति જ્ઞેયમ્

સમાસા:—જ્ઞાનેન ગન્તુ-પ્રાપ્તુ શક્યમ્ इति જ્ઞાનગમ્યમ્ ।

અન્ય અને અર્થ:—જ્યોતિષમ્ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન
પદાર્થોમા, અપિ પણુ, તત્ તે બ્રહ્મ જ્ઞોતિ પ્રકાશ છે,
જપસ અધકાર-અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનથી, પરમ્ ન રૂપશ કરા-
એલુ ઉચ્ચેતે કહેવાય છે, જ્ઞાનમ્ બુદ્ધિમા વ્યક્ત થતુ જ્ઞાન
તે, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક વસ્તુ તે, અને સર્વસ્ય પ્રાણિમાત્રના
હૃદિ હૃદયમા, વિષ્ટિતમ્ વિશેષ પ્રકારે અર્થાત્ નિયતા સ્વરૂપે
એકેલુ તે બ્રહ્મ છે

જ્ઞાનાર્થ:—સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોમા પણુ તે બ્રહ્મ
જ્ઞ પ્રકાશસ્વરૂપ છે, વળી ત અવિવેક રૂપી અજ્ઞાનના અધ-
કારથી અત્યંત દર-અસ્પૃટ એમ કહેવાય છે જે વડે
જ્ઞાણી ગતાય તે જ્ઞાન, જાણવા યોગ્ય—જય તે, તથા પ્રાણિ-
માત્રના હૃદયમા નિયતા સ્વરૂપે સ્થિત તે તે બ્રહ્મ જ છે ૧૭

અનંતરણિજા — ઉપરના સ્તોકોમા કહેની વિગતોને
ઉપસંહાર કરે છે. —

इति क्षेत्र तथा ज्ञान ज्ञेय चोक्त समासत ॥

सङ्गच्छ एतद्विज्ञाय सङ्ग रायेपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—इति, क्षेत्रम्, तथा, ज्ञानम्, ज्ञेयम्, च,
सङ्गच्छ समासतः, सङ्गच्छ: एतत्, विज्ञाय, सङ्ग राये, उपपद्यते.

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ જાત્વા इति વિજ્ઞાય.

સમાસા:—સમાસેન યથા સ્યાત્તથા इति સમાસન. । મમ મક્ત્વં इति મદ્વક્ત્વં । મમ ભાવ इति મદ્ભાવ તસ્મૈ મદ્ભાવાય ।

અન્યથા અને અર્થ —इति એ પ્રમાણે, ક્ષેત્રમ્ “મહા-
મૂતાનિ” એ શ્લોકથી “સઘાતશ્ચેતનાઘૃતિ” સુધી ક્ષેત્રનું
વર્ણન કર્યું, તે-ક્ષેત્ર તથા તેમજ, જ્ઞાનમ્ “અમાનિત્વમ્” થી
લઈને ‘નરવજ્ઞાનાર્યદર્શનમ્” સુધી કહેલું જ્ઞાન, ચ તથા જ્ઞેયમ્
“જ્ઞેયયત્તત્” થી શરૂ કરીને “તપસ પરમુચ્યતે” સુધી જ્ઞેય
એમ, સમાસત સંક્ષેપથી, ઉક્તમ્ દરેકની વ્યાખ્યા કરવામાં
આવી મદ્વક્ત્વ મારો લકત, વતત્ એ, જાત્વા બાણીને,
મદ્ભાવાય મારો ભાવને, ઉપવચ્યતે પામે છે

ભાવાર્થ —એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, તેમજ જ્ઞેયનું સંક્ષિ-
પ્તમા વર્ણન કર્યું મારો લકત એ બાણીને મારો ભાવને
અર્થાત્ ગોક્ષને પામે છે ૧૮

અવતરણિકા —સાતમા અધ્યાયમા ઇશ્વરે પોતાની જે
પ્રકારની પરા ક્ષેત્રલક્ષણા અને અપરા ક્ષેત્રજલક્ષણા પ્રકૃતિ,
તથા ‘एतयोनीनि” “એ બને જ ભૂતમાત્રના બીજ કારણ
છે,” ઇત્યાદિ કહ્યું છે, પ્રાણિમાત્રના મૂલ કારણરૂપે તે જે
પ્રકૃતિ કેવી રીતે છે તે વિષે હવે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ
કરે છે —

प्रकृति पुरुष चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ ૧૯ ॥

શ્રી મ મ ગી, ૩૩

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, અનાદી, ઉભૌ, અપિ, વિકારાન્, ચ, ગુણાન્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, પ્રકૃતિસમ્ભવાન્.

સમાસાઃ—ન વિદ્યને આદિર્યયો તૌ અનાદી । પ્રકૃતિ — માયા-સમ્ભવ યપા ને પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ, તાન્ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ।

અન્વય અને અર્થ — પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ચ અને, પુરુષમ્ પુરુષને ઉભૌ બંનેને, અપિ પણ, અનાદી આદિરહિત એવ જ, વિદ્ધિ તુ જાણ, ચ અને, વિકારાન્ વિકારોને, ચ તથા ગુણાન્ ગુણોને પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા એવ જ, વિદ્ધિ તુ જાણ

ભાવાર્થ — પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેને તુ આદિરહિત જાણ, પણ બુદ્ધિ શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિકારો, અને સુખ દુઃખ માહાદિ ગુણોને તો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ ૧૯

અવતરણિમ્ — પ્રકૃતિજન્ય ગુણો અને વિકારો કયા છે એ જાણવાની ઈચ્છાને તૃપ્ત કરતા, તેમનું વર્ણન કરી પ્રકૃતિનું સ સાર પ્રતિ કારણ દર્શાવે છે —

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥

પુરુષ સુખદુઃખાના મોક્ષતૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦॥

પદચ્છેદઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ, પ્રકૃતિઃ, ઉચ્યતે, પુરુષઃ, સુખદુઃખાના, મોક્ષતૃત્વે, હેતુઃ, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિ:—ભોક્તુઃ ભાવઃ ઇતિ ભોક્તૃત્વં, તસ્મિન્ ભોક્તૃત્વે કર્તુઃ ભાવઃ ઇતિ કર્તૃત્વમ્.

સમાસા:—કાર્યં ચ કરણં ચ ઇતિ કાર્યકરણં નિ, તેષાં કર્તૃત્વમ્ ઇતિ કાર્યકારણકર્તૃ વ, તસ્મિન્ કાર્યકારણકર્તૃત્વે

અન્યથા અને અર્થ —કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્ય—શરીર, અને કારણ—જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક, ઈર્મેન્દ્રિયપચક તથા મન, બુદ્ધિ અને આહુકાર એ તેર કારણો—સાધનોના કર્તાપણામા, હેતુ કારણ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે, સુસ્વદુસ્વાતમ્ સુખ અને દુખોના, ભોક્તૃત્વે લોકતાપણામા, હતુ હેતુ, પુરુષ પુરુષ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —કાર્ય—શરીર અને કારણ ઇન્દ્રિયો એ બંનેના કર્તાપણામા પ્રકૃતિ કારણરૂપે કહેવામા આવે છે, અને સુખ તેમજ દુખો ઇત્યાદિના લોકતાપણામા આ પુરુષ કારણરૂપે કહેવાય છે ૨૦

અવતરણિકા:—પુરુષતુ સુખદુખોમા લોકતાપણુ—સ સારિપણુ ઉપરના શ્લોકમા કહ્યું, તે કયા નિમિત્તથી છે તેનું કારણ દર્શાવે છે—

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥

કારણં ગુણસદ્ગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પદ ચ્છેદઃ—પુરુષઃ, પ્રકૃતિસ્થઃ, હિ, ભુક્તે, પ્રકૃતિજાન્, ગુણાન્, કારણમ્, ગુણસદ્ગઃ, અસ્ય, સદસઘોનિજન્મસુ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠતીતિ પ્રકૃતિસ્થઃ. પ્રકૃત્યાઃ
જાયન્તે શતે પ્રકૃતિજાઃ, તાન્ પ્રકૃતિજાન

સમાસાઃ—ગુણેષુ સદ્ગઃ ઇતિ ગુણસદ્ગ । સત્યાશ્ચ અસત્યાશ્ચ
સત્યાસત્યા તાશ્ચ યોનય ઇતિ સદસદ્યોનય, તાસુ જન્માનિ ઇતિ
સદસદ્યાનિજન્માનિ, તેષુ સદસદ્યોનિજન્મસુ

અન્વય અને અર્થ —હિ કારણુ કે, પુરુષ લોકતા પુરુષ,
પ્રકૃતિસ્થ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમા રહેલો, પ્રકૃતિજાન્ પ્રકૃતિથી
ઉત્પન્ન થયેલા ગુણાન્ ગુણોને, મુક્તો લોગવે છે, અને સદ-
સદ્યોનિજન્મસુ સારી અને ખરામ યોનિઓમા જન્મ થવાનું,
કારણમ્ કારણુ, અસ્થ આ પુરૂષનો, ગુણસદ્ગ ગુણો—દેહ,
ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ જોડેનો સંગ છે

ભાવાર્થ —પુરુષ સુખદુઃખોનો લોકતા છે, કારણુ કે
જો પુરુષ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમા રહેલા પ્રકૃતિજન્ય ગુણોને
લોગવે છે તેનો સારી અને નરસી યોનિમા જન્મ થવાનું
કારણુ પણ તેનો દેહ, ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયો સાથેનો
સંગ જ છે ૨૧

અનતરલ્લિકાઃ—એ પ્રકારે પ્રકૃતિના વશમા રહેવાથી
પ્રકૃતિના જ અવિવેકથી પુરૂષને સસાર છે, પણ વાસ્તવિક
રીતે તેને કંઈ પણ નથી, એવા આશયથી તેના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરે છે —

उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ચ, ભર્તા, યોક્તા, મહેશ્વરઃ, પરમાત્મા, ઇતિ, ચ, અપિ, ઉક્તઃ, દેહે, અસ્મિન્, પુરુષઃ, પરઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ઉપ-સમીપસ્થઃ-પશ્યતીતિ ઉપદ્રષ્ટા. અનુ-પશ્ચાત્-મન્યત ઇતિ અનુમન્તા વિભર્તીતિ ભર્તા.

સમાસાઃ—મહાશ્વાસૌ ईश्वरश्च इति महश्वाः । परमश्वासौ आत्मा च इति परमात्मा

અન્વય અને અર્થ —અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમા રહેલો પર સૌથી પરમ-અન્વકતથી પણ પર પુરુષ પરમાત્મા પ્રકૃતિના ગુણોનો, ઉપદ્રષ્ટા અત્યંત સંધિમા રહી સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા—સાક્ષી અનુમન્તા કાર્યકારણ પ્રવૃત્તિઓમા પોતે પ્રવૃત્ત ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્ત હોય તેમ અનુકૂલ ચ તથા, ભર્તા દેહ, ઇન્દ્રિય મન બુદ્ધિ ઇત્યાદિ જાણનાં ચૈતન્યના આભાસમાત્ર છે, તેમને પોતાની સત્તા તેમજ સ્ફૂરણથી ધારણ કરનાર-પોષણ કરનાર, યોક્તા નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી બુદ્ધિના સુખ, દુઃખ મોહવાળા જાણ વિષયોને, વિભાગ-પૂર્વક લે જાનાર, મહેશ્વર સર્વાત્મા અને સ્વતંત્ર હોવાથી મહાન્ ઇશ્વર, ચ તથા, પરમાત્મા પરમાત્મા ઇતિ એમ, અપિ પણ, ઉક્ત હોવાય છે

ભારત —આ શરીરમા રહેલો સૌથી પરમ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોનો દ્રષ્ટા, અનુમોદક, ધારણ કરનાર, લોગવનાર, મહેશ્વર તેમજ પરમાત્મા કહેવાય છે, અર્થાત્ તે પદ્મ પુરુષ જ સર્વ સત્તાધારક છે ૨૨

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવે-
કનુ જેને જ્ઞાન હોય તેવાની પ્રશ્નના કરે છે —

य एव वेत्ति पुरुष प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છદઃ—યઃ, એવમ્, વેત્તિ, પુરુષમ્, પ્રકૃતિમ્, ચ
ગુણૈઃ, સહ, સર્વથા, વર્તમાનઃ અપિ, ન, સઃ, ભૂયઃ, અભિજાયતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—વર્તતે ઇતિ વર્તમાનઃ.

અન્વય અને અર્થ — ય જે મનુષ્ય, એવમ્ એ પ્રમાણે,
પુરુષમ્ પુરુષ, ચ અને, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગુણૈ તેના ગુણો
અને વિકારો, સહ સહિત વેત્તિ જાણે છે, સ તે સર્વથા
સર્વ પ્રકારે, વર્તમાન વર્તતો હોવા છતાં, અપિ પણ, ભૂયઃ
ફરીને, ન-અભિજાયત જન્મ પામતો નથી

ભાવાર્થ — જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષ તથા પ્રકૃતિના
તેના ગુણ અને વિકારો સહિત જાણે છે, તે દરેક રીતે
સંસારમાં વર્તતો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેકથી
ફરીને જન્મ પામતો નથી ૨૩

અવતરણિકા — “ આત્મ—દશ ન ” માટે બીજા બીજા
ઉપાયો દર્શાવે છે —

ध्यानेनात्मनि पश्यति कंचिदात्मानमात्मना ॥

अन्ये साख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—યાનેન, આત્મનિ, પશ્યન્તિ, કેચિત્, આત્માનમ્, આત્મના, અન્ય, સાંખ્યન, યોગેન, કર્મયોગેન, ચ, અપેરે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ધ્યાયતિ એનેન ઇતિ ધ્યાનમ્, તેન ધ્યાનેન.

સમાસાઃ—કર્મયોગઃ ઇતિ કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન

અન્યથા અને અર્થ —કેચિત્ કેટલાક, ધ્યાનેન શબ્દ, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાથી ઇન્દ્રિયોને મન તરફ જે ચીને તથા મનને પૃથક્ ચૈતન્ય-પરમાત્મામા એકાગ્રતાથી લગાડીને જે ચિ તન કરવામા આવે તે ધ્યાન કહેવાય છે-તે ધ્યાન વડે અન્યે બીજા કોઈ, સાંખ્યેન સાખ્ય—સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણેમારા વડે જોવાય છે હુ તેમનાથી જુદો છુ, તે ગુણોના વ્યવસાયનો સાક્ષિમાત્ર, તેમજ ગુણોથી રહિત આત્મા છે એવો જાતનુ જે ચિ તન તે વડે, ચ તથા, અપેરે બીજા કેટલાક, કર્મયોગેન ઇશ્વરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરવામા આવતુ કર્મ તે જ યોગ, તેનાથી, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, આત્મનિ આત્મામા—પોતામા, પશ્યન્તિ જુએ છે

ભાવાર્થ —કેટલાક મનુષ્યો ધ્યાનથી, કેટલાક સાખ્યથી અને બીજા કેટલાએક ઇશ્વરાર્પણ—કર્મયોગથી આત્માના જ જ્ઞાનથી, આ અખડ આત્માને પોતામા જ જુએ છે ૨૪.

અવતરણિકા —અત્ય ત મદ અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓના આત્મદર્શનનો ઉપાય કહે છે —

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ॥

તેઽપિ ચાતિતરત્યેવ મૃત્યુ શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્યે, તુ, એવમ્, અજાનન્તઃ શ્રુત્વા, અન્યેભ્યઃ, ઉપાસતે, તે, અપિ ચ, અતિતરન્તિ, એવ, મૃત્યુમ્, શ્રુતિપરાયણાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ન જાનન્તિ તે અજાનન્તઃ

સમાસાઃ—શ્રુતિઃ શ્રવણ પરમ્ અયન સાધન યેવા તે શ્રુતિપરાયણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ—તુ પર તુ. અન્યે બીજા કેટલાક, એવમ્ ઉપર કહેલા ઉપાયોમાથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને, અજાનન્ત ન જાણતા, અન્યેભ્ય આચાર્યો પાસેથી, શ્રુત્વા સાંભળીને, ઉપાસતે શ્રદ્ધાળુ થઈ ચિંતા કરે છે, ચ અને તેથી શ્રુતિપરાયણાઃ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમા શ્રવણ એજ જેમનું પરમ સાધન છે, એવા તે તેઓ, અપિ પણ, મૃત્યુમ્ મૃત્યુ—મૃત્યુયુક્ત સંસારને, અતિતરન્તિ ઓળંગી જાય છે, એવ જ

ભાવાર્થ.—પર તુ બીજા કેટલાક ઉપર કહેલા ઉપાયો-માથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને નહિ જાણનારાઓ આચાર્યો પાસેથી સાંભળીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે આત્માનું ચિંતા કરે છે તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમા શ્રવણ એજ જેમનું પરમ સાધન છે એવા તેઓ પણ મૃત્યુયુક્ત આસંસારને અવશ્ય તરી જાય છે ૨૫

અવતરણિકા — “ક્ષેત્રજ્ઞ—અદ્વિતીય ઇશ્વરવિષયક જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે જેને જાણીને પ્રાણી અમૃત અનુભવે છે” ઇત્યાદિ કથુ છે તે શા હેતુથી કહેલું છે? તે હેતુ કહેવા માટે લોકોનો આરભ કરે છે —

યાવત્સજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યાવત્, સજાયતે, કિંચિત્, સત્ત્વમ્, સ્થાવરજઙ્ગમમ્, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્, તત્, વિદિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ જાયતે इति સંજાયતે સતઃ ભાવઃ इति સત્ત્વમ્.

સમાસાઃ—સ્થાવર ચ જઙ્ગમ ચ इति સ્થાવરજઙ્ગમમ્ । ક્ષેત્ર ચ ક્ષેત્રજ્ઞश्च इति ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૈ, તયોઃ સંયોગ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગઃ, તસ્માત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્.

અન્યથા અને અર્થઃ—યાવત્ જે સમસ્ત, સત્ત્વમ્ પ્રાણિ-સમૂહ સ્થાવરજઙ્ગમમ્ જડ અને ચૈતન્ય કિંચિત કંઈ પણ, સજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે તત્ તે બધું, ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ વિદિ તું જાણુ

ભાવાર્થ—જે સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ દુઃખમા સ્થાવર-જઙ્ગમ કંઈ પણ પેદા થાય છે, તે સધાગાને હે ભરતર્ષભ! ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં

આણુ અથાત્ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ એવ તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સબ-
ધને આત્મીન હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞાત્મક પરમાત્મા મિવાય આ
પ્રાણિસમૂહનો લોપ છે, એમ એકયજ્ઞાન થવાથી પ્રાણિ-
માત્રમા એકય તથા સમદૃષ્ટિ થાય છે, અને તેથી જ
મુક્તિ મુક્તલ છે ૨૬

અવતરણિકા — આત્માના સમ્યગ્દર્શનનું ફલ ‘ન સમૂ-
યોઽભિજાયતે’ ઇત્યાદિ વચનો વડે કહ્યું છે, તથા તે દર્શનના
પરિણામે અવિદ્યાદિ સસારના કારણની નિવૃત્તિ દ્વારા પુન-
ર્જન્મનો અભાવ કહેવા છે જન્મનું કારણ અવિદ્યાનિમિત્તક
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો સ યોગ છે, તેથી એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરાવનાર
બ્રહ્માનું વર્ણન પણ કર્યું, તેપણુ ફરીને બીજા શબ્દોમા
તેનું વર્ણન કરે છે —

સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્ત્રવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

પદચ્છેદઃ—સમમ્, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તિષ્ઠન્તમ્, પરમે-
શ્વરમ્, વિનશ્યત્સુ અવિનશ્યન્તમ્, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—તિષ્ઠતીતિ તિષ્ઠન્, તં તિષ્ઠન્તમ્. વિશેષેણ
નશ્યતીતિ વિનશ્યત્, તેષુ વિનશ્યત્સુ. ન વિનશ્યતીતિ અવિન-
શ્યન્, તમ્ અવિનશ્યન્તમ્.

સમાસાઃ—પરમશ્ચાસૌ દૈશ્વાશ્ચ ઇતિ પરમેશ્વર ત
પરમેશ્વરમ્

અન્યથા અને અર્થઃ—ય જે મનુષ્ય, સર્વેષુ સર્વ, વિનશ્યત્સુ નાશવત, મૂત્રેષુ ભૂતોમા, અવિનશ્યન્તમ્ અવિનાશી પરમેશ્વરમ્ પરમેશ્વરને, સમમ્ સમાનપણે, તિષ્ઠન્તમ્ રહેલો, પશ્યતિ જુએ છે, સ તે, પશ્યતિ જુએ છે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્ય સર્વ નાશવત પ્રાણિઓમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપણે રહેલો જુએ છે તે જ ખરી રીતે જુએ છે ૨૭

અવતરણિકા —સમ્યક્ દર્શનના ફલતુ વર્ણન કરે છે—

સમં પશ્યાન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ॥

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માન તતો યાતિ પરા ગતિમ્ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—સમમ્, પશ્યન્, હિ, સર્વત્ર, સમવસ્થિતમ્, ઇશ્વરમ્, ન, હિનસ્તિ, આત્મના, આત્માનમ્, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પશ્યતીતિ પશ્યન્ અવ-સમીપે-સ્થિતમ્ इति अवस्थितम्. सम्यक् अवस्थितम् इति समवस्थितम्.

અન્યથા અને અર્થ —હિ કારણ કે, જે મનુષ્ય, સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીમા, સમવસ્થિતમ્ સમાનપણે રહેલા ઇશ્વરમ્ ઇશ્વરને, સમમ્ સમાનભાવથી, પશ્યન્ જુએ છે તે, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને ન-હિનસ્તિ હજુતો નથી, અને તતઃ ત્યાર પછી પરામ્ પરમ ગતિમ્ ગતિન, યાતિ પામે છે

ભાવાર્થ —કેમ કે જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીમા સમાનપણે રહેલા ઇશ્વરને સમાનભાવથી જુએ છે તે પોતાના

આત્મા વડે પોતાના આત્માને નાશ-અથ પતન-કરતો નથી
અથ એવા જ્ઞાનના પરિણામે મોક્ષનો પરમ ગતિને
આમે છે ૨૮

અવતરણિકા —“ સર્વભૂતસ્થ ઇશ્વરને સમતાથી જોતો
મનુષ્ય આત્માથી આત્માને નાશ કરતો નથી ” એમ કહ્યું
છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણ કે “ સુખદુઃખાદિ પોતાના
ગુણો, તથા પોતાના ધર્મ અધર્માદિ કર્મોની લિપ્તતાથી
અત્યેક દેહમા લિપ્તપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમા કેવી
રીતે સામ્ય-દર્શન થઈ શકે? ” એવી શંકા કરીને તેના
ચરિહારમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ॥

યઃ પश्यતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પश्यતિ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ--પ્રકૃત્યા, એવ, ચ, કર્માણિ, ક્રિયમાણાનિ,
સર્વશઃ, યઃ, પश्यતિ, તથા, આત્માનમ્, અકર્તારમ્, સઃ, પश्यતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ--ક્રિયન્તે અહર્નિશં તાનિ ક્રિયમાણાનિ.

સમાસાઃ--ન કરોતીતિ અકર્ત, ત અકર્તામ્

અન્યથા અને અર્થઃ--પ્રકૃત્યા યઃ જે મનુષ્ય ભગવાનની
ત્રિગુણાત્મકા માયા વડે, એવ જ, બીજા વડે નહિ ચ અને
સર્વશ સર્વ પ્રકારે, કર્માણિ કર્મો, ક્રિયમાણાનિ કરવામા આવે
છે એમ, તંથા તથા, આત્માનમ્ આત્માને, અકર્તામ્ અકર્તા,
પश्यતિ જુએ છે, સ તે, પश्यતિ જુએ છે

ભાવાર્થ:—ભગવાનની ત્રિગુણાત્મિકા માયા જ સર્વ પ્રકારે બધા કર્મો કરે છે, પણ બાળે કોણ કરતો નથી, એવી રીતે, તથા આત્માને સર્વ ઉપાધિરહિત-અકર્તા બુદ્ધિ છે તે જ વાસ્તવિક રીતે બુદ્ધિ છે અર્થાત્ આત્મા સિત્ત પરમાણુવિશિષ્ટ કે કર્તા ભોક્તા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ આત્માની સત્તાથી બધું તત્ત્વ ચલાવે છે, એથી આત્મા નિર્લેપ અને નિર્વિકાર તથા સમાન થાય છે, અને તેથી તેમા આત્મ-જ્ઞાનીઓ સામ્યદર્શન કરી શકે છે ૨૬

અવતરણિકા:—ફરીને પણ તે જ સમ્યક્-દર્શનનો મહિમા બોલ શબ્દોથી કહે છે --

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદ્યતિ ॥

તત એવ ચ વિસ્તાર બ્રહ્મ સપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, ભૂતપૃથગ્ભાવમ્, એકસ્થમ્, અનુપદ્યતિ, તતઃ, એવ, ચ, વિસ્તારમ્, બ્રહ્મ, સપદ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિ:—એકસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ એકસ્થમ્ વિશેષેણ તારઃ ઇતિ વિસ્તારઃ સમ્યક્ પદ્યત ઇતિ સંપદ્યતે.

સમાસા:—ભૂતાના પૃથગ્ભાવ ઇતિ ભૂતપૃથગ્ભાવ, ત ભૂતપૃથગ્ભાવમ્

અન્વય અને અર્થ —યદા જ્યારે, આ મુમુક્ષુ, ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ પ્રાપ્તિઓમા રહેલા સિત્તત્વને, એકસ્થમ્ એક જ આત્મામાં રહેલું, ચ તથા, તત તે આત્માથી, એવ જ, વિસ્તારમ્

ઉત્પત્તિ અથવા વિકાસને, અનુપश्यति જુએ છે, તદા તે વખતે
બ્રહ્મ બ્રહ્મસ્વરૂપ, સપચતે થઈ જાય છે

ભાવાર્થ — જ્યારે આ મુમુક્ષુ પ્રાણિઓના લિપ્તત્વને
એક જ આત્મામાં રહેલું તેમજ તે આત્મામાંથી જ સર્વ
વિકાસ-ઉત્પત્તિ જુએ છે, ત્યારે જ તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ થઈ
જાય છે ૩૦

અનંતરણિકા:—“ એક જ આત્માના સર્વ દેહમાં
અસ્તિત્વ ”થી તેનામાં દોષોનો સંબંધ થાય એવી શકાના
પરિહારમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદ:—અનાદિત્વાત્, નિર્ગુણત્વાત્, પરમાત્મા,
અયમ્, અવ્યયઃ શરીરસ્થઃ, અપિ કૌન્તેય, ન, કરાતિ, ન,
લિપ્યતે

व्युत्पत्तिः—शरीरे तिष्ठतीति शरीरस्थः

સમાસા:—ન વિદ્યને આદિ કારણ યસ્ય તત્ અનાદિ,
અનાદે માવ હિતિ અનાદિત્વ, તસ્માત્ અનાદિ વાત્ । નિર્ગુણતા ગુણા
યસ્માત્ તત્ નિર્ગુણમ્, નિર્ગુણસ્ય ભવ હિતિ નિર્ગુણત્વ, તસ્માત્
નિર્ગુણત્વાત્ । ન વિદ્યને વ્યય યસ્ય સ અવ્યય ।

અન્વય અને અર્થ — અયમ્ આ, પરમાત્મા પરમાત્મા,
અનાદિત્વાત્ અનાદિભાવથી, અને નિર્ગુણત્વાત્ ગુણોરહિત-

ભાવથી, અવ્યય ક્રિયા અને વ્યયરહિત છે અને તેથી, શરીરસ્થ શરીરમાં રહેલો છતાં, અપિ પણ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય, ન કરાતિ કંઈ પણ કરતો નથી તેમજ ન-લિપ્યતે લેપાતો નથી

ભાવાથ —આ પરમાત્મા અનદિ અને ગુણરહિત-ભાવેથી ક્રિયા અને વ્યયથી રહિત છે, અને એથી જ શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી તેમજ કશાથી લેપાતો પણ નથી. ૩૧

અનુતરણિકા —ઉપરના શ્લોકમાં ‘ ન કરોતિ ન લિપ્યતે ’ આત્મા કંઈ કરતો નથી તેમજ લેપાતો નથી ” એ વાતને નીચેના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે —

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશ નોપલિપ્યતે ॥

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નાપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, સર્વગતમ્ સૌક્ષ્મ્યાત્, આકાશમ્, ન ઉપલિપ્યતે, સર્વત્ર, અવસ્થિતઃ, દેહે, તથા, આત્મા, ન ઉપલિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—સૂક્ષ્મસ્ય ભાવઃ ઇતિ સૌક્ષ્મ્ય તમ્પાત્ સૌક્ષ્મ્યાત્

સમાસાઃ—સર્વસ્થિન્ ગતમ્ ઇતિ સર્વગતમ્

અન્ય અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, સર્વગતમ્ બધામાં વ્યાપ્ત થયેલું, આકાશમ્ આકાશ, સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મતાને લઈને, ન-ઉપલિપ્યતે લેપાતું નથી તથા તેવી રીતે, આત્મા

આત્મા, સર્વં સર્વં દેહોમા, અવસ્થિત રહેલો હોવા છતાં
યજ્ઞ, ન-ઉપરિપ્યતે લેપાતો નથી

ભાવાર્થ — જેવી રીતે ચોતરફ વ્યાપ્ત થયેલું છતાં
આકાશ પોતાની સૂક્ષ્મતા-ખારીકીથી લેપાતુ નથી તેવી જ
રીતે આ આત્મા પ્રાણિમાત્રના શરીરોમા રહેલો હોવા છતાં
યજ્ઞ કશાથી લિપ્ત થતો નથી ૩૨

અન્યરશ્મિકા:—ફક્ત અસંગ સ્વભાવથી જ આત્માને
લેપ થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાના પ્રકાશક-
યજ્ઞથી પ્રકાશધર્મી સૂર્યાદિથી પણ તે લેપાતો નથી.
એમ દૃષ્ટાંતથી જણાવે છે —

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્ લોકમ્,
ઇમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ. ક્ષેત્રમ્
અસ્ય અસ્તીતિ ક્ષેત્રી

અન્ય અન્ય અર્થ — યથા જેવી રીતે, એક એક, રવિ-
સૂર્ય, ઇમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ અમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકા-
શયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ભારત હે ભારત,
ક્ષેત્રી આ આત્મા, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરોને
પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે આ એકજ ન્યૂનનારાયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે હે ભારત! આ પરમાત્મા સમસ્ત લેખરૂપી શરીરોને પ્રકાશિત કરે છે ૩૩

અનન્યલિકા — આખા અધ્યાયનો અર્થ ઉપસ હાર કરતા નીચેના શ્લોકથી કરે છે —

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવ મતરં જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥

ભૂતપ્રકૃતિનોક્ષત્ર ચે વિદુર્ગોતે તે પમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદરૂઢ:—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયઃ એવં, અન્તર્ગ્ જ્ઞાનચક્ષુઃ, ભૂતપ્રકૃતિગોક્ષમ્, ચ યે, વિદુઃ યાન્તિ ત પમ્

સમાસાઃ — ક્ષેત્ર ચ ક્ષેત્રજ્ઞય ઇતિ યત્કલ્પજે તયો ક્ષેત્રક્ષેત્ર-જ્ઞયૈઃ । જ્ઞાનમ્ એવં ચક્ષુ ઇતિ જ્ઞાનચક્ષુ તત્ જ્ઞાનચક્ષુઃ । ભૂતાના પ્રકૃતિઃ ઇતિ ભૂતપ્રકૃતિઃ તસ્યાઃ મોક્ષ ઇતિ ભૂતપ્રકૃતિગોક્ષમ્, ત ભૂતપ્રકૃતિગોક્ષમ્

અન્યથા અને અર્થ — એમ્ એ પ્રમાણે — જેવી રીતે વ્યાખ્યા કરો તેમ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ, અન્તર્ગ્મ ક્ષેત્ર ચ તેમજ, ભૂતપ્રકૃતિગોક્ષમ્ ભૂતમાત્રના ઉપાદાન કારણરૂપ-ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાત્રી મોક્ષન ઉપાયને યે જેઓ વિદુઃ બાણે છે, તે તેઓ, પમ્ પરમાર્થ ભૂત પ્રાપ્તને, યાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ — ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જેઓ શરીર-આગી અત્માના તદ્વાત્તને, તથા ભૂતમાત્રના ઉપાદાન કારણરૂપ ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાત્રી છૂટવાના ઉપાયને

શ્રી, ભ ગી ૩૪

જાણે છે, તેઓ પરમાર્થતત્ત્વ-પ્રદાને પામે છે અર્થાત્ પુન-
ર્જન્મ ધારણ કરતા નથી ૩૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिक प्रणीत
सान्त्वयबोधिनी टीकापतः प्रकृतिपुरुष-
विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अध्याय यौद्धमे

- **અવતરણિકા** —આ જગત્મા ઉત્પન્ન થતી સર્વ વસ્તુઓ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સ યોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામા આવ્યું તેને જ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી “પરમૂય ” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કહેવાનું શરૂ કરે છે, અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જગત્પ્રતિ કારણત્વ ઈશ્વરની આધીનતા હેઠળ છે, પણ જેમ સાખ્ય વાદીઓ તેમને સ્વતંત્ર માને છે તેમ નથી, એ અર્થ, તેમજ પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે ઐક્યાધ્યાસ, પુરુષ-આત્મા-નો ગુણોમા સંગ, એ સ સારનું કારણ કહેવાયું છે, હવે તેના સ્પષ્ટીકરણમા કયા ગુણમા તેનો કેવી રીતે સંગ છે કેટલા ગુણો છે, અને કેવી રીતે આત્માનું ળધન કરે છે, ગુણોમાથી મુક્ત કેમ થવાય, અને મુક્ત થયેલાના લક્ષણો કેવા હોય ઇત્યાદિ કહેવું જોઈએ એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પર ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાના જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

પદચ્છદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ, પામ્, ભૂયઃ, પ્રવ-
ક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનામ્, જ્ઞાનમ્ ઉત્તમમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મુનયઃ,
સર્વે, પરામ્, સિદ્ધિમ્, દનઃ, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રત્યેકેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ.
સિદ્ધ્યાન્ન કાર્યાણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ તાં મિદ્ધિમ્.

અન્યથા અને અર્થ —શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ
એવમ્ મૂળ ફરીને હવે, જ્ઞાનમ્ બધી જાતના જ્ઞાનેમા,
ઉત્તમમ્ ઉત્તમ, પરમ પરમ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, યત્ જેને જ્ઞાત્વા
જાણીને, સર્વે સર્વે મુનયઃ મનનશીલ મુનિઓ, દનઃ આ
લોકમાથી, પરામ્ પરમ સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતા પામેલા છે
તે, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ

ભાવાર્થ —શ્રીભગવાન્ એવમ્—ફરીથી હવે બધા જ્ઞાનમા
ઉત્તમ એવું પરમ જ્ઞાન કે જેને જાણીને મધ્યા મનનશીલ
મુનિઓ આ લોકમાથી પરમબ્રહ્મ સમધો સિદ્ધિને પામ્યા
છે, તે હું તને કહીશ. ૧

અનુવર્તિનિ —એવો એ પરમસિદ્ધિનું ઉપમારકિતપદ્યુ -
અન-ય શ્રેય-અર્થાત્ જ્ઞાનના પરિણામનો કર્મના પરિણામ
સાથેનો તકાવત દર્શાવે છે —

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायते प्रलये न व्यथंति च ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—इदम् ज्ञानम् उपाश्रित्य, मम, साध-
र्म्यम्, आगताः, सर्गे, अपि, न, उपजायन्ते, प्रलये, न,
व्यथन्ति, च.

व्युत्पत्तिः—धर्मेण सह वर्तमानः सधर्मः, सधर्मस्य
भावः इति साधर्म्यम्. प्रकर्षेण लयः इति प्रलयः, तस्मिन्
प्रलये सृज्यन्त अस्मिन् इति सर्गः, तस्मिन् सर्गे

અન્ય અને અથ હદમ્ આ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાતનો, ઉપા-
શ્રિત્વા અત્યંત આશ્રય કરીને રહેલાઓ, મમ મારા સાધ-
ર્મ્યમ્ સમાન રૂપને, આગતા પ્રાપ્ત થયા છે, સર્ગે સૃષ્ટિની
શરૂઆતના વખતમા અપિ પણ, ઉપજાયન્તે ઉત્પન્ન થતા,
ન નથી ન તેમજ, પ્રલય સૃષ્ટિના નાશ વખત પણ,
વ્યથન્તિ વ્યથા પામતા, ન નથી

ભાવાર્થ —આ જ્ઞાતનો આશ્રય કરીને કેટલાક મારા
રૂપ-સાયુજ્ય મે.ક્ષ-ને પમ્યા છે, અને એવા મારા રૂપમા
મળી જાયલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૃષ્ટિની શરૂઆતમા ઉત્પન્ન
થતા નથી, અર્થાત્ તેમને જન્મ લેવો પડતા નથી, તેમજ સૃષ્ટિના
વિનાશકાલે પણ મૃત્યુ સબધી પીડા પામતા નથી મત-
લબ કે જન્મમરણના અસહ્ય બધનોમાથી તેઓ મુક્ત
થઈ જાય છે ૨

અવતરણિકા —ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સ યોગ જ પ્રાણિઓની
ઉત્પત્તિનું કારણ છે તે નીચે કહે છે—

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ॥

સમવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—મમ, યોનિઃ, મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્, ગર્ભમ્
દધામિ, અહમ્, સમવઃ, સર્વભૂતાનામ્, તતઃ, ભવતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિઃ—ભવતીતિ ભવઃ, સમ્યક્ ભવઃ इति સમવઃ

સમાસાઃ—મહત્ ચ તત્ વ્રત્ત ચ इति મહદ્બ્રહ્મ ।

અન્વય અને અર્થ —મમ મારી, યોનિ ત્રિગુણાત્મિકા
માયા-પ્રકૃતિ મહદ્બ્રહ્મ સર્વ કાર્યમા વિશિષ્ટ હોવાથી મહત
અને પોતાના વિકારોને પોષણ કરવાથી બ્રહ્મ એ પ્રમાણે
મહદ્ બ્રહ્મ છે, તસ્મિન્ તે મહદ્ બ્રહ્મ—યોનિ—પ્રકૃતિમા
અહમ્ હું, ગર્ભમ્ હિરણ્યગર્ભ—બ્રહ્માના જન્મનું બીજ, દધામિ
નાખું છું, ભારત હે ભારત, તત્ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા,
સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણિઓની, સમવ ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે

ભાવાર્થ —મારી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ તે મહદ્ બ્રહ્મ
છે, તે મહદ્ બ્રહ્મ-યોનિ-મા હું બ્રહ્માના જન્મનું બીજ
રેખું છું, હે ભારત ! તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણિ-
ઓની ઉત્પત્તિ થાય છે ૩

અનુતરણિકાઃ— ‘ ઉપર જણાવેલ કારણ પ્રમાણે હિરણ્ય-
ગર્ભ દ્વારા ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ છે એમ કેમ કહી શકાય ?
દેવાદિ તથા વિશિષ્ટ જાતિઓમા અને વિશિષ્ટ દેહોમા
બીજા કારણોથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે ” તેવી શકાના

પરિહારમા પ્રકૃતિ તે યોનિ અને ગર્ભાધાન કર્તા તે હું
એવો કુમ દરેક વખતે દરેક બનાવમા માનવો જોઈએ ”
એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

સર્વયોનિષુ કૌતેય મૂર્તયઃ સંભવતિ યા. ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહાયોનિરહ બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વયોનિષુ, કૌતેય, મૂર્તય, સંભવન્તિ,
યાઃ, તાસામ્, બ્રહ્મમહત્, યોનિઃ, અહમ્, બીજપ્રદઃ, પિતા.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ભવન્તિ इति સંભવન્તિ.

મમાસાઃ—સર્વાશ્ચ યોનયશ્ચ इति સર્વયોનયઃ, તાસુ
સર્વયોનિષુ । બ્રહ્મ ચ તન્ મહત્ ચ इति બ્રહ્મ-મહત્ । બીજ પ્રકર્ષણ
દર્શતીતિ બીજપ્રદ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌતેય હે કૌતેય, સર્વયોનિષુ
દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, મૃગાદિ સર્વ યોનિઓમા, યા જે
મૂર્તય દેહાકૃતિઓ, સંભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તાસામ્ તે
સઘળીનુ, યોનિ કારણુ, મહદ્બ્રહ્મ સર્વમા સ્થિત બ્રહ્મ-તે તે
સ્થાન પર સ્થિત કારણુ-પ્રકૃતિ છે, અહમ્ અને હું, બીજપ્રદ
બીજ કારણુ કરાવનાર, પિતા પિતા છું

ભાવાર્થ —હે કૌતેય ! દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ,
મૃગાદિ સર્વ યોનિઓમા જે જે મૂર્તિઓ જન્મે છે, તે
સઘળીનુ કારણુ, સર્વમા સ્થિત બ્રહ્મ-તે તે સ્થાન પર
સ્થિત-કારણુ—પ્રકૃતિ છે, અને હું ગર્ભાધાન કરનાર
પિતા છું ૪

અવતરણિકા — હવે સત્વાદિ ગુણોમાથો પહેલા સત્ત્વ-
ગુણુ' લક્ષણ કહે છે --

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ॥

સુખસગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસગેન ચાનય ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, સત્ત્વમ્, નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમ્
અનામયમ્, સુખસદ્ગેન, બધ્નાતિ, જ્ઞાનસદ્ગેન, ચ, અનય.

વ્યુત્પત્તિઃ—નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મલઃ,
નિર્મલસ્ય ભાવઃ ઇતિ નિર્મલત્વં. તસ્માત્ નિર્મલત્વન્. પ્રકર્ષેણ
કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશકમ્

સમાસાઃ—ન વિદ્યતે આમયઃ યસ્મિન્ તત્ અનામયમ્ ।
સુખ સગ ઇતિ સુખસગ, તેન સુખસગેન । જ્ઞાને યત્ ઇતિ જ્ઞાન સ-
તેન જ્ઞાનસગેન । ન વિદ્યતે અમયસ્મિન્ મ અનયઃ, તત્સવુદ્ધા મન ।

અ વચ અને અર્થ — અનય હે નિષ્પાપ, તત્ર તે ગુણોમા,
સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, નિર્મલત્વ ત્ સ્વચ્છપણાથી પ્રકાશકમ્ અત્ય ત
પ્રકાશ કરનાર, અનામયમ્ ઉપદ્રવ-તોડાનરહિત શાલ, સુખ-
સદ્ગેન સુખમા સગ વડે, ચ તેમજ, જ્ઞાનસદ્ગેન જ્ઞાનમા
સગ વડે બધ્નાતિ જીવાત્માને બાધે છે

ભાવાર્થઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! આ ત્રણે ગુણોમા
પ્રથમ સત્ત્વગુણ અત્ય ત્ સ્વચ્છ હોવાથી ભાસ્વર અને પ્રજ્ઞાત
છે, અને સુખ તથા જ્ઞાનના સગ વડે જીવાત્માને બાધન
કરે છે ૬

અવતરણિકા.—“ રજોગુણના લક્ષણ અને તે કેવી રીતે અધન કરે છે ” તે કહે છે —

રજો રાગાત્મક વિદ્ધિ તૃષ્ણાસગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌતેય કર્મસગેન ચાનય ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—રજઃ રાગાત્મકમ્, વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસગ્ન સમુદ્ભવમ્, તત્, નિવધ્નાતિ, કૌતેય, કર્મસગ્નેન, ચ, અનય.

સમાસાઃ—રાગ આ મા યસ્ય તત્ રાગાત્મકમ્ । તૃષ્ણા સગશ્ચ इति તૃષ્ણાસગૌ, તામ્યા સમ્યક્ ઉદ્ભવતાતિ તૃષ્ણાસગસમુદ્ભવમ્ । કર્મણિ સગ इति કર્મસગ, નેન કર્મસગેન ।

અન્યથા અને અર્થ.—કૌતેય હે કૌતેય, રજ રજોગુણને રાગાત્મકમ્ રાગ-આસક્તિરૂપ, તૃષ્ણાસગ્નસમુદ્ભવમ્ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયમા અભિલાષા, અને સગ-પ્રાપ્ત વિષયમા વિશિષ્ટ પ્રોતિજન્ય વિદ્ધિ બાણ, ચ તથા, અનય હે નિષ્પાપ, તત તે, કર્મસગ્નેન કર્મમા આસક્તિ વડે, નિવધ્નાતિ અધન કરે છે

ભાવાર્થઃ—હે કૌતેય ! રજોગુણને આસક્તિરૂપ તેમજ તૃષ્ણા અને આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો બાણ અને હે નિષ્પાપ ! તે રજોગુણ કર્મમા સગ વડે જીવાત્માને અધન કરે છે ૭

અવતરણિકા —તમેગુણના લક્ષણો અને જન્યક વનો નિર્દેશ કરે છે —

તમસ્ત્વજ્ઞાનજ વિદ્ધિ મોહન સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—તમઃ, તુ, અજ્ઞાનજમ્, વિદ્ધિ, મોહનમ્, સર્વદેહિનામ્, પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તત્, નિવધ્નાતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિઃ—અજ્ઞાનાત્ જાયતે इति અજ્ઞાનજમ્ મોહયતીતિ મોહનમ્

સમાસા —સર્વે ચ દેહિનશ્ચ હિતિ સર્વદેહિન, તેષા સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદશ્ચાલસ્ય ચ નિદ્રા ચ હિતિ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાઃ, તામિ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, તમ તમોગુણ, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ, સર્વદેહિનામ્ સવ શરીરધારીઓને, મોહનમ્ મોહ પમાડનાર વિદ્ધિ જાણ, ભારત હે ભારત, તત્ તે તમોગુણ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાથી, નિવધ્નાતિ જીવાત્માને બધનકર્તા છે

ભાવાર્થ.—વળી તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા સર્વ પ્રાણિઓને મોહ પમાડનાર જાણ હે ભારત । તે તમોગુણ પ્રમાદ આલસ્ય અને નિદ્રાથી જીવાત્માને બધનકર્તા છે ૮

અનુશ્લિકા —ક્ષીને ત્રણે ગુણોનો વ્યાપાર સથેપથીકહે છે

સત્ત્વ સુખે સજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ॥

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદ સજયત્યુત ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વમ્, સુષ્ણે, સંજયતિ, રજઃ, કર્મણિ, ભારત, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, તુ, તમઃ, પ્રમાદ, સજયતિ, ઉત.

અન્યથા અને અર્થ —ભારત હે ભારત, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ-ગુણ સુષ્ણે સુખમા સજયતિ જોડે છે રજઃ રજોગુણ કર્મણિ કર્મમા જોડે છે, તુ પણ તમઃ તમોગુણ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાકી દઈને, પ્રમાદે પ્રમાદમા, સજયતિ જોડે છે, ઉત અવશ્ય

સામાર્થ —હે ભારત! સત્ત્વગુણ આત્માને સુખમા તથા રજોગુણ કર્મમા જોડે છે, પણ તમોગુણ તે જ્ઞાનન ઢાકી દઈને પ્રમાદમા જ જોડે છે &

અવતરણિકા —“ ઉપર કહેલા ગુણો ધરત્પર કયારે અસર કરે છે” ત કહ છે -

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વ ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વ તમઃચૈવ તમઃ સત્ત્વ રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—રજઃ તમઃ, ચ, અભિભૂય, સત્ત્વમ્, ભવતિ, ભારત, રજઃ, સત્ત્વમ્, તમઃ, ચ, એવ તમઃ, સત્ત્વમ્ રજઃ, તથા.

અન્યથા અને અર્થ -રજ રજોગુણને, ચ તથા, તમઃ તમોગુણને અભિભૂય હઠાવીને, ભારત હે ભારત સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, ભવતિ વધે છે ચ અને, રજ રજોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ તમઃ તમોગુણને, એવ એ પ્રમાણે હઠવીને અધિક બલવાન થાય છે, તથા તેવી જ રીત, તમ તમોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને તથા, રજ રજોગુણને દબાવીને પ્રધાન બને છે

સાવાર્થ' — રજોગુણ તથા તમોગુણને હઠાવીને સત્ત્વગુણ અધિક થાય છે, અને રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને હઠાવીને અધિક બલવન્ થાય છે, તેવી જ રીતે તમોગુણ, સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને હમાવીને પ્રધાન બને છે ૧૦

અવતરણિકા:—“જ્યારે જે ગુણ પ્રધાન હોય છે ત્યારે તેના કયા લક્ષણો હોય છે’ તે જણાવે છે —

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ॥

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યદ્ વિવૃદ્ધ સત્ત્વમિત્યુત્તર ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—સર્વદ્વારેષુ, દેહે અસ્મિન્, પ્રકાશ:, ઉપજાયતે, જ્ઞાનમ્ યદા, તદા, વિદ્યત્, વિવૃદ્ધ, સત્ત્વમ્, ઇતિ, ઉત્તર.

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ વૃદ્ધં ઇતિ વિવૃદ્ધમ્.

સમાસા:—પર્વાણિ ચ દ્વગાણિ ચ ઇતિ સર્વદ્વારેષુ, તેષુ સર્વદ્વારેષુ ।

અન્યથા અને અર્થ —યદા જ્યારે, અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમા, સર્વદ્વારેષુ શ્રેત્રાદિ ઇન્દ્રિયેરૂપી દ્વારમા જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ: પ્રકાશ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તદા ત્યારે સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, ઉત્તર ધણે જ, વિવૃદ્ધમ્ વૃદ્ધિ પામેલો છે, ઇતિ એમ, વિદ્યાત્ જાણવું

સાવાર્થ:—જ્યારે આ શરીરમા શ્રેત્રાદિ ઇન્દ્રિયેરૂપી દ્વારોમા જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે સત્ત્વગુણ ધણે જ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ જાણવું ૧૧

અનિરતરશિકા — રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યે હોય તેનાં લક્ષણે કહે છે:--

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ॥

રજસ્યેતાનિ જાયતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—લોભઃ, પ્રવૃત્તિઃ, આરંભઃ, કર્મણામ્, અશમઃ, સ્પૃહા, રજસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિઃ—લુભ્યતે અનેન ઇતિ લોભઃ પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ ઇતિ પ્રવૃત્તિઃ. આરંભ્યતે ઇતિ આરંભઃ. વિશેષેણ વૃદ્ધઃ ઇતિ વિવૃદ્ધઃ, તસ્મિન્ વિવૃદ્ધે

સમાસાઃ—ન શમ ઇતિ અશમ । ભરતાગા ઋષભ ઇતિ ભરતર્ષભ તત્સંબુદ્ધૌ ભરતર્ષભ ।

અન્યથા અને અર્થ—લોભ. પારકાના દ્રવ્યને લેવાની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ નિરતર વ્યવસાયશીલતા, કર્મણામ્ ગૃહ-ઉદ્યાનાદિ કામોનો, આરંભ નવીન ઉદ્યમ, અશમ ‘ આ કરીને આ કરીશ ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોના પરપરા, સ્પૃહા સર્વ સામાન્ય વસ્તુ સંબધી ઇચ્છા, એતાનિ એ ચિહ્નો, ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ, રજસિ રજોગુણ, વિવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામતા જાયન્તે ઉદ્ભવે છે

ભાવાર્થઃ—લોભ, સતત વ્યવસાય, કામોનો નવો આરંભ, અશાન્તિ, સ્પૃહા, એ ચિહ્નો, હે ભરતર્ષભ ! રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ૧૨

અવતરણિકા — વિવૃદ્ધ તમોગુણના ચિહ્ના કહે છે --

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અપ્રકાશઃ, અપ્રવૃત્તિઃ, ચ, પ્રમાદઃ, મોહઃ
એવ, ચ, તમસિ, એતાનિ જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, કુરુનન્દન

ઔત્પત્તિઃ—પ્રકર્પેણ માદયતીતિ પ્રમાદઃ મોહયતીતિ
મોહઃ નન્દયતીતિ નન્દનઃ.

સમાસાઃ—ન પ્રકાશઃ અપ્રકાશ । ન પ્રવૃત્તિ અપ્રવૃત્તિ
કુરુણા નન્દનઃ ઇતિ કુરુનન્દન, તન્સુબુદ્ધૌ કુરુનન્દન ।

અન્યથા અન્યે અર્થઃ—અપ્રકાશ અવિવેક, ચ તથા,
અપ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવરહિતપણુ, પ્રમાદઃ તત્કાલ કરવા યોગ્ય કામમા
ઢીલ ચ તથા, મોહ મૂઢતા, એવ પણ, એતાનિ એ ચિહ્નો
કુરુનન્દન હેકુરૂવ શને આનંદ આપનાર, તમસિ તમોગુણ,
વિવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામતા, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે

ભાવાર્થ — અવિવેક, અવ્યવસાય, પ્રમાદ તથા મૂઢતા
એ ચિહ્ના, હે કુરૂનન્દન ! તમોગુણની વૃદ્ધિ શરીરમા હોય
ત્યારે ઉદ્ભવે છે ૧૩

અવતરણિકા — હવે મઘ્ણ સમયે વૃદ્ધિ પામેલા સર્વ-
જન, તમ ઇત્યાદિ ગુણોનુ ફલ એ શ્લોકથી કહે છે --

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥

તદોત્તમવિદા લોકા નમતાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલય ગત્વા કર્મસાગિષુ જાયંતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયત ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સત્ત્વે, પ્રવૃદ્ધે, તુ, પ્રચયમ્, યાતિ દેહમૃત્, તદા, ઉત્તમવિદામ્, લોકાન્, અમલાન્, પ્રતિપચ્ચે રજાપ, પ્રચયમ્, ગત્વા, કર્મસાગિષુ, જાયંતે, તથા, પ્રચોન તમસિ, મૂઢયોનિષુ, જાયંતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પરુષેણ વૃદ્ધં રૂપં પ્રવૃદ્ધ, તસ્યેવ પ્રવૃદ્ધે પરુષેણ લયઃ રૂપં પ્રચયઃ, ત પ્રચયમ્ દહં વિપત્યંતે દેહમૃત્ સત્તમ-મહદાદિતત્ત્વ વિદાન્તિ ઉપાસતે રૂપં ઉત્તમવિદઃ, તે ઉત્તમવિદામ્ કર્મસુ સજ્જનં રૂપં રૂપં કર્મસાગિષુ

સમસાઃ—ન વિચિત્ર મલ યપુ ત અજ, તન્ આ લાન્ । મૂઢાશ્ચ તઃ યાનયશ્ચ રૂપં મૂઢાનય, તપુ મૂઢાનિષુ ।

અન્યથા અત્રે અથ —તુ વળી યદા જ્યારે, સત્ત્વગુણ પ્રવૃદ્ધ વધેલો હોય ત્યારે દેહમૃત્ પ્રાણી, પ્રલય મૃત્યુને યાતિ પામે, તદા ત્યારે ઉત્તમવિદામ્ મહત્ તત્ત્વગુણ ઉપાસન કરનારા જાનીઓના, અમલાન્ નિર્મલ, લોકાન્ લોકો પ્રતિપચ્ચે પામે છે, પ્રાણી, રજસિ રજોગુણની પ્રવૃદ્ધે વૃદ્ધ રૂપ હોય ત્યારે પ્રલયમ્ મૃત્યુ, ગત્વા પામીને, કર્મસાગિ ક્રમોમા આનંદવાળા મનુષ્યોમા, જાયંતે જન્મ પામે તથા તેમજ, તમસિ તમે ગુણની વૃદ્ધિમા પ્રલીન શરીર છે જનર પ્રાણી મૂઢયોનિષુ યશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિમાં જાયંતે જન્મે છે

ભાષાથ —વળી જ્યારે સત્ત્વગુણુ ખૂબ વધેલો હોય ત્યારે પ્રાણી ને શરીર છોડી જાય તો મહત્ તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના નિમલ-પવિત્ર લોકોને પામે છે શરીરમાં રજોગુણની પ્રબલતા થઈ હોય તે વખતમાં પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે તથા ને તમોગુણની પ્રબલતામાં શરીર છોડી જાય તો યશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે ૧૪-૧૫.

અવતરણિકા:—હવે સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ કર્મોના પરિણામ દ્વારા ગુણોનું કલ કહે છે --

કર્મણ. સુકૃતસ્યાહુ: સાત્ત્વિક નિર્મલ ફલમ્ ॥

રજસ સ્તુ ફલ દુ:ખ મજ્ઞાનં તમસ: ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણ:, સુકૃતસ્ય, આહુ:, સાત્ત્વિકમ્. નિર્મલમ્. ફલમ્, રજસ, તુ, ફલમ્, દુ:ખમ્, અજ્ઞાનમ્, તમસ. ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—પુણ્ય કૃતં ઇતિ સુકૃત, તસ્ય સુકૃતસ્ય સત્ત્વમ્ય ઇદમ્ ઇતિ સાત્ત્વિકમ્.

સમાસા:—નિર્ગત મલ ઘસ્માત્ તત્ નિર્મલમ્.

અન્ય અને અર્થ —સુકૃતસ્ય પુણ્ય, કર્મણ કર્મનું, સાત્ત્વિકમ્ સત્ત્વ-પ્રધાન, નિર્મલમ્ સ્વચ્છ-દોષ મહિત ફલમ્ ફલ, આહુ શિષ્ટ લોકો કહે છે, તુ પણ, રજસ રજોગુણુ વિશિષ્ટ કર્મના, ફલમ્ ફલને દુ:ખમ્ દુ:ખ, અને, તમસ. તમોગુણુ-વિશિષ્ટ કર્મના, ફલમ્ ફલને, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, કહે છે

શ્રી મ ભ ગી ૩૫

ભાવાર્થ:—શિષ્ટ લોકો સાર્વિક-પુણ્યશી-કર્મના ફલને સાર્વિક તથા સ્વચ્છ-નિર્દોષ કહે છે, પણ રજોગુણ-વિશિષ્ટ કર્મના ફલને દુષ્ણ, તેનજ તમેગુણ-વિશિષ્ટ કર્મના ફલને અજ્ઞાન કહે છે ૧૬

અવતરણિકા.—ઉપરોક્ત ગુણોની ઉપરોક્ત ફલ ભિન્ન-તામા પહેલા કહેલો હેતુ ફીને કહે છે --

સત્ત્વાત્મજાયતે જ્ઞાન રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતેઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વાત્, સજાયતે, જ્ઞાનમ્, રજસઃ લોભઃ, એવ, ચ, પ્રમાદમોહૌ, તમસઃ, ભવતઃ, અજ્ઞાનમ્, એવ, ચ-

વ્યુત્પત્તિ:—સમ્યક્ જાયતે इति સજાયતે.

સમાસા:--પ્રમાદશ્ચ મોહશ્ચ इति પ્રમાદમોહૌ । ન જ્ઞાન इति અજ્ઞાનમ્

અન્વય અને અર્થ —સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણમાથી, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સજાયતે ઉદ્ભવે છે, ચ અને, રજસ રજોગુણમાથી લાભ લેભ, એવ જ, તમસ તમેગુણમાથી, પ્રમાદમોહૌ પ્રમાદ અને મોહ, ભવત થાય છે, ચ તથા અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન જવ પણ, તેમાથી જ થાય છે

ભાવાર્થ --સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજો-ગુણથી લેભ અને તમેગુણથી પ્રમાદ મોહ અને અજ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૭

અવતરણિકા.—હવે સત્વાદિ વૃત્તિનુ સેવન કરનારા-ઓની જુદી જુદી ગાત કહે છે --

ઊર્ધ્વે ગચ્છતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ ॥

જઘન્યગુણવૃત્તસ્થા અધાગચ્છતિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છદઃ—ઊર્ધ્વમ્, ગચ્છન્તિ, સત્ત્વસ્થાઃ, મધ્યે, તિષ્ઠન્તિ, રાજસાઃ, જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ, અધઃ, ગચ્છન્તિ, તામસાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સત્ત્વે તિષ્ઠન્તિ इति સત્ત્વસ્થાઃ. રજસઃ इમે इति રાજસાઃ તમસઃ इमं इति તામસાઃ જગને भवः इति જઘન્યઃ

સમાસાઃ—જઘન્યશ્ચાસૌ ગુણશ્ચ इति જઘન્યગુણ, તસ્ય વૃત્ત इति જઘન્યગુણવૃત્તમ્, તસ્મિન્ સ્થિતાઃ इति જઘન્યગુણવૃત્તસ્થાઃ.

અન્યથા અને અર્થ—સત્ત્વસ્થા સત્ત્વગુણને આશ્રય કરીને રહેલાઓ. ઊર્ધ્વમ્ દેવાદિ લોકોમાં, ગચ્છન્તિ જાય છે, રાજસાઃ જ્ઞેશુણને આશ્રય કરીને રહેલાઓ. મધ્યે મધ્ય-લોક-મનુષ્યલોકમાં, તિષ્ઠન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જઘન્યગુણવૃત્તસ્થા સાથી હલકો જે તામસગુણ તેના નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તમાં રિથત, તામસાઃ તમોશુણનું સેવન કરનારાઓ, અધઃ પશુ વિગેરે યોનિમાં નીચી ગતિને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ—સત્ત્વગુણને આશ્રય કરીને રહેનારા દેવાદિ લોકોમાં ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, જ્ઞેશુણની વૃત્તિવાળા મધ્ય-લોક-મનુષ્યલોકમાં જ રિથત ધરાવે છે, તથા તમોશુણનાં નિદ્રા, આલસ્યાદિ વૃત્તનું સેવન કરનારા તમોશુણી મનુષ્યો પશુ ઇત્યાદિ યોનિમાં હલકી ગતિને પામે છે. ૧૮.

અન્યમ્ બીજા કોઇને, કર્તારમ્ કર્તા તરીકે, અનુપદયતિ જોતો, ન નથી, ચ અને, ગુણેભ્ય ગુણોથી, પરમ્ ગુણ વ્યાપાર-સાક્ષીભૂત આત્માને, વેત્તિ જાણે છે ત્યારે, સ તે, મદ્ભાવમા મારા ઇશ્વર ભાવને, અવિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાથ —ત્યારે આ જીવાત્મા આત્મદર્શી થઇને ગુણો સિવાય બીજા કોઇને કર્તા-લોકતા જોતો નથી, તથા ગુણોથી દર, ગુણવ્યાપાર-સાક્ષીભૂત આત્માને જાણે છે, ત્યારે તે મારા આત્મભાવ—ઇશ્વરભાવ-ને પામે છે ૧૯

અવતરણિકા — ‘ ઉપરના શ્લોકમા ડહેવામા આત્મા તેવો આત્મદર્શી મારા આત્મભાવને-ઇશ્વરત્વને પામે છે * તે કેવી રીતે પામે છે તેના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ગુણાન્, એતાન્, અતીત્ય, ત્રીન્ દેહી, દેહસમુદ્ભવાન્, જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈઃ, વિમુક્તઃ, અમૃતમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી. સમ્યક્ ઉદ્ભવન્તિ એભ્યઃ ઇતિ સમુદ્ભવાઃ વિશેષેણ મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ.

સમાસાઃ—દેહસ્ય સમુદ્ભવાઃ ઇતિ દેહસમુદ્ભવા (ગુણઃ) તાન્ દેહસમુદ્ભવાન્ । જન્મ ચ મૃત્યુશ્ચ જરા ચ દુઃખાનિ ચ ઇતિ જન્મમૃત્યુજરાદુઃખાનિ, તૈ જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈ ।

અન્વય અને અર્થ —દેહસમુદ્ભવાન્ શરીરની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણે, ગુણાન્ ગુણોને, અતીત્ય

જોળી જી જઈને, જન્મમૃત્યુજરાદ્ સ્વે જન્મ, મરણ, જરા-
વસ્થા અને જીવનના દુખો વડે, વિમુક્ત જીવતો છતાં
અત્યંત મુક્ત થઈને, દેહી આ શરીરધારી જીવાત્મા અમૃતમ
અમૃત-ને, અશ્વત્થને પામે છે, અર્થાત્ પ્રહ્લાદના આનંદ-પરમ
કૈવલ્યને ભોગવે છે

ભાવાર્થ — શરીરની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ એ ત્રણે ગુણોનું
અતિક્રમણ કરીને, તથા જીવતો છતાં જન્મ મૃત્યુ જરા
અને જીદગીના દુખોમાથી તદ્દન મુક્ત થઈને અર્થાત્ ગુણ-
રહિત અને રાગદ્વંષાદિ દ્વંદ્વરહિત થઈને આ શરીરધારી
જીવાત્મા અમૃત-મોક્ષ-કૈવલ્ય-ને ભોગવે છે ૨૦

અવતરણિકા — જીવતો છતાં જ ગુણોનું અતિક્રમણ
કરી અમૃત અનુભવે છે ” એ વસ્તુને પ્રશ્નનું બીજ સમજી
અર્જુન પૂછે છે કે તેવા જીવન્મુક્ત પ્રહ્લાદના લક્ષણો શું
હોય ? ” ઇત્યાદિ —

અર્જુન ઉવાચ ॥

કૈલિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતા નર્તીતો ભવતિ પ્રભો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતા સ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ કૈ., લિંગૈઃ, ત્રીન્,
ગુણાન્, એતાન્ અતીતઃ, ભવતિ, પ્રભો, કિમાચારઃ, કથમ્,
ચ, એતાન્, ત્રીન્, ગુણાન્, અતિવર્તતે.

ન્યુત્પત્તિઃ—લિંગયાતિ ઇતિ તત્ લિંગં, તૈઃ લિંગૈઃ.
પ્રકર્ષેણ ભવતીતિ પ્રભુઃ, તત્સંબુદ્ધો પ્રભો.

સમાસાઃ—ક આચારઃ અસ્થ દાતિ કિમાચાર ।

અન્યથા અને અર્થ—અર્જુન અર્જુન ઉવાચ યોદ્યો,
પ્રભા હે ઇશ્વર, કે કેવા પ્રકારના ભિક્ષુઃ આત્મામા ઉત્પન્ન
થયેલા વિદ્વા વડે, જ્ઞાન્ એ, જ્ઞાન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને,
અતીતઃ અનિહાન્ત મરણિ થાય છે, કિમાચાર એ પ્રાણી
કેવી રીતના આચરણુવળો હોય, ચ તથા, જ્ઞાન્ વ્યાખ્યાન,
જ્ઞાન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, કથમ્ કેવી રીતે, અતિવર્તતે
ઉલ્લઘન કરી શકે છે ?

ભાવર્થઃ--અર્જુન યોદ્યો—હે ઇશ્વર ! કેવા પ્રકારના
લક્ષણો વડે પ્રાણી એ ત્રણ ગુણોને ઓળખી જાય
છે, તેના આચરણુ કેવા હોય છે, અને કેવી રીતે એ ત્રણ
ગુણોનું ઉલ્લઘન કરી શકે છે ? ૨૧

અવતરણિકાઃ—ગુણોથી અતીત થયેલાના લક્ષણો, અને
ગુણાતીત થવાનો ઉપાય, ઉપરના શ્લોકમા અર્જુન વડે
પૃથ્વામા આવતા, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના ચાર શ્લોકોમા
તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છેઃ—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પ્રકાશ ચ પ્રવૃત્તિ ચ મોહમેઘ ચ પાન્ડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ ક ક્ષતિ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ પ્રકાશમ્ ચ, પ્રવૃત્તિમ્
ચ, મોહમ્ એવ, ચ, પાન્ડવ, ન દ્વેષ્ટિ, સંપ્રવૃત્તાનિ, ન, નિવૃ-
ત્તાનિ, કાક્ષતિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ ઇતિ પ્રવૃત્તિઃ, તા પ્રવૃત્તિમ્ સમ્યક્ પ્રવૃત્તાનિ ઇતિ સંપ્રવૃત્તાનિ નિશ્ચયેન વૃત્તાનિ ઇતિ નિવૃત્તાનિ

અન્વય અને અર્થ.—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ બ્રહ્મા વાણ્ડવ હે પાડુપુત્ર અર્જુન પ્રકાશમ્ સત્ત્વગુણુનુ ચિત્ત-પ્રકાશ, ચ તથા, પ્રવૃત્તિમ્ રજોગુણુનુ ચિત્ત-પ્રવૃત્તિ, ચ તથા મોહમ્ તમોગુણુનુ ચિત્ત-મોહ, સંપ્રવૃત્તાનિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થએલા એ કાર્યોને, દ્વેષિ દ્વેષ કરતો, ન નથી, નિવૃત્તાનિ તથા ઉપરામ પામેલા એ કાર્યોની, કાંક્ષાતિ આકાંક્ષા કરતો, ન નથી

ભાવાર્થ —શ્રીભગવાન્ બ્રહ્મા—હે અર્જુન 'સત્ત્વગુણુના ચિત્તરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણુના ચિત્તરૂપ પ્રવૃત્તિ, તમોગુણુના ચિત્તરૂપ મોહ, ઇત્યાદિ એ ગુણોના અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા કાર્યોનો તે દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ નિવૃત્ત થએલા એ ગુણોના કાર્યોની આકાંક્ષા કરતો નથી ૨૨

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્થો ન વિચાલ્યતે ॥

ગુણા વર્તત इत्येव योऽवतिष्ठति नैगते ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદાસીનવત્, આસીનઃ, ગુણૈઃ, યઃ, ન, વિચાલ્યતે, ગુણઃ, વર્તન્તે, ઇતિ, એવ, યઃ, અવતિષ્ઠતિ, ન, ઇદ્ગતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ઉદ્ આસ્તે ઇતિ ઉદાસીનઃ, ઉદાસીનઃ ઇવ ઇતિ ઉદાસીનવત્. વિશેષેણ ચાલ્યતે ઇતિ વિચાલ્યતે.

અન્યથા અને અથ —ઉદાસીનવત્ તટસ્થ પુરુષની માફક, આસીન રહેલા, ય જે પુરુષ, ગુણે સર્વાદિ ગુણો વડે, વિચાલ્પતે ચલાયમાન થતો, ન નથી, ગુણાઃ ગુણો પરસ્પર, વર્તન્તે વર્તે છે, इति એમ, એવ જ જાણીને ય જે, અવ-તિષ્ઠતિ સ્થિર થઈને રહે છે, રૂઢતે જરાપણ ચલતો ન નથી.

ભાવાર્થ.—તટસ્થની માફક સસારના કાર્યોમા વર્તતો જે પુરુષ સર્વાદિ ગુણો વડે ડોલાયમાન થતો નથી, પણ ગુણો જ પરસ્પર પોતપોતાના કાયમા પ્રવર્તે છે એમ જ જાણીને સ્થિર રહે છે, અને જરા પણ અસ્થિર થતો નથી—૨૩

समदुःखसुखं स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुत्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

પદચ્છેદઃ—સમદુઃખસુખઃ, સ્વસ્થઃ, સમલોષ્ટાશ્મ-કાઞ્ચનઃ, તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ ધીરઃ, તુલ્યનિન્દાત્મસસ્તુતિઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સ્વે-આત્મનિ-તિષ્ઠતીતિ સ્વસ્થઃ,—પ્રસન્નઃ—સમ્યક્ સ્તુતિ इति સંસ્તુતિઃ

સમાસાઃ—દુઃખ ચ સુખ ચ इति દુઃખસુખે, સમેદુઃખ-સુખે यस્ય સ સમદુઃખસુખઃ । લોષ્ટ ચ અશ્મા ચ કાઞ્ચન ચ इति લોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનનિ, સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનનિ यस્ય સઃ સમલોષ્ટાશ્મ-કાઞ્ચન । પ્રિય ચ અપ્રિય ચ इति પ્રિયાપ્રિયે, તુલ્યે પ્રિયાપ્રિયે यस્ય સઃ તુલ્યપ્રિયાપ્રિય । આત્મન સસ્તુતિ इति આત્મસસ્તુતિઃ, નિન્દા ચ આત્મસસ્તુતિશ્ચ इति નિન્દાત્મસસ્તુતી । તુલ્યે નિન્દાત્મસસ્તુતી यस્ય સઃ તુલ્યનિન્દાત્મસસ્તુતિઃ ।

અન્યથા અને અર્થ - સપદ્મસસુક્ષ્મ દુઃખ અને સુખ જેને સમાન છે સ્વસ્થ આત્મામાં સ્થિત-પ્રસન્ન સમલોષ્ટા-શ્વપાકુચન જેને માટી પથ્થર અને સોનું સમાન છે, તુલ્યપ્રિયાપ્રિય જેને પ્રિય અપ્રિય એ બંને સમાન છે, ધીર જે ધારજવાળો છે, તુલ્યનિન્દાત્મસસ્તુતિ જેને પોતાની નિંદા તેમ જ પ્રશંસા સમાન છે

ભાવ થાય:—જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે, જે સદા પ્રસન્ન છે જેને માટી પથ્થર અને સોનું સમાન છે પ્રિય તથા અપ્રિય પણ જેને તુલ્ય છે, જે પ્રતિમાન છે, તથા જેને પોતાની નિંદા તેમજ પ્રશંસા સમાન છે—૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—માનાપમાનયોઃ, તુલ્યઃ, તુલ્યઃ મિત્રારિપક્ષયોઃ સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીત, સઃ, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિઃ—આરંભ્યન્તે इति આરંભ્યાઃ

સનામઃ—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ इति માનાપમાનૌ, તયોઃ માનાપમાનય । મિત્ર ચ અરિશ્ચ इति મિત્રારિ, તયોઃ પક્ષૌ इति મિત્રારિપક્ષૌ, તયા મિત્રારિપક્ષયો । સર્વે ચ અર્મા આરંભ્યાશ્ચ इति સર્વાર્ંભ, નાન્ પતિત્તુ કીંઽ અસ્ય इति સર્વાર્ંભપરિત્યાગી । ગુણેભઃ પ્રતીત इति ગુણાતીતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —માનાપમાનયો જે માન અને અપમાનમાં, તુલ્યઃ સમાન, મિત્રારિપક્ષયા મિત્ર અને શત્રુ-

ઓના પક્ષમા, તુલ્ય સમાન, સર્વારમ્પરિત્યાગી પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હેતુમત્ કર્મેના ત્યાગવાળો પુરૂષ હોય, સ તે, ગુણાતીત ગુણોથી અતીત, ઉચ્ચતે કહેવાય છે

સાવાર્થ —જે માન અને અપમાનમા, નિત્ર તથા શત્રુના પક્ષમા સમાન છે, જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હેતુમા કર્મેનો ત્યાગી બન્યો છે, તે પુરૂષ ગુણોથી પર કહેવાય છે, અર્થાત્ ઉપરોક્ત ચાર શ્લોકમા કહેલા ગુણાતીતના લક્ષણો સ પાઠન કરવા મુમુક્ષુએ મથવુ જોઈએ રપ

અવનન્દિકા હવે પ્રાણી ત્રણ ગુણોથી પર કેવી રીતે થાય છે તે રીત કહે છે —

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સંવતે ॥

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

પદઠ્ઠેદઃ—મામ્, ચ યઃ, અવ્યભિચારેણ, ભક્તિ-યોગેન, સંવત, સઃ, ગુણાન્, સમતીત્ય, એતાન્, બ્રહ્મભૂયાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ અતીત્ય ઇતિ સમતીત્ય.

સમાસાઃ—અવ્યભિચારીતિ વ્યભિચાર, ન વ્યભિચાર ઇતિ અવ્યભિચાર, તન અવ્યભિચારણ । ભક્તિ એવ યોગઃ ઇતિ ભક્તિ-યોગ તેન ભક્તિયોગેન । બ્રહ્મ ભૂય —માવઃ—હાત બ્રહ્મભૂયઃ, તસ્મૈ બ્રહ્મભૂયાય.

અ વય અને અર્થ —ચ પાઠપૂર્ણાથ, ય જે યતિ અથવા કર્મયોગી, અવ્યભિચારેણ કહાચિત્ વ્યભિચાર ન આવે

તેવા, ભક્તિયોગેન ભક્તિ એજ યોગ વડે, મામ્ મને, સર્વે ઉપાસે છે, સ તે, एतान् એ, ગુણાન્ ગુણોને સમર્પીત્ય ઉલ્લધી જઈને બ્રહ્મમૂળાવ ઇશ્વરના ભાવને, કર્ણપતે પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે

ભાવાર્થ — જે યતિ અથવા કર્મયોગી નિરતર અનન્ય ભક્તિરૂપી યોગ વડે મને ઉપાસે છે, તે ઉપર કહેલા ગુણોને યોગી જઈને સાક્ષાત્ બ્રહ્મભાવ-મેક્ષ-ને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે ૨૬

અવતરણિકા:—“ અવ્યભિચરિત ભક્તિયોગથી મારી ઉપાસના કરનારાઓ મારા ભાવને પામે છે ’ એમ ઉપર કહ્યું તે વસ્તુમા પ્રમાણ બતાવે છે —

ब्रह्मणा हि प्रतिष्ठाह ममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥૨૭॥

પદચ્છેદ:—બ્રહ્મણઃ, હિ, પ્રતિષ્ઠા, અમૃત્, અમૃતસ્ય, અવ્યયસ્ય, ચ, શાશ્વતસ્ય, ચ, ધર્મસ્ય સુખસ્ય, એકાન્તિકસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રતિષ્ઠાન્તિ અસ્મિન્નિતિ પ્રતિષ્ઠા-પ્રત્ય-ગાત્મા. ધારયતીતિ ધર્મઃ તસ્ય ધર્મસ્ય

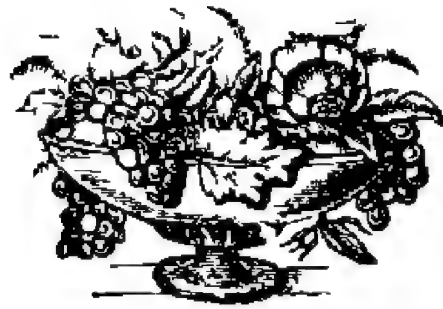
સમાસા:—ન મૃત્વ ઇતિ અમૃત, તસ્ય અમૃતસ્ય । ન વિદ્યને વ્યયઃ યસ્ય સ અવ્યયઃ, તસ્ય અવ્યયસ્ય । એક અન્તિકે યસ્ય તત્ એકાન્તિક, તસ્ય એકાન્તિકસ્ય ।

અન્વય અને અર્થ — હિ કારણ કે, અમૃતસ્ય અવિનાશી, જ અને, અઘણપસ્ય અવિકારી બ્રહ્મણ બ્રહ્મણુ, ચ તથા,

જ્ઞાશ્વતસ્ય નિત્ય, ધર્મસ્ય ધર્મનુ, ચ તેમજ, એકાન્તિકસ્ય
ઉપમારહિત નિરતિશય, સુલ્લસ્ય સુખનુ, પ્રતિષ્ઠા પ્રત્યક્-
આત્મારૂપી સ્થાન, અહમ્ હુ, છુ

ભાવાર્થ — કારણ કે અવિનાશી અને અવિકારી પ્રદાનુ,
તેમજ શાશ્વતધર્મ તથા નિરુપમ-નિરતિશય આનંદ-સુખ-નુ
સ્થાન હુ છુ, તેથી એવા સર્વના સ્થાનભૂત મને ભજનારા
સકતો અવશ્ય મારા ભાવને પામે છે ૨૭

इति श्रीपद्मगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकप्रणीत सान्त्रयगोधिनी
टीकोपेतो गुणत्रयविभाग योमोनाप चतुर्दशोऽध्यायः ॥

પન્ચદશોઽધ્યાયઃ ।

પદ્મો અધ્યાય.

અવતરણિકા — કર્મયે ગીઓના કર્મોનુ ફલ, જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનુ ફલ મારે આધીન હોવાથી જેઓ ભક્તિયોગ વડે ઉપાસે છે તેઓ મારા પ્રસાદથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી વડે ગુણોથી રહિત થઈ મોક્ષને પામે છે, એમ અધ્યાયના અંતના “મા ચ પોઽવ્યવિચારેણ” ઇત્યદિ શ્લોકો ભક્તિયોગથી અમ સહેલાઈથી મોક્ષ મેળવી શકે તે પછી આત્માના તત્ત્વને જ સારી રીતે જાણનારની ગણવાત કરવી ? અર્થાત્ તેને તો મોક્ષ ભક્તિયોગની અગત્યની વસ્તુ છે, કેમકે ભક્તિયોગના સેવનથી કરી સરકારોના ઉદય થતા આત્મજ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી મોક્ષની સલાવના છે એ પ્રભુ ભક્તિયોગ કરતા આત્મતત્ત્વ વિશિષ્ટ છે તેથી અનુભવે પછી ન પૂછવા છતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્મતત્ત્વને કહે છે — ઇન્દ્રિયો બોલ્યા, તેમા પ્રથમ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરવાના સારુ સારુ સ્વરૂપ વૃક્ષની ઉપમા આપી કહ્યો — કહે કારણ કે સારથી વિરક્ત થયેલાને ભગવાન્ તત્ત્વ જાણવાનું અધિકાર છે, બીજા કોઈનો નહિ, એથી કહે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન, ઉવાચ ઉર્ધ્વમૂલમ્, અધઃ-
શાખમ્, અશ્વત્થમ્, પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, છન્દાંસિ, यस્ય, પર્ણાનિ,
યઃ, તમ્, વેદ, સઃ, વેદવિત્

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ પ્રાહુઃ इति પ્રાહુઃ ન શ્વઃ સ્થાતા
इति અશ્વત્થ, તં અશ્વત્થમ્. વેદાન્ વત્તાતિ વેદવિત્.

સમાસાઃ—ઉર્ધ્વમ્—ઉત્તમઃ શ્વરાક્ષાભાગમુ કૃષ્ટ —મૂલ
यस्य स उर्ध्वमूल त उर्ध्वमू-म् । अध इति अर्वाचीना कार्यो-
पाधयः हिरण्यगर्भदय शाखा इव शाखा यस्य स अध शाखः,
तं अध शाखम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ
બ્રહ્મા, ઉર્ધ્વમૂલમ્ ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ
પુરુષ જેવું મૂલ છે, અધઃશાખમ્ તે પરમ પુરુષથી પછીના
કાર્યોપાધિભૂત બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભ પર્યંત જેની શાખાઓ છે, તે
યસ્ય જેના, પર્ણાનિ પાદડાઓ, છન્દાંસિ વેદો છે, અશ્વત્થમ્
એવા તે સ સારસ્વી પૃથ્વિ અશ્વત્થને, અવ્યયમ્ અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત
હોવાથી અવિનાશ, પ્રાહુઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે, ય જે,
તમ્ તે સ સારસ્વીને સમૂહ, વેદ બાણે છે, સ તે, વેદવિત્
વેદોના અર્થને બાણનાર છે

ભાવાથ :—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—ક્ષર અને અક્ષર એ બેનેથી ઉત્પદ્ય પરમ પુરુષ જેનું મૂલ છે બ્રહ્માદિ રામ્યપર્યંત સૃષ્ટિ જેની શાખાઓ છે, તથા જેના વેદો પણ છે, એવા આ સસારરૂપો વૃક્ષને તન્વજાનીઓ અશ્વત્થ-નંદર-તથા અનાદિઅલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે જે તે સસારવૃક્ષને જડમૂળથી જાણે છે તે વેદોના અર્થની જ્ઞાસ્તવિકતાને જાણે છે ૧

અવતરણિકા — ઉક્ત સમાગ્રવૃક્ષના પ્રીતિ અવયવોની કાપના કહે છે —

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અધઃ, ચ ઋર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાખાઃ ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસન્તતાનિ, કર્માનુબન્ધીનિ, મનુષ્યલોકે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ સૃતાઃ इति પ્રસૃતાઃ. અનુ પશ્ચાન્ સમ્યક્ તતાનિ इति અનુમન્વતાનિ લોકયતે इति લોકઃ —પ્રાણનિકાયઃ —

મમામાઃ—ગુણેઃ પ્રવૃદ્ધા इति ગુણપ્રવૃદ્ધા । વિષયઃ એવ પ્રવૃદ્ધા યાસાં તા વિષયપ્રવાલાઃ । કર્મ કર્માર્ષર્મલક્ષણમનુબન્ધ —

યશ્ચ જ્ઞાવે યેષાં તાનિ કર્માનુવન્ધીનિ । મનુષ્યશ્ચ સૌ લોકશ્ચ इति
મનુષ્યલોકઃ તસ્મિન્ન મનુષ્યલોકે ।

અનુસારે અર્થ —તરુણ તે સ સારરૂપી વૃક્ષની, પુણ-
પ્રવૃદ્ધા સન્ન, રજ તમ એ ગુણો વડે મ્થૂલ થએલી,
વિષયપ્રવાહા ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોરૂપી અકુરે—
આગી, શાખા શાખાઓ, ઘસ નીચે—મનુષ્યાદિ રથાવર—
જામ પર્યંત, જ તથા, કર્વમ્ ઉપર—મનુષ્યથી વિશિષ્ટ
દેવદાધવાદિથી લઇને બ્રહ્મા પર્યંત પ્રસૂતા દેલાએલી
છે જ તથા, કર્માનુવન્ધીનિ વર્મ, અધર્મ, લક્ષણ—
વાર્થ કર્મ જેના પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા, મૂલોના
તે સ સારવૃક્ષના મૂળો, ઘસ નીચે, મનુષ્યલોકે મર્ત્યલોકમાં
અનુમન્તતાનિ સારી રીતે દેલાએલા છે

ભાવાર્થ —તે સ સારરૂપી વૃક્ષની ગુણોથી મ્થૂલ થએલી
અને શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી અકુરવાગી શાખાઓ
મનુષ્યલોકથી માડીને ઉપર બ્રહ્મલોક પર્યંત દેલાએલી છે,
તથા ધર્માધર્મલક્ષણાત્મક કર્મને ઉત્પન્ન કરનારા તેના મૂળે
આ નીચેના મનુષ્યલોકમાં દૃઢતાથી પ્રસરેલા છે ૨

અવતરણિકા:—‘ આવતી કાલ સુધી પણ રહેવાના
અનિશ્ચિત-નશ્વર આ સ સાર છે, તેમજ અવ્યય-વિનાશ-
રહિત પણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી આ
સ સાર પ્રતિક્ષણ વિનાશશીલ-વિજ્ઞાનવૃદ્ધિરૂપ-હોય, અથવા
ગ્રીહિ આદિ ધાન્યના રશિરૂપે નિરતર પ્રવાહરૂપ હોય તે
પણ એ ન છેદી શકાય તેવો, તથા બીજાના અકુરે જેમ
વૃક્ષના તેમ વાસનાઓ અને કર્મ ઉત્તરોત્તર જન્મમાં હેતુ-
બીજાની રીતે

રૂપ હોવાથી નિત્ય અપ્રતિહત છે ” એવી શકાના સમા-
ધાનમા સ સારનુ અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ બંને
હોવાથી વચનોથી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા યોગ્ય આ સમાર નથી,
અર્થાત્ તેનુ સ્વરૂપ, આકૃતિ કે વચનોથી અગમ્ય છે, તે
પાનો આશ્રય કરીને શ્લોકનુ પહેલુ અર્થ કહે છે, અને
બીજા અર્થમા એવા અપરિમેય અને સુદૃઢમૂલ-સ સારના
ઉચ્છેદનુ સાધન-વૈરાગ્ય-બતાવે છે —

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે

નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સપ્રતિષ્ઠા ॥

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ—

મસગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, રૂપમ્, અસ્ય, રૂઢ, તથા, ઉપલભ્યતે,
ન, અન્તઃ, ન, ચ, આદિ., ન, ચ, સંપ્રતિષ્ઠા, અશ્વત્થમ, ણનમ્,
સુવિરૂઢમૂલમ્, અસંગશસ્ત્રેણ, દૃઢેન, છિત્ત્વા

વ્યુત્પત્તિઃ—રૂપ્યતે અનેન રતિ રૂપમ્ સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા
રતિ સપ્રતિષ્ઠા

સમાસા—સુષ્ટુ વિશેષેણ રૂઢાનિ મૂલાનિ યમ્મ મઃ
સુવિરૂઢમૂલ , ત સુવિરૂઢમૂલમ્ । ન સગ્ન હિતિ અમગઃ, । અપગ
સગ્ન રૂઢ હિતિ અસગશસ્ત્ર, તેન અસગશસ્ત્રેણ ।

અન્વય અને અર્થ — અસ્ય આ સ સારરૂપી વૃક્ષનુ,
રૂઢ આ લોહમા, રૂપમ્ સ્વરૂપ-આકૃતિ, તથા જેવી રીતે

વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી રીતે, ઉપલબ્ધતે પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ, અન્ત સમાપ્તિ નથી, ચ તથા, આદિ પ્રારભ, ન પણ માલુમ પડતો નથી, ચ તથા, સપ્રતિષ્ઠા મધ્યમા સ્થિતિ, ન કોઈને જાણવામાં આવતી નથી, એતન્મ એ, સુદિરુદ્ધમૂલમ્ અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા, અશ્વત્થમ્ આ સસારરૂપી વૃક્ષને, દૃઢેન વારંવાર તત્ત્વ વિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર તીક્ષ્ણ કરેલા અને દૃઢ, અસદ્ગુણસ્રેણ પુત્ર, વિત્ત, લોકખ્યાતિ, ઇત્યાદિથી વિરક્તિરૂપ શસ્ત્ર વડે કરીને, છિન્નિત્વા છેદીને

ભાવાર્થ — આ સસારરૂપી વૃક્ષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી તેમજ એની સમાપ્તિ, પ્રારભ કે મધ્ય સ્થિતિ પણ કોઈ વડે જાણી શકાતી નથી, એવા એ અત્યંત દૃઢતાથી ઉગેલા મૂલોવાળા સસારવૃક્ષને વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર તીક્ષ્ણ કરેલા અને દૃઢ વિરક્તિરૂપ હથિયાર વડે છેદીને—

અવતરણિકા — આ સસારવૃક્ષનું અસંગ-શસ્ત્રથી છેદન કરીને પછી શું કરવાનું બાકી રહે છે તે જાણાવે છે—

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્ય

યરિમન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાચં પુરુષ પ્રપદ્યે

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—તતઃ, પદમ, તત્, પરિમાર્ગિતવ્યમ્, યરિમન,

ગતાઃ, ન નિવર્તન્તિ, ધૂયઃ, તમ્, એવ, ચ, આદ્યમ્ પુરુષમ્,
પ્રપદ્યે, યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, પ્રસૃતા, પુરાણી

વ્યુત્પત્તિઃ—નિશ્ચયેન વર્તન્તિ ઇતિ નિવર્તન્તિ આદૌ
અવ. આદ્યઃ, ત આદ્યમ્ પૂર્વે શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તં પુરુષમ્ પ્રકર્ષેણ
પદ્યે ઇતિ પ્રપદ્યે પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ ઇતિ પ્રવૃત્તિઃ પ્રકર્ષેણ પ્રસૃતા ઇતિ
પ્રસૃતા પુરા નવી ઇતિ પુરાણી

અન્ય અને અર્થ—તત ત્યાર પછી, યસ્મિન્ જેને,
ગતા ગયેલા ધૂપ ફરીને, નિવર્તન્તિ સસારની આવૃત્તિમા
પડતા ન નથી જ તથા, તમ્ તે, એવ ન, આદ્યમ્ આદિ,
પુરુષમ્ પરમપુરુષ યત કે જેમાથી, પુરાણી આ શાશ્વત,
પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ પ્રસૃતા કેલાએલી છે, પ્રપદ્યે તેને જ શરણે
હુ જાઉં છુ એવી ભાવના વડે તત ત, પદમ્ પરમપદ્મ,
પરિમાર્ગિતઘ્યમ અન્વેષણ કરવું

ભાવાર્થ.—ત્યાર પછી ‘જેને પામેલા ફરીને આ સસા-
રની પુનરાવૃત્તિમા પડતા નથી, તથા તે જ આદિપુરુષ કે
જેમાથી આ બધી શાશ્વત પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હુ
શરણે જાઉં છુ ’ એવી ભાવના વડે તે પરમપદ્મ અન્વે-
ષણ કરવું

અવતરણિકા—તે પરમપુરુષ સબધી પ ને પામવા
કેાણ અધિકારી છે, ને જાણવા માટે નીચેના શ્લોકમાં
અધિકારીએન સંકલ્પો કરે છે.—

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ॥

દ્વદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈ-

ર્ગચ્છત્યમૂઢાઃ પદમવ્યય તત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—નિર્માનમોહાઃ, જિતસંગદોષાઃ, અધ્યાત્મ-
નિત્યાઃ, વિનિવૃત્તકામાઃ, દ્વન્દ્વૈઃ, વિમુક્તાઃ, સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ,
ગચ્છન્તિ, અમૂઢાઃ. પદમ્, અવ્યયમ્, તત્

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ મુક્તાઃ ઇતિ વિમુક્તાઃ

સમાસાઃ—માનશ્ચમોહશ્ચ ઇતિ માનમોહૌ, તૌ નિર્ગતૌ
યેભ્ય તે નિર્માનમોહા । સંગ્ગ એવ દોષ ઇતિ સંગ્ગદોષ, જિત-
સંગ્ગદોષ યૈ તે જિતસંગ્ગદોષા । આ માનં અધિકૃત્ય ઇતિ
અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મે નિત્ય ઇતિ અધ્યાત્મનિત્યા । વિશેષત
નિવૃત્તા કામા યેષા તે વિનિવૃત્તકામા । સુખ ચ દુઃખ ચ ઇતિ સુખદુઃખે,
સુખદુઃખ સંજ્ઞા યેષા તાનિ સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ, તૈ સુખદુઃખસંજ્ઞૈ । ન
મૂઢા ઇતિ અમૂઢા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નિર્માનમોહા માન તથા મોહ
જેમનામાથી નીકળી ગયા છે, જિતસંગ્ગદોષા આસક્તિના
દોષોને જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મનિત્યા જેઓ સદા પર-
માત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર, (છે) વિનિવૃત્તકામા જેમની
કામનાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, સુખદુઃખસંજ્ઞૈ સુખ અને
દુઃખની સંજ્ઞાવાળા, દ્વન્દ્વૈ. જોડકાઓ વડે, વિમુક્તા મુક્ત

થયેલા, અમૂઢા મોહરહિત થયેલા, તત્ તે, અઘ્વપમ્ અવિ-
નાશી, પદમ્ પદને, ગચ્છન્તિ પામે છે

ભાવાથ — માન તથા મોહ જે માથી નીકળી જયા છે
જેઓ સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામા તત્પર છે,
જેમની કામનાઓ શાત થઇ ગઈ છે, તથા જેઓ સુખ-
દુઃખ—સજ્જાતમક સાસારિક હર્ષ શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત
થયેલા છે, અને જેઓ મોહરહિત થયેલા છે, તેઓ તે
આવનાશી પદને પામે છે ૫

અવતરણિકા — ‘પતનાન્તા સમુચ્છૂળા’ અર્થાત્ ‘ઉર્ધ્વ-
ગમન તે અથ પતન માટે જ’ એ ન્યાય પ્રમાણે અગર
વિષ્ણુભક્તો ઉર્ધ્વ-સ્થિત પરમ-પદને પામે તો તેમને નીચે
અવશ્ય આવવું પડે, તો પત્રી ‘યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે’ એ
કહેવું અનુચિત છે એવી શકાના સમાધાનમા તે પદના
વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અર્થાત્ સામાન્ય નિય-
મોથી તે પદ અબાધ્ય છે, તે અસાધારણ અને અદ્વૈતિક
છે, તે જણાવે છે —

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ॥

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન. તત્, ભાસયતે, સૂર્યઃ, ન, શશાંકઃ,
ન, પાવકઃ, યત્, ગત્વા, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ, પરમમ્, મમ.

સમાસાઃ — શશ અઙ્ક યસ્ય સ શશાઙ્ક ।

અન્વય અને અર્થ — તત્ તે પદને, સૂર્ય ભગવાન સૂર્ય-
નારાયણ, ન નહિ, શશાઙ્કઃ ચ દ્રુમા ન નહિ, પાવક અગ્નિ

પણ, જ નહિ માસયતે પ્રકાશ આપે છે, ઘટ જે પદને, જત્વા પામીને, નિર્વન્તે યોગીઆ પુનરાવૃત્તિ પામતા, જ નથી, જત્ તે, મમ માફ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ ધામ સ્થાન છે

ભાવાર્થ — તે પદને ભગવાન સૂર્યનારાયણ, ચ દ્રમા કે અગ્નિ કોઈ પણ પ્રકાશિત કરતા નથી, તથા જે પદને પામીને યોગીઓ સ સારમા પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તે માફ શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે ૬

અવતરણિકા — ‘ જે સ્થાને પહોચીને યોગીઓ ફરીને સ સારમા આવતા નથી ’ એમ કહ્યું પણ જે વસ્તુનો સ યોગ થાય તેનો વિયોગ થવોજ જોઈએ એ જગત્મા પ્રસિદ્ધ છે તો પછી “ તે ધામને પહોચેલાનો તેની સાથે સદા સ યોગ કેમ જાન્યો રહે ? ” એવી શકના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥

મનઃષ્ટાનીંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—મમ, એવ, અશઃ, જીવલોકે, જીવભૂતઃ, સનાતનઃ, મનઃષ્ટાનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ, કર્ષતિ

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠન્તિ ઇતિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ.

સમાસાઃ—જીવાના લોક ઇતિ જીવલોક તસ્મિન્ જીવલોકે । ન જીવઃ મજીવ, અજીવ જીવ ઇવ મૃત ઇતિ જીવભૂત । મન ષષ્ટ યેષુ તાનિ મન ષષ્ટાનિ ।

અન્ય અને અર્થ — ઘમ મ રે, એવ જ, સનાતન નિયમ,
અશ અશ જીવલાકે આ સસારમા, જીવભૂત જીવાત્મા—
કર્તાલોકતારૂપે રહેલો, પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિમા રહેલી, મન—
બળાનિ મન સહિત છે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને કર્ષતિ આકર્ષે છે

બાવાર્થ — મારો જ નિત્ય અશ આ સસારમા જીવા—
ત્મારૂપે રહેલો છે અર્થાત્ જેવી રીતે જલમા આવેલા સૂર્યને
અશ સૂર્યથી લિપ્ત ગણાતો નથી, તેમજ જલનુ શોષણ
કરી સૂર્યમા જ તે મળી જઈને પાછો ફરતો નથી, તેવીજ
રીતે મારો અશ મારા ધામને પામીને ફરીને પાછો ફરતો
નથી, તે જીવ જે મારો જ અશ છે તે કેવી રીતે
સસારમા ગતિ કરે છે તેના પ્રત્યુત્તરમા કહે છે—
કે એવી રીતે રહેલો જીવાત્મા પોતપોતાના સ્થાનમા રહેથી
મન સહિત છે ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે

અવતરણિકા — “પોતાના સ્થાનમા સ્થિત ઇન્દ્રિયોને
જીવ ક્યારે આકર્ષે છે? તેના જવાબમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
કહે છે.—

શરીર યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સયાતિ વાયુર્ગધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરમ્, યત્ અવાપ્નોતિ, યત્, ચ, અપિ,
ઉત્ક્રામતિ, ईश्वरः, ગૃહીત્વા, ણ્તાનિ, સયાતિ, વાયુઃ, ગન્ધાન્,
ઇવ, આશયાત્

વ્યુત્પત્તિઃ — સમ્યક્ યાતિ ઇતિ સયાતિ આસમન્તાત્
શરતે અમ્મિન્ ઇતિ આશયઃ, તસ્માત્ આશયાત્.

અન્યથા અને અર્થ —વાયુ. પવન, આશયાત્ પુષ્પના સ્થાનમાથી, ગન્ધાન્ સુગંધને, इव જેવી રીતે જેથી લઈ જાય છે, તેવી રીતે ईश्वर. શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી, यत् જ્યારે, देहात् શરીરથી, उत्क्रामति બહાર નીકળે છે ત્યારે मन સહિત છ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે છે ચ વળી તેમને જે છે એટલું જ નહિ પણ यत् જ્યારે, शरीरम् બીજા શરીરને અવાપ્નોતિ પામે છે, ત્યારે एतानि मन સહિત છ ઇન્દ્રિયોને, गृहीत्वा લઈ જઈને, सयाति તે શરીરને, प्राप्त થાય છે,

ભાવાર્થ —પવન જેમ પુષ્પના સ્થાનમાથી સુગંધી લઈને જાય છે, તેવી રીતે શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી આ આત્મા જ્યારે શરીરથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે મન સહિત છ ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે, વળી તે તેમને ખેંચે છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે બીજા શરીરને પામે છે ત્યારે મન સહિત બધી ઇન્દ્રિયોને લઈ જઈને તે શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે ૯

અવતરણિકા:—“ મન સહિત છ ઇન્દ્રિયો તે કઈ? તથા આ જીવાત્મા શા માટે તેમને લઈ જઈને જાય છે ” એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમા નીચેનો શ્લોક કહે છે —

श्रोत्र चक्षुः स्पर्शनं च रसन घ्राणमेव च ॥

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રોત્રમ્, ચક્ષુઃ, સ્પર્શનમ્, ચ, રસનમ્, ઘ્રાણમ્, એવ, ચ, અધિષ્ઠાય, મનઃ, ચ, અયમ્, વિષયાન્, ઉપસેવતે

વ્યુત્પત્તિ:—શ્રુગોતિ અનેન इति श्रोत्रम्. चष्टे अनेन इति चक्षुः स्पृशति अनेन इति स्पर्शनम्. गमति अनेन इति रसनम् जिघ्रति अनेन इति घ्राणम्.

અન્યથા અને અર્થ —શ્રોત્રમ્ કાન, ચક્ષુ આખી ચ તથા સ્પર્શનમ્ ત્વચા, રસનમ્ જીહ્વેન્દ્રિય ચ અને, ઘ્રાણમ્ નાસિકા સ્વ પાણુ ચ તેમજ, મન મનને, અધિષ્ઠાય આશ્રય કરીને, વિષયાન્ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ વિષયોને, ઉપસંવતે ભોગવે છે

ભાગ્યર્થ —કાન, આખ, ચામડી, જીહ્વા નાસિકા તેમજ મન એ પ્રત્યેકનો આશ્રય કરીને આ જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, રૂપ સ્પર્શ, રસ ગંધ ઇત્યાદિ વિષયોને ભોગવે છે ૯

અવતરણિકા —“શરીર યદવાપ્નોતિ ’ ઇત્યાદિ સ્લોકથી આત્મા દેહ તથા ઇન્દ્રિયાથી તદ્દન અલગ છે એમ જણાવ્યું, તથા ‘શ્રોત્ર ચક્ષુ ’ એ સ્લોકથી આત્માને બધી ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક તથા તેમનાથી ભિન્ન કહ્યો, તો પછી એક શરીરમાથી બીજા શરીરમા જતી વખતે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મ સ્વરૂપને બધા કેમ જોઈ શકતા નથી?” તેના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

उत्क्रामत स्थितं वापि भुजान वा गुणान्वितम् ॥

विमूढा नानुपश्यति पश्यति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્ક્રામન્તમ્, સ્થિતમ્, વા, અપિ, ભુજા-

નમ્, વા, ગુણાન્વિતમ્, વિમૂઢા, ન અનુપश्यन्ति, पश्यन्ति,
ज्ञानचक्षुषः.

व्युत्पत्तिः--उत्क्रामतीति उत्क्रामन्, तं उत्क्रामन्तम्.
मुद्धे इति भुञ्जानः, त भुञ्जानम्. विशेषेण मूढाः इति विमूढा

समासः--गुणैः अन्वित इति गुणान्वितः त गुणान्वितम् ।
ज्ञान एव चक्षु यथा ते ज्ञानचक्षुष ।

અન્યથા અને અર્થઃ--ઉત્ક્રામન્તમ્ એક શરીર છોડી
બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા તેને, સ્થિતમ્ શરીરમાં રહેલાને
વા અથવા ભુજ્જાનમ્ વિષયોને ભોગવવાને, ગુણાન્વિતમ્ સત્ત્વ
રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણો વડે યુક્તને, આપે પણ, વિમૂઢા
અનેક પ્રકારે મૂઢ ભોઢો, અનુપश्यन्ति ભેઈ શકતા, ન નથી,
ज्ञानचक्षुष જ્ઞાન એજ જેમના નેત્ર છે તેવાઓ, पश्यन्ति
જોય છે

ભાનાર્થ --એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ
કરતા, શરીરમાં રહેતા, વિષયોને ભોગવતા, અથવા સત્ત્વાદિ
ગુણો યુક્ત આત્માને અત્યંત મૂઢ ભોઢો ભેઈ શકતા નથી,
પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા જ્ઞાનીઓ તેને ભેઈ શકે છે ૧૦

અવતરણિકા --આત્મા દુર્જેય હોવાથી જ્ઞાનવાન્ વિવે-
કીઓ તેને જોય છે, અને બીજા અવિવેકી મનુષ્યો ભેઈ
શકતા નથી તે જણાવે છે --

यतंतो योगिनश्चैनं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥

यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यत्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યતન્તઃ, યોગિનઃ, ચ, એનમ્, પશ્યાં
આત્મનિ, અવસ્થિતમ્, યતન્તઃ, અપિ, અકૃતાત્માનઃ, ન, એન
પશ્યન્તિ, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—યતન્તે इति ते यतन्तः

સમાસાઃ—ન કૃત इति अकृत , अकृतश्च सौ आत्म
येषा ते अकृतात्मानः । न विद्यन्ते चेतांसि येषा ते अचेतस ।

અન્વય અને અર્થ —ચ વળી, યતન્ત પ્રયત્ન કરના
યોગિન એકાગ્રચિત્તવાળા, એનમ્ એ પ્રસ્તુત આત્માને, આત્મ
આત્મામા-પોતાની બુદ્ધિમા, અવસ્થિતમ્ સ્થિત, પણ
'આ આત્મા તે હુ ' એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે, અકૃત
ત્માન તપ, ઈન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિથી સંસ્કૃત આત્માર
અચેતસ અવિવેકી લોકો, યતન્ત યત્ન કરતા, અપિ ।
પણ, એનમ્ એ આત્માને, પશ્યન્તિ જોતા ન નથી

ભાવાર્થ —વળી પ્રયત્નશીલ એકાગ્રચિત્ત યોગીઓ
આત્માને પોતાની બુદ્ધિમા રહેલો ' આ આત્મા તે હુ
એમ જોઈ શકે છે પણ તપ, ઈન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિથી અ
નીત આત્માવાળા અવિવેકી લોકો યત્ન કરતા છતા પણ
આત્માને જોતા નથી ૧૧

અવતરણિકા —ફરીને તે જ પરમેશ્વરની શક્તિની અ
પ્રકારે પ્રશંસા ચાર 'લોકથી કરે છે --

यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—યત્, આદિત્યગતમ્, તેજઃ, જગત્, માસયતે, અશ્વિલમ્, યત્, ચન્દ્રમાસિ, યત્, ચ, અગ્નૌ, તત્, મેજઃ, વિદિ, મામકમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—મમ ઇદં ઇતિ મામકમ્

સમાસા—આદિત્યે ગત ઇતિ આદિત્યગતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —આદિત્યગતમ્ સૂર્યનારાયણુમા રહેલું, તેજ તેજ, યત જે અશ્વિલમ્ સમસ્ત, જગત્ જગતને, માસયત પ્રકાશિત કરે છે ચ તથા યત જે તેજ, ચન્દ્રમાસિ ચ દ્રમામા, ચ તથા, યત જે તેજ, અગ્નો અગ્નિમા રહેલ છે, તત્ તે, તેજ તેજ, મામકમ્ માફ, વિદિ જાણુ

સાનાર્થ —સૂર્યનારાયણુમા રહેલું તેજ જે આ સમસ્ત જગતને, પ્રકાશ આપે છે તથા જે તેજ ચ દ્રમા તેમ જ અગ્નિમા રહેલું છે, તે તેજ માફ જાણુ ૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ॥

પુણ્ણામિ ચૌષધી સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ગામ્, આવિશ્ય, ચ, ભૂતાનિ, ધારયામિ, અહમ્, ઓજસા, પુણ્ણામિ, ચ, ઔષધી, સર્વાઃ, સોમઃ, ભૂત્વા, રસાત્મકઃ

સમાસા —અસ એવ આ મા યસ્ય સ રસાત્મક

અન્વય અને અર્થ —ચ તથા, ગામ્ પૃથ્વીમા, આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને, અહમ્ હું, મૂતાનિ પ્રાણીઓને, ઓજસા બલ

વડે ધારયામિ પૃથ્વીના ધારણથી-ધારણ કરું છું, જ તેમજ, રસત્પ્રક રસસ્વરૂપ, સોમ ચ દ્રુમા, મૂલા થઈને, સર્વા બધી ઔષધી ત્રીહી-યવાદિ પુષ્પ વિગેરે ઔષધિઓને, પુષ્પામિ હું પુષ્ટિ આપું છું

ભાનાર્થ —તથા પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને હું પ્રાણીઓને બલ વડે પૃથ્વીના ધારણથી ધારણ કરું છું તેમજ રસસ્વરૂપ ચ દ્રુમા થઈને ત્રીહી-યવાદિ પુષ્પ વિગેરે બધી વનસ્પતિઓને હું પુષ્ટિ આપું છું ૧૩

અહ વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિના દેહમાશ્રિતઃ ॥

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્ન ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, વૈશ્વાનરઃ, ભૂત્વા, પ્રાણિનામ્, દેહમ્, આશ્રિતઃ, પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામિ, અન્નમ્, ચતુર્વિધમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રાણાઃ અમ્ય અમ્તીતિ પ્રાણી, તેષાં પ્રાણિનામ્ અદ્યતે इति અન્નમ્.

સમાસાઃ—પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ હિતિ પ્રાણાપાનૌ તામ્યા સમ્યક્ આયુક્ત હિતિ પ્રાણાપાનસમાયુક્ત । ચત્વાર વિધા यस્ય તત્ ચતુર્વિધમ્ ।

અન્વય અને અર્થ --અહમ્ હું વૈશ્વાનર. જઠરાગ્નિ, મૂત્વા થઈને, પ્રાણિનામ્ પ્રાણીઓના, દેહમ્ શરીરોને, આશ્રિતઃ પ્રવેશીને, ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનું-લક્ષ્ય-જે દાતથી તોડી ખાવામા આવે છે તે, લોભ્ય-જીહ્વાથી જ ઓગાળી જવામા આવે છે તે લેહ્ય-ગોળ વિગેરે દ્રવ પદાર્થો ચોષ્ય-દાતથી રસ

ચૂસી છોતરા ફેડી દેવામા આવે તે શેરડી વિગેરે અન્નમ્
અન્ન, પચામિ હુ પાચન કરે છુ

ભાવાર્થ - હુ પૈશ્વાનર અગ્નિ-જ્વરાગ્નિ-અધને પ્રાણી-
ઓના શરીરોમા પ્રવેશીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય લેહ્ય, ચોષ્ય એ
પ્રમાણે ચાર પ્રકારનુ અન્ન પાચન કરે છુ ૧૪

सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहन च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મર્વસ્ય, ચ, અહમ્, હૃદિ, સન્નિવિષ્ટઃ,
મત્તઃ, સ્મૃતિઃ, જ્ઞાનમ્, અપોહનમ્, ચ, વેદૈઃ, ચ, સર્વૈઃ, અહમ્,
એવ વેદ્યઃ, વેદાન્તકૃત્, વેદવિત્, એવ, ચ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સૃત અનેન વિશ્વ ઇતિ સર્વ, તસ્ય સર્વસ્ય,
સમ્યક્ નિવિષ્ટઃ ઇતિ સન્નિવિષ્ટઃ. વેદિતું યોગ્યઃ ઇતિ વેદ્યઃ

સમાસાઃ—વેદાના અન્ન ઇતિ વેદાન્ત, ત કરોતીતિ
વેદ ન્તકૃત્ । વેદાન્ વેત્તાતિ વેદવિત્ ।

અન્ય અને અર્થ --ચ તથા સર્વસ્ય પ્રાણીમાત્રની,
હૃદિ બુદ્ધિમા, અહમ્ હુ, સન્નિવિષ્ટ સારી રીતે પ્રવેશ કરીને
રહેલા છુ મત્ત મારાયા જ સ્મૃતિ સ્મૃતિ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ
અને, અપોહનમ્ સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનો લોપ, થાય છે, ચ
વળી, સર્વૈ બધા, વેદૈ વેદો વડે (મા), વેદ્ય બાણુવા ચોષ્ય

અહમ્ હુ, એવ જ હુ, વદાન્તરુત્ વેદા-૧-૧૨૫જ્ઞાન સ પ્રદાય
કર્તા ચ તથા વેદવિત વેદોને જાણનાર એવ પણ અહમ્ હુ હુ

ભારાથ — તથા પ્રાણીમાત્રની બુદ્ધિમા હુ સારી રીતે
પ્રવેશ કરીને રહેવો હુ, તેમને ભારાથી જ નમ્નિ અને
જ્ઞાન થાય છે તથા નમ્નિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ
ભારાથી જ થાય છે વર્ગી બધા વેદોમા જાણવા યોગ્ય હુ
જ હુ, વેદાન સ પ્રદાય કર્તા તથા વેદોને જાણનાર પણ
હુ હુ ૧૫

અનતન્નિદા — ભગવાન ઇન્દ્ર નારાયણની વિશિષ્ટ ઉપાધિ-
શુકત વિભૂતિઓ વાળુ સ્વરૂપ ‘ યદાદિત્યગત તેજા ’ ઇત્યાદિ
શ્લોકો વડે ડહુ, હવે તે જ ભગવાન વિષ્ણુના ક્ષર અને
અક્ષર ઉપાધિથી વિભક્ત સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા નિરૂપાધિક
અને ડનવ પરમગ્રહણતા સ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરવા માટે નીચેના
શ્લોકોથી કહે છે —

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષમશ્ચાક્ષર એવ ચ ॥

અરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટમ્બોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્વા, ડમા, પુરુષૌ, લોકે, ક્ષર., ચ, અક્ષર,
અવ, ચ, અરઃ, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, કૂટમ્બ, અક્ષરઃ, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિઃ—ક્ષરતીતિ અરઃ

સમાસાઃ—ત ક્ષરઃ इति अक्षरः । कूटः इव तिष्ठतीति
कूटस्थः, अथवा कूटः—माया—तस्मिन् तिष्ठतीति कूटस्थः

અન્યથા અને અર્થ:—લોક આ લોકમા, इषौ આ, દ્વૌ બે, પુરુષૌ પુરુષો, एव જ છે, क्षर એક ક્ષર, च અને બીજો, अक्षर અક્ષર, सर्वाणि બધા, भूतानि બ્રહ્માદિ સ્થાવર-ચાન્ત શરીરો, क्षर ક્ષર-વિનાશશીલ, कूटस्थ શરીરોનો નાશ થવા છતાં પર્વતના જેવો અભેદ રહેલો, अथવા અનેક માયા-પ્રપચોમા સ્થિત જીવાત્મા, अक्षर સ સાર-ગીજના અનતપણાને લઈને અક્ષર-અવિનાશી, उच्यते કહેવાય છે

ભાવાર્થ —આ લોકમા આ બે પુરુષો છે, એક તો ક્ષર અને બીજો અક્ષર બ્રહ્માદિ સ્થાવર પર્યંત શરીરમાત્ર તે “ક્ષર-વિનાશશીલ” અને શરીરોનો નાશ થવા છતાં પર્વતના જેવો અભેદ રહેલો, અથવા અનેક માયાપ્રપચોમાં સ્થિત જીવાત્મા તે “અક્ષર” કહેવાય છે ૧૬

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત “ક્ષર” અને “અક્ષર” એ બે પુરુષથી જુદા જ, ક્ષર અને અક્ષર એ બંને ઉપાધિના દ્વૌષથી અસ્પૃષ્ટ, નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે —

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્તમઃ, પુરુષઃ, તુ, અન્યઃ, પરમાત્મા, इति, उदाहृतः, यः, लोकत्रयम्, आविश्य, विभर्ति, अव्ययः, ईश्वरः.

व्युत्पत्तिः—अतिशयेन प्रशम्नाः इति उत्तमः

શ્રી મ ભ ગી ૦૭

સમાસા:—પરમ શ્વાસૌ આત્મા ચ હિતિ પરમાત્મા ।
લોકાના ત્રય ઇતિ લોકત્રયમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ ।

અન્વય અને અય —તુ પરતુ પરમાત્મા ‘પરમાત્મા’
ઇતિ એ પ્રમાણે ઉદાહૃત વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોર્મા કહેલો, ઉત્તમ
સૌથી શ્રેષ્ઠ, પુરુષ પુરુષ, અન્ય ક્ષર અક્ષર એ બંનેથી બુદ્ધે,
જ બોલે કોઈ છે, ય જે અવ્યય. અવિનાશી, ईश्वर. ઈશ્વર,
લોકત્રયમ્ મૂર્મુવ સ્વ ’ ભૂલોક, અતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે
લોકમા, આવિશ્ય પોતાની ચૈતન્યરૂપી માયા વડે પ્રવેશ
કરીને, ત્રિમર્તિ ધારણ કરે છે

ભાવાર્થ.—પરતુ ‘પરમાત્મા’ એમ વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોર્મા
કહેલો સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી બુદ્ધે
જ છે જે અવિનાશી ઈશ્વર મૂર્મુવ સ્વ. ’ પૃથ્વી અતરિક્ષ
અને સ્વર્ગ એ ત્રણ લોકમા પોતાની ચૈતન્યરૂપી માયા વડે
પ્રવેશ કરીને તે લેખન ધરણ કરે છે ૧૭

અવતરણિકા —અ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન ઈશ્વરનું “ પુરુ-
ષોત્તમ ” એ નામ પ્રસિદ્ધ છે, તે નામની અર્થમૂલક નિદ્ધિ
દ્વારા તે નામની અન્વર્તતા બતાવતા ભગવાન પોતાના
નિરતિગય સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે

यस्मात्क्षरमतातोऽऽ मक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रयितः पुरुषात्तमः ॥१८॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માત્ ક્ષાસ્, અતીતઃ, અહમ્, અક્ષરાત્,

અપિ, ચ, ઉત્તમઃ, અતઃ, અસ્મિ, લોકે, વેદે, ચ, પ્રથિતઃ
પુરુષોત્તમઃ

સમાસાઃ—પૂર્ણે શેતે इति પુરુષઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ इति
પુરુષોત્તમઃ

અન્યથા અને અર્થ—યસ્માત્ જે કારણથી, અહમ્ હું,
અહમ્ જડ વર્ગથી, અતીત ઉત્કૃષ્ટ, ચ તેમજ, અક્ષરાત્ ચેતન
વર્ગથી, અપિ પણ, ઉત્તમ ઉત્તમ છું, અત તેથી જ, લોકે
લોકમા, ચ અને, વેદે વેદોમા, પુરુષોત્તમ “ પુરુષોત્તમ-
પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ,” પ્રથિત એમ પ્રસિદ્ધ, અસ્મિ છું

સાવાર્થ—જે કારણથી હું જડવર્ગ તેમજ ચેતન-
વર્ગથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છું, તેથી જ લોકમા અને વેદોમા હું
“ પુરુષોત્તમ ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું ૧૮

અવતરણિકા—ઉપર કહેવામાં આવેલા એ આત્માના
વાસ્તવિક સ્વરૂપને જે જાણે છે તેને પ્રાપ્ત થતા પુણ્યકર્મનું
વર્ણન કરે છે:—

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ॥

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, એવમ્, અસંમૂઢઃ, જાનાતિ
પુરુષોત્તમમ્, સઃ, સર્વવિત્, ભજતિ, મામ્, સર્વભાવેન, ભારતઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ. સર્વ વેત્તિમિતિ
સર્વવિત્

સમાસા:—ન સમૂહઃ इति असमूहः, सर्वश्चासौ भावश्च इति सर्वभावः, तेन सर्वभावेन.

અન્વય અને અર્થ:—ય જે પુરુષ, અસમૂહ અવિવેક-રહિત થઈને, મામ્ મને, એવમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષોત્તમમ્ ‘પુરુષોત્તમ,’ જાનાતિ જાણે છે, સ તે, સર્વવિત્ સધણું જાણુ-નાર-મર્વણ, અને મારત હે ભારત, તે જ, મામ્ મને, સર્વ-ભાવેન બધી જાતના ભાવો વડે, મજતિ લજે છે

ભાવાર્થ —જે પુરુષ અવિવેકરહિત થઈને મને એ પ્રમાણે “પુરુષોત્તમ” જાણે છે, તે જ સર્વજ્ઞ અને તે જ સર્વ ભાવ વડે મને લજે છે ૧૯

અવતરણિકા —આ અધ્યાયમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણઃ દ્ર તત્ત્વજ્ઞાનનુ ક્લેષ મોક્ષ કહીને હવે તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશંસા કરે છે:—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—इति, गुह्यतमम्, शास्त्रम्, इदम्, उक्तम्, मया, अनघ, एतद्, बुद्ध्वा, बुद्धिमान्, स्यात्, कृतकृत्यः, च, भारत.

વ્યુત્પત્તિ:—अतिशयेन गुह्यं इति गुह्यतमम्. गूहितुं उचितं इति गुह्यम्. द्विः अस्य अस्तीति बुद्धिमान्.

સમાસાઃ—ન વિચિતે અથ યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સબુદ્ધૌ
અનઘ । કૃત કૃત્ય-કર્તવ્ય-યેન સ કૃતકૃત્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ —અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન, રિતિ
એ પ્રમાણે, હદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્ય ત રહસ્યપૂર્ણ ગુપ્ત
રાખવા લાયક, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, મયા મે ઉક્તમ્ કહ્યું, ભારત હે
ભારત, એતત્ એ શાસ્ત્રને, બુદ્ધા જાણીને, બુદ્ધિમાન્ કોઈ પણ
મનુષ્ય આત્મ-સ જ ધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાનવાળો, ચ અને, કૃતકૃત્ય
પોતાનું કર્તવ્ય જોણે આચર્યું છે તેવો, સ્વાત્ થાય

ભાવાર્થ —હે નિષ્પાપ અર્જુન, એ પ્રમાણે આ અત્ય ત
રહસ્યપૂર્ણ ગુપ્ત રાખવા લાયક શાસ્ત્ર મે કહ્યું, એ શાસ્ત્રને
જાણીને કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મ-સ જ ધિ જ્ઞાનવાળો અને
કૃતકૃત્ય થાય ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिक प्रणीत
सान्वयबोधिनी टीकोपेतःपुरुषोत्तम-
योगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સોળમે.

અપતરણિકા — નવમા અધ્યાયમા ‘દૈવી’ અને ‘આસુરી’ સ્થ પત્તિ વિષે ‘મોઘાશા મોઘકર્માણો’ ઇત્યાદિ શ્લોકથી સંકેત સૂચના કરી છે, તેમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા ભગવાન્ આ સોળમે અધ્યાય શરૂ કરે છે, તેમા પ્રથમ દૈવીસ પત્તિના લક્ષણો ત્રણ શ્લોકથી કહે છે --

ભગવાનુવાચ

અભય સત્ત્વસંશુદ્ધિ જ્ઞાનયોગઠ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અહિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિર્પૈશુનમ્ ॥

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વ માર્દવ હ્રીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

તેજઃ ક્ષમાઃ ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥

ભવતિ સંપદ દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

पदच्छेदः—श्रीभगवान्, उवाच, अभयम्, सत्त्वसं-
शुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च,
स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्; अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः,
शान्तिः, अपैशुनम्, दया, भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, ह्रीः,
अचापलम्; तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, न, अतिमा-
निता, भवन्ति, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातस्य, भारत.

व्युत्पत्तिः—विभेति अस्मात् इति भयम्, सम्यक् शुद्धिः
इति सशुद्धिः. विशेषेण अवस्थितिः इति व्यवस्थितिः दीयते
इति दानम् दम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः. इज्यते अनेन
इति यज्ञः. सुष्ठु अधीयते अस्मिन् इति स्वाध्यायः तप्यते इति
तपः ऋजोः भावः इति आर्जवम्. हिस्थन्ते सत्त्वानि अस्यां इति
हिंसा. पिशुनस्य भावः पैशुनम् लोलुप्तस्य भावः इति लोलुप्त्वम्
चपलस्य भावः इति चापलम् मृदोः भावः इति मार्दवम् क्षम्यन्ते
अपराधिनः अनया इति क्षमा. व्रियन्ते प्राणेन्द्रियादयः यया सा
धृतिः भुवे भावः शौचम् देवाना इयं इति दैवी ता दैवीम्.

समासाः—न भय इति अभयम् । सत्त्वस्य सशुद्धिः इति
सत्त्वसशुद्धिः । ज्ञान च योगश्च इति ज्ञानयोगौ, तयोः व्यवस्थिति
इति ज्ञानयोगव्यवस्थिति । न हिंसा इति अहिंसा । न क्रोधः इति
अक्रोधः । न पैशुनः इति अपैशुनम् । न लोलुप्त्वः इति अलोलुप्त्वम् ।
न चापलः इति अचापलम् । न द्रोहः इति अद्रोहः । अत्यर्थं मानः
इति अतिमानः, अतिम न विद्यते यस्य सः अतिमानी, तस्य पावः
इति अतिमानिता ।

અન્વય અને અર્થ:—અભયમ્ ભયરહિતતા, સત્ત્વસશુદ્ધિઃ
 અંત કરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ જ્ઞાન-આચાર્યોપાસન
 તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત આત્મજ્ઞાન, તથા ઇન્દ્રિયાદિના ઉપ-
 સ્કહારથી આત્મામા એકાગ્રતા સ પાદન કરવી તે યોગ, તે
 અનેમા નિષ્કા-પરાયણતા-દાનમ્ અન્નાદિ વસ્તુઓનો યથાશક્તિ
 સ વિભાગ, ચ તથા, દમ બાહ્યેન્દ્રિયોપરમ, ચ તથા, યજ્ઞઃ
 શ્રૌતરમાર્તયજ્ઞ, સ્વાધ્યાય વેદાધ્યયનનાદિ તથા જપયજ્ઞ, તપ
 શારીરિક, વાચિક, માનસિક ત્રિધાતપ, બાર્જવમ્ સરલપણુ,
 અહિંસા પ્રાણીમાત્રને બાધા ન કરવી તે, સત્યમ્ સર્વભૂત-
 દ્રોહરહિત યથાર્થ ભાષણુ, તથા આચરણુ અક્રોધ ક્રોધનો ઉપરામ,
 ત્યાગ ઔદાર્ય, શાન્તિ ચિત્તનિઘ્રહ, અંપયુનમ્ પારકા પાસે પાર-
 કાના છિદ્રો પ્રકટ ન કરવા તે, મૂતેષુ પ્રાણીઓમા, દયા કૃપા,
 અલોલુપ્ત્વમ્ વિષય સમીપમા હોવા છતા ઇન્દ્રિયોની અવિ-
 ક્રિયા, માર્દવમ્ સુકોમળભાવ, હ્રી લોકલજ્જ અચાપલમ્
 પ્રયોજન વિના ચચલતાનો અભાવ તેજ પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા
 ક્રોધનુ કારણુ મળવા છતા અંત કરણુમા પણુ વિક્રિયાનો
 અભાવ, અક્રોધ અને ક્ષમામા એટલો ફરક છે કે ક્ષમાની
 વ્યાખ્યા ચિત્તનો વિકાર પણુ ન થવો જોઈએ તે, જ્યારે
 અક્રોધ 'ની વ્યાખ્યા ચિત્તવિકાર થયા પછી તેને પ્રશમન
 કરવો તે, ધૃતિ હુ ખોથી નિરાશ થયેલા ચિત્ત અને શરીરને
 સ્થિર કરવા તે, શૌચમ્ બેપ્રકારનુ શૌચ-મૃત્તિકા તથા જલથી
 બાહ્ય અને ભાવશુદ્ધિ તે આતરિક, બદ્ધોહ પારકાની ક્ષતિ
 કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ, અતિમાનિતા અત્યંત માનીદપણુ,
 ન નહિ, મારત હે ભારત, દૈવીમ્ દૈવી, સપદમ્ સ પત્તિને,
 આમિજાતસ્ય અનુલક્ષીને જન્મેલાના, ભવન્તિ એ લગણો થાય છે

ભાવાર્થ:—નિહરતા, અતઃકરણશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા નિષ્કામ
કર્મયોગમા પરાયણતા, અન્ન વિગેરે વસ્તુઓનો યથાશક્તિ
વિભાગપૂર્વક ઉપયોગ, કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિયનિગ્રહ, શ્રૌતસ્માર્ત
યજ્ઞ, વેદાધ્યયનાદિ તથા જપયજ્ઞ, કાનિક, વાચિક, માનસિક
એ ત્રણ પ્રકારનું તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, કાંધોપશમ,
ઔદાર્ય, અતઃકરણ નિગ્રહ, પારકાની નિંદા ન કરવી તે, વિષય
સમીપમા હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, કોમળભાવ,
લોકલજ્ઞ, નિષ્પ્રયોજન આચાર્યનો અભાવ, પ્રગલ્ભતા-પ્રતિભા
ક્ષમા, સાત્ત્વિક, ધૃતિ, બાહ્ય-આભ્યંતર શૌચ, પારકાની ક્ષતિ
કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ, પોતાના વિષે અત્યંત માનીદપણાનો
અભાવ, એ પ્રમાણે હે ભારત! દૈવીસ પત્તિને અનુલક્ષીને
જન્મેલાના લક્ષણો છે ૧-૨-૩

અવતરણિકા —હવે આસુરીસ પત્તિના લક્ષણો કહે છે --

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુણ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—દમ્ભઃ, દર્પઃ, અભિમાનઃ, ચ, ક્રોધઃ,
પારુણ્યમ્, એવ, ચ, અજ્ઞાનમ્, ચ, અભિજાતસ્ય, પાર્થ, સંપદમ્,
આસુરીમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—દમ્ભ્યન્તે અનેન ઇતિ દમ્ભઃ, દૃપ્યન્તે અનેન
ઇતિ દર્પઃ અભિતઃ માનઃ ઇતિ અભિમાનઃ પરુષસ્ય ભાવઃ ઇતિ
પારુણ્યમ્. અસુરાણાં ઇયં આસુરી, તાં આસુરીમ્

અન્વય અને અર્થ —દક્ષઃ ધર્મધ્વજ હોવાનો ડોળ કરવો તે, દર્વ ધન અથવા સ્વજન નિમિત્ત મદ, ચ તથા, અભિમાન પોતાને માટે અત્યંત માનથી વિશિષ્ટ પૂજની ભાવના ક્રોધ ક્રોધ, ચ તથા, પારુષ્યમ કઠોર ભાવ, એવ તથા અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, એ લક્ષણો, પાર્થ હે પાર્થ, આસુરીમ્ આસુરી સપદમ્ સ પત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષીને જન્મેલાને, મવન્તિ થાય છે

ભાવાર્થ —ધર્મધ્વજ હોવાનો ડોળ કરવો તે, મદ, પોતાને માટે અત્યંત માન, ક્રોધ, અત્યંત કઠોર ભાવ, તથા અજ્ઞાન એ પ્રમાણે હે પાર્થ, આસુરી સ પત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પ્રાપ્તિના એ લક્ષણો છે ૪

અવતરણિકા:—દૈવી અને આસુરી એ બંને સ પત્તિનું પૃથક્ ફલ કહે છે --

દૈવી સપદ્વિમોક્ષાય નિબધાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સપદ દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

વ્યુત્પત્તિ:—વિશિષ્ટઃ મોક્ષઃ इति વિમોક્ષઃ તસ્મૈ વિમોક્ષાય. નિયતઃ બન્ધઃ इति નિબન્ધઃ, તસ્મૈ નિબન્ધાય.

અન્વય અને અર્થ.—દૈવી દૈવી, સમ્પત્ સ પત્તિ, વિમોક્ષાય મુક્તિને માટે છે, અને આસુરી આસુરીસ પત્તિ, નિબન્ધાય સ્વ સારમા બધ માટે મતા માનવામા આવી છે, પાંડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન, દૈવીમ્ દૈવી, સપદમ્ સ પત્તિને અનુલ-

હીને, અમિજાત તુ જન્મ પામેલો, બસિ છે, શુચ શોક કર, મા નહિ

ભાવાર્થ —દૈવીસ પત્તિ સ સારમાથી મુક્તિને અર્થે છે, અને આસુરીસ પત્તિ સ સારમા બધન કરાવનારી છે એમ માનવામા આવ્યું છે, હે પાડુપુત્ર અર્જુન, ! તુ દૈવીસ પત્તિને અનુલક્ષીને જન્મેલો છે, તુ શોક કર નહિ પ

અવતરણિકા —“ પ્રવાહ પ્રજાપત્યા પ્રજાપતૌ પિતરિ બ્રહ્મ-
ચર્ય મૃષ્ટુર્દેવા મનુષ્યા આસુરા ” इति श्रुते —અર્થાત્ પ્રજા-
પતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ, મનુષ્ય અને અસુર એમ ત્રણેએ
પ્રજાપતિ પાસે વેદાધ્યયન કર્યું એ ઉપરથી દેવ અસુર અને
મનુષ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની સ પત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ
અને માનુષી સ પત્તિ પણ ઉત્તમ અથવા કનિષ્ઠ પ્રકારે
ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય એમ નિર્દિષ્ટ કરવી જોઈતી હતી ”
એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમા ભગવાન નીચેના શ્લોકમા જે જ
સ પત્તિના આદિકાલથી પ્રચલિત ભાવનું વર્ણન કરેછે —

द्वौ भूतसर्गौ लोकंऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥

दैवो विस्तरशः प्रोक्तः आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

व्युत्पत्तिः—सृज्यन्ते अस्मिन् इति सर्गः. देवाना अयं
इति दैवः असुराणां अय इति आसुरः. विस्तरेण यथा स्यात्तथा
इति विस्तरशः. प्रकर्षेण उक्तः प्रोक्तः.

समासाः—भूताना सर्ग इति भूतसर्ग तौ भूतसर्गौ ।

અન્વય અને અર્થ — ઘસ્મિન્ આ, લોકે લોકમા, મૂત્ત સર્ગો મનુષ્યોની સૃષ્ટિ, દ્વૌ બે પ્રકારની, એવ જ છે, દૈવ એક તો દૈવીસ પત્તિયુક્ત, ચ અને, આસુર બીજી આસુરી-સ પત્તિયુક્ત સૃષ્ટિ, દૈવી દૈવીસ પદ્યુક્ત સૃષ્ટિ, વિસ્તરણ વિસ્તારપૂર્વક, પ્રોક્ત કહેવામા આવી, પાર્થ હે પાર્થ, આસુરમ આસુરી સૃષ્ટિને વિષે, મે મારા વચનથી, શ્રુણુ સાભળ

ભાવાર્થ — આ લોકમા પહેલેથી મનુષ્યોની બે પ્રકારે જ સૃષ્ટિ પ્રચલિત છે, એક તો દૈવાસ પત્તિયુક્ત અને બીજી આસુરી-સ પત્તિયુક્ત તે બે સૃષ્ટિમાથી દૈવી સૃષ્ટિ વિષે વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું, પણ હે પાર્થ! હવે તું મારા વચનથી આસુરી સૃષ્ટિ વિષે સાભળ ૬

અવતરણિકા:—હવે આ સોળમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી આસુરી સ પદ્યુક્ત સૃષ્ટિનું જ વિશેષ ઉદ્ઘા-હરણુ લઈ વર્ણન કરે છે, અને તે એવા હેતુથી કે ‘આસુરી સ પત્’નું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થવાથી કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર દરેક પ્રાણી તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકે, અને તેનો ત્યાગ પણ કરી શકે —

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न विदुरासुराः ॥

न शौच नापि चाचारो न सत्य तेषु विद्यते ॥७॥

પદચ્છેદ:—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, જનાઃ, ન, વિદુઃ, આસુરાઃ, ન, શૌચમ્, ન, અપિ, ચ, આચારઃ ન, સત્યમ્, તેષુ, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિ ઇતિ પ્રવૃત્તિઃ, તાં પ્રવૃત્તિમ્
અસુરાઃ એવ ઇતિ આસુરાઃ. શુચેઃ ભાવઃ ઇતિ શૌચમ્

અન્વય અને અર્થ —આસુરા આસુરી સ પત્તિના, જના
મનુષ્યે। પ્રવૃત્તિમ્ વિહિત પ્રવૃત્તિને, ચ તથા,, નિવૃત્તિમ્
નિષિદ્ધ ક્રિયાને, વિદુ જાણતા, ન નથી, તેષુ તેમનામા, શૌચમ્
પવિત્રતા, ન નહિ આચાર આચાર, અપિ પણ, ન નહિ, ચ
તથા, સત્યમ્ સત્ય, ન નહિ, વિદ્યતે હોય છે

ભાવાર્થ. —આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યે। શાસ્ત્રવિહિત પ્રવૃ-
ત્તિને તેમજ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયાને જાણતા નથી તેઓમા
પવિત્રતા, આચાર કે સત્ય સુદ્ધા કંઈ પણ હોતુ નથી ૭

અવતરણિકા —આસુરીયોનિમા જન્મેલાના બીજા પણ
વધારે વિશેષણો કહે છે —

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ॥

અપરસ્પરસંભૂત કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અસત્યમ્, અપ્રતિષ્ઠમ્, તે, જગત્, આહુઃ,
અનીશ્વરમ્, અપરસ્પરસંભૂતમ્, કિમ્, અન્યત્, કામહૈતુકમ્.

સમાસાઃ—ન સત્ય ઇતિ અસત્યમ્ । ન વિદ્યતે ધર્માધર્મ-
રૂપા પ્રતિષ્ઠા યસ્ય તત્ અપ્રતિષ્ઠમ્ । ન વિદ્યતે શિશ્વર શાસિતા યસ્ય
તત્ અનીશ્વરમ્ । અપરશ્ચ પરશ્ચ ઇતિ અપરસ્પરમ્, તસ્માત્ સમ્યક્
ભૂત ઇતિ અપરસ્પરસંભૂતમ્ । કામઃ એવ હેતુ યસ્ય તત્ કામહૈતુકમ્,
કામહૈતુકમ્ એવ ઇતિ કામહૈતુકમ્. ।

અન્વય અને અર્થ — તે આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યે જગત્ જગત્ને, અસત્યમ્ મિથ્યા અપ્રતિષ્ઠમ્ ધર્મ અધર્મ રૂપી પ્રતિષ્ઠારહિત, અનીશ્વરમ્ શાસન કરનાર સત્તા વિનાનું અપરસ્પરસમૂતમ્ એક બીજાના સ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું કામહૈતુકમ્ કામ એજ પ્રાણીઓના કારણરૂપ જેમા છે તેવું અન્યત્ એ સિવાય બીજું, કિમ્ શુ ? આહુ એવા સ્વરૂપ-વાળું કહે છે

ભાવાર્થ:—આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યે આ જગત્ને મિથ્યા, ધર્મ અધર્મરૂપી વ્યવસ્થારહિત, શાસન કરનાર વિશિષ્ટ સત્તા વિનાનું, સ્ત્રી પુરુષના સ યોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું તથા કામ એજ જેના કારણરૂપ છે તેવું, વિષયોપભોગ સિવાય બીજું શુ હોઈ શકે ? ઇત્યાદિ સ્વરૂપોવાળું કહે છે ૮

અવતરણિકા:—આસુરી સ પત્તિના વધુ લક્ષણો કહે છે —

एता दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

પદચ્છેદ:—એતામ્, દૃષ્ટિમ્, અવષ્ટભ્ય, નષ્ટાત્માનઃ, અલ્પબુદ્ધયઃ, પ્રભવન્તિ, ઉગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય, જગતઃ, અહિતાઃ

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण भवन्ति इति प्रभवन्ति.

સમાસા:—નષ્ટઃ આત્મા યેષા તે નષ્ટા માનઃ । વિષયવિ-
ષયા અરૂપા બુદ્ધિઃ યેષા ને અલ્પબુદ્ધયઃ । ઉગ્ર કર્મ યેષા તે ઉગ્રકર્માણઃ ।
ન હિતાઃ ક્ષાત અહિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ —એતામ્ એવી, દૃષ્ટિમ્ દૃષ્ટિનો, અવ-
શ્ય આશ્રય કરીને, નૃણાત્માન નૃટ સ્વભાવવાળા, અલ્પબુદ્ધય-
વિષયો સબધી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા, ઉગ્રકર્માણ અને હિસા-
યુક્ત કર્મવાળા, જગતઃ જગત્ના, અહિતા શત્રુઓ થઈને.
ક્ષયાય જગત્ના નાશ માટે, પ્રમવન્તિ પ્રવર્તે છે

ભાવાર્થ —એવી ઉપરોક્ત લૌકિકદૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને
નૃટ સ્વભાવવાળા, તથા વિષય સબધી બુદ્ધિવાળા, તેમજ
ઉગ્ર-હિસાત્મક-કર્મ કરનાર આસુરી મનુષ્યો જગત્ના શત્રુઓ
થઈને જગત્ના નાશને માટે પ્રવર્તે છે ૯

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂર દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ॥

મોહાદૃહાત્વાસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કામમ્, આશ્રિત્ય, દુષ્પૂરમ્, દમ્ભમાનમદા-
ન્વિતાઃ, મોહાત્, ગૃહીત્વા, અસદ્ગ્રાહાન, પ્રવર્તન્તે, અશુચિવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગ્રાહ્યન્તે એભિઃ ઇતિ ગ્રાહાઃ, પ્રકર્ષેણ વર્તન્તે
ઇતિ પ્રવર્તન્તે.

સમાસાઃ—દુઃત્વેન પૂરણ યસ્ય સઃ દુષ્પૂરઃ, ત દુષ્પૂરમ્
દમ્ભશ્ચ માનશ્ચ મદશ્ચ હાન દમ્ભમાનમદાઃ, તૈઃ અન્વિતાઃ ઇતિ દમ્ભ
માનમદાન્વિતાઃ । સત્ય અમી ગ્રાહાન્વ ઇતિ અસદ્ગ્રાહાઃ । અશુચીનિ
વ્રતાનિ યેષા તે અશુચિવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ —દમ્ભમાનમદાન્વિતા ૬૯-બાહ્ય
આડબર-પાત્રતા વિના પણ પૂજ્યત્વનો આગ્રહ, તથા મહ

મૃત્યાદિથી યુક્ત આસુરી મનુષ્યો, દુષ્પૂરમ્ મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને મોહાત્ અવિવેકથી, અસદ્ગ્રાહાન્ અસત્ય આગ્રહોને, ગૃહીત્વા પકડીને, અશુચિવ્રતા અપવિત્ર-શ્મશાન સેવન મદ્ય માસ બલિ મૃત્યાદિ વ્રતોવાળા, પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે

ભાવાર્થ:—હા, માન અને અહુકારથી યુક્ત એવા આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યો, મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામદેવનો આશ્રય કરીને, અવિવેકથી અત્યંત દુરાગ્રહોને પકડીને અપવિત્ર વ્રતવાળા થઈને આ લોકમાં પ્રવર્તે છે ૧૦

ચિતામપરિમેયા ચ પ્રલયાતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ચિન્તામ, અપરિમેયામ્, ચ, પ્રલયાન્તામ્
ઉપાશ્રિતાઃ, કામોપભોગપરમાઃ, એતાવત્, ઇતિ, નિશ્ચિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિ:—પરિમાતુ શક્યતે ઇતિ પરિમેયા. કામ્યન્તે
ઇતિ કામાઃ પ્રકર્ષેણ લયઃ ઇતિ પ્રલયઃ. નિશ્ચયેન ચિતાઃ ઇતિ
નિશ્ચિતાઃ

સમાસા:—ન પરિમેયા ઇતિ અપરિમેયા, તા અપરિમેયામ્ ।
પ્રલયે અન્તઃ યસ્યાઃ સા પ્રલયાન્તા, તા પ્રલયાન્તામ્ । કામાના ઉપ-
ભોગઃ ઇતિ કામોપભોગ, કામોપભોગઃ એવ પરમઃ યેષા તે કામોપભોગ-
યરમાઃ ।

અન્ય અને અર્થ —કામોપમોગપરમા શબ્દાદિ ઈદ્રિ-
યોના વિષયો જ જેમને મન પરમ પુરુષાર્થ છે તેવા,
જેતાવત્ કામોપલોગ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, इति એમ, નિશ્ચિતા
નિશ્ચયવાળા, અપરિમેયમ્ અપાર, ચ અને, પ્રલયાન્તમ્ મરણ
પર્યં તની, ચિન્તામ્ ચિંતાનો, ઉપાશ્રિતા આશ્રય કરીને રહેલા છે.

ભાવાર્થ —આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યો, શબ્દાદિ ઈદ્રિ-
યોના વિષયોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, તથા વિષયો—
પલોગ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એવા નિશ્ચયવાળા તથા અપાર અને
મૃત્યુ પર્યં તની ચિન્તામા ગરકાવ થઈને રહેલા છે ૧૧

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ॥

ઈહંતે કામભોગાર્થ મન્યાયેનાર્થસચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—આશાપાશશતૈઃ, બદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ,
ઈહંતે, કામભોગાર્થમ્, અન્યાયેન, અર્થસંચયાન્.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ચીયન્તે इति સચયાઃ.

સમાસાઃ—આશાઃ એવ પાશાઃ इति આશાપાશાઃ, તેષાં
શત્તાનિ इति આશાપાશશત્તાનિ ।તૈઃ આશાપાશશતૈઃ । કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ
इति કામક્રોધૌ, તૌ પર અયન યેષા તે કામક્રોધપરાયણાઃ । કામાર્થ
ભોગાઃ इति કામભોગાઃ, તેષા અર્થઃ યથાસ્થાત્તથા इति કામભોગાર્થમ્ ।
ન ન્યાયઃ इति અન્યાયઃ, તેન અન્યાયેન । અર્થાના સચયાઃ इति
અર્થસચયાઃ, તાન્ અર્થસચયાન્ ।

શ્રી ભ ગી ૩૮

અન્યથ અને અથ — આશાપાશશતે આશાઓના સે કરે પાશથી બદ્ધા બધાએલા, અને કામક્રોધપરાધના કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા, કામભોગાથેમ્ વિષયોના ભોગ માટે, અન્યાયેન અન્યાયથી અર્થસંચયન દ્રવ્યન જથ્થાઓ, રૂંદાઓ, મેળવા પ્રયત્ન કરે છે

ભાવાર્થ — આશાઓના સે કરે પાશથી બધાએલા, તથા કામ ક્રોધ જ જેમના પરમ આશ્રયભૂત છે, તેવા તે લોકો વિષયોના ભોગને માટે જ અન્યાયથી દ્રવ્ય એકઠું કરવા પ્રયત્ન કરે છે ૧૨

અવતરણિકા — આસુરી સ પત્તિવાળાઓના નીચે લખ્યું જેવા મનોરથો હોય છે --

इदमद्य मया लब्ध मिम प्राप्स्ये मनोरथम्
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥
असौ मया हतः शत्रु र्हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोऽहमह भोगी सिद्धोऽह बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

પદચ્છેદ:--ઇદમ્, અદ્ય, મયા, લબ્ધમ્, ઇમમ્, પ્રાપ્સ્યે

મનોરથમ્, इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः,
धनम्; असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि,
ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी;
आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः,
मया, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः,
अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, प्रसक्ताः, कामभो-
गेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ.

व्युत्पत्तिः—शातयतीति शत्रुः. भोगाः अस्य अस्तीति
भोगी बल अस्य अस्तीति बलवान् सुखं अस्य अस्तीति सुखी
अभिजनः अस्य अस्तीति अभिजनवान् विशेषेण मोहिताः
इति विमोहिताः. विविधं भ्रान्ताः इति विभ्रान्ताः सम्यक् आवृताः
इति समावृताः प्रकर्षेण सक्ताः इति प्रसक्ताः

समासाः—मनसः रथः इति मनोरथः, त मनोरथम् ।
अज्ञानेन विमोहिताः इति अज्ञानविमोहिताः । अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्त
चित्त इति अनेकचित्तम्, तेन विभ्रान्ताः इति अनेकचित्तविभ्रान्ताः ।
મોહઃ અવિવેકઃ અજ્ઞાન તદેવ જાલ इति मोहजाल, तेन समावृता इति
मोहजालसमावृताः । कामाना भोगा इति कामभोगाः, तेषु कामभोगेषु ।
न शुचि अशुचिः, तस्मिन् अशुचौ !

અન્યથા અને અર્થ—इदम् आ, अद्य आने, मया मे,
लब्धम् भेष्यु, इमम् आ, मनोरथम् धृञ्छाने, प्राप्स्ये ङु प्राप्त
કરીશ, इदम् आटलु, अस्ति छे, पुन કરીને, अपि पण, मे
મને, इदम् आटलु, धनम् धन, भविष्यति थશે, असौ आ,

અશુ શત્રુ મયા મે, હત હણ્યો, ચ તેમજ, અપરાન્
 બીજાઓને અપિ પણ હનિષ્યે હુ હણીશ, અહમ્ હુ, ર્શ્વર
 ઈશ્વર છુ, અહમ્ હુ, મોગી લોગવાળો છુ, અહમ્ હુ, સિદ્ધ
 સ પન્ન, બલવાન્ હુ બલવાળો છુ સુક્ષી હુ સુખી છુ,
 આદ્ય ધનથી મરેલો, તથા, અભિજનવાન્ ઉચ્ચ કુળવાન્,
 અસ્મિ હુ છુ, મયા મારા, સજ્જા સમાન, અન્ય બીજો,
 ક કોણુ અસ્તિ છે, યદ્યે હુ યજ કરીશ, દાસ્યામિ હુ દાન
 કરીશ, મોદિષ્યે હુ અત્યંત આનંદ લોગવીશ, इति એ પ્રમાણે
 અજ્ઞાનવિપ્રોહિતા અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા,
 અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા ઉક્ત પ્રકારના અનેક મનોરથોમા ચિત્ત
 પરાવાથી અનેક પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહજાલસમાવૃતા મોહ-
 અવિરોડ-અજ્ઞાનરૂપી જલમા સારી રીતે સપડાએલા, કામ-
 મોગણુ વિષયભોગોમા, પ્રસક્તા અત્યંત આસક્ત, અશુચો
 મલિન અપવિત્ર, નરકે નરકમા, પતન્તિ તેઓ પડે છે

ભાવાર્થ — “આટલુ ધન મે આજે મેળવ્યુ, આ અમુક
 મનોરથને પામીશ આટલુ ધન તો મારી પાસે છે ફરીને
 પણ આટલુ ધન મને પ્રાપ્ત થશે આ શત્રુને મે માર્યો,
 હવે બીજાઓને પણ હણીશ, હુ સ્વામી, હુ લોગી, હુ
 સિદ્ધ, હુ બલવાન્, હુ સુખી, હુ ધનાઢય, તથા હુ જ
 કુલીન છુ મારા સમાન બીજો કોણુ છે? હુ યજ કરીશ,
 હુ દાન આપીશ, હુ અત્યંત આનંદ લોગવીશ,” ઇત્યાદિ,
 એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા.
 તથા ઉક્ત અનેક મનોરથોમા ચિત્ત પરાવાથી વિવિધ
 પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહરૂપી જલમા સારી રીતે
 સપડાએલા, તથા વિષયભોગોમા અત્યંત આસક્ત એવ

આસુરી સ પત્તિના મનુષ્યો અપવિત્ર-અધોર-નરકમા પડે છે ૧૩-૧૪-૧૫-૧૬

અવતરણિકા — આસુરી સ પત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પામેલા મનુષ્યો અધર્મનો જ સ અડક કરે છે, અને કદાચિત્ત વૈદિકકર્મના પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ તમો-ગુણપ્રધાન રાખીને કર્મ કરતા હોવાથી, સત્ત્વગુણજન્ય નિમલ વિશુદ્ધ પુણ્ય તેમને પ્રાપ્ત થતું નથી તે વાત કહે છે --

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—આત્મસંભાવિતાઃ, સ્તબ્ધાઃ, ધનમાનમદાન્વિતાઃ, યજન્તે, નામયજ્ઞૈઃ, તે, દમ્ભેન, અવિધિપૂર્વકમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ભાવિતાઃઈતિ સંભાવિતાઃ

સમાસાઃ—આત્માનિ સંભાવિતા ઇતિ આત્મસંભાવિતાઃ માનશ્ચ મદશ્ચ ઇતિ માનમદૌ ધનેન માનમદૌ ઇતિ ધનમાનમદૌ, તામ્યા અન્વિતા ઇતિ ધનમાનમદાન્વિતા । નામ્ના એવ યજ્ઞઃ ઇતિ નામયજ્ઞઃ, તે નામયજ્ઞૈઃ વિધિઃ પૂર્વ યથાસ્થાત્તથા ઇતિ વિધિપૂર્વકમ્ ન વિધિપૂર્વકમ્ ઇતિ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —તે તે મનુષ્યો, આત્મસંભાવિતાઃ પોતાનામા પોતા વડે જ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, સ્તબ્ધા અને અતથા ધનમાનમદાન્વિતા ધનથી ઉત્પન્ન થતા અતિમાન અને ગર્વથી યુક્ત થઈને, નામયજ્ઞૈ નામમાત્રના યજ્ઞોથી, દમ્ભેન

દહ વડે અવિધિપૂર્વકમ્ બીલ્કુલ વિધિ રહિત, યજન્તે યજન કરે છે

ભાવાર્થ — આસુરીસ પત્તિના એવા તે મનુષ્યો પૌતાની મેળે જ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, ઉદ્ધત, તેમજ ધનથી ઉત્પન્ન થતા અતિમાન અને ગર્વથી યુક્ત થઈને નામમાત્રના યજ્ઞો-થીજ વાસ્તવિકમા દહ વડે, બીલ્કુલ વિધિરહિત દેવોનુ યજન કરે છે ૧૭

અવતરણિકા — ‘યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્યે’ ઇત્યાદિ મનોરથોથી દહ તથા અહુકારપ્રધાનતા વડે, આસુરીસ પ-ત્તિના મનુષ્યો કર્મોમા પ્રવૃત્ત થવા છતા તેમનુ બહિરગ-સાધનરૂપ યજ્ઞ દાન ઇત્યાદિ કર્મ સિદ્ધ થતુ નથી તો પછી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભગવદ્ભજન ઇત્યાદિ અતરંગ સાધનની તો વાત જ કયા કરવી ?” કારણ કે અતરંગ સાધનમા આશ્રય લેવા યોગ્ય કર્મો અને ભાવોને બદલે તેઓ તેનાથી જ તદ્દન ઉલટા ભાવોને આધીન થાય છે, તેથી ક્લિષ્ટ ફલ ભોગવે છે—” તે વાત બે લોકથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

અહંકાર બલ દર્પ કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષતોઽભ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહંકારમ્, બલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રોધમ્, ચ, સંશ્રિતાઃ, મામ્, આત્મપરદેહેષુ, પ્રદ્વિષન્ત, અભ્યસૂયકાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ શ્રિતાઃ ઇતિસંશ્રિતાઃ પ્રકર્ષેણ દ્વિષન્તે ઇતિ પ્રદ્વિષન્તઃ અભિ-સર્વતઃ—અસૂયન્તે ઇતિ અભ્યસૂયકાઃ.

સમાસા:—આત્મા ચાસૌ પંગ ચ હનિ આત્મપરે તેષા દઢાઃ
હનિ આત્મપરદહા તથુ આત્મપરદેહેષુ ।

અન્ય અને અર્થ:—મહકારમ્ અહ ભાવ, બલમ્ પાર-
કાને હરાવવા નિમિત્તતુ સામર્થ્ય, દર્પમ્ ગર્વ કે જેના ઉદ્ભ-
વથી પ્રાણી ધર્મનુ પણ અતિક્રમણ કરે છે, કામમ્ શ્રી
વિષયક અભિલાષ, ચ તથા, ક્રોધમ્ ક્રોધ સશ્રિતા આશ્રય
કરીને રહેલા છે, (એવા પતિત પણ આપની ભક્તિ વડે
પવિત્ર થઈને નરકમા ન પડે, એમ બને કે નહિ? તેના
જવાબમા કહે છે—) વળી આત્મપરદેહેષુ પોતાના શરીર અને
ખીજઓના શરીરમા નિવાસ કરતા, મામ્ મને-મારો, પ્રદ્વિ-
ષન્ત દ્વેષ કરે છે, અમ્પસૂયકાઃ તેઓ સન્માર્ગે સ્થિત સદ્-
ગુણીઓના ગુણોની અદેખાઈ કરે છે

ભાવાર્થ:—અહ કાર, જલ, ગર્વ તથા કામ અને
ક્રોધનો આશ્રય કરીને તેઓ રહેલા છે, વળી પોતાના તેમજ
ખીજઓના શરીરમા નિવાસ કરતો એવો હું તેનો દ્વેષ કરે
છે, તેમજ તેઓ સન્માર્ગે સ્થિત સદ્ગુણીઓના ગુણની અદે-
ખાઈ કરે છે, અર્થાત્ પોતે નિકૃષ્ટ સાધનોનો આશ્રય કરે
છે એટલું જ નહિ પણ સર્વનો ઈશ્વર એવો હું તેનો
તેમજ સદાચરણી મનુષ્યોનો પણ તેઓ સદા વિરોધ કરતા
રહે છે, એટલે કદાપિ મારી કે સાધુ મતોની દયાથી પણ
ઉન્નતિ કરવાની સભાવનાથી પરાડ્મુખ રહે છે ૧૮

અવતરણિકા —“તેવા મનુષ્યોનો કોઈ વખતે તો ઉદ્ધાર
અર્થ ભય કે નહિ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમા

તેઓની અર્થાત્ ઇશ્વર વિદ્વેષાઓની અવનતિની પરપરા જે સ્લોકથી દર્શાવે છે—

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્મસારેષુ નરાધમાન્ ॥

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભા નાસુરીપ્તેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ॥

મામપ્રાપ્યૈવ કૌતેય તતો યાત્યધમા ગતિમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—તાન, અહમ્, દ્વિષતઃ, ક્રૂરાન્, સસારેષુ, નરાધમાન્, ક્ષિપામિ, અજસ્રમ્, અશુભાન્, આસુરીષુ, એવ, યોનિષુ; આસુરીમ્, યોનિમ્, આપન્નાઃ, મૂઢાઃ, જન્મનિ, જન્મનિ, મામ્, અપ્રાપ્ય, એવ, કૌન્તેય, તતઃ, યાન્તિ, અધમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—દ્વિષન્તિ इति ते द्विषन्तः तान् द्विषतः-
असुराणां इमाः इति आसुर्यः, तासु आसुरीषु न प्राप्य इति
अप्राप्य.

સમાસાઃ—નરેષુ અધમા इति नराधमाः, तान् नराव-
मान । न शुभाः इति अशुभाः, तान् अशुभान् ।

અન્વય અને અર્થ —દ્વિષત દ્વેષ કરનારાઓ, ક્રૂરાન્ ક્રૂર, નરાધમાન્ પુરુષોમા અત્ય ત હલકા, તાન્ તેમને, અહમ્ હું, અજસ્રમ્ નિરતર, સસારેષુ સસારમા, આસુરીષુ આસુરી, યોનિષુ યોનિઓમા, એવ ८, ક્ષિપામિ ફેંકું છું, એ પ્રમાણે જન્મનિ જન્મ, જન્મનિ જન્મમા, આસુરીમ્ આસુરી, યોનિમ્

યોનિને, આપના પ્રાપ્ત થયેલા, મૂઠા તે મૂઠ લોકો, કૌંતેય હે કૌંતેય, મામ્ મને, અપ્રાપ્ત ન પામતા, એવ જ, તત તેનાથી પણ, અધમામ્ અધમ ગતિમ્ ગતિને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ — દ્વેષ કરનારા, ધાતકી, પુરુષોમા અત્યંત હલકા એવા તેમને હું નિરતર સસારમા આસુરીયોનિઓમા જ ફેરુ છું એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમા આસુરીયોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઠ લોકો, હે કૌંતેય! મને ન પામતા એમજ ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામે છે ૧૬-૨૦

અવતરણિકા — હવે સમસ્ત આસુરીસ પત્તિનો ઉપસ હાર નીચેના 'લોકમા કહે છે જેમા તે આસુરીસ પત્તિના અનંત ભેદો અતર્ગત થઈ જાય છે, જેના પરિહારથી સઘળી આસુરી-સ પત્તિનું મૂલ નષ્ટ થાય છે, અને જે માત્ર બધી અનર્થ-પરપરાનું મૂલ છે, તે જણાવે છે —

ત્રિવિધ નરકસ્યેદં દ્વાર નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રય ત્યજેત્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધમ્, નરકસ્ય, इदम्, દ્વારમ્, નાશ-નમ્, આત્મનઃ, કામઃ, ક્રોધઃ, તથા, લોભઃ, તસ્માત્, એતત્, ત્રયમ્, ત્યજેત્.

વ્યુત્પત્તિઃ—નાશયતીતિ નાશનમ્.

સમાસાઃ—ત્રય વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ ।

અન્વય અને અર્થ — કામ કામ, ક્રોધ ક્રોધ, તથા તથા, લોભ લોભ, इदम् એ, આત્મન આત્માનો, નાશનમ્

નાશ કરનાર ત્રિ ગ્રણુ, નરકસ્ય નરકના, ત્રિવિધમ્ ત્રિવિધ, દ્વારમ્ ધારણુ છે, તસ્માત્ તેથી, એતત્ એ, પ્રયમ્ ગ્રણુનો, ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ —કામ ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો અપ-
શ કરનાર નરકના ગ્રણુ પ્રકારના દ્વાર છે, તેથી આત્મ-
કલ્યાણની ચાહનાવાળાએ એ ગ્રણુનો ત્યાગ કરવો. ૨૧

અવતરણિકા:—આસુરીસ પત્તિના મૂલભૂત એ ગ્રણુ
દોષોના ત્યાગથી કેવુ સુદર સાત્ત્વિક પરિણામ આવે છે,
તે જણાવે છે —

एतैर्विमुक्तः कौतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततो याति परा गतिम् ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—એતૈઃ, વિમુક્તઃ, કૌન્તેય, તમોદ્વારૈઃ, ત્રિભિઃ,
નરઃ, આચરતિ, આત્મનઃ, શ્રેયઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ.

સમાસા:—તમસઃ દ્વારાણિ ઇતિ તમોદ્વારણિ, તૈ તમે દ્વારૈઃ.

અન્યથા અને અર્થ —કૌન્તેય હે કૌતેય, એતે એ, ત્રિભિઃ
ગ્રણુ, તમોદ્વારૈ નરકના દ્વારોથી, વિમુક્ત વિમુક્ત, નરઃ પુરુષ,
આત્મનઃ આત્માના, શ્રેય કલ્યાણને, આચરતિ : આચરે છે,
તત્ અને તેના પરિણામે, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિ-મોક્ષ,
યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! એ ત્રણ નરકના દ્વારોથી વિમુક્ત થયેલો પુરૂષ આત્માના કલ્યાણને આચરી શકે છે, અને તેના પરિણામે અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગતિ-ભોક્ષને પામે છે ૨૨

અવતરણિકા —ઉપર કહેલી એ સઘળી આસુરીસ પત્તિના ત્યાગ અને આત્મકલ્યાણના આચરણમા કારણ શાસ્ત્ર જ છે, શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ અશુભનુ પરિવર્તન અને શુભનુ આચરણ થઈ શકે છે, શાસ્ત્ર સિવાય નહિ, તેથી શાસ્ત્ર-વિધિના ત્યાગથી અનર્થ પ્રસંગનુ વર્ણન કરે છે —

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ॥

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય, વર્તતે, કામ-કારતઃ, ન, સઃ, સિદ્ધિમ્, અવાપ્નોતિ, ન, સુખમ્, ન પરામ્ ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—કારયતીતિ કારઃ શિષ્યતે અનુશિષ્યતે બોધ્યતે અનેન જ્ઞાતઃ અર્થઃ इति શાસ્ત્રમ્ ।

સમાસાઃ—શાસ્ત્રસ્ય વિધિ इति શાસ્ત્રવિધિઃ, તં શાસ્ત્ર-વિધિમ્ । કામસ્યકાર કરણં યથાસ્થાત્તથા इति કામકારતઃ ।

અન્વય અને અર્થ —ય જે પુરૂષ, શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્ર-વેદના ફરમાનને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, કામકારત સ્વેચ્છાનુસાર, વર્તતે વર્તે છે, સ તે, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, અવાપ્નોતિ મેળવતો, ન નથી સુખમ્ સુખને, ન નહિ, પરામ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગતિને, ન નહિ (પામે છે)

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ વેદના ફરમાનને છોડીને સ્વેચ્છા-નુસાર વર્તે છે, તે સિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ-ને વૈરાગ્યજનિત તૃપ્તિને સુખ કે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ-માલ-ને પામતો નથી ૨૩

અનુતરણિકા — ‘ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર કર્મ નહિ કરનારને ચિત્તશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી શુદ્ધિની કામનાવાળાએ વિધિ નિષેધ, તથા કર્તવ્યાકર્તવ્યના પરિજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, શાસ્ત્રની જ સલાહ લેવી જોઈએ, અને તેથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:—

તસ્માच्छાસ્ત્ર પ્રમાણ તે कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

પદ્મચ્છેદ:—તસ્માત્, શાસ્ત્રમ્, પ્રમાણમ્, તે कार्या-कार्यव्यवस्थितौ, જ્ઞાત્વા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્, કર્મ, કર્તુમ્, इह, अर्हसि.

વ્યુત્પત્તિ:—प्रकर्षेण मीयते अनेन इति प्रमाणम् विशेषेण धीयते अनेन इति विधानम्.

સમાસા:—कार्यं च अकार्यं च इति कार्याकार्ये, तयो-विशिष्टा अवस्थितिः इति कार्याकार्यव्यवस्थितिः, तस्या कार्याकार्य-व्यवस्थितौ । शास्त्रेण विधान इति शास्त्रविधान, तेन उक्त इति शास्त्र-विधानोक्तम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તસ્માત્ માટે, તે તારે, કાર્યાકાર્ય-
ઘ્યવસ્થિતૌ કરવા યોગ્ય શુ અને ન કરવા યોગ્ય શુ ? તેનો
નિર્ણય કરવામા, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ છે, કહ આ
કર્મભૂમિમા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ શાસ્ત્રની વિધિ-નિષેધાત્મક આજ્ઞા
વડે કહેલુ, કર્મ કર્મ, કર્તુમ્ કરવાને, અર્હસિ તુ યોગ્ય છે,

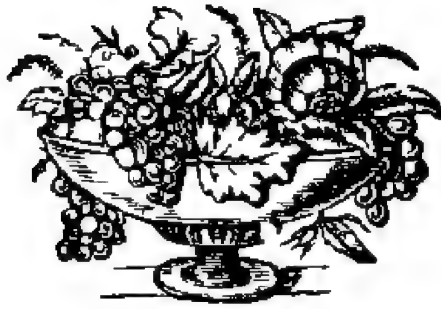
ભાવાર્થઃ—માટે તારે કરવા યોગ્ય શુ અને ન કરવા
યોગ્ય શુ ? તેનો નિર્ણય કરવામા શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવુ
જોઈએ અને આ કર્મભૂમિમા શાસ્ત્રના વિધાનથી કહેવામા
આવેલુ કર્મ જ કરવુ જોઈએ. ૨૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूत्रनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्ण कार्तान्तिक प्रणीत

सान्त्वय बोधिनी टीकोपेतो दैवासुर संरद्वि-

भागयोगो नाम षोडशोऽध्याय ॥

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સત્તરમો.

અવતરણિકા —“ તસ્માચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણતે ’ એ સોળમાઃ
અધ્યાયના અતમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહેલા વચનથી શાસ્ત્ર-
વિધિને છોડીને સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તન કરનારાને જ્ઞાનમા અધિ-
કાર નથી એમ જણાય છે, તેથી શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને પણ,
શ્રદ્ધાથી વર્તનારાઓનો કેવો અધિકાર છે? ” તે જણવાની
ઈચ્છાએ અર્જુન પૂછે છે —

અર્જુન ઉવાચ ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहો रजस्तमः ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. યે, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય,
યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તેષામ્, નિષ્ઠા, તુ, કા, કૃષ્ણ,
સત્ત્વમ્, આહો, રજઃ, તમઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—કર્ષયતીતિ કૃષ્ણઃ, તત્સંબુદ્ધૌકૃષ્ણ.

સમાસાઃ—શાસ્ત્રસ્ય વિધિ ઇતિ શાસ્ત્રવિધિ, ત શાસ્ત્રવિધિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન અર્જુન, ઉવાચ યોદ્યો, યે જે પુરુષો, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતા યુક્ત, પણ, શાસ્ત્ર-વિધિમ્ શાસ્ત્ર વિધિને ઉત્સૃજ્ય (અજ્ઞાનને લીધે જ) છોડીને યજન્તે દેવોને પૂજે છે, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ, તેવામ્ તેમની, નિષ્ઠા નિષ્ઠા, કા કેવી, સત્ત્વમ્ સાત્ત્વિકી આહો અથવા, રજ રાજસી, તામસી કે તામસી

હાવાર્થ —જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોવા છતાં શાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જ માત્ર શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને દેવાદિકોને પૂજે છે, તેમની નિષ્ઠા, હે કૃષ્ણ કેવી સમજવી? સાત્ત્વિકી, રાજસી, કે તામસી? ૧

અવતરણિકા —અર્જુનનો આ સામાન્ય વિષયક પ્રશ્ન હોવાથી તેમાથી કાઈ પણ સુધારો વધારો કર્યા વિના સામાન્ય રીતે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેનો ઉત્તર આપે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિના સા સ્વભાવજા ॥

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તા શૃણુ ॥૨॥

પદચ્છેદઃ—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ. ત્રિવિધા, ભવતિ, શ્રદ્ધા, દેહિનામ્, સા, સ્વભાવજા, સાત્ત્વિકી, રાજસી, ચ, એવ, તામસી, ચ ઇતિ, તામ્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સ્વભાવાત્ જાયતે इति सा स्वभावजा. सत्त्वगुणेन तत्कार्येण मनसावा निर्वृत्ता इति सार्विकी रजोगुणेन तत्कार्येण वा निर्वृत्ता इति राजसी. तमोगुणेन तत्कार्येण वा निर्वृत्ता इति तामसी देहः अस्य अस्तीतिदेही तेषां देहिनाम्.

समासाः—त्रय विधाः यस्याः सा त्रिविधा ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉવાચ યોગ્યા, દેહિનામ્ દેહધારીઓની, સા તે શ્રદ્ધા, સ્વભાવજ્ઞા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની છે, સાર્વિકી સત્ત્વગુણપ્રધાન, રાજસી રજોગુણ પ્રધાન ચ અને તામસી તમોગુણ પ્રધાન, इति એ પ્રમાણે છે, તામ્ તેને શ્રુણુ સાભળ

ભાનાર્થ —શ્રીભગવાન્ યોગ્યા—દેહધારીઓની તે શ્રદ્ધા સ્વભાવથી જ સત્ત્વગુણ પ્રધાન, રજોગુણ પ્રધાન તથા તમોગુણ પ્રધાન એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની છે, હવે તે સંબંધી વિશેષ સાભળ ૨

અવતરણિકાઃ—“શ્રદ્ધાન્વિતો ભૂત્વા આત્મન્યેવાત્માન પश्येत् “તત્ત્વજ્ઞાનીએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને આત્મા વડે આત્માને જોવો” એ વચનથી આત્મદર્શનના સાધનોમા શ્રદ્ધાતુ અતરંગપણુ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેના રાજસિક અને તામસિક એવા ભેદો કેમ હોઈ શકે?” એવી શકાના ઉત્તરમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાક્ટર્મ સંસ્કારજન્ય શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની થાય છે, એમ જણાવે છે—

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ॥

શ્રદ્ધામયોઽય પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાનુરૂપા, સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા, ભવતિ, ભારત, શ્રદ્ધામયઃ, અયમ્ પુરુષઃ, યઃ, યચ્છ્રદ્ધઃ, સઃ, એવ, સઃ.

સમાસાઃ—સત્ત્વેન અનુરૂપા इति સત્ત્વનુરૂપા । શ્રદ્ધા પ્રાચુર્યેણ વિદ્યતે યસ્મિન્ સઃ શ્રદ્ધામય । યા શ્રદ્ધા યસ્યસ યચ્છ્રદ્ધઃ

અન્યથા અને અર્થ —ભારત હે ભારત, સર્વસ્ય સૌની, સત્ત્વાનુરૂપા પોતપોતાના પ્રાકૃત સંસ્કારયુક્ત અતકરણે અતુરપ, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, ભવતિ હોય છે, અયમ્ આ, પુરુષઃ સ સારી એવ, શ્રદ્ધામય શ્રદ્ધામય છે, ય જે, યચ્છ્રદ્ધ જેવી શ્રદ્ધાનો છે, સ તે, સ તે એવ જ છે

ભાવાર્થ —હે ભારત! પ્રાણિમાત્રની પોતપોતાના પ્રાકૃત સંસ્કારયુક્ત અતકરણ મુજબની જ શ્રદ્ધા હોય છે, આ સ સારી એવ શ્રદ્ધામય જ છે, જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાનો હોય, તેવા જ સત્ત્વનો તે ગણાય છે ૩

અનુવર્ણિકા—સાન્વિક સાન્વિક કે તામમિક એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધામાથી મનુષ્ય કરા પ્રજાની વિશેષ શ્રદ્ધાયુક્ત છે, તે જાણવા માટે કાર્યના અનુમાનથી નિર્ણય કહે છે.—

યજન્તે સાન્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્મૃતગણાશ્ચાન્યે યજન્તે તામમા જનાઃ ॥ ૪ ॥

શ્રી ભ ગી ૩૯

પદચ્છેદઃ—યજન્તે, સાત્ત્વિકાઃ, દેવાન્, યક્ષરક્ષાસિ-
રાજસાઃ, પ્રેતાન્, ભૂતગણાન્, ચ, અન્યે યજન્તે, તામસાઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સત્ત્વે નિષ્ઠાઃ ઇતિ સાત્ત્વિકાઃ રજસિ નિષ્ઠાઃ
ઇતિ રાજસાઃ. તમાસિ નિષ્ઠાઃ ઇતિ તામસાઃ

સમાસાઃ—યક્ષાશ્ચ રક્ષાસિ ચ ઇતિ યક્ષરક્ષાસિ, તાનિ
યક્ષરક્ષાસિ । ભૂતાના ગણા ઇતિ ભૂતગણા, તાન્ ભૂતગણાન્ ।

અન્યથા અન્યે અર્થઃ—સાત્ત્વિકા સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો,
દેવાન્ દેવોને, યજન્તે પ્રજે છે, રાજસા રજોગુણનિષ્ઠ
મનુષ્યો, યક્ષરક્ષાસિ યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે, અન્યે બીજા
તામસાઃ તમોગુણનિષ્ઠ જના મનુષ્યો, પ્રેતાન્ પ્રેતોને, ચ
તથા, ભૂતગણાન્ સમ્પન્ન માતૃકાદિ ભૂતગણોને, યજન્તે પૂજે છે

સામાર્થ્યઃ—સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો દેવોને પૂજે છે, રજો-
ગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે, વળી બીજા
તમોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો પ્રેતોને તથા સમ્પન્ન માતૃકાદિ ભૂત-
ગણોને પૂજે છે ૪

અવતરણિકા—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ગુણનિષ્ઠ
મનુષ્યો કર્મથી ઓળખાઈ શકે છે, ત્રણે ગુણમાથી સત્ત્વ-
ગુણનિષ્ઠ મનુષ્ય તો હજારોમા કોઈ એકાદ જ હોય છે,
વિશેષે ડરીને તો પ્રશ્નિયો રજોગુણનિષ્ઠ અથવા તમોગુણનિષ્ઠ
હોય છે, તે કેવી રીતે જાણી શકાય છે તે બે સ્વાકર્ષી
જણાવે છે —

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥

दम्भाहकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥

मा चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—अशास्त्रविहितम्, घोरम्, तप्यन्ते, ये, तप, जनाः, दम्भाहकारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विता, कर्षयन्तः, शरीरस्थम्, भूतग्रामम्, अचेतसः, माम्, च, एव, अन्तः शरीरस्थम्, तान्, विद्धि, आसुरनिश्चयान्.

व्युत्पत्तिः—विशेषेण हितं इति विहितम् सम्यक् युक्ताः इति संयुक्ताः कर्षयन्ति इति ते कर्षयन्तः शरीरे तिष्ठताति शरीरस्थः, तं शरीरस्थम्

समासाः—शास्त्रेण विहितं इति शास्त्रविहितम् । न शास्त्रविहितम् इति अशास्त्रविहितम् । दम्भश्च अहकारश्च इति दम्भाहकारौ, ताभ्यां संयुक्ता इति दम्भाहकारसंयुक्ता । कामश्च रागश्च इति कामरागौ, तयोः बलं इति कामरागबलं, तेन अन्विता इति कामरागबलान्विता । भूतानां ग्राम इति भूतग्रामः, तं भूतग्रामम् । न विद्यते चेतः येषां ते अचेतसः । शरीरस्य अन्तः इति अन्तःशरीरम्, तस्मिन् तिष्ठतीति अन्तःशरीरस्थम् । असुराणां अयं इति आसुरः, आसुरनिश्चयः येषां ते आसुरनिश्चयाः, तान् आसुरनिश्चयान् ।

અન્ય અને અર્થ — કામરાગવલાન્વિતા અભિલાષા તથા આસક્તિના બલથી યુક્ત, દમ્પાહકારસયુક્તા તથા દમ્બ અને અહુકારથી યુક્ત, યે જે, જના મનુષ્યો, અશાસ્ત્રવિહિતમ્ શાસ્ત્રમા નહિ કહેલું, ટોંગમ્ પીડાકર, તપ તપ, તપ્યન્તે આચરે છે અચેતસ અવિવેકીઓ, એમ કરીને, શરીરસ્થમ્ શરીરમા રહેલા, મૃતગ્રામમ્ પૃથ્વ્યાદિ પચમહાભૂતોના સમૂહને, ચ તથા, અન્તઃશરીરસ્થમ્ શરીરની અદર રહેલા મામ્ મને એવ પણ, કર્ષયન્તઃ કૃશ કરતા રહે છે, તાન્ તેમને, આસુગ્નિશ્વપાન્ આસુરી નિશ્ચયવાળા, વિદ્વિ જાણુ

ભાવાથ.—અભિલાષા તથા આસક્તિના બળથી તેમજ દમ્બ અને અહુકારથી યુક્ત જે મનુષ્યો શાસ્ત્રમા નહિ કહેલું પીડાકર તપ આચરે છે, તથા એમ કરીને તે અવિવેકીઓ શરીરમા રહેલા પૃથ્વ્યાદિ પચમહાભૂત સહિત મને પણ કૃશ કરતા રહે છે તેવાઓને તુ આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણુ ૫—૬

અવતરંભિષ્ટા — આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન વિગેરેની ભિન્નતાથી પણ સન્વાદિ ગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો ઓળખી શકાય છે તે વાત નીચેના શ્લોકમા કહે છે —

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિય ॥

યજ્ઞમ્તપસ્તથા દાન તૈષા ભેદમિમ શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—આહારઃ, તુ, અપિ, સર્વસ્ય, ત્રિવિધઃ, ભવતિ, પ્રિયઃ, યજ્ઞઃ, તપઃ તથા, દાનમ્, તૈષામ્, ભેદમ્, ઇમમ્ શ્રુણુ

વ્યુત્પત્તિ:—આદિયતે ઇતિ આહારઃ દીયતે ઇતિ દાનમ્.

અન્યથા અને અર્થ --તુ વળી, જ્યારે હે ભારત, આહારઃ આહાર, અપિ પણ, સર્વસ્ય બધા પ્રાણિઓને, ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારે, પ્રિય. પ્રિય, મંબતિ હોય છે, યજ્ઞ યજ્ઞ, તપ તપ, તથા તેમજ, દાનમ્ દાન, (પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રિય છે,) તેષામ્ તે સઘળાનો, ઇમમ્ આ, ભેદમ્ ભેદ, યજ્ઞ સાંભળ

ભાવાર્થ —વળી હે ભારત! સત્વાદિ ગુણાશ્રયથી આહાર પણ બધા પ્રાણિઓને ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે, તથા યજ્ઞ, તપ તેમજ દાન પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રિય હોય છે હવે તે સઘળાના ભેદ તુ મારી પાસેથી સાંભળ ૭

અવતરણિકા —આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાનના ત્રિવિધ પ્રકારનું વર્ણન નીચેના પદર શ્લોકથી આપે છે, તેમા પ્રથમ આહારનું વર્ણન ત્રણ શ્લોકથી કરે છે --

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ— —આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ, રસ્યાઃ, સ્નિગ્ધાઃ, સ્થિરાઃ, હૃદ્યાઃ, આહારાઃ, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ

વ્યુત્પત્તિ:—વિશેષેણ વર્ધન્તે ઇતિ વિવર્ધનાઃ રસયિતુ ઇચિતાઃ રસ્યાઃ હૃદિ સ્પૃશન્તિ મનોજ્ઞત્વાત્ હૃદ્યાઃ.

સમાસાઃ—આયુશ્ચ સત્ત્વ ચ બલ ચ આરોગ્ય ચ સુખ ચ પ્રીતિશ્ચ ઇતિ આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતય તાસાં વિવર્ધના ઇતિ

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । સાત્ત્વિકસ્ય પ્રિયા ઇતિ
સાત્ત્વિકપ્રિયા ।

અન્વય અને અર્થ — આયુ સત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિ-
વિવર્ધના આયુષ્ય, ઉત્સાહ, શક્તિ, આરોગ્ય, ચિત્ત-પ્રસાદ,
તથા હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનાર, રસ્યા રસિક,
સ્નિગ્ધા ધૃત ઇત્યાદિ રનેહયુક્ત, સ્થિરા ચિરકાલ પર્યંત
શરીરના પોષક, હૃદ્યા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા, આહારા
આહાર, સાત્ત્વિકપ્રિયા સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે

ભાવાર્થ — આયુષ્ય, ઉત્સાહ, શક્તિ આરોગ્ય, ચિત્ત-
પ્રસાદ તથા હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનાર, રસિક,
ધૃત ઇત્યાદિ રનેહયુક્ત, ચિરકાલ પર્યંત શરીરના પોષક
તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યને
પ્રિય હોય છે ૮

કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટાઃ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ.
આહારાઃ, રાજસસ્ય, ઇષ્ટાઃ, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ દહન્તિ ઇતિ વિદાહિનઃ.

સમાસાઃ—કટુશ્ચ અમ્લશ્ચ લવણશ્ચ અત્યુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ
રૂક્ષશ્ચ વિદાહિનશ્ચ ઇતિ તે કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિન ।

દુ સ્વ ચ શોકશ્ચ આમયશ્ચ હિતિ દુ સ્વશોકામયા , તાન્ પ્રકર્ષેન્
યચ્છન્તીતિ દુ સ્વશોકામયપ્રદા ।

અન્યથા અને અર્થ —કટુમ્લઙ્ગવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિન
અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા, અતિ ઉષ્ણ, અતિ
તીખા, અતિ સૂકા, અતિ દાહ કરે તેવા, દુ સ્વશોકામયપ્રદા
દુ ખ શોક અને રોગોને ઉપજાવનારા, આહારા આહારો,
રાજસસ્ય રાજસિક મનુષ્યને, ઇષ્ટા પ્રિય હોય છે

ભાવાર્થ —અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા
અતિ ઉષ્ણ, અતિ તીખા, અતિ સૂકા અને અતિ દાહ કરે
તેવા, તથા દુ ખ શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા આહારો
રાજસિક મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે ૯

યાતયામ ગતરસ પૂતિ પર્યુષિત ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં મોજન તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યાતયામમ્, ગતરસમ્, પૂતિ, પર્યુષિતમ્,
ચ, યત્, ઉચ્છિષ્ટમ્, અપિ, ચ, અમેધ્યમ્, મોજનમ્, તામસપ્રિયમ્.

વ્યુત્પત્તિ'—મેધાય હિત યત્ ઇતિ મેધ્યમ્.

સમાસાઃ—યાત યામઃ પહર યસ્ય તત્ યાતયામમ્ ।
ગત રસ યસ્માત્ તત્ ગતરસમ્ । ચ મેધ્ય ઇતિ અમધ્યમ્ । તમસે
નિષ્ઠા યેષા તે તામસા, તામસાના પ્રિય હિતિ તામસપ્રિયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યાતયામમ્ એક પ્રહર વીતી ગયેલું
ગતરસમ્ સ્વાદ ઉડી ગયેલું, પૂતિ દુર્ગંધવાળું, ચ તથા,

પર્યુષિતમ્ રાત્રિનુ રાપેલુ, ઉચ્છિષ્ટમ્ એડુ, ચ તથા, અપવ્યમ્ અપ-
વિત્ર, યત્ જે, મોજનમ્ ભોજન તે, તામસપ્રિયમ્ તમોગુણી
મનુષ્યને પ્રિય હોય છે

ભાવાથ — એક પ્રહર વીતી ગયેલુ, સ્વાદરહિત, દુર્ગંધ-
યુક્ત, રાત્રિનુ પકવ, ઉચ્છિષ્ટ તથા અપવિત્ર એવુ ભોજન
તમોગુણી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે ૧૦

અવતરણિકા — હવે ત્રિવિધ ગુણોના આશ્રયથી ત્રિવિધ
યજ્ઞોનુ વર્ણન ત્રણ શ્લોકથી કહે છે —

અફલાકાક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યષ્ટવ્યમેવેતિ મન. સમાધાય સ સાત્ત્વિક. ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અફલાકાક્ષિભિઃ, યજ્ઞઃ, વિધિદૃષ્ટઃ, યઃ,
ઇજ્યતે, યષ્ટવ્યમ્, એવ, ઇતિ, મનઃ, સમાધાય, સઃ સાત્ત્વિક..

વ્યુત્પત્તિઃ—યષ્ટુ યજ્ઞે ઇતિ યષ્ટવ્યમ્ સમ્યક્
આધાય ઇતિ સમાધાય

સમાસાઃ—ફલ આકાક્ષ તે ઇતિ ફલાકાક્ષિણ, ન ફલા-
કાક્ષિણ ઇતિ અફલાકાક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાક્ષિભિઃ । વિધિના દૃષ્ટઃ
ઇતિ વિધિદૃષ્ટઃ ।

અન્વય અને અર્થ.—અફલાકાક્ષિભિ ઇલની ઇચ્છારહિત
પુરુષો વડે, વિધિદૃષ્ટ શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિહિત, યષ્ટવ્યમ્
યજ્ઞ કરવો એ પોતાનુ કર્તવ્ય છે, એવ જ, ઇતિ એ પ્રમાણે,

મન મનને, સમાધાય એકાગ્ર કરીને, ય જે યજ્ઞ, ઇજ્યતે કરવામા આવે છે, સ. તે, સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક યજ્ઞ છે

ભાવાર્થ —ફલની ઇચ્છારહિત પુરૂષો વડે, શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિહિત યજ્ઞ કરવો, એ યોતાનુ કર્તવ્ય જ છે, એ પ્રમાણે મનને સ્થિર કરીને જે યજ્ઞ કરવામા આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે ૧૧

અવતરણિકા —રાજસિકયજ્ઞનુ વર્ણન કરે છે --

અભિસધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ॥

ઇજ્યતં ભરતશ્રેષ્ઠ ત યજ્ઞ વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અભિસધાય, તુ, ફલમ્, દમ્ભાર્થમ્, અપિ, ચ, એવ, યત્, ઇજ્યતે, ભરતશ્રેષ્ઠ, તમ્. યજ્ઞમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

સમાસાઃ—દમ્ભાય इद स्यात्तथा इति दम्भार्थम् । भरतानां શ્રેષ્ઠઃ इति भरतश्रेष्ठः तत्सबुद्धौ भरतश्रेष्ठ ।

અન્વય અને અર્થ —ભરતશ્રેષ્ઠ હે ભરતશ્રેષ્ઠ, ફલમ્ ફલને, તુ જ, અભિસન્ધાય ઉદ્દેશીને, ચ તથા, એવ તેમજ, દમ્ભાર્થમ્ ફલની આતર, અપિ જ, ઇજ્યતે જે યજ્ઞ કરવામા આવે છે, તમ્ તે, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, રાજસમ્ રાજસિક, વિદ્ધિ જાણુ

ભાવાર્થ —હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ફલને ઉદ્દેશીને જ તેમજ ફલની આતર જે યજ્ઞ કરવામા આવે છે, તે યજ્ઞને રાજસિક જાણુ ૧૨

અવતરણિકાઃ—તામસિક યજ્ઞનુ વર્ણન કરે છે —

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ॥

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞ તામસ પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—વિધિહીનમ્, અસૃષ્ટાન્નમ્, મંત્રહીનમ્, અદક્ષિણમ્. શ્રદ્ધાવિરહિતમ્, યજ્ઞમ્, તામસમ્, પરિચક્ષતે.

ઠ્યુપત્તિઃ—વિશેષેણ રહિત ઇતિ વિરહિતમ્

સમાસાઃ—વિધિના હીન ઇતિ વિધિહીનઃ, ત વિધિહીનમ્ । ન સૃષ્ટ-મિષ્ટાદિત-અન્ન યસ્મિન્નૂ સઃ અસૃષ્ટાન્નઃ, ત અસૃષ્ટાન્નમ્ । મન્ત્રેઃ હીનઃ ઇતિ મન્ત્રહીનઃ, ત મન્ત્રહીનમ્ । ન દીયન્તે યથોક્ત દક્ષિણઃ યસ્મિન્ સઃ અદક્ષિણઃ, ત અદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધયા વિરહિતઃ ઇતિ શ્રદ્ધાવિરહિતઃ, ત શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ । તમસઃ નિર્વૃત્તઃ ઇતિ તામસઃ, ત તામસમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —વિધિહીનમ્ શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, અસૃષ્ટાન્નમ્ અન્નદાનરહિત, મન્ત્રહીનમ્ મંત્રરહિત, અદક્ષિણમ્ દક્ષિણારહિત, શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ યથા શ્રદ્ધાથી બીલકુલ રહિત યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, તામસમ્ તામસિક યજ્ઞ, પરિચક્ષતે કહે છે,

ભાવાર્થ —શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, અન્નદાન, મંત્ર દક્ષિણા તેમજ શ્રદ્ધાથી બીલકુલ રહિત યજ્ઞને, તામસિકયજ્ઞ કહે છે ૧૩.

અવતરણિકાઃ—હવે સત્ત્વાદિ ગુણ ભેદ વડે ત્રણ પ્રકારના તપ વિષે કહે છે, તેમાંથી પ્રથમ સાત્ત્વિક તપના અગમ્ય કામિક, વાયિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ તપની વ્યાખ્યા ત્રણ શ્લોકથી આપે છે પ્રથમ કામિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે --

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમહિસા ચ શારીર તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્, શૌચમ્, આર્જ-
વમ્, બ્રહ્મચર્યમ્, અહિસા, ચ, શારીરમ્, તપઃ ઉચ્યતે.

વ્યુપત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ જાનન્તિ इति તે પ્રાજ્ઞાઃ. શુચે
ર્ભાવઃ इति શૌચમ્ ક્ષુદ્રો ભાવઃ इति આર્જવમ્ બ્રહ્મણિ ચર્ય
इति બ્રહ્મચર્યમ્ શરીરસ્ય इदં इति શારીરમ્

સમાસાઃ—દેવશ્ચ દ્વિજાશ્ચ ગુરવશ્ચ પ્રાજ્ઞાશ્ચ इति દેવદ્વિજગુરુ
પ્રાજ્ઞાઃ, તેષા પૂજન इति દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ । ન હિંસા इति
અહિંસા.

અન્યથા અને અર્થ —દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, બ્રાહ્મણ,
ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તા ઇત્યાદિનુ પૂજન, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા
જલ ઇત્યાદિથી શરીર શોધન, આર્જવમ્ સરલતા, બ્રહ્મચર્યમ્
વેદાભ્યાસરત રહી પ્રતિષિદ્ધ મૈથુનત્યાગ, ચ અને, અહિંસા
અહિંસા, શારીરમ્ એ સઘળું શરીર સંબધી, તપઃ તપ,
ઉચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —દેવ, બ્રાહ્મણ ગુરુ તથા અન્ય તત્ત્વવેત્તા—
એાનુ પૂજન, મૃત્તિકા, જલ ઇત્યાદિથી શરીર શોધન, સર-
લતા, વેદાભ્યાસરત રહી પ્રતિષિદ્ધ મૈથુનત્યાગ, અને અહિંસા
એ સઘળું શરીર સંબધી તપ કહેવાય છે ૧૪.

અવતરણિકા —હવે વાણીના તપની વ્યાખ્યા આપે છે —

અનુદ્વેગકર વાક્ય સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસન ચૈવ વાઙ્મય તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

પદચ્છેદઃ—અનુદ્વેગકરમ્, વાક્યમ્, સત્યમ્, પ્રિયહિતમ્, ચ, યત્, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્, ચ, એવ, વાઙ્મયમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—ઉદ્વેગં ન કરોતીતિ અનુદ્વેગકરમ્. અભ્યસ્યતે इति अभ्यसनम् વાક્યપ્રાચુર્યેણ પ્રસ્તુતા અસ્મિન્ इति વાઙ્મયં.

સમાસાઃ—પ્રિય ચ સત્ હિત ચ इति પ્રિયહિતમ્.

સ્વાધ્યાયસ્ય અભ્યસનં इति સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્

અન્યથા અને અર્થ—અનુદ્વેગકરમ્ ડોહને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્યમ્ સાચું, ચ તથા, યત્ જે, પ્રિય-હિતમ્ પ્રિય હોવાની સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી, વાક્યમ્ વાક્ય ચ તથા, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ વેદાદિ સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ એવ જ, વાઙ્મયમ્ વાણી સંબધી, તપ. તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે

સાવાર્થ.—ડોહને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્ય, તેમજ જે પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી હોય એવું વાક્ય, તથા વેદોનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ એ જ વાણી સંબધી તપ કહેવાય છે ૧૫

અવતરણિકા —માનસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે:—

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—મનઃ પ્રસાદઃ, સૌમ્યત્વમ્, મૌનમ્, આત્મવિ-
નિગ્રહઃ, ભાવસશુદ્ધિઃ, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ સીદન્તિ इन्द्रियाणि मनश्च अस्मिन्
इति प्रमादः सोमो देवता अस्य इति इदं सौम्यम्, सौम्यस्य
भावः इति सौम्यत्वम्. मुनेः भावः इति मौनम् सम्यक् शुद्धिः
इति सशुद्धिः मनसः इदं इति मानसम्

સમાસાઃ—મનસઃ પ્રમાદઃ इति मनःप्रसादः । आत्मनः विशेषे-
णेण निग्रहः इति आत्मविनिग्रहः भावस्य ह्यस्य सशुद्धिः इति
भावसशुद्धिः

અન્યથા અને અર્થઃ—મન પ્રસાદ ચિત્તની પ્રસન્નતા,
સૌમ્યત્વમ્ અત્યંત શાંતભાવ, મૌનમ્ મૌન, આત્મવિનિગ્રહ
આત્મસયમ, ભાવસશુદ્ધિ અને અત કરણની શુદ્ધિ, इति
એ, માનસમ્ માનસિક, તપ તપ, उच्यते કહેવાય છે

ભાવાર્થ —ચિત્તની પ્રસન્નતા, અત્યંત શાંતભાવ, મૌન,
આત્મસયમ તથા અત કરણની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ
કહેવાય છે ૧૬

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત કાયિક, વાયિક, તથા માનસિક
તપ સન્વાદિ ગુણોના ભેદ વડે કેવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું થાય
છે તે ભેદ જણાવે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક તપની વ્યાખ્યા
કહે છે —

श्रद्धया परया तप्त तपस्तत्रिविध नरैः ॥

अफलाकाक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विक परिचक्षते ॥ १७ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધયા, પરયા, તપ્તમ્, તપઃ તત્, ત્રિવિધમ્, નરૈઃ, અફલાકાદિક્ષિભિઃ, યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—સત્ત્વેન નિર્વૃત્તં ઇતિ સાત્ત્વિકમ્ ન ફલં આકાન્ક્ષન્તે ઇતિ અફલાકાદિક્ષિભિઃ, તૈઃ અફલાકાદિક્ષિભિઃ

સમાસાઃ—ત્રયઃ વિધાઃ यस્ય તત્ ત્રિવિધમ્

અન્યથા અને અર્થ —અફલાકાદિક્ષિભિ ઇલની આકાક્ષા વગરના, યુક્તૈ યોગયુક્ત, નર પુરુષો વડે, પરયા પરમ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, તપ્તમ્ આચરવામા આવેલા, તપ તપને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક તપ, પરિચક્ષતે કહે છે

ભાવાર્થ —ઇલની આકાક્ષારહિત, યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપ્રવક આચરેલા ઉપરોક્ત ત્રિવિધ તપને શિષ્ટવર્ગ સાત્ત્વિક તપ કહે છે ૧૭

અવતરણિકા —રાજસિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે --

સત્કારમાનપૂજાર્થ તપો દંભેન ચૈવ યત્ ॥

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્ત રાજસ ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્, તપઃ, દંભેન, ચ, એવ, યત્, ક્રિયતે, તત્, ઇહ, પ્રોક્તમ્, રાજસમ્, ચલમ્, અધ્રુવમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ ઇતિ પ્રોક્તમ્ રાજસઃ નિર્વૃત્તમ્ ઇતિ રાજસમ્ ચલતીતિ ચલમ્

સમાસાઃ—સત્કારશ્ચ માનશ્ચ પૂજા ચ હતિ સત્કારમાનપૂજાઃ
તાસા અર્થઃ અસ્તિ યસ્ય તત્ સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ । ન ધ્રુવ હતિ
અધ્રુવમ્

અન્વય અત્રે અર્થ —સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ સત્કાર, માનં
તથા પૂજની ખાતર, ચ તથા, દમ્ભેન બાહ્યાડબરની ખાતર,
અથ જ, યત્ જે, તપ તપ, ક્રિયતે કરવામા આવે છે, તત્
તે, રાજસમ્ રજોગુણી, ચક્ષમ્ નાશવત, અધ્રુવમ્ અનિશ્ચિત
ફલદાયક, પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે

ભાવાર્થ —કેવળ સૌકસત્કાર, માન તથા લોક તરફથી
પૂજન પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, તેમજ બાહ્ય આડબરની ખાતર
ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનું જે તપ કરવામા આવે છે, તે તપ
રજોગુણી, નાશવત તથા અનિશ્ચિત ફલદાયક કહેવામા
આવે છે ૧૮.

અત્રતરાણુકાઃ—તામસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે —

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ॥

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—મૂઢગ્રાહેણ, આત્મનઃ, યત્, પીડયા, ક્રિયતે,
તપઃ, પરમ્ય, ઉત્સાદનાર્થમ્, વા, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—તમસઃ નિર્વૃત્ત હતિ તામસમ્

સમાસાઃ—મૂઢશ્ચ સૌ ગ્રાહશ્ચ હતિ મૂઢગ્રાહઃ, તેન મૂઢગ્રાહેણ ।

ઉત્સાદન એવ અર્થ. યસ્ય તત્ ઉત્સાદનાર્થમ્ અથવા ઉત્સાદનસ્ય અર્થ યથાસ્યત્તથા ઇતિ ઉત્સાદનાર્થમ્

અન્ય અને અથ — મૂઢગ્રાહેણ અવિવેકકૃત દુરાગ્રહથી, આત્મન પોતાને પીડયા પીડાથી, ષા અથવા પરસ્પ પાર-કાના, ઉત્સાદનાર્થમ્ વિનાશને માટે. યત્ જે, તપ તપ, ક્રિયતે કરવામા આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, ઉદા-હતમ્ કહેવામા આવેલુ છે

ભાવાર્થ — અવિવેકકૃત દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરીને, અથવા પારકાના વિનાશને માટે જે ઉપરોક્ત ત્રિવિધ તપ કરવામા આવે છે તેને તામસિક તપ કહેવામા આવેલુ છે ૧૬.

અનુત્પત્તિકા — હવે સત્ત્વાદિ ગુણના ભેદ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના દાનનુ વર્ણન કરે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક પ્રકાર કહે છે --

દાતવ્યમિતિ યદ્દાન દીયતેનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—દાતવ્યમ્, ઇતિ, યત્, દાનમ્, દીયતે, અનુપકારિણે, દેશે, કાલે, ચ, પાત્રે, ચ, તત્, દાનમ્, સાત્ત્વિકમ્, સ્મૃતમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—દાતું ઉચિત ઇતિ દાતવ્યમ્

મમાસાઃ—ઉપકારઃ અસ્ય અસ્મીતિ ઉપકારી, ન ઉપકારી ઇતિ અનુપકારી, તસ્યૈ અનુપકારિણે

અન્યથ અને અર્થ — દાતવ્યમ્ આપવું જ જોઈએ, इति એ પ્રમાણે સમજીને, અત્યુપકારિણે પ્રત્યુપકારમા અસમર્થ હોય તેવાને, દશ કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમા, ચ તથા, કાલે ગ્રહણાદિ કાલમા, ચ તથા, પાંચે યોગ્યને યત્ જે દાનમ્ દાન, દીયતે અપાય છે, તત્ તે, દાનમ્ દાનને, સાર્ત્વિકમ્ સાર્ત્વિક, સ્મૃતમ્ કહ્યું છે.

ભાવાર્થ — ‘દાન કરવું એ પોતાનું કર્તવ્ય છે’ એમ સમજીને પોતાના તરફ પ્રત્યુપકારમા અસમર્થ હોય તેવાને, કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમા, સકાતિ ગ્રહણાદિ કાલમા તથા યોગ્યા-યોગ્યનો વિચાર કરીને, જે દાન અપાય છે તે દાનને સ્મૃતિ-ઓએ સાર્ત્વિક કહ્યું છે ૨૦

અવતરણિકા — હવે રાજનિક દાનની વ્યાખ્યા કહે છે —

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તુ, પ્રત્યુપકારાર્થમ્, ફલમ્, ઉદ્દિશ્ય, વા પુનઃ, દીયતે, ચ, પારિક્લિષ્ટમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહૃતમ્

સમાસઃ—પ્રત્યુપકારાય યથા સ્યાત્તથા इति પ્રત્યુપકારાર્થમ્.

અન્યથ અને અર્થ — તુ લિન્ન ક્રમદર્શક, પ્રત્યુપકારાર્થમ્ પ્રત્યુપકારને માટે, વા અથવા, ફલમ્ ફલને, ‘ઉદ્દિશ્ય ઉદ્દેશીને, યત્ જે દાન, પુનઃ કરીને, પારિક્લિષ્ટમ્ ચિત્ત-કલેશયુક્ત, દીયતે અપાય છે, તત્ તે દાન, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદા-હૃતમ્ કહેવાય છે

શ્રી ભ ગી ૪૦

ભાવાથ — પ્રત્યુપકાગ્ની આશાથી, અથવા દાનના ભવિ-
ષ્યત્ ફલની ઇચ્છાથી, જે દાન, ચિત્તના કલેશપૂર્વક અપાય
છે, તે દાન રાજસિક-દાન કહેવાય છે. ૨૧

અવતરણિકા — હવે તામસિક દાનની વ્યાખ્યા કરે છે —

અદેશકાલે યદાન મપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ॥

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અદેશકાલે, યત્ દાનમ્, અપાત્રેભ્યઃ, ચ,
દીયતે, અસત્કૃતમ્, અવજ્ઞાનમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્,

સમાસાઃ—ન દેશ इति અદેશઃ, તસ્મિન્ અદેશે । ન કાલ
इति અકાલ, તસ્મિન્ અકાલે । ન સત્કૃત इति અસત્કૃતમ્

અન્યથા અને અર્થ — અદેશે અપવિત્ર દેશમાં, અકાલે
અયોગ્ય કાલમાં, અપાત્રેભ્ય અયોગ્ય મનુષ્યોને, અસત્કૃતમ્
સત્કારરહિત, ચ તથા, અવજ્ઞાતમ્ નિરસ્કારપૂર્વક, યત્ જે,
દાનમ્ દાન, દીયતે આપવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્
તામસિક દાન, ઉદાહતમ્ કહેવાય છે

ભાવાર્થઃ—અશુચિ દેશમાં, અકાલે, અયોગ્ય મનુષ્યોને,
સત્કારરહિત, તથા અવજ્ઞાપૂર્વક, જે દાન અપાય છે, તે દાન
તામસિક કહેવાય છે ૨૨

અવતરણિકા.— ‘એ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ, તેમજ
દાનના વિવિધ કથનથી સાર્ત્ત્વિકને ગ્રહણ કરવા, અને રાજસિક
તથા તામસિકનો ત્યાગ કરવો, એમ કહ્યું, તેમાં સાર્ત્ત્વિકાદિ

આહારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સારા નરસા પરિણામની આશંકા જેવું કાંઈજ નથી, પણ યજ્ઞ, તપ, તથા દાનના ફલો અદૃષ્ટ, તેમજ અપ્રત્યક્ષ છે, તેથી કદાચ તેમના ફલોનો અભાવ માની લેવામા આવે, તો સાત્ત્વિકગુણાવલંબીઓને તેમજ રજોગુણાવલંબીઓને ફલની વ્યવસ્થામા અનર્થ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે કેાનું શું ફલ છે તે સમજી શકાતું નથી ” તેથી એવા વિષયમાં મતના પરિહાર તથા સદ્વચ્ચતુના પ્રતિપાદન માટે પરમ કૃતજ્ઞાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના ઉપદેશ આપે છે --

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ૐ, તત્ સત્, ઇતિ, નિર્દેશઃ, બ્રહ્મણઃ ત્રિવિધઃ, સ્મૃતઃ, બ્રાહ્મણાઃ, તેન, વેદાઃ, ચ, યજ્ઞાઃ, ચ, વિહિતાઃ, પુરા

વ્યુત્પત્તિઃ—નિર્દેશ્યતે અનેન ઇતિ નિર્દેશઃ વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ.

સમાસાઃ—તિસ્ત્ર વિધા યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ.

અન્વય અને અર્થ —“ ૐ ” ‘ તત્ ’ અને ‘ સત્ ’ ઇતિ એ પ્રમાણે, બ્રહ્મણ બ્રહ્મનો, ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારે, નિર્દેશઃ નામ વ્યવહાર, સ્મૃત સ્મૃતિઓમા કહેવામા આવ્યો છે, તેમ તે ત્રિવિધ બ્રહ્મના નિર્દેશથી, પુરા પૂર્વે, બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણો, વેદા વેદો, ચ અને, યજ્ઞા યજ્ઞો, વિહિતા સંસ્થાપિત છે

ભાવાર્થ — ‘ ૐ તત્ સત્ ’ એ પ્રમાણે પરમબ્રહ્મનો ત્રણ પ્રકારે નામ વ્યવહાર, સ્મૃતિઓમા કહેવામા આવ્યો છે, તે ત્રિવિધ બ્રહ્મ-નિર્દેશથી પૂર્વે બ્રાહ્મણે, વેદો તથા યજ્ઞો સ્મરણયા છે ૨૩

અવતરણિકા — બ્રાહ્મણ, વેદ, તેમજ યજ્ઞોનુ પણ કારણ, અને બ્રહ્મનો નિર્દેશ હોવાથી “ ૐ તત્ સત્ ” એ ત્રણે પદના પ્રાશસ્ત્ય-શ્રેષ્ઠત્વ-નુ દર્શન કરાવે છે —

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ — તસ્માત્, ૐ, इति, उदाहृत्य, યજ્ઞદાનતપઃ-ક્રિયાઃ, પ્રવર્તન્તે, વિધાનોક્તાઃ, સતતમ્, બ્રહ્મવાદિનામ્.

વ્યુત્પત્તિઃ — પ્રકર્ષેણ વર્તન્તે इति પ્રવર્તન્તે, બ્રહ્મ વદિતું શ્રીલિં મસ્ય इति બ્રહ્મવાદી, તેષાં બ્રહ્મવાદિનામ્

સમાસાઃ — યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ તપશ્ચ इति યજ્ઞદાનતપાસિ, તેષા ક્રિયા इति યજ્ઞદાનતપાક્રિયા । વિધાનૈ ઉક્તાઃ इति વિધાનોક્તા ।

અન્વય અને અર્થ — તસ્માત્ તેથી, બ્રહ્મવાદિનામ્ વેદ-વાદીઓની, ૐ इति એ પ્રમાણે ઉદાહૃત્ય બોલીને, વિધાનોક્તા શાસ્ત્રોમા કહેલી, યજ્ઞદાનતપાક્રિયાં યજ્ઞ, દાન, અને તપની ક્રિયાઓ, પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે

ભાવાર્થ : — તેથી વેદવાદીઓની ‘ ૐ ’ એમ બોલીને શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ દાન અને તપની બધી ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે ૨૪

અવતરણિકા:— ઓં ”ને વિનિયોગ કહી હવે “તત્”ને ।
વિનિયોગ કહે છે:—

તદિત્યનભિસધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ॥

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—તત્, ઇતિ, અનભિસંધાય, ફલમ્, યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ,
દાનક્રિયાઃ, ચ, વિવિધાઃ, ક્રિયંતે, મોક્ષકાક્ષિભિઃ

સમાસા:—યજ્ઞાશ્ચ તપાસિ ચ ઇતિ યજ્ઞતપાસિ, તેષા ક્રિયાઃ
ઈતિ યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ । દાનાના ક્રિયા ઇતિ દાનક્રિયા । મોક્ષં
કાક્ષંતે ઇતિ મોક્ષકાક્ષિણ, તૈ મોક્ષકાક્ષિભિ, વિશેષેણ વિધાઃ
યાસા તાઃ વિવિધાઃ

અન્યથા અને અર્થ —તત્ ‘તત્’ એ નામોચ્ચારપૂર્વક,
ઈતિ એમ, ફલમ્ ફલનું, અનભિસંધાય અનુસંધાન નહિ
રાખીને, યજ્ઞતપઃક્રિયા યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ, ચ તથા,
વિવિધા વિવિધ, દાનક્રિયા દાનની ક્રિયાઓ, મોક્ષકાક્ષિભિ
મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારાઓ વડે, ક્રિયંતે કરવામા આવે છે.

ભાવાથ —“ તત્ ” એ નામોચ્ચારપૂર્વક ફલનું અનુ-
સંધાન નહિ રાખીને યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ તેમજ જુદા
જુદા પ્રકારની દાનક્રિયાઓ, મુમુક્ષુઓ વડે કરવામા આવે છે ૨૫

અવતરણિકા:—“ ઓં ” અને “ તત્ ” એ બે શબ્દોનો
વિનિયોગ કહી, હવે “ સત્ ” શબ્દનો વિનિયોગ, બે શ્લોકથી
કહે છે —

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—સદ્ભાવે, સાધુભાવે, ચ, સત્, इति, एतत्, प्रयुज्यते, प्रशस्ते, कर्मणि, तथा, सत्, शब्दः, पार्थ, युज्यते.

व्युत्पत्तिः—प्रकर्षेण युज्यते इति प्रयुज्यते. प्रकर्षेण शस्तं इति प्रशस्तम्, तस्मिन् प्रशस्ते

समासाः—एतः भाव इति सद्भाव, तस्मिन् सद्भावे । साधो भाव इति साधुभावः, तस्मिन् साधुभावे

अन्वय અને અર્થઃ—સદ્ભાવે સત્યભાવમા, ચ અને, સાધુભાવે સાધુભાવમા, સત્ “સત્” इति એમ, एतत् એ, प्रयुज्यते પ્રયોગ કરવામા આવે છે, तथा તેમજ, पार्थ હે પાર્થ પ્રશસ્તે શ્રેષ્ઠ, कर्मणि કર્મમા, सत् “સત્” શબ્દ શબ્દ, युज्यते જોડવામા આવે છે

ભાવાર્થઃ—સત્યભાવમા, અને સાધુભાવમા, તેમજ હે પાર્થ, શ્રેષ્ઠ કર્મમા પણ, “સત્” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે ૨૬

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—यज्ञे, तपसि, दाने, च, स्थितिः, सत्, इति, च, उच्यते, कर्म, च, एव, तदर्थीयम् सत्, इति, एव, अभिधीयते.

समासाः—तेषा अर्थः अस्य अस्तीति तत् तदर्थीयम्

અન્યથા અને અર્થ —યજ્ઞે યજમા, તપસિ તપમા, ચ અને, દાને દાનમા સ્થિતિ સ્થિતિ, સત્ “સત્” इति એમ, ઠચપતે ઠહેવાય છે, ચ તથા, તદર્થાયમ્ તેઓના માટે, એજ, કર્મ કર્મ, સત્ “સત્” इति એ, એજ, અભિગીયત ઠહેવાય છે

ભાવાર્થ —યજ્ઞ, તપ, તથા દાનમા સ્થિતિ “સત્” ઠહેવાય છે, તેમજ યજ્ઞાદિ માટેના જ કર્મો પણ “સત્” એમ જ ઠહેવાય છે ૨૭

અવતરણિકા:—યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ કાર્યોમા શ્રદ્ધા 'જ ખરી વસ્તુ, અને તત્ત્વ છે, શ્રદ્ધાથી રહિત સત્કર્મ કર્મ, અસત્ય એટલે કે વૃથા છે માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત રહેવું જોઈએ, એમ ઉપદેશનો ધ્વનિ નિકળે છે —

अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધયા, હુતમ્, દત્તમ્, તપઃ, તપ્તમ્, કૃતમ્, ચ, યત્, અસત્, इति, ઠચપતે, પાર્થ, ન, ચ, તત્, પ્રેત્ય, નો, ઇહ.

સમાસા:—ન શ્રદ્ધા इति અશ્રદ્ધા, તથા અશ્રદ્ધયા । ન સત્ इति અસત્.

અન્યથા અને અર્થ —અશ્રદ્ધયા શ્રદ્ધા વગર, હુતમ્ હોમેણ, દત્તમ્ આપેણ, તપ્તમ્ આચરવામા આવેણ, તપ તપ, ચ

તથા યત જે કંઈ, કૃતમ્ કરવામા આવેલું હોય તે પાર્થ
હે પાપ, અસત “અસત્” ઇતિ એમ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે
ચ અને, તત્ તે કર્મ, પ્રેત્ય પરલોકમા જઈને, ન નહિ,
इह અથવા આ લોકમા, ના ફલ આપતું નથી

ભાવાર્થ — શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોમાય, અપાય, તપ
કરવામા આવે, અથવા બીજું પણ જે કંઈ કરવામા આવેલું
હોય, તે હે પાર્થ ! “અસત્” એમ કહેવાય છે, અને તે
અશ્રદ્ધાથી થયેલું કર્મ, પરલોકમા અથવા આ લોકમા કંઈ
પણ ફલ આપતું નથી ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तितिकप्रणीत
सान्त्वयबोधिनी टीकोपेतः श्रद्धात्रयविभाग-
योगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય અઠારમો

અવતરણિકા—આ અષ્ટાદશા'યાત્રી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રથમ અ'ધ્યાયમાં ઉપોદ્ધાતિત, તથા બીજા અધ્યાયમાં સૂત્રરૂપે સંગઠિત, તથા બાકીના અધ્યાયોમાં સમાખ્યાત વિષયોના સ પૂર્ણતાથી ઉપસ હાર માટે આ છેલ્લો અધ્યાય શરૂ કરવામાં આવે છે, “ સત્તરમાં અધ્યાયમાં અશ્રદ્ધાથી કરેલું સઘળું વ્યર્થ છે, એમ જણાવ્યું તેમાં ફલની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ શ્રદ્ધા છે તે શ્રદ્ધા ફલ આપનારા કર્મોનું જ અંગ છે, પણ કર્મરહિત-અને ભાવરૂપ ફલ વર્જિત સન્યાસનું અંગ નથી, તેથી શ્રદ્ધા-સાપેક્ષ-કર્મની સરખામણીએ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા વિનાનો સન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે શ્રદ્ધાના ત્રિવિધ વિભાગથી આ સન્યાસમાં ત્રણ ભેદનો સભવ નથી, છતાં ફલ આપનારા કર્મોની માફક જ અતમા પરિણામ સરખું જ આપે છે, એવો તે સન્યાસ, અગર કર્મત્યાગ જ હોય, તો અમારૂં ઇચ્છિત સિદ્ધ છે, કારણ કે ફલસામ્ય થતું હોય તો સાધન-સામ્યની કંઈ જરૂર નથી, અગર કર્મત્મક-કર્મયોગ, અને કર્મત્યાગાત્મક-સન્યાસયોગ એ બન્ને જુદા હોય, તો તેની પરસ્પરની વિલક્ષણતા અવશ્ય વિચારવી જોઈએ ” એવા આશયથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે—

અર્જુન ઉવાચ ।

સન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥

ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સન્યાસસ્ય, મહાબાહો, તત્ત્વમ્ રુચ્ઙા
વેદિતુમ્, ત્યાગસ્ય, ચ, હૃષીકેશ, પૃથક્, કેશિનિષૂદન

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ ન્યાસઃ इति संन्याસઃ, ત
સન્યાસસ્ય

સમાસાઃ—મહાન્તઃ બાહવ યસ્ય સઃ મહાબાહુઃ, તત્
બુદ્ધૌ મહાબાહો । હૃષીકાણા ઈશઃ इति હૃષીકેશઃ, તત્સબુદ્ધૌ હૃષીકે
કેશિ નામાનં દૈત્ય નિષૂદયતીતિ કેશિનિષૂદન, તત્સબુદ્ધૌ કૌશિનિષૂદન

અન્યથા અને અર્થ—મહાબાહો હે મહાબાહો, હૃષીકેશ
ઇન્દ્રિયોના સ્વામિન્, કૌશિનિષૂદન હે કૌશિનામના દૈત્યને હુણ
ભગવન્, સન્યાસસ્ય કર્મ ત્યાગ, ચ તથા, ત્યાગસ્ય કર્મના રૂપ
ત્યાગના, તત્ત્વમ્ તત્ત્વને પૃથક્ જુદુ જુદુ, વેદિતુમ્ જાણવા
ઇચ્છામિ હું ઇચ્છુ છું

બાવાર્થ—હે મહાબાહો! હે હૃષીકેશ! હે કૌશિનિષૂદન
કર્મ ત્યાગ તેમજ ત્યાગના તત્ત્વને હું જુદુ જુદુ જાણવા ઇચ્છુ
અર્થાત્ “ સન્યાસ ” અને “ ત્યાગ ” એ બે શબ્દો “ ધર્મ ” ત
“ પદ ” શબ્દની માફક ભિન્ન જાતીય છે, કિંવા “ બ્રાહ્મણ
“ પરિબ્રાજક ” શબ્દોની માફક સજાતીય એટલે કે એકના બી
અતગેત થઈ જાય તેવા છે? અગર ભિન્ન જાતીય હોય

ત્યાગનું તત્ત્વ સન્યાસથી જુદું જાણવા ઈચ્છુ છું અગર ખન્ને સજાતીય હોય તો અવાન્નર ભેદો માત્ર એકની જ સૂચ્છ વ્યાખ્યાથી જાણવામા આવી શકે, તે જાણવા ચાહું છું

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનનો પ્રશ્ન સામયિક અને ઉચિત છે કારણ કે પહેલાના બધા અધ્યાયોમા જુદે જુદે સ્થળે વપરાયેલા “ ત્યાગ ” અને “ સન્યાસ ” શબ્દની સ્પષ્ટ અલગ વ્યાખ્યા કરવામા આવી નથી, તેથી તેના નિર્ણય માટે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ્યાના કર્મણા ન્યાસ સન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગ પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

પદ્મચેદ:—શ્રીભગવાન્, ઉવાચ. કામ્યાનામ્, કર્મ-
ણામ્ ન્યાસમ્, સંન્યાસમ્, કવયઃ, વિદુઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્,
પ્રાહુઃ, ત્યાગમ્, વિચક્ષણાઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—કામયિતુ યોગ્યં इति કામ્યં, તેષાં
કામ્યાનામ્. વિશેષેણ ચક્ષતે इति વિચક્ષણઃ કલ્પન્તે इति કવયઃ.
સમ્યક્ નિશ્ચયેન અસ્યન્તે રાગદ્વેષાદિ શત્રવઃ યસ્મિન્ સઃ
સંન્યાસઃ તં સંન્યાસમ્ પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ. ત્યજ્યન્તે
સર્વાણિ કર્માણિ યસ્મિન્ સઃ ત્યાગઃ, તં ત્યાગમ્.

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ કર્માણિ ચ इति સર્વકર્માણે, તેષાં
ફલानિ इति સર્વકર્મફલानિ, તેષાં ત્યાગઃ इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ,
તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ —શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવાન્, ઉચ્ચ
બોલ્યા, કામ્યાનામ્ સકામ, કર્મણામ્ કર્મેના, ન્યાસમ્ પરિત્યાગ
કવચ કેટલાક પડિતો, સન્યાસમ્ સન્યાસ, વિદુઃ જાણે
વિચક્ષણા બળી બીજા કેટલાક પડિતો, સર્વકર્મફલત્યાગમ્ બ
કર્મેના ફલોના ત્યાગને, ત્યાગમ્ ત્યાગ, પ્રાહુ કહે છે

હોવાર્થ —શ્રીભગવાન્ બોલ્યા—“ સકામ કર્મેના પા
ત્યાગને જ કેટલાક પડિતો સન્યાસ કહે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક
પડિતો બધા કર્મેના ફલના ત્યાગને જ ત્યાગ-સન્યાસ
કહે છે ” ૨

અવતરણિકા:—ઉપર કહેલા જ બન્ને પક્ષોનો મત કહે છે.

ત્યાજ્ય દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—ત્યાજ્યમ્, દોષવત્, इति એકે, કર્મ, પ્રાહુ
મનીષિણઃ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્, इति, ચ, અ

વ્યુત્પત્તિ:—ત્યક્તું યચિત્ इति ત્યાજ્યમ્ દોષાઃ અ
અસ્તીતિ દોષવત્ પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ મનીષા એ
અસ્તીતિ તે મનીષિણઃ,

સમાસા:—યજ્ઞાશ્ચ દાનાનિ ચ તપાસિ ચ इति યજ્ઞદા
નતપાસિ, તેષા કર્મ इति યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ।

અન્યથા અને અર્થ:—એકે એક, મનીષિણ સાંખ્ય-મ
વાદીઓ, કર્મ સમગ્રકર્મ, દોષવત્ દોષવાળું, હોવાથી ત્યાજ

ત્યાગ કરવા લાયક છે, इति એમ, પ્રાહુ કહે છે, ચ તથા, અપેરે
બીજા મીમાસા મતવાદીઓ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ યજ, દાન અને તપને
અર્થે કરવામા આવતું કર્મ, ત્યાગ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, ન
નથી, इति એમ કહે છે

ભાવાર્થ:—એક સાખ્ય મતવાદીઓ, સમગ્રકર્મ દોષવાળું જ
હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે, એમ કહે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક
મીમાસા મતવાદીઓ, યજ્ઞદાન તથા તપને અર્થે કરવામા આવતું
કર્મ ત્યાગ કરવા લાયક નથી, એમ કહે છે ૩

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે સર્વકર્મ ત્યાગરૂપ ‘સન્યાસ’
એ સાખ્યોનો, અને શાસ્ત્રવિહિત, કરવાલાયક કર્મો, ફક્ત ત્યાગ-
પૂર્વક કરવા, એ મીમાસકોનો મત છે, એમ બન્ને મત કહી હવે
તેમા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે.—

निश्चय शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

પદચ્છેદ:—નિશ્ચયમ્, શ્રુણુ, મે, તત્ર, ત્યાગે, ભરત-
સત્તમ, ત્યાગઃ, હિ, પુરુષવ્યાઘ્ર, ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ

व्युत्पत्तिः—सम्यक् प्रकर्षेण कीर्तित इति सप्रकीर्तितः.

સમાસા:—-મરતેષુ સત્તમઃ इति ભરતસત્તમઃ, તત્ત્વંબુદ્ધૌ
મરતમત્તમ । પુરુષ ધ્યાનૌ વ્યાઘ્રથ્વ इति પુરુષવ્યાઘ્રઃ, તત્ત્વંબુદ્ધૌ
પુરુષવ્યાઘ્ર ।

અન્યથા અને અર્થ:—મરતસત્તમ હે ભરતકુલમા ઉત્તમ,
ત્યાગે ત્યાગ, તત્ર તે વિષયમા, મે મહારા, નિશ્ચયમ્ નિશ્ચય, શ્રુણુ

સાભળ, પુરુષવ્યાઘ હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ, ત્યાગ ત્યાગ, હિ પશુ, ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારના, સપ્રકીર્તિત કહેવામા આવ્યો છે

સાવાર્થ — હે ભરત શ્રેષ્ઠ અર્જુન! ત્યાગના વિષયમા તુ મહારો નિશ્ચય સાભળ હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ! ત્યાગ પશુ સાત્ત્વિકાદિ ગુણોને અંગે ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે ૪

અવતરણિકા — ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, એમ કહી, પહેલા તો ત્યાગના બારમા પોતાનો નિશ્ચિત મત, બે શ્લોકથી જણાવે છે, અને પછી ત્યાગની ત્રિવિધતાનું વર્ણન કરશે:—

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્ય કાર્યમેવ તત્ ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ, ન ત્યાજ્યમ્, કાર્યમ્, એવ, તત્, યજ્ઞઃ, દાનમ્, તપઃ, ચ, એવ, પાવનાનિ, મનીષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિ:—પૂયન્તે ણમિઃ ઇતિ પાવનાનિ.

અન્વય અને અર્થ — યજ્ઞદાનતપ કર્મ યજ્ઞ, દાન, તથા તપને અર્થે કરવામા આવતા કર્મનો, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન નહિ, તત્ તે, કાર્યમ્ અવશ્ય કરવામા આવવું જોઈએ, એવ જ, યજ્ઞ યજ્ઞ, દાનમ્ દાન, ચ અને, તપ તપ, મનીષિણામ્ વિદ્વાનોને, એવ પશુ, પાવનાનિ પવિત્ર કરનારા છે

સાવાર્થ — યજ્ઞ, દાન તથા તપને અર્થે કરવામા આવતા કર્મનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ પણ તે અવશ્ય આચરવા જોઈએ કારણ કે યજ્ઞ, દાન, અને તપ એ વિદ્વાનોને પણ પાવત્ર કરનારા છે ૫

एतान्यपि तु कर्माणि सगं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—એતાનિ, અપિ, તુ, કર્માણિ સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ફલોનિ, ચ, કર્તવ્યાનિ, ઇતિ, મે, પાર્થ, નિશ્ચિતમ્, મતમ્, ઉત્તમમ્

અન્વય અને અર્થ —એતાનિ એ, એવ જ, કર્માણિ કર્મો સદ્ગમ્ આસક્તિ, ચ તથા ફલોનિ ફલેચ્છાને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્તવ્યાનિ કરવા જ નોઈએ, પાર્થ હે પાર્થ, ઇતિ એ, મે મહારો, નિશ્ચિતમ્ નિર્ધારિત, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ, મતમ્ અભિપ્રાય છે

હોવાર્થ —મુમુક્ષુએ એજ કર્મો આસક્તિ તથા ફલની ઈચ્છાને ત્યાગ કરીને અવશ્ય કરવા નોઈએ, હે પાર્થ ! એ મહારો નિર્ધારિત શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે ૬

અવતરણિકાઃ—પહેલા ત્યાગની ત્રિવિધતા, ઠહેવાનું જણાવી આપ્યા હોવાથી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુણાશ્રયાત્ ત્રિવિધ ત્યાગનું વર્ણન કરે છે —

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—નિયતસ્ય, તુ, સંન્યાસઃ, કર્મણઃ, ન, ઉપપદ્યતે, મોહાત્, તસ્ય, પરિત્યાગઃ, તામસઃ, પરિકીર્તિતઃ

વ્યુત્પત્તિ:—નિયમેન યતં ઇતિ નિયતં, તસ્ય નિયતસ્ય
પરિતઃ ત્યાગઃ ઇતિ પરિત્યાગઃ

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, નિયતસ્ય અવશ્ય અનુ-
ષ્ઠેય, કર્મણ કર્મનો, સન્યાસ સમૂહ ત્યાગ, ઉપપદ્યતે યોગ્ય
ન નથી, મોહાત્ અજ્ઞાનથી, તસ્ય અવશ્ય અનુષ્ઠેય કર્મનો,
પરિત્યાગ બીજકુલ ત્યાગ, તામસ તે તામસિક, પરિકીર્તિત
કહેવાય છે

ભાવાર્થ —પરંતુ અધિકારી મુમુક્ષુએ, અવશ્ય અનુષ્ઠેય
કર્મનો સમૂહ ત્યાગ કરવો, એ યોગ્ય નથી જ છતાં કદાચ
અજ્ઞાનથી તે કર્મનો ત્યાગ કરવામા આવે, તો તે ત્યાગ
“તામસિક-ત્યાગ” કહેવાય છે ૭

અવતરણિકા —પ્રસ્તુત રાજસિકત્યાગની વ્યાખ્યા કરે છે —

દુઃસ્વમિત્યેવ ચત્કર્મ કાયક્લેશભયાત્યજેત્ ॥

સ કૃત્વા રાજસ ત્યાગ નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—દુઃસ્વમ્, ઇતિ, એવ, ચત્, કર્મ, કાયક્લેશ-
ભયાત્, ત્યજેત્, સઃ, કૃત્વા, રાજસમ્, ત્યાગમ્, ન, એવ, ત્યાગ-
ફલમ્, લભેત્.

સમાસાઃ—કાયસ્ય ક્લેશઃ ઇતિ કાયક્લેશ, તસ્ય ભયં
ઇતિ કાયદ્વાભય, તસ્માન્ કાયક્લેશભયાત્ । ત્યાગસ્ય ફલ ઇતિ
ત્યાગફલન્ ।

અન્યથા અને અર્થ —કર્મ કર્મ, દુઃસ્વમ્ દુઃખરૂપ, એવ
જ છે, ઇતિ એમ સમજીને, કાયક્લેશભયાત્ શરીરકલેશના

અયથી, યત્ જે જે કર્મને, ત્યજેત્ ઓડે, સ તે મનુષ્ય, રાજસમ્ રાજસિક ત્યાગમ્ ત્યાગ, કૃત્વા કરીને, ત્યાગફલમ્ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનુ ફલ, ન ન, એવ જ, લભેત્ મેળવે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્ય કર્મ દુ ખરૂં જ છે, એમ સમજીને, માત્ર શરીરકષ્ટની ખૂંટથી, જે જે કર્મનો ત્યાગ કરે, તે મનુષ્ય, તે તે કર્મનો રજોગુણાત્મક ત્યાગ કરીને, ચિત્ત-શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનુ ફલ કદાપિ પણ ન મેળવે ૮.

અવતરણિકા —સાત્ત્વિકત્યાગની વ્યાખ્યા કહે છે —

कार्यमित्येष यत्कर्म नियत क्रियतेऽर्जुन ॥

सग त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

પદચ્છેદઃ—કાર્યમ્, ઇતિ, એવ, યત્, કર્મ, નિયતમ્, ક્રિયતે, અર્જુન, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ફલમ્, ચ, એવ, સઃ, ત્યાગઃ, સાત્ત્વિકઃ, મતઃ.

અન્વય અને અર્થ —કાર્યમ્ ફરજ સમજીને કરવું જોઈએ, એવ જ, ઇતિ એમ યત્ જે, નિયતમ્ રોજ નિયમ-પૂર્વક, કર્મ કર્મ, અર્જુન હે અર્જુન, સદ્ગમ્ આસક્તિને, ચ અને, ફલમ્ ફલને, એવ પણ, ત્યક્ત્વા ઓડી દઈને, ક્રિયતે કરવામા આવે છે, સ તે, ત્યાગ ફલેચ્છાના ત્યાગને સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક ત્યાગ, મત માનવામા આવ્યો છે

ભાવાર્થ —પોતાની ફરજ સમજીને, ‘ કરવું જ જોઈએ ’ એમ જે કર્મ, રોજ નિયમપૂર્વક આસક્તિ તેમજ ફલે-
શ્રી બ ગી ૮૧

જાનો પણ ત્યાગ કરીને, કરવામા આવે છે, તે કૃત્તેજાના ત્યાગને, શુદ્ધ સાત્વિકત્યાગ માનેલો છે ૬

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે સાત્વિકત્યાગને કહીને, હવે હોમા અધિકારી મનુષ્ય, જે આમંજિત, અને ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને, નિત્ય કર્મ કરતો રહે છે તેનું અતઃકરણ, ફલની આમંજિતથી નહિત હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ રહે છે, અને નિત્યકર્માથી સદા પામતું વધારે વિશુદ્ધ થતું જાય છે, એ પ્રમાણે સાત્વિકત્યાગના નિર્મલ ફલનું વિવેચન કરે છે -

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે ન નુપજ્જતે ॥

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નમશયઃ ॥૧૦॥

પદચ્છેદ — ન. દ્વેષ્ય, અકુશલમ્, કર્મ, કુશલ, ન, અનુપજ્જત, ત્યાગી, સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ મેધાવી, છિન્નમશયઃ

સમાસાઃ—ન કુશલં इति अकुशलम् । त्यागः अस्य अस्तीति त्यागी । मत्तन सम्यक् आविष्टः इति सत्त्वसमाविष्टः । मेधा अस्य अस्तीति मेधावी । छिन्नः मशयः यस्य स छिन्नमशयः ।

અન્યથા અને અથ — ત્યાગી સાત્વિકત્યાગવાનું મનુષ્ય, સત્ત્વસમાવિષ્ટ સત્ત્વગુણથી જ સારી રીતે વ્યાપ્ત પ્રયેલો છિન્ન-મશય જેના સશયો છેદાઈ ગયા છે તેવો, મેધાવી પ્રજ્ઞવાનું અકુશલમ્ અશુભ-દુઃખાવહ, કર્મ કર્મને, દ્વેષ દ્વેષ કરતો, ન નથી, કુશલે સુખાવહકર્મમા, અનુષ્ઠજ્જતે આસક્તિ રાખતો, ન નથી

ભાવાર્થ —સાત્ત્વિક-ત્યાગવાળો, તેમજ સત્ત્વગુણથી ખૂબ વ્યાપ્ત થયેલો, છિન્નસ શય-પ્રજ્ઞવાન મનુષ્ય, અગુલ હુ ખાવડું-કર્મેનો દેવ કરતો નથી, તેમજ સુખાવડું કર્મેના આસક્તિ રાખતો નથી ૧૦

અવતરણિકા —આ મજાનવાળો મનુષ્ય જ, સર્વ કર્મેનો ત્યાગ કરી રાકે છે કારણ કે સર્વ કર્મેનું મૂલ રાગ અને દ્વેષ, તેને નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય છે પણ એથી વિરૂદ્ધ અના-ત્મજ્ઞ, રાગદ્વેષાદિ દોષોથી નિભ હોઈને સર્વ કર્મેનો ત્યાગ કરી શકવા અસમર્થ હોય છે તે જણાવે છે —

ન हि देहभृता शक्य त्यक्तुं कर्मण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ૧૧ ॥

વ્યુત્પત્તિ:—देहं विधर्तृति देहभृत् तेन देहभृता

સમાસ :—ન શપ યથા સ્ય ત્થા રતિ અગપ : । કર્મણાં ફલ્યાનિ હિતિ કર્મફળ્યાનિ તાનિ ત્યક્તુ શાંચ અસ્ય હાંતિ કર્મફળ્યાગી ।

અન્યથા અને અર્થ —હિ કારણ કે, દેહમૃતા દેહધારી-દેહાભિમાનવાન જીવાત્મા વડે, અશેષત શેષમાત્ર રહિત મમત્ત્વ, કર્મણિ કર્મે, ત્યક્તુમ્ ત્યાગવાને, શક્યમ્ શક્ય ન નથી, ય જે કર્મફલત્યાગી કર્મેના ફલનો ત્યાગ કરે છે સ તે, હુ જ, ત્યગી ત્યાગી રૂતિ એમ, અભિધીયતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —કારણ કે દેહાભિમાનવાન જીવાત્મા, મમત્ત્વ કર્મેનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી જે મનુષ્ય કર્મેના ફલનો ત્યાગ કરે છે, તે જ ખરો ત્યાગી કહેવાય છે ૧૧

અવતરણિકા — ઉપરોક્ત કલત્યાગરૂપ સન્યાસનું કંઈ છે —

અનિષ્ટમિષ્ટ મિશ્ર ચ ત્રિવિધ કર્મણઃ ફલમ્ ॥

મવત્યત્યાગિના પ્રેત્ય ન તુ સન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨

સમાસાઃ—ન દૃષ્ટ્વેતિ અનિષ્ટમ્ । તિન્નઃ ત્રિવિધા યસ્મિન્ ત્રિવિધમ્ । ન વિચિન્ને ત્યાગઃ યેષાં તે અત્યાગિનઃ, તેષાં અત્યાગિનામ્ । સન્યાસઃ વિચિન્ને યેષાં તે સન્યાસિનઃ, તેષાં સન્યાસિનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — કર્મણ કરેલા કર્મોનું, અનિષ્ટ અશુભ, દૃષ્ટમ્ શુભ ચ અને મિશ્રમ્ શુભાશુભ મિશ્રિત-ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, ફલમ્ ફલ અત્યાગિનામ્ કર્મ-ફલનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને, પ્રેત્ય મુખ્ય પછી પણ યવતિ પ્રાપ્ત થાય છે તુ પણ, સન્યાસિનામ્ કર્મના ફલને ત્યાગ કરનાર સન્યાસીઓને, ક્વચિત્ કયાય પણ, પ્રાપ્ત થતું નથી

સાવાર્થ — કરેલા કર્મોનું અશુભ શુભ, અને શુભાશુભ મિશ્રિત, એમ ત્રિવિધ ફલ, કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને મૃત્યુ પછી પણ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કર્મફલને ત્યાગ કરનાર સન્યાસીઓને તો તે કયાય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી ૧૨

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે વાસ્તવિક સન્યાસીઓને કર્મો ત્રિવિધ કળો અસર કરતા નથી, એમ કહી વાસ્તવિક-સન્યાસ

અધિકારમા ખાસ હેતુરૂપ આત્મામા અકર્તૃત્વભાવના જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિચારી, બધા કર્મોમા જે પદાર્થોનું કર્તાપણુ છે, તે વિષે કહે છે —

પચૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિબંધ મે ॥

સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદ:—પચ્ચ, એતાનિ, મહાવાહો, કારણાનિ, નિબંધ, મે, સાંખ્યે, કૃતાંતે, પ્રોક્તાનિ, સિદ્ધયે, સર્વકર્મણામ્.
વ્યુત્પત્તિ:—નિશ્ચયેન બોધ ઇતિ નિબંધ

સમાસા:—જ્ઞાતવ્યા: પદાર્થા: સંખ્યાયન્તે યસ્મિન્ શાસ્ત્રે તત્ સાંખ્ય, તસ્મિન્ સાંખ્યે । કૃતસ્ય (કર્મણ) અન્તઃ પરિસમાપ્તિ-ર્યથ સઃ કૃતાન્તઃ, તસ્મિન્ કૃતાન્તે । સર્વાણિ ચ કર્માણિ ચ ઇતિ સર્વ-કર્માણિ, તેષા સર્વકર્મણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — મહાવાહા હે મહાબાહો, સર્વકર્મ-ણામ્ સમસ્ત કર્મની, સિદ્ધયે સિદ્ધિને માટે, કૃતાન્તે સર્વ કર્મની *પરિસમાપ્તિ જેમા આવી બંધ તેવા, સાંખ્યે સાખ્ય-શાસ્ત્રમા, એતાનિ એ, પચ્ચ પાચ, કારણાનિ કારણોને, મે મારા વચનથી, નિબંધ નિશ્ચયપૂર્વક બંધુ

ભાવાર્થ—હે મહાબાહો ! સમસ્ત કર્મની સિદ્ધિમા, સર્વ કર્મની પરિસમાપ્તિવાળા સાખ્યશાસ્ત્રમા, એ પાચ કારણો તું મારી પાસેથી નિશ્ચયપૂર્વક બંધુ ૧૩

*“ સર્વ કર્માશિલ પાર્યજ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ” ઇતિ વચનાત ।

અવત લિપ્ત — ઉપરોક્ત પાચ કારણોની ગણતરી કરાવે છે

અધિષ્ઠાન તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪

પદચ્છેદઃ—અધિષ્ઠાનમ્, તથા, કર્તા, કરણમ્, પૃથગ્વિધમ્, વિવિધાઃ, ચ પૃથક્, ચેષ્ટાઃ, દૈવમ્, ચ, એવ, અત્ર પંચમમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—અધિ નિષ્ઠાન્તિ અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્ કરોતીતિ કર્તા । ક્રિયત અનેન इति કરણમ્ । પૃથગ્ વિધ यस્ય તત્ પૃથગ્વિધમ્. પૃથગ્ભૂતાઃ ચેષ્ટાઃ इति પૃથક્ચેષ્ટ :

અન્યથા અને અર્થ —અધિષ્ઠાનમ્ ઇન્દ્રિયા, દેવ, સુખ, દુઃખાનાદિનુ આશ્રયભૂત શરીર, તથા તથા, કર્તા ઉપાધિલક્ષ્ય ચોક્તા, ચ અને, પૃથગ્વિધમ્ જુદા જુદા પ્રકારની કરણ ઇન્દ્રિયો, ચ તથા, વિવિધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, ચેષ્ટા ક્રિયાઓ ચ તથા, અત્ર કર્મોની સિદ્ધિના કાર્યમા, પંચમમ્ પાચમું દૈવ ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોની અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓ છે

સામાર્થ —શરીર, કર્તા, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ, અને પાચમું દૈવ-ચક્ષુ ઇત્યાદિ અભિમા આદિત્યાદિ દેવતાઓ, એ પાચે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમા ખાસ કરણો છે ૧૪

અન્યતરલિપ્ત —એ પ્રમાણે એ પાચે પદાર્થોનું સ્વરૂપ જોઈ સર્વ કર્મહેતુત્વ કહે છે —

શરીરવાદ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભે નરઃ ॥

ન્યાય્ય વા વિપરીતં વા પચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરવાદ્મનોભિ., યત્, કર્મ, પ્રારમ્ભે, નરઃ, ન્યાય્યમ્, વા, વિપરીતમ્, વા, પચ્ચ, એતે, તસ્ય, હેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ન્યાયાત્ અનપેત इति ન્યાય્યમ્. પ્રવર્ધેણ આરમ્ભે હતિ પ્રારમ્ભે

સમાસાઃ—શરીર ચ વાકુ ચ મનશ્ચ હતિ શરીરવાદ્મ-
નાસિ, તૈઃ શરીરવાદ્મનોભિ ।

અન્ય અને અર્થઃ—શરીરવાદ્મનોભિ શરીર, વાણી અને મનવડે, ન્યાય્યમ્ ધર્મ્ય, વા અથવા, વિપરીતમ્ અધર્મ્ય, વા પાદપૂરણાર્થ, યત્ જે, કર્મ કર્મ, નરઃ મનુષ્ય, પ્રારમ્ભે આરભે છે એત એ, પચ્ચ પાચ, તસ્ય તે કર્મના, હેતવ કારણે છે

ભાવાર્થઃ—શરીર, વાણી તથા મનવડે, ધર્મ્ય, કે અધર્મ્ય, જે કઈ કર્મ મનુષ્ય આરભે છે, તે સઘળા કર્મમા ઉપરોક્ત પાચવસ્તુઓ જ કારણ છે ૧૫

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાતાદિ વસ્તુઓનું ક્રિયા ઓમા કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરી, આત્માને કર્તાપણું છે જ નહિ ઈત્યાદિ કહે છે —

તત્રૈવ સતિ કર્તાર માત્માન કેવલ તુ યઃ ॥

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, એવમ્, મતિ, કર્તારમ્, આત્માનમ્
કેવલમ્, તુ, યઃ, પશ્યતિ, અકૃતબુદ્ધિવાન, ન, મઃ, પશ્યતિ
દુર્મતિઃ.

ન્યુત્પત્તિઃ—કરોતીતિ કર્તા, ત કર્તારમ્

સમાસાઃ—ન કૃતાં હિતિ અકૃતા અકૃતાં ચાસૌ બુદ્ધિઃ
હિતિ અકૃતબુદ્ધિ, અકૃતબુદ્ધે માવ હિતિ અકૃતબુદ્ધિવમ્, તસ્મા
અકૃતબુદ્ધિવાત્ । દુષ્ટા મતિઃ યસ્ય સઃ દુર્મતિઃ ।

અન્વય અને અથ —તત્ર ક્રમોમા એવમ્ એ પ્રમાણે—યથેક
પાત્ર હેતુઓથી જ નિર્વૃત્તિ સતિ થતી હોવા છતાં, જે મનુષ્ય
અકૃતબુદ્ધિવાત્ અસરકારી બુદ્ધિવડે, કેવલમ્ શુદ્ધ-નિરૂપાધિ
આત્માનમ્ આત્માને, પોતાને કર્તારમ્ કર્તા, પશ્યતિ બુદ્ધિ છે
દુર્મતિઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, સ તે પુરુષ, પશ્યતિ ખરી રીતે
જેતો, ન નથી

ભાવાર્થ —એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પાત્ર હેતુઓથી
ક્રમોની નિર્વૃત્તિ થતી હોવા છતાં, જે મનુષ્ય અસરકારી બુદ્ધિ
વડે, શુદ્ધ, નિરૂપાધિક આત્માને જ કૃતા તરીકે બુદ્ધિ છે, તે મદ્વી
બુદ્ધિવાળો પુરુષ ખરી રીતે જેતો નથી ૧૬

અવતરણિકા —શુભ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે વાસ્તવિક જો
શકે છે, તેનું વર્ણન કરે છે—

યસ્ય નાહકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ॥

હત્વાપિ સ ઇમૌલ્લોકાન્ન હતિ ન નિબધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા અતે અર્થ —યસ્ય જેને અહકૃત ' હુ કર્તા છુ ' એવી જાતનો ભાવ અભિપ્રાય, ન નથી, તથા યસ્ય જેની, બુદ્ધિ બુદ્ધિ-અ ત.કરણ, -લિપ્યતે લેખાતી, ન નથી સઃ તે પુરૂષ, શ્માન્ આ, લોકાન્ લોકોને, હત્વા હણીને, અપિ પણ, હન્તિ હણતો, ન નથી, નિબ્ધયતે તેના ધર્માધર્મરૂપી ફલવડે બધાતો, ન નથી

ભાવાર્થ —જે મનુષ્યને ' હુ કર્તા છુ ' એવી જાતનો અભિપ્રાય નથી, તેમજ કર્મ કરતો હોવા છતાં જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે પુરૂષ આ લોકોનો નાશ કરીને પણ નાશ કરતો મનાતો નથી, તેમજ અહુ ભાવ તથા ફલાસક્તિ શન્ય હોવાથી ધર્માધર્મરૂપી ફલવડે બધાતો પણ નથી ૧૭

અવતરણિકા—ઉપરના શ્લોકોમા આત્માને કર્તાપણુ અથવા ફલસ બધ નથી એમ કહ્યું, તેજ વાતનુ ઉપપાદન કરવા કમેનિઃ પ્રવર્તક વસ્તુ સંગ્રહ કહે છે—

જ્ઞાન જ્ઞેય પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

વ્યુ પત્તિઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાતુ ઉચિત્ જ્ઞેયમ્ પરિ જાનાતીતિ પરિજ્ઞાતા. ચોદયન્તે અનયા ઇતિ ચોદના. સંગૃહ્યતે અસ્મિન્ ઇતિ સંગ્રહઃ. ક્રિયતે અનેન ઇતિ કરણમ્. ક્રિયત ઇતિ કર્મ

સમાસાઃ—તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્યાઃ સા ત્રિવિધા । કર્મણા ચોદના ઇતિ કર્મચોદના । પ્રયઃ વિધા યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । કર્મણા સંગ્રહ ઇતિ કર્મસંગ્રહ ।

અન્યથા અને અર્થ — જ્ઞાનમ્ જે વડે જાણી શકાય તે—જ્ઞાન-
જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક, પરિજ્ઞાતા ઉપાધિ લક્ષણ-અવિદ્યા કલ્પિત
શોકતા, ત્રિવિધા એ ત્રણ પ્રકારે, કર્મવોદના કર્મોની પ્રેરણા
કરાનાર ત્રિપુટી છે કરણમ્ શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો, તથા બુદ્ધિ
ઇત્યદિ વર્મ કર્તાની પરમ ઇન્સિત ક્રિયા કર્તા કર્મોનો વ્યાપાર
કરાવનાર, ઇતિ એ પ્રમાણે ત્રિવિધ ત્રિવિધ, કર્મસંગ્રહ કર્મોનો
આશ્રય છે અર્થાત્ તે ત્રણના યોગથી જ ક્રિયા થઈ શકે છે

ભાવાર્થ — જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ઉપાધિ લક્ષણ, અવિદ્યાકલ્પિત
શોકતા, એ ત્રિપુટીજ કર્મોમા પ્રેરક છે, અને બાહ્યાભ્યન્તર
ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ, કર્મ, અને કર્મોનો વ્યાપાર કરાવનાર કર્તા
એ ત્રિવિધ કર્મોનો સંગ્રહક વર્ગ અર્થાત્ ક્રિયાનો આશ્રયભૂત
વર્ગ છે ૧૮

અવતરણિકા — હવે જ્ઞાન, કર્મ, અને ક્રિયા-પ્રવર્તક સર્વે
શુણ્યાત્મક હોઈને, સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણોના ભેદ
પ્રમાણે તેમના ભેદનું વર્ણન કરે છે—

જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવન્છુગુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, કર્મ, ચ, કર્તા, ચ, ત્રિધા, એવ,
ગુણભેદતઃ, પ્રોચ્યતે, ગુણસંખ્યાને, યથાવત્, શ્રુગુ, તાનિ, અપિ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ ઉચ્યતે ઇતિ પ્રોચ્યતે ।

સમાસાઃ—ગુણા સમ્યક્ કાર્યભેદેન સંખ્યાયન્તે પ્રતિપાદ્યન્તે

અસ્મિન્નુ ઇતિ ગુણ-સૂચન-સારૂપશાસ્ત્ર નાસ્મિન્ ગુણસૂચનને । ગુણના મેદૈઃ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ ગુણમેદતઃ ।

અન્વય અને અર્થ — જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, કર્મ કર્મ, ચ અને, કર્તા કર્તા, એ ગુણસૂચનને કપિલકૃષિના સાખ્યશાસ્ત્રમા, ગુણમેદતઃ સાત્ત્વિકાદિ ગુણોની ભિન્નતાથી, ત્રિગ ત્રણ પ્રકારે, એવ જ, પ્રોચ્યતે કહેવામા આવે છે, તાનિ તેમને, અપિ પણ યથાવત્થ યથાર્થ રીતે, શ્રુણુ સામળ

ભાવાર્થ — જ્ઞાન કર્મ અને કર્તા એ કપિલકૃષિના સાખ્ય શાસ્ત્રમા, સાત્ત્વિકાદિ ગુણોની ભિન્નતાથી ત્રણ પ્રકારના જ કહેવામા આવે છે, તેમને પણ તુ યથાર્થ રીતે સામળ ૧૯

અવતરણિકાઃ—હવે પહેલા જ્ઞાનની ત્રિવિધતા વિષે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે—

સર્વભૂતેષુ યેનૈક ભાવમવ્યયમીક્ષતે ॥

અવિભક્ત વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતેષુ, યેન, એકમ્, ભાવમ્, અવ્યયમ્, ઈક્ષતે, અવિભક્તમ્, વિભક્તેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, સાત્ત્વિકમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—ન વ્યેતિ ઇતિ અવ્યયઃ, તં અવ્યયમ્. । વિશેષેણ ભક્તં ઇતિ વિભક્ત, તેષુ વિભક્તેષુ. સત્ત્વન નિર્વૃત્ત ઇતિ સાત્ત્વિકમ્.

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ ઇતિ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । ન વિભક્ત ઇતિ અવિભક્તઃ, ત અવિભક્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યેન જે જ્ઞાનવડે, વિમક્તેષુ પ્રતિ શરીર-ભિન્ન, સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણિમા, અવ્યયમ્ અવિનાશી, અવિમક્તમ્ અવિલક્ષ્ય એકમ્ એક જ, માત્રમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, ર્જ્ઞાતે જોઈ શકે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક જ્ઞાન, વિદ્ધિ જાણુ

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાનવડે મનુષ્ય પ્રતિ શરીરભિન્ન, પ્રાણિ માત્રમા અવિનાશી, અવિલક્ષ્ય, એકજ-સમાન-પરમાત્મતત્ત્વને જોઈ શકે છે, તે જ્ઞાનને તુ સાત્ત્વિક જાણુ ૨૦

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓના ગ્રહણ કરવાલાયક સાત્ત્વિક જ્ઞાન વિષે કહી, હવે તદ્વાદીઓના ત્યાગ કરવાલાયક રાજસિક જ્ઞાન સ બન્ધે કહે છે —

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ॥

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાન વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—પૃથક્ત્વેન, તુ, યત્ જ્ઞાનમ્, નાનાભાવાન્, પૃથગ્વિધાન, વેત્તિ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તત્ જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

અન્વય અને અર્થ:—તુ પણ યત્ જે જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સર્વેષુ સર્વ, ભૂતેષુ પ્રાણીઓમા, પૃથક્ત્વેન પ્રતિ શરીર ભિન્ન, નાનાભાવાન્ અનેક પ્રકારના ભાવોને, પૃથગ્વિધાન્ પૃથક્ પ્રકારના, વેત્તિ જાણે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, રાજસમ્ રાજસિક, વિદ્ધિ જાણુ

ભાવાર્થ —જે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણિમા પ્રતિ શરીર ભિન્ન

અનેક પ્રકારના ભાવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બાણે છે, તે જ્ઞાનને તુ રાજસિક બાણ ૨૧

અપતરણિકા —તામસિક જ્ઞાન વિષે કહે છે —

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પ ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તુ કૃત્સ્નવત્, એકસ્મિન્, કાર્યે, સવતમ્, અહૈતુકમ્, અતત્ત્વાર્થવત્, અલ્પમ્, ચ, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—કૃત્સ્નં ઇવ ઇતિ કૃત્સ્નવત્.

સમાસાઃ—હેતુઃ અસ્ય અસ્વીતિ હૈતુકમ્ ન હૈતુક, ઇતિ અહૈતુકમ્ । તત્ત્વસ્ય અર્થ ઇતિ તત્ત્વાર્થ, તત્ત્વાર્થઃ ઇવ ઇતિ તત્ત્વાર્થવત્, ન તત્ત્વાર્થવત્ ઇતિ અતત્ત્વાર્થવત્ ।

અન્યથા અને અર્થ —તુ ભિન્નક્રમદર્શક, યત્ જે જ્ઞાન, એકસ્મિન્ એક જ, કાર્યે કાર્ય—વસ્તુ કે પદાર્થ મા અહૈતુકમ્ હેતુ વિના પણ કૃત્સ્નવત્ સપૂર્ણની માફક, સક્તમ્ આસકત હોય, અતત્ત્વાર્થવત્ તાત્પર્યરહિત, ચ અને, અલ્પમ્ ધુદ્ધ હોય, તત્ તે જ્ઞાન, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહતમ્ કહેવાયેલું છે

ભાવાર્થ.—જે જ્ઞાન એક જ કાર્ય વસ્તુ કે પદાર્થ મા આસ હેતુ વિના પણ, સપૂર્ણની માફક, આસકત રહે છે, તથા જે તાત્પર્યરહિત અને ધુદ્ધ છે, તે જ્ઞાનને તામસિક-જ્ઞાન કહેલું જે ૨૨

અવતરણિય — જ્ઞાનની ત્રિવિધતા કહી હવે કર્મની ત્રિવિધતામા પ્રથમ સાત્ત્વિક કર્મ વિષે કહે દે:—

નિયતં સંગરહિત મગગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેપ્સુના કર્મં યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—નિયતમ્ સદ્ગરહિતમ્ અગગદ્વેષતઃ, કૃતમ્, અફલપ્રેપ્સુના, કર્મ, યત્, તત્, સાત્ત્વિકમ્, ઉચ્યતે

વ્યુત્પત્તિઃ—નિયમન યત્ત્વેતિ નિયતમ્. સજ્યન્તે માણિનઃ મનનંતિ સદ્ગઃ

સમાસઃ—સદ્ગરહિતમ્ એતિ સદ્ગરહિતમ્ । મગશ્ચ દ્વેષશ્ચ એતિ મગદ્વેષ, નામ્ના યથાસ્થાત્તમા એતિ મગદ્વેષતઃ, ન મગદ્વેષત્ એતિ અમગદ્વેષઃ । ફલ પ્રવેષ । પ્રેપ્સુનેતિ ફલપ્રેપ્સુ, ન ફલપ્રેપ્સુઃ એતિ અફલપ્રેપ્સુઃ, તત્ત્વ અફલપ્રેપ્સુના ।

અન્ય અને અર્થ — નિયતમ્ નિત્ય, સદ્ગરહિતમ્ અભિ-
માનરહિત, અમગદ્વેષત્ મગ અને દ્વેષી રહિત, અફલપ્રેપ્સુના
ફલની ઇચ્છા નહિ કરનારને હાથે યત્ જે કર્મ, કર્મ કર-
વામા આવ્યું હોય, તત્ તે, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, ઉચ્યતે
કહેવાય છે

ભાવાર્થ — રોજ નિયમપૂર્વક, અભિમાન, આસક્તિ
અથવા દ્વેષના લેશથી પણ રહિત, ફલની ઇચ્છા નહિ કર-
નાર મનુષ્યને હાથે જે કર્મ કરવામા આવ્યું હોય તે કર્મ
સાત્ત્વિક કહેવાય છે ૨૩

અવતરણિકા:—સાત્ત્વિક કર્મ વિષે કહીને હવે રાજસિક કર્મની વ્યાખ્યા આપે છે —

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે બહુલાયાસ તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—યત્ તુ કામેષ્વના, કર્મ, સાહંકારેણ, વા, પુનઃ, ક્રિયતે, બહુલાયાસમ્, તત્ રાજસમ્, ઉદાહતમ્ ।

વ્યુત્પત્તિ:—કામાન્ ઇષ્યતીતિ કામેષ્વનઃ, તેન કામેષ્વના.

સમાસા:—અહકારેણ સન્નિતં इति સાહકાર, તેન સહં કારેણ । બહુઞ્ચ શ્વાસૌ આયાસશ્ચ इति બહુલાયાસઃ, બહુલાયસન નિર્વર્ત્ય इति બહુલાયાસમ્ ।

અન્યથ અને અથ:—તુ એથી ઉલટું, યત્ જે, કર્મ કર્મ કામેષ્વના ફલ ઇચ્છનાર મનુષ્ય વડે, અહંકારેણ અહંકારપૂર્વક, વા અથવા, બહુલાયાસમ્ ધણા જ શ્રમથી, પુનઃ પાદાર્થ ક્રિયતે કરવામા આવે છે, તત્ તે કર્મ, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહતમ્ કહેવાય છે

ભાવાર્થ:—એથી ઉલટું જે કર્મ ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યને હાથે, અહંકારપૂર્વક, અથવા ધણા જ આયાસથી કરવામા આવે છે, તે કર્મ રાજસિક કહેવામા આવે છે ૨૪,

અવતરણિકા —તામસિક કર્મ વિષે કહે છે —

અનુવધ ક્ષય હિસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અનુવન્ધમ્, ક્ષયમ્, હિસામ્, અનવેક્ષ્ય, ચ, પૌરુષમ્, મોહાત્, આરમ્બ્યતે, કર્મ, યત્, તત્, તામસમ્, મુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—અનુવન્ધ્યતે इति अनुबन्धः, ત અનુવન્ધમ ન અવેક્ષ્ય इति अनेवेक्ष्य પુરુષસ્ય ભાવઃ इति पौरुषम्.

અન્ય અને અર્થ —અનુવન્ધમ્ ભવિષ્યમા પરિણામ, ક્ષયમ્ શક્તિ અથવા વિત્તવ્યય, હિસામ્ પારકાને થનારી ખીડા, ચ અને, પૌરુષમ્ પોતાનું સામર્થ્ય, અનવેક્ષ્ય ઇત્યાદિ વિચાર કર્યા સિવાય, મોહાત્ મોહથી, યત્ જે, કર્મ કર્મ, આરમ્બ્યતે આરભવામા આવે છે, તત તે, તામસમ્ તામસિક, મુચ્યતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —ભવિષ્યમા પરિણામ, શક્તિ કે દ્રવ્યવ્યય, પારકાને થનારી ખીડા, અને પોતાનું સામર્થ્ય, ઇત્યાદિનો વિચાર કર્યા સિવાય, મોહથી જે કર્મ આરભવામા આવે છે તે તામસિક કહેવાય છે ૨૫

અનુવન્ધિકાઃ—એ પ્રમાણે કર્મની ત્રિવિધતા કહી હવે સાત્ત્વિકાદિ ગુણભેદ વડે કર્તાની ત્રિવિધતા કહે છે તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક-કર્તાના લક્ષણો કહે છે —

મુક્તસર્ગોઽનહવાઙી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધ્યમિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ૨૬॥

પદચ્છેદઃ—મુક્તમજ્જઃ અનહવાદા, ધૃત્યુત્સાહસમ-
ન્વિતઃ, સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ, નિર્વિકારઃ, કર્તા, સાત્ત્વિકઃ, ઉચ્ચતે.

સમાસાઃ—મુક્તઃ પરિત્યક્ત મજ્જ યેન સ મુક્તમજ્જ ।
'અહમ્' ઇતિ વદિતુ શીલ અસ્ય ઇતિ અહવાદો, ન અહવાદો ઇતિ
અનહવાદો । ધૃતિશ્ચ ઉત્સાહશ્ચ ઇતિ ધૃત્યુત્સાહૌ, તાભ્યાં સમ્યક્
અન્વિત ઇતિ ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । મિદ્ધિશ્ચ અમિદ્ધિશ્ચ ઇતિ સિદ્ધચ-
સિદ્ધો, તયો સિદ્ધચસેદ્ધયોઃ । નિર્ગતઃ વિકાર યસ્માત્ સ નિર્વિ-
કાર । કરોતીતિ કર્તા.

અન્યથા અને અર્થ —મુક્તમજ્જ આસક્તિરહિત, અનહ-
વાદો અહ કારના લેશથી પણ મુક્ત ધૃત્યુત્સાહસમન્વિત ધીરજ
અને ઉત્સાહથી યુક્ત સિદ્ધચસિદ્ધયો નિદ્ધિ તેમજ અસિદ્ધિમા,
નિર્વિકાર હર્ષશોકાદિ વિકારરહિત, કર્તા કાર્ય કરનાર, સાત્ત્વિક
સાત્ત્વિક કર્તા ઉચ્ચતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ —આસક્તિ તેમજ અહ કારના લેશથી મુક્ત,
તથા ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, સિદ્ધિ તેમજ અસિદ્ધિમા,
હર્ષશોકાદિ વિકારરહિત કર્તા, સાત્ત્વિકકર્તા કહેવાય છે ૨૬-

અનનરણિકાઃ—રાજસિક કર્તાના લક્ષણો કહે છે —

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુ લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—રાગી, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ, લુબ્ધઃ, હિંસાત્મકઃ,
અશુચિઃ, હર્ષશોકાન્વિતઃ, કર્તા, રાજસઃ, પરિકીર્તિતઃ.

શ્રી. મ. ગી ૧૮

વિષાદઃ અસ્ય અસ્તીતિ વિષાદી. દીર્ઘ સૂત્રયિતું શીલ અસ્ય
ઈતિ દીર્ઘસૂત્રી. ન યુક્તઃ ઇતિ અયુક્તઃ.

અન્વય અને અર્થ — અયુક્ત અસાવધાન, પ્રાકૃત અત્યંત
અસ સ્ફુટ બુદ્ધિવાળો. સ્તબ્ધ ઉદ્ધત-અનમ્ર-, શઠ માયાવી,
નૈષ્ઠકૃતિક પરવૃત્તિઠેક, બલસઃ આળસુ વિષાદી નિરતર
અસ તુષ્ટ સ્વભાવવાળો, જ તથા દીર્ઘસૂત્રી વિચારેમા જ
કામને લખાવ્યા કરનાર, વર્તા કર્તા, તાપસઃ તામસિક, ઉચ્ચકે
કહેવાય છે

ભાસાર્થ — અસાવધાન અત્યંત અમ સ્ફારી બુદ્ધિવાળો,
ઉદ્ધત, માયાવી, પરવૃત્તિઠેક, આળસુ નિરતર અમ તુષ્ટ,
તથા દીર્ઘસૂત્રી કર્તા, નમોગુણી કર્તા કહેવાય છે ૮

અવતરણિયા — એ પ્રમાણે જ્ઞાન કર્મ, અને કર્તાના
વિવિધ ભેદો કહી હવે બુદ્ધિ, તથા ધૃતિના ભેદો કહેવા વિષે
ભગવાન્ ઉપોદ્દ્યાત કરે છે —

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શ્રુણુ ॥

પ્રોચ્યમાનમશષેણ પૃથક્ત્વેન ધનજય ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધેઃ મેદમ્, ધૃતેઃ, ચ, એવ, ગુણતઃ,
ત્રિવિધમ્, શ્રુણુ, પ્રોચ્યમાનમ્, અશષેણ, પૃથક્ત્વેન, ધનજય ।

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રશ્નર્થેણ ઉચ્યતે ઇતિ પ્રોચ્યમાનમ્

સમાસાઃ—ગુપૈ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ ગુણત । ન શેષઃ
ઈતિ અંશેષઃ, તેન અંશેષેણ ।

અન્યથા અને અર્થ — ઘનઙ્ગણ હે અર્જુન, બુદ્ધિ બુદ્ધિના
 ચ અને ઘૃત ધીરજના, એવ પણુ ગુણત ગુણે પ્રમાણે
 વિવિધમ્ ત્રણ ત્રણ લેદોને, પૃથક્ત્વેન જુદા જુદા પ્રકાર વડે
 અશોષેણ સપૂર્ણ રીતે, પ્રોચ્યમાનમ્ મારાથી કહેવાતા, શ્રુત
 સાવધાનતાથી સાલળ

ભાવાર્થ — હે અર્જુન! એ પ્રમાણે બુદ્ધિ, તેમજ ધીર
 જના પણુ ગુણો પ્રમાણે, ત્રણ ત્રણ લેદોને જુદા જુદા પ્રકાર વડે
 હું જે સપૂર્ણ રીતે કહું તે, તું મારી પાસેથી સાવધાનતા
 પ્રવર્તક સાલળ ૨૬

અવતરણિકા — હવે પ્રથમ સત્ત્વિક — બુદ્ધિના લક્ષણે
 કહે છે —

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ॥

બંધ મોક્ષ ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ૩૦।

પદચ્છેદઃ — પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, કાર્યાકાર્યે
 ભયાભયે, બંધમ્, મોક્ષમ્, ચ, યા, વેત્તિ, બુદ્ધિઃ સા, પાર્થ
 સાત્ત્વિકી ।

વ્યુત્પત્તિઃ — વિમેતિ અસ્માનં હિતિ ભયમ્ કર્તું ઓચિ
 ઈતિ કાર્યમ્

સમાસાઃ — ન કાર્યં હિતિ અકાર્યમ્ । કાર્યં ચ અકાર્યં
 જ્ઞાત્વં કાર્યાકાર્યં, તે ચ કાર્યાકાર્યં । ભયં ચ અભયં ચ હિતિ ભયાભ
 યે ચ ભયાભયં ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યા જે, બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિમ્
ધર્મમા પ્રવૃત્તિ, ચ તથા, નિવૃત્તિમ્ ઉપરતિ-મોક્ષહેતુ-સંન્યા-
સમાગ, ચ તથા, કાર્યાકાર્યે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યને, ભય-
મયે ભય તેમજ અભયને, એવ પણ, વેત્તિ જાણે છે, પાષ-
પાર્થ, સા તે બુદ્ધિ સાર્વિકી સત્વગુણવાળી છે

ભાવાર્થ —જે બુદ્ધિ ધર્મમા પ્રવૃત્તિ, તથા મોક્ષમાર્ગે
નિવૃત્તિ-ઉપરતિ, તેમજ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, ભય તેમજ
અભયને, તથા જ ધ અને મોક્ષને, જાણે છે તે બુદ્ધિ, હે પાર્થઃ
સાર્વિક બુદ્ધિ કહેવાય છે ૩૦

અવતરણિકા —રાજસિકબુદ્ધિના લક્ષણો કહે છે —

યયા ધર્મમધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યનેવ ચ ॥

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિ. સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ —યયા, ધર્મમ્, અધર્મમ્, ચ, કાર્યમ્, ચ,
અકાર્યમ્, એવ, ચ, અયથાવત્ પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ, મા પાર્થ,
રાજસી.

વ્યુત્પત્તિઃ—ધારયતીતિ ધર્મઃ, ત ધર્મમ્ પ્રકરણે
જ્ઞાનાતિ જ્ઞાત પ્રજાનાતિ કર્તુ યચિત કાર્યમ્.

સમાસાઃ—ન ધર્મ इति અધર્મ, ત અધર્મમ્ । ન કાર્ય
इति અકાર્યમ્ । ન યથાવત્ इति અયથાવત્ ।

અન્યથ અને અર્થ —યયા જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય, ધર્મ
ધર્મને, ચ અને, અધર્મમ્ અધર્મને, કાર્યમ્ કરવા યોગ્ય કર્મને,

ચ અને, અકાર્યમ્ ન કરવા યોગ્ય કર્મને અવધાવત્ જેમ
હોય તેવી રીતે નહિ, પ્રજાનાતિ બાણે છે, પાર્થ હે પાથ,
સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ રાજસી રણેગુણી છે

ભાવાર્થ.—જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય ધર્મને અને અધર્મને,
તેમજ કાર્ય, તથા અકાર્યને, જેમ હોય તેવી રીતે ન બાણી
શકે, તે બુદ્ધિ, હે પાર્થ, રણેગુણી કહેવાય છે ૩૧

અવતરણિકા:—તમેગુણી બુદ્ધિના લક્ષણો કહે છે:—

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદ:—અધર્મમ્, ધર્મમ્, ઇતિ, યા, મન્યતે
તમસા, આવૃતા, સર્વાર્થાન્, વિપરીતાન્, ચ, બુદ્ધિઃ સા, પાર્થ,
તામસા.

સમાસા:—સર્વે ચ અમી અર્થાશ્ચ ઇતિ સર્વર્થા, તાન્
સર્વાર્થાન્

અન્યથા અને અર્થ—તામસા તમેગુણી, આવૃતા
કાએલી યા જે બુદ્ધિ અધર્મમ્ અધર્મને, ધર્મમ્ ધર્મ,
ચ તથા, સર્વાર્થાન્ સધળા અર્થોને, વિપરીતાન્ વિપરીત,
ઇતિ એમ, મન્યતે માને છે, પાર્થ હે પાર્થ, સા તે, બુદ્ધિ
બુદ્ધિ તામસી તમેગુણી છે

ભાવાર્થ—તમેગુણી વ્યાપ્ત થયેલી જે બુદ્ધિ, અધ
ર્મને ધર્મ, તેમજ બધા ભાવોને વાસ્તવિકથી તદ્દન ઉલટ
માને છે, હે પાર્થ! તે બુદ્ધિ તમેગુણમયો છે ૩૨.

અનંતરણિકા — હવે ધૃતિની ત્રિવિધતા કહે છે, તેમાં
અથમ સાર્ત્વિક ધૃતિના લક્ષણો કહે છે —

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ॥

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાર્ત્વિકી ૩૩॥

પદચ્છેદઃ—ધૃત્યા, યયા, ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-
ક્રિયાઃ, યોગેન, અવ્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, સાર્ત્વિકી.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ અભિચરતીતિ વ્યભિચારિણી.

સમાસાઃ—મનશ્ચ પ્રાણાશ્ચ હન્દ્રિયાણિ ચ મન પ્રાણેન્દ્રિયાણિ,
તેષાં ક્રિયા ઇતિ મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા, તા મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા ।
ન વ્યભિચારિણી ઇતિ અવ્યભિચારિણી, તયા અવ્યભિચારિણ્યા ।

અન્વય અને અર્થ —અવ્યભિચારિણ્યા નિત્ય સમાધિયુક્ત
યયા જે ધૃત્યા ધારજથી, યોગેન ચિત્તવૃત્તિનિરોધાત્મક યોગ-
પૂર્વક મનુષ્ય, મનઃ પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને
તેની ક્રિયાઓને, ધારયતે ધારણ કરી રાખે છે, પાર્થ હે પાર્થ, સા
તે, ધૃતિ ધીરજ, સાર્ત્વિકી સાર્ત્વિક છે

ભાવાર્થઃ--નિય-સમાધિયુક્ત, જે ધીરજથી ચિત્તવૃત્તિ
નિરોધાત્મક યોગપૂર્વક મનુષ્ય, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, અને તેની
ક્રિયાઓને યોગને અનુકૂલ, ધારણ કરી રાખે છે, તે ધીરજ, હે
પાર્થ! સાર્ત્વિક કહેવાય છે ૩૩

અનંતરણિકાઃ—રાજસિકધૃતિના લક્ષણો વિષે કહે છે:—

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ॥

પ્રસન્નેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજમી ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—યયા, તુ, ધર્મકામાર્થાન્, ધૃત્યા, ધારયતે, અર્જુન, પ્રસન્નેન, ફલાકાઙ્ક્ષી, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, રાજમા

વ્યુત્પત્તિઃ—ફલ આકાઙ્ક્ષતીતિ ફલાકાઙ્ક્ષી

સમાસાઃ—ધર્મશ્ચકામશ્ચ અર્થશ્ચ ઇતિ ધર્મકામાર્થા, નાન્ન ધર્મકામાર્થાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન, તુ વળી, યયા જે ધૃત્યા ધૃતિ વડે, મનુષ્ય, ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ, તથા અર્થાન્, ધારયતે ધારણ કરે છે, પ્રસન્નેન તથા પ્રમગ્ને અનુસરીને, ફલાકાઙ્ક્ષી ફલની આકાંક્ષા રાખે છે, સા તે ધૃતિ ધૃતિ પણ હે પાર્થ, રાજસો રાજસિક છે

સાવાર્થ—હે અર્જુન ! વળી જે ધૃતિ વડે મનુષ્ય પ્રસંગાનુસાર ફલની આકાંક્ષા રાખીને, ધર્મ, કામ તથા અર્થને સાધતો રહે છે, તે ધૃતિ હે પાર્થ ! રાજસિક છે ૩૪

અવતરણિકા—તામસિક વ્રાતના લક્ષણો કહે છેઃ—

યયા સ્વપ્ન ભય શોક વિષાદ મદમેવ ચ ॥

ન વિમુચ્ચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૫॥

પદચ્છેદઃ—યયા સ્વપ્નમ્, ભયમ્, શોકમ્, વિષાદમ્, મદમ્, ઇવ, ચ, ન, વિમુચ્ચતિ, દુર્મેધા, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

ઠગત્પત્તિઃ--વિશેષેણ મુઞ્જતિ ઇતિ વિમુઞ્જતિ

સમાસાઃ—દુષ્ટા મેઘા યસ્ય સ દુર્મેઘા

અન્યથા અને અર્થ—દુર્મેઘા દુઃદુષ્ટબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, યસ્ય જે ધૃતિથી, સ્વપ્નમ્ નિદ્રા, ભયમ્ ભય, શોકમ્ શોક, વિપાદમ્ ધન્દ્રિય-ચિત્તખિન્નતા ચ તથા મદમ્ ગર્વ એવં પણ, ત્રિષુ-
જ્ઞવતિ જરાપણુ છોડતા ન નથી, પાર્થ હે પાર્થ, સા તે,
ધૃતિ ધૃતિ તામસી તામસિક છે

ભાવાર્થ—દુષ્ટબુદ્ધિ મનુષ્ય, જે ધૃતિથી નિદ્રા, ભય, શોક,
અને ધન્દ્રિય તેમજ ચિત્તની ખિન્નતા, તથા ગર્વ, ઇત્યદિ વજ્ય
દુર્ગુણો પણ છોડતો નથી, તે ધૃતિ હે પાર્થ । તમોગુણી છે ૩૫.
અવતરણિકાઃ—હવે મુખની ત્રિવિધતા કહે છેઃ—

સુખ ત્રિદાર્નાં ત્રિવિધ શ્રુણુ મે ભરતર્ષભ ॥

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃસ્વાત ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

યત્તદગ્રે વિષમિત્ર પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખ સાત્ત્વિક પ્રોક્ત માત્મબુદ્ધિપ્રમાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—સુખમ્, તુ, દાર્નામ્, ત્રિવિધમ્, શ્રુણુ,
મે, ભરતર્ષભ, અભ્યાસાત્, રમતે, યત્ર, દુઃસ્વાન્તમ્, ચ,
નિગચ્છતિ; યત્, તત્, અગ્ર, વિષમ્, ઇત્ર, પરિણામે અમૃતોપમમ્,
તત્, સુખમ્, સાત્ત્વિકમ્, પ્રોક્તમ્, આત્મબુદ્ધિપ્રમાદજમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—નિશ્ચયેન ગચ્છતિ ઇતિ નિગચ્છતિ ।
અર્કર્ષેણ ઉક્ત ઇતિ પ્રોક્તમ્ ।

સમાસાઃ—ત્રય વિધા यस્ય તત્ત્રિવિધમ્ । ભરતાના
ઋષભઃ ઇતિ ભરતર્ષભ, તત્સબુદ્ધૌ ભરતર્ષભ । દુઃસ્વાના અન્ન ઇતિ
દુઃસ્વાન્તમ્ । અમૃત્સ્ય ઉપમા यस્ય તત્ અમૃતાપમમ્ । આત્મન
બુદ્ધિ ઇતિ આત્મબુદ્ધિ, તસ્યા પ્રસાદ ઇતિ આત્મબુદ્ધિ પ્રસાદઃ,
તસ્માત્ જાયતે ઇતિ આત્મબુદ્ધિ પ્રમાદજમ્ । તસ્ય અગ્ર ઇતિ તદગ્રં,
તસ્મિન્ તદગ્રે ।

અન્યથા અને અર્થ —તુ વળી, ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ,
શ્રદાનીમ્ હવે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, સુક્ષમ્ સુખને, મે મારા
વચનથી, શૃણુ સાભળ, આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ આત્મ-બુદ્ધિની
પ્રસન્નતાજન્ય સુખ યત્ર જેમા, અભ્યાસાત્ પુન પુન અભ્યા-
સથી, રમતે આનંદથી રમણ કરે છે, જ અને, દુઃસ્વાન્તમ્
દુઃખોના અતને, નિગચ્છતિ પામે છે, તથા, યત્ જે સુખ,
તદગ્રે તેની શરૂઆતમા વિષમ્ વિષના, ફર જેણે પરિણામે
અન્તે અમૃતાપમમ્ અમૃત તુ'ય છે, તત્ તે, સુક્ષમ્ સુખને,
સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, પ્રોક્તમ્ કહ્યું છે

ભાનાર્થ —વળી હે ભરતવશમા શ્રદા અર્જુન! હવે
સુખના સાત્ત્વિકાદિ ગુણોના ભેદ વડે, ત્રણ પ્રકાર, મા । વચનથી
સાભળ આત્મબુદ્ધિની પ્રસન્નતાજન્ય જે સુખમા પુન પુન
અનુભવથી, મનુ'ય પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા જેની
પ્રાપ્તિથી સમસ્ત દુઃખોના અત આવી જાય છે, તેમજ જે
સુખ તેની શરૂઆતમા કર્તવ્યની કઠિનતાથી વિષતુલ્ય હોય,

પણ અતે અમૃત સમુ લાગે છે, તે સુખને સાર્વક કહ્યું છે ૩૬-૩૭

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક સુખના લક્ષણો કહે છે—

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેऽમૃતોપમમ્ ॥

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખ રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદ:—વિષયોન્દ્રિયસંયોગાત્, યત્ તદગ્રે, અમૃતોપમમ્, પારિણામે, વિષમ્, ઇવ, તત્, સુખમ્, રાજસમ્, સ્મૃતમ્.

સમાસા:—વિષયાશ્ચ હન્દ્રિયાણિ ચ હનિ વિષયેન્દ્રિયાણિ, તેષા સયોગ તસ્માત્ વિષયન્દ્રિયસંયોગાત્ ।

અન્યથા અને અર્થ—યત્ જે સુખ, વિષયોન્દ્રિયસંયોગાત્ વિષયો અને હન્દ્રિયોના સંયોગથી, તદગ્રે તેની શરૂઆતમાં, અમૃતોપમમ્ અમૃત સમાન પણ, પરિણામે અતમા, વિષમ્ વિષના, ઇવ તુલ્ય હોય, તત્ તે સુખમ્ સુખને રાજસમ્ રાજસિક, સ્મૃતમ્ કહે છે

ભાવર્થ:—જે સુખ, વિષયો અને હન્દ્રિયોના સંયોગથી, શરૂઆતમાં અમૃત સમાન, પણ અતે વિષ તુલ્ય હોય તે સુખને રાજસિક સુખ કહ્યું છે ૩૮

અવતરણિકા:—તામસિક સુખના લક્ષણો કહે છે.—

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખ મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અગ્રે, ચ, અનુબન્ધે, ચ સુખમ્, મોહનમ્, આત્મનઃ, નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—મોહયતીતિ મોહનમ્ ।

સમાસાઃ—નિદ્રા ચ આલસ્ય ચ પ્રમાદશ્ચ્ચેતિ નિદ્રાલસ્ય-પ્રમાદા, તેભ્ય ઉત્તિષ્ઠતીતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —યત્ જે સુખ, અગ્રે શરૂઆતમા, ચ અને, અનુબન્ધે અતમા, ચ પણ આત્મન આત્માને, મોહનમ્ મોહ પમાડનાર, તથા નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્ નિદ્રા આલસ્ય, અને પ્રમાદજનિત હોય, તત્ તે સુખ, તામસમ્ તામસિક ઉદાહૃતમ્ કહેવાય છે

ભાવાર્થ —જે સુખ શરૂઆતમા તેમજ અતમા પણ, આત્માને મોહ પમાડનાર, તથા નિદ્રા આલસ્ય અને પ્રમાદ-જનિત હોય, તે સુખને તામસિક સુખ કહેવામા આવે છે એ

અપતરણિકા—સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણુલેદ વડે, ત્રિગુણાત્મકા સર્પિટના મુખ્ય પાત્રોનુ વર્ણન કરી, હવે તેનો ઉપસહાર કરે છે —

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યા વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ॥

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્ત યદેભિઃ સ્યાત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, અસ્તિ, પૃથિવ્યામ્, વા, દિવિ,

દેવેષુ, વા, પુનઃ, સત્ત્વમ્, પ્રકૃતિજૈઃ, મુક્તમ્, યત્, એભિ, સ્યાત્, ત્રિભિઃ, ગુણૈઃ

વ્યુત્પત્તિઃ--પ્રકૃતિભ્યઃ જાયન્તે इति પ્રકૃતિજાઃ, તૈઃ પ્રકૃતિજૈઃ

અન્યથા અને અર્થ — પ્રકૃતિજૈ પ્રકૃતિજન્ય, એભિ એ, ત્રિભિ ત્રણ ગુણે ગુણોથી, મુક્તમ્ મુક્ત હોય, તત્ તેવું, સત્ત્વમ્ પ્રાણી, અથવા યત્ બીજું જે કાંઈ, ઇથિવ્યામ્ પૃથ્વી-લોક ઉપર, દિવિ સ્વર્ગલોકમાં, વા અથવા, દેવેષુ દેવોમાં, અસ્તિ છે ન નહિ

કાવાર્થ — પ્રકૃતિજન્ય એ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય તેવું પ્રાણી, અથવા બીજું કોઈ વસ્તુ પૃથ્વીલોકમાં, દેવલોકમાં, કે દેવોમાં પણ નથી ૪૦

અવતરણિકા—“એ પ્રમાણે સમસ્ત ક્રિયાઓ ક્રિયાના કર્તાઓ, અને ફલ તથા પ્રાણીમાત્ર ત્રિગુણાત્મક જ હોય તે પ્રાણીનો મોક્ષ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મિકતા માયાથી પર નિઃસૈગુણ્ય-પદની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે?” એવા પ્રશ્નના સમાધાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ઇત્યાદિ પૃથક વર્ણ વિભાગ, પૃથક્ અનુષ્ઠેય કર્મોના આદેશપૂર્વક સરળતા છે, અને તે તે આદિષ્ઠ અનુષ્ઠેય પોતપોતાના ધર્મોનું, દરેક વર્ણના પ્રાણીઓ પાલન કરે, તો કૃતવ્યનિષ્ઠતાથી શ્રીપરમેશ્વરના પ્રસાદથી જ્ઞાન ઉપ-લબ્ધ કરીને મુક્ત થઈ શકે છે એ કહેવાના ઉદ્દેશથી આખી ગીતાના સારનો સંગ્રહ કરીને કહેવાની ઇચ્છાથી, નવીન પ્રકરણ શરૂ કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા —

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરતપ ॥

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, શૂદ્રાણામ્, ચ, પરંતપ, કર્માણિ, પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવપ્રભવૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ વિભાગેન ભક્તાનિ इति પ્રવિભક્તાનિ. પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ इति પ્રભવઃ.

સમાસાઃ—બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્ષત્રિયાશ્ચ વિશશ્ચ इति બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, ચ તથા શૂદ્રાણામ્ । પરંતપ તાપયતીતિ પરંતપઃ, તન્મબુદ્ધૌ પરંતપ । સ્વસ્ય ભાવઃ इति સ્વભાવઃ, સ્વભાવ એક પ્રભવ યથા ગુણાના ત સ્વભાવપ્રભવા, તૈ સ્વભાવપ્રભવૈઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ, બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના, ચ તથા, શૂદ્રાણામ્ શૂદ્રોના, સ્વભાવપ્રભવૈ સ્વભાવ એજ જેની ઉત્પત્તિનુ કારણ છે તેવા, ગુણે ગુણો વડે કર્માણિ કર્મો પ્રવિભક્તાનિ ખાસ વિભાગ પૂર્વક વહેલી નાખવામા આવ્યા છે

ભાવાર્થ —હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, એમ ચારે વર્ણના સ્વભાવ, એજ જેમની ઉત્પત્તિનુ કારણ છે, તેવા સાર્વિકાદિ ગુણોના લેહ પ્રમાણે, કર્મો ખાસ વિભાગ-પૂર્વક વહેલી નાખવામા આવ્યા છે ૪૧

અનુત્તરણિકા —બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણના વિભક્ત કર્મો તે કયા છે, તે હવે જણાવે છે, તેમા પ્રથમ બ્રાહ્મણનાં કર્મો કહે છે —

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાતિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાસ્તિક્ય વ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શમઃ, દમઃ, તપઃ શૌચમ્, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, એવ, ચ, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનમ્, આસ્તિક્યમ્, વ્રહ્મકર્મ-સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—શુદ્ધેઃ ભાવઃ इति શૌચમ્. ઋજોઃ ભાવઃ इति આર્જવમ્. જ્ઞાયતે અનંતેન इति જ્ઞાનમ્. વિશિષ્ટં જ્ઞાનં इति વિજ્ઞાનમ્ અસ્તિ રવેશ્વરઃ વશિત્ નિયતા ચ इति ભાવઃ इति આસ્તિક્યમ્ ।

સમાસાઃ—વ્રહ્મણ કર્મ इति વ્રહ્મકર્મ । સ્વભાવ ત્ જાયતે इति સ્વભાવજમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — શમ અત કરણનિગ્રહ દમ પ્રાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ સત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી આચરવામા આવતુ શરીર વાણી અને મનનુ ત્રિવિધ તપ, શૌચમ્ મૃત્તિકા જલ ધૃત્યાદિથી બાહ્ય, તથા ભાવ શુદ્ધિથી આણ્યતર એમ દ્વિવિધ શૌચ, ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા, ચ તથા, આર્જવમ્ સરલતા, એવ તથા, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય પદાથજ્ઞાન વિજ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના આચરણથી અનુભવાત્મક જ્ઞાન, આસ્તિક્યમ્ શ્રદ્ધાનુ સ્વભાવ એ સ્વભાવજમ્ સત્ત્વિકગુણ એજ સ્વભાવ તંનાથી જનિત, વ્રહ્મકર્મ બ્રહ્મણ જાતિના કર્મ છે

ભાવાર્થ — અત કરણનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ત્રિવિધ તપ,

દ્વિવિધ રાત્ર, ક્ષમા, સરલતા જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આરિત-
કતા, એ નવ પ્રહારુ જાતના સાત્ત્વિકગુણુડપી સ્વભાવજન્ય,
આસ વિશિષ્ટ કર્મ છે ૪૨

અવતરણિકા — પ્રાહારુના સ્વભાવજન્ય કર્મો કહી હવે
ક્ષત્રિયોના સ્વભાવજન્ય કર્મો કહે છે —

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥

દાનર્મીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્ર કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—-શૌર્યમ્, તેજઃ, ધૃતિઃ, દાક્ષ્યમ્, યુદ્ધે, ચ,
અપિ, અપલાયનમ્, દાનમ્, ર્મીશ્વરભાવઃ, ચ, ક્ષાત્રમ્, કર્મ,
સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—શૂરસ્ય ભાવઃ इति शौर्यम् । दक्षस्य भावः
इति दाक्ष्यम् । क्षत्रस्य इद इति क्षात्रम् ।

સમાસાઃ—ન પલાયનમ્ इति अपलायनम् । ईश्वरस्य
भावः इति ईश्वरभाव ।

અન્યથા અને અથ —શૌર્યમ્ સરવીરતા, તેજ તેજ,
ધૃતિ મોટી આપત્તિમા પણ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને ટકાવી
રક્ષાવાની શાન ચિત્તવૃત્તિ દાક્ષ્યમ્ ચપલતા, ચ તથા, યુદ્ધે
સુદ્ધમા, અપિ પણ, અપલાયનમ્ અપરાધ્મુખતા, દાનમ્ દાન,
અ તથા, ર્મીશ્વરભાવ પ્રભુત્વ, એ સ્વભાવજમ્ સ્વભાવ રત્નોગુણ-
જન્ય, ક્ષાત્રમ્ ક્ષત્રિયોના, કર્મ કર્મ છે

ભાવાર્થ — સૂચીરતા, તેજ, ધૃતિ, અપલના, યુદ્ધમાથી
પ્રાણાન્તે પણ પાછો પાતી નહિ કરવી તે, દાન, તથા પ્રભુત્વ
એ સાત, સ્વભાવ-રજ્જોગુણ-જન્ય ક્ષત્રિયોના કર્મ છે ૪૩.

અન્યતરણિકા.—ક્ષત્રિયોના રજ્જોગુણજન્ય સ્વભાવિક કર્મે
કહી, હવે વૈશ્યોના તથા શૂદ્રોના કર્મે વિષે કહે છે —

કૃષિગૌરક્ષવાણિજ્ય વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજન્મ ॥

પરિચર્યાત્મક કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—કૃષિગૌરક્ષવાણિજ્યમ્, વૈશ્યકર્મ, સ્વભા-
વજન્મ, પરિચર્યાત્મકમ્, કર્મ, શૂદ્રસ્ય, અપિ, સ્વભાવજન્મ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ગાં રક્ષતીતિ ગૌરક્ષઃ, તસ્ય ભાવઃ ગાર-
સ્ત્યમ્ વણિજઃ કર્મ ઇતિ વાણિજ્યમ્

સમાસાઃ—કૃષિશ્ચ ગૌરક્ષ ચ વાણિજ્ય ચ ઇતિ કૃષિ-
ગૌરક્ષવાણિજ્યમ્ । વૈશ્ય ના કર્મ ઇતિ વૈશ્યકર્મ । પરિચર્યા અત્મા
યસ્ય તત્ પરિચર્યાત્મકમ્ ।

અન્યથ અને અથ —કૃષિગૌરક્ષવાણિજ્યમ્ એતી, ગાયનુ
પાલન, તથા વાણિજ્ય, એ સ્વભાવજન્મ સ્વભાવજન્ય, વૈશ્યકર્મ
વૈશ્યોનું કર્મ છે તથા, પરિચર્યાત્મકમ્ બ્રહ્મણ ક્ષત્રિય અને
વૈશ્ય એ ત્રિવર્ણી શુશ્રૂષા-સેવારૂપી કર્મ ક્રમ શૂદ્રસ્ય શૂદ્ર
ભાવિને, અપિ પણ સ્વભાવજન્મ સ્વભાવજન્ય, કર્મ કર્મ છે.

ભાવાર્થ. —એતીવાડી, પશુપાલન, તથા વાણિજ્ય, એ વૈશ્ય
જાતિનું સ્વભાવિક કર્મ છે, તથા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય
શ્રી ભ ગી ૪૩

એ ત્રિવર્ણીની શુશ્રૂષા કરવી, તે કમ, સુદ્ર જાતિને માટે પણ સ્વભાવજન્ય છે ૪૪

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે કર્મના વિભાગ પ્રમાણે વત —
વાથી જે ફલ થાય છે તે કહે છે —

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિદતિ તચ્છ્રુણુ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્વે, સ્વે, કર્મણિ, અભિરતઃ, સંસિદ્ધિમ્,
લભતે, નરઃ, સ્વકર્મનિરતઃ, સિદ્ધિમ્, યથા, વિન્દતિ, તત્-
શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ સિદ્ધિઃ ઇતિ સસિદ્ધિઃ, તાં સંસિ-
દ્ધિમ્ નિતરા રતઃ ઇતિ નિરતઃ

સમાસાઃ—સ્વમ્ય કર્મ ઇતિ સ્વકર્મ, તસ્મિન્ નિરતઃ
ઇતિ સ્વકર્મનિરતઃ ।

અન્યથા અને અથ —સ્વે પોતાના, સ્વે પોતાના, કર્મણિ
કર્મમા, અભિરત નિરત લાગેલો, નર મનુષ્ય, સસિદ્ધિમ્ મોક્ષ
ઉપી જ્ઞાનસિદ્ધિને લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વકર્મનિરત પોતાના
કર્મમા સારી રીતે તત્પર મનુષ્ય, સિદ્ધિમ્ જ્ઞાનસિદ્ધિને, યથા
જેવી રીતે, લભતે મેળવે છે, તત્ તે, શ્રુણુ સાભળ

સાવાર્થ.—પોતપોતાના કર્મમા સાવધાન મનુષ્ય, મોક્ષ-
ઉપી જ્ઞાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, હે પાર્થ ! પોતાના કર્મમા

તત્પર મનુષ્ય જ્ઞાનસિદ્ધિને જે રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે તુ મારી પાસેથી સાબળ ૪૫

અવતરણિકા — જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર વિષે જે વિવેચન કરે છે —

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાના યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

પદરુદ્ધેદઃ—યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, ભૂતાનામ્, યેન, સર્વમ્, इदम्, તતમ્, સ્વકર્મણા, તમ્, અભ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિમ્, વિન્દતિ, માનવઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—મનોઃ અવશ્યં પુમાન્ માનવઃ.

સમાસાઃ—સ્વસ્ય કર્મ इति સ્વકર્મ, તેન સ્વકર્મણા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત જેનાથી, ભૂતાનામ્ પ્રાણી-ઓની, પ્રવૃત્તિ ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિ ચાલે છે, યેન તથા જે વડે, इदम् આ, સર્વમ્ સઘણું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત છે, તમ્ તેને, માનવ મનુષ્ય, સ્વકર્મણા પોતાના કર્મથી, અભ્યર્ચ્ય પૂજીને, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, વિદન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ — જેનાથી સમસ્ત પ્રાણિ જાતની ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિ પ્રવર્તે છે, તથા જે ધ્રુવર વડે આ આખું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને મનુષ્ય પોતાના પૂર્વોક્ત કર્મથી આશીર્વાદને સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે ૪૬

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે સ્વધર્મ નિયત કર્મો કરવાથી, મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મનુષ્યની ફરજ છે, કે તેણે મોહવશ થઈ પારકા ધર્મને વિશિષ્ટ માનીને, પોતાના ધર્મની અવગણના કરવી નહિ, એમા જ તેનું ખરૂં શ્રેય રહેલું છે, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અભ્યુત્પન્નને કહે છે —

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલિવિષમ્ ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ઠિતાત્, સ્વભાવનિયતમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલિવિષમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति श्रेयान् । नियमेन यत इति नियमम्.

સમાસાઃ—સ્વશ્રામૌ ધર્મશ્ચ इति स्वधर्मः । विगताः गुणाः यस्मत् स विगुण । परस्य धर्मः इति परधर्मः, तस्मत् परधर्मात् । सुदु अनुष्ठित इति स्वनुष्ठितः, तस्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वभावन नियत इति स्वभावनियतम् ॥

અન્યથ અન્યે અર્થઃ—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સુખથી આચરી શકાય તેવા, પરધર્માત્ પારકાના ધર્મથી, વિગુણઃ કદંક એછા વિશિષ્ટતાવાળે, અથવા કદિન, સ્વધર્મ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અતિશય કલ્યાણકારક છે, સ્વભાવનિયતમ્ ગુણે ના ભેદ પ્રમાણે પ્રત્યેક પાપુના સ્વભાવમૂરક, કર્મ કર્મ, કુર્વન્ કરનો મનુષ્ય, કિલિવિષમ્ પાપને, અપોતિ પામનો, ન તથી

ભાવાર્થ — સુખથી આચરી શકાય તેવા પારકા ધર્મથી, કંઈક ઓછી વિશિષ્ટતાવાળો, અથવા કઠિન પણ, પોતાનો ધર્મ, અતિશય કટ્યાણુકારક છે ગુણોના ભેદ પ્રમાણે પોતપોતાના વર્ણના સ્વભાવમૂલક કર્મો પ્રત્યેક મનુષ્ય કરતો રહે, તો તેને જરા પણ પાતક લાગતું નથી ૪૭

અનુત્પત્તિઃ—પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-વિહિત નિયત કર્મો કરવામાં કર્મજન્ય કે પાપ નથી, પણ અગર પોતાના વર્ણ, કે ધર્મથી જગત્તુ વિપરીત આચરણ કરે, તો મનુષ્ય પોતાને હાથે જ, પોતાની જાતને ભવના મૂકે છે, એવી વ્યવસ્થા હોવાથી તથા કર્મ કર્યા સિવાય કોઈ પણ અનાત્મજ મનુષ્ય રહી શકતો નથી તેથી સ્વભાવ નિયત કર્મો કેઈ પણ જાતની દેવદાદ ન રાખાને કરવા ભોંઈએ, અને એમ કરતા મનુષ્ય કર્મના બંધનમાં આવતો નથી, તે જણાવે છે —

સહજ કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સહજમ્, કર્મ, કૌંતેય, સદોષમ્, અપિ, ન, ત્યજેત્, સર્વારંભાઃ, હિ, દોષેણ, ધૂમેન, અગ્નિઃ, ઇવ, આવૃતાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સહ જાતં इति સહજમ્ । આરંભ્યન્તે इति આરંભાઃ ।

સમાસાઃ—દોષેણ સહવર્તમાન હતિ સદોષમ્ । સવ ચ આરમ્ભા શ્ચ હતિ સર્વારમ્ભાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — કૌન્તેય હે કૌન્તેય, સહજમ્ સ્વભાવ જન્ય, કર્મ કર્મ, સદોષમ્ દોષવાળું હોય, અપિ તોપણ, સ્વજેત્ ત્યાગ કરવો, ન નહિ, હિ કારણ કે, ઘટેન ધૂમાડા વડે અગ્નિ અગ્નિ, હવ જેવી રીતે ઢાકાયેલો છે તેવી રીતે, સર્વારમ્ભાઃ બધા જ કર્મો, દોષેણ દોષથી, આરમ્ભાઃ ઢાકાયેલા છે

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય । સ્વભાવજન્ય કર્મ, દોષયુક્ત હોય, તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ કારણ કે વમાડા વડે જેવી રીતે અગ્નિ ઢાકાયેલો છે, તેવી રીતે બધા જ કર્મો દોષથી આવૃત છે, માટે કર્મથી રહિત-અક્રિય-ધવાની દશા પહેલા કર્મ કરતા રહેવાની દશામા પ્રત્યેક જીવાત્માએ સ્વભાવનિયત, શાસ્ત્રવિદિત, કર્મો, અવશ્ય કરતા રહેવા જોઈએ ૪૮

અવતરણિકા — નિષ્કામ, કર્મયોગથી, જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ આવ છે, તેના પરિણામે બ્રહ્માત્મૈક્ય સ બધિની નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ, જ્ઞાનીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે —

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તબુદ્ધિઃ, સર્વત્ર, જિતાત્મા, વિગત-સ્પૃહઃ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્, પરમાય્, સંન્યાસેન, અધિગચ્છતિ ।

સમાસાઃ—અસક્તા બુદ્ધિ યસ્ય સ અસક્તબુદ્ધિઃ ।

જિતઃ આત્મા યેન સ જિતાત્મા । વિશેષેણ ગતા સ્પૃહા યસ્માત્ સ
વિગતસ્પૃહઃ । નિર્ગતાનિ કર્માણિ યસ્માત્ સ નિષ્કર્મા, તસ્ય ભાવઃ
નૈષ્કર્મ્યમ્, નૈષ્કર્મસ્ય સિદ્ધિઃ । ઇતિ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, તાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થ — સર્વત્ર પુત્ર સ્ત્રી ઇત્યાદિમા, અસક્ત-
બુદ્ધિ આસક્તિ રહિત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા વશીભૂત અત-
કરણુવાળો, વિગતસ્પૃહ શરીર, જીવિત તથા ભોગોમા, જેની સ્પૃહા
નિવૃત્ત થઈ છે, તેવો આત્મજ્ઞાની, સમ્યાસેન અભ્યગ્દશનપૂર્વક
સર્વ કર્મ સન્યાસ વડે પરમામ્ સાથી ઉત્કૃષ્ટ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્
કર્મજન્ય સિદ્ધિથી જુદી જ સંઘામુક્તિ-પરિણામદાયિની સિદ્ધિને
અધિગચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે

ભાવાર્થ — પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ પ્રિય વસ્તુઓમા પણ
આસક્તિ રહિત, વશ, અતકરણુવાન તથા ભોગ્ય વસ્તુ-
ઓમા સ્પૃહારહિત આત્મજ્ઞાની, સમ્યાગ્દશનપૂર્વક સર્વ કર્મ
સન્યાસ વડે, સૌથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મજન્ય સિદ્ધિને પામે છે ૪૯

અવતરણિકા — ઉપરના શ્લોકમા કહેલા અનાસક્તિ,
સુથમ, નિસ્પૃહા, તથા ત્યાગ, એ સાધનોથી યુક્ત “ સર્વ-
કર્મ સન્યામી ” ને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા આધનક્રમ કહે છે —

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે ॥

સમાસેનૈવ કૌતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદઃ—સિદ્ધિમ્, પ્રાપ્તઃ યથા, બ્રહ્મ, તથા,
આપ્નોતિ, નિબોધ, મ, સમાસેન, એવ, કૌતેય, નિષ્ઠા, જ્ઞાનસ્ય,
યા, પરા.

વ્યુત્પત્તિઃ—નિશ્ચયેન વાંધ इति निबोध.

અન્વય અને અર્થ —સિદ્ધિમ્ નૈકમ્યં સિદ્ધિને, પ્રાપ્તઃ પામેલો મુમુક્ષુ, યથા જેવી રીતે, બ્રહ્મ બ્રહ્મને અપ્નોતિ પામે છે, તથા તે તથા, કૌન્તેય હે કૌન્તેય, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની, યા જે, પરા ઉત્કૃષ્ટ, નિષ્ઠા પરિસમાપ્તિ તે, મે મારા વચનોથી, સમાસેન દુઃખાણુમા, નિવૌચ સાલજી

ભાવાર્થ —નૈકમ્યં સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે છે તે, તથા, હે કૌન્તેય ' જ્ઞાનની જે ઉત્કૃષ્ટ પરિસમાપ્તિ તે વિષે તુ મારા વચનોથી દુઃખાણુમા સામજી ૫૦

અનંતરણિકાઃ—તે જ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા-પરિસમાપ્તિ ફેરી રીતે કરવી, તે કહે છે —

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मान नियम्य च ॥

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ૫૧ ॥

विविक्तमेव लब्ध्वाशी यतवाङ्मयमानसः ॥

ध्यानयागपरो नित्य वैराग्यं समुत्થિતः ॥ ૫૨ ॥

अहंकार बल दर्प काम क्रोध परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૫૩ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધ્યા, વિશુદ્ધ્યા, યુક્તઃ, ધૃત્યા, આત્માનમ્, નિયમ્ય, ચ, શબ્દાદીન્, વિષયાન્, ત્યક્ત્વા, રાગ-

દ્વેષૌ, વ્યુદસ્ય, ચ, વિવિક્તસેવી, લઘ્વાર્થી, યતવાક્કાયમાનસઃ,
ધ્યાનયોગપરઃ, નિત્યમ્, વૈરાગ્યમ્, સમુપાશ્રિતઃ; અહંકારમ્,
બલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રામમ્, પરિગ્રહમ્, વિમુચ્ય, નિર્મમઃ,
શાન્તઃ, બ્રહ્મભૂયાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ શુદ્ધા इति विशुद्धा, તયા
વિશુદ્ધયા । વિશેષેણ ઉદસ્ય इति व्युदस्य. વિશેષેણ વિક્તાન
દેશાન્ સેવિતું શીલં अस्य इति विविक्तमेवी. સમ્યક્ ઉપાશ્રિતઃ
इति समुपाश्रितः વિશેષેણ મુચ્યત इति विमुच्य ।

સમાસાઃ—શબ્દઃ આદૌ યેષાં તે શબ્દાદયઃ, તાન્
શબ્દાર્થેન્ । રાગશ્ચ દ્વપશ્ચ इति रागद्वयौ, તૌ રાગદ્વયૌ । લઘુ અગ્ન
શીલં यस्य सः लघ्वाशी । વાક્ ચ કાયશ્ચ મનશ્ચ इति वाक्काय-
मनासि, યતાનિ વાક્કાયમનાસિ यस्य स यतवाक्कायमानसः ।
ધ્યાન—આત્મસ્વરૂપચિન્તન, ચ યોગ—આત્મસ્વરૂપવિષયે એક
एकस्मिन्-आत्मस्वरूपविषये, એકાગ્રીકરણ—ચ इति ध्यानयोगौ, ધ્યાનયોગૌ પરૌ यस्य सः ध्यान-
योगपरः । વિગતઃ રાગઃ यस्मात् सः विगः, વિરાગસ્ય भवः
इति वैराग्यम् । નિર્ગતઃ મમમાવઃ यस्मात् सः निर्ममः । બ્રહ્મણ
भवत इति ब्रह्मभूय, તસ્મૈ ब्रह्मभूयाय ।

અ-વયવ અને અર્થઃ—વિશુદ્ધયા માયારહિત અત્યંત શુદ્ધ,
શુદ્ધયા શુદ્ધિથી, યુક્ત યુક્ત મનુષ્ય, ધૃત્યા ધૈર્યથી આત્માન્મ
આત્માને, નિયમ્ય નિયમમા રાખીને, ચ તથા, શબ્દાદીન્ શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, ઇત્યાદિ, વિષયાન્ ઇન્દ્રિયોના વિષયાને,
ત્યક્ત્વા યોગીને, ચ તથા, રાગદ્વેષૌ આસક્તિ અને દ્વેષને, વ્યુદસ્ય

સ્વર્ગમાં ત્યાગીને, વિવિક્તસેવી એકાત પ્રદેશોને સેવવાના શીલ-
વાળો, સદ્વાદી આપ ભોજનની ટેવવાળો, યતવાક્રાયમાનસ
વાળી, શરીર, અને મન, જેના પરમ સયમમાં છે તેવો,
નિત્યમ્ નિરતર ધ્યાનયોગપર આત્મસ્વરૂપ-ચિન્તન અને
આત્મસ્વરૂપ એકાગ્રતા, નિમગ્નતા, એજ જેને ખાસ કર્તવ્ય છે,
તેવો, વેરાગ્યમ્ વિરક્તિને, સમુપાશ્રિત નિરતર સેવનારો, અહ-
કારમ્ શરીર, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિમાં અહુકાર બલમ્ કામરાગાદિ
યુક્ત નામધ્ય, સ્વાભાવિક શરીરબલ નહિ, દર્પમ્ લૌકિક હુષ-
યછી ઉન્મત્ત થતી ઉન્મૂળસતા, કામમ્ કામનાઓ-ઈ-છ.ઓ-
અલિલાષાઓ, ક્રોધમ્ ક્રોધ, પરિગ્રહમ્ શરીરધારણના પ્રસંગના
ખડાના હેઠળ બલસગ્રહ, વિમુચ્ચ ઇત્યાદિ સર્વ દુર્ગુણોને
છોડીને, નિર્મમ્ બીલકુલ મમતારહિત થયેલો, શાન્ત પ્રશાન્ત
અતઃકરણવાળો, બ્રહ્મરૂપાય બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં, કલ્પતે સમર્થ
થાય છે

ભાવાર્થ — અત્યંત વિશુદ્ધ-પુદ્ગિથી યુક્ત મુમુક્ષુ, ધીર
જથી પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દ, સ્પર્શાદિ
ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, તથા આસક્તિ અને દ્વેષનો પણ સદતર
ત્યાગ કરીને જ્યારે એકાત પ્રદેશને સેવવાના તથા સૂક્ષ્મ-
ભોજનના શીલવાળો, તથા વાણી, શરીર, અને મન, જેને
વશમાં છે તેવો, તથા આત્મચિન્તન, અને આત્મસ્વરૂપમાં
એકાગ્રતા જ, જેને પરમ કર્તવ્ય છે તેવો, તથા અહુકાર,
હાસિક બલ, ઉન્મૂળસતા, કામનાઓ, ક્રોધ, બાહ્યસગ્રહની
વૃત્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ દુર્ગુણો છોડીને, મમતારહિત અને પ્રશાન્ત
ચિત્તનો થાય છે ત્યારે જ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં તે મમથ થાય
છે ૫૧-૫૨-૫૩

અનતરણિકા — ઉપરોક્ત ક્રમથી બ્રહ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થયે-
 ને, પ્રાપ્ત ન થયેલું પ્રાપ્ત કરવાનું, કે ભૌતિક દૃષ્ટિએ
 અન્યનો શોચ કરવાનો શકેતો નથી, અર્થાત્ “જે બ્રહ્મને જાણે
 । બ્રહ્મ જ છે ” “ યો બ્રહ્મ વેદસ બ્રહ્મૈવ મવતિ ” એ શ્રુતિ
 કય પ્રમાણે, તેમથી મનુષ્યના બધા સાધારણ ધર્મો દૂર
 થઈ જાય છે તે હુકીકત કહે છે —

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મભૂતઃ, પ્રસન્નાત્મા, ન, શોચતિ, ન,
 કાંક્ષતિ, સમઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિમ્, લભતે, પરામ્ ।

વ્યુત્પત્તિઃ—ન બ્રહ્મ અબ્રહ્મ, અબ્રહ્મ બ્રહ્મ એવ ભૂતઃ
 તિ બ્રહ્મભૂતઃ

સમાસાઃ—પ્રસન્નઆત્મા આત્મા ચ યસ્ય સઃ પ્રસન્નાત્મા ।
 ।મ ભક્તિઃ ।તિ મદ્ભક્તિઃ, તા મદ્ભક્તિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—બ્રહ્મભૂત બ્રહ્મને પામેલો બ્રહ્મસ્વરૂપ
 , પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન-આનંદમય-આત્મા, શોચતિ શોક કરતો
 । નથી, કાંક્ષતિ આકાંક્ષા પણ કરતો, ન નથી, સર્વેષુ સમસ્ત
 જીવેષુ પ્રાણિઓમાં, સમ સમાનદૃષ્ટિવાળો તે, પરામ્ શ્રેષ્ઠ-
 આનંદલક્ષણા, મદ્ભક્તિમ્ મારી ભક્તિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્મને પામેલો, બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થયેલો આનંદ-
 મય આત્મા, કોઈનો શોક કરતો નથી, કે કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા

કરતો નથી, તેમજ ભૂતભાવમા સમાન દૃષ્ટિવાળો રહીને, મારામ જ્ઞાનલક્ષણા પરમ લક્ષિત પ્રાપ્ત કરે છે ૫૪

અવતરણિ-૧:—ઉપરોક્ત કુમથી અદ્વૈત આત્મતત્ત્વ-પ્રદ-શૈક જ્ઞાનલક્ષણા લક્ષિત, મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું ક્ષય કહે છે —

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥૫૫॥

પદચ્છેદ.—મક્ત્યા, મામ્, અભિજાનાતિ, યાવાન, યઃ, ચ, અસ્મિ, તત્ત્વતઃ, તતઃ, મામ્, તત્ત્વતઃ, જ્ઞાત્વા, વિશતે, તદનન્ત મ્

વ્યુત્પત્તિઃ—અપિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ । યાવત્ પરિમાણ અસ્ય અસ્તીતિ યાવાન્

સમાસા.—તત્ત્વેન યથા સ્થાત્તયા ઇતિ તત્ત્વતઃ । ન અન્તર યથા સ્થાત્તયા ઇતિ અનન્તરમ્, તસ્ય અનન્તરમ્ ઇતિ તદનન્તરમ્ ।

અન્વયઃ અને અર્થ —મક્ત્યા મારી કૃપાએ મેળવેલી લક્ષિતના પ્રભાવે, યાવાન્ હું જેટલા પ્રમાણમા ચ તથા, ય જે, અસ્મિ હું, તે, તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક, અભિજાનાતિ સમ-અર્થાથી બાણું છે, મામ્ મને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, જ્ઞાત્વા બાણીને, તત્ ૫૪ી, તદનન્તરમ્ તે જ્ઞાનની પણ ઉપરતિ પછી, મામ્ મારામા, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે-એક જ સ્વરૂપ થઈ બન્ય છે

ભાવાર્થ:—મારી કૃપાએ મેળવેલી પરમ ભક્તિના પ્રભાવે મુમુક્ષુ, હું જેટલી મહત્તાવાળો, તથા જે કંઈ છું, તે સઘળું તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જાણું છે, અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી, તે જ્ઞાનની પણ ઉપરતિ પછી, તે મારામા પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ મારામા એક સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે ૫૫

અનુતરણિકા —વર્ણુ, તથા આશ્રમના ધર્મે પ્રમાણે, પોતા-પોતાના કર્તવ્યથી પ્રાણી ભગવાનના ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, જેનું ફલ તે મુમુક્ષુને જ્ઞાનનિષ્ઠામા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી હવે જે ભક્તિયોગના પ્રભાવે પરિણામે મોક્ષફલદાયક જ્ઞાનનિષ્ઠા હાથ લાગે છે, તે ભક્તિયોગની પ્રશંસા કરે છે —

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્માણો મદ્યગશ્રયઃ ॥

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદ:—સર્વકર્માણિ, અપિ, સદા, કુર્માણઃ, મદ્યગશ્રયઃ, મત્પ્રસાદાત્, અવાપ્નોતિ, શાશ્વતમ્, પદમ્, અવ્યયમ્

વ્યુત્પત્તિ:—કરોતીતિ કુર્માણઃ ।

સમાસા:—પર્વાણિ ચ કર્માણિ ચ દ્વિનિ સર્વકર્માણિ । અહ એવ વિશેષેણ અપ-સર્વોપમ્-અશ્રય યસ્ય સઃ મદ્યગશ્રય । મત્પ્રસાદઃ હો મત્પ્રસાદ, તસ્ય ત્ મત્પ્રસાદાત્ ।

અનુચ અનુ અર્થ —સદા નિરત, યદ્યા વા મરો જ આશ્રમ રાખીને, સર્વકર્માણે બધા કર્મોને, કુર્માણ કરી રહે

અપિ તો પશુ, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહથી, શાશ્વતમ્ નિત્ય જીવ્યમ્ અને અવિનાશી, પદમ્ પદને, અવાપ્નોતિ પામે છે

ભાવાર્થ:—નિરતર મારે જ પરાયણ રહીને, પોતાના બધા કર્મોં મનુષ્ય કરતો રહે, તો પશુ ઉપરોક્ત ક્રમથી મારે અનુગ્રહ મેળવી, નિત્ય તથા અવિનાશી પરમ વૈષ્ણવ—પદને પામે છે ૫૬

અવતરણિકા — ઈશ્વરભક્તિ, ઈશ્વર-શરણ, અનન્યભાવ, તથા સ્વકર્માનુષ્ઠાન, ઇત્યાદિ સાધનોથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તેથી તે તે સાધનોમા ' તારે અવશ્ય પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો ' એમ અર્જુનને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે --

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

પદઠ્ઠેદ:—ચેતસા, સર્વકર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય, મત્પરઃ, બુદ્ધિયોગમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મચ્ચિત્તઃ, સતતમ્, ભવ

व्युत्पत्तिः—सम्यक् न्यस्य इति संन्यस्य.

સમાસા:—અહ એવ પરઃ યસ્ય સ મત્પર । બુદ્ધિઃ—સમાહિતા બુદ્ધિઃ એવ યોગઃ હિતિ બુદ્ધિયોગ ત બુદ્ધિયોગમ્ । મયિ એવ ચિત્ત યસ્ય સઃ મચ્ચિત્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થ — ચેતસા અત કરણથી, સર્વકર્માણિ સધળા કર્મોંને, મયિ મારામા સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, મત્પર

મારે જ પરાયણ રહીને, બુદ્ધિયોગમ્ સ્થિર બુદ્ધિરૂપી યોગ-
નિકર્મયોગનો, ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, સતતમ્ નિરતર,
મચ્ચિત્તઃ મારામા લાગેલા ચિત્તવાળો, મવ થા

ભાવાર્થ — અત કરણથી સવળા કર્મેને મારામા અપણું
કરીને મારે જ પરાયણ રહી, સ્થિર બુદ્ધિરૂપી નિષ્કામ-
કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, નિરતર મારામા નિમગ્ન ચિત્ત-
વાળો થા ૫૭

અવતરણિકા — “ મારામા નિમગ્ન ચિત્ત થવાથી, જે શુભ
ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, તથા તેમ ન કરવાથી જે અનિષ્ઠ
પરિણામ આવે છે, તે તુ જાણી લે ” એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને કહે છે —

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યસિ ॥

અથ ચેત્ત્વમહકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદઃ—મચ્ચિત્તઃ, સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્, તરિ-
પ્યસિ, અથ, ચેત્, ત્વમ્, અહંકારાત્ ન, શ્રોણ્યસિ, વિનંક્ષ્યસિ,
વ્યુત્પત્તિઃ—વિશેષેણ નક્ષસિ ઇતિ વિનંક્ષ્યસિ ।

સમાસાઃ—માયિ એવ ચિત્ત યસ્ય સ મચ્ચિત્ત । સર્વાણિ
ચ દુર્ગાણિ ચ ઇતિ સર્વદુર્ગાણિ તાનિ સર્વદુર્ગાણિ । મમ પ્રસાદઃ ઇતિ
મત્પ્રસાદ, તસ્માત્ મત્પ્રસાદાત્ ।

અન્યથ અને અર્થ — મચ્ચિત્ત મારામા ચિત્તને અર્પણું
કરવાથી, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહ વડે, સર્વદુર્ગાણિ બધી

મુશકેલીઓને, તર્કિયાસિ તુ સહેલાઈથી ઓળંગી જઈશ, અથ
અને, ચેત્ કદાચિત્ જો, ત્વમ્ તુ, અહંકારાત્ અહંકારથી,
શ્રોણ્યાસિ માફ કહેલું સાલગીશ, ન નહિ, વિનંદ્યસિ તો
તદન નષ્ટ થઈ જઈશ

ભાવાર્થ — મારામા ચિત્તને અર્પણ કરવાથી, મારો અનુ-
શ્રદ્ધ પ્રાપ્ત કરી, તે વડે બધી મુશકેલીઓને તુ સહેલાઈથી
ઓળંગી જઈશ અને કદાચિત્ જો તુ અહંકારથી માફ
કહેલું સાલગીશ નહિ તો અવશ્ય તારો નાશ થઈ જશે ૫૮.

અવતરણિકા — અગર અર્જુન એમ કહે કે “હું સ્વતઃ
છું, બીજાનું કહેલું હું શા માટે કરું?” તો તેના જવાબમાં
ભગવાન તેની પ્રકૃતિ-પરતત્ત્વ બતાવે છે —

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્યેતિ મન્યસે ॥

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વા નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અહંકારમ્, આશ્રિત્ય, ન યોત્સ્યે,
ઈતિ, મન્યમે, મિથ્યા, એષઃ, વ્યવસાયઃ, ત, પ્રકૃતિઃ, ત્વામ્,
નિયોક્ષ્યતિ

વ્યુત્પત્તિઃ—આસમન્તાત્ શ્રિત્ય ઇતિ આશ્રિય-
નિશ્ચયન યોક્ષ્યતિ ઇતિ નિયોક્ષ્યતિ

અન્યથા અને અર્થ — અહંકારમ્ અહંકારનો, આશ્રિત્ય
આશ્રય કરીને યોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ, ન નહિ, યત્ એમ
જો, મન્યમે તુ માને છે, એ એ, તે તારો, વ્યવસાય વ્યવસાય,

મિથ્યા તદ્દન વ્યથ છે, કારણ કે, પ્રકૃતિ તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ, ત્વામ્ તને, નિયંત્રિયતિ યુદ્ધમા નિયુક્ત કરશે

ભાવાર્થ:—અહ કારનો આશ્રય કરાને ' હુ યુદ્ધ કરીશ, નહિ " એમ જે તુ માને છે, તે તારો વ્યાપાર તદ્દન વ્યર્થ છે, કારણ કે તારા ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધમા નિયુક્ત કરશે ૫૬

અવતરણિકા:—પ્રાણિમાત્રની પ્રકૃતિ-પરાધીનતા દર્શાવે છે.

સ્વભાવજેન કૌતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણૌઃ ॥

કર્તુ નેષ્ઠસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

વર્ણચ્છેદ:—સ્વભાવજેન, કૌતેય, નિબદ્ધઃ, સ્વેન, કર્મણા, કર્તુમ્, ન, નેષ્ઠસિ, યમ્, મોહાત્, કરિષ્યસિ, અવશઃ, અપિ, તત્.

વ્યુત્પત્તિ:—નિતાન્તં વદ્ધઃ इति નિબદ્ધઃ ।

સમાસા:—સ્વસ્ય માવ इति સ્વભાવ, તસ્માત્ જાયતે इति સ્વભાવજં તેન સ્વભાવજેન । મ વશઃ इति અવશ ।

અન્યથા અને અર્થ —કૌતેય છે કૌતેય ! સ્વભાવજેન પ્રકૃતિજન્ય, સ્વેન પોતાના, કર્મણા કર્મથી, નિબદ્ધ બધાયેલો છતાં, યત્ જે, મોહાત્ અવિવેકથી, કર્તુમ્ કરવાને, નેષ્ઠસિ ઇચ્છતો, ન નથી તત્ તે, અપિ પણ, અવશ પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી, કરિષ્યસિ અવશ્ય કરીશ

શ્રી મ બ ગી ૪૪

ભાવાર્થ — સર્વની માફક પ્રકૃતિજન્ય પોતાના વર્ણ તથા ધર્મના સ્વાભાવિક કર્મોથી બધાએલો હોવા છતાં, માત્ર અવિ-વેકથી જે કરવાને તુ હાલ ઇચ્છતો નથી, તે પણ પ્રકૃતિને વરા હોવાથી, પરાણે પણ તુ અવશ્ય કરીશ ૬૦

અન્યતરણિકા — એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની પ્રકૃતિ-પરત વ્રતા કહી, હવે અત્યામી ઇશ્વર પાસે પણ પરત વ્રતા કહે છે:—

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ૬૧ ॥

પદ્મછેદ:—ઈશ્વર:, સર્વભૂતાનામ્, હૃદ્દેશે, અર્જુન તિષ્ઠતિ, ભ્રામયન્, સર્વભૂતાનિ, યન્ત્રારૂઢાનિ, માયયા

વ્યુત્પત્તિ:—ભ્રામયન્તીતિ ભ્રામયન

સમાસા:—સ્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ इति સર્વભૂતાનિ, તેષા સર્વભૂતાનામ્ । હૃદયસ્ય દેશ હૃદ્દેશ:, તસ્મિન્ હૃદ્દેશે । યન્ત્રાણિ આરૂઢ નિ इति યન્ત્રારૂઢાનિ ।

અન્યથા અને અર્થ — અર્જુન હે અર્જુન, ઈશ્વર ઇશ્વર સર્વભૂતાનામ્ પ્રાણીમાત્રના, હૃદ્દેશે હૃદયપ્રદેશમા, માયયા યોગ-માયા વડે, સર્વભૂતાનિ પ્રાણીમાત્રને, યન્ત્રારૂઢાનિ યત્ર પર ચઢાવેલી, ભ્રામયન્ પુતળીઓની માફક ભ્રમણ કરાવતો, તિષ્ઠતિ રહે છે

ભાવાર્થ — હે અર્જુન ! પરમાત્મા પ્રાણિમાત્રના હૃદય-પ્રદેશમા પોતાની યોગમાયા વડે, પ્રાણીમાત્રને યત્ર પર બેસા-વેલી પુતળીઓની માફક ભ્રમણ કરાવતો રહે છે ૬૧

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જન્તુમાત્ર ઇશ્વરને આપીને
હોવાથી, મુમુક્ષુએ ઇશ્વરને જ શરણે જવું ઘટે, તેથી —

તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ॥

તત્પ્રસાદાત્પરા શાંતિ સ્થાન પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥૬૨॥

પદચ્છેદ:—તમ્, એવ, શરણમ્, ગચ્છ, સર્વભાવેન,
ભારત, તત્પ્રસાદાત્, પરામ્, શાન્તિમ્, સ્થાનમ્, પ્રાપ્સ્યસિ,
શાશ્વતમ્

વ્યુત્પત્તિ:—પ્રકર્ષેણ આપ્સ્યસિ इति પ્રાપ્સ્યસિ

સમાસા:—સર્વશ્વાસૌ ભાવશ્ચ इति સર્વભાવઃ, તેન સર્વ-
ભાવેન । તસ્ય પ્રસાદ इति તત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ તત્પ્રસાદાત્ ।

અન્યથા અને અર્થ — ભારત હે ભારત, તમ્ તેને, એવ જ
સર્વભાવેન સમગ્રભાવથી, શરણમ્ શરણે, ગચ્છ જ તત્પ્રસાદાત્
તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી, પરામ્ પરમ, શાન્તિમ્ શાંતિને
તથા, શાશ્વતમ્ શાશ્વત-નિત્ય, સ્થાનમ્ વિષ્ણુના પરમ પદને,
પ્રાપ્સ્યસિ ઘણી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરીશ

ભાવાર્થ — હે અર્જુન ! ઉપર કહેવામા આવેલ સર્વાન્ત-
ર્થાંથી, અને સર્વ પ્રવર્તક-પરમાત્માને જ, મન વાણી અને
કર્મના સમગ્ર ભાવોથી, તું શરણે જા તે પરમાત્માના અનુ-
ગ્રહથી સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્તિ, તેમજ વિષ્ણુના નિત્ય-પરમપદને તું
ઘણી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકીશ ૬૨

અવતરણિકા — આખી ભગવદ્ગીતાનો ઉપસહાર કરતાં
કહે છે —

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतर मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

પદઘોષ:—ઈતિ, તે, જ્ઞાનમ્, આખ્યાતમ્, ગુહ્યાત્, ગુહ્યતરમ્, મયા, વિમૃશ્ય, એતત્, અશ્લેષેણ, યથા, ઇચ્છસિ, તથા, કુરુ.

વ્યુત્પત્તિ:—અભિશયેન ગુહ્યં ઇતિ ગુહ્યતરમ્ । વિશ્લેષેણ સૃશ્ય ઇતિ વિમૃશ્ય.

સમાસ:—ન શેષ વિદ્યતે यस્ય તત્ અશેષ, તેન અશ્લેષેણ ।

અન્વય અને અર્થ —ઈતિ એ પ્રમાણે, ગુહ્યાત્ ગુપ્તથી ગુહ્યતરમ્ પણ અત્યંત ગુપ્ત રાખવા લાયક, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, મયા મે તે તને, આખ્યાતમ્ કહ્યું છે, એતત્ એ જ્ઞાનને, અશ્લેષેણ સંપૂર્ણપણે વિમૃશ્ય વિચાર કરીને, યથા જેમ, ઇચ્છસિ તારી ઇચ્છામા આવે, તથા તેમ, કુરુ કર

ભાષાર્થ:—એ પ્રમાણે અતીવ ગુપ્તમા ગુપ્ત રાખવા લાયક જ્ઞાન, મે તને સવિસ્તર કહી દીધું છે, હવે એ જ્ઞાનનો યથાર્થ, સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને પછી જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર ૬૩

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે સમસ્ત ગીતાના પૂર્વાપર લક્ષ્યન દ્વારા ભાષ્યનું નકકી કરવા કે પામવાને અશ્વન અસમર્થ છે, એમ સમજી અતિ વાત્સલ્યથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

પોતે જ પોતાના સમગ્ર વ્યવસ્થાને ઉપસહાર કરતા ત્રણ
લોકથી કહે છે --

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચ. ॥

દ્રષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪ ॥

પદચ્છેદઃ--સર્વગુહ્યતમમ્, ભૂયઃ, શ્રુણુ, મે, પરમમ્,
વચઃ, દ્રષ્ટઃ, અસિ, મે, દૃઢમ્, इति તતો, વક્ષ્યામિ, તે, હિતમ્.

વ્યુત્પત્તિ.—ગૂહિતુ યચિતં इति ગુહ્યમ્

સમાસાઃ—સર્વાણિ ચ ગુહ્યાનિ ચ इति સર્વગુહ્યાનિ, તેષુ
પ્રતિજ્ઞાએન ગુહ્ય इति સર્વગુહ્યતમમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —ભૂય ક્રીને પણ સર્વગુહ્યતમમ્ બધા
ગુપ્ત રાખવાલાયક રહસ્યોમા પણ અતિ ગુપ્ત, મે માફ, પરમમ્
અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ, વચ વચન, શ્રુણુ સાભળ, મે મારો, દૃઢમ્
અત્યંત-અવ્યભિચારી-અનન્યપરાયણ, દ્રષ્ટ પ્રિય, અસિ છે, इति
એમ સમજીને, તે તારૂ, હિતમ્ પરમહિત, વક્ષ્યામિ હું કહીશ

ભાવાર્થ —હે પાર્થ ! ક્રીને પણ, બધા ગુપ્ત રાખવા
લાયક રહસ્યોમા પણ અતિ ગુપ્ત માફ વચન સાભળ હું
મારો અનન્ય પ્રિય છે, એમ સમજીને જ તારૂ પરમહિત
પ્રાય, તેણે હું કહીશ ૬૪

અવતરણિકા —ઉપરોક્ત પ્રસ્તુત ગુહ્યજ્ઞાન કહે છે —

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી મા નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્ય તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, સત્યમ્, તે પ્રતિજાને, પ્રિયઃ, અસિ, મે.

સમાસાઃ—મયિ એવ મન યસ્ય સઃ મન્મના । મમ ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ । મામ્ ષષ્ટુ શીઘ્ર અસ્ય અસ્તીતિ મદ્યાજી ।

અન્વય અને અર્થ.—મન્મના મારામા જ મનવાળો, મદ્ભક્તઃ મારો જ ભક્ત, મદ્યાજી માફ યજ્ઞન કરનાર, મવ થા મામ્ મને, નમસ્કુરુ નમસ્કાર કરતો રહે, એથી, મામ્ મને, એવ જ, એષ્યમિ પામીશ, તે તને, સત્યમ્ સત્ય, પ્રતિજાને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કારણ કે તુ મે મને, પ્રિય પ્રિય, અસિ છે

ભાવાર્થ —હે, અર્જુન! તુ, મારામા જ મનવાળો, મારો જ ભક્ત, તથા માફ જ યજ્ઞન કરનાર થા, તથા મને જ નમસ્કાર કરતો રહે એથી તુ મને જ પામીશ, એ હું તને સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કારણ કે તુ મને પ્રિય છે ૬૫

અનુતરણિકાઃ—પરમેશ્વરના યજ્ઞરૂપ કર્મયોગ તથા તેના પરમરહસ્યનો તેમજ ઇશ્વરશરણરૂપ ભક્તિયોગનો ઉપસા રહ્યોકમા ઉપસા હાર કરી, હવે કર્મ, તથા ભક્તિ, એ બન્ને યોગના પરિણામરૂપ સર્વ વેદાત પ્રતિપાદ્ય પ્રસંગોપાત આગળ કહેલ સ્મર્યન્-દર્શનનો ઉપસા હાર કરે છે —

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણ વ્રજ ॥

અહ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વધર્માન્, પરિત્યજ્ય, મામ્, એકમ્, શરણમ્, વ્રજ, અહમ્, ત્વા, સર્વપાપેભ્યઃ, મોક્ષયિષ્યામિ, મા, અશુચઃ

સમાસાઃ—સર્વ ચ ધર્માશ્ચ इति સર્વધર્માઃ, તાન્ સર્વધર્માન્ । સર્વાણિ ચ પાપાનિ ચ इति સર્વપાપાનિ, નેભ્યઃ સર્વપાપેભ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થ —સર્વધર્માન્ બધા ધર્મેને, પરિત્યજ્ય છોડીને, મામ્ મને, એકમ્ એકલાને, શરણમ્ શરણે, વ્રજ બ, અહમ્ હુ, ત્વા તારો, સર્વપાપેભ્ય સર્વ પાપમાથી, મોક્ષયિ-
ષ્યામિ મોક્ષ કરીશ અશુચ શોક કર નહિ

ભાવાર્થ —બધા ધર્મેનો ત્યાગ કરીને મને એકલાને જ શરણે આવ હુ તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ શોક કર નહિ ૬૬

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણેના બે શ્લોકથી જ્ઞાનયોગેન સાહ્યાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ” એ બીજા અધ્યાયમા દર્શા-
વેલા જ્ઞાન, અને કર્મ એ બેને યોજીને ઉપસહાર કરી હવે ભગવદ્ગીતા શાસ્ત્રનો સ પ્રધાય વિધિ કહે છે —

इद ते नातपराय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्य न च मा योऽभ्यसूयति ॥ ૬૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇદમ્, તે, ન, અતપસ્કાય, ન, અમક્તાય
કદાચન, ન, ચ, અશુશ્રૂષવે, વાચ્યમ્, મ, ચ, મામ્, યઃ
અભ્યસૂયતિ

સમાપ્તાઃ—ન વિદ્યતે તપ યસ્મિન્ સ અતપસ્ત્વ, તસ્મૈ
અતપસ્કાય । ન મક્ત્વ ઇતિ અમક્ત, તસ્મૈ અમક્તાય । ન વિદ્યતે
શુશ્રૂષા યસ્મિન્ સઃ અશુશ્રૂષુઃ તસ્મૈ અશુશ્રૂષવે ।

અન્યથા અને અર્થ —ઇદમ્ આ જ્ઞાન, તે તારે અતપ-
સ્કાય તપસ્વી ન હોય તેવાને, ન નહિ, અમક્તાય ભક્ત ન
હોય તેવાને, કદાચન કદિ પણ, ન નહિ, અશુશ્રૂષાય એવા-
ભાવ ન હોય તેવાને, ચ તથા, ય જે, મામ્ મારો, અભ્ય-
સૂયતિ દેષ કરે તેવાને, વાચ્યમ્ કહેવું ન નહિ

ભાવાર્થ.—આ ગુહ્ય જ્ઞાન, તારે તપસ્વી ન હોય તેવાને
ભક્ત ન હોય તેવાને, સેવાભાવ ન હોય તેવાને, તથા જે
મારો દેષ કરતો હોય તેવાને, કદી પણ કહેવું નહિ ૬૭

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર સપ્રદાય વિધિ કહી
હવે તે સપ્રદાય પ્રજાકેનુ ફક્ત કહે છે —

ય ઇદં પરમં ગુહ્ય મદ્વક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ॥

ભક્તિ મયિ પરા કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યમંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ઇદમ્, પરમમ્, ગુહ્યમ્, મદ્વક્તેષુ,
અભિધામ્યતિ, ભક્તિમ્, મયિ, પરામ્, કૃત્વા, મામ્, એવ,
ૈષ્યતિ, અસંશયઃ

વ્યુત્પત્તિ:—ગૂઢિતુ ઉચિત્ત્વ ઇતિ ગુહ્યમ્ ।

સમાસા:—મમ મક્તા ઇતિ મદ્મક્તાઃ, તેષુ મદ્મક્તેષુ ।
ન સશય વિચિત્રે यस્ય સ અસશયઃ ।

અન્વય અને અર્થ —ઇદમ્ આ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ગુહ્યમ્ ગુહ્ય-
જ્ઞાન, ય જે મનુષ્ય, મદ્મક્તેષુ મારા ભકતોમા, અમિધાસ્થિતિ
કહેશે તે પણ મારે માશમા, પરમ્ પરમ મક્તિમ્ ભકિત,
કૃત્વા પામીને, અસશય સ શયરહિત થઈને, મમ્ મને, એ
જ, એવ્યતિ પામશે

ભાવાર્થ —આ શ્રેષ્ઠ, રહસ્યમય જ્ઞાન, જે મનુષ્ય, મારા
ભકતોમા ગાઈને સમન્તવશે, તે પણ મારામા પરમ ભકિત
પામીને, સ શયરહિત થયેલો મને જ પામશે ૬૮

અવતરણિકા —“મુક્તિના અનેક સાધનોમા ધ્યાન મૈથ્ય
શ્રેષ્ઠ હોવાથી ધ્યાનનિષ્ઠ મુમુક્ષુને તેમા—વિદ્યાપ્રચારમા પ્રવૃત્તિ
થવી અસભવિત છે” એમ કદાચ અભૂત કહે તો તેન
જવાબમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણેના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર
કરનાર મનુષ્ય મને અત્યંત પ્રિય છે, એમ કહી જ્ઞાનપ્રચારના
માહાત્મ્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.—

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ॥

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ન, ચ, તસ્માત્, મનુષ્યેષુ, કશ્ચિત્, મે,
પ્રિયકૃત્તમઃ, ભવિતા, ન, ચ, મે, તસ્માત્, અન્યઃ, પ્રિયતરઃ, ભુવિ-

વ્યુત્પત્તિઃ—અતિશયેન પ્રિયં કરોતીતિ પ્રિયકૃત્તમઃ.
અતિશયેન પ્રિયઃ ઇતિ પ્રિયતરઃ.

અન્યથા અતે અર્થ —મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમા, તસ્માત્ જ્ઞાન-
સ પ્રદાય-પ્રવર્તક મનુષ્યથી, કશ્ચિત્ કોઈ પણ, મે મને, પ્રિય-
કૃત્તમ, વધારે પ્રિય કરનાર, ન નથી, ચ તેમજ તસ્માત્
તેનાથી પ્રિયતર (વિશેષ પ્રિય, અથ્થ બીજો કોઈ, મુવિ પૃથ્વી
પર, મહિતા ભવિષ્યમા પણ થશે, ન નહિ

ભાવार्થ —મનુષ્યોમા, જ્ઞાનસ પ્રદાયપ્રવર્તક તે મનુષ્યથી
અધિક પ્રિય, મને કોઈ પણ નથી, તેમજ તે મનુષ્યથી વિશેષ
પ્રિય બીજો કોઈ પૃથ્વી પર, ભવિષ્યમા પણ થશે
નહિ ૬૯

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનના પ્રચારક,
તથા અ'પાપકનુ માહાત્મ્ય તથા ફલ કહી, હવે, એ જ્ઞાનનુ
અધ્યયન કરનારને શુ ફલ થાય છે તે જણાવે છે —

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમ ધર્મ્ય સ્વાદમાવયો. ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

પદરુદ્ધેદઃ—અધ્યેષ્યંતે, ચ, યઃ, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્,
સ્વાદમ્, આવયોઃ, જ્ઞાનયજ્ઞેન, તેન, અહમ્, ઇષ્ટઃ, સ્યામ્,
ઇતિ, મે, મતિઃ

વ્યુત્પત્તિઃ—ધર્માત્ અનપેતઃ ધર્મ્યઃ, તં ધર્મ્યમ્ સહ
વાદઃ ઇતિ સંવાદઃ, તં સંવાદમ્.

સમાસાઃ—જ્ઞાન એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જ્ઞાનયજ્ઞઃ, તેનજ્ઞાનયજ્ઞેન ।

અન્વય અને **અર્થ** —ય જે મનુષ્ય ધ્યાવયો આપણા બનેનો. ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ધાર્મિક, સવાદમ્ સ વાદનુ, અધ્યે-
વ્યતે અધ્યયન કરશે, ચ પાદપૂર્ણાર્થ, તેન તેના વડે, અહમ્
હું, જ્ઞાનયજ્ઞેન વિધિ, જપ, ઉપાશુ, માનસ ઇત્યાદિ યજ્ઞોમા
વિશિષ્ટ જ્ઞાનયજ્ઞથી, ઇષ્ટ પૂજિત, સ્વામ્ થાઉ, ઇતિ એમ, મે
મારો મતિ અભિપ્રાય છે

ભાવાર્થ —જે મનુષ્ય આપણા બનેના આ ધાર્મિક
સ વાદનુ અધ્યયન કરશે, તેણે સર્વ યજ્ઞોમા વિશિષ્ટ જ્ઞાન-
યજ્ઞ વડે મને પૂજ્યો છે, એમ મારો અભિપ્રાય છે ૭૦.

અવતરણિકા.—એ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા તથા
અધ્યેતાનુ ફલ કહી હવે શ્રાતાઓને પ્રાપ્ત થતા ફલ વિષે
કહે છે —

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યો નર ॥

મોઽપિ મુક્ત. શુભલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥૭૧॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન્, અનસૂયઃ, ચ, શ્રુણુયાત્,
અપિ, યઃ, નરઃ, સઃ, અપિ, મુક્તઃ, શુધાન્, લોકાન્, પ્રાપ્નુ-
યાત્, પુણ્યકર્મણામ્

વ્યુત્પત્તિઃ—શ્રદ્ધા અમ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ ।

સમાસાઃ—ન વિધ્યન્ અસૂયા यस્ય સઃ અનસૂયઃ ।
પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષા તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષા પુણ્યકર્મણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થ — અદ્વાધાન્ અદ્વાયુકત, ચ અને, અમ સ્વયં દેવરહિત ય જે, મર પુરુષ, આ આપણા સંવાદને અપિ હંકત શ્રુણુયાત્ સાભળી લે, સ તે, અપિ પણ, મુક્ત મુકત થઈને, પુણ્યકર્મણામ્ પુણ્યશાસ્ત્રીઓના, શુભાન્ શુભ લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્તુયાત્ પ્રાપ્ત કરે

ભાવાર્થ — અદ્વાયુકત, અને દેવરહિત થઈને જે પુરુષ, આપણા આ સંવાદને માત્ર સાભળે, તે પણ પાપોથી મુકત થઈને પુણ્યશાસ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થતા, દિવ્ય શુભ લોકોને પ્રાપ્ત કરે । ૭૧

અવતરણિકા — શિષ્યને જ્યાં સુધી સંશયનું નિવારણ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આવે, ત્યાં સુધી અનેક વખત પણ ઉપદેશ આપવો જોઈએ, એ પ્રમાણે શુરુધમની પરપરા બતાવતા અર્જુનને શાસ્ત્રાર્થ પ્રતિપત્તિ થઈ કે નહિ તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પૂછે છે. —

કચ્છિદેતચ્છુત પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ॥

કચ્છિદજ્ઞાનસમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનજય ॥ ૭૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કચ્છિત્, એતત્, શ્રુતમ્, પાર્થ, ત્વયા, એકાગ્રેણ, ચેતસા, કચ્છિત્, અજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રનષ્ટઃ, તે ધનજય.

ઠ્યુત્પત્તિઃ—પ્રકર્ષેણ નષ્ટઃ ઇતિ પ્રનષ્ટઃ

સમાસાઃ—એક અગ્ર દક્ષ્ય યસ્ય તત્ એકાગ્ર, તેન એકાગ્રેણ । અજ્ઞાનેન કૃત સમ્યક મોહ ઇતિ અજ્ઞાનસમોહઃ ।

અન્યથા અતે અર્થઃ.—પાર્થ હે પાર્થ, કશ્ચિત્ હુ આશા રાખુ છુ કે, ત્વયા તે, એકાગ્રેણ એકાગ્ર, ચેતસા ચિત્તથી, એતત્ એ જ્ઞાન, શ્રુતમ્ સાંભળ્યું, ઘનજય હે ધનજય, કશ્ચિત્ હુ આશા રાખુ છુ કે, તે તારો, અજ્ઞાનસમોહ અજ્ઞાન કૃત અનાત્મામા આત્મબુદ્ધિસ્વરૂપ, તમા સ્વધર્મરૂપી મુદ્ધમા, અધર્મ-બુદ્ધિસ્વરૂપ મોહ, પ્રમદ્ધઃ નાશ પામ્યો કે ?

ભાવાર્થ —હે પાર્થ ! હવે, હુ તને પૂછુ છુ, કે, તે એકાગ્ર ચિત્તપૂર્વક તે જ્ઞાન સાંભળ્યું કે ? અથવા તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ નાશ પામ્યો કે ? ૭૨

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે લગવાનું શ્રીકૃષ્ણે પૂછવાથી, અર્જુન પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રકટ કરતો, નીચે પ્રમાણે જવાબ આપવા લાગ્યો —

અર્જુન ઉવાચ ।

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિણ્યે વચન તવ ॥ ૭૩ ॥

પદછેદઃ—અર્જુનઃ, ઉવાચ. નષ્ટઃ, મોહ, સ્મૃતિઃ, લબ્ધા, ત્વત્, પ્રસાદાત્, મયા, અચ્યુત, સ્થિતઃ, અસ્મિ, ગતસંદેહઃ, કરિણ્યે, વચનમ્, તવ.

સમાસાઃ—ન ચ્યુતઃ इति અચ્યુત, તત્સબુદ્ધૌ અચ્યુત । ગતઃ સંદેહ યસ્માત્ સઃ ગતસંદેહ । તવ પ્રસાદઃ इति ત્વત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન, ડવાચ બોલ્યો. અચ્યુત હે અચ્યુત, ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી, મોહ મારો મોહ, તદ્દ નાશ પામ્યો છે, સ્મૃતિ સ્મૃતિ, જીવ્યા પ્રાપ્ત થઈ છે, ગતસંબેદ સદેહરહિત, સ્થિત થયેલો, અસ્મિ હુ તવ આપના, વચનમ્ વચન પ્રમાણે, કરિષ્યે કરીશ

ભાવાર્થ —અર્જુન બોલ્યો—“ હે અચ્યુત, આપની કૃપાથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમજ હુ સદેહરહિત થયોહુ, અને હવેથી આપના વચન પ્રમાણે જ, હુ વર્તીશ ૭૩

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો સંવાદ સમાપ્ત થતા, ‘ ભગવદ્ગીતા ’નો અંતિમ સંબંધ દર્શાવતા સંજય વૃતશાસ્ત્ર પ્રતિ કહે છે —

સંજય ઉવાચ ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश્રौषમद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

પદકૃષ્ટેદઃ—સંજયઃ, ઉવાચ. ઇતિ, અહમ્, વાસુ-
દેવસ્ય, પાર્થસ્ય, ચ મહાત્મનઃ, સંવાદમ્, ઇમમ્, અશ્રૌષમ્,
અદ્ભુતમ્, રોમહર્ષણમ્.

વ્યુત્પત્તિઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન વાસુદેવઃ, તસ્ય વાસુદેવસ્ય રોમાણિ હર્ષયતીતિ રોમહર્ષણઃ, તં રોમહર્ષણમ્.

સમાસાઃ—મહાન્ ચ અસો આત્મા ચ યસ્ય સઃ મહાત્મા,
તસ્ય મહાત્મનઃ ।

અન્વય અને અર્થ—સઙ્ગય સજય, રવાચ બોલ્યો,
હિતિ એ પ્રમાણે વાસુદેવસ્ય ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવના ચ તથા
મહાત્મનઃ મહાત્મા, પાર્થસ્ય અર્જુનના, અદ્ભુતમ્ આશ્ચર્યકારક
રોમહર્ષણમ્ રૂપા ઉભા કરે એવા, હમમ્ આ, સવાદમ્ સ વાદને
અહમ્ મે, અશ્રૌષમ્ સાભળ્યો.

ભાવાર્થ.—સ જય બોલ્યો—“એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ,
તથા મહાત્મા અર્જુનનો આશ્ચર્યકારક અને રૂપા ઉભા કરે
તેવો આ સવાદ મે સાભળ્યો. ૭૪

અવતરણિકાઃ—“આટલો હૃદયી ભગવાન તથા અર્જુનને
સવાદ તે ઠેવી રીતે સાભળ્યો.” એમ કદાચ કોઈ સજયના કહે-
વામાં શકા કરે તો તેના નિવારણ માટે સજય કહે છે —

વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્રુહ્યમહ પરમ્ ॥

યોગ યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃસ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્, શ્રુતવાન્, એતત્, રુહ્યમ્,
અહમ્, પરમ્, યોગમ્, યોગેશ્વરાત્, કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્, કથયતઃ,
સ્વયમ્

વ્યુત્પત્તિઃ—શ્રુતં અસ્ય અસ્તીતિ શ્રુતવાન્

સમાસાઃ—વ્યાસસ્ય પ્રસાદઃ હિતિ વ્યાસપ્રસાદઃ, તસ્માત્
વ્યાસપ્રસાદાત્ । યોગાના ઈશ્વરઃ હિતિ યોગેશ્વરઃ, તસ્માત્ યોગેશ્વરાત્ ।

અન્વય અને અર્થ — વ્યાસપ્રસાદાત્ વ્યાસની દુપાથી, શ્રુતત્ એ, ગુહ્યમ્ ગુપ્ત રાખવા લાયક, - જ્ઞાન, તથા પરમ્ પરમ-શ્રેષ્ઠ, યોગમ્ યોગને, યોગેશ્વરાત્ યોગોના ઇશ્વર, સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, કૃષ્ણાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વયં પોતાના, કથયત કહેવાથી, બ્રહ્મ મે, શ્રુતવાન્ સાંભળ્યા.

ભાષાર્થ — શ્રીમદ્ વેદવ્યાસની દુપાએ મળેલા દિવ્ય-અક્ષુ, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે, એ ગુપ્ત રાખવા લાયક જ્ઞાન, તથા પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ, યોગોના અધીશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વમુખથી જ કહેવાતા મે સાંભળ્યા ૭૫

અવતરણિકા — ભગવાન્ કેશવ, તથા અર્જુનના સ્વવાદ-જન્ય તથા વિશ્વરૂપ ઈશાનજન્ય સ્વાનુભવિત પરમ આત્માદનુવિવરણ, સ જન્ય પૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ એ શ્લોકથી કહે છે —

રાજન્સંસ્મૃત્ય સસ્મૃત્ય સવાદમિમમદ્દુતમ્ ॥

કેશવાર્જુનયો પુણ્ય હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

પદચ્છેદઃ — રાજન્, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંવાદમ્, इमम्, અદ્દુતમ્, કેશવાર્જુનયોઃ, પુણ્યમ્, હૃષ્યામિ, ચ, મુહુર્મુહુઃ

વ્યુત્પત્તિઃ — સમ્યક્ સ્મૃત્ય્ ઇતિ સંસ્મૃત્ય ।

સમાસાઃ — કેશવશ્ચ અર્જુનશ્ચ ઇતિ કેશવાર્જુનૌ તયોઃ કેશવાર્જુનયો ।

અન્વય અને અર્થ — રાજન્ કે રાજન્ પૃતરાષ્ટ્ર, કેશવાર્જુનયો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના, इमम् આ, પુણ્યમ્ પુણ્યપ્રદ, અદ્દુતમ્ અદ્ભુત, સવાદમ્ સવાદને, સસ્મૃત્ય સ્મરણ

કરી, સસ્મૃત્ય સ્મરણ કરીને, મુહુર્મુહુ વારવાર, હૃણ્યામિ હુ
હર્ષ પામુ છુ

ભાવાર્થ —હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુનના આ અદ્ભુત પુણ્યપ્રદ સંવાદનું સ્મરણ કરી કરીને
હુ વારવાર હર્ષ પામુ છુ ૭૬

તच्च सस्मृत्य सस्मृत्य रूपमत्यद्भुत हरेः ॥

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः॥७७॥

પદચ્છેદઃ—તત્, ચ, સસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, રૂપમ્, અત્યુ-
દ્ભુતમ્, હરેઃ, વિસ્મયઃ, મે, મહાન્, રાજન્, હૃણ્યામિ, ચ,
પુનઃ પુનઃ.

व्युत्पत्तिः—अतिशयेन अद्भुतम् इति अत्यद्भुतम्

અન્વય અને અર્થ —ચ અને, હરેઃ ભગવાન્ વિષ્ણુના,
તત્ તે, અત્યદ્ભુતમ્ અતિ આશ્ચર્યકારક, રૂપમ્ રૂપને, સસ્મૃત્ય
યાદ કરી, સસ્મૃત્ય યાદ કરીને, રાજન્ હે રાજન્, મે મને,
મહાન્ ભારે, વિસ્મય અચ્ચો થાય છે, ચ અને, પુન પુનઃ
રહી રહીને, હૃણ્યામિ હુ આનંદ પામુ છુ

ભાવાર્થ —અને ભગવાન્ વિષ્ણુના તે અતિ આશ્ચર્ય-
કારક રૂપને યાદ કરી કરીને, હે રાજન્! મને ભારે અચ્ચો
થાય છે, તથા હુ રહી રહીને આનંદ પામુ છુ ૭૭

अवतरणिका —“એથી અનંત ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્
શ્રીકૃષ્ણ, તથા તેમનો અનુગ્રહીત અર્જુન, યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં
હોવાથી, તારે જ્યની આશા કરવી નહિ ” એ પ્રકારની આતરિક
ચેતવણી આપતા સજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે —

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિ ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, યોગેશ્વરઃ, કૃષ્ણઃ, યત્ર, પાર્થઃ, ધનુર્ધરઃ, તત્ર, શ્રીઃ, વિજયઃ, ભૂતિઃ ધ્રુવા નીતિઃ, મતિઃ, મમ

વ્યુત્પત્તિઃ—ધનુઃ ધરતીતિ ધનુર્ધરઃ

સમાસાઃ—યોગાના ઈશ્વર इति યોગેશ્વરઃ । વિશિષ્ટ શ્રાસૌ જયશ્ચ इति વિજયઃ ।

અન્વય અને અર્થ — યત્ર જ્યા, યોગેશ્વર યોગેશ્વર, કૃષ્ણઃ શ્રીકૃષ્ણ, યત્ર જ્યા ધનુર્ધર ગાડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્જુન હોય, તત્ર ત્યા, શ્રી સ પત્તિ, વિજયઃ વિજય, ભૂતિઃ ઐશ્વર્ય ધ્રુવા અટલ, નીતિ. નીતિ છે, મમ એમ મારો, મતિઃ નિશ્ચય છે

ભાવાથ — જ્યા યોગેશ્વર—સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, તથા ગાડીવધન્વા, પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, ત્યા જ સ પત્તિ, વિજય, ઐશ્વર્ય, તથા અટલ નીતિના નિયમોનુ પાલન છે, એમ મારો નિશ્ચય છે ૭૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तोत्तिकप्रणीत

सान्त्वयबोधिनी टीकोपेतो मोक्षसंन्यास-

योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

સમાપ્ત.

श्रीमद्भगवद्गीतापद्यानामकारादिकोशः ।

श्लोकप्रतीकं.	अ. श्लो.	श्लोकप्रतीकं	अ. श्लो.
अकीर्तिं चापि भूतानि	२ ३४	अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	११ ४५
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३	अदेशकाले यद्दानम्	१७ २२
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३	अद्रष्टा सर्वभूतानाम्	१२ १३
अग्निर्व्योतिरहः शुक्रः	८ २४	अधर्मं धर्ममिति या	१८ ३२
अच्छेद्योऽयमदाहोव	२ २४	अधर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१
अज्ञोऽपि सन्नव्ययात्मा	४ ६	अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	१५ २
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च	४ ४०	अधिभूतं क्षरो भावः	८ ४
अंतकाले च मामेव	८ ५	अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८ २
अंतवत्तु फलं तेषाम्	७ २३	अधिष्ठानं तथा कर्त्ता	१८ १४
अंतर्बत इमे देहाः	२ १८	अव्यात्मज्ञाननित्यत्व	१३ ११
अत्र शूरा महेष्वासा	१ ४	अध्येष्यते च य इम	१८ ७०
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३ ३६	अनंतविजय राजा	१ १६
अथ चित्तं समाधातु	१२ ९	अनंतश्चास्मि नागानां	१० २९
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य	२ ३३	अनन्यचेताः सततम्	८ १४
अथ चैनं नित्यजातं	२ २६	अनन्याश्रितयतो मां	९ २२
अथवा योगिनामेव	६ ४२	अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१२ १६
अथवा बहूनैतेन	१० ४२	अनादिस्वाभिर्गुणत्वात्	१३ ३१
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१ २०	अनादिमध्यांतमनंत	११ १९
अथैतदप्यशक्तोऽसि	१२ ११	अनाश्रितः कर्मफलं	६ १

श्लोकप्रतीक	अ	श्लो	श्लोकप्रतीकं.	अ.	श्लो.
अनिष्टमिष्ट मिश्रं च	१८	१२	अमानित्वमदंभित्वम्	१३	७
अनुद्वेगकर वाक्यम्	१७	१५	अमी च त्वां धृतराष्टस्य	११	२६
अनुबंध क्षयं हिसाम्	१८	२५	अमी हि त्वां सुरसया	११	२१
अनेकचित्तविभ्रांता	१६	१६	अयनेषु च सर्वेषु	१	११
अमेकबाहूदरवक्त्रनेत्र	११	१६	अयतिः श्रद्धयोपेतो	६	३७
अमेकवक्त्रनयनम्	११	१०	अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८	२८
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	३	१४	अवजानन्ति मां मूढाः	९	११
अन्ये च बहवः शूरा	१	९	अवाच्यवादांश्च बहून्	२	३६
अन्ये त्वेवमजानतः	१३	२५	अविमाप्तिं तु तद्विद्धि	२	१७
अपर भवतो जन्म	४	४	अविभक्तं च भूतानां	१३	१६
अधरे नियताहाराः	४	३०	अव्यक्तादीनि भूतानि	२	२८
अपरेयमितस्स्वर्णां	७	५	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८	१८
अपर्याप्तं तदस्माकम्	१	१०	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८	२१
अपाने जुह्वति प्राणम्	४	२९	अव्यक्तोऽयमचित्योयं	२	२५
अपि चेत्सुदुराचारो	९	३०	अव्यक्त व्यक्तिपापम्	७	२४
अपि चेदसि पापेभ्यः	४	२६	अस्त्रास्त्रविहितं घोरं	१७	५
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४	१३	अशौच्यानन्वशोचस्त्वं	२	११
अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो	१७	११	अश्रद्धाघानाः पुरुषाः	९	३
अभयं सत्त्वसंशुद्धिः	१६	१	अश्रद्धया हुत दत्तं	१७	२८
अभिसंधाय तु फल	१७	१२	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	१०	२६
अभ्यासयोगयुक्तेन	८	८	असत्तुष्टिः सर्वत्र	१८	४९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि	१२	१०	असक्तिरनभिष्वङ्गः	१३	९

श्लोकप्रतीक	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीक	अ० श्लो०
असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८	आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७०
असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४	आब्रह्मभुवनालोकाः	८ १६
असंयतात्मना योगो	६ ३६	आयुधानामहं वज्रम्	१० २८
असंशयं महाबाहो	६ ३५	आयुःसत्त्वबलारोग्य	१७ ८
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७	आरुरुक्षार्मुनेर्योग	६ ३
अहं क्रतुरहं यज्ञः	९ १६	आवृतं ज्ञानमेतेन	३ ३९
अहंकारं बलं दर्प	१६ १८	आशापाशशतैर्वद्धाः	१६ १२
„	१८ ५३	आश्चर्यवत्पश्यति कश्चि	२ २९
अहमात्मा गुडाकेश	१० २०	आसुरीं योनिमापन्ना	१६ २०
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४	आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७
अहं सर्वस्य प्रभवो	१० ८	आहूस्त्वामृपयः सर्वे	१० १३
अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४	इ	
अहिंसा सत्यमक्रोधः	६ २	इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७
अहिंसा समता तुष्टि	१० ५	इच्छा द्वेषः सुख दुःखं	१३ ६
अहो वत महत्पापं	१ ४५	इति गुह्यतमं शास्त्र	१५ २०
आ		इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ६३
आख्याहि मे को भवानु	११ ३१	इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४	इत्युर्जुन वासुदेव-	
आढ्योऽभिजगवानहिम	१६ १५	स्तथोक्त्वा	११ ५०
आत्मसंभाषिताःस्तब्धा	१६ १७	इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४
आत्मौपम्येन सर्वत्र	६ ३२	इदमद्य मया लब्ध	१६ १३
आदिस्थानामहं बिष्णुः	१० २१	इदं तु ते गुह्यतमम्	९ १

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	उद्धरेदात्मनात्मानं	६ ५
इदं शरीरं कौतेय	१३ १	उपद्रष्टानुमंता च	१३ २२
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २	ऊ	
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्था	१४ १८
इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७	ऊर्ध्वमूलमधःशास्व	१५ १
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२	ऋ	
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०	ऋषिभिर्बहुधा गीतं	१३ ४
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३ ८	ऋ	
इमं विवस्वते योगं	४ १	एतच्छ्रुत्वा वचनं	
इष्टान् भोगान् हि वो देवा ३	१२	केशवस्य	११ ३५
इहैकस्थं जगत् कृत्स्न	११ ७	एतद्योनीनि भूतानि	७ ६
इहैव तैर्जितः सर्गो	५ १९	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९
ई		एतान्न हंतुमिच्छामि	१ ३५
ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१	एतान्यपि तु कर्माणि	१८ ६
उ		एतां दृष्टिमवष्टभ्य	१६ ९
उच्चैःश्रवसमश्वानाम्	१० २७	एतां विभूतिं योगं च	१० ७
उत्क्रामंतं स्थित वापि	१५ १०	एतैर्विमुक्तः कौतेय	१६ २२
उत्तम पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७	एवमुक्तो हृषीकेशो	१ २४
उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४	एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये	१ ४७
उत्सीदेयुरिमे लोका	३ २४	एवमुक्त्वा ततो राजन्	११ ९
उदाराः सर्व एवैते	७ १८	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९
उ तीनवदासीनो	१४ २३	एवमेतद्यथाय त्वं	११ ३

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०
एवं परंपराप्राप्तं	४ २	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ १८
एव प्रवर्तित चक्र	३ १६	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७
एवं बहुविधा यज्ञाः	४ ३२	कर्म ब्रह्मोद्भव सिद्धि	३ १९
एव बुद्धेः परं बुद्ध्वा	३ ४३	कर्मेन्द्रियाणि सयम्य	३ ६
एव सततयुक्ता ये	१२ १	कर्षयंतः शरीरस्थ	१७ ६
एव ज्ञात्वा कृतं कर्म	४ १५	कविं पुराणमनुशासितारं	८ ९
एषा तेऽभिहिता सांख्ये	२ ३९	कस्माच्च ते न नमेरन्	११ ३७
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	२ ७२	काम एष क्रोध एष	३ ३७
ओ		कामक्रोधवियुक्तानां	५ २६
ॐ तत्सदिति निर्देशो	१७ २३	काममाश्रित्य दुष्पूरं	१६ १०
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८ १३	कामान्मानः स्वर्गपरा	२ ४३
क		कामेस्तस्तैर्हृतज्ञानाः	७ २०
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६ ३८	काम्यानां कर्मणां न्यासं	१८ २
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ	१८ ७२	कायेन मनसा बुद्ध्या	५ ११
कट्फललवणात्युष्ण	१७ ९	कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	२ ७
कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९	कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २०
कथं भीष्ममहं सख्ये	२ ४	कार्यमित्येव यन्कर्म	१८ ९
कथं विद्यामह योगेन	१० १७	कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	१३२
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२ ५१	काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७
कर्मणः सुकृतरूपाहुः	१४ १६	कांक्षतः कर्मणां सिद्धिं	४ १२
कर्मणैव हि ससिद्धिं	३ २०	किं कर्म किमकर्मेति	४ १६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य	४ १७	किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं	८ १

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः ९ ३३		गुरुनहत्वा हि	
किरीटिनं गदिनं		महानुभावान् २ ५	
चक्रिणं च ११ १७		च	
कीरीटिन गदिन		चंचलं हि मनः कृष्ण ६ ३४	
चक्रहस्तं ११ ४६		चतुर्विधा भजंते माम् ७ १६	
कुतस्त्वा कश्मलमिदं २ २		चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं ४ १३	
कुलक्षये प्रणश्यंति १ ४०		चिंतामपरिमेयां च १६ ११	
कृपया परयाविष्टो १ २८		चेतसा सर्वकर्माणि १८ ५७	
कृषिगोरक्षवाणिज्यं १८ ४४		ज	
कौलिंगैस्त्रीन्गुणानेतान् १४ २१		जन्म कर्म च मे दिव्यं ४ ९	
क्रोधाद्भवति संमोहः २ ६३		जरामरणमोक्षाय ७ २९	
क्लैव्य मा स्म गमः पार्थ २ ३		जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः २ २७	
क्लेशोऽधिकतरस्तेषां १२ ५		जितात्मनः प्रशातस्य ६ ७	
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा ९ ३१		ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये ९ १५	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं १३ ३४		ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ६ ८	
क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि १३ २		ज्ञानं तु तदज्ञानं ५ १६	
ग		ज्ञान कर्म च कर्ता च १८ १९	
गतसगस्य मुक्तस्य ४ २३		ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं ७ २	
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी ९ १८		ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाता १८ १८	
गाण्डीव स्रंसते हस्तात् १ ३०		ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी ५ ३	
गामाविश्य च भूतानि १५ १३		ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि १३ १२	
गुणानेतानसीत्य ब्रून् १४ २०		ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते ३ १	

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
क्योतिषामपि तज्ज्योतिः १ ३ १७		तमुवाच हृषीकेशः २ १०	
त		तमेव शरणं गच्छ १८ ६२	
तं तथा कृपयाविष्टं २ १		त विद्यादुःखसंयोगं ६ २३	
तच्चः पदं तत्परिमार्गितव्यं १ ५ ४		तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते १६ २४	
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य १८ ७७		तस्मात्प्रणम्य	
ततः शंखाश्च भेर्यश्च १ १३		प्रणिधाय ११ ४४	
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तं १ १४		तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्याहौ ३ ४१	
ततः स विस्मयाविष्टो ११ २४		तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो ११ ३३	
तत्त्ववित्तु महाबाहो ३ २८		तस्मात्सर्वेषु कालेषु ८ ७	
तत्र तं बुद्धिसंयोगं ६ ४३		तस्मादसक्तः सतत ३ १९	
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् १४ ६		तस्मादज्ञानसंभूतं ४ ४२	
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः १ २६		तस्मादोमित्युदाहृत्य १७ २४	
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्न ११ १३		तस्माद्यस्य महाबाहो २ ६१	
तत्रैकाग्र मनः कृत्वा ६ १२		तस्मान्नाहौ वयं हंतुं १ ३७	
तत्रैवं सति कर्तारं १८ १६		तस्य सजनयन् हर्ष १ १२	
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च १३ ३		तानहं द्विषतः क्रूरान् १६ १९	
तदित्यनभिसंधाय १७ २५		तानि सर्वाणि संशम्य २ ६१	
तद्बुद्ध्यस्तदात्मानः ५ १७		तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी १२ १९	
तद्विद्धि प्रणिपातेन ४ ३४		तेजः क्षमा धृतिः शौचं १६ ३	
तपस्विभ्योऽधिकोयोगी ६ ४६		ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं ९ २१	
तपाम्यहमहं वर्ष ९ १९		तेषामहं समुद्धर्ता १२ ७	
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि १४ ८		तेषामेवानुकंपार्थ १० ११	

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०
तेषां सततयुक्तानां	१० १०	दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं	११ ५१
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त	७ १७	देवद्विजगुरुमाज्ञ	१७ १४
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं	४ २०	देवान्भावयतानेन	३ ११
त्याज्यं दोषवादित्यके	१८ ३	देही नित्यमवध्योयं	२ ३०
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३	दहिनोऽस्मिन्यथा देहं	२ १३
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	दैवमेवापरे यज्ञं	४ २५
त्रिविधं नरकस्येदं	१६ २१	दैवी ह्येषा गुणमयी	७ १४
त्रैगुण्यविषया वेदाः	२ ४५	दैवी सपद्विपोक्षाय	१६ ५
त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २०	दोषैरेतैः कुलघ्नानां	१ ४३
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८	द्यावापृथिव्योरिदम्	११ २०
त्वमादिदेवः पुरुषः	११ ३८	द्यूतं लल्यतामस्मि	१० ३६
द		द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा	४ २८
ददो दमयतामस्मि	१० ३८	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१ १८
दंभो दर्पोऽभिमानश्च	१६ ४	द्राण च भीष्मं च	११ ३४
दष्टाकरालानि च ते	११ २५	द्राविमौ पुरुषौ लोके	१५ १६
दातव्यमिति यद्दानं	१७ २०	द्वौ भूतसर्गौ लोके	१६ ६
दिवि सूर्यसहस्रस्य	११ १२	ध	
दिव्यमाल्यांबरधरं	११ ११	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १
दुःश्वमित्येव यत्कर्म	१८ ८	धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८ २५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	२ ५६	धूमेनाव्रियते वह्नि	३ ३८
दूरेण ह्यवरं कर्म	२ ४९	धृत्या यया धारयते	१८ ३३
दृष्ट्वा तु पांडवानीकं	१ २	धृष्टकेतुश्चेकितानः	१ ५

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति १३ २४		म मां दुष्कृतिनो मूढाः ७ १५	
ध्यायतो विषयान्पुंसः २ ६२		न मे पार्थास्ति कर्तव्यं ३ २२	
न		न मे विदुः सुरगणाः १० २	
न कर्तृत्वं न कर्माणि ५ १४		न रूपमस्येह तथोप १५ ३	
न कर्मणामनारंभात् ३ ४		न वेदपज्ञाध्ययनैः ११ ४८	
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण १ ३२		नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा १८ ७३	
न घ तस्मान्मनुष्येषु १८ ६९		नहि कश्चित्क्षणमपि ३ ५	
न च मत्स्थानि भूतानि ९ ५		नहि देहभृता शक्यं १८ ११	
न च मां तानि कर्माणि ९ ९		नहि प्रपश्यामि ममाप २ ८	
न चैतद्विद्मः कतरन्नो २ ६		नहि ज्ञानेन सदृश ४ ३८	
न जायते म्रियते वा २ २०		नात्यश्नतस्तु योगोस्ति ६ १६	
न तदस्ति पृथिव्यां १८ ४०		नादत्त कस्यचित्पापं ५ १५	
न तद्भासयते सूर्यो १५ ६		नाभ्यं गुणभ्यः कर्तार १४ १९	
न तु मां शक्यसे द्रष्टु ११ ८		नासतो विद्यते भावः २ १६	
न त्वेवाहं जातु नासं २ १२		नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य २ ६६	
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म १८ १०		नाहं प्रकाशः सर्वस्य ७ २५	
न प्रहृष्येस्मियं प्राप्य ५ २०		नाहं वेदैर्न तपसा ११ ५३	
न बुद्धिभेदं जनयेत् ३ २६		नातोऽस्ति मम	
नमःस्पृशं दीप्तमनस्त ११ २४		दिव्यानां १० ४०	
नमः पुरस्तादथ		निमित्तानि च पश्यामि १ ३१	
पृष्ठतस्ते ११ ४०		नियतस्य तु संन्यासः १८ ७	
न मां कर्माणि किंप्रति ४ १४		नियतं कुरु कर्म त्वं ३ ८	

श्लोकप्रतीक.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
नियतं संगराहितं	१८ २३	पार्थ नैवेह नापुत्र	६ ४०
निराशीर्यतचित्तात्मा	४ २१	पाचजन्यं हृषीकेशो	१ १५
निर्मानमोहा जितसंग	१५ ५	पितासि लोकस्य	
निश्चय शृणु मे तत्र	१८ ४	चराचरस्य	११ ४३
निहत्य धार्तराष्ट्राक्षः	१ ३६	पिताहमस्मि जगतो	९ १७
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२ ४०	पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	७ ९
नैते सृती पार्थ जानन्	८ २७	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१
नैन छिदति शस्त्राणि	२ २३	पुरुषः स परः पार्थ	८ २२
नैव किञ्चित्करोमीति	५ ८	पुरोधसां च मुख्यं मां	१० २४
नैव तस्य कृतेनार्थो	३ १८	पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६ ४४
प		पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं	१८ २१
पचैतानि महाबाहो	१८ १३	प्रकाश च प्रवृत्तिं च	१४ २२
पत्रं पुष्पं फल तोय	९ २९	प्रकृतिं पुरुष चैव	१३ १९
परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	८ २०	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८
पर ब्रह्म पर धाम	१० १२	प्रकृतेः क्रियमाणानि	३ २७
पर भूयः प्रवक्ष्यामि	१४ १	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	३ २९
परित्राणाय साधूनाम्	४ ८	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३ २९
पवनः पवतामस्मि	१० ३१	प्रजहामि यदा कामान्	२ ५५
पश्य मे पार्थ रूपाणि	११ ५	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
पश्यादित्यान्वसूम्हृद्रान्	११ ६	प्रयाणकाले मनसा	८ १०
पश्यामि देवांस्तव देव	११ १५	प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्	५ ९
पश्यैतां पांडुपुत्राणां	१ ३		

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीक	अ० श्लो०
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च १६ ७		ब्रह्मभूतः पसन्नात्मा १८ १४	
" १८ ३०		ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ४ २४	
प्रज्ञातमनसं ह्येन ६ २७		ब्राह्मणक्षत्रियविशां १८ ४१	
प्रज्ञातात्मा विगतभीः ६ १४		भ	
प्रसादे सर्वदुःखानां २ ६९		भक्त्या त्वनन्यया युक्त ११ ५४	
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां १० ३०		भक्त्या मामभिजानाति १८ ५५	
प्राप्य पुण्यकृत्वाँल्लोकान् ६ ४१		भवाद्रणादुपरमं २ ३५	
ब		भवान् भीष्मश्च कर्णश्च १ ८	
बलं बलवतामस्मि ७ ११		भवाप्स्ययौ हि भूतानां ११ २	
बहिरन्तश्च भूतानां १३ १५		भीष्मद्रोणप्रमुखत १ २५	
बहूनां जन्मनामंत्रे ७ १९		भूतग्रामः स एवायं ८ १९	
बहूनि मे व्यतीतानि ४ ५		भूमिरापोऽनलो वायुः ७ ४	
बंधुरात्मात्मनस्तस्य ६ ६		भूय एव महाबाहो १० १	
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा ५ २१		भोक्तारं यज्ञतपसां ५ २९	
बीजं मा सर्वभूतानां ७ १०		भोगैश्वर्यप्रसक्तानां २ ४४	
बुद्धियुक्तो जहातीह २ ५०		म	
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः १० ४		मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि १८ ५८	
बुद्धेर्धेदं धृतेश्चैव १८ २९		मच्चित्ता मद्व्रतमाणाः १० ९	
बुद्ध्या विशुद्धया युक्ताः १८ ५१		मत्कर्मकृन्मत्परमो ११ ५५	
बृहत्साम तथा साम्नां १० ३५		मत्तः परतरं नान्यत् ७ ७	
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं १४ २७		मद्ब्रह्माय परमं ११ १	
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ५ १०		मनःप्रसादः सौम्यत्वं १७ १६	

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
मनुष्याणां सदृशेषु	७ ३	मामुपेत्य पुनर्जन्म	८ १५
मन्मना भव मद्भक्तो	९ ३४	मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	९ ३२
"	१८ ६५	मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	१८ २६
मन्यसे यदि तच्छक्यं	११ ४	मूढग्राहेणात्मनो यत्	१७ १९
मम योनिर्महद्ब्रह्म	१४ ३	मृत्युः सर्वहरश्चाहं	१० ३४
ममैवांशो जावलोके	१५ ७	मोघाशा मोघकर्माणः	९ १२
मया ततमिदं सर्वं	९ ४	य	
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	९ १०	य इदं परमं गुह्यं	१८ ६८
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं	११ ४७	य एनं वेत्ति हन्तारं	२ १९
मयि चानन्ययोगेन	१३ १०	य एवं वेत्ति पुरुष	१३ २३
मयि सर्वाणि कर्माणि	३ ३०	यच्चापि सर्वभूतानां	१० ३९
मय्यावेश्य मनो ये मां	१२ २	यच्चावहासार्थमसत्कृ-	
मयासक्तमनाः पार्थ	७ १	तोसि	११ ४२
मय्येव मन आधत्स्व	१२ ८	यजंते सात्त्विका देवान्	१७ ४
महर्षयः सप्त पूर्वे	१० ६	यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोह	४ ३५
महर्षीणां भृगुरहं	१० २५	यततो ह्यपि कौंतेय	२ ६०
महात्मानस्तु मां पार्थ	९ १३	यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	१८ ४६
महाभूतान्यहंकारो	१३ ५	यतेंद्रियनोबुद्धिः	५ २८
मा च योऽव्यभिचारेण	१४ २६	यतो यतो निश्चरति	६ २६
मा ते व्यथा मा च	११ ४९	यतंतो योगिनश्चैनम्	१५ ११
मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय	२ १४	यत्करोषि यदश्नासि	९ २७
मानापमानयोस्तुल्यः	१४ २५	यत्तदग्रे विषमिव	१८ ३७

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
यत्तु कामेषुना कर्म	१८ २४	यदा यदा हि धर्मस्य	४ ७
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	१८ २२	यदा विनिश्चितं चित्त	६ १८
यत्तु मत्पुपकारार्थ	१७ २१	यदा सत्त्वे मबद्धे तु	१४ १४
यत्र काले त्वनावृत्तिं	८ २३	यदा संहरते चायं	२ ५८
यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८ ७८	यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	६ ४
यत्रोपरमते चित्त	६ २०	यदि मामप्रतीकारं	१ ४६
यत्साराख्यैः प्राप्यते स्थानं	५ ५	यदि ह्यहं न वर्तेयं	३ २३
यथाकाशस्थितो नित्यं	९ ६	यदृच्छया चापपन्नं	२ ३२
यथा दीपो निवातस्थो	६ १९	यदृच्छालाभसंतुष्टो	४ २२
यथा नर्दानां		यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३ २१
बहवोऽनुवेगा	११ २८	यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व	१० ४१
यथा प्रकाशसत्येकः	१३ ३३	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१ ३८
यथा मदीप्तं ज्वलनं	११ २९	यं यं वापि स्मरन्भाव	८ ६
यथा सर्वगत		यया तु धर्मकामर्थान्	१८ ३४
सौक्ष्म्यात्	१३ ३२	यया धर्ममधर्म च	१८ ३१
यथैधांसि समिद्धोऽग्नि	४ ३७	यया स्वप्नं भयं शोक	१८ ३५
यदग्रे चानुबधे च	१८ ३९	यं लब्ध्वा चापरं लाभं	६ २२
यदहकारमाश्रित्य	१८ ५९	यं संन्यासमिति प्राहुः	६ २
यदक्षरं वेदाविदो वदन्ति	८ ११	यं हि न व्यथयन्त्येते	२ १५
यदा ते मोहकालिलं	२ ५२	यः शास्त्रविधिमुसृज्य	१६ २३
यदादित्यगतं तेजो	१५ १२	यः सर्वज्ञानभिस्त्रेहः	२ ५७
यदा भूतपृथग्भावं	१३ ३०	यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	३ १७

श्लोकप्रतीकं	ज० श्लो०	श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३ ७	ये चैव सार्विका भावाः	७ १२
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं	१५ १८	ये तु धर्म्यामृतमिदम्	१२ २०
यस्मान्नोद्विजते लोको	१२ १५	ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२ ६
यस्य नाहंकृतो भावो	१८ १७	ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	१२ ३
यस्य सर्वे समारम्भाः	४ १९	ये त्वेतदभ्यसूयन्तो	३ ३२
यज्ञदानतपःकर्म	१८ ५	येऽप्यन्यदेवताभक्ता	९ २३
यज्ञशिष्टामृतभुजो	४ ३१	ये मे मतमिदं नित्यम्	३ ३१
यज्ञशिष्टाशिनः संतो	३ १३	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४ ११
यज्ञार्थात्मकर्मणोऽन्यत्र	३ ९	ये शास्त्रविधिमुसृज्य	१७ १
यज्ञे तपसि दाने च	१७ २७	येषामर्थे काक्षितं नो	१ ३३
यातयामं गतरसं	१७ १०	येषां त्वन्तगतं पापं	७ २८
या निशा सर्वभूतानाम्	२ ६९	ये हि संस्पर्शजा भोगाः	५ २२
यामिमां पुष्पितां वाचं	२ ४२	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५ ७
यावत्संजायते किञ्चित्	१३ २६	योगसंन्यस्तकर्माणं	४ ४१
यावदेतान्निरीक्षेऽहं	१ २२	योगस्थः कुरु कर्माणि	२ ४८
यावानर्थ उदपाने	२ ४६	योगिनामपि सर्वेषां	६ ४७
यानि देवव्रता देवान्	९ २५	योगी युञ्जीत सततं	६ १०
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५ १२	योस्त्यमानानवेक्षेऽहं	१ २३
युक्ताहारविहारस्य	६ १७	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२ १७
युञ्जन्नेवं सदात्मानम्	६ १५	योऽन्तःसुखोत्तरारामः	५ २४
”	६ २८	यो मामजमनादि च	१० ३
युधामन्युश्च विक्रात	१ ६	यो मामेवमसंमूढो	१५ १९

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०
यो मां पश्यति सर्वत्र ६	३०	लोभः प्रवृत्तिरारंभः १४	१२
यो यो यां यां तनुं भक्तः ७	२१	व	
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः ६	३३	वक्तुमर्हस्यशेषेण १०	१६
र		वक्त्राणि ते त्वरमाणा ११	२७
रजस्तमश्चाभिभूय १४	१०	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः ११	३९
रजसि प्रलयं गत्वा १४	१५	वासांसि जीर्णानि यथा २	२२
रजो रागात्मकं विद्धि १४	७	विद्याविनयसंपन्ने ५	१८
रसोऽहमप्सु कौंतेय ७	८	विधिहीनमसृष्टान्नं १७	१३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु २	६४	विधित्तसेवी लब्ध्वाप्ती १८	५२
रागीकर्मफलमप्सुः १८	२७	विषया विनिवर्तते २	५९
राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य १८	७६	विषयोद्वियसंयोगात् १८	३८
राजविद्या राजगुह्यं ९	२	विस्तरेणात्मनो योगं १०	१८
रुद्राणां शंकरश्चास्मि १०	२३	विहाय कामान्यः सर्वान् २	७१
रुद्रादित्या वसयो ये च ११	२२	वीतरागभयक्रोधाः ४	१०
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं ११	२३	वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि १०	३७
ल		वेदानां सामवेदोऽस्मि १०	२२
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं ५	२५	वेदाविनाशिनं नित्यं २	२१
लेलिह्यसे ग्रसमानः ११	३०	वेदाहं समतीतानि ७	२६
लोकेऽस्मिन्निविधानिष्ठा ३	३	वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव ८	२८

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
व्यवसायात्मिका बुद्धिः २ ४१		श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः ३ ३९	
व्यामिश्रेणेव वाक्येन ३ २		” १८ ४७	
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् १८ ७५		श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् १२ १२	
श		श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये ४ २६	
शक्नोतीहैव यः सोढुम् ५ २३		श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च १५ ९	
शनैः शनैरुपरमेत् ६ २५		श्वशुरान्सुहृदश्चैव १ २७	
शमो दमस्तपः शौचं १८ ४२		स	
शरीरं यदवाप्नोति १५ ८		स एवायं मया तेऽद्य ४ ३	
शरीरबाह्येनोभिर्यत् १८ १९		सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो ३ २९	
शुक्लकृष्णे गती ह्येते ८ २६		सखेति मत्वा प्रसभं ११ ४१	
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य ६ ११		स घोषो धार्तराष्ट्राणां १ १९	
शुभाशुभफलैरेवं ९ २८		सततं कीर्तयंतो माम् ९ १४	
शौर्यं तेनो धृतिर्दाक्ष्यं १८ ४३		स तया श्रद्धया युक्तो ७ १२	
श्रद्धया परया तप्तं १७ १७		सत्कारमानपूजार्थम् १७ १८	
श्रद्धावाननसूयश्च १८ ७१		सत्त्वात्संजायते ज्ञानं १४ १७	
श्रद्धाबल्लभते ज्ञानं ४ ३९		सत्त्वं रजस्तम इति १४ ९	
श्रुतिविपतिपन्ना ते २ ९३		सत्त्वं सुखे संजयति १४ ९	
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ४ ३३		सत्त्वानुरूपा सर्वस्य १७ ३	
		सदृशं चेष्टते स्वस्याः ३ ३३	

श्लोकप्रतीकं.	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
सद्भावे साधुभावे च	१७ २६	सर्वमेतद्वत्तं मन्ये	१० १४
समदुःखसुखः स्वस्थ	१४ २४	सर्वयोनिषु कौतेय	१४ ४
समोऽहं सर्वभूतेषु	९ २९	सर्वस्य चाहं हृदि	१५ १९
समं कायशिरोग्रीवं	६ १३	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७
समं पश्यन्निह सर्वत्र	१३ २८	सर्वेन्द्रियगुणाभासं	१३ १४
समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २७	सहजं कर्म कौतेय	१८ ४८
समः शत्रौ च मित्रे च	१२ १८	सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३ १०
सर्गाणामादिरन्तश्च	१० ३२	सहस्रयुगपर्यन्तं	८ १७
सर्वकर्माणि मनसा	९ १३	साधिभूताधिदैवं मां	७ ३०
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८ ५०
सर्वगुह्यतमं भूयः	१८ ६४	सीदन्ति मम गात्राणि	१ २०
सर्वतःपाणिपाद तत्	१३ १३	सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८
सर्वद्वाराणि संयम्य	८ १२	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सुखं त्विदानीं त्रिविधं	१८ ३६
सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सुदुर्दर्शमिदं रूपं	११ ५२
सर्वभूतस्थमात्मानं	६ २९	सुहृन्मित्रार्युदासीन	६ ९
सर्वभूतस्थितं यो मां	६ ३१	संकरो नरकायैव	१ ४२
सर्वभूतानि कौतेय	९ ७	संकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४
सर्वभूतेषु येनैकं	१८ २०	संतुष्टः सततं योगी	१२ १४

श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकं	अ० श्लो०
संनियम्येन्द्रियग्रामं	१२ ४	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१
संन्यासस्तु महाबाहो	५ ६	स्वभावजेन कौतेय	१८ ६०
संन्यासस्य महाबाहो	१८ १	स्वयमेवात्मचात्मानं	१० १९
संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५
संन्यासं कर्मणां कृष्ण	५ १		
सांख्ययोगौ पृथग्वाक्याः	५ ४	ह	
स्थाने हृषीकेश तव	११ ३६	इंत ते कथयिष्यामि	१० १९
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४	इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७	हृषीकेशं तदा वाक्यं	१ २१

॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥

કયાધંધાને છાપખાનાની જરૂર નથી

આધાર લેખક શિક્ષક વ્યાપારી ઔદ્યોગિક બુકસેલર
તેમજ દરેક ધંધાદારીને

છાપખાનાની જરૂર પડે છે જ.

તે જ પ્રમાણે

દુનીયાનો સર્વ વ્યાપાર, હુતર, કળાકૌશલ્ય, સાહિત્ય, શિલ્પ
વિગેરે સર્વ છાપખાનાની કળાને જ આધારી છે
આટે તમારે તમારા ધંધાને ખીનવો હોય તો
અમારા છાપખાનાનો એક વખત અનુભવ લ્યો.

સુંદર છપાઈ અને સસ્તા દર

અમારે ત્યાં ગુજરાતી મરાઠી સંસ્કૃત હોદી નેમજ અંગ્રેજી
સર્વ પ્રકારના નાના મોટા પુસ્તકો, માસિકો, રીપોર્ટો, પાવર્તી બુકો,
આકાશ બુકો, હેડલીનો, બીલબુકો, લેટરપેપર્સ, નોટપેપર્સ,
કાર્ડ કવર, કુકુ મપત્રિકા, જોડા કામ વિગેરે વિગેરે
સર્વ પ્રકારના કામ રગબેર ખી સાહીબી ને સફાઈદાર રીતે
વખતસર સતોષકારક રીતે તૈયાર થાય છે.

પુસ્તકોની કાગળી પાકી નેમજ આમકાની બાઈડીંગ
પણ મનપસંદ રીતે કાળજીપૂર્વક કરાય છે
એક વખત ઓર્ડર આપી ખાત્રી કરો.
મુગબાટ કોસ લેઈન } પુર દરે પાઠક પ્રીટીંગ પ્રેસ.
મુ બર્ધ-૪

